

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XV

BELGRADE 1984

<http://www.balkaninstitut.com>

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

**МЕЂУАКАДЕМИЈСКИ ОДБОР ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ
САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ СФРЈ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ**

БАЛКАНИКА

ГОДИШЊАК БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

XV

Уредник

**академик РАДОВАН САМАРЦИЋ
директор Балканолошког института**

Секретар

**МИОДРАГ СТОЈАНОВИЋ
научни саветник
Балканолошког института**

Редакциони одбор

**Из Југославије: ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, ДИНКО ДАВИДОВ,
БУРИЦА КРСТИЋ, МИОДРАГ СТОЈАНОВИЋ, ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ,
МИЛУТИН ГАРАШАНИН, ФРАЊА БАРИШИЋ, АЛОЈЗ БЕНАЦ,
МИХАИЛ ПЕТРУШЕВСКИ**

**Из иностранства: ИВАН ДУЈЧЕВ, Софија (Бугарска), ХАЛИЛ ИНАЛЧИК,
Анкара (Турска), ЖОЖЕФ ПЕРЕЊИ, Будимпешта (Мађарска)**

БЕОГРАД 1984

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

**COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES**

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XV

Rédacteur

**Académicien RADOVAN SAMARDŽIĆ
Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques**

Secrétaire

**MIODRAG STOJANOVIĆ
Conseiller scientifique de l'Institut
des Etudes balkaniques**

Membres de la Rédaction

**De Yougoslavie: DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ, DINKO DAVIDOV,
ĐURICA KRSTIĆ, MIODRAG STOJANOVIĆ, VASA ČUBRILLOVIĆ,
MILUTIN GARASANIN, FRANJA BARISIĆ, ALOJZ BENAC,
MIHAIL PETRUSEVSKI**

**De l'étranger: IVAN DUJČEV, Sofija (Bulgarie), HALIL INALCIK, Ankara
(Turquie) JOZSEF PERENYI, Budapest (Hongrie)**

BELGRADE 1984

Овај број часописа *Balkanica* штампан је захваљујући
финансијским средствима која је обезбедила
Заједница науке Србије

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије број
413-834-02, ова књига је ослобођена плаћања посебног републичког пореза на
промет производа и услуга у промету

Штампа: РО „Култура“, ООУР „Радиша Тимотић“,
Београд, Буре Јакшића 9

САДРЖАЈ
TABLE DES MATIERES

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

<i>H. Arthur Bankoff, Haskell J. Greenfield, Decision-making and Culture Change in Yugoslav Bronze Age</i> — — — — —	7
<i>Никола Тасић, Млава фаза Белегиш културе и њен положај у развоју култура позног бронзаног доба у југословенском Подунављу</i> —	33
<i>Србољуб Живановић, Резултати антрополошких проучавања скелета из гробова у налазишту Требениште</i> — — — — —	45
<i>Драгољуб Драгојловић, Хијерархија цркве босанске</i> — — — — —	55
<i>Andrija Jakovljević, Musical Works of Serbian Composers Stefan and Nikola the Serb from 14th C. — Bilingual Anthology of Great Laura (E—108)</i> — — — — —	69
<i>Мехмед Беговић, Настанак и развитак шеријатског права</i> — — — — —	83
<i>Илија Митић, О врстама казни у Дубровачкој Републици</i> — — — — —	107
<i>Hans-Jürgen Kornrumpf, Der Sandschak Çamlık. Anmerkungen zu einem kurzlebigen spätosmanischen Verwaltungsbezirk</i> — — — — —	121
<i>Vladimir Stojančević, Die ungelösten agrarrechtlichen Verhältnisse im Ottomanischen Reich als Ursachen der Volksbewegungen bei den Südslawen von 1832 bis 1860</i> — — — — —	127
<i>Danica Milić, Agence de Bucarest — représentation serbe en Valachie et Moldavie</i> — — — — —	135
<i>Miodrag Milin, Moments de l'histoire des relations politiques Roumaines-Serbes (1867—1871)</i> — — — — —	143
<i>Юрий Писарев, Балканская политика России и Турция накануне первой мировой войны (1908—1914)</i> — — — — —	161
<i>Петар Милосављевић, Россия и политика status quo на Балканах до начала первой балканской войны 1912 года</i> — — — — —	183
<i>Lynn H. Curtright, The Aborted British Salonika Expedition of February 1915</i> — — — — —	193
<i>Милан Ванку, Југословенско-румунска дипломатија уочи Минхенског споразума</i> — — — — —	209
<i>Милан Крајчовић, Однос Србије према националноослободилачким покретима у Аустро-Угарској почетком XX века</i> — — — — —	229
<i>Душан Лукач, Неуспех неодлучне политике балканских земаља</i> — —	225
<i>Vera Antić, The Influence of Some Indian Motives in the South Slavic Literatures and Folklore</i> — — — — —	267
<i>Dragoslav Antonijević, A Contribution to the Study of Oriental Cults in the Balkan Folklore</i> — — — — —	275
<i>Dagmar Burkhart, Rätsel und Sprichwörter. Ein Vergleich zweier Kurzformen der Volksdichtung</i> — — — — —	285
<i>Јанко Радовановић, Сан цара Навуходоносора и пјанство Нојево у припрати Пећке патријаршије</i> — — — — —	293
<i>Динко Давидов, Српска варош „Табан“ на гравирама Будима</i> — —	307
<i>Александар Албијанић, Поглавље Орбинове историје о Босни у издању Јована Радња 1770. године: језичка анализа</i> — — — — —	347
<i>Миодраг Стојановић, Копитареве и Вуково трагање за Буковалом и клефти Букувалеји</i> — — — — —	359

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ

RECENSIONS, CRITIQUES, COMPTE-RENDUS

<i>М. Д. Савић</i> , Enzo Gatti: Gli Etruschi I—II, Chiaravalle Centrale 1979; Enzo Gatti, Gli Illiri I—II, Chiaravalle Centrale 1981. — — — —	373
<i>М. Беговић</i> , К. Добрача: Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, Sarajevo 1979. — — — —	374
<i>Љ. П. Ристић</i> , Црна Гора у међународним односима, Титоград 1984. —	375
<i>Ј. Д. Митровић</i> , Б. Станковић: Никола Пашић, савезници и стварање Југославије, Београд 1984. — — — —	378
<i>Љ. П. Ристић</i> , Г. Геземан: Са српском војском кроз Албанију 1915—1916. Београд, 1984. — — — —	380
<i>Г. Попи</i> , Хроника Баната (Cronica Banatului) — — — —	381
<i>М. П. Радусиновић</i> , Ж. Борбевић: Чукур чесма 1862, Београд 1983. —	383
<i>Д. Лукач</i> , Д. Сирков: Вршната политика на Бугарја 1938—1941, Софија 1979 — — — —	385
<i>Д. Лукач</i> , V. Bystricky: Kolektivna bezpečnost' alebo neutralita, Bratislava 1981. — — — —	386
<i>М. Ванку</i> , Grupa autora, Istoria dreptului Românesc, vol. II, Partea întâi, București 1984 — — — —	388
<i>М. Ванку</i> , Grupa autora, România și conferința de pace de la Paris (1918—1920), Cluj-Napoca 1983 — — — —	389
<i>М. Ванку</i> , S. Pascu, Făurirea statului național unitar Român 1918, București 1983 — — — —	389
<i>Д. Лукач</i> , M. Teichman: Boj o Balkán, Balkánské státy v letech 1939—1941, Praha 1982 — — — —	390
<i>Б. Крстић</i> , Meletios D. Theophilou: La Vie Agro-pastorale dans un village montagnard d'Épire, Salonique 1983 — — — —	392
<i>М. Веселиновић-Шулић</i> , Књига о мађарском фолклору у Југославији —	393
<i>В. Хан</i> , М. Шаkota: Ризница манастира Бање код Прибоја, Београд 1981 — — — —	395
<i>М. Љубинковић</i> , О проблематици средњовековног стакла у Југославији — — — —	397
<i>В. Хан</i> , А. Андрејевић: Исламска монументална уметност XVI века у Југославији — Куполне памије, Београд 1984 — — — —	401
<i>М. Стојановић</i> , 'ΑΦ. Ε. Καραθανάσης: Οι 'Ελληνες λόγιοι στη Βλαχία, Institute for Balkan Studies — 194, Thessaloniki 1982, 280 pp. —	403
<i>М. Флашиар</i> , М. Стојановић: Хајдуци и клефти у народном песништву, Београд 1984. — — — —	405
<i>Б. Крстић</i> , Balkan Studies, volumes 22/1,2 and 23/1,2, Thessaloniki 1982 —	414
<i>М. Вукелић</i> , Βαλκανικά σύμμεικτα 1—2, Θεσσαλονίκη 1981—1983 — — —	415
<i>М. Стојановић</i> , Revue des études Sud-Est européennes, XX/2,3; XXI/2	416
<i>М. Д. Савић</i> , Actes du troisième Symposium International de Thracologie, Milano 1982 — — — —	419
<i>А. Палавестра</i> , Godišnjak, knj. XXI, XXII, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983—1984 — — — —	420
<i>М. Адамовић</i> , Зборник за ликовне уметности Матице српске 17—19, Нови Сад, 1981—1983 — — — —	423
<i>Ј. Ф. Трифуноски</i> , А. Бугарски: Narodno graditeljstvo Zmijanja — —	426
<i>Ј. Ф. Трифуноски</i> , М. Барјактаревић: О српским племенима — —	427
<i>Ј. Ф. Трифуноски</i> , М. Барјактаревић: О планини Зријевици, Токови св. 17—18, Иванград 1982 — — — —	428
<i>Ј. Ф. Трифуноски</i> , Ш. Башлагић: Стећци у околини Трогира, Гласник Етн. музеја, 45, 1981. — — — —	428
Извештај о V међународном конгресу за проучавање југоисточне Европе (Београд, 1984) — — — —	430
БИБЛИОГРАФИЈА ЕТНОЛОШКИХ ПРИЛОГА У СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ГЛАСНИКУ (1901—1941) — саставила Ј. Борбевић-Јовановић — — — —	435

H. Arthur BANKOFF
Dept. of Anthropology
Brooklyn College

Haskell J. GREENFIELD
Dept. of Anthropology
Graduate Center / Lehman College

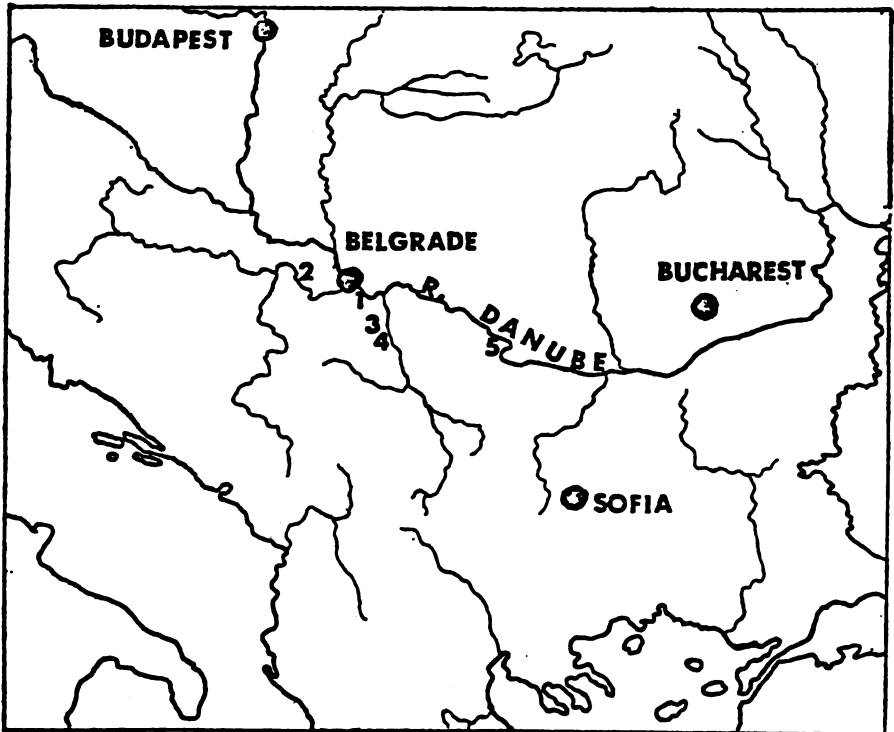
DECISION-MAKING AND CULTURE CHANGE IN YUGOSLAV BRONZE AGE

Introduction

The importance of the economic and demographic changes in Europe from the onset of the Bronze Age has often been overshadowed by the more obvious events of the Neolithic.* A perusal of past syntheses (e. g. Boardman, Brown, and Powell 1971; Coles and Simpson 1968; Gimbutas 1965) suggests a conservative tendency toward simplistic explanations of the causes of important post-Neolithic developments in prehistoric Europe that is now beginning to lessen (cf. Milisavskas 1978; Sieveking et al. 1976; Sherratt 1976, 1980a, 1980b, 1982; Coles and Harding 1979). Until recently, the cultural changes observed in later European prehistory were explained largely by analogy to the historically documented large-scale ethnic movements of the first millenia B. C. and A. D. (Adams 1968; Tringham 1974; cf. Childe 1925; 1929; 1948; 1950; 1958; Gimbutas 1965; 1977; Piggott 1965). It is in the areas of temperate southea-

* We would like to gratefully acknowledge the financial and administrative aid from the following institutions in undertaking this research — National Science Foundation, National Endowment for the Humanities, National Geographic Society, Professional Staff Congress-CUNY Faculty Research Award Program, International Research and Exchanges Board, Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research and Fulbright-Hays Program. We would also like to thank our colleagues at the Narodni Muzej of Belgrade, the museums of Smederevska Palanka and Kragujevac, the Filozofski Fakultet of the University of Belgrade, and the Mladi Istraživači Srbija for their unstinting efforts during our field research. Various colleagues have commented upon aspects of this paper, but the ideas expressed are the sole responsibility of the authors. The theoretical model for this project was devised by Bankoff, and jointly refined and developed, faunal data and analyses are by Greenfeld.

stern Europe (Yugoslavia, Hungary, Romania, and Bulgaria — see map 1) that this orientation has assumed and retained overwhelming importance. The exceptions to this generalization are C. Renfrew (1969, 1972, 1973) and A. Sherratt (1976, 1980a, 1980b, 1982). Unfortunately, their contribution have had little impact on the archaeology of post-Neolithic temperate southeastern Europe among archaeologists trained in the more traditional Central European school.

MAP. 1.

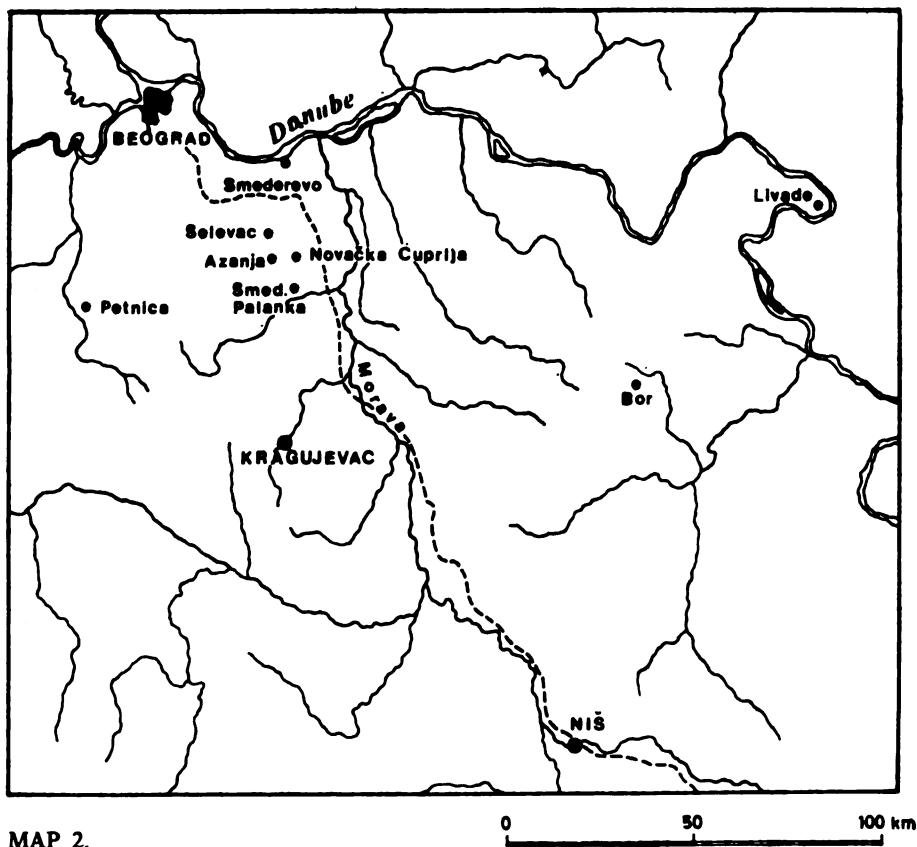
Generally, archaeologists have assumed some conquest, implicit military advantage, or migration model to explain why an agriculturally-oriented Neolithic community should adopt a supposedly more pastoral way of life in the Bronze Age. There has also been a pervasive confusion of pastoralism with nomadism, (as noticed by Milisavskas 1978), both of which are often contrasted with the supposedly more sedentary life led by the Neolithic farmers of eastern and central Europe. Methodological orientations have largely focused upon problems of space/time systematics (Ehrich 1965; Gimbutas 1965, 1977; Dumitrescu 1983). Traditional excava-

tion and recovery procedures often ignore important dimensions of data relevant to other problems in human prehistory. Moreover, even those archaeologists who are concerned with process in later European prehistory rarely answer questions concerning why certain processes would have been operative or retarded at specific times. The impossibility of using one of the above mechanisms whereby new ideas, artifacts, and information are brought into a community as an explanation for the adoption of new behavior on the part of the members of that community (cf. Steward 1955: 17) has been often conveniently overlooked. We believe that the observed changes can be explained without necessary recourse to models based on population displacement. This approach agrees with models which have been adumbrated for the explanation of the Neolithic/Bronze Age transition in Italy (Whitehouse 1968; 1973; Barker 1973) and Central Europe (Sherratt 1973, 1976), thus building toward a closer inter-regional synthesis and a more comprehensive theoretical base.

Final Neolithic-Bronze Age differences: the survey data

The realization that central Serbia would be particularly appropriate for the investigation of these problems grows out of the results of a season of site survey and excavation in the lower Morava Valley of north-central Yugoslavia in 1977 (Bankoff, Winter and Greenfield 1980). While surveying and testing later prehistoric sites in the Jasenica drainage of the Lower Morava region of north-central Serbia (see map 2) during 1977, several differences became apparent between the known final neolithic Vinča—Pločnik phase sites (second half of the fifth millenium b. c. — calibrated) and those of the Bronze and Iron Ages in the area. The Thomsen tripartite system remains, with minor additions, in full use in the Balkans and tends to hide real continuity between the phases. The archaeological cultural sequence has been most recently summarized by Garašanin (1983) for Yugoslavia and includes those cultures known locally as Vinča—Pločnik (Late Neolithic), Bubanj—Hum (Late Neolithic-Early Bronze Age), Baden—Kostolac—Vučedol (Eneolithic), Vinkovci (Early Bronze Age), Vatin (late Early Bronze-Middle Bronze Age), Dubovac—Žuto Brdo (Middle—Late Bronze Age), Mediana (Middle—Late Bronze Age), Paraćin (Middle—Late Bronze Age), and Bosut (Early Iron Age) — see table 1. Many of these groupings simply represent local ceramic stylistic variations of larger style horizons and probably do not represent valid cultural distinctions. For the purposes of this essay, this laundry list of local archaeological cultures will be grouped. This will allow us to compare the two temporal extremes of this continuum and to illustrate the gradual change continually taking place between them.

The first difference between the periods is that while ceramic and lithic artifacts attributable to the Starčevo (early Neolithic), Baden/Kostolac (later Eneolithic), Slatina (Early Bronze Age), Paraćin (Middle/Late Bronze Age), Bosut (Early Iron Age), and Roman phases were found on one or more of the surveyed sites, only a single stray sherd attributable to the Vinča period was recovered. In addition, Vinča—Pločnik phase sites, both within and outside

MAP 2.

of our survey area (e. g. Medvenjak, Selevac, Divostin, Gomolava, Pločnik, Vinča) did not yield evidence of large-scale intensive occupation in these later periods. Such a seemingly exclusive distribution suggests that site location criteria for Vinča-phase localities differed from those of earlier or later phases in the region.

Second, Bronze Age sites in the survey area are more closely spaced than the later Neolithic sites. Our survey indicated that several Bronze Age sites may occur per small stream valley (e. g.

Crkvina, Ive, Novačka Čuprija), in contrast to the apparent Vinča pattern of one large site per major valley. There are two larger Vinča settlements known within the area of our preliminary survey: Medvednjak and Selevac (Tringham 1971; Tringham et al. 1980). Each of these lies within its own drainage system, as compared with at least eight known Bronze/Iron Age sites, within a single drainage system, which cover a time period of roughly equivalent duration. Chapman (1981) notes the existence of a few smaller Vinča sites further up the Jasenica, outside of our survey area. It would appear that the large Vinča sites (on the basis of their size, number and location) may have been functioning as central localities for a variety of smaller settlements, but this remains hypothetical in the absence of systematic regional surveys.

Third, the Bronze Age settlements are essentially shallow (less than two meters in depth including plow zone), with: a) features in the sub-humus layer easily disturbed by ancient and modern plowing; b) insubstantial wattle-and-daub architecture; c) rarely more than one vertically definable stratum or occupation level; and d) horizontally displaced stratigraphy. They are spatially extensive, and have low surface and subsurface artifact densities. By contrast, earlier Vinča-phase sites often show relatively deeper, stratigraphically superimposed deposits and structures, and, as a result, better feature preservation and a higher artifact and feature density over rather large areas (ca. 800,000 sq. m. at Selevac).

Fourth, later Neolithic sites like Divostin and Grivac (McPherson and Ralph 1970), Banjica (Glišić 1968; Perešić 1980), Vinča (Vasić 1932—36; Chapman 1981) and Gomolava (Brukner, Jovanović and Tasić 1974: 73; Petrović 1982) provide well-documented evidence for large, internally well-organized communities with contemporaneous houses arranged more or less in regular rows. No such organized distribution of structures is known from Bronze Age sites in the same region. It appears that smaller areas on the sites were occupied at any one time in the Bronze Age than during the later Neolithic.

The period from the end of the late Neolithic Vinča—Pločnik phase to the beginning of the Bronze Age therefore represents a crucial transition period (Tringham 1971: 206—207; Sherratt 1976; 1980a; 1980b) in which Balkan society underwent serious systemic reorganization. The full significance of the settlement data possibly bearing upon demographic distributions is difficult to assess in the absence of systematic regional surveys. Nevertheless, it may be inferred that the data do indicate an apparent demographic redistribution from one of high intrasettlement population density and size, with regional population heavily concentrated in large settlements, to a pattern of low intra-settlement population density and size, and population dispersion into a larger number of more closely spaced residential localities.

Such differences between the settlement patterns and the possible land use of the later Neolithic and that of the Bronze Age in the same southeastern European river valley led us, at first, to posit that their explanation might lie in a model with »population pressure« or »climatic change« as causative variables, especially since the later Neolithic/Bronze Age transition seems to roughly correspond with the end of the warmer Atlantic climatic period and the onset of the cooler sub-Boreal (Gribben and Lamb 1978:69). To establish some rough population parameters and consider some factors underlying the later Neolithic paleoeconomy, we turned to the analysis of site catchment area, which has been useful in other areas for such purposes.

Catchment areas and population parameters: the Atlantic Period

Let us assume that the primary catchment area of a sedentary settlement during the warmer Atlantic climatic phase (after ca. 6000 B. C.) may be found within a three kilometer radius around it (Chisholm 1968: 66; Flannery 1976: 106). Although catchment area sizes found in the literature run from two kilometers (Dennell and Webley 1975) to five kilometers (Barker 1975; Higgs and Vita-Finzi 1972; Vita-Finzi and Higgs 1970), three kilometers is approximately one hour's walk over the open, rolling terrain of the lower Morava (and the central Balkans in general — cf. Higgs 1975: 223), and corresponds to about the spatial limit at which Chisholm (1968: 86) found that movement costs begin to significantly affect peasant cultivation choices. Taking the improbable best-case assumption that all land within the catchment area was arable and equally productive, then there are 2824.43 hectares of potential farmland for a village covering three hectares. Data from Bosnia suggest a yield of about 140–160 kilograms of grain per hectare under modern, although non-mechanized, conditions (Lockwood 1975: 93), of which about 20 kg/ha must be kept for seed grain. Using an estimate of 200 kg/ha for our area (cf. Halpern 1967: 58), in order to give prehistoric cultivators the benefit of the doubt and disregarding other land use possibilities, provides an estimated maximal productive capacity of 508,397 kg of edible grain from the fields within the catchment area after the seed grain has been deducted.

At one kilogram per person per day (Taylor and Orrea 1966: 52), this could feed about 1393 people, or 232 households (at six persons per household) for a year. This gives a possible population density for this hypothetical catchment area approximately half that supportable by modern methods in the same region (Halpern 1967: 56). The assumption of a system of field use in which crops were sown every other year, or half the fields were fallow in any given year (cf. Boserup 1965: 16) would further reduce the maximum

supportable population to 697 people, or 116 households. Further utilization of the cultivated half of the catchment area for winter fodder, ritual activities, or structures, and the inclusion of higher aspiration levels for the entire community or even differentially according to age, status, sex, etc., within the community would serve to reduce the maximum population supportable in a settlement with a three kilometer radius catchment area in this region. Obviously, utilization of faunal and/or marine resources can raise the ceiling on population levels, but natural topographic and soil variability preventing the use of the total area will lower it. Only the lighter weight soils of southeastern Europe would have been favorable for pre-plow cultivators (Sherratt 1980a; 1980b). The heavy chernozems and smolnitzas would have been unworkable during this time range (Dennell and Webley 1975: 100; Barker 1975: 88), affecting the distribution of agricultural settlements (but see Champan 1981 for another view). These are extremely rough estimates, meant to provide maximal parameters for the population of the later Neolithic settlements of the Lower Morava and throughout most of temperate southeastern Europe during the warmer Atlantic climatic phase. They appear to allow for a higher population than is documented for most, if not all, of the later Neolithic settlements in southeastern Europe. It remains a truism that early agricultural villages draw on the land «at a level well below the potential carrying capacity of their respective environments» (Flannery 1976: 95). It seems valid to infer that population pressure is therefore not a viable causative agent for the explanation of the observed Neolithic/Bronze Age settlement changes.

It is interesting to note that Dennell and Webley (1975), estimating the prehistoric population of the Nova Zagora region of southern Bulgaria by a similar method (although with different yield and consumption data) have independently arrived at an estimate of between 400 and 500 inhabitants for a village covering about three hectares (Dennell and Webley 1975: 106). Using their calculations for a three kilometer catchment area rather than their assumed two kilometer radius about doubles this estimate, which exceeds but is still not far from ours. Several sources of data are needed to evaluate these admittedly rough parameters. These include information on the size, number, and spacing of domestic and non-domestic structures within Vinča settlements and the site areas occupied in each phase of the settlements' existence. Although preliminary evaluation can be begun from the reports of partially excavated Vinča sites, it is hoped that these data will be forthcoming from new excavations of later Neolithic sites in southeastern Europe. Nonetheless, we think it improbable that new data will support an argument linking observed changes in settlement pattern and subsistence to a population pressure explanation.

The Natural Context

Since population pressure seems insufficient to explain choices of settlement types, sizes, and subsistence strategies on either side of the Neolithic/Bronze Age transition, the next step is to examine those environmental factors, both human and natural, which might have effected some changes in the cultural system which would be archaeologically visible. Since we lack sufficient data to control for the human behavioral elements at this time, we have chosen to separate the human from the natural variables, and begin with the better known of these ecological variables. This is, in fact, the opposite side of arguing settlement change through the pressures of increasing population: the investigation of lowered carrying capacity through climatic deterioration.

Paleoenvironmental data indicate that approximately 3800 B. C. (calibrated) marked the end of the period of warmest times in the post-glacial era (Gribben and Lamb 1978: 69). The preceding Atlantic period (from ca. 6000 to ca. 3800 B. C.) was characterized by summer temperatures two to three degrees centigrade above the present European norms (Clark 1952: 14), by a generally wetter climate, and by the displacement of the sub-polar depressions and the axis of the main anti-cyclone belt northward, placing the high-pressure belt as far north as 40—45 degrees north latitude (Gribben and Lamb 1978: 69—70). World sea levels rose to slightly above present heights, as Alpine and Scandinavian glaciers melted (Lind 1969). The altitudinal tree line of the Alps was 300 meters higher than today (Butzer 1971: 571), and the percentage of tree pollen in Moldavia and along the Lower Danube increased (Tringham 1971: 31). Tringham notes that «everywhere in Europe there is evidence that the maximum growth of forest was reached ca. 4000 B. C. [uncorrected]» (1971: 33). In the last five hundred years of the Atlantic period, an advance of glaciers in Europe signals a sharper oscillation toward a colder climate (the «Piora Oscillation») than for any several thousand years previously (Frenzel 1966; Lamb 1977: 372). During the succeeding Sub-Boreal (ca. 3800 B. C. to ca. 1000 B. C.) the forests regained ground as the temperatures gradually returned to their warmer level. The period is, however, characterized by sharp rainfall fluctuations (Brooks 1949: 298; Lamb 1977: 373). While it is unlikely that in and of itself the climatic deterioration of the Atlantic/Sub-Boreal boundary was severe enough to have been a cause of drastic cultural systematic realignment, it may have added some impetus to changes already beginning to take place.

Discussion

From the material presented above, it is possible to rule out certain popular »prime movers« as explanations for cultural change between the later Neolithic and Bronze Age. As has been shown, the observed environmental conditions were not altered in a drastic enough fashion to account for any significant change in terms of cultural adaptation. Available pollen diagrams, as well as modern floral distribution, indicate that the Balkan environment was probably much the same in the Bronze Age as it is at present, barring modern deforestation (Willcox n. d.). The hypothetical reconstruction and analysis of the resources available in site catchment areas has also indicated that population pressure can be discounted as a significant variable, even under a worst-case situation. The predominance of cremation burial in the Bronze Age and the paucity of later Neolithic internments allows no anthropometric data for the evaluation of migration hypotheses (cf. Stuckert n. d.). Nothing in the cultural inventory convincingly argues for migration (contra Hammond 1976; Gimbutas 1977) rather than »in situ« evolution or diffusion. Migration/Invasion has always been an appealing explanation for changes in cultural inventory (Adams 1968) which take place over a short period of time. This was fostered by a chronology that compressed the Bronze Age into a period of less than 1000 years, immediately following on the Late Neolithic. The introduction of a radiocarbon chronology for these periods in southeastern Europe (cf. C. Renfrew 1973; Ehrich 1965; Ehrich and Bankoff n. d.; Harding 1980) currently indicates a much longer span of time. At least two thousand years elapsed between the final Neolithic and the end of the Late Bronze Age (Bankoff n. d. — see table 1). This does not logically destroy the possibility of migrations or invasions, but does remove the need for them as the only possible explanatory devices. Alternative explanations can be considered as well. The full re-evaluation of the evidence for migration (e. g. Gimbutas 1977), which will become necessary with a clearer picture of the rate and scope of change, falls outside of this paper.

As far as can be determined, there is little evidence for significant political differentiation between the later Neolithic and earlier Bronze Age in the regions immediately to the north (i. e. Hungary, Czechoslovakia, and Romania — Dumitrescu 1983; Shennan 1975; Sherratt 1976; Skomal 1980). Increased conflict may also be ruled out as an explanation for the observed changes. More unsettled conditions (e. g. due to warfare) should have produced a noticeable effect on the settlement pattern of the Bronze Age. One would expect the appearance of new Bronze Age settlements on more readily defensible positions, with some sort of natural or artificial fortification, and a clustered, rather than dispersed settlement pattern. In fact, sites of this nature are found only late in the Bronze Age of the Balkans (Garašanin 1973: 294; 1983: 175—181). They are more

often encountered earlier to the north (e. g. Otomani — Dumitrescu 1983: 57—58). The presence of fences or ditches surrounding sites (cf. Tringham 1971; 1972; Tringham et al. 1980) or sites on hilltop locations (e. g. Srejšović 1965) does not necessarily indicate the presence of a fortification. Other less complex reasons may be suggested for their presence on sites from the Neolithic through the Bronze Age (e. g. corrals, settlement social boundaries, etc. — Tringham 1972). The exclusion of these variables still leaves one with the problem of explaining the demonstrable differences in settlement pattern between the later Neolithic and Bronze Age. It seems apparent to us, as to others (e. g. Sherratt 1980a; 1980b), that such changes are not a function of any one prime mover but of a number of interacting variables.

Evidence for the alteration of ecological relationships as the Neolithic progressed may be seen in the dramatic increase in the size of intra-settlement population densities and sites of the later Neolithic Vinča—Pločnik culture, in contrast to the earlier Neolithic phases (Starčevo and Vinča—Tordoš). Generally larger sites (Garašanin 1973: 71ff; Tringham 1971: 148; Grbić 1968; Stalio 1968), more closely spaced houses (Garašanin 1973: 72—74), higher artifact densities (Tringham, pers. comm.), and greater thickness of relevant strata in the final Neolithic phase as compared with the earlier periods support the assumption of increased intra-settlement population densities and size. It is further clear from the settlement data that the late Neolithic community sizes (cf. Champan 1981) far exceeded anything during the Bronze Age. Such large communities are anomalous for other prehistoric time periods in the Balkans. It seems that whatever social mechanisms maintained such nucleated communities over the time span of the later Neolithic were inoperative by the Bronze Age (see below). A complete investigation of the nature of these mechanisms during the later Neolithic lies outside the immediate range of this paper. But some discussion is unavoidable. Large nucleated settlements appear only in Vinča times. Another important feature of the material culture that distinguishes Vinča is its stylistic uniformity over a vast area and time. This uniformity is especially evident in pottery and figurines, which may represent the only durable remains of ritual paraphernalia and behavior. Architecture, family size, subsistence, settlement location, etc. are all locally variable (Champan 1981). This is reminiscent of an elite interaction sphere (e. g. Hassuna, Halaf — Watson and LeBlanc 1973; Hopewell — Struiver and Houart 1972) with local non-elite variations. Champan (1981) has adequately demonstrated the absence of any criteria for social stratification, except the presence of unequal distribution of exotic paraphernalia in Vinča burials, which also rules out an egalitarian society. Therefore, by a process of elimination, we assume that the Vinča culture is characterized by a system of social ranking (cf.

Fried 1967; Flannery 1972; Peebles and Kus 1977). The role of an elite in an interaction sphere lies in the control of trade in perishable and exotic goods (i e., metal, ground stone, spondylus shells, etc.), such as one may find in a Kula-type interaction network (Malinowski 1922; Struever and Houart 1972; Sherratt 1976). These elite, through reciprocal relationships within and without their communities contribute to the movement of goods throughout the region and the spread of cultural attributes (Dalton 1971; 1977; Uberoi 1962). An important function of this elite is to form an information dissemination network through their contacts. They make decisions on the basis of more information than is available to local non-elites (e. g. local scarcities in subsistence systems, weather changes elsewhere).

At the end of the late Neolithic, the period of largest settlements, the system seems suddenly disrupted. The small settlements continue to exist, frequently through the Eneolithic and into the Bronze Age. A few of the large settlements continue to exist in a contracted form into the Eneolithic (e. g. Gomolava and Vinča), with sporadic Bronze Age reoccupation. We would hypothesize that this disruption took place because either the function of this information-dissemination network or the means of its maintenance ceased. We see no logical reason for the function to have ceased, since elsewhere (to the north) it continued (cf. Sherratt 1976) and there is no persuasive evidence for outside intervention (see above). Information dissemination is always of importance to the survival of any society. If this network function did not cease, then its disruption was due to the lack of the elite's ability to maintain it and to counteract existing centrifugal social forces. This may have occurred in the following manner: as locally available metal replaced scarcer stone, the elites' access to and control of lithic resources became less important. The widespread development of metal technology gradually made metal available to all. As animal powered agriculture replaced human powered horticulture (Sherratt 1980b), large work groups no longer needed to be organized by the elite for production and transportation. As animal power increased efficient transport distances, elites were no longer necessary for the procurement and distribution of necessary and desired goods. The loss of control of access to the goods and services which symbolized and maintained their elite status was the death knell of this network.

Champan (1981) has amply demonstrated that not all Vinča settlements were organized along similar lines. Some were characterized more by nuclear family units, others by extended family units and many by a combination of both. The growth and spread of Vinča settlements appears to have been linked to the budding-off of nuclear family units from the older settlements. These new units of production then struck off on their own to found new settlements. Most of the smaller sites are characterized by nuclear

family-sized houses, while the older more established sites (e. g. Gomolava, Vinča) are dominated by long-houses (Chapman 1981; Brukner, Jovanović and Tasić 1974; Petrović 1982; Vasić 1932—36). Through evaluation of the evidence from modern egalitarian and ranked societies (cf. Flannery 1972; Fried 1967), the assumption of »population dispersal tendencies« seems reasonable. Such societies tend to undegro local descent group segmentation (cf. Meggitt 1962; 1965 — New Guinea; Sahlins 1961 — Africa; Wagley 1951 — South America), upon the attainment of culturally-specific community sizes and expand at the expense of other peoples (cf. Sahlins 1961) or bud into less densely populated areas through dispersion of descent groups (cf. Carneiro 1970). Such centrifugal tendencies of large but poorly integrated communities would favor eventual fissioning of these communities along descent group lines. This tendency would be even more likely where there are no adjoining populations of significant density, as in Early Neolithic Europe (Ammerman and Cavalli-Sforza 1971: 687), Late Neolithic southeastern Europe (Sherratt 1972: 531—536), and in other essentially open systems (cf. Binford 1968). Accelerated fissioning and consequent population dispersal may be viewed as the result of the removal of pressures or the breakdown of mechanisms which fostered later Neolithic nucleation (cf. Renfrew 1969). The reasons for this nucleation are still under investigation. A number of factors may have contributed to the process of the development of settlements of different sizes (see Chapman 1981 and Johnson 1977 with literature). The introduction of the wagon and the animal-drawn plough into southeastern Europe appears to have occurred at the very end of the Neolithic or the transition to the Bronze Age (the Chalcolithic/Eneolithic of the Hungarian Plain — Sherratt 1980b: 264, 270; Clark 1952). Their appearance would have helped to accentuate and accelerate the chain of events which was already leading to a redistribution of population over the landscape. Wheeled vehicles virtually revolutionized transport by making it more efficient for fewer people to move bulk. The plough offered the potential of opening up previously uncultivable areas beyond the soft alluvium, around which earlier settlements had congregated (cf. Barker 1975; Sherratt 1980b — see Champan 1981 for an alternative point of view as to the time of plough introduction and settlement distribution). The combination of these changes at this time allowed and stimulated the shift in the focus of settlements to include the drier interfluves (cf. Sherratt 1980a: 316).

For both theoretical and operational reasons, recent models of culture and cultural change (Rappaport 1967, 1971) have drawn heavily upon biological ecology (Odum 1959; Bennett 1976) and General Systems Theory (Ashby 1956; Rodin et al. 1978). These models have gained wide acceptance among archaeologists (Binford 1968; Blanton 1975; Clarke 1968; Flannery 1968, 1972; Plog 1975; Renfrew 1972). The processes of change in these models are neither

irreversible nor unpreventable (Blanton 1975). There need be no steady evolutionary trend; nucleated »proto-urban« settlements need not necessarily evolve into cities. Basic to all is an appreciation of which processes are active at specific temporal points in the development of the system (Flannery 1968). We consider change a consequence of human decision-making, and would emphasize »the crucial role of human choice (and therefore, error) in human ecology« (Bennett 1976: 164—166). Rutz (1977: 96) has demonstrated that the »aggregate pattern of behavior is the sequential outcome of . . . competitive interaction . . . among households« or the basic units of decision-making in a society. Therefore, any model of cultural change must not only be able to account for the grosser systematic variables, but also to indicate how those variables are influenced by and influence the decisions of individual decision-makers (Jochim 1976; Johnson 1978). The development of the Bronze Age way of life represents the culmination of individual and group decisions affecting the course of history of temperate Europe. These were as important as those made by the initial Neolithic settlers. From the above discussion it seems likely that by the Bronze Age decision-making (and the information on which it was based) passed from the hands of the elite to the more widely dispersed network of farmers.

Choice of a resource mix on the part of individuals is highly dependant on the sensitivity of the various resources to the vagaries of weather systems. For individual farmers and/or herds to survive in the long run, choices will be made in the direction of the resource mix which will produce » . . . the highest yield under the most adverse conditions, rather than the one with the highest yield if the weather were good« (Sherratt 1972: 497). With the resource types, information and technology available in the Bronze Age, the combination of mixed farming, barley cultivation, and »modern« barnyard animals may well have been repeatedly developed or accepted by cultures throughout temperate Europe. The adaptive dynamics of the Bronze Age can explain the prevalence of this resource mix and its effects at least as reasonably as migration/diffusion models. Flannery (1969: 87) has noted that in areas where agriculture is characterized by years of scarcity mixed unpredictably with years of bumper crops, »live storage« in the form of herds is a way of levelling these fluctuations. Moreover, a change in preferred site locations from forested land with its thick, easily worked humus, to a more grassy ground cover with a tightly knit root structure which could now be worked by animal-drawn ploughs would further increase the area of land suitable for herding. If Bronze Age subsistence is marked by an increased dependance on milk products (Sherratt 1980b), then these factors would tend to increase the importance of herding in the Bronze Age economy without any necessary introduction of new »pastoralists«.

There appears to be some indications of an alteration in the subsistence system between the later Neolithic and the Bronze Age. From our 1977 test trenches, it seemed that fish and wild fauna had almost completely dropped out of the picture during the Bronze Age (Greenfield, n. d.), whereas they represented at least ten percent of the animals exploited at Vinča sites (Tringham 1971; Tringham et al. 1980: 28; Clark 1952: 156; Bökönyi 1974). Faunal exploitation strategies in the Bronze Age appeared to be more heavily dependent on domesticated species, and there was a decrease in the number of species utilized in general (Greenfield n. d.). Barley appeared to increase in frequency until it becomes the predominant domesticated grain of southeastern Europe during the Bronze Age (J. Renfrew 1973; Hubbard n. d.: 12; Sherratt 1980a: 319). More recent research on paleoeconomic questions in the Balkans (Greenfield 1984a; 1984b; n. d.) has caused important revisions of our initial assessment. Recovery procedures on the older excavations of Neolithic localities often caused underrepresentation of several species. Data from the sites of Ljuljaci and Petnica (Greenfield 1984c; n. d.) illustrate that the major change in regional paleoeconomy took place after the Eneolithic — not before. Essentially similar systems of animal resource exploitation existed during the Late Neolithic and Eneolithic. During the Bronze Age we can see an appreciable change in economic orientation taking place. A greater emphasis upon domestic species exists. However the evidence cautions us not to assume a single pathway for economic development in the region. Individual micro-regions underwent different paths and rates of change (e. g. upland versus lowland). Based upon the age and sex distributions of each species, it would appear that the settlements were inhabited year-round and emphasized secondary, as well as primary products (Sherratt 1980b). Nevertheless, hunting frequently continued to represent an important resource supplement (Greenfield 1984c; n. d.) — see table 2.

Conclusions

From the above discussion, it is possible to outline the nature of the changes taking place between the Late Neolithic and Bronze Age. Decision-making and the individual units of decision-making changes from the village (Late Neolithic) to the household (Bronze Age). Late Neolithic production was dependant upon a large communal work force. Whereas, in the Bronze Age, individual producers were free to function independently since they possessed or could possess, the necessary technology for production. The increased efficiency of transport and the ability of animal-drawn plough agriculture to work larger areas with a smaller workforce, in conjunction with the fissioning tendencies mentioned above and the possible breakdown of Neolithic population nucleating mechanism (e.

g. trade — cf. Renfrew 1969), would produce a new picture of population distribution over the landscape. This would be characterized by new, smaller, and more evenly distributed and closely-spaced homesteads, each inhabited by a smaller group of people than a later Neolithic village, practicing mixed temperate farming.

Evidence for such population dispersal exists, at least in preliminary form. The massive large settlements, the upper tier (cf. Champan 1981; Johnson 1977), disappear. The small settlements continue to exist after the end of the Neolithic. In the lower Morava region, which we consider fairly typical of the floodplain edge environments of the Central Balkans, the later Neolithic settlement pattern of a single large site per small river valley (data derived from Champan 1977) is not followed in the Bronze Age. (As noted above, the pattern in other regions may differ strongly — i. e., Sava, Kragujevac — Champan 1981). Our 1977 survey shows several examples of fairly extensive (ca. 5 ha.) contemporaneous sites in one river valley, together possibly supporting a population as large or larger than the former, single, but larger (ca. 15 ha.) Vinča settlement. If this population dispersal had begun, even in incipient form, as seems likely by the end of the Vinča—Pločnik period (later Neolithic data from Divostin and Selevac support this — S. Kaufman, R. Tringham pers. comm.), it would be reinforced by the improvements in subsistence and transport technology (Sherratt 1980b). However, it appears that this dispersal tendency is a constant — it was always there from the early Neolithic (Starčevo) period onwards.

Changes in the subsistence and transport technologies are introduced into Southeastern Europe at the Neolithic/Bronze Age juncture (Sherratt 1980b). There is no a priori reason to assume, as Sherratt does (cf. 1980b), that technological change accounts for the observed cultural changes. We believe that it is the interaction of the introduction of this new technology with a set of cultural and environmental parameters which were already beginning to lose their stability that produced the cultural configurations distinctive to the Bronze Age. Data from pollen diagrams from southeastern Europe (Nandris 1977; Gigov 1964) have been interpreted as indicating extensive ecosystemic manipulation by human groups throughout the Neolithic (Nandris 1976: 550; 1977). This manipulation operated within a set of extraordinary environmental parameters (the Atlantic »climatic optimum«). Even the admitted minor changes in climate at the onset of the Piora Oscillation and subBoreal (see above), combined with continuing forest clearance during the Neolithic may have contributed to a further imbalance in the forest ecosystem during the Bronze Age. Clearing for cultivation, and collecting fodder for domestic animals are examples of the human activities which contributed to the alteration of ecological relationships (Pullar 1977).

It seems logical, then, to maintain that all of the above factors, human and natural, exogenous and endogenous, were responsible for the initiation and acceptance of the observal systemic changes at this time. With the currently available data, it is not yet possible to weigh their relative importance. But we believe that their combination produced a synergistic effect, allowing us to better understand why such changes should have occurred at this specific time and in these specific ways. The net result was a pattern of life that we believed to have differed radically from that known earlier in temperate Europe, one which was finally and thoroughly divorced from Near Eastern urban models, and one which shaped the face of rural Europe until the Industrial Revolution: the life of the small-scale subsistence farmer and his village.

BIBLIOGRAPHY

- Adams, W. Y.
1968 »Invasion, diffusion, evolution?« *Antiquity* 42 (167): 194—215.
- Ammerman, A. J. and Cavalli-Sforza, L. L.
1971 »Measuring the Rate of Spread of Early Farming in Europe« *Man* 6 (4): 674—688.
- Ashoby, W. Ross
1956 *Introduction to Cybernetics* (New York; Wiley).
- Bankoff, H. A.
n. d. »Absolute Chronology of the Bronze Age in Southeastern Europe«, paper presented at the Feb. 1983 meeting of Hleb i Vino, Philadelphia, Pa.
- Bankoff, H. A., Winter, F. and Greenfield, H. J.
1980 »Arhaeological Survey in the Lower Morava Valley, Yugoslavia« *Current Anthropology* 21 (2): 269—269.
- Barker, G.
1973 »Cultural and economic change in the prehistory of central Italy« C. Renfrew (ed.), *The Explanation of Culture Change* (London; Duckworth), pp. 359—370.
- Barker, G.
1975 »Early Neolithic Land Use in Yugoslavia« *Proceedings of the Prehistoric Society* 41: 85—104.
- Bennet, J. W.
1976 *The Ecological Transition* (New York; Pergamun).
- Binford, L.
1968 »Post-Pleistocene Adaptations«, L. and S. Binford (eds.), *New Perspectives in Archaeology* (Chicago; Aldine), pp. 313—341.
- Blanton, R.
1975 »The Cybernetic analysis of Human Population Growth« *American Antiquity* 40 (2): 116—126.
- Boardman, J., M. A. Brown, and T. G. E. Powell
1971 *The European Community in Later Prehistory* (London; Routledge and Kegan Paul).
- Bokonyi, S.
1974 *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe* (Budapest; Akademiai Kiado).
- Boserup, E.
1965 *The Conditions of Agricultural Growth* (Chicago; Aldine).

- Brooks, C. E. P.
1949 *Climate Through the Ages* (Wiley; New York).
- Brukner, B., B. Jovanovic and N. Tasic
1974 *Praistorija Vojvodine* (Belgrade; Savez Arheoloških Društava Jugoslavije).
- Butzer, K.
1971 *Environment and Archaeology* (Chicago; Aldine).
- Carneiro, R. L.
1970 »A Theory of the Origin of the State« *Science* 169: 733—738.
- Champan, J. C.
1981 *The Vinča Culture of South-East Europe: Studies in Chronology, Economy and Society*. B. A. R. International Series 117 (part 1 & 2).
- Childe, V. G.
1925 *The Dawn of European Civilization* (London; Routledge and Kegan Paul; 6th edition — 1957).
- Childe, V. G.
1929 *The Danube in Prehistory* (Oxford; Oxford University Press).
- Childe, V. G.
1948 »The Final Bronze Age in the Near East and temperate Europe« *Proceedings of the Prehistoric Society* 48: 117—195.
- Childe, V. G.
1950 *Prehistoric Migrations in Europe* (Oslo; Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning).
- Childe, V. G.
1958 *The Prehistory of European Society* (England; Harmondsworth).
- Chisholm, M.
1968 *Rural Settlement and Land Use: an essay in Location* (London; Hutchinson 2nd edition).
- Clark, J. G. D.
1952 *Prehistoric Europe: The Economic Basis* (London; Methuen).
- Clarke, D.
1968 *Analytical Archaeology* (London; Methuen).
- Coles, J. M. and A. F. Harding
1979 *The Bronze Age in Europe* (New York; St. Martins).
- Coles, J. M. and D. D. A. Simpson (eds.)
1968 *Studies in Ancient Europe* (Leicester).
- Dalton, G.
1971 »Traditional Tribal and Peasant Economies: An Introductory Survey of Economic Anthropology« *McCaleb Modules in Anthropology* (Reading, Mass.; Addison-Wesley).
- Dalton, G.
1977 »Aboriginal Economies in Stateless Societies«, T. K. Earle and J. E. Ericson (eds.), *Exchange Systems in Prehistory* (New York; Academic), pp. 191—212.
- Dennell, R. W.
1972 »The Interpretation of Plant Remains: Bulgaria«, E. S. Higgs (ed.), *Papers in Economic Prehistory* (Cambridge; Cambridge University Press), pp. 149—160.
- Dennell, R. and Webley, D.
1975 »Prehistoric Settlement and Land Use in Southern Bulgaria«, E. S. Higgs (ed.), *Paleoeconomy* (Cambridge; Cambridge University Press), pp. 97—109.
- Dumitrescu, V.
1983 »The Prehistory of Romania from the earliest times to 1000 B. C.«, *Cambridge Ancient History*, vol. 3, part 1 (Cambridge; Cambridge University Press — 2nd edition), pp. 1—74.

- Ehrich, R.
1965 »Geographical and Chronological Patterns in East-Central Europe«, R. Ehrich (ed.), *Chronologies in Old World Archaeology* (Chicago; University of Chicago Press), pp. 403—458.
- Ehrich, R. and H. A. Bankoff
n. d. »Absolute Chronology of the Neolithic in Southeastern Europe« R. Ehrich (ed.), *Chronologies in Old World Archaeology* (2nd edition; Chicago; University of Chicago Press) in press.
- Flannery, K.
1968 »Archaeological Systems Theory and Early Mesoamerica«, B. J. Meggers (ed.), *Anthropological Archaeology in the Americas* (Washington, D. C.; Anthropological Society of Washington), pp. 67—87.
- Flannery, K. V.
1969 »Origins and Ecological Effects of Early Domestication in Iran and the Near East«, P. J. Ucko and G. W. Dimbleby (eds.), *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals* (London; Duckworth), pp. 73—100.
- Flannery, K. V.
1972 »The Cultural Evolution of Civilizations« *Annual Review of Ecology and Systematics* 3: 399—426.
- Flannery, K.
1976 *The Early Mesoamerican Village* (New York; Academic).
- Fried, M. H.
1967 *The Evolution of Political Society* (New York; Random House).
- Frenzel, B.
1966 »Climatic Change in the Atlantic/Sub-Boreal Transition«, J. S. Sawyer (ed.), *World Climate 8000—0 B. C.* (London; Royal Meteorological Society), pp. 99—123.
- Garašanin, M.
1973 *Praistorija na tlu SR Srbije* (Belgrade; Srpska Književna Zadruga).
- Garašanin, M.
1983 »The Stone Age in the Central Balkans« *Cambridge Ancient History* (Cambridge; Cambridge Univ. Press), vol 3, part. 1, pp. 75—135.
- Gigov, A.
1964 »Typen der Pollen-diagramme am Gebiet Jugoslawien in laufe der Nacheiszeit« *Frontiers of Plant Science* 9: 9—14.
- Gimbutas, M.
1965 *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe* (The Hague; Mouton).
- Gimbutas, M.
1977 »The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe« *Journal of Indo-European Studies* 5 (4) 277—338.
- Glišić, J.
1968 »Ekonomika i socijalno-ekonomski odnosi u neolitu Podunavsko-Pomoravskog basena«, L. Trifunović (ed.), *Neolit Centralnog Balkana* (Beograd; Narodni Muzej), pp. 21—61.
- Grbić, M.
1968 »Nalazišta starčevačkog i vinčanskog neolita u Srbiji i Makedoniji«, L. Trifunović (ed.), *Neolit Centralnog Balkana* (Beograd; Narodni Muzej), pp. 63—76.
- Greenfield, H. J.
1984a »A Model of Changing Animal Exploitation Strategies during the later Prehistory of the Central Balkans«, J. Clutton-

- Brock and C. Grigson (eds.), *Animals in Archaeology*, vol. 4, (British Archaeological Reports; Oxford), in press.
- Greenfield, H. J.
1984b »A Preliminary Evaluation of a Model of Faunal Exploitation for the Bronze Age of the Central Balkans« in *Archaeology and Zooarchaeology*, 1984 MASCA supplement (University Museum; Philadelphia, Pa.), in press.
- Greenfield, H. J.
1984c »Ljuljaci: The Faunal Remains from a late Early Bronze Age — Middle Bronze Age fortified Settlement in Central Serbia«, M. Bogdanović (ed.), *Ljuljaci Excavations* (Kragujevac, Yugo.; Narodni Muzej), in press.
- Greenfield, H. J.
n. d. *The Paleoeconomy of the Central Balkans during the Late Neolithic and Bronze Ages: Analysis of the Faunal Remains* (Ph. D. Thesis; City University of New York).
- Gribben, J. and H. H. Lamb
1978 »Climatic Change in Historical Times«, J. Gribben (ed.), *Climatic Change* (New York; Cambridge University Press), pp. 68—82.
- Halpern, J.
1967 *A Serbian Village* (New York; Columbia University Press; 2nd edition).
- Hammond, N. G. L.
1976 *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas* (Park Ridge, N. J.; Noyes).
- Harding, A. F.
1980 »Radiocarbon Calibration and the Chronology of the European Bronze Age« *Arheologicke Rozhledy* 32: 178—186.
- Higgs, E.
1975 »Site Catchment Analysis: A Concise Guide to Field Methods« E. Higgs (ed.), *Paleoeconomy* (Cambridge; Cambridge University Press), pp. 223—225.
- Higgs, E. and Vita-Finzi, C.
1972 »Prehistoric Economies: A Territorial Approach«, E. Higgs (ed.), *Papers in Economic Prehistory* (Cambridge; Cambridge University Press), pp. 27—36.
- Hubbard, R. N.
n. d. »Development of Agriculture in Europe and the Near East (manuscript).
- Jochim, M. A.
1976 *Hunter-Gatherer Subsistence and Settlement: A Predictive Model* (New York; Academic).
- Johnson, D. C. and Gustafson, R. L.
1962 *Grain Yields and Food Supply* (Chicago).
- Johnson, G. A.
1977 »Aspects of Regional Analysis« *Annual Review of Anthropology* 6: 479—508.
- Johnson, G. A.
1978 »Information Sources and the Development of Decision-Making Organizations«, C. L. Redman (ed.), *Social Archaeology: Beyond Subsistence and Dating* (New York; Academic), pp.
- Lamb, H. H.
1977 *Climate: Past, Present, and Future* (New York), 2 vols.
- Lind, A. O.
1969 »Coastal Landforms of Cat Island, Bahamas«, *Research Papers, University of Chicago Geography Department* 122: 1—156.

- Lockwood, W.
1975 *European Moslems: Economy and Ethnicity in Western Bosnia* (New York; Academic).
- Malinowski, B.
1922 *Argonauts of the Western Pacific* (London; Routledge and Kegan Paul).
- McPherron, A. and Ralph, E. R.
1970 »Magnetometer Location of Neolithic Houses in Yugoslavia« *Expedition 12* (2): 10—17.
- Meggitt, M.
1962 »Growth and Decline of Agnatic Descent Groups among the Mae Enga of the New Guinea Highlands« *Ethnology 1* (2): 158—165.
- Meggitt, M.
1965 *The Lineage System of the Mae Enga of New Guinea* (New York).
- Milisauskas, S.
1978 *European Prehistory* (New York; Academic).
- Nandris, J.
1976 »Some Factors in the Early Neotherman Settlement of South-East Europe«, G. de G. Sieveking, I. H. Longworth, and K. E. Wilson (eds.), *Problems in Economic and Social Archaeology* (London; Duckworth), pp. 549—556.
- Nandris, J.
1977 »The Perspective of Long-Term Change in South-East Europe«, F. W. Carter (ed.), *An Historical Geography of the Balkans* (New York; Academic), pp. 25—57.
- Odum, E. P. and Odum, H. T.
1959 *Fundamentals of Ecology* (Philadelphia; 2nd edition).
- Peebles, C. S. and S. M. Kus
1977 »Some Archaeological Correlates of Ranked Societies« *American Antiquity 42* (3): 421—448.
- Perešić, S.
1980 »Banjica, Beograd — naselje vinčanske kulture« *Arheološki Pregled 21*: 18—19.
- Petrović, J.
1982 »Gomolava, Hrtkovci — Višeslojno Nalazište« *Arheološki Pregled 23*: 15—20.
- Piggott, S.
1965 *Ancient Europe* (Chicago; Aldine).
- Plog, F.
1975 »Systems Theory in Archaeological Research« *Annual Review of Anthropology 4*: 207—223.
- Pullar, J.
1977 »Early Cultivation in the Zagros« *Iran 15*: 15—37.
- Rappaport, R. A.
1967 *Pigs for the Ancestors* (New Haven; Yale Univ. Press).
- Rappaport, R. A.
1971 »Nature, Culture and Ecological Anthropology«, H. L. Shapiro (ed.), *Man, Culture and Society* (Oxford; Oxford Univ. Press), pp. 237—267.
- Renfrew, C.
1969 »Trade and Culture Process in European Prehistory« *Current Anthropology 10* (2/3): 151—169.
- Renfrew, C.
1972 *The Emergence of Civilization* (London; Methuen).
- Renfrew, C. (ed.)
1973 *The Explanation of Culture Change* (London; Duckworth).

- Renfrew, J.
1973 *Paleoethnobotany* (London; Methuen).
- Rodin, M., Michaelson, K. and Britan, G. M.
1978 »Systems Theory in Anthropology« *Current Anthropology* 19 (4): 747—762.
- Rutz, H.
1977 »Individual Decisions and Functional Systems: Economic Rationality and Environmental Adaption« *American Ethnologist* 4: 94—112.
- Sahlins, M.
1961 »Segmentary Lineage: An Organization of Predatory Expansion« *American Anthropologist* 63: 322—345.
- Sanders, W. T. and Webster, D.
1978 »Unilinealism, Multilinealism, and the Evolution of Complex Societies«, C. L. Redman, et al. (eds.), *Social Archaeology: Beyond Subsistence and Dating* (New York; Academic), pp. 249—302.
- Shennan, S.
1975 »The Social Organization at Brance« *Antiquity* 49 (196): 279—288.
- Sherratt, A. G.
1972 »Socio-Economic and Demographic Models for the Neolithic and Bronze Ages of Europe«, D. L. Clark (ed.), *Models in Archaeology* (London; Methuen), pp. 477—542.
- Sherratt, A.
1973 »The Interpretation of Change in European Prehistory«, C. Renfrew (ed.), *The Explanation of Culture Change* (London; Duckworth), pp. 419—428.
- Sherratt, A. G.
1976 »Resources, Technology and Trade in Early European Metallurgy«, G. de G. Sieveking, I. H. Longworth, and K. E. Wilson (eds.), *Problems in Economic and Social Archaeology* (London; Duckworth), pp. 557—582.
- Sherratt, A. G.
1980a »Water, Soil and Seasonality in Early Cereal Cultivation« *World Archaeology* 11 (3): 311—330.
- Sherratt, A. G.
1980b »Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution«, I. Hodder, G. Isaac, and N. Hammond (eds.), *Pattern of the Past* (Cambridge; Cambridge Univ. Press), pp. 261—306.
- Sherratt, A.
1982 »The Secondary Products Revolution of Animals in the Old World« *World Archaeology* 15 (1): 90—104.
- Sieveking, G. de G., I. H. Longworth, and K. E. Wilson (ed.)
1976 *Problems in Economic and Social Archaeology* (London; Duckworth).
- Skomal, S.
1980 »The Social Organization of the Tiszapolgar Group at Basatanya-Carpathian Basin Copper Age« *Journal of Indo-European Studies* 8 (1 & 2): 75—92
- Srejiović, D.
1965 »Milića Gradina, Ljuljaci, Kragujevac« *Arheološki Pregled* 7: 54—55.
- Stalio, B.
1968 »Naselje i stan neolitskog perioda«, L. Trifunović (ed.) *Neolit Centralnog Balkana* (Beograd; Narodni Muzej), pp. 77—106.
- Steward, J. H.
1955 *Theory of Culture Change* (Urbana; University of Illinois).

- Struever, and G. L. Houart
1972 »An Analysis of the Hopewell Interaction Sphere« E. N. Wilmsen (ed.), *Social Exchange and Interaction*, Anthropological Papers № 46 (Ann Arbor, Michigan; University of Michigan, Museum of Anthropology), pp. 47—80.
- Stuckert, C. M.
n. d. »Roman to Saxon: Population Biology and Archaeology«, paper presented at the 1980 meetings of the Society for American Archaeology, Philadelphia.
- Taylor, C. M. and E. R. Orrea
1966 *Foundations of Nutrition* (New York; McMillan).
- Tringham, R.
1971 *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe, 6000—3000 B. C.* (London; Hutchinson University Library).
- Tringham, R.
1972 »Territorial Demarcation of Prehistoric Settlements« R. Tringham, and G. W. Dimbleby (eds.), *Man, Settlement, and Urbanism* (London; Duckworth), pp. 463—475.
- Tringham, R.
1974 »The Concept of Civilization in European Archaeology«, J. Sabloff and C. C. Lamberg-Karlovsky (eds.), *The Rise and Fall of Civilization* (Menlo Park, California; Cummings), pp. 470—485.
- Tringham, R. et al.
1980 »The Early Agricultural Site of Selevac, Yugoslavia«, *Archaeology* 33 (2): 24—32.
- Überoi, J. P. S.
1962 *The Politics of the Kula Ring* (Manchester; Manchester University Press).
- Vasić, M. M.
1932—36 *Prehistoriska Vinča* (Beograd).
- Vita-Finzi, C. and Higgs, E. S.
1970 »Prehistoric Economy in the Mt. Carmel Area of Palestine« *Proceedings of the Prehistoric Society* 36: 1—37.
- Wagley, C.
1951 (1969) »Cultural Influences on Populations: A Comparison of two Tupi Tribes« *Revista do Museu Paulista* n. s. 5:95—104. Reprinted in A. P. Vayda (ed.) *Environment and Cultural Behavior* (Garden City, New York; Natural History Press), pp. 268—280.
- Watson, P. J. and S. A. Le Blanc
n. d. »Excavation and Analysis of Halafian Materials from Southern Turkey«, paper presented at the 72nd annual meeting of American Anthropological Association, New Orleans.
- Whitehouse, R.
1968 »Settlement and Economy in southern Italy in the Neothermal Period« *Proceedings of the Prehistoric Society* 34: 332—354.
- Whitehouse, R.
1973 »The Earliest Towns in Peninsular Italy«, C. Renfrew (ed.) *The Explanation of Culture Change* (London; Duckworth), pps. 617—624.
- Willcox, C.
n. d. »Floral Remains from Novačka Cuprija« (manuscript).
- Wilsie, C. P.
1962 *Crop Adaptation and Distribution* (San Francisco).
- Van Zeist, W.
1975 »Preliminary Report on the Botany of Gomolava« *Journal of Archaeological Science* 2: 315—326.

ОДЛУЧИВАЊЕ И КУЛТУРНА ПРОМЕНА У БРОНЗАНОМ ДОБУ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Резиме

Разлика у положају и типу позно-неолитских (Винча—Плочник) и бронзаноопских насеља најчешће је била објашњавана као последни а миграције становништва. Иако је јасно да су носници бронзаноопских култура у југоисточној Европи, уопште узев, живели у мањим, расутијим и неорганизованијим насељима од својих позно-неолитских предходника, није извесно да ли је измена становништва једини, или уопште битан, разлог за промену типа насеља.

Подаци добијени рекогносцирањем долине реке Јасенице, код Смедеревске Паланке, 1977. године, указују на извесне специфичне разлике између позно-неолитских и бронзаноопских налазишта: 1) док су у оквиру рекогносцираног подручја констатована налазишта из свих периода бронзаног доба, налазишта фазе Винча—Плочник потпуно недостају што указује на сасвим различите критеријуме за избор положаја насеља; 2) насеља бронзаног доба нису била много удаљена једна од другог и често их је било по неколико у једној долини, док се на основу положаја познатих винчанско-полчинчких насеља може констатовати да је најчешће било само једно насеље у једној долини; 3) насеља бронзаног доба су плића, мање збијена и њима недостају сачуване архитектонске целине, какве су налажене на неолитским локалитетима; 4) у насељима Винча—Плочник фазе било је више становника него у бронзаноопским, а унутрашња организација зграда унутар насеља била је много сложенија на позно-неолитским него на бронзаноопским налазиштима.

Ови подаци указују на промену обрасца насеља. Образац великог, густо насељеног насеља у коме се концентрисало становништво једне области изменио се у образац мањег и ређе насељеног насеобинског типа са становништвом расутијим у више међусобно блиских насеобина.

Да би се одстранили могући еколошки разлози за ове промене израчунат је највећи могући број становника које би позно-неолитско село могло да издржава. Анализе подручја узетог као статистички узорак показале су да прираст становништва није био одлучујући фактор који је довео до напуштања позно-неолитских насеља, пошто су она, према прорачунима, могла да поднесу неколико пута бројније становништво него што је стварно био случај. Климатске промене на крају Атлантика такође нису проузроковале расипање становништва, већ су само дале подстрек више културним променама које су већ биле у току. Клима југоисточне Европе у бронзаном добу није се битно разликовала од данашње.

Разлоге за ове културне промене, дакле, требало би тражити у самим позно-неолитским културама. Ако се комбинују локалне променљивости и опште једнообразности које се могу установити у винчанско-плочничкој фази, могуће је говорити о манипулацији једне елитне интеракцијске сфере, каква је позната и у другим историјским и праисторијским културама (Hassuna-Nalaf, Horewell, Trobriandid итд.). У овим културама одлуке које су се тизале целе групе доносила је мања елитна група, која је била у контакту са другим таквим групама у сфери међусобног дејства. Улога једне такве елите у раслојеном друштву, какво смогамо да је било Винча—Плочник друштво, била је контрола егзотичних и потрошних добара унутар и изван једне заједнице. Таква контрола остваривала се успостављањем узајамних трговинских односа. На тај начин могуће је створити археолошку слику културе у којој заједничке културне особености група превазилазе суштаствене локалне различитости појединачне групе. Важна улога оваквог међусобног дејства елите лежи у ширењу информација унутар елитне групе, која потом може доносити одлуке на основу већег броја расположивих података него остали сегменти друштва.

Слом оваквог система доласком бронзаног доба био је убрзан, не само битном склоношћу ка уситњавању група, која је била видљива и раније, већ, у исто време, и увођењем нове технологије у пољопривреди и превозу робе. Кола и плугови које је вукла стока, као и већа зависност од мешовите пољопривреде (земљорадња са сточарством) учиниле су да усамљено сеоско домаћинство буде успешнија производна јединица од ранијих већих родовских група, неопходних уколико се пољопривредни радови обављају без животиња за вучу. Мање заједнице, равномерније разубене по једном пределу, могле су на бољи начин да искористе локална природна богатства. Доношење одлука прешло је из руку елите у руке обичног сељака.

Тумачење да је оваква коренита промена начина живота наступила као последица свих наведених фактора, како људских и природних, тако и спољашњих и унутрашњих, и да су ти фактори започели и развили тадашње промене система, у најмању руку је подједнако логично као и објашњење да су те промене настале услед миграција. Све у свему последица ових промена била је образац живота из основа различит од обрасца који је до тада постојао. Нови образац живота коначно и темељито раскрстио је са блиско-источним урабним моделима и обликовао је сеоску Европу све до Индустијске револуције: живот села и малог сеоског домаћинства.

Table 1: ABSOLUTE CHRONOLOGY*

Date B. C. Period	Danube Valley/Vojvodina	Morava Valley/Serbia
1000		III
1250	LBA	
1500		II
1750	MBA	
2000		Mediana I
2250		III
2500	EBA	
2750		II
3000		
3250		
3500		Bubanj—Hum
3750	Eneolithic	I
4000		
4250	Vinča—Pločnik	Vinča—Pločnik
4500	L. Neol.	
4750		
5000	Vinča—Tordoš	Vinča—Tordoš
5250		
5500	M. Neol. Starčevo	Starčevo
5750		
6000		

* Based primarily on C14 dates; cf. Bankoff n. d.

Table 2: COMPARISON OF UPLAND AND LOWLAND BRONZE AGE LOCALITIES

Site:	Petnica		Ljuljaci		Livade		Crkvina	
	Frag	%	Frag	%	Frag	%	Frag	%
<i>Ovis aries</i>	4	2.0	9	0.5	24	2.5	3	2.6
<i>Capra hircus</i>	2	1.0	1	0.05	6	0.6	1	0.9
Ovis/Capra	15	7.6	40	2.5	103	11.0	22	19.1
<i>Bos primigenius</i>	1	0.5	20	1.25	2	0.2	0	0.0
<i>Bos taurus</i>	44	22.5	370	23.0	320	34.1	41	35.6
<i>Sus scrofa</i> (?)	2	1.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0
<i>Sus scrofa</i> (W)	11	5.6	348	21.75	20	2.1	0	0.0
<i>Sus scrofa</i> dom.	59	30.1	389	24.0	224	23.8	32	27.8
<i>Canis fam.</i>	2	1.0	27	1.7	30	3.2	4	3.5
<i>Equus caballus</i>	2	1.0	112	7.0	28	3.0	2	1.7
<i>Cervus elaphus</i>	42	21.4	250	15.5	95	10.1	5	4.3
<i>Capreolus cap.</i>	8	4.1	15	1.0	10	1.1	2	1.7
<i>Lepus capensis</i>	0	0.0	2	0.01	3	0.3	0	0.0
<i>Castor fiber</i>	0	0.0	3	0.2	1	0.1	0	0.0
<i>Meles meles</i>	0	0.0	3	0.2	0	0.0	0	0.0
<i>Ursus arctos</i>	4	2.0	21	1.3	1	0.1	0	0.0
<i>Pisces sp.</i>	0	0.0	0	0.0	70	7.4	0	0.0
<i>Aves sp.</i>	0	0.0	0	0.0	2	0.2	3	2.6
<i>Unio sp.</i>	0		1		243		0	
<i>Helix sp.</i>	0		2		11		0	
Total	196	98.9	1610	100.05	939	98.7	115	99.8
Domestic	128	65.3	948	58.9	735	78.3	105	91.3
Wild	66	33.7	662	41.1	204	21.7	10	8.7

(W=wild; Frag=fragments; %=percentage)

Никола ТАСИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

МЛАБА ФАЗА БЕЛЕГИШ КУЛТУРЕ И ЊЕН ПОЛОЖАЈ У РАЗВОЈУ КУЛТУРА ПОЗНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПОДУНАВЉУ

Белегиш култура је издвојена тек у новије време као посебна стилска, културна и временска појава средњег и позног бронзаног доба у југословенском Подунављу.¹ Током дуге еволуције, она је прошла кроз две основне развјне фазе: старија, означена као Белегиш I са урнама украшеним *Schnur* и лажним *Schnur* орнаментима, и млаба, Белегиш II, коју карактеришу урне украшене хоризонталним или вертикалним канелурама. Једно време, било је присутно мишљење у литератури по коме су ове две фазе, независне културе без временског континуитета.² Данас је чини се сасвим јасно да су Белегиш I и Белегиш II делови једне културе, две развојне фазе које кроз постепену еволуцију прелазе из једне у другу фазу. На истраживаним некрополама код Белегиша, Карабурме, Сурчина и на неким насељима јављају се прелазни облици посуда: урне старије фазе украшаване на начин који је карактеристичан за млабу фазу; пехари старијег типа украшавани канелурама, и обратно, млаби облици пехара украшавани *Schnur*-орнаментима, итд. Детаљнија анализа облика посуда и начина украшавања потврђује претпоставку о континуитету развоја и поступној еволуцији у развоју културе у којој се негде на почетку старијег бронзаног доба, са фазом *Br C*, осећају страни утицаји који ће довести до формирања стила

¹ Н. Тасић, *Насеља културе поља са урнама у Срему, Рад војвођанских музеја* 11, 1962, 127 (даље: *Насеља културе поља*); исти, *Belegiš kultura, Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974, 240 (даље: *Praistorija Vojvodine*); исти, *Проблем културе поља са урнама у Војводини*, *Старинар* XVII, 1966, 15.

² В. Трбуховић, *Праисторијска некропола у Белегишу*, *Старинар* XI, 1960, 163. (даље: *Праисторијска некропола*).

Белегиш II културе. Ови утицаји су долазили са подручја ране *Urnenfelder* културе, а исто тако и ране Гаве, *Pilinyi* и других култура. Основну стилску облику овог периода чини црноглачана керамика, сјајне површине која се украшава широким или уским канелурама. Она се јавља на ширем подручју Карпатског басена у различитим културама и културним групама, насталим на различитим аутохтоним основама, што је као последицу имало и настајање различитих стилова. Белегиш II култура је резултат овог процеса који је захватио велики број култура средњег и позног бронзаног доба.

У литератури се за Белегиш културу у целини или за поједине развојне фазе срећу различити термини. Дуго је био у употреби назив „култура равних поља са урнама“ од чега се одустало пре свега због његове идентификације, посебно у немачком преводу са „*Urnenfelder* културом“.³ Затим се срећу сложенице са Белегиш културом: Белегиш—Сурчин група, Карабурма—Белегиш, Белегиш—*Cruceni*.⁴ Најзад, за једну врсту ране фазе Белегиш културе срећу се називи „панонска култура“, „култура панонских пехара“, „вршачка култура“ итд.⁵ Последњих година, у употреби је све чешћи назив Белегиш (белегишка) култура, па га и ми овде тако употребљавамо, мада је, кад се жели истаћи нека фаза или регионална појава, корисно повезивање термина како то чини на пример *S. Morintz* са називима Белегиш—*Cruceni* или Белегиш—*Bobda* група.⁶ Нејасноћа и непрецизност у терминологији су последица недостатка монографске обраде ове културе, њено јасно стилско дефинисање, територијално и хронолошко разграничење у односу на суседне истовремене или приближно истовремене културе. Овај проблем је нарочито значајан у односу на Гава групу јер се млађа белегишка керамика са њом идентификује прилично често. У овом раду покушаћемо да јасније повучемо границе између ових двеју, несумњиво врло значајних култура са краја бронзаног доба у источним и североисточним областима Карпатског басена и у српском Подунављу.

Белегиш II култура се јавља на готово истој територији коју је у претходној фази покривала њена стрија фаза (Белегиш

³ Н. Тасић, *Насеље културе поља*, 127 и даље; овај назив задржао је *M. Garašanin*, *Period polja sa urnama Vojvodine, Praistorija jugoslovenskih zemalja*, том IV, Сарајево 1983, 668 и даље.

⁴ *K. Vinski-Gasparini*, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1973* на више места (даље: *Kultura polja sa žarama*); *J. Тодоровић*, *Праисторијска Карабурма II*, Београд 1977, на више места; *S. Morintz*, *Contributii archeologice la storiia Tracilor timpurii*, Bucuresti 1978, 40 и даље (даље *S. Morintz, Contributii*).

⁵ *Б. Гавела*, *Један прилог етничкој и хронолошкој детерминацији панонске керамике у средњем Подунављу*, Рад војвођанских музеја 2, 1953, В. Трбуховић, *Праисторијска некропола*, 163).

⁶ *S. Morintz, Contributii*, 40 и даље; *Н. Тасић*, *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита*, Београд 1983, 91 и даље (даље: *Југословенско Подунавље*).

I). Она захвата Срем од границе према Хрватској (где се развија најпре вировитичка, потом и рана фаза даљске, односно Вал-Дал култура), затим северне делове уже Србије, јужне делове Бачке, део југословенског и румунског Баната, а у новије време може се рачунати и са појавом керамике ове културе и на подручју Бердапа I и II, мада њен однос према Гава налазима није сасвим јасан. Појединачни продори те културе ван овог подручја (урна из Сарваша, Ердута, Сотина, налази у доњем току Дрине)⁷ били би само доказ о њеном повременом продору на подручја која су захватале друге културе. Налази Белегиш II културе потичу пре свега из великих некропола (Белегиш, Сурчин, Карабурма, Роспићуприја, некропола код Панчева, Иланца, *Cruceni*, *Bobda* итд.), али је значајно да су истраживана и насеља, мада у мањем обиму, што пружа више могућности за утврђивање стилских особености културе, типологију налаза и њихову хронолошку припадност. У Срему, рекло би се матичној области Белегиш културе, истраживана су три насеља: Гомолава (слој IV b—c), „Економија Сава“ код Јакова и Градац код Белегиша.⁸ Свако од ових налазишта је на свој начин значајно за проучавање белегишке културе у целини или само њене позне фазе. На „Економији Сава“ откривена је најмлађа фаза у развоју Белегиш културе. Међутим, са овог налазишта потиче и једна остава бронзаних предмета која припада хоризонту *Ha A2* и која се сигурно повезује с насељем јер су приликом ископавања налажени у јамама исти бронзани предмети (делови наруквица, бронзана игла и сл.).⁹ Преко металних налаза је тачно одређен хронолошки положај Белегиш II културе, али је у исто време показано да бројне оставе бронзаних предмета у Срему (Петровци, Шимановци, Бингула—Дивош и многе друге)¹⁰ припадају млавој фази белегишке културе.

Значај другог насеља Градац код Белегиша односи се на могућност његовог повезивања са познатом некрополом Стојића гумно у Белегишу. Керамика која потиче са једног мањег сондажног истраживања на Градцу одговара фактуром, облицима и орнаментиком налазима урни црне боје са канелурама на Стојића гумну, и припада Белегиш II култури. Са друге стране, она је стилски врло блиска налазима из „Економије Сава“ код Јакова. Налаз једне топузасте игле у јамама јасно одређује временску припадност насеља, али у исто време и млађег хоризонта гробова на белегишкој некрополи.¹¹

⁷ K. Vinski — Gasparini, *Kultura polja sa žarama*, 45; иста, *Ostave s područja kulture polja sa žarama, Praistorija jugoslovenskih zemalja*, том IV, Sarajevo 1983, 647 и даље.

⁸ N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, 242—243.

⁹ Н. Тасић, *Насеља културе поља*.

¹⁰ *Праисторијске оставе у Србији и Војводини*, том I, 20—21; 27—33.

¹¹ Н. Тасић, *Насеља културе поља*.

Најзад ситуација на Гомолави (хоризонт IV *b—c*) допуњује слику о положају Белегиш културе у развоју позног бронзаног доба у овим областима. Без обзира на то што су слојеви ове културе на већем делу платоа I и II оштећени интензивним развојем живота у млађем периоду, ипак је могуће одредити хронолошке границе Белегиш I и Белегиш II културе и потврдити њену интерну периодизацију. Стратиграфија овог вишеслојног налазишта јасно показује да се белегишка култура, њена старија фаза, јавља после слоја у коме се налазила млађа ватинска керамика са импортом инкрустоване трансданубијске керамике, а испод слоја који припада раној фази босутске културе (Калакача-Група гробница тип). Током развоја белегишког налазишта могуће је издвојити два хоризонта: Гомолава IV*b* који припада старијој фази Белегиш културе и Гомолава IV*c* са налазима млађе фазе ове културе. У IV*b* хоризонту налазе се сиви „ланонски пехари“ и посуде украшаване лажним *Schnur*-орнаментом, а у IV*c* хоризонту црноглачана керамика украшавана канелурама, зделе са ројастим дршкама, посуде украшаване гирланд-мотивима итд. За млађу фазу је карактеристична појава бронзаних

UPOREDNA HRONOLOŠKA TABELA

već	MÜLLER-KARPE	STROM	Rumunski Banat i Oltenija	RUMUNSKI BANAT (по B. Hănel)	TRANSILVANIJA JUB
XIV-XIII	B ₂ C/D	BELEGIŠ I (KARABURNA op. 47, 219, 220)	CRUCENI I	CRUCENI I	
XII	H _B A ₁	BELEGIŠ II _a (KARABURNA op. 54, 100)	BOBDA II		NOUA RECI
X	H _B A ₂ H _B B ₁₋₂	BELEGIŠ II _b (KARABURNA op. 66, 106, 170 - EKONOMIJA GAVA)	GAVA - SUSANI ↓ OSTROVUL BANULUI	SUSANI BOBDA	I M E D I A S ₃ III
IX	H _B S ₃	BOBUT I (KALAKAČA (KARABURNA))			
VIII	H _B C	BOBUT II (BASARABI)	BASARABI I II	BASARABI	BASARABI
VI	H _B D	BOBUT III (KANSLOVANA KERAMIKA)	FERIGILE		

■ HORIZONT OSTAVA H_B A₂

■ TRANSILVANSKI HORIZONT

игала (топузасте или са лоптастом главом) које се поуздано стављају у хоризонт остава H_B A₂ периода. У стратиграфији Гомолаве остаје нејасан однос између хоризоната IV*c* и Va, односно између млађе белегишке културе и ране фазе босутске културе коју карактеришу налази из групних гробница I и II на овом налазишту. На основу извесних индиција (карактеристика сло-

ја, недостатак налаза из времена *Ha B* периода и сл.) може се претпоставити да између краја Белегиш културе и формирања слоја са босутским материјалом није било дужег временског прекида. Овај закључак је значајан тим пре што су запажени извесни елементи финалне фазе Белегиш културе на налазишту Калакача код Бешке. У развоју босутске културе, ово налазиште заједно са групним гробницама I и II на Гомолави и оставом из Шаренграда означава њену рану фазу.¹²

Хронолошко место Белегиш културе на подручју њеног развоја добро је одређено. Међутим, знатно су сложенији проблеми везани за релативно-хронолошке односе ове културе према сличним појавама у југословенском Подунављу и суседним областима. Овде се са једне стране мисли на њен положај у оквиру шире појаве канеловане керамике у средњој и југоисточној Европи, а са друге на њен однос према културама, групама, одонсно стилловима с краја бронзаног и почетка гвозденог доба међу којима су пре свега жутобрдска култура, комплекс *Cruceni-Bobda, Susani, Susiu de Sus, Noua, Gava-Reci, Insula Banului* и друге према истоку, босутске и ране фазе *Urnenfelder* културе према западу, *Tápe* и *Csorva* према северу или Медијана група на југу. У овом широком и стилски различитом миљеу треба одредити положај млаве фазе Белегиш културе.

Крајем бронзаног доба, на ширем простору од Алпа до Карпата и од Чехословачке до централног Балкана, као једна од водећих стилских карактеристика у материјалној култури појављује се, црноглачана керамика украшавана канелурама. Ова чињеница је и повод да се постави питање постојања великог културног комплекса у оквиру кога се издвајају културе и локалне групе са слабије или јаче израженим специфичностима у керамичким облицима или начину украшавања. Разлике су још слабије у металу. У склопу ове проблематике треба поставити и проблем тзв. Гава културе који је актуелизован последњих година, нарочито код нас. Термин „Гава култура“ увела је у литературу *A. Mozsolics*, подразумевајући под њим црноглачану керамику из горњег Потисја која је украшавана гирланд-мотивима или хоризанталним канелурама.¹³ Ова керамика се налази и у другим областима — од Молдавије до средњег Подунавља, па је чини се исправно мишљење *B. Hänsel* и неких других аутора који сматрају да она означава једну ширу културну и стилску појаву крајем бронзаног доба, а не једну културу.¹⁴ Можда би се пре могло говорити о широко распрострањеном културном комплексу који карактерише црноглачана керамика украшавана канелурама различито организованим на површини суда. Овом ком-

¹² Н. Тасић, *Југословенско Подунавље*, 123.

¹³ *A. Mozsolics, Archäologische Beiträge...*, Acta Arch. Hung. VIII/1—4, 120 и даље; *A. Laslo, Cultura Gava, SCIV*, 1973.

¹⁴ *B. Hänsel, Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Halstattzeit der Unteren Donau*, Bonn 1976, 88 и даље.

плеску припада и Белегиш II култура чији релативно хронолошки положај треба јасније одредити.

а) Јужни Банат је још одраније познат као подручје Белегиш I и II културе (Орешац, Иланца, Сечањ и др.). Међутим, најновија истраживања код Панчева (две некрополе код Војловице — Рафинерија нафте, обала Наделе код Панчева) дала су нове податке за проучавање развоја група позног бронзаног доба ових области.¹⁵ Овој групи припада и новооткривена некропола Бели Брег код Опова са материјалом позне фазе белегишке културе.¹⁶ У културној детерминацији ових некропола срећемо: да оне припадају „култури поља са урнама“, Белегиш култури, односно Гава култури (Р. Рашајски, В. Буквић, Д. Попадић, Б. Гачић).¹⁷ Ми бисмо се овде задржали код термина Белегиш I и II култура из већ поменутих разлога, а и због чињенице да код млађих гробова нема типичних елемената Гава културе (гирланд-орнамент или облици урни са веома издуженим вратом и изузетно кратким раменом). Као типичан Гава материјал, на подручју јужног Баната (Војводина) могу се детерминисати једино налази из Рудине код Банатске Паланке.¹⁸

б) На подручју Бердапа у току последњих десет година откривен је већи број налазишта и некропола који садрже црногачану и канеловану керамику. На ушћу Песаче и Кожице у Дунав регистрована су два налазишта која припадају овом културном кругу.¹⁹ Даље према истоку, на подручју акумулације Бердап II, такође су истраживана нека налазишта са истом керамиком, од којих су несумњиво најзначајнији налази из некропола код Вајуге и Мале Врбице чија припадност у хоризонт тзв. Гава културе не долази у сумњу, а хронолошки су добро одређене присуством *Peschiera* фибула и урнама.²⁰ Посматран у односу на Белегиш II културу, овај целокупан до сада публикован материјал припада једној локалној културној групи „Гава“ или Гава-Susani стила, односно времену краја Белегиш II културе.

Нешто је сложенији однос жутобрдске, Белегиш II и Гава групе на подручју српско-бугарског Подунавља. У овим областима се „инкрустована“ жутобрдска керамика задржава нешто дуже него што је то случај у западним областима, па и у јужном Банату. Стиче се утисак, бар када се врше стилске анализе, да постоји континуитет између керамике типа Дубовац, *Cirpa*,

¹⁵ Истраживања код Панчева нису детаљније публикована; упор. извештаје у *Arheološki pregledu* 23, 1982, 42—45

¹⁶ Ђ. Буквић, Бели брег, Опово, *Arheološki pregled* 23, 1982, 47.

¹⁷ Упор. нап. 15 и *Каталог изложбе Праисторијске културе на тлу Војводине*, Нови Сад, 46 и даље.

¹⁸ Н. Тасић, *Југословенско Подунавље...*, 102 сл. 61 а-г.

¹⁹ Бердапске свеске II, Београд 1984.

²⁰ М. Вукмановић, *Novi nalazi tipa »Peschiera« na Đerdapu*, Зборник Народног музеја XI, Београд 1983, 43.

Girfa Mare и жутобрдске са једне и специфичне керамичке врсте с краја бронзаног и почетка гвозденог доба са друге стране коју бисмо могли означити као група Островул Банулуи.²¹ Међутим, како би се могло закључити на основу поменутих истраживања у Бердапу II (Вајуга, Мала Врбица) и стратиграфије неких налазишта у овом делу Подунавља дошло је до прекида развоја инкрустоване керамике и до продора носилаца стила црноглачане и канеловане керамике коју условно називамо Гава група. Ова керамика би припадала млабој керамичкој врсти у оквиру Белегиш II културе, па би се стога могло закључити да је жутобрдска керамика сигурно савремена са Белегиш I, а делом и са Белегиш II културом.

с) Даље према истоку и североистоку, појава црноглачане канеловане керамике може се пратити као самостална појава или као страни елемент у другим културама на прелазу из бронзаног у гвоздено доба. Некрополе у Cruceni и Bobdi сигурно припадају белегишкој култури како је то показано у литератури (S. Morintz, M. Гарашанин, Н. Тасић).²² Овој култури, бар типолошки, могли би да припадају још неки појединачни налази као што су нпр. урне из Sintane, Арада, Темишвара, па и Satu Mare. Њих је М. Rusu ставио у калштат А период, док је остале развијене форме црноглачаних урни украшених канелурама и гирланд-мотивима (Medias, Susani, Reci, Tirgu Mare и др.) ставио у На В.²³ Ова типолошка подела М. Rusu могла би делимично да се прихвати уз напомену да Белегиш II култури припадају у Румунији тзв. предгавске урне, и то само један део, док би урне из *Lapusa, Valea lui Mihail* могле припадати и млабом времену.²⁴ Свакако су за Белегиш II културу најзначајнији налази урни из *Pecice* и *Cornutela* у којима су нађене мање оставе бронзаних предмета.²⁵ У односу на развој канелованих урни у белегишкој култури, облици из *Pecice* и *Cornutela* припадали би њеној финалној фази (урне са високим вратом и кратким доњим делом из Сараорца, Батке, Карабурме, Белегиша и других налазишта). Метални налази припадају *Sincu-Suseni* хоризонту румунских остава, што би значило На А периоду. На овај начин је

²¹ S. Motintz и P. Roman, *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 20, 1969, 393 и даље. Ову културу В. Hänsel назива *Ostrov-Gruppe* и њој поред налаза из *Ostrovul Banului* приписује и налазе из Дубове; Острва: *Corbului, Mare* и друге (упор. В. Hänsel, *нав. дело*, 152 Т. 18, 5—14; 19; 67, 8—10).

²² S. Morintz, *нав. дело*, 40 и даље; Н. Тасић, *Југословенско Подунавље...*, 91 и даље; М. Гарашанин, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, том IV, 669.

²³ М. Rusu, *Considérations sur quelques problèmes de l' époque hall-stattiene de Transylvanie*. Actes du VIIIe Congrès UISPP, Београд 1983, 110—111.

²⁴ Исто, Fig. 1/4,9.

²⁵ М. Petrescu-Dumbovita, *Depozitele de bronzului de Romania*, Bucarest 1977, 101—102, Pl. 35/1; 169/8.

добијен *terminus ante quem* за белегишку културу јер се овај тип урни сматра њеном најмлађом стилском појавом.

На истом овом простору на коме су налажене урне типа Белегиш II — *Bobda* истраживан је и један већи тумул изузетно богат керамичким материјалом (више стотина посуда) код места *Susani* који су румунски археолози (нпр. *R. Florescu*) ставили у посебну културу под називом Сусани култура.²⁶ Материјал из „ритуалне оставе“ у тумулу типолошки припада „Гава стилу“: шоље са вертикално постављеним тракастим дршкама и лучним канелурама (обратни гирланд-мотив) из тумула Сусани су идентичне са шољама из *Simeria* које припадају Гава групи.²⁷ Сматрамо да је назив Сусани култура који је дао *R. Florescu* исфорсиран и пре бисмо могли налазе и налазишта ове врсте означити као *Gava-Reci* или *Gava-Susana* култура. У хронолошком погледу, ови налази су млађи од некропола типа *Bobda-Cruceni*, а самим тим и од Белегиш II културе. Мишљење *M. Rusu*²⁸ који налазе из *Susani*, *Tirgu Mures*, *Reci*, *Medias* ставља у халштат В период могло би да се прихвати уз напомену да ова керамика делом траје паралелно са најранијим културама старијег гвозденог доба: *Babadag*, *Ostrovul Banului* у Румунији, а код нас са I фазом културе (Калакача-групна гробница на Гомолави, остава Шаренград) што би значило са Ha B3—C периодом.

Црноглачана керамика се појављује у Румунији и мимо свог културног контекста. У култури Ноаа налазе се готово идентичне „белегишке“ урне украшене хоризонталним канелурама на врату и вертикалним на рамену (урна из *Trifesti*).²⁹ Исти начин украшавања налази се на неким налазиштима културе *Susana de Sus* у северозападним деловима Румуније (нпр. урна из *Lapusa*) а такође и у оквиру културе *Ostrovul Banului* (урна из *Virtopa*).³⁰ Ови подаци, као и напред поменуће оставе из *Recice* и *Cornuntela* пружају могућност да се прецизније одреди хронолошки положај некропола типа *Bobda-Cruceni*, односно Белегиш II културе. Оне су несумњиво нешто ранија појава од типичне Гава керамике и временски се могу ставити у Ha A1—2 период. Продор црноглачане керамике Гава типа у румунском Подунављу, Банату и Трансилванији припада времену прелаза бронзаног у гвоздено доба (*Gava-Susana*) када се на овом подручју формирају „дредбасарабске“ групе типа *Ostrovul Banului*, *Babadag*, рана фаза Пшеничева у Бугарској и друге.

²⁶ A. Vulpe и I. Stratan, *Der Hügel von Susani*, *Prehistorische Zeitschrift* 52, 40 и даље; I. Miclea и R. Florescu, *Preistoria Daciei*, Budapest 1980, 121, Fig. 479—482.

²⁷ I. Miclea и R. Florescu, *нав. дело*, Fig. 483 и 489.

²⁸ M. Rusu, *нав. дело*, 109, Fig. 2.

²⁹ B. Hänsel, *нав. дело*, T. IV, 16—18.

³⁰ D. Berciu, *Die Verbicioara Kultur, Dacia* V, 1961, 150 Abb 20, 3; B. Hänsel, *нав. дело*, 103, Tafel III.

Даље праћење продора црноглачане керамике могуће је преко Дунава на налазиштима у Бугарској на подручју Черковна групе, а са друге стране према североистоку до налазишта у Молдавији где је црноглачана керамика присутна на више налазишта, што је дало повода В. Hänselu да издвоји посебну регионалну групу под називом молдавска канелована керамика.³¹ Типолошки, ова керамика се доста разликује од налаза Белегиш II — Bobda групе и припада хоризонту канеловане керамике Гава стила (урна из *Trifestia*, област Јаши)³².

Западна граница Белегиш културе није тачно утврђена али, како то претпоставља К. Вински-Гаспарини, она се налази на „граничном простору између западног Срема и источне Славоније“ где се додирује с вировитичком групом.³³ Појединачни налази „белегишких урни“ јављају се и западније од овог простора (урне из Сарваша, Батине), али се они ту налазе као последица утицаја или продора једног стила на подручју других култура. У релативно-хронолошком смислу, положај Белегиш II културе може се поставити према групи Сирова Каталена-Вировитица са једне и према раној *Urnenfelder* култури, Вал I — Даљ (рана фаза) са друге стране. У односу на некрополе прве групе (Вировитица, Сирова Каталена), Белегиш II култура нема много сличности у стилу материјалне културе (облици урни, прилога и сл.) али је начин сахрањивања сличан, а метални налази у гробовима (игле са топузастом или лоптастом главом) припадају истом времену као бронзани прилози из млађих белегишких гробова. Ксенија Вински ставља ову групу некропола у своју I фазу културе поља са урнама у северозападној Хрватској, што би значило Вг С—D, време између 1300. и 1200. године пре н. е.³⁴

Знатно је сложенији однос Белегиш II културе и група класичне културе поља са урнама (*Urnenfelderkultur*). Почетак овог културног комплекса Вал I — Даљ ставља се у време На A2/B1, у време кад се на југоистоку развија Белегиш II култура.³⁵ Појава „белегишких урни“ у Ердуту-Велики Варад, која се погрешно везује са Гава групом, на налазишту ране фазе даљске културе указује на могућност да се крај белегишке и почетак даљске културе ставе у исти временски период. Тим пре што, како истиче К. Вински-Гаспарини, даљска култура настаје продором

³¹ В. Hänsel, *нав. дело*, 88 и даље; код совјетских археолога, ова керамика се среће у оквиру „тракијског халштата“ (упор. А. И. Мељукова, *Скифија и Тракијски мир*, Москва 1979, 18 или на налазиштима Голиградске групе (упор. *Археологија Украинској РСР*, Кијев 1979, 26 и даље).

³² I. Miclea и R. Florescu, *нав. дело*, Fig. 419.

³³ К. Вински-Гаспарини, *нав. дело*, 45; иста, *Praistorija jugoslovenskih zemalja* том IV, 552, карта 15.

³⁴ *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, том IV, 555—557.

³⁵ Е. Patek, *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*, Budapest 1968, 13 и даље.

Вал I културе према југу.³⁶ Аналогно развоју *Urnfelder* културе у југозападној Мађарској, чини се да би се и на подручју даљске културе могла издвојити једна рана фаза (налази из Ердута) чији би почетак могао да се стави у време краја На А периода, што би значило и у време финалне фазе белегишке културе са којом, директно или индиректно, Вал I — Даљ култура има доста додирних тачака. Наравно, када се тиче даљег пост-белегишког развоја на подручју Срема не би се могло прихватити тумачење К. Вински-Гаспарини да се на овом подручју развија даљска култура.³⁷ Белегиш II култура послужила је, како показују неке индикације на Калакачи, као супстран на коме се формирала босутска култура. Њена појава значи у исто време и *terminus ante quem* за Белегиш II културу.

Најзад, Белегиш II култура је уско везана за појаву остава комплекса На А2 на подручју Срема и српског Подунавља. На насељу, „Економија Сава“ код Јакова откривена је остава бронзаних предмета која, како је то више пута истицано у литератури, припада овом насељу Белегиш II културе.³⁸ У Срему је досада регистровано више остава из овог периода (Пећинци, Попинци, Доњи Петровци, Бингула-Дивош и многе друге) које су нађене у близини насеља белегишке културе.³⁹ Карактеристично је да на овом простору у потпуности недостају оставе На В периода, што је навело аутора ових редова да претпостави да се бронзани предмети (оружје, оруђе, накит) тзв. хоризонта На А2 користе и даље све до почетка старијег гвозденог доба, до појаве босутске културе на овом простору, односно до хоризонта остава типа Шаренград из На В3 времена.⁴⁰ Време коришћења облика предмета који се налазе у оставама „На А2“ одговарало би дужини трајања млађе фазе белегишке културе (Белегиш II).

Због честих неспоразума који настају при тумачењу културног садржаја Белегиш II културе и њеног места у развоју позног бронзаног доба у југословенском Подунављу потребно је подвући закључке до којих смо дошли у овом малом прилогу, али и на основу неких ширих студија:⁴¹

а) Термин Белегиш I и II култура подразумева ранији назив „култура поља са урnama“, од кога се одустало због њего-

³⁶ *Праисторија југословенских земаља*, том IV, 615 и даље.

³⁷ К. Вински-Гаспарини, *нав. дело*, 148—149.

³⁸ Н. Тасић, *Насеља културе поља*, 127 и даље.

³⁹ З. Вински и К. Вински-Гаспарини, *Пролегомена к статистици и хронологији претхисторијских остава у Хрватској и у војвођанском подручју Сријема*, *Opuscula Archaeologica I*, Загреб 1956, на више места; *Праисторијске оставе у Србији и Војводини*, том I, Београд 1975, на више места.

⁴⁰ Н. Тасић, *Југословенско Подунавље...*, 105, 112.

⁴¹ Упор. радове овог аутора у *Praistoriji Vojvodine (Belegiš kultura)*, 240—246, и *Југословенско Подунавље...*, 91—106.

ве подударности са немачким и француским преводом: *Urnfelderkultur* и *Champ de urne* који изазива забуну јер је реч о савим другим културама.

b) Белегиш II култура је директан наследник Белегиш I културе и развија се у континуитету после ње под утицајем „моде“ израде црноглачане керамике са канелурама која се појављује на ширем простору од Молдавије на истоку до Алпа на западу.

c) Белегиш II култура траје све до краја бронзаног доба, до појаве босутске културе у овим областима и даљске културе у њеном западном суседству.

d) На основу типолошких анализа материјалне културе и на основу данас јаснијег историјског развоја култура у Карпатском басену и југословенском Подунављу, могућно је издвојити две фазе Белегиш II културе: једну (Белегиш IIa) коју карактерише највећи број канелованих урни из Белегиша, Карабурме, Сурчина; другу, Белегиш IIb у којој су присутни елементи Гава стила (урне са високим вратом и кратким раменом из Карабурме, Сараораца, Роспи-ћуприје, Белегиша). Насеље код „Економије Сава“ у Јакову, на основу шоља са дршкама које високо иду изнад обода, затим појаве гирланд-канелура и слично, типичан је представник финалне фазе ове културе.

e) Гава култура, група или стил, делом је савремена са финалном фазом белегишке културе (IIb). Она на подручју југословенског и румунског Баната у српском, румунском и бугарском Подунављу прекида развој некропола типа Белегиш-Bobda. Уместо њих се формирају некрополе под тумулима типа *Suceni, Lapus, Band* и др. Међутим, на западу продор Гава групе није изазвао битније промене у културном развоју: Белегиш II култура се развија и даље задржавајући основне карактеристике свог стила, уз појаву само неких елемената који указују на значајније промене што су захватиле подручје на истоку. Оставе „комплекса На А2“ које се у великом броју појављују на територији белегишке културе могле би да сведоче о овим немирним временима која се у стручној литератури повезују са великом дорском или егејском сеобом. У апсолутним хронолошким терминима, то би било време краја II и почетка I миленија пре н. е.

DIE JÜNGERE PHASE DER BELEGIŠ-KULTUR UND IHRE LAGE IN DER ENTWICKLUNG DER KULTUREN DER SPÄTBRONZEZEIT IM JUGOSLAWISCHEN DONAUGEBIET

Zusammenfassung

Während der Periode ihres Bestehens füllte die Belegiš—Kultur die mittlere und späte Bronzezeit im größten Teil des jugoslawischen Donauroumes (Br B — Ha B). In diesem Zeitabschnitt kam sie mit vielen Kulturen in Berührung (Hügelgräber, Dubovac—Zuto brdo, Paraćin, Medijana, Gava, Urnenfelder u. a.), wodurch auch ihre relativchronologische Lage umso bedeutender wird. In diesem Artikel wurde nur ihre jüngere Periode, die durch schwarzpolierte und kannelierte Keramik charakterisiert ist — die Belegiš II — Phase bearbeitet.

Die Untersuchungen großer Nekropolen wie Belegiš, Karaburma, Rospicuprija, die Erdölraffinerie bei Pančevo, Orešac im jugoslawischen Donaugebiet oder Bobda, Cruceni u. a. im rumänischen Banat bieten bedeutend mehr Möglichkeiten sowohl hinsichtlich der Stilbestimmung der materiellen Kultur als auch ihres Platzes in der Entwicklung der Gruppen der Spätbronzezeit dieser Gebiete. Auf Grundlage der erhaltenen Resultate kam man in diesem Beitrag zu folgenden Schlußfolgerungen.

a) Die Belegiš II-Kultur ist direkter Nachfolger der Belegiš I-Kultur und entwickelte sich in zeitlicher, kultureller und stilistischer Kontinuität nach der Verzierungsperiode mit Schnurtechnik. Die neue »Mode« manifestiert sich durch die Dekoration von schwarzpolierten Gefäßen mit horizontalen oder vertikalen Kannelüren.

b) Die Belegiš II-Kultur dauert im jugoslawischen Donaugebiet bis zum Erscheinen der Bosut- bzw Urnenfelder Kultur.

c) Aufgrund der typologischen Merkmale der Funde von den erwähnten Nekropolen lassen sich zwei Phasen der Belegiš II-Gruppe unterscheiden: Phase IIa, die die Formen der älteren Phase beibehält, auf denen sich aber Kannelürenverzierungen befinden, und die Phase IIb, in der es zu Änderungen der Formen kommt und an Stelle vertikalen Kannelüren erscheinen Tordierungen auf der Urneschulter. In dieser Phase treten zahlreiche Elemente des Gavastils auf den Gefäßen auf, besonders im Rahmen der Fundstätte des Landgutes von Sava bei Jakovo. Die Gava-Elemente bedeuten auch gleichzeitig das Ende der Belegiš-Kultur. In chronologischer Hinsicht ist das der Zeitraum des Beginns des I. Jahrtausends und des Auftretens neuer Kulturen, in erster Linie von Insula, Banului und Babadag in Rumänien oder Bosut-Kultur in der Srem und im serbischen Donauroum.

Србољуб ЖИВАНОВИЋ

St. Bartholomew's Hospital Medical College
London

РЕЗУЛТАТИ АНТРОПОЛОШКИХ ПРОУЧАВАЊА СКЕЛЕТА ИЗ ГРОВОВА У НАЛАЗИШТУ ТРЕБЕНИШТЕ

Археолошко налазиште Требениште у близини Охридског језера, у селу Горенци на путу Охрид—Кичево, открили су непријатељски бугарски војници у току I светског рата (1918). Првих седам грובה са веома богатим налазима је опљачкано, а материјал је пренет у Бугарску одакле није никада враћен.⁷ Сада се налази у Народном музеју у Софији. Бугарски археолози В. Fillow и К. Скорпил³ описали су предмете опљачкане из ових седам грובה и налазишту су дали погрешно назив Требениште према имену села које се налазило у близини. Тек када су ова два аутора десетак година после свршетка рата публиковали опис материјала порасло је интересовање за ово богато налазиште. Тада Никола Вулић, проф. Универзитета у Београду, започиње ископавања налазишта Требениште која су трајала од 1930. до 1933. године.^{4, 6, 8, 9} У новије време вршена су поновна ископавања 1953. (Ј. Кастелиц).⁷ Сви ови подаци о налазишту Требениште су добро познати археолозима,¹ али је временом заборављено да је проф. Никола Вулић приликом ископавања у Требеништу нашао у једном гробу и остатке људског скелета, па се обратио управнику Анатомског института Медицинског факултета у Београду, младом али веома стручном и талентованом доценту др-у Бранку Шљивићу с молбом да изврши антрополошка испитивања тих остатака.⁹ Шљивић се веома заинтересовао за остатке ових скелета, простудирао је детаљно сву до тада познату антрополошку литературу, искористио своје богато знање из хумане остеологије, анатомије и физиологије и уложио велики труд да што боље опише нађене делове људских костију и на основу њих постави антрополошку

и палеопатолошку дијагнозу. Овим радом се показао не само као веома солидан и први стручан палеопатолог у нашој земљи који је на основу свог хируршког и клиничког искуства описао трагове обољења на костима из Требеништа. Један део тих остатака из Требеништа пропао је за време II светског рата. Професор Шљивић је успео да сачува највеће фрагменте костију који су остали причвршћени уз једну дрвену таблу, припремљени за излагање у музеју Анатомског института Медицинског факултета у Београду. На тим фрагментима, проф. Шљивић ми је давао прве часове из антропологије, па зато сада, двадесет година после његове смрти и педесет година после његовог рада на овом материјалу, желим да поново истакнем његове веома значајне налазе који су се показали веома далековиди и савремени чак и пола века после његовог публиковања.

Материјал, методе и опис остатака костију

У току ископавања у налазишту Требениште која је вршио проф. Никола Вулић, остаци људских костију су нађени само у једном гробу. Није нам познато да ли је било остатака људских костију у гробовима које су разровали и опљачкали бугарски војници. Нађене људске кости су биле поломљене и уситњене; сачувани су само остаци појединих костију доњих удова. Спољашња површина костију је била тамносмеђе боје, а на појединим местима су се налазиле ситне црне пеге услед горења костију, које су биле најбројније на горњем крајку лицичаке. Спољашња површина компактног слоја костног ткива је напрсла на више места, па су на појединим површинама почеле да се одлубљују ситне љуспице ткива које су биле веома трошне. Сунберасто ткиво кости је боље сачувало своју грађу. Сви нађени делови костију су били веома минерализовани. То је опис који је дао проф. Шљивић. Приликом нашег прегледа сачуваних делова костију у Анатомском институту у Београду, као и прегледом два мања сачувана делића костију у Народном музеју у Београду, утврђено је да је првобитни опис био сасвим тачан, као и да је био исправан Шљивићев закључак да су кости биле изложене дејству ватре после смрти. Тело покојника је несумњиво било кремирано. Сама кремација није најбоље изведена и није била ефикасна јер су поједине дуге кости доњих удова остале највећим делом сачуване, па их је било могуће антрополошки проучити.

Антропометријске мере и индекси и антрополошки опис које је дао Б. Шљивић односе се искључиво на најбоље очуване остатке горњих крајака леве и десне бутне кости и десне голенаке и лицичаке. Шљивић наводи да је поред делова ових дугих костију нађено још девет ситних комадића који су такође припадали дугим костима, али се нису могли искористити за

узимање антропометријских мера. Дужина ових комадића се кретала између 4 и 10 cm, а ширина између 1 и 2 cm. Само су два од ових девет комадића сачувана после II светског рата, а њихов преглед је извршен пре пет година. Шљивић такође наводи да је прегледао и један комадић колотура бутне кости, али је и тај део изгубљен.

Десна бутна кост је најбоље сачувана, јер се после спајања делова могла добити готово цела кост с карактеристичним антропометријским тачкама између којих се мере одређене антропометријске димензије. Недостајао је само доњи крајак. Сачувани део се у ствари састојао из једног горњег дела дугог 22,6 cm и доњег дела дугог 13,7 cm. Бутна кост је била грацилног облика са свим карактеристикама које поседују бутне кости женског пола. Шљивић је запазио да је глава бутне кости била релативно велика, а угао између врата и тела кости веома изражен, па је закључио да такве промене могу настати једино услед рахитиса који доводи до деформације познате под именом соха *valga*, као што се и овом приликом десило. Обим главе је износио 12,1 cm, а индекс обима главе у односу на максималну дужину бутне кости 30,1. Уздужни пречник главе је био 4 cm, а попречни 4,1 cm. Просечна вредност пречника је релативно мала; овако ниске вредности пречника налазе се код Немаца, док су код других европских народа обично нешто веће. Усправни пречник средине врата је износио 4 cm, а уздужни (предњо—задњи) 2,4 cm, што показује да је врат био веома спљоштен. Индекс попречног пресека врата износио је 60. Индекс односа дужине врата и максималне дужине бутне кости износи 11,5. Вредност овог индекса код Неандерталаца износи 11,4. Види се да је врат био релативно дуг у односу на дужину целе бутне кости. Коло-дијафизни угао је износио 137°, што је веома велика вредност угла, мада се налази у границама нормале за познате европске расе. Тако велик угао би пре одговарао бутним костима скелета мушког пола. Изгледа да су рахитичне промене довеле до повећања овог угла. Међутрохантерични гребен и зупчаста линија задње стране тела бутне кости су слабије изражене. Обим средине тела кости износио је 7,3 cm, што одговара просечној вредности наведеној на бутним костима Германа. Дужинско-дебљински индекс износи 18,1 што показује да је бутна кост грацилна, насупрот вредностима индекса изнад 21 код веома робустних костију. Платимерични индекс који показује однос између уздужног и попречног пречника тела бутне кости износио је 80,7, што показује да је спљоштеност тела била мала. Слична вредност овог индекса је наведена код Неандерталаца као и на раносредњовековним скелетима у Европи. Наша мерења на бутним костима савремених Срба показују да су бутне кости обично платимеричне, док је за остале европске народе наведено да им је платимерични индекс обично нешто већи.

Пиластрични индекс је износио 98, што се сматра релативно ниском вредношћу, мада су сличне вредности нађене на свим бутним костима из остеолошке збирке Анатоомског института у Београду које су припадале рецентном становништву. Кромањонци са Падине и Хајдучке Воденице у Бердапу имали су вредности овог индекса више од 100. Ниске вредности пиластричног индекса налазе се и на бутним костима Англо-Саксонаца, Египћана и неких других народа. Сматра се да Кромањонци имају индекс већи од 128, а тако високе вредности су нађене на костима са Хајдучке Воденице и Падине.^{5, 10, 11, 12, 13} Затколени индекс (index porliteus) је износио 66,6 што показује да је доњи крајак био релативно плоснат, односно био је неупоредиво плоснатији од доњих крајака бутне кости осталих познатих становника Европе.¹⁰

Од свих уздужних димензија бутне кости било је могуће да се тачно измери само максимална дужина, која је износила 40,16 cm, док се до осталих димензија дошло тек после реконструкције кости. Максимална дужина бутне кости је најзначајнија мера за израчунавање телесне висине.

Лева бутна кост. — Од леве бутне кости су нађена два дела од којих је горњи био дуг 13,5 cm и обухватао доњи део горњег крајка и горњу трећину тела кости, док је доњи део био дуг 9,2 cm и припадао средишњем делу тела. Површина овог другог дела кости била је зеленкасте боје услед прожимања површинског слоја кости солима бакра; соли потичу од металних предмета који су се налазили уз тело и који су садржавали бакар. Мали број антропометријских мера могао је бити измерен на овој кости која је веома оштећена, а све димензије су одговарале мерама десне бутне кости.

Десна голењача. — Оба крајка десне голењаче су пропала после смрти, а од тела су нађена два дела, од којих је горњи био дуг 6 cm, а доњи 18,2 cm. Максимална дужина голењаче је израчуната после реконструкције, док су уздужни и попречни пречник тела у висини нутритивног отвора голењаче прецизно измерени. На основу ових тачно измерених пречника, без реконструкције, било је могуће израчунати кнемични индекс који је износио 77,7 па је закључено да је голењача била еурикнемична.

Кнемични индекс се сматра веома карактеристичним за одређивање расне припадности неког скелета. Он код савремених становника Југославије износи у просеку 75,2 с тим што је вредност индекса већа код женског пола. И голењаче средњовековних Авара имају кнемични индекс већ од 75 код мушкараца и већи од 80 код жена. Вредност кнемичног индекса на овој голењачи из налазишта Требениште одговара вредностима ин-

декса нађеним у грацилној групи скелета са Хајдучке Воденице за коју се сматра да је илирског порекла. Стари народи Аино, Веда, неолитски становници Европе и кромањонско становништво са Падине и Хајдучке Воденице имају знатно ниже вредности кнемичног индекса, тако да су им голењаче мезокнемичне или платикнемичне.^{5, 10, 11, 13} Дужинско-дебљиноки индекс голењаче је износио 18,9 што показује да је ова голењача била грацилна. Код савремених становника наше земље, овај индекс у просеку износи 20,2 што је неупоредиво ближе вредностима које се добијају за голењаче словенског порекла.¹⁰

Десна лишњача. — Приликом спаљивања леша, ватра је много јаче захватила лишњачу од голењаче и бутне кости, па се на остацима ове кости неупоредиво више запањају последице сагоревања. Зато и није било могуће прецизно измерити димензије ове кости, а ни сам опис њених морфолошких карактеристика није могао бити обављен на веродостојан начин.

Телесна висина. — Одређивање телесне висине неке особе на основу дужине дугих костију удова може се вршити на више начина помоћу емпиријских формула које су поставили разни аутори. Шљивић се користио формулама Краусе-а, Вросе-а, Тогинард-а, Роллет-а и Мануврије-а, те применом свих ових формула закључио да је телесна висина ове особе износила око 152 см. Овако ниска телесна висина није ретка код особа женског пола.

Проверавајући овај закључак помоћу формуле коју је дао Pearson,¹³ а која се у новије време најчешће употребљава, закључено је да је прорачунавање које је вршио Шљивић било приближно тачно. Ако се дужина бутне кости према Pearson-овој формули за скелете женског пола помножи са 1.945 и томе производу дода 72.844 добијамо вредност од 150,76 см. Кад се узму у обзир распон варијација и средња грешка може се сматрати да висина тела веома вероватно износи негде око 152 см, утолико пре што неке друге формуле дају нешто веће вредности. Шљивићев закључак у погледу телесне висине ове особе може се сматрати заиста вероватним, и савим је сигурно да је испитивана особа била релативно ниског раста.

Старост. — Одређивање старости особе у тренутку смрти вршено је у првом реду на основу знакова срастања епифизе горњег крајка бутне кости. Ова епифиза је у целини срасла са горњим крајком, док су доња епифиза бутне кости и горња епифиза голењаче биле одвојене од тела костију зато што процес срастања није био завршен. На основу података из литературе који су у то време били доступни Шљивићу знало се да горња епифиза потпуно сраста са телом бутне кости између 17. и 19. године према Poirier-у, између 18. и 20. године према Testut-у, или између 16. и 18. године према Rouvier-у. Доња епи-

физа бутне кости потпуно сраста са телом између 22. и 24. године према Poirier-у, између 20. и 24. године према Spalteholz-у, 18. и 24. године према Rouviere и 19. и 21. године према Krause-у.⁵ На основу ових података из литературе и на основу посматрања прогреса срастања епифиза на испитиваном скелету, Шљивић је закључио да је узраст особе којој је овај скелет припадао ближи горњој старосној граници, па је проценио да је та особа у тренутку смрти имала највероватније између 21 и 23 године.

И овај Шљивићев закључак је сасвим тачан с обзиром на податке из савремене литературе који су време окоштавања појединих епифиза са дијафизама померили у просеку нешто више захваљујући савременим студијама равеним на много већем броју случајева.

Пол. — Већ из претходног описа морфолошких одлика појединих делова костију могло се закључити да су нађене кости припадале скелету особе женског пола. Већина морфолошких одлика, антропометријских мера и индекса одговарају женском полу. Шљивић у своме раду детаљно упоређује све мере, индексе и морфолошке карактеристике пола са подацима из литературе, и коначно закључује да је у овом случају несумњиво реч о скелету младе особе женског пола.

Грацилност костију коју је описао Шљивић може се схватити као одлика костију млађе особе, затим као одлика женског пола, а некад је владало и мишљење да је постојала нека група људи са грацилним скелетима који су дошли у наше крајеве и донели нове културне утицаје. Сада нам је сасвим јасно да у оваквим случајевима није реч о грацилној групи становника, него да та грацилност представља искључиво знак младости и карактеристику женског пола. Да је та особа имала прилику да доживи старост или бар зрелост, а поготову да су те кости биле мушког пола, тада би се појавили бројни знаци робустности. Шљивић је изванредно добро схватио да је грацилност овде знак пола и узраста, а да је у ствари реч о аутохтоном становништву које се није доселило у ове крајеве и донело нове културне форме, него је можда потпало под утицај других култура које је на свој начин успело да прихвати, обради и да им своју боју.

Расне карактеристике. — У време кад је Шљивић вршио своја испитивања на остацима скелета из Требеништа није било лако утврдити расне карактеристике скелета само на основу остатака дугих костију удова. До тога времена вршено је углавном испитивање лобања, док се сматрало да дуге кости нису погодне за антрополошко испитивање. Тако се у литератури нису могли наћи никакви подаци о дугим костима који би Шљивић могли да послуже за упоређење. Пошто Шљивић није

имао на располагању лобање већ само остатке веома оштећених других костију, то је морао да на њима обави сва своја проучавања и да изведе закључке на основу материјала са којим је располагао. Користећи своје обимно знање из остеологије и антропологије, он је изванредно запазио да поједине одлике испитиваних костију из Требеништа одговарају карактеристикама Неандерталаца и Кромањонаца, док су друге сличније одликама средњовековног становништва Европе. Рецентних карактеристика је било више у односу на неандерталске и кромањонске. За Шљивића, као и за друге антропологе, овакви налази су били збуњујући све доскора. Тада се није знало за еволуцију аутохтоног становништва Балкана и Европе, веровало се у превасходне утицаје миграција становништва које су доносиле не само нове културе, него и потпуно истребљивале претходно становништво мењајући антрополошку слику становништва. Постојало је много таквих теорија које су захваљујући најновијим налазима из последње две деценије потпуно одбачене. Шљивић није могао ни претпоставити да ће се остаци Кромањонаца пронаћи у Југославији на више места, да ће у Грчкој бити нађена лобања у Петралони и да ће се добити веома много података о аутохтоном палеоевропском, палеобалканском и протодинарском становништву које је и поред свих мешања са Словенима и другим варварским племенима, која су дошла много доцније, успело да преживи у појединим формама до данашњег дана. Величина Шљивића као антрополога је у томе што је све што би запазио, пажљиво забележио и описао, а сваку противречност истакао тако да је у случају кад на неко питање није могао пружити одговор оставио следбеницима податке да доцније пронађу решење уколико то буде могућно.

Шљивић није био археолог него анатом, хирург, антрополог и палеопатолог, али је његово знање било веома широко, па се зато и смео усудити да се у свом раду упусти у кратку дискусију о начину сахрањивања и кремацији покојника. На то га је приморала чињеница да су делови костију које је испитивао били у ствари остаци скелета после једне непотпуно изведене кремације леша. Шљивића занима чињеница да се кремације врше у гвозденом добу, а према имплементима у гробу нађенима уз скелет, који су чак обојили поједине кости бакарним солима, скелет би требало да припада бронзаном добу. То је за њега изузетна појава и он жали што није успео да на основу нађених делова костију добије више података који би могли објаснити ову противречност. Тек је знатно доцније после писања свог рада закључио да је овде у ствари реч о домородачком аутохтоном становништву илирског порекла. Оно се налазило под различитим културним утицајима који су стизали са стране и који су се мешали са њиховим сопственим наслеђеним и стеченим карактеристикама. Најновији описи Љ. Поповића и других археолога који су обрађивали материјал из Требеништа,

културу Илира и разне утицаје култура које су продирале на Балкан и у наше крајеве дају потпуна објашњења појавама што их је Шљивић тако давно запазио, али за које није нашао решење због оскудности материјала што га је имао на располагању.^{1, 4, 6, 7, 8}

Величина и значај Шљивићевих запажања може се схватити тек сада кад су нам познати резултати нових истраживања. Шљивић је био пионир у свом послу који је пажљиво прикупио грађу, дао веома прецизан опис, уочио све карактеристике и противречности, објаснио оно што је могао и указао на питања која су остала отворена. Осећао је да ће ти подаци омогућити неке после њега да их све искористи и пружи одговоре на отворена питања. Он је пажљиво покупио и сложио коцкице мозанка до којих је дошао а које су се сада показале као кључни делови за стварање потпуне слике што је садашња наука попуњава.

Закључак

Коначан закључак до кога је Шљивић дошао у свом раду говори да су нађени делови костију припадали скелету млађе особе, старе између 21 и 23 године, високе око 152 cm, чије је тело спаљено после смрти, али један део скелета није сагорео услед непотпуне кремације.

Шљивић је запазио знаке обољења и деформитета на костима, те први пут у нашој литератури поставио тачну палеопатолошку дијагнозу до које се дошло на стручан начин. На овом скелету је описао знаке рахитиса који су довели до деформитета познатог под именом соха *valga*.

Завршавајући приказ Шљивићевог проучавања мора се имати у виду чињеница да у то време нису били познати савремени методи апсолутног датовања остатка људских костију², па се Шљивић у погледу датовања морао ослонити на мишљење археолога проф. Николе Вулића који је одредио старост гроба у ц. 1600 година с. е.

¹ J. Alexander, *Jugoslavia before the Roman Conquest*, Thames & Hundson, London 1972.

² R. Burleigh и S. Zivanović, *Radiocarbon Dating of a Cro-Magnon Population from Padina, Yugoslavia, with some general recommendations for Dating Human Skeletons*, Z. Morph. Anthropol. 70 (3), 269—274, 1980.

³ B. Fillow и K. Schkorpil, *Die Archaische Nekropole von Trebenitz am Ochrida-See*, Berlin—Leipzig 1927.

⁴ Б. Мано-Зиси и Ј. Поповић, *Илири и Грци и њихови културни односи у прошлости наше земље на основу археолошког материјала*, Народни музеј, Београд 1959.

⁵ R. Martin, *Lehrbuch der Anthropologie*, Gustav Fisher, Jena 1928.

⁶ Љ. Поповић, *Каталог налаза из некрополе код Требеништа*, Народни музеј, Београд 1956.

⁷ Lj. Popović, *Geek Illyrian Treasures from Yugoslavia*, Sheffield City Museum, Sheffield 1974.

⁸ Љ. Поповић, *Архајска грчка култура на средњем Балкану*, Народни музеј, Београд 1975.

⁹ B. Schlyvitch, *Knochenfunde in einem prähistorischen Grabe bei Trebenische*, Z. Morph. Anthropol. 37(2), 259—274, 1935.

¹⁰ С. Живановић, *Основи остеологије и антропологије*, „Научна књига“, Београд 1964.

¹¹ С. Живановић, *Прво саопштење о резултатима антрополошког проучавања скелетних остатака са Падине у Бердану*, Старинар Н. С. XXIV—XXV, 139—153, 1973—1974.

¹² S. Zivanović, *A Note on the Anthropological Characteristics of the Padina Population*, Z. Morph. Anthropol. 66(2), 161—175, 1975.

¹³ С. Живановић, *Остаци људских скелета из праисторијског налазишта на Хајдучкој воденици*, Старинар Н. С. XXVI, 123—129, 1975.

BRANKO ŠLJIVIĆ'S STUDY OF HUMAN REMAINS FROM TREBENIŠTE GRAVES AND CURRENT ANTHROPOLOGICAL VIEWS OF THIS POPULATION

Summary

The archaeological site at Gorenci, a village on the Lake Ohrid — Kičevo Road, was discovered by alien Bulgarian soldiers during World War I, who did not know the exact geography of the country which they invaded and gave it the name of the neighbouring village Trebenište. The first seven graves found at the site were robbed by Bulgarians and all the implements taken to the Museum in Sofia. These were later described by Filov and Skorpil. After World War I Professor Nikola Vučić of the University of Belgrade excavated the site from 1930 to 1933 and found more graves with much more implements of exceptional value. All these implements are very well known, but it is almost forgotten that Vučić also found some remains of human bones in one of the graves and asked Dr. Branko Šljivić, the Head of the Department of Anatomy of the Faculty of Medicine in Belgrade to undertake the anthropological study of these skeletal remains. Šljivić examined the bones and published the report in 1935. This report was quite forgotten because of the tragic events in Europe just before and during World War II, when Bulgarian and German forces once again performed their wild destruction of the Yugoslav cultural heritage. Some of the skeletal remains from Trebenište examined by Šljivić were destroyed during the bombardment of the National Museum in Belgrade, and the others have been re-examined and the results reported in this study.

Recently the interest for the population which managed to achieve such a high level of craftsmanship in metal work and to produce unique objects made of gold, bronze and pottery increased and many archaeologists expressed the wish to learn more about the people who used the burial ground at the Trebenište site. That is the reason why the recent study of Šljivić's records and skeletal remains which survived World War II was undertaken.

Human remains were found in only one grave at Trebenište and Šljivić managed to reconstruct the right femur, parts of the right tibia and fibula and the upper part of the left femur. Besides these bones there were 9 smaller fragments of tubular bones which could not be recognised but all

these bones belonged to the same skeleton. The bones were gracile and belonged to a female individual, aged between 21 and 23 years, whose stature was apr. 152 cm. This young woman suffered of rickets and had a coxa volga deformity. The bones possessed many Cro-Magnon characteristics which enable recent researchers to conclude that this skeleton belonged to an individual from the local Balcan population of the Illyrian stock which had developed from an earlier paleo European proto Dinaric population of Macedonia. Recent archaeological studies of the Trebenište culture came to the same conclusion. The body whose fragments were found in the grave was cremated before burial, but fire did not completely affect the right leg and both thighs. Burned edges and the shrinkage due to fire of small fragments was evident. The larger fragments were dark and stained green by copper salts because of the metal objects which were close to the legs and probably prevented the fire from burning the bones.

Remains of human skeletons from this period (c. 600 B. C.) are very rare and so it is worth to study the original report made by Šljivić (Schlyvitch, B.: Knochenfunde in einem prähistorischen Grabe bei Trebenischte. Z. Morph. Anthropol. 37(2)259—274, 1935).

Драгољуб ДРАГОЈЛОВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ХИЈЕРАРХИЈА ЦРКВЕ БОСАНСКЕ

Хијерархијска организација цркве босанске посведочена у домаћој и дубровачкој изворној грађи на челу са „јепископом“ цркве босанске и гостима и старцима као нижим хијерархијским степенима, који су скупно звани стројницима, била је предмет вишесмерног проучавања у последњих сто година. Порекло њене организације тражено је, с једне стране, у организацији средњовековних дуалистичких јереси, манихеја, богомила и катара, а са друге у организацији обеју правоверних цркава, православне и католичке.

Расправљајући о хијерархији цркве босанске, Б. Петрановић је изнео мишљење да је „хијерархија цркве босанске била јеретичка“ на челу „са владиком који се сам писао епископ, а у државним актима и у народу звао се искључиво дѣд“.¹ Њега је „бирало 12 поглавитих крстјана који су састављали вијеће владичанско, нешто налик на оно што беше у манихеја и богомила“. Гости су били „високи свештеници у босанској цркви, владике као и дјед, али нижи од њега, његови по свој прилици помоћници који су били територијално распоређени“. Калуђерски чин су „представљали свештеници (пресбитери) који се у домаћим споменицима називају стројници (министри код западних катара) и прости калуђери или крстјани“. Неколико стројника „били су приорес (старешине) братстава — игумани манастира, а старци (сениорес, анциани код катара) били су достојанством, а можда и годинама старији међу стројницима“.²

Неке грубе омашке Б. Петрановића исправио је Ф. Рачки, који је, упоређујући домаћу са дубровачком изворном грађом,

¹ Б. Петрановић, *Богомили. Црква босанска и крстјани*, Задар 1867, 168, 138.

² *Исто*, 141.

указао да је на челу цркве босанске био „епископ или дјед, да су после њега долазили гост као други и старац као трећи степен у реду босанског свештенства“, а да стројници, скупно име за госте и старце у домаћој изворној грађи, „нису представљали посебан чин у босанској хијерархији“.³ Упоређујући хијерархијску организацију цркве босанске са црквеном организацијом западних катара, Ф. Рачки је тврдио да „дјед или епископ цркве босанске одговара катарском епископу (апсианус), гост — катарском презвитеру који се у неким катарским црквама звао старији или млађи син“, али да ово „бејаше један чин (ордо) представљен у две части“, а „старац — катарском ђакону“.⁴

Сачувана изворна грађа не потврђује мишљење Ф. Рачког о подударности хијерархијске организације цркве босанске са црквеном организацијом западних катара, која је познавала два организациона типа: старији, са два свештеничка реда (ордо) које су представљали ђакони и епископ са својим помоћницима, викарним епископима, и млађи, са четири свештеничка реда које су представљали епископ, старији син, млађи син и ђакони.⁵ Неоснована је и претпоставка Ф. Рачког, с једне стране, да „дјед цркве босанске“ одговара апсианусу западних катара који је према истраживањима А. Борста, најчешће означавао ђакон ординатуса, ребе епископа, али и најстаријег члана јеретичке црквене заједнице који није припадао свештеничком реду, а са друге, његова идентификација гостију са катарским презвитерима, односно старца са ђаконима, када се зна да босански крстјани нису своје госте и старце никад звали презвитерима, односно ђаконима, терминима које су добро познавали и употребљавали у својим библијским књигама.⁶

Неки истраживачи су, прихватајући полазно становиште Ф. Рачког, порекло хијерархијске организације цркве босанске тражили у организацији католичке или православне цркве. Прво мишљење је утемељено Ф. Милобар на измишљеној претпоставци да су у Босни почетком XIII века постојале две црквене организације, латинска и глагољашка. Постојање „фратерских самостана“ на челу са „магистром“ као неком врстом „генерала босанске браће“, Ф. Милобар је налазио у погрешном преводу термина „conventus fratrum“ билинопољске изјаве из 1203, а њихову рану појаву на тлу средњовековне Босне доказивао лажном булом папе Александра II из 1067. године, у којој се бароком надбискупу, под чијом је јурисдикцијом била и босанска бискупија, поверава брига не само за самостане латинске и грчке него и словенске који су, по мишљењу Ф. Милобара, имали властиту црквену организацију са словенским ли-

³ Ф. Рачки, *Богомили и патарени*, Београд 1931, 520.

⁴ Исто, 520—524.

⁵ А. Borst, *Les cathares*, Paris 1978, 172—181.

⁶ Исто, 179; упор. *Хвалов зборник*, ф. 287в, 288.

тургијским језиком. Ради одбране словенског богослужења, хрватски глагољашки нису хтели да имају заједничку хијерархију са латинским клером,⁷ јер их је искуство поучило да у томе лежи погибао по народну литургију, па су зато прихватили организацију и учење бугарских богомила⁸.

Супротно И. Пилари и А. Шкобаљу који су, следећи полазно становиште Ф. Милобара, сматрали да је босанска црква наставак хрватске глагољашке цркве која се „после погибије на Гвозду са својим дједом повукла у Босну где је наставила свој властити живот под утицајем бугарских богомила“, Л. Петровић је у хијерархијској организацији цркве босанске са дједом, гостима и старцима видео запуштене хрватске бенедиктинце глагољаше који су се на челу са „дједом Хрвата“ као старешиним самостанских заједница хрватских бенедиктанаца, за време тобожњег прогона глагољаша 1060—1063. склонили у Босну и отцепљени од међународног католицизма наставили свој властити живот.⁸ Своје мишљење о дједу цркве босанске као опату бенедиктинских самостана у Босни, Л. Петровић је доказивао, с једне стране, билинопољском изјавом из 1203. године у којој се старешина босанских крстјана назива магистром, термином који је у Регулама св. Бенедикта био синоним за опата, а са друге, једним податком из *Краљевства Словена* Мавра Орбинија који дједа цркве босанске назива „опатом манихејских самостана у Босни“.⁹

Ослањајући се на Регуле св. Бенедикта, Л. Петровић је доказивао да су на челу појединих кућа бенедиктинаца, које су биле под управом једног опата, дједа, стајали гости, док су старци били десетари, декани у тим кућама, и не покушавајући да објасни како су бенедиктински декани постали старци а опати гости.¹⁰

На сличним домишљањима је В. Глушац налазио хијерархијску организацију цркве босанске у устројству православне цркве. Поред епископа, „којег је народ звао дједом“, он је у свештена лица цркве босанске убрајао госте, старце и крстјане.¹¹ По Глушчевом мишљењу, гости су свештена лица која долазе одмах иза епископа или дједа, нека врста архијерејских намењеника који су се „од времена до времена појављивали као гости у домовима свештеника и у манастирима крстјана, одакле су и добили своје име“. Старци су обични свештеници мирског реда, оно што су у грчкој цркви били презвитери, одакле и потиче словенски превод старац, а крстјани су били монаси или калуђери. На крају је В. Глушац прихватио нешто модификовано

⁷ Ф. Милобар, *Бан Кулин и његово доба*, ГЗМ XV, 1903, 512—514.

⁸ А. Škobalj, *Obredne gomile, Sveti križ na Ciovu* 1970, 516; упор. и J. Šidak, *Studije o crkvi bosanskoj i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 23—25.

⁹ L. Petrović, *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo 1953, 142—143.

¹⁰ Исто, 165—173.

¹¹ В. Глушац, *Истина о богомилима*, Београд 1941 (1945), 172—173.

мишљење Б. Петрановића да је босанском црквом управљао епископ са 12 стројника који су били гости и старци.¹²

На сличан начин је хијерархијско устројство цркве босанске објашњавао и В. Ђоровић, мада је, супротно В. Глушцу, одбацивао њен православни карактер. И он полази од епископа или дједа „који је био наставник и овршитељ цркве босанске“, убрајајући госте у више и старце у ниже, обичне свештенике, који се у домаћој изворној грађи појављују под скупним именом стројници. Ђоровић је одбацивао Глушчево мишљење да су крстјани били босански монаси, али је, с друге стране, тврдио да су „гости имали своје парохије“, као, примера ради, Вук гост ускопољски.¹³

Изузимајући успутна истраживања В. Клаића и А. Соловјева, хипотезу о катарском уређењу цркве босанске је најдоследније бранио Д. Книвалд, доказујући да је „устројство цркве босанске потпуно аналогно устројству осталих неоманихејских слѣдби, али да се опажа разлика у хијерархијским ступњевима и њиховим називима.“¹⁴ Док се наиме на Западу хијерархија неоманихејских слѣдби, како је приказује Рајнер, састоји од бискупа, старијег сина, млађег сина и бакона, хијерархија се цркве босанске састоји од дједа, који је истовремено и епископ цркве босанске, старца (госта) и стројника“. Книвалд је сматрао да је назив „дјед за епископа цркве босанске преузет из Македоније или Бугарске“, да назив старац „потиче од грчке речи презвитер и да представља старију верзију за *filius maior*, која још не познаје Рајнерова *filius minor*“, поизвајући се при томе на старофранцуски катарски обредник који делитеља „духовног крштења зове анциа, што значи стар или старац“, да су „стројници цркве босанске вјеројатно Рајнерови бакони“, а да треба „испитати да ли је гост спадао у унутрашњу хијерархију цркве босанске, или је имао неку другу, можда више свјетовну функцију, попут госта Радина“.¹⁵

Очитледну неподударност хијерархијске организације цркве босанске са црквеном орванизацијом западних катара покушао је да новим домишљањима разреши Д. Мандић. Његова је основна мисао да су „босански крстјани свога црквеног старјешину звали епископом или дједом, а за ниже своје старјешине су превели на хрватски новозавјетне називе пресбитерос и диаконос са старац и гост“.¹⁶ Полазећи од ове погрешне претпоставке,

¹² Исто, 173.

¹³ В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 187.

¹⁴ V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 346—348; А. Соловјев, *Гост Радин и његов тестамент*, Преглед II, 7, 1947, 6; Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad 270, Zagreb 1949, 273.

¹⁵ D. Kniewald, *нав. дело*, 273—274; касније је изменио нека своја мишљења; упор. D. Kniewald, *Hierarchie und Kultus Bosnicher Christen*, Accademia nazionale dei Lincei CCCLXI, 1964, Quaderno 62, 579—606.

¹⁶ D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, 211.

коју оспоравају библијске књиге цркве босанске, Д. Мандић је тврдио да су „босански крстјани старјешину својих кућа звали старцем, што одговара старјешини катарских кућа у сјеверној Италији, који се звао *ancianus*, старац“, а „старјешину својих гостињаца, који је примао и надгледао подворбу путника и на-ходника, гостем“.¹⁷ Како ова претпоставка противречи сачуваној изворној грађи, Д. Мандић је олако разрешава, домишљајући се да је „гост као *ђакон* код богомила и катара добио предност пред старцем, управитељем новоманихејских кућа, јер су се црквени службеници, манихејски такозвани апостоли, постављали и редали само из реда *ђакона* или госта“.¹⁸

Прихватајући у међувремену оспорену хипотезу А. Шмауса „да се под насловом Велики гост крије манихејски назив Велики син, *Filius Maior*“, Д. Мандић је потврду за своје мишљење налазио „у писму угарско-хрватског краља Емерика папи Иноценцију III из год. 1203, у којем краљ изасланике босанских крстјана, Лубина и Дражету, зове *duo principales*, два одличнија, дакле виша између оних који у Босни држе кривовјерну сљедбу“, домишљајући се да су они „вршили дужност Великог и Малог сина, или Великог госта и Великог старца у босанској цркви“, за које не зна ни један сачувани извор.¹⁹

Већ раније изнету претпоставку да је „унутрашња организација цркве босанске имала много сличности и подударност са другим дуалистичким црквама које су се развиле из основа богомилског учења“, А. Бабић је доказивао са два нова аргумента. Преводeћи погрешно израз „дид кон дида“ у повељи краља Стефана Томаша од 22. августа 1446. са „дјед уз дједа“, а не са „дјед на/кон дједа“, како то место управо значи, А. Бабић је овом изразу дао значење које је „одговарало функцији дједовог заменика или помоћника“ с циљем да поткрепи претпоставку А. Шмауса да „велики гост“ у повељи бана Степана II Котроманића из 1323—25. године одговара функцији „старијег сина код западних катара“.²⁰

На исти је начин А. Бабић интерпретирао и податак о стројницима цркве босанске, „господину госту Радосаву Брадијевићу и господину старцу Радосаву унуку“, двојици сродника који се као јемци спомињу у повељи браће Павловића из 1454. године, помишљајући да „можда старац унук садржи неки хијерархијски чин, неку аналогију са катарским млађим сином“, на што садржај текста повеље не упућује.²¹

Мада је с правом сматрао да „није довољно јасно какву су црквену функцију имали гости и старци“, а полазећи од претпоставке да се „организација цркве босанске подудара са хијерар-

¹⁷ Исто, 211—212.

¹⁸ Исто, 213—214.

¹⁹ Исто, 215.

²⁰ А. Бабић, *Из историје средњовјековне Босне*, Сарајево 1972, 262.

²¹ Исто, 262.

хијском структуром и херетичким црквама на западу, где су носиоци степена нижих од епископског, тј. старији син, млађи син и Бакон, спадали у ред учитеља (*magistri*)²², А. Бабић је тврдио да се „функције босанских стројника и западних херетичких учитеља у свему подударaju“, јер су они као „учитељи и ширитељи вере активно проповедали еванђеље и давали му компетентно тумачење у складу са дуалистичком доктрином“.²³

Међу последњима је катарско уређење цркве босанске доказивао Ф. Шањек, налазећи аналогију између хијерархијског устројства цркве босанске и црква западних катара у двострукој подели „хијерархијских ступњева“. По првој, бискупу и добрим људима (*boni homines*) катарских црква у Италији и Француској одговарају „дјед или епискуп цркве босанске и стројници (добри мужје), а по другој, старијем сину, млађем сину и Бакону западних катара одговарају велики гост, гост и старац у хијерархији цркве босанске“, мада ниједна од ових подела не одговара историјским чињеницама.²⁴ Добри људи (*boni homines*) код западних катара означавали су све следбенике јереси, који су примили духовно крштење, укључујући и катарске бискупе, а „добри мужје“ у домаћој изворној грађи означавали су феудалце, а не стројнике, поглавите крстјане цркве босанске.²⁵ За идентификацију „великог госта“ са катарским старијим сином, госта са катарским млађим сином и старца са катарским Баконем Ф. Шањек није могао навести ниједан доказ који већ раније није оспорила научна критика.

У потпуној дисхармонији са овим истраживањима стоји недавно изнето мишљење С. Алића да се хијерархијска организација цркве босанске са дедом, гостима и старцима поклапа са хијерархијском организацијом источних манихеја, чијих су пет рангова или ступњева представљали: „1) учитељи, магистри, чији број, теоретски, је ограничен на 12. 2) епископи, названи, такођер, надзорници, слуге или Бако, укупно 72 на броју. 3) свештеници, пресбитер, 360 на броју. 4) изабрани и изабране, или прави и праве, истински и истинске, и 5) слушаачи и слушаатељице, или приправници и приправнице (катихумени). На челу свих ових је један једини поглавар или вођа, који служи као нека врста папе, или врховног свештеника свете вјере“.²⁶

Расправљајући у више наврата о хијерархији цркве босанске, Ј. Шидак посебно истиче њено „редовничко обиљежје“ које одваја „од свих других дуалистичких црква“.²⁶ Ослањајући се

²² Исто, 262—263.

²³ F. Šanjek, *Bosansko humski (hercegovački) krstjani i katarskodualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 94—100.

²⁴ A. Borst, *Les cathares*, 175. Упор. и D. Mandić, *nav. delo*, 199—200.

²⁵ С. Алић, *Босански крстјани и питање њиховог порјекла и односа према манихејству, Богомилството на Балканот во светлината на најновите истражувања*, Скопје 1982, 177.

²⁶ J. Sidak, *Studije*, 96—97.

на извештај Рајнера Саконија, Ј. Шидак истиче да су код западних катара »christiani и christianae били sine ordinibus, а четири реда унутар њихових perfecta представљао је становит број бакона, по један filius minor и filius maior и напоскон episcopus«. С друге стране, у „цркви босанској издижу се из масе обичних редовника-крстијана тзв. старци, од којих се неки могу узвисити до части госта. Домаћи споменици употребљавају за оба ова црквена чина израз: поглавити крстјани или стројници (у значењу ријечи administratores), а дубровачки: domini maiores christianorum“. Шидак са правом истиче да „нема података који би омогућили поузданије одређење њихове части“, претпостављајући да се старац може „ставити уз бок истоименом монаху у српској православној цркви; ондје је старац јеромонах, дакле и свећеник, коме је повређена дужност надзора над обичним чрнцима. Гости — које име до сада још није успјело објаснити — зацјело су били старјешине појединих самостана, priores изјаве из г. 1203. Старјешином пак цијелог „реда цркве“, како се заједница крстјана назива у једном фрагменту из г. 1393, био је њихов дјед или дид, *diedo Patharenogum Bossie* — према једном дубровачком акту“. Уз част дједа „везана је такођер дужност епископа, који је Цркви босанској њезин духовни отац (*padre spirituale*, према рјечима Дубровчана) те наставник и свршитељ према запису крстјанина Хвала из г. 1404, па се он сам и назива службено у свом писму Дубровчанима: господин епископ цркве босанске“.²⁷

Подударност хијерархијске организације цркве босанске са црквеном организацијом западних катара одбацује и М. Милетић. Проучавајући три споменика босанске провенијенције, камену плочу с натписом Кулина бана и именом крстјанина Радохне и натписе на стећцима госта Мишљена и госта Милутина, М. Милетић је бар начелно доказала да је монаштво босанске бискупције припадало реду св. Василија, који је био раширен и изван византијске црквене сфере, и да термини крстјанин и гост у потоњој цркви босанској припадају терминологији источног монаштва. Први термин је, по мишљењу М. Милетић, означавао василијанске монахе, али и јеретике дуалисте, павликијане и богомиле, а други старешине већих манастира источне цркве који су имали своје ксенодохије (гостинице), претпостављајући да од овог грчког термина потиче и хијерархијско звање госта у цркви босанској.²⁸

Маја Милетић је тачно приметила да се функција игумана у источном монаштву поклапа са функцијом приора (*priores*) билинопољске изјаве и гостију потоње цркве босанске, али је мало вероватно њено мишљење да звање госта потиче од грчке речи

²⁷ Исто, 97—98.

²⁸ М. Miletic, *I »krstjani« di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra, Orient. christ. analecta 149, Roma 1957, 59, 117—121.*

ксенодохија, ксенодокос, када се зна да су ови грчки термини у источном огранку јужнословенске књижевности, укључујући и босанску, преведени са гостиница, односно гостник, а не са гост.²⁹

Подударност хијерархијске организације цркве босанске са црквеном организацијом западних катара одбацује и С. Ђирковић. Ослањајући се на сачувану изворну грађу, он тачно закључује да је на челу цркве босанске био „јепискуп“ који је био њен „духовни отац“. То је био његов службени назив, „иако је у свакодневном говору називан дједом“. Посебно је значајна Ђирковићева мисао да „епископско достојанство у босанској цркви има двоструку традицију: један корен полази из старе ecclesie Bosnensis, а други из дуалистичке средине, која је такође познавала епископе својих цркава“, посебно наглашавајући да „дјед“ представља „несумњиво богомилску баштину“.³⁰

На друго место „босанске црквене јерархије“, Ђирковић ставља „госте“ чије звање „нема аналогију ни у црквеној и монашкој организацији великих цркава, ни код познатих дуалистичких заједница, а ниједно од до сада предложених објашњења не задовољава“. Најнижи степен у босанској цркви представљали су старци. Ђирковић с правом констатује да је „термин позајмљен из источног монаштва“ и да „можда спада у оне доста бројне трагове утицаја монаштва на уобличавање обреда и организације дуалиста у далеко старијим временима“, допуштајући да је то „непосредна позајмица из организације монаштва на босанском тлу“ које је „пре XIII века припадало реду св. Василија“, дакле, управо ономе где достојанство старац постоји вековима.³¹

Организација црквеног живота у средњовековној Босни после оснивања босанске бискупије 1089. потпуно је обавијена тајмом. Из штурних изворних података зна се да се босанска бискупија, од средине XII века под јурисдикцијом Дубровачке цркве, битно разликовала од своје метрополе литургијским језиком који је био словенски и библијским књигама кодиколошки и литургијски структурираним према обрасцима источне цркве.³² Нејасне црквене прилике у босанској бискупији делимично осветљава изјава састављена у априлу 1203. године на Билином пољу крај Зенице, на састанку папиног легата Ивана де Казамерија и првака босанских крстјана-монаха који су, у то данас нема сумње, припадали реду св. Василија, раширеном и изван византијске црквене сфере. Њихова средишта (јоса) као главни центри верског и црквеног живота у босанској бискупији, изузимајући

²⁹ A. Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, Zagreb 1948, 21.

³⁰ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 105.

³¹ Исто, 105; његове резултате прихватио је M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha 1974, 302—303.

³² С. Ђирковић, *нав. дело*, 50—51; Д. Драгојловић, *Историја средњовековне босанске књижевности*, Књижевна историја XVI/61, 1983, 99.

ретке цркве, последњу је изгледа подигао бан Кулин, била су према подацима билинопољске изјаве без богомоља и заједничког богослужења, без олтара и крстова и „без свештеника који би бар недељом и у празничне дане према црквеним одредбама читали мисе, вршили исповести и чинили поборе“.³³ Недостатак мирског свештенства у босанској бискупији, изричито наглашен у билинопољској изјави, чини вероватном претпоставку Ј. Шидака да је она била „редовничког карактера“, што је њено устројство чинило и посебним и јединственим у односу на остале бискупије Дубровачке цркве.³⁴

Садржајна анализа билинопољске изјаве, ма колико мучна и тешка, пружа два могућа решења. По једном су заједнице крстјанских братстава (*societates fraternitatis*) представљале организоване групе јеретика, слично заједницама западних катара, таквима их је сматрао и папин изасланик Иван де Казамарис, накнадно обавештавајући папу да је реч о патаренима, а по другом је реч о монашким братствима која су у својим хижмама подигнутим у забитим и скривеним местима живели слично некадашњим анахоретским заједницама источне цркве, чије је постојање на јужнословенском простору посведочено већ средином X века.³⁵ Али док је на Истоку овај вид монаштва, у Византији већ раније због јеретичких скретања забрањен, изузимајући групе од највише три монаха, подизањем богомоља и увођењем монашких правила стављен под непосредну контролу цркве, оно је у босанској бискупији лабаво везаној за своју метрополу и са бискупима бираним из овоје средине задржало организацију и начин живота првобитних монашких заједница на босанском тлу. Живећи у својим хижмама без богомоља и заједничког богослужења, без олтара и крстова, како се види из билинопољске изјаве, босански крстјани су изазивали оправдано подозрење својих суседа, где је организација верског живота имала дужу традицију, да заражени јеретичким заблудама одбацују читаво наслеђе цркве, али су налазили и заштиту код Кулина бана који је у њиховом строгом аскетском животу видео „праве хришћане“.³⁶

Живот босанских крстјана, заснован на аскетским традицијама анахоретског монаштва, био је очигледно у раскораку са официјелном црквом и њеним институцијама. То их је приближавало јеретичким дуалистима који су се прогањани из суседне Србије и Далмације склањали у Босну, билинопољском изјавом се босански крстјани обавезују да убудуће неће у своје заједнице примати манихеје и сличне јеретике, обogaћујући тако

³³ T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik III*, Zagreb 1905, 24—25; упор. D. Kniewald, *Vjeredostojnost latinskih izvora*, 127—128.

³⁴ J. Šidak, *Studije*, 96—97.

³⁵ D. Kniewald, *нав. дело*, 127—144; упор. и С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 55—58.

³⁶ D. Kniewald, *нав. дело*, 120—121; С. Ђирковић, *нав. дело*, 47—48.

њихове верске назоре дуалистичком доктрином и култом. Црквена организација која је настала из тога споја, позната у изворима XIV—XV века као црква босанска, носи јасне трагове свога двоструког порекла: „заузела је место и понела име правоверне католичке бискупије на челу са епископом и властитом хијерархијом, али је, с друге стране, прихватила дуалистичку доктрину и култ“. Дуалистички елемент, како је то тачно приметно С. Бирковић, који је суделовао у образовању цркве босанске био је неоспорно виталнији и способнији тако да је временом потпуно превагнуо.³⁷

Континуитет између некадашње словенске бискупије и потоње цркве босанске, посебно је видљив у истоветној хијерархијској организацији. На челу новоконституисане цркве стајао је њен „духовни отац и господин“, који је као и бискуп некадашње словенске *ecclesie Bosnensis* носио достојанство „јепискупа“, али и извање „дједа“ које је несумњиво припадало богомиљској баштини.

Ниже степене у хијерархијској организацији цркве босанске представљали су гости и старци, у домаћој изворној грађи познати под окупним именом стројници. Оба ова звања у цркви босанској, посведочена тек у првим деценијама XIV века, била су вероватно позната и раније у словенској босанској бискупији, чије је монаштво реда св. Василија имало подударну организациону структуру са монаштвом источне цркве. То потврђује, с једне стране, заједнички апелатив крстјанин за обичне монахе, али и јеретике дуалисте, а са друге, заједнички апелатив старац, словенски синоним за јеромонаха у источној цркви који је у цркви босанској, као и у организационој структури источног монаштва, укључујући и монаштво босанске бискупије, представљао најнижи хијерархијски степен и полазну тачку у успону ка вишим хијерархијским звањима.³⁸ Вишеструка подударност звања старац у хијерархијској организацији источног монаштва и потоње цркве босанске, бар начелно говори да је ово звање посредством домаћег монаштва на босанском тлу позајмљено са Истока где је оно већ имало вишевековну традицију.

У вишем звању од старца били су гости који су према непотпуним и штурим подацима домаће и дубровачке изворне грађе били старешине појединих крстјанских заједница, односно хижа, аналогно функцији коју су према билинопољској изјави имали приори (*priores*) крстјанских заједница у босанској бискупији и игумани у источном монаштву.³⁹ Међу бројним синонимским називима за звање игумана у византијској и словенској изворној грађи, као што су, примера ради, начелници, предвод-

³⁷ С. Бирковић, *нав. дело*, 68.

³⁸ J. Sidak, *Studije*, 97; С. Бирковић, *нав. дело*, 105.

³⁹ J. Sidak, *Gost*, EJ 3, 1958, 511; M. Miletić, *нав. дело*, 120—121; M. Динић, *Из дубровачког архива* III, Београд 1967, 195.

ници, прваци, настојатељи, домаћини и домоуправитељи, налази се и хијерархијско звање гост које је записано у провинцијском синодику православља на грчком језику у облику „гаст“, уз име неког осуђеног „Теодора именуемаго гаста“, како је то место преведено у словенским рукописима синодика православља.⁴⁰

Када је за време Алексија I Комнена (1081—1118), паралелно са осудом Јована Итала и монаха Нила угушена у околини Пловдива побуна павликијана, а у Цариграду разбијена црквена организација богомила, чија су главна упоришта у то време била у области омеђеној Охридом, Ларисом, Солуном и Могленом, изворни текст синодика православља допуњен је осудама нових јереси и нових јеретика, намењен византијским провинцијама са претежно словенским становништвом где је утицај јереси био и највидљивији. У ову допуњену редакцију провинцијског синодика православља су после анатеме са осудом последњих иконокласта, Теодота Мелисена, Антонија Силејског и Јована Граматичара унете и анатеме са осудом Теодора гаста и неколико црквених великодостојника, попа Богомила и јеретика богомила, који су већ били анатемисани у *Посланици* цариградоког патријарха Козме (1075—1081) упућеној митрополиту Ларисе и суседним митрополитима, Геронтија из Лампе и Јована Итала који је заједно са попом Богомилом и богомилима из Палерма био осуђен једном одлуком Синода Цариградске патријаршије из 1082. године.⁴¹

Изгледа вероватним да је анатема са осудом „безбоштва“ Теодора гаста донета у другој половини XI века заједно са осталим анатемама, јер би њено накнадно уношење у провинцијски синодик православља било иначе беспредметно. Из штуро стилизоване анатеме види се да је осуђени Теодор гаст био црквени великодостојник, највероватније игуман неког словенског манастира у оквиру Цариградске патријаршије, на што указује и семантичко значење његовог апелатива гаст који се поклапа са латинским термином *hostis*, словенским гост, готским *Gasts*, немачким *Gast* и мађарском позајмицом газда, пореклом од старијег словенског гаст/а, у значењу старешина, домаћин куће. Теодор гаст је могао бити само старешина монашке заједнице где је, аналогно грчким синонимима *оикодеспостес* (домаћин) или *оикономос* (домоуправитељ) за звање игумана, употребљаван одговарајући словенски синоним гаст — гост, чије је двоструко значење, гост и старешина куће, у касније лексички уједначеној речи гост сачувано не само у хијерархији цркве босанске

⁴⁰ J. Gouillard, *Le Synodikon de l'orthodoxie*, Trav. et. mem. 2, 1965, 57; упор. М. Г. Попруженко, *Синодик царја Борила*, Бал. старини VIII, 1928, 28, 33, и В. Мошин, *Србскаја редакција синодика в недељу православија*, Виз. Врем. XVII, 1960, 299; упор. PG., 88, col. 625, 692, 1192, 1177, 1168.

⁴¹ J. Gouillard, *нав. дело*, 57.

него и у живом народном говору, како то показује народна пословица „госту је у госта (домаћина куће) добро јутро“.⁴²

Усамљен податак о Теодору гасту у грчким провинцијским синодима православља, бар начелно говори да је ово звање као словенски синоним за управитеља куће, у овом случају то је могла бити само монашка заједница с обзиром на то да је Теодор гаст осуђен као црквено лице, било познато на Истоку крајем XI века, када је анатема са осудом Теодора гаста у време Алексија I Комнена заједно са неколико других анатема придодата изворном тексту синодика православља. Може се дакле претпоставити да је звање гаст — гост, некада синоним за игумана у источном монаштву, преузето у босанској цркви са Истока, као и термин крстјанин за монаха, односно термин старац за јеромонаха, посредством монаштва на босанском тлу, које је, бар у прво време, било непосредно повезано с монаштвом у источној цркви. Али док је у Охридској архиепископији током XI века, заменом словенске терминологије грчком под утицајем све моћнијег грчког клера, овај синонимски термин за звање игумана потиснут, а касније и заборављен, он се одржао само у Босни која се нашла ван оквира источне цркве захваљујући конзерватизму босанских крстијана који су одржије прихваћену словенску црквену терминологију задржали у својој црквеној организацији.

То све говори да су свештеничка звања у хијерархији цркве босанске позајмљена из организације источног монаштва, чији је утицај на уобичавање обреда и хијерархијске организације средњовековних дуалиста посведочен и раније у Византији и осталим јужнословенским областима. Посредна улога у томе припада несумњиво домаћем монаштву у босанској бискупији, чије је име понела новоконституисана црква босанских крстијана и заузела место у црквеном животу средњовековне Босне.

HIERARCHIE DE L'ÉGLISE BOSNIAQUE

Résumé

L'organisation hiérarchique de l'Église bosniaque, vérifiée dans les sources du pays et de Dubrovnik, avec l'évêque («jepiskup») de l'Église bosniaque à la tête et les hôtes («gosti») et les gérontes («starci») comme degrés hiérarchiques subalternes, qui portent le nom commun de «strojnici» (gradés), a fait l'objet des études pluridisciplinaires au cours de cent dernières années. L'origine de sa organisation a été cherchée, d'un côté, dans l'organisation des hérésies dualistes du Moyen âge, des manichéens, bogomiles et cathares, et de l'autre, dans l'organisation des deux grandes églises chrétiennes, orthodoxe et catholique.

⁴² М. Фасмер, *Етимологическиј словарь русскога јазика*, Москва 1964, I, 447—448; уоп. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* III, Zagreb 1887—91, 323.

En comparant l'organisation hiérarchique de l'Église bosniaque à celle des cathares occidentaux, F. Rački a établi que le »djed« ou évêque de l'Église bosniaque correspondait à l'évêque cathare, le hôte au prêtre (prezvitër) cathare et le géronte au diacre cathare. D. Kniewald part de la même supposition, en démontrant que le titre de djed pour l'évêque de l'Église bosniaque a été repris de la Macédoine, que le titre de géronte représente la version plus ancienne de filius maior cathare, que les »strojnici« (gradés) de l'Église bosniaque étaient probablement les diacres cathares et que l'hôte (gost) avait une autre fonction, peut-être laïque, à l'instar de gost Radin.

Comme l'hypothèse d' A. Schmaus, que le »gost veliki« (grand hôte), mentionné dans une charte bosniaque, correspondait au filius maior cathare, a été, dans l'entre-temps, rejetée, D. Mandić a énoncé l'hypothèse, contestée par les sources, que les gérontes et les hôtes représentaient les traduction des mots grecs presbyteros et diakonos. La critique scientifique a rejeté aussi la tentative d' A. Babić de trouver dans l'héritage manuscrit la preuve de l'existence du suppléant de djed, qui correspondrait à la fonction de filius maior chez les cathares occidentaux. De même sont restées infructueuses toutes les tentatives d'expliquer l'organisation hiérarchique de l'Église bosniaque par les fonctions hiérarchiques des deux grandes églises chrétiennes, orthodoxe et catholique.

Tâchant de démontrer le caractère monacal de l'Église bosniaque J. Šidak considère, s'appuyant sur les recherches faites par M. Miletić, que les krstjani (chrétiens) de l'Église bosniagne étaient des moines, les gérontes des hiéromoines et que l'hôte désignait le supérieur des monastères particuliers et que par sa fonction il correspondait aux prieurs de la déclaration de Bilino polje de l'année 1203.

La congruence de l'organisation hiérarchique de l'Église bosniaque avec celle des cathares occidentaux est rejetée aussi par S. Cirković, démontrant que la fonction de djed dans l'Église bosniaque a une double tradition: une racine part de l'ancienne ecclesia bosniensis et l'autre de la tradition dualiste, que la fonction d'hôte n'a d'analogie ni dans l'organisation des églises chrétiennes orthodoxes ni dans celle des dualistes médiévaux et que fonction de géronte a été empruntée à l'organisation monacale de l'Orient sur le sol de la Bosnie, laquelle appartenait, avant le XIII siècle à l'ordre de Saint Basile, où la dignité de géronte avait une tradition de plusieurs siècles.

S'appuyant sur les synodiques de l'orthodoxie, resp. sur leurs suppléments, faits à l'époque d'Alexis Ier Comnène, l'auteur du présent travail tâche à démontrer que le titre d'un haut dignitaire ecclésiastique condamné, Théodore le gast, dans les synodiques provinciaux de l'orthodoxie est identique à la fonction de gost dans l'église bosniaque ultérieure. L'auteur du présent travail démontre cela, d'un côté, par l'analyse de l'anathème même avec la condamnation de Théodore le gast, et de l'autre, par la signification de ce mot, indubitablement d'origine slave, qui n'est conservé qu'en forme de gost, mais avec une double signification, une signifiant l'hôte et l'autre le chef, maître de maison, comme les higoumènes étaient d'ailleurs populairement nommés parmi les moines de l'église orientale. Tous cela prouve que l'organisation hiérarchique de l'Église bosniaque ne coïncidait pas avec celle de cathares, mais plutôt avec l'organisation du monachisme oriental, sur la base duquel s'est formée l'Église bosniaque.

Andrija JAKOVLJEVIĆ

Patriarchal Institute for Patristic Studies
Thessaloniki

MUSICAL WORKS OF SERBIAN COMPOSERS STEFAN
AND NIKOLA THE SERB FROM 14th C — BILINGUAL
ANTHOLOGY OF GREAT LAURA (E—108)

While researching music manuscripts in the Greek Monastery of Great Laura on Mt. Athos, during July of 1981, I ran across a rare bilingual neumatic Anthology (containing a part of Serbian Sticherarion at the beginning) with the names and unknown compositions of two Serbian composers: the Protopsaltis Stefan the Serb and Nikola the Serb. Their previously composed works in our and foreign historiography musicology had been connected with the beginnings of written music in medieval Serbia. During the last thirty years, numerous articles have been written regarding these composers.¹ On the basis of these studies, Stefan and Nikola were active during the middle of the 15th Century².

First, a few words concerning the Anthology. It is catalogued as E—108 in the monastery's library and contains a unique example of Serbian musical practice toward the end of the 14th Century. As surprising as it may seem, this Anthology has been described in S. Efstratiadis's Catalogue of Laura as a »17th Century Anthology«³. It is for this reason that this unique musical monument has esca-

¹ D. Stefanović, *Izgoreli rukopis br. 93 beogradske Narodne biblioteke...*, Bibliotekar XIII/5, Beograd 1961, 379—84; Idem, *The Serbian Chant from the Fifteenth to the Eighteenth Centuries*, Musica Antiqua Europae Orientalis I, Bydgoszcz 1966, 14—63; L. Cernić, *Rukopis Stefana domestika*, Bibliotekar 1—2, Beograd 1969, 61—83; A. E. Pennington, *Stefan the Serb in Moldavian Manuscripts*, The Slavonic and East European Review 122, London, Jan. 1973, 107—12; A. Jakovljević, *Hronologija atinskog rukopisa 928 i vizantijski Kinonikon kira Stefana*, Zvuk 2, Sarajevo 1973, 165—73.

² Đ. Sp. Radojičić, *Književna zibvanja i stvaranja kod Srba u srednjem veku i u tursko doba*, Novi Sad 1967, 252. Further bibliography in fn. 11.

³ Σ. Εἰδοστρατιάδου, Κατάλογος τῶν κωδικῶν τῆς Μεγίστης Λαύρας Paris 1975, 85.

ped eyes of other scholars and has not been used in any of the musicological or philological studies!

Besides the works of these Serbian composers, the Anthology also contains several notated unknown Serbian works for various Feasts which had not been previously mentioned in medieval manuals.

MS. Laura E—108 has 87 folios, written on paper 23×15 cm. with nine watermarks (not including some fragments) in the following patterns: kite, moon with a cross above, tower, bird, bow and arrow, unicorn, and anox. Five watermarks (kite, bird, bell, unicorn and ox) are *identical* versions and the remainder are very similar with the published watermarks of the last decade of the 14th Century, according to the *Catalogue* of Vl. Mošin⁴. The ox watermark was not used on paper after 1386; consequently, this dates the manuscript before 1386. As such, it represents the oldest preserved bilingual Greek and Serbian musical manuscript with the notation of Joannis Koukouzelis. Thus the chronology of this musical Anthology is derived primarily from the watermarks and not from the shape of the Greek and Slavic letters. With this methodology the manuscript is dated more accurately, for dating manuscripts from the shape of letters frequently leads to errors. As with other manuscripts of the 14th Century, the shapes of the neumes are similar. By using this method of watermarks, a new date is derived which differs from the original date in the Catalogue.

In the Anthology two compositions were copied by Stefan the Serb: one Whitsunday Koinonikon (Psalm 142, 10, *Pentekostarion*, p. 19) in Greek, Mode Varys on f. 16r. The Koinonikon has the following inscription in red ink: ТВОРЕНІЕ ПРОТОСАЛТА СТЕФАНА СРЪВНИНА (»the work of Stefan the Protosaltis the Serb«). On f. 10v, the signature of the composer is simply СЪЪФАН. It is placed above the composition in Old Slavic ПОМНАШН МѢ НОЖЕ -а *Sjedalen* (Gr. *Kathisma*) of the Oktoechos for Monday in Mode II (the modal signature in the manuscript is not clear). The name of its composer referred to the same person, the Protosaltis Stefan the Serb, from f. 16r. The beginning of this composition has faded because of humidity and this definitely presents problems for transcribing into Western staff notation.

Nikola the Serb is the composer of a Serbian Sunday Theotokion-completely unknown work⁵ with the upper margin inscription: ТВОРЕНІЕ НИКОЛАЇ СРЪВНИНА (»the work of Nikola the Serb«). As we know, Nikola's previously discovered Cherubic Hymn in Greek has

⁴ V. Mošin—S. Traljić, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka*, I—II, Zagreb 1957.

⁵ New version of text in Russian printed Menaion, 1968: ГЛАГЪДЪ, Inc. ПРЪИЗРИ НА МОЛѢНІА ТВОИХЪ РЪВЪ.

been transcribed and published by D. Conomos⁶ and D. Stefanović⁷ from MS Nat. Lib. of Athens 928 (ca. 3/4 of the 15th Century). Like all other Slavic texts, the text of Nikola's Theotokion in the Laura manuscript *ПОДАЖДА СТЕФЕНЪ СКОНИ РАВОМ ВЪСЕНЕПОРЧНАМЪ* in Mode IV (f. 12r+v) belongs to the Serbian redaction.

With these works of the composer Stefan, I personally think, that we can identify the Protopsaltis Stefan the Serb as the same person as the Domestikos Stefan the Serb (composer and conductor of the right choir in the church) whose works were included in the burned Anthology of the Belgrade National Library MS 93 (a Serbian Cherubic Hymn, and a bilingual Koinonikon for the Liturgy of Presanctified Gifts)⁸. As we know, Stefan's compositions in both languages were discovered in various manuscripts of the same type of the 15th and 16th centuries, such as:

1. Nat. Lib., Belgrade MS 93 (15th c.) ff. 287v—288r; f. 288r. Anthology.
2. Nat. Lib., Athens MS 928 (3/4 15th c.) ff. 140v—141r. Anthology (with a part of Serbian Sticherarion).
3. Nat. Lib., Athens MS 2604 (1464 A. D.) ff. 208v—209v. Anthology.
4. Lib. of Leimon, Lesvos MS 257 (1527 A. D.) ff. 240r—241v; ff. 255v—256r. Anthology.
5. Central Lib. Iași MS. I. 26 (1545 A. D.) ff. 107v—110v. Anthology (with a part of Moldavian Sticherarion).
6. Lib. of Roum. Academy MS 283 (1550 A. D.) ff. 105r—106v. Anthology.
7. Lib. of Putna MS 54/576 (first part from 1/10 of the 16th c.; second, 15th c.) ff. 35v—36r /NB/.
8. Lib. of Putna MS 56/576 (—Putna B) (15th c.) ff. 255v—256r. Anthology.
9. Lib. of Ecclesiastical Museum, Sofia MS 816 (middle of the 16th c.) ff. 97v—98v. Anthology.
10. Univ. Lib., Leipzig MS Slave 12 (3/4 of 16th c.) ff. 28r-30r. Anthology.

In all these manuscripts, which contain *terminus post quem* for the period of Stefan's activity, only five compositions in Greek and bilingual Greek and Slavic were composed⁹: one very melismatic variation on the text *Εξαθήσεν απεναντι...* (see *Zvuk* 2, 1972, pp. 170—71) and four Koinonika in various Modes¹⁰. None of these Anthologies contain the two aforementioned compositions from Laura's Anthology. On the basis of the photocopies from MS 93 of the Nat. Lib. of Belgrade, some scholars have decided that

⁶ Cf. *Byzantine Trisagia and Cheroubika of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Patriarchal Institute for Patristic Studies, Thessaloniki 1974, 207, 210—11.

⁷ Cf. *Stara srpska muzika*, Posebna izdanja Muz. Instituta SAN, knj. 15/I, Beograd 1975, 68—73.

⁸ D. Stefanović, *Izgoreli...*, Bibliotekar XIII/5, Beograd 1961, 379—84.

⁹ See A. E. Pennington, *Stefan the Serb...* 107, 108; Eadem, *Seven Akolouthiai from Putna*, Studies in Eastern Chant IV, Crestwood, N. Y. 1979, 124.

¹⁰ See article of D. Stefanović, *The work of Stefan the Serb in Byzantine Music Manuscripts*, Musicological Annual XIV, Ljubljana 1978, 13—18.

Stefan's period of activity falls in the middle of the 15th Century¹¹. According to my opinion, the Belgrade Anthology may or may not have been written then. The composer Stefan has been identified as the »Domestikos Stefan from the city of Smederevo«¹² (the capital city of medieval Serbia). It is the opinion of these scholars that during this period Stefan copied manuscripts without notation for the Serbian ruler Lazar Branković (1446—56; reign: 1456—58) and his older brother Grgur, the sons of King Đurđe Branković (who died 1456)¹³. I shared the same doubts of Anne Pennington concerning her identification of the copyist »Stefan the Domestikos« as »the Domestikos kyr Stefan the Serb«¹⁴. On the basis of the »new« Anthology from Laura Monastery, there is no doubt that the composer Stefan the Serb is one person and »the Domestikos Stefan« who worked for Branković's dynasty in Serbia, is another. The activity of composer Stefan has now been solved because the Anthology from Great Laura contains a *terminus ante quem* for Stefan in relation to all the other manuscripts with notation which were copied after his death.

In the Laura Anthology, the Greek Koinonikon of the Protopsaltis Stefan the Serb has been and will continue to be compared to his other works. A comparison shows that the melodic-rhythmical phrase in the third line (f. 15r) is identical to his compositions in MSS Putna, Sofia and Leipzig, although these compositions were written in various Modes¹⁵.

Nikola the Serb has previously been identified as Nikola Spančević of Mlado Nagoričano, near Kumanovo (Macedonia)¹⁶. At his home, a codex was written by Vladislav Gramatikos in 1456—57¹⁷. This identification, however, also appears to be inaccurate for the period is too late for Nikola's activity. On the other hand, the fact remains that his Cherubic Hymn from Athens Anthology 928 (ca. 3/4 of 15th c.) was composed in Greek and his Sticheron in the Laura Anthology, in Slavic. This shows that Nikola was indeed bilingual, as was Stefan. Moreover, they both possessed an excellent knowledge of the theoretical aspects of Byzantine notation. In the Laura Anthology, the composition of Nikola the Serb

¹¹ Đ. Sp. Radojičić, *Srpski kompozitor petnaestog veka*, Politika № 182, Beograd 1962, 7; D. Stefanović, *Izgoreli...*, 384; Idem, *New Data About the Serbian Chant, Essays in Musicology in Honor of Dragan Plamenac*, ed. by G. Reece, Pittsburg Univ. Press 1969, 328, fn. 8; L. Cernić, *Rukopis Stefana domestika*, Bibliotekar 1—2, Beograd 1968, 79., S. Đurić-Klajn, *Serbian Music through the Ages*, Beograd 1972, 36.

¹² See works mentioned in fn. 11.

¹³ Cf. fn. 12.

¹⁴ Cf. *Music in Sixteenth-century Moldavia. New Evidence*, Oxford Slavonic Papers XI, 1978 82.

¹⁵ D. Stefanović, *The works of Stefan the Serb...*, 15.

¹⁶ Đ. Sp. Radojičić, *Književna zbivanja...*, 252; Đ. Trifunović, *Dimitrije Kantakuzin, Stara srpska književnost*, Beograd 1965, 491.

¹⁷ See fn. 16.

has not been completed for there is no modal signature at the beginning.

The Anthology of Laura E—108 also contains a valuable inscription in Slavic in which the ruler Stefan Lazarević is mentioned (Lazarević of Serbia 1389—1427, received title of ruler — the »despotis« — in 1402 in Constantinople)¹⁸. The inscription in which Stefan Lazarević is mentioned is placed in the left side margine,

f. 29v, and reads: $\bar{\epsilon}$ $\bar{\epsilon}$
 ЕЛѢУУТ ВОМБ. НѢХР ТУЛЮВНВОМБ ГНБ МН ДЕСПОТБ СТЕФАНБ.

$\bar{\epsilon}$ $\bar{\epsilon}$ $\bar{\epsilon}$ $\bar{\epsilon}$
 ... ? АВНЫ ГПОСТВАТН НГБМЕ АІДНА? СМѢНОМЕ... This inscription was pla-

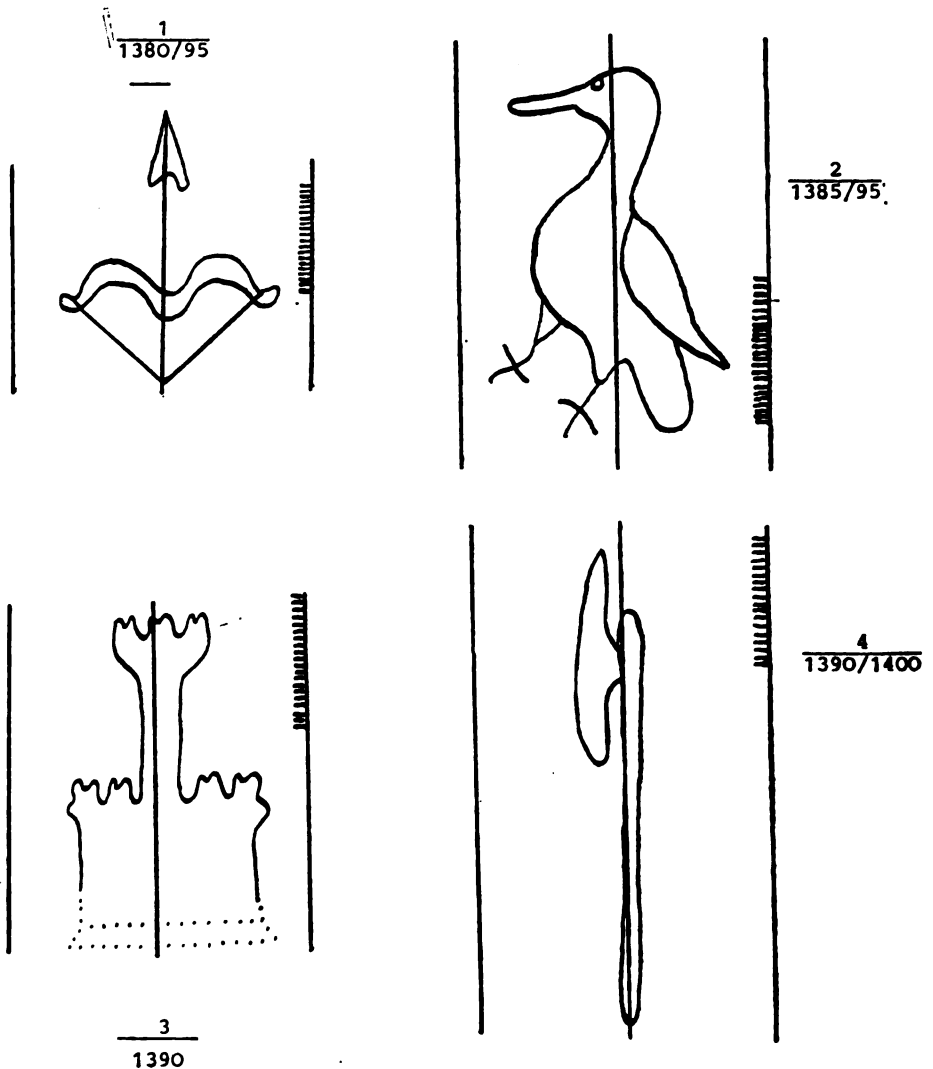
ced on a piece of paper perhaps some years after it was originally copied. This is an indication that Nikola and Stefan were composers of the ruler Stefan Lazarević and not of the Branković's dynasty. It is uncertain as to whether this Anthology was used liturgically in Serbia or in some monastery on Mt. Athos. Written by Ilarion (according to a Slavic »kryptograph«, f. 17v), the manuscript also contains a composition in honor of St. Sava, the first Archbishop of Serbia and the founder of Chilandar Monastery on Mt. Athos dating from the last decade of the 12th Century. The term »Serb« has been added to their names in order to describe their nationality since, in all probability, they lived among Greek monks on Mt. Athos. If we speculate that they were both middle-aged when the Anthology was copied, then Stefan and Nikola were born ca. 1360°—70°, a period when Serbia was ruled by the kings Vukašin (1366—71) and Lazar (1371—89). The results of the examination of the Laura Anthology show that this document is concurrent with the dates of these composers. Both were contemporaries of the famous byzantine composers discovered in the Anthology: Ioannis Kladas (second half of the 14th c., not later than the first 30 years of the 15th c.) and Ioannis Doukas Laskaris of the same period. In other words, this is the period after the death of the most famous Atonite Maistor Ioannis Koukozelis-Papadopoulos, or Ioannikios Koukozelis (monastic name).

We are led to conclude that Stefan and Nikola were the oldest Serbian and Southern Slavic composers from whom two new compositions were preserved in the Laura's Anthology E—108. Their other composed works were known among Slavs (Serbs) and Roumanians in the Middle Ages and later but also in the Byzantine Empire, because they were written and sung in both languages: Greek and Slavic. This is of the great importance to the history of Old Serbian music, for the composers' works comprise rare material. Consequently, we no longer believe that Serbian medieval music was preserved only in fragments and historical sources but also in a unique and rare notated manuscripts used by Serbs

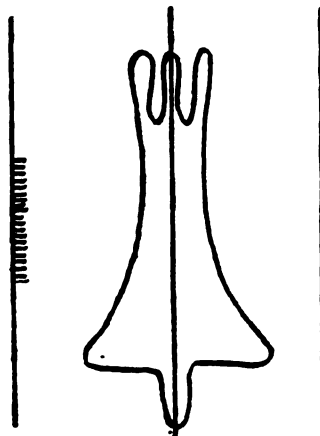
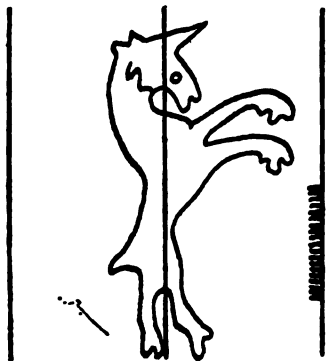
¹⁸ G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959, 516.

during the period of the Despot Stefan Lazarević. Because of its exceptional significance in our futur musicological and philological research, the Laura Anthology E—108 will soon be edited in the form of a critical facsimile edition.

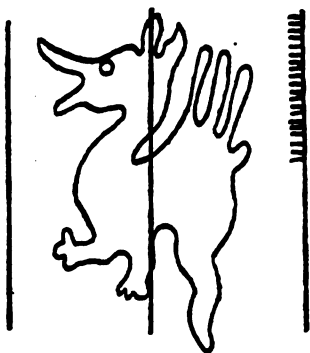
Watermarks in Cod. LAURA E-108

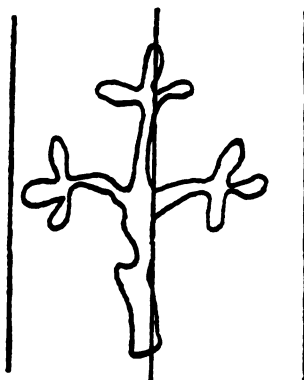
$\frac{5}{1396}$

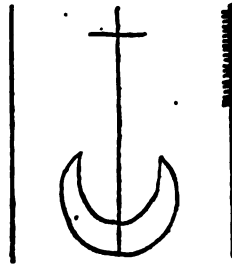
$\frac{6}{1396-7}$

$\frac{7}{1390/1400}$

$\frac{8}{\text{vers } 1400}$

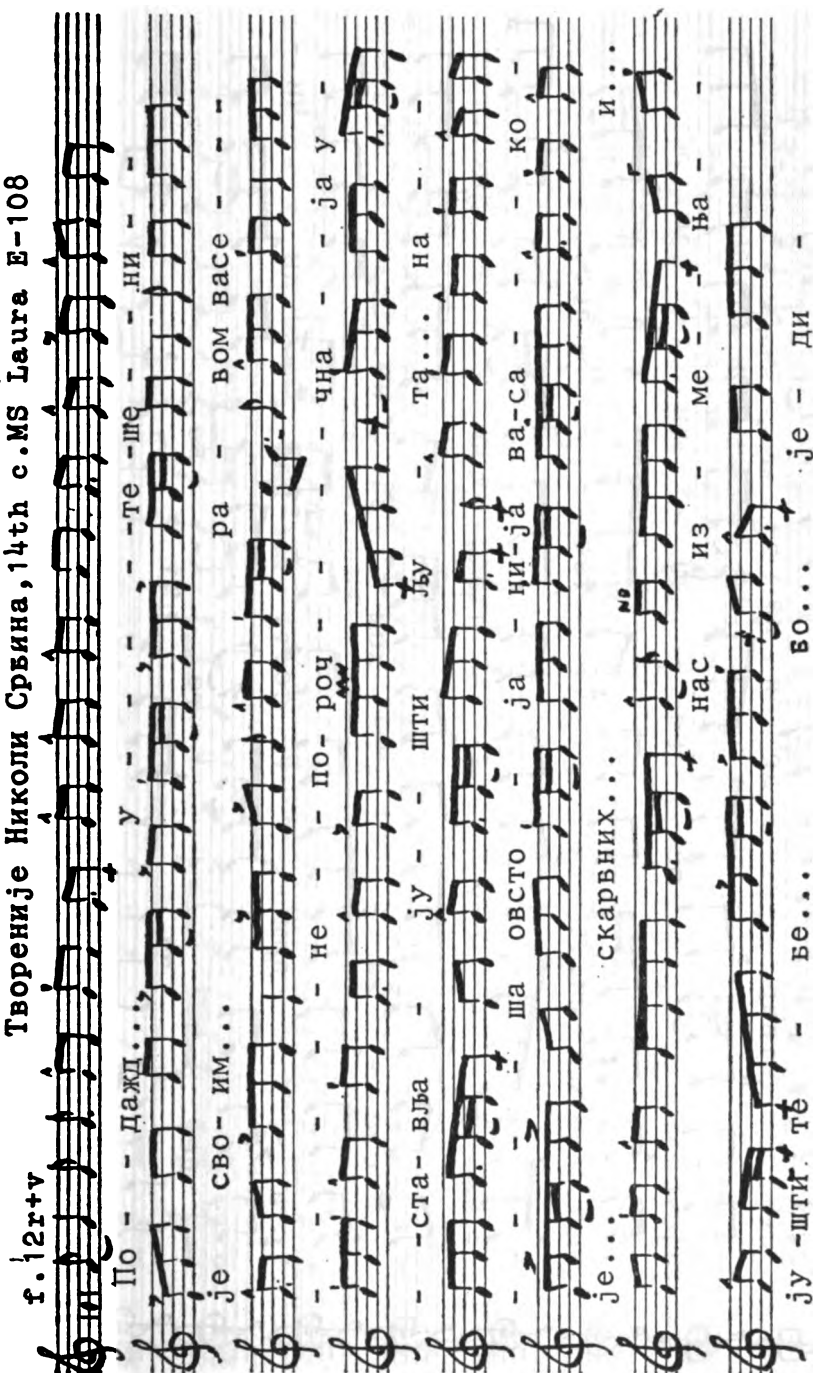
9
1404 (?)

твореніє никблї. сръвіна

Поодаждь ѡтешенїє своимь ракомъ. въ сенепороучнаѣ. ѡста-
вляющїи (1) лютаѣна наша шестоуанїѣна въ сакоє скъренихъ и
насъ изменяющїи тебе ко еднѣ твърдо и извѣсно шенока-
нїє нмаши твоє застѣплєннє стежахом да не постидимъ се
владичице тебе призывающе потъши се. на ѡмолєннє нже
тебе верно въпнющїхъ. радѣи се владичице. въсехъ помощни-
це радости и покрове дѣшамъ нашимъ. тї і тї і тї іі тї тї
тї тї і тї тї рї рї рї рї рї рї рї рї рї тї тї рї рї тї
рї рї рї рї тї рї рї рї і тї рї рї рї рї тї рї рї рї рї
тї рї рї рї рї рї рї рї рї рї тї тї тї рї рї рї рї тї рї рї
рї то о о то ро ро то то то то те ре ре ре ре те ре ре ре
ре ре те ре ре ре ре те ре ре е е те ре ре то то о о о о
то о о і то о о о то о то то то о о то о о о то о о о
то то

Твореније Николи Србина, 14th с. MS Laura E-108

f. 12rtv

По - дажд... у - те - ше - ни -
је сво - им... ра - вом ва се -
не - по - роч - ја у -
ста - вља - ју - шти ју та... на -
ша овсто - ја - ни - ја ва - са - ко -
је... скарвних... и...
нас из - ме - ња -
ју - шти. те - бе... бо... је - ди -

ну... твар - до и из -
 вје-сно... ос - но - ва - ни - је...
 и - ма - ми... тво - је...
 - са - сту - пле - ни - је...
 сте - жа - хом да не... по -
 сти - дим - се... Вла - ди - чи -
 - це... те - мау - ве...
 при - зи - ва - ју - ште...
 по - та - шти се...

на у мо - - - је... ни - је...
 и - - - же... те - - - ве
 вер - - - но ва - - - ши - - - ју -
 штих ра - ду - - и - - се вла - ди - чи - - це ва - -
 сех по - мо - - штнице ра - - - до - -
 - - сти и - - по - - ве ду - шам...
 на - шим, ти и ти и ти и ти и ти и ти и ти
 ти ри ри ри ри ри ри ри ри ри ри ри
 ти ри ри ри ри ри ри ри ри ри ри ри
 ри ти ри ри ри ти ри ри ри ти ри ри ри ти

ри ри ри ти ри ри ри ри ри ри ри ри ри ри ри ри
 ри ри ти рири то о о торо рото то то то тере
 ре ре те ре пе ре пе пе ре пе ре пе ре пе ре е
 те ре пе то то о о то о и то о о о
 то о то то то о то о то о то о то о
 то то...

Transcription of the text in MS Laura E—108, f. 12r+v.

**МУЗИЧКА ДЕЛА СРПСКИХ КОМПОЗИТОРА СТЕФАНА И НИКОЛЕ
СРБИНА ИЗ XIV ВЕКА — ДВОЈЕЗИЧНА АНТОЛОГИЈА МАНАСТИРА
ВЕЛИКА ЛАВРА (Е — 108)**

Рад се односи на двојезични (грчки и црквенословенски) неумски зборник — антологију светогорског манастира Лавре Е — 108 који је С. Еустратијадес у свом Каталогу рукописа манастира Лавре датирао у XVII век. Јаковљевић је у овом зборнику открио део српског стихира и непознате композиције два српска композитора: Стефана Србина и Николе Србина. На основу водених знакова Јаковљевић датира овај рукопис у време пре 1386. године. Тврди да ослањање на облик грчких и словенских слова приликом датирања често доводи до грешака, али истиче да су облици неума слични оним у другим рукописима XIV века. Јаковљевић у наставку сматра да је могућа идентификација протопсалта Стефана Србина из овог зборника са доместиком Стефаном Србином и наводи девет у којима се налазе Стефанова позната дела.

С обзиром да су дела Стефана и Николе забележена у зборнику који се сада датира у другу половину XIV века, Јаковљевић закључује да су ово најстарији српски и јужнословенски композитори.

Мехмед БЕГОВИЋ

Српска академија наука и уметности
Београд

НАСТАНАК И РАЗВИТАК ШЕРИЈАТСКОГ ПРАВА

Ово представља у ствари неку врсту уводног и општег дела где се пружају основна сазнања о изворима, изградњи и особинама шеријатског права. То ће допринети да се лакше прати изучавање појединих установа овог правног система, њихово функционисање и развој током историје.

I ПОЈАМ И ИЗВОРИ ШЕРИЈАТСКОГ ПРАВА

Шеријатско право је скуп прописа који су изведени из следећих извора: (1) Кур'ан, (2) сунет, (3) иџма (4) кијас.

Кур'ан (Коран) је главни извор целокупног исламског учења. Ту су садржани прописи о догматици (акаид), о моралу (ахлак), о обредословљу (ибадат), о праву (фикх).

По исламском учењу Кур'ан садржи божанске прописе који су објављени Мухамеду између 610—632 године као веровеснику нове вере Ислама што значи вере оданости.

Мухамед је рођен 570/571 у Меки, а умро 632. године у Медини. Из Меке се преселио у Медину 622. године због прогона којима је био изложен. Ово пресељење назива се „Хиџра“ и отада почиње муслиманско рачунање времена.

То представља важну прекретницу у животу исламске заједнице, јер су тек тада настали услови за остварење државе и могућност да се уреде друштвени односи.

Прописи Кур'ана објављивани су постепено, једни у Меки, а други у Медини. Већина меканских прописа говори о веровању и моралу, а само мали број односи се на право и уређење друштвених односа. Тек у Медини објављена је главнина прописа правне природе. Тада су ударени темељи о организацији др-

жаве, о правима и дужностима поданика, о међуверским односима, о рату и миру, о породици, о наслеђивању заоставштине, о суду, о кривицама и казнама, о стварном и тражбеном праву, о заштити слабијих и убогих.

Кур'ан садржи око 500 правних прописа (ајат ул-акхам). Тиме су ударени само темељи правног система без ближег улажења у суштину ствари.

Из кур'анских прописа може се, поред осталог, извести и неколико општих правних начела у којима се постављају основне смернице правног поретка и правне политике:

1. правни поредак треба да почива на правди (адл), на правичности (кист), на човечности (ихсан), на поштењу (ма'руф). Ови темељи на којима треба да почива правни поредак наглашени су нарочито у пропису који гласи: „Бог вам заповеда правду, човечност и помагање ближих, а забрањује разврат, злобу и насиље. Он вас опомиње да би размишљали“ (XVI—90).

2. Сврха права је одржавање реда и мира (сулх) и спречавање раздора (фесад) — (V—33).

3. Право и правна овлашћења треба вршити у границама богом прописаним (II—229, 230; LVIII—4).

4. Право треба вршити на поштен начин (II—228; LXV—2,6).

5. Уговорене обавезе у складу са исламским учењем треба испунити уколико их је способно лице слободно закључило (III—76; V—1; LXX—33).

6. Дужност је сваког да се покорава законитој власти (III—123; IV—59).

7. Дужност је сваког да учествује у одбрани државне заједнице и да учествује у сношењу трошкова око њеног издржавања (II—216; IV—91; VIII—16, 17; IX—38, 49; XLIX—15).

8. Треба решавати и судити по правди (IV—105; XLV—18).

9. Усваја се начело личне а не колективне одговорности (XLII—38 — 40; XIC—78).

10. Признаје се слобода вере и савести и право на образовање верских заједница онима чије учење почива на Старом и Новом завету. (II—256; X—99, 100; XVI—106; V—42, 47).

11. Поставља се начело да се право може развијати и мењати кад то захтева нужда и општа корист (II—106; XVI—101).

12. Укида се важност старог обичајног права уколико оно противречи исламском учењу (V—50).

Кур'ан је објављен на арапском језику у римованој прози (сец). Подељен је на поглавља (суре) и изреке (ајет). У целини садржи 114 поглавља и 6236 изрека. У изрекама правне садржине има некад само једна одредба, а некад више одредаба. Кур'ански прописи нису распоређени у поједина поглавља по материји, него углавном према времену објављивања. Тако се про-

писи који се односе на право налазе растурени по разним поглављима и измешани са прописима који говоре о веровању, моралу и обредима.

Према томе из Кур'ана је тешко добити прегледну слику и јасан појам о шеријатском праву. То стога што његови прописи постављају углавном правна начела, што су неки правни прописи укинута, што има прописа који се могу правилно схватити тек кад се познају разлози њиховог доношења (себеб ун—нузул) и што има установа које нису уређене Кур'аном нето другим изворима.

Кур'ан је преведен на разне језике света. На многим језицима постоји по неколико превода од којих су се неки појавили у више издања.

На српскохрватском постоје 4 превода: Мићо Љубибратић, Коран, Београд, 1895; Хафиз Мухамед Панца и Џемалудин Чаушевић, Кур'ан часни, Сарајево, 1937. и Загреб, четири издања: 1969, 1972, 1974. и 1978; Хаџи Али Риза Карабег, Кур'ан, Мостар 1937, Сарајево, 1942; Бесим Коркут, Кур'ан, Сарајево, 1927. и 1979. Превод Љубибратићев извршен је по француском преводу, остали преводи објављени су са арапског језика.

Преводи се местимично разликују. Те су разлике настале отуда што је некад тешко наћи одговарајући назив у нашем језику за поједине речи арапског језика којим је Кур'ан писан пре четрнаест векова. Постоје разлике чак и у означавању бројева појединих изрека. Те се разлике нарочито запажају кад се упореди превод Љубибратићев са другим преводима који су напред наведени.

Сунет (исламска традиција) уврштен је по своме значају у други извор шеријатскога права. У исламској науци прави се оштра разлика између Кур'ана и сунета. Сматра се да је Кур'ан божанско дело, а сунет Мухамедово тумачење ове свете књиге.

Кур'ан који на сажет начин поставља и изражава општа начела о вери, моралу и праву било је тешко разумети без тумачења. Стоји се на становишту да је Мухамед као веровесник био најнадлежнији и најпозванији да даде исправно тумачење појединих кур'анских прописа. То се уосталом може извести из неколико кур'анских изрека, а нарочито из оне која гласи: „Ми смо ти послали ову књигу да објасниш оно што је међу њима спорно“ (XVI—64).

Он је могао тумачити Кур'ан речима (такрир), делом (фил) и прећутним одобравањем туђих поступака и начина живота (сукут). Сваки овај начин тумачења имао је и има за исламску науку велики значај. Његова тумачења имају неприкосновен карактер и муслимани су дужни да их се придржавају и примењују.

Његова тумачења односе се на разне гране живота и деловања људи. Једни тумаче верско-моралне, а други социјално-правне одредбе.

Тумачења социјално-правних одредаба имају особиту важност и значај за шеријатско право, јер се на њима заснива велики део шеријатско-правних установа.

Наредбе које је Мухамед издао као поглавар државе, заповести као врховни војни старешина, одлуке као врховни судија и његова правна тумачења послужила су као грађа за израду шеријатског правног система.

Ова разна тумачења нису сакупљена у посебни зборник за Мухамедова живота. Његови другови и следбеници су то памтили, по томе се управљали и владали и преносили на следеће нараштаје и покољења.

Свако предање (ривајет) које говори и које се односи на поједина Мухамедова тумачења: изреке, дела, и прећутна одобрења назива се хадис (традиција). У прво време после Мухамедове смрти хадиси нису били сабрани у посебни зборник. То је довело до незгодних и нежељених последица, јер су се почели протурати лажни хадиси и приписивати Мухамеду и оно што он није ни рекао ни радио.

Ова ствар десила се из следећих околности и разлога:

1) Није постојала званична збирка по којој би се могло обављати успешно проверавање у примени хадиса,

2) Другови Мухамедови као најбољи познаваоци хадиса изумиру, тако се постепено губи и ова најсигурнија препрека ширењу лажних хадиса,

3) Ислам се нагло шири и код нових верника добијају ослонац они хадиси који најбоље одговарају њиховим обичајима,

4) У Исламу већ у првој половини I века по Хиџри наступају политички нереди и распламсавају се борбе политичког и верског карактера. Свака фракција и секта (фирка) настоји да пронађе оправдање свога гледишта у Кур'ану и хадисима. Кад се то не би могло постићи, онда би се у ту сврху ковали и протурали лажни хадиси.

У овом погледу наступила је права анархија и претила је опасност по веру и њену чистоту. Једини и најпоузданији начин да се то стање поправи лежао је у сакупљању и критичком одабирању хадиса. За ову ствар даје подстрек омејадски халифа Омер II Адб ул-Азис (владао од хиџретске 99—101 године; 717—720) научницима овога времена. После тога развио се јак научни покрет за проучавање хадиса, који је нарочито цветао у II и III веку по Хиџри. У II веку на овоме послу истакао се имам Малик, а у III веку Бухари, Муслин, Ебу Давуд, Тирмизи, Несан, и Ибн Маџа. Међу поменутих сакупљачима најугледније место заузима Бухари и Муслин.

Ова два научника поветили су готово цео свој научни рад прикупљању и проучавању хадиса. У ту сврху они су путовали по целом исламском свету и прикупљали о њима податке непосредно од народа. Бухари је на свом научном путовању сакупио око 600 000, а Муслин око 300 000 хадиса.

Из овог огромног и несрећеног и подозривог материјала требало је извући оне хадисе који по веродостојности својих преносилаца и по убедљивости своје садржине пружају изглед да су истинити и да потичу од Мухамеда.

Бухари (умро 256—870) признао је и унео у своје дело око 7000, а Муслин (умро 261—875) 12 000 хадиса. Њихови зборници носе назив „Сахих“ што значи исправни, веродостојни. Њихови зборници уживају иза Кур'ана највеће поштовање у исламском свету.

Тада се стварно ударају и темељи посебној научној грани под називом „Усули хадис“ која се бави проучавањем истинитости појединих хадиса.

На хадисима се заснивају многе установе шеријатског права. Као пример могу се навести следеће установе које се још и данас примењују у животу наших муслимана. То су вакуфи (верске задужбине) и шиф'а (право прече куповине).

Ицма ул-умет је сагласно решење исламских научника о каквом верском или правном питању. Право на давање мишљења о извесном питању признавало се у почетку једино друговима Мухамедовима (асхаби). Међутим, то се доцније протеже и на њихове ученике (табиине) и на послетку на исламске научнике (улема) на основу хадиса који гласи: „Научници су наследници божијих веровесника“.

Ово право тумачење назива се ицтихад. То значи да учени људи могу тумачити прописе садржане у Кур'ану и сунету и давати мишљење како треба схватити поједине прописе који се ту налазе. Поред тога они могу стварати и нове прописе за уређење оних питања за које у Кур'ану и сунету нема помена. Треба истаћи да се свим ученим људима не признаје исто право ицтихада. У том погледу постоје осетне разлике. Тако се ицтихад — право тумачења по својој јачини и садржини дели на 3 врсте: 1) ицтихад фиш — шерија, 2) ицтихад фил-мезхеб и 3) ицтихад фил-месаил.

Научници којима се признавала ова прва врста ицтихада могли су самостално стварати правила, методе на основу којих ће тумачити постојеће прописе у Кур'ану и сунете и одатле изводити нова решења и закључке за случајеве који ту нису наведени.

Међутим, научници којима се признавала ова друга врста ицтихада нису могли самостално, према свом нахођењу, тумачити основне исламске изворе него су се у томе морали и при-

државати метода и правила тумачења који су поставили научници са првом врстом иџтихада.

Што се тиче научника којима се признаје ова трећа врста иџтихада они не могу непосредно тумачити Кур'ан и сунет, него се при томе морају држати оних решења које су донели и извели њихови претходници. До овог разврставања дошло је стицањем услова, прилика и потреба исламске заједнице.

У прва три века ислама постојао је иџтихад ове прве врсте и признавао се друговима Мухамедовим, затим њиховим ученицима и на послетку исламским научницима који су живели до почетка IV века по Хиџри.

Ова врста иџтихада била је апсолутне природе (мутлак) и произвела је поред добрих и лоше последице. Та се лоша страна огледала у стварању многобројних секта и школа, а то је водило трвењу и нарушавању јединства заједнице. Стога научници почеше напуштати ову прву врсту иџтихада да би тако спречили трвење и нарушавање јединства.

Тако стварно почетком IV века по Хиџри, после смрти великог научника Таберије (умро 310—923 године) не налази се више научника који су се при тумачењу Кур'ана и сунета руководили слободно по свом властитом нахођењу и уверењу. Тврди се да је од овог времена апсолутни иџтихад затворен, да је до тога дошло на основу прећутне сагласности, да се то произвело аутоматски, самим невршењем права.

Од тога времена у исламу нема више правих коментатора (нудтехида) него само имитатора (мукалида) чије се тумачење свело на тумачење питања која су пракса и свакидашњи живот наметали.

Научници могу тумачити, али не могу укидати и мењати прописе Кур'ана и сунета. Тумачење се састоји у утврђивању и објашњавању прописа који се налазе у ова два извора и доношењу прописа уколико се ту не могу наћи одговарајућа решења.

Попуњавање празнина представљало је најтежи и најосетљивији посао. О томе постоје извесна разилажења. Но, углавном стоји се на становишту да се то може обавити: 1) аналогично (кијас), 2) правним обичајима (адет) и 3) слободним стварањем (ре'ј).

О начину и методу тумачења постављена су правила и развила се током времена посебна научна грана под називом: „Усули фикх“.

Решења која су сагласно донели исламски научници имају обавезни карактер. Сматра се да су непогрешива у духу ових Мухамедових речи: „Моја се заједница неће сложити у каквој заблуди“. Из тога не треба изводити закључак да су у исламу постојали сабори на којима су се проучавала поједина верска и правна питања. Оваква установа ту не постоји. У исламу су се решења доносила у оквиру појединих школа (мезхеб). Упоре-

бивањем тако донетих решења могло се установити, закључити где постоји сагласност, а где разилажење.

Кијас је четврти извор шеријатског права. Под тим се подразумевају она решења која су на основу аналогije извели исламски научници из постојећих правних прописа. Дакле, шеријатско право дозвољава да се непредвиђени правни односи могу подвести под прописе који већ постоје под условом да за извесни однос постоје исти законски разлози као за онај пропис под који се дотични однос подводи.

Исламски правници су нашли оправдање за аналогiju у самом Кур'ану. Овај поступак има у пракси велико значење јер се на тај начин могло брзо и успешно решити једно конкретно питање за које не постоји изричан пропис у већ наведеним изворима. То је особито било важно за судије и остале службенике који су имали да примењују шеријатске прописе у пракси. Она прва три извора нису могла предвидети све случајеве који су настали у животу под утицајем нових економских и политичких прилика. Тако је аналогija могла послужити као згод-но средство да се погуњавају празнине у законодавству.

Поред ових добрих аналогija је дала и лоше резултате. Она је често послужила као средство, као начин помоћу кога су се изигравали прописи Кур'ана и сунета. Зато се доста рано јавља извесна реакција против употребе аналогije. Стварно једна група правника сумњичила је и осуђивала њену оправданост због злоупотреба које су се догађале у практичној примени. У овом се нарочито истиче школа захирита која оштро осуђује примену правне аналогije (кијас акли) а само изузетно дозвољава употребу законске аналогije (кијас цали).

Међутим, већина правника заступа мишљење да је употреба аналогije нарочито у праву оправдана и неопходна. У томе се ишло тако далеко и поставило се као правило да онај који не признаје употребу аналогije не може обављати судску функцију.

У ствари аналогija се не може узети као посебни извор права. Она је више нека врста тумачења или метода помоћу које се непредвиђени случај подводи под прописе који већ постоје. Исламски правници су назвали аналогiju извором, јер су при томе више узимали у обзир постигнути резултат него сам поступак. Дакле, према томе, кијас или аналогija може се сматрати као индиректни извор шеријатског права.

Поред ова четири опште призната извора постоје и споредни, допунски извори: 1) адет и 2) ре'ј.

Правници ханефитске и малекитске школе признају под одређеним условима правне обичаје као извор права, јер они представљају израз народног осећаја и потреба.

Ханефитска школа признаје правне обичаје уколико нису противни исламским начелима и праву. То се посебно види из

овог основног шеријатско-правног начела које гласи: „Ал-адату мухакама“ што значи обичај има снагу закона. Ово важи само за оне обичаје који су устаљени и опште признати код народа одређеног краја. Отуда у обичајима народа појединих крајева има сличности, али и разлика. Ова појава је лепо изражена у народној изреци „Колико вилајета, толико и адета“. Обичаји једног краја називају се заједничким именом „Урф ул-балад“, тј. обичајно право. Кадидје и други државни органи могли су се у својим одлукама позивати на обичајно право краја у коме обављају своју дужност. Тога је било посвуда при расправљању спорова. Особит значај имали су пословни обичаји. Таквих обичаја било је међу сточарима при закључењу уговора о заједничком чувању стоке и прикупљању и продаји меса, међу ратарима при закључивању уговора о закупу земље и натапању, међу трговцима и занатлијама при закључењу уговора о куповини и продаји и уговора о делу.

Ре'ј има правника који стоје на становишту да се једно конкретно питање може решити по слободном нахођењу, по правници и здравом разуму, ако о томе нема или ако се за то не може извести решење из постојећих извора. Они сматрају *ре'ј* као једну варијанту правне аналогije и оправдавају његову примену са једним хадисом који се односи на именовање Мауза за судију у Јемenu. Кад је Мухамед именовао овог човека за судију запитао га је по чему ће судити ако не нађе решење у Кур'ану или сунету за један конкретни случај. Он му је одговорио да ће тада судити по своме слободном нахођењу (*ре'ј*). Мухамед је одобрио овај његов одговор.

Иако су правници дозвољавали да се у недостатку прописа суди по слободном нахођењу, они су ипак захтевали да донето решење не буде у противности са духом основних извора и да одговара потребама и захтевима времена.

II ПРАВЦИ И ШКОЛЕ У ИСЛАМУ

Сваки покрет током времена подлеже дељењу. Тако ни ислам, као ни други верски покрети, није могао сачувати своје јединство. У њему су се већ у првим деценијама по смрти Мухамедовој појавиле струје које су довеле до подвајања. Први сукоби, прва крв пала је због халифата, права на врховну управу исламске заједнице. Узрок дељењу био је дакле, политичке природе, а доцније је то добило догматски карактер.

Из ових сукоба настала су три верска правца: сунити, харицити и шиити.

Сунити су они муслимани који држе да у сунет спада само оно што је Мухамед као веровесник говорио, чинио или одобравао. По њиховом учењу он је једини имао право и способност да непогрешиво и исправно тумачи вољу божију садржану у Кур'ану, речима божијим. Сунити не признају ову способност ни једном другом муслиману, па ни халифама. Они држе да после Мухамедове смрти право на тумачење основних извора припада једино исламској заједници као целини коју представљају њени учени људи. Дакле, једино заједница може донети непогрешиво решење о извесном питању на основу изричне и прећутне сагласности (ицма).

Ова сагласност није се могла увек постићи. Често су научници, тражећи смисао извесних прописа, долазили до разних решења. Нарочито се то догађало кад у основним изворима није постојао пропис који се односи на конкретни случај, дакле, кад су постојале празнине.

Узрок подвојености која је наступила при тумачењу извесног прописа лежи у методу којим су се служили, у схватању права и у начину на који су се попуњавале празнине. Једни су при тумачењу следили искључиво слово извесног прописа, а други су поред тога тражили његов дух, његов унутрашњи смисао, његову логичну везу са осталим правним системом. Исто тако при попуњавању празнина правници се разилазе. Једни држе да се само помоћу аналогije могу попуњавати празнине у правном систему, а други допуштају да се то чини помоћу слободног стварања (ре'ј) и народних обичаја (адет).

У схватању постојаности права постоје такође разилажења међу научницима. Док једни стоје на гледишту да шеријатско право као божанско право не подлеже промени, дотле други постављају принцип да и ово право допушта еволуцију кад то захтевају време и друштвене потребе.

Научници не сматрају ову подвојеност као какво зло, они је шта више оправдавају са једним хадисом који гласи: „Подељеност која влада у мојој заједници представља знак милости божије“. На основу ове традиције научници нису сматрали јеретиком онога који изнесе одвојено мишљење под условом да се оно заснива и изводи из основних извора, да се изводи из Кур'ана и сунета.

Премда је ова подвојеност у тумачењу могла наћи своје оправдање у теорији, она се тешко осећала у практичном животу, јер је то водило народ у заблуду и неизвесност и слабило ред и јединство у заједници. Због тога се доста рано почео тражити пут и начин да се поменути подвојеност отклони. У том смислу сами научници чине прве покушаје и напоре, јер они стварно, како је то напред речено, почеше постепено одустајати од апсолутног права тумачења и повињавати се прво методама, а онда решењима својих претходника. Државне власти и

јавно мњење вршили су такође у овом погледу важну улогу. Халифе (владари) често су интервенисали и стављали у дужност судовима и осталим државним властима да своје одлуке заснивају на решењима одређеног правника. Осим тога решења извеснога правника могла су преовладати у народу под утицајем јавног мњења које је усвајало обично она решења која најбоље одговарају њиховим потребама.

Ова три чиниоца учени људи, владари, јавно мњење створили су од извесних научника праве научне ауторитете, прогласили их за осниваче одређене школе (мезхеб). Тако је у прва три века по Хиџри изашло на глас око 30 научника, њихове школе презивају се по њиховим именима. Током времена многе су школе изумрле тако да су се до данас одржале још само четири: ханефитска, маликитска, шафитска и хамбелитска. Међу изумрлим школама угледно место заузимала је школа коју је основао Авзаи (умро 157—774 у Сирији).

Ханефитска школа добила је своје име по чувеном научнику и правнику имаму Ебу Ханифа који је умро 150—767 године. Он је својом ученошћу и научним радом стекао велики углед у народу. Његова тумачења и радове скупили су у посебне збирке његови ученици међу којима су се истицали нарочито ова тројица: Ебу Јусуф Јакуб, Мохамед Еш-Шејбани и Зуфер. Ова три његова ученика много су допринели популарисању, утврђивању и ширењу ханефитске школе.

Ханефитска школа одликује се тиме што признаје еволуцију права, што се при тумачењу не држи само слова него и духа правних прописа и што празнине у правном систему попуњава помоћу аналогије (кијас), и слободног стварања (ре'ј), и правних обичаја (адет). Она ипак употребу аналогије и слободног стварања ограничава нарочитим поступком одабирања (истисхан). То значи да при тумачењу треба усвојити оно решење које најбоље одговара правичности.

Због претеране употребе слободног стварања ову школу називају „ехл ер-ре'ј.“

Овој школи припада највећи број сунита. Њено учење следе муслимани у Малој Азији, Сирији, Палестини, Ираку, Авганистану, Пакистану и у једном делу Индије и Египта, као и муслимани у Југославији и осталим државама на Балкану.

Маликитску школу основао је признати научник имам Ебу Абдулах Малик бин Енес (умро 179—795). Он се прославио као одличан познавалац хадиса, традиција и о томе је написао знаменито дело „Мувета“. Он је око себе окупио велики број ученика. Његовим предавањима присуствовао је чак халифа Харун ал-Рашид и Шафи оснивалац шафитске школе о којој ће већ бити речи.

Ова се школа одликује тиме што ограничава појам *идма'а* као извора на сагласно решење научника из Медине, града где је Мухамед провео последње године свога живота, што признаје мединске обичаје као извор права и напoкон што сматра да се правни обичаји и прописи изведени на основу аналогије и слободног стварања могу изменити кад добу у супротност са интересима заједнице (истислах).

Ова школа признаје еволуцију права, али препоручује да се при тумачењу држи дословног значења текстова. Овој школи припадају муслимани Триполиса, Алжира, Туниса, Марока и западне Африке.

Шафиитску школу основао је имам Мухамед бин Идриз Шафи (умро 204—820). Он је стајао под утицајем учења ханефитске и маликитске школе. Тако његово учење представља неку врсту синтезе учења наведених школа. Он је много писао али се од његових дела мало сачувало. Он је такође имао велики број ученика међу којима је био имам Хамбел оснивач хамбелитске школе. Шафиитска школа учи да право подлеже еволуцији, да се празнине у праву могу попуњавати на основу аналогије, а не на основу слободног стварања и обичаја. Она одбацује оне поступке о кориговању правних прописа које је усвојила ханефитска и малифитска школа.

Овој школи припадају муслимани Јужне Арабије, Судана, Египта, источне Африке и Индонезије.

Хамбелитска школа добила је своје име по своме оснивачу имам Ахмед ибн Хамбел (умро 241—850). Он је био Шафијин ученик, истакао се убрзо као познавалац теологије и права и постигао велики научни утлед. Његово учење је доста скучено у односу на учење других школа. Он ограничава појам *идма ул-умета* као извора на она решења која су сагласно донели други Мухамедови. Он одбацује обичаје и слободно стварање, али дозвољава примену законске аналогије (*Кијас цали*). Он не допушта да се истражује унутарњи смисао, дух правних прописа него истиче да се при тумачењу мора строго држати њиховог дословног значења.

Ова школа има мало присталица. Њој припадају муслимани Саудијске Арабије.

Поменуће четири школе слажу се у основним изворима и принципима права, разилазе се у начину тумачења. Према томе оне се међусобно сматрају исправним и дозвољавају без икаква зазора и последица: 1. да сваки муслиман може променити школу по својој увиђавности, 2. решити одређени спор по прописима и са стране судије који припада другој школи, 3. засновати извесни правни посао према прописима које било школе и 4. да

владар може наредити судијама и осталим управним властима да спорове у његовој држави решавају према прописима одређене школе.

Харицити су најстарија секта у Исламу. Ту спадају они који су се побунили против владе халифе Османа и помогли да Алија, зет Мухамедов дође на власт. Они су се доцније одвојили и од Алије у оној знаменитој битки код Сифина (675. год.) коју је он водио против одметника Муавије гувернера Сирије. Хацирити су се одвојили због тога што је Алија пристао да избрани суд реши спор између њега и Муавије, тврдећи да арбитражно решење Кур'ан дозвољава само у случају несложног живота између супруга (IV—35) и у случају преступа о забрани лова за време хаџа (V—95). Дакле, Алија се по њиховом мишљењу огрешио о Кур'ан и божију заповест и не може се сматрати исправним халифом.

Према томе они признају за исправне халифе, за праве наследнике Мухамедове световне моћи, само прву двојицу халифе: Ебу Бекира и Омера, а њихове одлуке и решења као извор права, јер је то одобрила исламска заједница изрично и прећутно.

Харицити признају као изворе права: Кур'ан, Мухамедов сунет, решења прве двојице халифа, као и сагласна решења признатих научника своје секте. Они су за граматичко тумачење текстова, а противни су слободном резонувању и стварању.

Ова секта дели се на више школа од којих су најпознатије ове две: суфрити и ибадити. Ове две школе слажу се у погледу одређивања појма и вредности појединих извора. Њихова правна решења углавном се подударaju, али се разилазе по питањима етике.

Шиити су се издвојили од сунита 661. године после погибије IV халифе Алије, када се Муавија, управник Сирије прогласио халифом и на незаконит начин приграбио власт. Они су присталице мишљења да после смрти Мухамедове право на халифат и исправно тумачење Кур'ана припада зету Мухамедовом Алији и његовим мушким потомцима. По њиховом учењу ово се право заснива на вољи божијој. Сам је Мухамед означио и изабрао за наследнике своје духовне и световне моћи свога зета Алију и његово мушко потомство. Он је још за свога живота упутио Алију у даља тумачења, открио му путеве сазнања и после тога ова се способност преносила истим путем са оца на сина. Ово веровање шиити сматрају као догму и називају га „вилајат“. Дакле, код шиита под појам сунета улазе сва она тумачења која потичу од Мухамеда, Алије и његових директних мушких потомака.

Шиити додуше признају да учени људи њихове заједнице могу тумачити Кур'ан и сунет, али они решењима ове заједнице

не признају онакав карактер, као што то чине сунити. Тако они не признају принцип да претходне генерације могу својим решењима ограничити право тумачења следећих генерација. Све генерације имају право да на темељу основних извора доносе нове решења. Дакле, право апсолутног иџтихада код њих још и данас постоји.

Њихова секта није могла одржати своје јединство и она се разделила у више школа од којих су најзначајније ове три: имамити, исмаилити, заидити.

Имамити признају као праве наследнике Мухамедове и непогрешне вође, имаме (имам ма'сум) Алију и његових једанаест мушких директних потомака. Исмаилити признају као исправне наследнике Мухамедове Алију и његових шест мушких потомака, а заидити Алију и његова четири потомка. За сваку ову школу реч и дела и њихових признатих имама представљају сунет тј. непогрешиво тумачење основних извора. Дакле, речи и дела непогрешивих имама служе као извор верских и правних прописа.

Између сунита, шиита и харицита постоје осетне разлике како у верским, тако и у правним питањима. Да се то види довољно је навести следеће примере из јавног и приватног права.

У јавном праву највеће разлике постоје око питања халифата, уређења врховне управе исламске заједнице. По учењу сунита халифа не продужује духовну, божанску мисију Мухамедову, него је једино наследник његове световне власти. Он мора припадати племену курејшита, а долази на власт по избору и пристанку заједнице.

По учењу шиита халифат је божанска установа, јер халифа продужује духовну и световну власт и моћ Мухамедову. Сам је Бог одредио да Мухамеда наследе Алија и његови мушки потомци. Дакле, на халифат се долази по наследству и вољи божијој, а не по избору и пристанку заједнице. Према томе они не признају за исправну прву тројицу халифа Ебу Бекира, Омера, Османа, нити признају њихова решења као изворе права.

Харицити се приближују у овоме питању сунитима и стоје на гледишту да је халифа наследник световне моћи мухамедове, да се на положај халифе долази избором и да за халифу може бити изабран сваки достојан муслиман, без обзира на племе, род и staleж.

Из наведеног се може закључити да сунити заступају гледиште о аристократско-републиканском уређењу државе, шиити заступају систем наследне и апсолутне монархије, а харицити систем демократске републике.

Што се тиче приватног права највеће разлике постоје по питању брака. На пример сунити забрањују привремени брак (муг'а) а дозвољавају мешовити брак, а обратно шиити дозвољавају привремени брак, а не дозвољавају мешовити брак. Харицити се по овом питању подударају са решењима сунита.

Овде би се, примера ради, могла навести и следећа разлика из области кривичног права. Сунити и шиити стоје на становишту да прељубнике треба казнити смрћу каменовањем, а харицити да их треба казнити блажом казном, батинањем.

Сунитима припада огромна већина муслимана на свету. Шиити су у већини у Ирану, а има их у Индији, Пакистану и Јемену. Харицита има у Алжиру (Мозаб), у Триполису, Оману, Занзибару.

Муслимани Југославије припадају сунитима ханефитске школе.

III КАРАКТЕРИСТИКЕ ШЕРИЈАТСКОГ ПРАВА

Ово право залаже се за установљење хуманих односа у друштву. Циљ је права, вели се, да се обезбеди ред и мир (сулх) спречи злоба (шер), насиље (зулу) и раздор (фесад). Истиче се да право има васпитну улогу, да у људима пробуди осећање одговорности и да тежи да се оствари у друштву праведност (адл), правичност (кист), поштење (ма'руф), и човечност (ихсан). Овим схватањима надахнуте су посебно оне одредбе које се тичу заштите слабијих у које се убрајају деца, сирочад, жене, дужници, сиромаси, болесници, старци, робови, па чак и животиње.

У споровима ваља пружити заштиту слабијој и савесној страни. Само се несавестан дужник може притворити, тј. онај који има могућности да плати дуг, а одбије да то учини. Дакле, шеријат не познаје дуговинско ропство, као што је то био случај у римском праву.

Шеријат забрањује злоупотребу права и правних овлашћења. Право и правна овлашћења могу се вршити само у границама закона (худуд) и на поштен начин (би'л ма'руф). Незаконито и непоштено вршење права ваља сузбијати. Кадија (судија) и мухтесиб (орган јавне безбедности) задужени су тим послом.

То се лепо може запазити из ових примера који се односе на власника одређеног земљишта. Власник земљишта (мулк) има право да на њему копа у дубину и подиже грабевине у висину. Није дозвољено, међутим, копање у дубину које се обавља у злој намери да се суседу пресече вода у његовом бунару. Није дозвољено ни подизање грабевина, ако се то врши у намери да се суседу закљони поглед или у намери да се гледа у туђе двориште, посебно онде где се жене задржавају.

Власник не сме свога роба злостављати, јер у том случају роб може бити ослобођен по одлуци суда.

Власник не сме преоптерећивати товарну стоку, нити је непотковану држати. Органи јавне безбедности могу казнити таквог власника батинањем или новчаном казном.

Шеријат забрањује и изигравање закона (хијал) и оглашава тај поступак неморалним и непоштеним. Ево за то примера: сматра се да изиграва закон онај који прода земљиште, па лажно изјави да га је поклонио како би осујетио свога суседа да се користи правом прече куповине (шүф'а); исто тако изиграва закон и онај који на основу уговора о зајму исплаћује своје дужнику мању суму под условом да му овај у реченом року врати већу суму. На тај се начин заобилазним путем изигравају прописи о забрани камата, па се такав посао оглашава неважећим.

Шеријатско право се залаже за одржавање законитости. Нарочито се пази на то да државни службеници не прекораче своја овлашћења и злоупотребе своју власт на штету поданика као слабије стране. У исламским земљама постојали су и посебни органи за заштиту законитости. Тако су у Арапском Царству постојали органи који су имали задатак да спречавају и сузбијају злоупотребе власти (мезалим). Ту дужност обављати су владари лично или службеници које они одреде.

У Турској је постојао орган који је ценио законитост уредаба и закона које издаје врховна управа. Ту је дужност обављао врховни муфтија, шеих ул-ислам. Уредбе и законски текстови могли су добити обавезну снагу тек кад он као чувар шеријата даде мишљење да ти прописи нису у супротности са исламским моралом и правом.

Шеријатско право заступа начело индивидуалне, а не колективне одговорности. Свако је одговоран за дело које је починио. За злочине и преступе предвиђене су одребене казне које су хуманије него у другим правним системима тога времена. Смртну казну суд може да изрекче за убиство са умишљајем, за разбојништво, за издају, за побуну, за отпадништво и за прељубу. Постојање дела мора бити доказано по предвиђеном поступку. У спровођењу доказа суд не може примењивати принуду. Смртна казна према природи дела може се примењивати на три начина: посецањем (за убиство), вешањем (за разбојништво), каменовањем (за прељубу). Казна се извршава јавно, а циљ јој је, у наведеним случајевима, одмазда и застрашивање. Шеријат не познаје начело гомилања казне, две или више казни за једно исто дело. За једно дело може се изрећи само једна казна и то она која је шеријатом предвиђена.

Шеријат познаје еволуцију права. То се види из његовог основног извора, из Кур'ана где постоји више прописа који су укинүти доцнијим прописима. Као пример може послужити случај о наследном праву удате жене. По арапским обичајима, жена је по мужевљевој смрти улазила као и друге ствари у његову наследну масу. То ислам забрањује и признаје јој у прво време право на издржавање, а после наследни део и заоставштине њенога мужа (IV—19, II—241; IV—14).

По питању еволуције постоје шеријатско-правне расправе у којима се изучавају примери оних прописа Кур'ана који укидају и који су укинати (насих и менсук). Чак се сматра да онај који не познаје ову ствар не може тумачити шеријатско право.

На основу овога изведена су два основна правна начела која гласе: „Не може се порећи да се променом времена мењају законски прописи“, и „нужда закон мења“.

Ослањајући се на ова начела, у исламским земљама обављене су током времена измене и допуне шеријатског правног система да би се тако довело право у склад са друштвеним потребама и захтевима времена.

Та еволуција може се нарочито пратити у Турском Царству. Била је тиха, али уочљива. Обављала се под утицајем доктрине, правних мишљења (фетве) и под утицајем судске праксе (амал).

Фетве су шеријатско правна мишљења, тумачења, која издају муфтије као добри познаваоци шеријата и овлашћени службеници, на захтев било државних органа, било појединих поданика без обзира на њихову верску припадност. Фетве се издају у облику начелних мишљења у вези са одређеним питањем. Муфтија потписује фетву, али не ставља датум издања. Код нас је сачуван приличан број оваквих мишљења издатих на захтев поданика из наших крајева. Постоје зборници фетви које су саставиле угледне муфтије Турске Царевине током свог службовања. Издавање фетви подсећа у многоме на »*ius respondendi*« из римског права.

И судока пракса имала је видног утицаја на развој правних мисли и уобличавање шеријатског права. Судови су, с обзиром на прилике и друштвене потребе, примењивали она правна решења која најбоље одговарају друштвеним условима и потребама времена.

Тако су поступали и шеријатски судови у старој Југославији. У том погледу нарочиту улогу одиграо је врховни шеријатски суд у Сарајеву који је издао више обавезних упутстава по питању развода брака, узимања сирочади на отхрањивање, (беслема), о праву преживелог брачног друга да наследи целу заоставштину кад оставилац нема других наследника сем државе, и о поступку пред шеријатским судовима.

За пуноважност уговора шеријат не тражи неку нарочиту форму. Довољно је да уговор није противан начелима морала и права и да су странке слободно изјавиле своју вољу и сложиле се о предмету уговора.

По шеријату је и брак једна врста уговора који се закључује сагласном изјавом воље вереника у присуству сведока. Сваки уговор, па и брак, може се закључити лично или преко пуномоћника. Уговорне странке дужне су, уколико је то могуће, испунити обавезе које из уговора проистичу.

У случају спора постојање уговора може се доказивати овим доказним средствима: признање, сведоци (вештаци), исправе, и одбијање заклетве. Кад нема признања, сведоци служе као главно доказно средство. Јавне исправе (китабат ул-весаик) служе као пун доказ о извесној ствари док се њихова истинитост не оспори. Предвиђени су нарочити службеници, бележници који су надлежни да издају јавне исправе. Оне се могу саставити на арапском, или коме другом језику. Тако се сачувало неколико исправа издатих у VIII веку на грчком и копском језику.

IV КОДИФИКАЦИЈА ШЕРИЈАТСКОГ ПРАВА

Научници сунитског правца су на основу наведена четири извора израдили током времена систем шеријатског права (фикх). Овај замашни посао обављен је тумачењем прописа, извођењем начела, обрадом и разврставањем установа. Највише се у том погледу учинило у прва три века ислама. Тај посао био је сложен и осетљив. Ваљало је образложити и разврстати свако решење које је из извора извођено. У том напорном послу истакло се више учених правника у свакој правној школи чија дела и данас уживају опште признање.

Да би се удовољило научним и практичним разлозима научници појединих школа нису жалили ни труда ни напора да прибегу, разврстају, обраде, систематизују како опште усвојена решења, тако и она која су усвојена само у крилу школе којој су припадали.

Многи су се у томе послу истакли и саставили признате зборнике који су током столећа служили и као школски уџбеници и као практични приручници. Ту се радило већином по приватној иницијативи, а понекад и на захтев државних власти.

Овом приликом наводи се примера ради неколико таквих зборника које су саставили правници ханефитске школе: Ебу Јакуб Јусуф, Китаб ул-хараџ; Мухамед Еш-Шејбани, Ел-Мебсут; Кудари; Мухтесар; Маргинани, Хидаја; Халеби, Мултека.

У исламском свету све до недавно није постојало званичних закона. Судило се на основу дела појединих правника. То је стварало тешкоће, јер су дела правника непрегледна и преопширна, дакле незгодна за сналажење и што су правници поједина питања и случајеве расправљали казуистички и решавали понекад на различите начине. Да би се избегли ови недостаци многе су државе у новије време приступиле кодификацији шеријатског права. Турска је прва приступила овом послу и кодификовала шеријатско грађанско право у закону који се зове „Мецела“. Поједини делови овога законика усвојени су постепено од 1868. до 1876. године. Овоме су примеру следовале и друге државе, као Египат, Тунис, Алжир, Иран.

Мецела је остала на снази као званични законик у Босни и Херцеговини све до 1945. године. Грађански судови расправљали су стварно по прописима овога законика спорове о праву прече куповине (шуф'а), о застарелости, о пуноважности располагања у случају смртне болести.

V ПРИМЕНА ШЕРИЈАТског ПРАВА

У исламској науци сматра се да шеријатско право има божанско порекло и да је сваки муслиман дужан да га познаје и да га се придржава, а државне власти да га примењују. Но, та теоријска поставка није се могла никада спровести у дело. Доста рано почело се одступати од шеријатских прописа. У том погледу главну улогу одиграли су обичаји и одлуке државних власти. Тако, на пример, Бербери, муслимани у северној Африци, држали су се одувек више свог обичајног права него шеријата. Сем обичаја, и управна пракса имала је у томе свога удела. Посвуда се поред шеријата стварала нека врста световног права заснована на одлукама врховне управе. На тај се начин вршила измена и допуна шеријатског правног система и доводили правни прописи у склад са друштвеним и државним потребама. То се нарочито запажа у организацији државе. Премда шеријатско право сунитског правца, заступа републиканско уређење државе, у пракси се већ у првоме веку по Хиџри увело монархистичко уређење.

Процес стварања световног права може се нарочито пратити у Турској Царевини. У овој земљи је питање уређења управе, војске, пореза, финансија вршено током времена путем закона (канун) и управне праксе (ѓрф-османи). Ослонац за такво поступање изналазио се у основним начелима шеријата, а посебно у оном који говори да време, нужда и опште потребе утичу на измену закона. Тако се у овој земљи примена шеријатског права, већ у XIX веку, свела на расправљање приватно-правних односа.

Кануни су после шеријата били најважнији извори турског права. То су закони, или боље речено, царске уредбе са законском снагом. Турски султани су се тиме обилато служили. Турска је тако допуњавала и мењала свој правни систем. Кануни се највише односе на устројство државне управе и војске, на уређење финансија и аграрних односа и на област Кривичног права.

Реч канун преузета је у турски језик из грчког. У изради кануна учествовала су три чиниоца: 1. диван (министарски савет), 2) шејх ул-ислам (врховни чувар шеријата), 3) султан (владар). Иницијатива за доношење одређеног кануна могла је да потече одоздо — од народа и државних органа — и одозго, од султана и његова дивана.

Нацрт се изграђивао на дивану (министарском савету). Привремено га је учени правник, муфтија звани „тевки“. Нацрт се затим претресао и усвајао на дивану. Тако усвојен нацрт слао се на сагласност шејх ул-исламу да он даде мишљење да ли то одговара шеријату. Ако се сложи са предложеним нацртом тада се то шаље на потврду султану или ономе кога је султан за то овластио. Одобрени нацрт постаје закон чим га султан или његов овлашћеник усвоји и прогласи наредбом (ферманом).

При изради кануна турском законодавцу је служила као узор: 1) управна пракса (ерф) и писано и неписано обичајно право (адет). Ту има заиста трагова обичајног права покорених народа, па и обичајног права наших народа. У њима се сусрећу понекад наши правни називи, наше правне установе, па чак и прилагођени текстови нашег писаног права. Ти трагови нашег права највише се опажају у турском аграрном и рударском законодавству. На тај су начин, дакле, извесне одредбе нашег писаног и неписаног обичајног права постале закон и добиле обавезни карактер.

Државни органи и судови дужни су били примењивати одредбе усвојенога кануна. Његови прописи важили су све док се не измене на начин који је напред изложен.

У Турској су постојале две врсте кануна: општи и посебни. Општи су важили за цело државно подручје, а посебни за одређену покрајину.

Турци су издавали и законске текстове у облику законика (канун — наме). У најзначајније законике спада онај који је издао Султан Мехмед II по освајању Цариграда, и онај који је издао Султан Сулејман у првим годинама своје владавине.

Шеријатско право има више персонални него територијални карактер. Ово право у целини требало би примењивати само на муслимане, а не и на поданике других признатих вера (китабијезимије), где спадају хришћани и јевреји. Поданицима ових вероисповести признаје се повластица да могу своје међусобне приватно-правне односе расправљати по свом обичајном праву и од стране својих верских и световних старешина и изабраних судова. Поданици (зимије) могу се обратити кадији да им у духу шеријата реши и оне спорове које би могли расправити по својем обичајном праву.

Наведена повластица не важи за мешовите спорове између муслимана и зимија, као и зимија разних вероисповести. За такве случајеве надлежни су шеријатски судови који их решавају по прописима шеријата.

Ове повластице важе и за стране држављане, ако потичу из државе са којом је склопљен уговор о миру и пријатељству (дар ус-сулх). То је питање у исламским државама и у Турској решавано путем уговора о капитулацијама (имтијазат), чак и у оно време кад су ове државе биле на врхунцу своје моћи. Да-

кле, те повластице нису, како се то обично мисли, биле знак слабости, него израз верске сношљивости засноване на исламским начелима.

Шеријатско право, посебно у XIX веку па даље, све се мање и мање примењује у исламском свету. Данас се његова примена у већини земаља свела на породичне, наследне и вакуфске односе. И овде су обављене недавно извесне измене. На пример, у Египту су укинута породични вакуфи (14. IX 1952), а у Тунису полигамија (14. VII 1958). Турска је прва, 1926. године, у целости укинула примену шеријатског права. Ово право има и данас најширу примену у Саудијској Арабији.

VI МЕБУСОБНИ УТИЦАЈИ ШЕРИЈАТског И СТРАНОГ ПРАВА

Има мишљења да се у шеријатском праву налазе трагови и утицај правних прописа оних народа чији су системи настали пре појаве ислама. Тако се истиче да се ту налазе трагови вавилонског, јеврејског, перзијског, и римско-византијског права. У томе се ипак претерује. Не може се на основу сличности у решењима изводити закључак о утицају старијег правног система на шеријатски као млађи правни систем. Сличности могу настати и када истоветни животни услови доводе до сличних решења. Но, не треба тврдити да тога није било и да није могло бити, као што то тврди извештан број муслиманских правних писаца. Наравно, при томе се шеријатски правници (улема) нису ослањали на писане изворе страног права, али су могли из обичајног права покорених народа усвојити по неко решење. Ту би могле послужити као пример установе под називом „бај билвафа“ подлог и „бај бил-истиглал“ хипотека.

И шеријатско право је са своје стране утицало у извесном смислу на средњовековно право европских народа. Ти су трагови уочени посебно у трговачком и поморском праву, као и у обичајном праву народа који су потпали под власт неке исламске државе. Као пример може послужити установа чека и авала које су преузете у средњем веку у право европских држава.

Тога је било и у нашим крајевима који су дуже времена били под турском управом. У нашем обичајном и писаном праву налази се заиста установа и правних назива преузетих из шеријата. У прилог ове тврдње довољно је навести неколико примера из законских текстова. Тако се у закону о рудницима Деспота Стефана Лазаревића из 1412. године, у препису из XVI века, налазе следећи шеријатскоправни називи: „Векил“ (чл. 38), „Харч“ (чл. 40). У раковачком препису Душанова законика, почетак XVIII века, употребљена је реч „арач“.

Ту се додуше ради само о преузимању назива, терминологије. Но, у законцима из XIX века, Српском грађанском закону из 1844. године, Законику књаза Данила из 1855. године и

Општем имовинском законнику за Црну Гору из 1888. има како шеријатскоправних назива, тако и установа. Ево неколико правних назива који се сусрећу у овим законцима: аманет, (&589; 694 СГЗ и члан 390; 802; 882; ОИЗ), мал (& 213. СГЗ), миљак (& 670; 678. СГЗ), кирија (& 678; & 679. СГЗ) и (чл. 878. ОИЗ) давуџија (чл. 22. Законика књаза Данила).

Ту има и шеријатскоправних установа које су законописци (редактори) наведених законика преузели из обичајног права, као аманет, посебна врста оставе (чл. 390. ОИЗ), право повериоца да се може служити заложеном ствари (рем-рехи), (& 318. СГЗ) право сестара да заједно са кћерима наследе оставиоца који нема мушког потомства (Законик књаза Данила, чл. 54).

VII ИЗУЧАВАЊЕ ШЕРИЈАТСКОГ ПРАВА

То се од давнина обављало у медресама и у другим верским школама. Изучавало се на старински начин, егзигетички, обично по делу којег признатог правника. Није се упуштало при том у критичко разматрање о настанку и развоју појединих правних установа. Тек се у новије време на универзитетима приступа систематском изучавању шеријатског права и његових установа, с обзиром на друштвене услове и потребе под којима су оне настале и развијале се.

У европским земљама јавља се интересовање за изучавање шеријатског права доста касно, од почетка XIX века па надаље. Међутим, у Европи се пробудило интересовање много раније за друге научне гране које су неговане у исламском свету: филозофија, математика, астрономија, хемија, медицина, фармација.

Шеријатско право почело се изучавати у метрополама које су имале колоније настањене муслиманским живљем (Бнглеска, Француска, Холандија, Русија, Шпанија, Италија, Немачка). У овим земљама се оснивају школе, катедре, семинари, институти за изучавање исламске оријенталистике укључујући ту и шеријатско право. То се интересовање у новије време чини све више и више, па се може рећи да се данас у свим земљама света изучава Ислам и разне исламске науке, па и шеријатско право. Ово је дало велики допринос изучавању Ислама и његових установа. Значајан допринос остварен је и на пољу изучавања шеријатскога права. У току XIX и XX века појавила су се заиста многа дела, где се на систематоки начин обрађује ово право у целини или поједине његове гране и установе.

У нашим крајевима шеријатско право почело се изучавати почев од XV века у медресама и другим верским школама. То се изучавање обављало, као и у Турској, на традиционалан начин без дубљег улажења у ствари, више као област веровања него пословања.

Крајем XIX века (1887) оснива се у Сарајеву Шеријатско-судачка школа, као државна установа, углавном за спремање шеријатских судија. Ту се изучавању шеријатског права посвећује више пажње него у медресама. Та је школа пред други светски рат подигнута на степен високе школе под називом Виша исламска шеријатско-теолошка школа на којој се, судећи по плану и програму, придавала особита пажња изучавању шеријатског права.

На Правном факултету у Београду основана је 1926. године Катедра шеријатског права која отпочиње рад 1931. године. И на Правном факултету у Загребу основана је Катедра за шеријатско право 1939. године. Но, све ове установе престале су да раде за време другог светског рата.

По стварању нове Југославије њихов рад није обновљен. Место тога, у Сарајеву се оснива Оријентални институт који, поред осталог, има задатак да проучава примену шеријатског и отоманског права у нашим крајевима за време турске владавине.

Шеријатскоправна књижевност на српско-хрватском језику доста је оскудна. Своди се углавном на породично, наследно, вакуфско право и поступак пред шеријатским судовима. Дакле, још нема дела где би се изложио преглед шеријатског права у његовој целини.

Изучавање шеријатског права има код нас и сада поред историјског донекле и свој практични значај. То посебно важи за област међународног приватног права у случају сукоба нашег закона и закона неке стране државе где се још извесни односи расправљају по шеријатском праву. Тај његов практичан значај огледа се, донекле и у нашој данашњој пракси где судови понекад имају да расправе спорове о неким шеријатскоправним питањима: прече право куповине (шүфа), венчани дар (мехр), породични вакуфи (евладијет).

Сматрам да би било потребно да се бар на једном нашем правном факултету дају, у оквиру катедре за историју права, основи шеријатскоправног система. Изучавање овог система има за нашу правну историју готово исти значај као и изучавање римског и византијског права.

ORIGINE ET ÉVOLUTION DU DROIT DE CHÉRIET

R é s u m é

Le droit de chériet (droit islamique) a été appliqué pendant la période de la domination turque dans notre pays et dans les autres pays balkaniques au cours de plusieurs siècles. En ce temps-là il était la source principale et fondamentale du système juridique turc qui a laissé des traces importantes dans le droit coutumier de tous les peuples balkaniques.

Le droit de chériet est basé sur les sources suivantes: 1. *kur'an* (coran), loi divine; 2. *sunet* (sunna), interprétation du *kur'an* par Mahomet; 3. *idžma*,

décisions concordantes des savants islamiques; 4. *kijas*, décisions déduites par analogie.

Dans le courant du temps dans l'Islam sont apparues plusieurs directions (*firka*) et écoles (*mezhev*).

Les sunnites (orthodoxes) constituent la direction la plus importante et la plus nombreuse. A cette direction appartiennent aussi les musulmans des Balkans.

Le droit de chériet a un caractère personnel plutôt que territorial. Dans l'Etat islamique il doit être appliqué dans son ensemble seulement aux musulmans. Aux adhérents des doctrines chrétienne et hébraïque il n'est appliqué qu'en partie. Les adhérents de ces doctrines peuvent régler leurs affaires religieuses selon leurs lois religieuses (canons) et décider de leurs rapports de droit privé selon leur coutumes (*adet*). C'était la pratique usuelle aussi dans l'Empire Ottoman.

Dans le présent article l'auteur donne un bref aperçu de l'origine et de l'évolution du droit de chériet, ce qui servira de base pour une meilleure compréhension des institutions et principes de ce système juridique.

Илија МИТИЋ

Центар за повијесне знаности ЈАЗУ
Дубровник

О ВРСТАМА КАЗНИ У ДУБРОВАЧКОЈ РЕПУБЛИЦИ

Међу архивским документима Хисторијског архива у Дубровнику налазимо бројне закључке Сената, Малог и Великог вијећа, као и осталих надлежних органа у Републици, на основу којих можемо утврдити да су се разне врсте казни, таксативно наведених за одребене случајеве у Дубровачком статуту из 1272. и оних које су се темељиле на обичајном праву, задржале у Дубровнику све до почетка XIX стољећа. Због ограничености простора, у овом раду приказат ћу укратко врсте казни на подручју дубровачке државе које су постојале у Дубровнику све до укинућа Републике 1808. године.

У шестој књизи Дубровачког статута, која садржи проблематику кривичног права, предвиђена је смртна казна одсијецањем главе, вјешањем и спаљивањем, затим мутилација (сакраћење), те тјелесне казне шибањем, жигосањем ужареним жељезом и привезивањем за ступ срамоте. У Дубровачком статуту су биле предвиђене још и новчане казне, затим казне затварања у тамницу, казне изгона из Дубровника и с његовог територија, те казна губитка држављанства. Биле су предвиђене и разне казне према кнежевом нахођењу које су се односиле на пријеступе малолјетника и на међусобне увреде људи и жена ријечју или дјелом. Треба нагласити да се дубровачка правда у уклањању злочина или пријеступа обичавала користити услугама дошника којима је, ако је њихова пријава одговарала истини, била зајамчена половина предвиђене новчане глобе и анонимност. Занимљиво је да се шибање, жигосање и сакаћење често појављују у Дубровачком статуту као алтернатива за новчане казне. Према уобичајеној пракси, ако прекршитељ не би могао платити казну, требало га је ишибати, жигосати или му одсјећи

одређени уд. Само за неке случајеве била је таксативно прописана казна мутилације, док се у већини случајева темељила на уобичајеној правној пракси.

У Дубровачком статуту је при мутилацији долазило у обзир одсијецање десне руке, носа или вађење једног или оба ока. Десна рука се губила за ударац хладним оружјем по лицу или за одсијецање неког уда ако починитељ не би могао платити 50 перпера, затим за крађу од 10 до 20 перпера, за друмску пљачку од 3 до 6 перпера, за кривотворење исправа, за подношење суду лажног документа ако подносиатељ није могао платити 50 перпера, те за уношење у Дубровник лажног новца ако кривац није могао платити 100 перпера. Одсијецање носа било је предвиђено за жене: жени која је украла више од 20 перпера био би одсјечен нос и била би прогнана из Дубровника и са његовог територија. Слушкиња која би неког човјека увела у кућу без дозволе господара или господарице била би кажњена такође одсијецањем носа. То су једина два прекршаја за које је статутом предвиђена та казна. Вађење очију, једног или оба ока, предвиђено је за крађе, пљачке и силовање. Тко је опљачкао на друму 1 до 3 перпера или украо 5 до 10 перпера губио је једно око, а тко је украо више од 20 перпера губио је оба. Исто тако је губио оба ока онај тко је силовао жену ако није могао платити 50 перпера, а једно око онај Дубровчанин који је без кнежеве дозволе отишао у Омиш (Дубровник је у то вријеме био у великом непријатељству са Омишанима због гусарства), а није могао платити новчану казну од 25 перпера.¹

У старом Дубровнику било је уобичајено тјелесно кажњавање (шибање, жигосање ужареним жељезом) и јавно излагање окривљеника на ступу срамоте, названом „берлина“, односно „кар“. Такав ступ је постојао у Дубровнику од најстаријих времена, а улогу тог ступа за излагање и тјелесно кажњавање окривљеника преузео је од почетка XV стољећа данашњи Орландов ступ на Пласти, пред Црквом св. Влаха, на којем мјесту се и раније налазио ступ срамоте или ступ кажњавања, али без Орландовог лика на њему. Интересантно је овдје споменути да Орландов ступ у Дубровнику потиче из Њемачке. За разлику од њемачких градова којима је Роландов ступ још од средине XIII стољећа био симбол разних стечених права или привилегија, Орландо је у Дубровнику временом постао симбол стечене независности. Зато је и подигнут почетком XV стољећа кад је Дубровник под заштитом угарско-хрватских владара добио политичку независност и слободу трговине. Док су њемачки Роланди били углавном правни симболи, дотле је дубровачки Орландо

¹ *Monumenta historico-iuridica Slavorum Maridionalium, Liber statutorum civitatis Ragusii* (1272), JAZU, Zagreb 1904, 124—150; V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik*, JAZU, Zagreb 1908—1922, 106—108; K. Vojnović, *O državnom ustrojstvu Republike dubrovačke*, »Rad« JAZU, sv. 103, Zagreb 1891, 10—12.

био симбол државне самосталности, а као насљедник старог „кара“ имао је и ширу примјену. Као симбол независности, Орландов ступ у Дубровнику је био носилац државне заставе, са њега су јавно оглашаване разне владине одлуке, под њим је била означена дубровачка мјера (лакат 51,2 cm). Од пребашњег „кара“ преузео је улогу ступа за кажњавање, па је тако дошло до занимљиве и јединствене појаве да је Орландов ступ као симбол независности био уједно и ступ за кажњавање, односно срамотно излагање окривљеника. Поред јавног излагања окривљеника везивањем на ступ срамоте за одређено вријеме, у Дубровнику је било уобичајено и вођење окривљеника на маргцу главним градским улицама до тог ступа, да сједи лицем окренутим према репу како би га видјео што већи број људи и како би био што више осрамоћен.²

Како смо споменули, у Дубровачкој Републици је према Статуту поред смртне казне и казне затвора било предвиђено још седам врсти кажњавања: сакаћење, тјелесно кажњавање, (шибање и сл.), јавно излагање окривљеника на ступу срамоте, затим изгон из Дубровника, губитак држављанства, новчана казна и казна према кнежевом нахођењу. Међутим, постојале су и разне друге казне о којима нема спомена у Статуту, али су током времена примењиване у толикој мјери да су се претвориле у обичајноправне норме и тако попуњавале празнине које су постојале у систему кажњавања и које су одговарале ондашњем унутрашњем стању у држави, с крајњим циљем да заштите постојећи политички поредак у Дубровачкој Републици. О тим врстама казни, пронађеним на темељу истраживања разних архивских докумената и поткријељеним појединим примјерима, биће говора у даљњем тексту овог рада.

Смртна казна је према одредбама Дубровачког статута извршавана вјешањем, одсијецањем главе и спаљивањем, и то у већини случајева у Дубровнику, недалеко предјела Пиле, на мјесту званом Данче. На том мјесту је извршилац правде (тзв. „maestro della giustizia“) вјешао на јавним вјешалима („publiche forche“) осуђеника за врат и остављао га да виси све док не издахне. Приликом смакнућа звонило је у Дубровнику посебно такозвано „мртво звоно“ („campana morta“) лаганим откуцајима, најављујући народу да је над неким извршена смртна казна. Споменути извршилац правде примао је за тај посао утврђену награду, те је и иначе служио у Дубровнику као нека врста крвника или целата. Да би се застрашили будући починиоци разних кривичних дјела, у Дубровнику се уобичајила пракса да се мртво тијело објешеног кривца сасијече на четири дијела

² Z. Šundrica, *Kiseli četruni*, »Dubrovnik« br. 1, Dubrovnik 1973, 82–83; I. Mitić, *Orlandov stup u Dubrovniku*, »Anali« бр. 10/11, Hist. institut JAZU, Dubrovnik 1962–63, 233–254; исти, *Die Rolandsäule in Ragusa (Dubrovnik)*, Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, 82, Band, Germanistische Abteilung, Weimar 1965.

тако да глава и четвртина тијела остану висити на вјешалима, док би остала три дијела била однесена, и то један на оточић Гребени недалеко дубровачке луке Груж, други на оток Бобару крај Цавтата, а трећи је био остављен пред кућом објешеног. То је само један од застрашујућих примјера извршења смртне казне (1658. год.) над дубровачким подаником из села Гргурићи због почињеног убиства. Сличну судбину је доживио и П. Дивизић из Конавала крај Дубровника, чије је тијело послје вјешања (1673) било рашчеречено на четири дијела, па је један дио остао висити на вјешалима, а остала три су послана у разна села по Конавлима. Било је случајева да се донесе пресуда у одсутности оптуженог, као што је 1709. био случај са А. Драгојевићем из Омбле (Ријека Дубровачка) који је био осуђен на вјешање и сјечење тијела, по обичају на четири дијела, уколико буде ухваћен. Дијелови рашчетвореног тијела над којим је извршена смртна казна били су понекад превожени до одређеног мјеста у врећама од коже, па тамо изваћени из врећа и остављани да се усмрде, или да их поједу птице или друге животиње.

Према уобичајеној пракси, казна над особама осуђеним на одсијецање главе извршавана је у већини случајева изван града на Плочама, како стоји у документима („alle Ploce — luoso solito“). Жене осуђене на смрт биле су такође вјешане на Данчама, али је према њима била у много мањој мјери примјењивана казна да се тијело исјече и расчетвори послје смрти. Невјероватно звучи да је у старом Дубровнику још средином XVIII стољећа постојала казна спаљивања вјештица. Казна је извршавана тако што су осуђеној особи везане очи, затим је завијена у бијело платно, закована у катрамирану бачву и спаљена на Данчама. Интересантно је још споменути да је смртна казна над дубровачким племићима извршавана у већини случајева кидањем главе, док су неплемићи претежно вјешани будући да је та казна сматрана срамотнијом.³

Једна од окрутних смртних казни која је примењивана у старом Дубровнику било је зазидавање живог осуђеника до краја живота („inpurato“). То је вршено у посебној просторији (обично у тајним тамницама) не дужијој од 20 педља тако што би се улазна врата зазидала камењем и ваљном, а био остављен само мали отвор широк три педља за ваздух који је омогућавао

³ Criminalia, св. 16/4—24, стр. 1, (31. V 1658, осуђен Илија Пасковљев из Гргурића због убојства); Исто, 229, 287 (П. Дивизић из Винограда у Конавлима осуђен 31. I 1673; истог дана је осуђен и Иван Рафов из Чилипа на смртну казну да му се одсијече глава изван града, на Плочама; жена Луке Стјепана била је 1677. осуђена на вјешање); Исто, св. 16/6, стр. 15, 17 (пресуда А. Драгојевићу из 1709; крајем исте године осуђена је једна особа са Лопуда на казну одсијецања главе); Исто, 22, 30; 1720. осуђени су у одсутности П. Маличић из Млина и Н. Портиљани (Portigliani) из Конавала на смртну казну вјешањем због убиства; К. Vojnović, *Sudbeno ustrojstvo Republike*, књ. 114, 44; В. Винавер, *О Јеврејима у Дубровнику у XVIII веку*, Јеврејски алманах, Београд 1959, 69.

осуђенику да дише, али без хране и воде није могао дуго издржати. Међу архивским документима налазимо податак да су били зазидавани не само мушкарци него и жене, а понекад, али ријетко, и чланови племићких обитељи. Потребно је овдје споменути и начин на који се дубровачка влада ослобађала непожељних окривљеника. Положај Дубровачке Републике између моћних сусједа, често је присиљавао владу у Дубровнику да неко окривљено или осумњичено лице буде тајно погубљено како сусједне заинтересирани земље не би знале за његову судбину. У тим случајевима су се власти у Дубровнику служиле методом потајног убиства које се састојало у тровању, утапању, дављењу у затвору, а понекад и стријељању, послје чега би леш био спаљен да би му се изгубио сваки траг.

Према уобичајеној пракси у Дубровнику, за почињено убојство кажњавало се смрћу, али је било случајева да предвиђена казна не буде извршена из посебних разлога. Такав је случај племића М. Кабоге који је средином 1622. убио ножем свог суграђанина племића Н. Сорга, али се одмах послје убојства склонио у фрањевачки самостан „Мала браћа“ у Дубровнику, па тиме стекао право црквеног азила, односно уточишта које се признавало на подручју Дубровачке Републике као и у другим европским земљама. На интервенцију црквених власти из Рима, дубровачка влада је пристала да предвиђену смртну казну овом свом племићу претвори у доживотну тамницу. Међутим, у великом потресу који је 1667. погодио Дубровник, овај племић је остао жив, изишао је из затвора и увелике помогао својој домовини у завођењу реда у држави, те обавио два веома значајна посланства у Цариграду.⁴

Казна сакаћења сматрана је у старом Дубровнику за једну од веома тешких казни која се према Статуту састојала у одсијецању десне руке, носа, вађења једног или оба ока. Одсијецање обију руку није било предвиђено у Статуту, али је такву одлuku ипак донио Сенат у Дубровнику у свибњу 1436. против окривљених Б. Бијелића и Н. Лукаревића због рањавања вичекнеза у Дубровачкој Жупи. Приликом једне епидемије куге, која се појавила у дубровачком залеђу средином XVI стољећа, дубровачко Мало вијеће је одредило 1468. да двије угрожене обитељи морају напустити свој дом, живјети издвојено и отићи тамо гдје их упуте здравствени органи из Дубровника. Ако не послушају ово наређење, дом ће им се спалити са свим ствари-

⁴ *Lamenta de intus*, XLV, 21—37; J. Gelčić, *Le prigionieri della Repubblica di Ragusa*, »Rassegna Dalmata«, Zara 1905, 5 (о зазидавању осуђеника); J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937, 113—128; A. Vučetić, *Marojska Kaboga u zgodama Dubrovnika*, *Vijesnik zemaljskog arhiva*, god. XX, sv. 3, Zagreb 1918, 163—188; о азили у Дубровнику вид. I. Mitić, *Imigraciona politika Dubrovačke republike s posebnim osvrtom na ustanovu svjetovnog azila*, »Anali« sv. XVIII, Zavod, za pov. znanosti JAZU, Dubrovnik 1979, 128.

ма, а члановима обитељи одсјећи нос и уши. Ни та врста казне истовременог одсијецања носа и ушију није била предвиђена одредбом Статута. Интересантно је споменути и одредбу Великог вијећа из 1480. којом је било одређено да се ономе тко ноћу нападне некога физички или оружјем одсијече рука на мјесту гдје је злочин извршен, што раније није било прописано. У затвору је један сељак 1748. кастриран због силовања, али ниједна особа којој је крађа доказана није према обичајном праву у Дубровнику била кажњена смрћу. Уколико је била ријеч о великој крађи, таквој особи су обично биле ископане очи, док би му се за средњу или малу крађу откинуле уши или нос. Оваква врста сакаћења примењивана је према крадљивцима у Дубровнику из разлога што се опћенито и оправдано сматрало да би људи чешће вршили крађе кад би крадљивци били вјешани, будући да се таква врста казне брзо заборавља, док је свакодневно кретање по граду и околици људи осакаћених због крађе дјеловало веома упозоравајуће и застрашујуће.

Међутим, било је и случајева који нису предвиђени Статутом, кад је казна мутилације, сијечење руке, по одлуци власти у Дубровнику била замијењена строгим затвором у одређеном року трајања, новчаном казном или лишењем свих права и дужности, што се поготово односило на племиће. Тако је племићу Ф. Пуцићу одлуком Сената (1517), казна одсијецања руке измијењена у одузимање свих права и дужности у трајању од 5 година, новчаном казном од 200 дуката и затвором у трајању од три мјесеца. Овај случај јасно указује на чињеницу да су племићи обично боље пролазили приликом кажњавања казном сакаћења него пук и остали дубровачки поданици.⁵

Поред споменутих казни, у Дубровнику се постепено уобичајило кажњавати окривљенике веслањем на страним галијама. Та казна је издржавана по више година на галијама Малте, Напуља и Венеције. Осуђеници су превожени, обично дубровачким бродом, до одређене луке, гдје их је онда конзул Дубровачке Републике предавао заповједнику галије на којој су имали да издрже казну. Послије извршене казне, дубровачки конзул је преузимао осуђенике и враћао их у Дубровник. Осуђени Дубровчани веслали су претежно на галијама земаља које су биле у

⁵ Cons. rog., sv. 6, стр. 54, 77 (закључак Сената од 22. V 1436. гласи: »... quod sibi ambe manus amputavi debeant...«); Cons. minus, sv. 17, 123 (закључак од 8. II 1468. гласи: »... amputavi nasus et aures...«); Cons. maius, sv. 14, 182 (закључак од 1. XII 1480. гласи: »... debia essergli troncane la man dextra in quel madesimo luogo...«); Cons. rog., sv. 30, 201 (закључак од 2. I 1517); К. Војновић, *Sudbeno ustrojstvo...*, knj. 108, Zagreb 1892, 57; Исто, књ. 114, 20; В. Винавер, *нав. дело*, 69; В. Вукасовић, *Stari običaji grada Dubrovnika*, Glasnik dub. učenog društva sv. Vlaha, knj. 1, Dubrovnik 1929; I. Mitić, *Mutilacija u dubrovačkoj pravu*, Fiskovićev zbornik II, Split 1980; исти, *Porijeklo sakaćenja i njegova primjena u dalmatinskim gradovima*, Zbornik više pom. škole, br. 5/6, Kotor 1978—79.

пријатељским односима са Дубровником, као што су биле Напуљска Краљевина и оток Малта, а у много мањем броју веслали су и на млетачким галијама, иако Венеција није била пријатељски наклоњена Дубровнику. Међутим, Дубровник је из обзира према „господарици Јадрана“ упућивао неке своје осуђенике на њезине галије, и то претежно оне који су били осуђени на краће временске казне. Та казна је свакако дјеловала веома позитивно на поданике Дубровачке Републике јер су осуђени одвођени у туђину за дуги низ година, на страни брод, међу непознате људе с којима се у већини случајева нису могли ни споразумјети због непознавања језика, при том још оковани за сједиште или весло приликом веслања. Сама помисао на све те невоље и патње одвраћала је многе од тога да почине било какво кривично дјело, тим прије што је таква врста кажњавања била прихваћена као обичајно право у Дубровнику.

Често пута је пресуда којом је окривљеник био осуђен на веслање садржавала још неку казну. Тако је дубровачки златар Мароје Матијин (di Mattei) био због краће осуђен (1658.) да претходно буде везан за Орландов ступ, „берлину“, бичеван са 25 удараца, затим печачен ужареним печатом на три мјеста по тијелу, а потом да 5 година весла окован на млетачкој галији и послѣје тога да буде прогнан са дубровачког територија за 10 година. Сличном је казном 1724. осуђен због краће и В. Чулинић из села Пострање у Конавлима, док је М. Трајанов из Жупе био 1720. осуђен само да весла окован за весло у трајању од 5 година на млетачкој галији. Било је случајева да неко побјегне са галија Венеције, па је стога у пресуди често било одређено да се ухваћеном бјегунцу казна веслања повећа за једну трећину и да се упути на галије Напуља или Малте. Такав је случај био 1783. са Ј. Попневалом из села Придворје у Конавлима који је био осуђен да весла 4 године окован на млетачкој галији, а пошто је послѣје тога ухваћен у бијегу, казна му је повећана на 6 година с тим да весла на галији отока Малте. Веслање осуђеника из Дубровника на галијама Напуља био је особито чест случај крајем XVII и почетком XVIII стољећа, па између бројних осуђеника споменимо М. Вуковића и П. Митровића са Ластова који су били 1672. осуђени да 5 година веслају оковани на њиховим галијама. Неки Б. Анђиоли (Angioli) из Дубровника био је због дуговања осуђен да весла окован за весло три године на напуљској галији, с тим да послѣје издржа не казне мора вратити дуг. Било је, међутим, у пракси дубровачког суђења да се донесе пресуда о веслању на домаћим бродовима; то су обично биле краће казне без окивања за мање преступе. Тако међу архивским документима налазимо да је М. Штрбинић из Затона осуђен 1660. да весла мјесец дана на дубро-

вачком бригантину, док је војник П. Мурлак био осуђен на 15 дана веслања на истом броду.⁶

Тјелесно кажњавање окривљеника било је углавном повезано с њиховим јавним излагањем на Орландовом ступу, односно „берлину“, а састојало се претежно од шибања и жигосања по тијелу ужареним жељезом, нарочито на челу. Међу бројним примјерима оваквог кажњавања споменут ћу само неке. У вези са крабом лимуна 1567, тројица окривљених Дубровчана били су изведени из затвора и постављени на три магарца лицем окренутим према репу. Поворка се кретала дубровачким улицама и на крају се зауставила пред Орландовим ступом, гдје је „извршитељ правде“ скинуо са магарца окривљене, везао их за ступ и сваком од њих одала мио 25 батина, послје чега су морали остати још један сат везани за ступ срамоте наочиглед бројне публике. Често је окривљеном стављана и посебна капа на главу („митра“) коју је носио не само за вријеме вођења на магарцу кроз град него и кад је био везан за Орландов ступ. Марија, жена Влахушина, била је 1684. доживотно протјерана са подручја Дубровачке Републике у Апулију, под пријетњом тјелесне казне уколико се поново појави у Дубровнику. Казна се састојала у томе да ће именована бити на магарцу доведена пред Орландов ступ, да ће тамо бити шибана и да ће јој ужареним жељезним печатом три пута бити печачено чело. На сличну казну осуђена је 1759. и кућна помоћница Кате, кћер Николе Пухоја, која је покрала своју газдарицу, с том разликом што је за њу било одређено да јој се само један пут печати чело ужареним печатом. Интересантно је нагласити да су многе жене биле осуђиване на шибање, печачење и везивање за ступ и по неколико сати јер су јавно излагање и везање за ступ срамоте подносили много теже него мушкарци. Током цијелог XVIII и почетком XIX стољећа настављено је тјелесно кажњавање окривљеника. Велики број дубровачких поданика био је осуђен у том раздобљу да буде јавно ишибан пред „берлином“, док су П. Билану и И. Салатићу због крађе сребра од једног златара у Дубровнику биле 1773. изречене казне да им се ужареним жељезом утисне жиг на чело, послје чега им је требало одсјећи ли-

⁶ *Criminalia*, sv. 16/4—24, стр. 45 (пресуда донесена 28. VI 1658. против дубровачког златара М. de Mattei); *Исто*, 16/6, стр. 27, 58 (пресуде донесене 28. VI 1720. против М. Тројанова из Жупе и 5. II 1724. против В. Чипинића из села Пострање); *Исто*, св. 26, стр. 110 (пресуда донесена 13. I 1783. против Попиевала); *Исто*, св. 16/4—24, стр. 221 (М. Вуковић и П. Митровић, пресуда од 11. VIII 1672); *Исто*, св. 16/6, стр. 20 (В. Angioli, пресуда од 30. XII 1709); *Исто*, 16/4—24, стр. 81, 116 (пресуде донесене 1660. и 1662. о веслању на дубровачким бродовима); К. Војновић, *нав. дело*, књ. 115, Загреб 1893, 46; био је обичај код свих поморских држава да кажњавају кривце да веслају на броду оковани ланцима; I. Mitić, *Dubrovački konzuli na Malti predaju osuđene na galiје*, »Naše more« br. 4, Dubrovnik 1956.

јеву руку, а затим су морали издржати казну од три године у дубровачким затворима. Интересантно је споменути пресуду донесену 1786. против Мата, сина Петра Хаџије (Haggie) из Поникава, којом је осуђен на шест мјесеци затвора, с тим да сваке прве недјеље у мјесецу буде изведен из затвора пред дубровачку „лужу“ недалеко од Орландовог ступа, гдје је имао примити 40 удараца батином уз звуже добоса.

Потребно је овдје још споменути и један начин јавног излагања окривљеника у Дубровнику, у тријему пред зградом градске страже (тзв. „лоба“), недалеко од Орландовог ступа. Излагање је вршено тако што је окривљени био изведен у споменути јавни тријем гдје му је глава била ствљена у процјеп између двије класе („cola testa nel cladagn“, у класи) како би био изложен јавном руглу за одређено вријеме, обично од једног до неколико сати. Споменут ћу само да су таквом казном, која није била ријетка на подручју старог Дубровника, кажњени Н. Клечак из Габрила (1794) и С. Овчина из Клишева (1799). Међу јавним излагањима окривљеника споменимо и казну „морица“ која је, за разлику од других, провођена у цркви а не на отвореном уз „берлину“. Казна се састојала у томе да кривац у недељу за вријеме одржавања мисе стоји у цркви са каменом, званим „морица“, објешеним око врата, држећи при том упаљену свијећу у рукама. Казна је изрицана највише због псовки и недоличног понашања. Јавно излагање окривљеника вршено је и по разним мјестима на дубровачком подручју, а не само у Дубровнику. Тако је на примјер неки Н. Јустић из Великог Стона био средином 1684. осуђен не само на затвор у трајању од мјесец дана него и на излагање и бичевање пред „берлином“ у Стону. Почетком 1743. осуђене су Клара Виџен и Мигда Гале из Стона на 15 дана затвора, с тим да за вријеме издржавања казне буду једног празничног дана изведене из затвора пред цркву у Стону и да јавно оповргну оно што су рекле против Нике Миглиоковић. Нико Лабо са Мљета био је осуђен 1779. на три мјесеца затвора, с тим да послје изласка из затвора мора на три празнична дана заредом изићи пред цркву у Бабином Пољу с везаним рукама и каменом око врата и затражити опрост од сакупљених људи због псовки и клевета које им је упутио. Потребно је споменути да у оваквим и сличним пресудама, већином стоји наведено да издржавање казне треба започети или јавно излагање извршити, у року од 8 дана од правомоћности пресуде пошто се казна послје истека тог рока удвостручава. Овакве и сличне казне су постепено ишчезле са дубровачког територија доласком Француза. Па ипак међу архивским документима налазимо да је још у колловозу 1809. неки П. Беато осуђен на казну бичевања, а неки младић са отока Колочепа

на споменуту казну „морица“ за вријеме Аустрије 1815. године.⁷

Уско повезана са тјелесним кажњавањем, посебно печатењем ужареним жељезом по тијелу, била је казна трајног или повремениг изгона са подручја Дубровачке Републике. Обично је и печат утискиван на чело окривљеника да се он не би више могао вратити за извјесно вријеме или доживотно на дубровачки териториј. Већ у самој пресуди о изгону одређене особе била је одређена нова, много строжа казна уколико би осуђеник био ухваћен на подручју Републике, а особа која би га пријавила властима била је посебно награђена. Особу осуђену на изгон пратили су нарочити стражари, „барбанти“, до границе Републике, док је за то вријеме у трајању од три сата звонило посебно звоно у Дубровнику, споменуто „мртво звоно“, давајући на знање народу да један осуђеник напушта дубровачко подручје заувјек или за одређено вријеме. Потребно је нагласити да међу архивским документима налазимо бројне случајеве протјеривања жена са дубровачког подручја из разлога што жене нису биле осуђиване да веслају на галијама страних земаља, јер је та казна била предвиђена за мушкарце па је садржавала и казну изгона из земље. Тако је међу бројним женама била доживотно прогнана у Апулију 1684. и Марија, жена дубровачког поданика Влахуше, због почињене крађе, с тим да јој се прије прогона три пута печати чело ужареним печатом како би свако знао да је била истјерана из своје домовине. Почетком 1721, Матијина кћи Марија, слушкиња код Маротија (Marotti) на отоку Лопуду, осуђена је поред два мјесеца затвора и на изгон са територија Републике за вријеме од шест година. Дубровачки поданик Иван Радов осуђен је 1728. због крађе на доживотан изгон из земље; истом пресудом било је такође одређено да ће именовани бити упућен на млетачке галије у трајању од шест година уколико буде ухваћен на дубровачком територију. Интересантно је споменути и случај Вита Маричевића са отока Ластова који је због неплаћеног дуга био осуђен (1737) да буде из-

⁷ *Lamenta de intus et de foris*, sv. 53, vol. 42; *Criminalia*, sv. 16/5—21, стр. 47 («*Sentenze promulgate dalli sig. giudici del criminale 1679—1707*»; у пресуди изреченој 1684. против Марије, жене Влахушине, између осталог стоји »... e bolarsi con tre bolli di ferro infocati nelle fronte«); *Исто*, 16/6, стр. 35 (Анка Петрова била је осуђена 30. IV 1721. да буде један сат везана уз „берлин“ и послје бичевана); *Исто*, св. 16/25, стр. 80 (пресуда Кати, кћери Н. Пухоје, донесена почетком 1759); *Исто*, св. 26/26, стр. 154 (пресуда од 10. V 1786. изречена М. Naggi из Поникава); *Исто*, св. 16/4—24, стр. 252 (пресуда из 1674. донесена против Н. Јусића из Вел. Стона); *Исто*, св. 16/6, стр. 208 (пресуда из 1743. изречена против К. Вићена и М. Гале из Сланого); *Исто*, св. 16/27, стр. 9—10, 48 пресуда за Н. Клечка из 1794. и за С. Овчину из 1799); *Исто*, св. 16/9, стр. 122 (П. Беато је 1809. осуђен на бичевање); *Lib. iam. del crim.*, св. 50/3, стр. 34 (1758); *Cons. rog.*, св. 182, стр. 133—138 (1773); В. Винавер, *нав. дело*, 69; Z. Sundrica, *Živi grad*, »Dubrovnik« br. 1, Dubrovnik 1973; A. Vučetić, *Posljednja kazna »morice« na Kalamoti 1815. g.*, Dubrovački list, год. 2, бр. 31, 1925.

ложен на ступу срамоте, „берлину“, на самом Ластову и бичеван по тамошњим обичајима, а затим прогнан из дубровачке државе за двије године. Исте године је неки Матко Влахов из Жупе био осуђен на доживотни изгон из Дубровника у Апулију, с тим да ће му казна бити преиначена на доживотно веслање на млетачким галијама уколико буде ухваћен на дубровачком подручју. Године 1752. осуђен је због преваре и крађе Дубровчанин Гјуро Пелић на изгон из државе у трајању од три године, а уколико би се раније вратио и био ухваћен на дубровачком територију, биће кажњен да весла пет година на галији неке стране земље.⁸ Како се из наведеног може утврдити, казна изгона из земље претварана је у још тежу врсту изгона, у веслање на страним галијама, уколико би се осуђени вратио и био ухваћен на подручју Дубровачке Републике, што је несумњиво одвраћало дубровачке поданике да се покушају прије времена или трајно вратити у домовину.

Велики потрес из 1667. је веома много оштетио архитектонски изглед града, поред осталих невоља које је нанео Дубровнику, па је за његову обнову осим новчаних средстава био потребан и велики број радне снаге. Из тог разлога су у раздобљу послје потреса па све до двадесетих година XVIII стољећа, често изрицане казне окривљеним лицима да одређено вријеме раде на обнови града или појединих објеката. Потребно је споменути да три мјесеца након потреса, све до 30. јула, до успоставе реда, нису у Дубровнику доношене редовне пресуде, него су пресуде изрицане по кратком поступку. Затим је започело изрицање редовних пресуда с претежном казном да се одради на обнови града у трајању од неколико мјесеци до годину дана. Као и многи други у то вријеме, тако је и Петар Лукин из једног села крај Дубровника био суђен 1708. да три мјесеца ради бесплатно на изградњи Цркве св. Влаха у Дубровнику, а да мора започети да ради у року од 8 дана рачунајући од дана доношења пресуде, под пријетњом двоструке казне уколико се не буде придржавао пресуде.⁹ Иако се у вријеме послје великог потреса претежно радило на обнови града Дубровника, ипак нису били занемарени ни други објекти на осталом дубровачком подручју, па су и у њиховој обнови такођер судјеловале особе кажњене од надлежних судова.

⁸ *Criminalia*, св. 16/5—21, стр. 47 (пресуда из 1684); *Исто*, св. 16/6, стр. 31 (пресуда с почетка 1721); *Исто*, св. 16/6, стр. 145 (Ј. Радо је осуђен на изгон 24. IV 1728); *Исто*, св. 16/6, стр. 178, 179 (пресуде из 1737. против В. Маричевића из Ластова и М. Влахова из Жупе); *Исто*, св. 16/25 (»*Libro delle sentenze criminali* 1751. in 1776«); *Cons. rog.*, св. 184, стр. 11, 19 (почетком 1775, Сенат је именовано посебна лица која су била задужена да воде засебну књигу у којој су биле уписане све протјеране особе).

⁹ *Criminalia*, св. 16/4—24 (о суђењу послје потреса 1667); *Исто*, св. 16/6, стр. 4 (»*Libro delle sentenze* ... 1708—1750«; казна изречена 31. III 1708. Петру Лукину из Кручице).

У Дубровачкој Републици је као и у другим земљама била предвиђена и казна затварања окривљеника. Међутим, пошто на њезином подручју није био довољан број затвора за издржавање дужих временских казни, као и стога што је дугогодишње издржавање казне у затвору било повезано с посебним трошковима који су теретили дубровачку државну благајну, то међу дубровачким архивским документима ријетко наилазимо на доживотну казну затвора. Напротив, веома често налазимо да је казна затвора била повезана с неком другом казном како би боравак окривљеника у затвору био што краћи.

Најтежа затворска казна била је привремено зазидавање окривљеника за одређени број мјесеци или година у засебну ћелију, с тим да му се кроз посебан отвор свакодневно дају храна и вода. Тавком казном су кажњаване особе које су извршиле тешке злочине, али који нису захтијевали примјену смртне или неке друге казне по дубровачким законима, односно обичајно-правним нормама. Међу одлукама Сената из 1628. налазимо и закључак којим је било одређено да се Ника Натали жива зазида у посебној тамници кнежевог двора за вријеме од двије године, с тим да се на њезиној ћелији угради прозор с решеткама за дисање и давање хране. Међутим, поред оваквих тешких казни, дубровачки судови су изрицали казне затвора које су биле повезане с разним другим врстама казни. Тако је Антун Иванковић из Луке Шипанске, уловио средином 1699. велику количину рибе коју није продао у рибарници отока Шипана или Дубровника што је био дужан учинити, па је зато кажњен са мјесец дана затвора у граду и да плати 10 перпера у готову за градњу цркве у Дубровнику. Због истог дјела је те године кажњена и Аница Лучина са Шипана са два мјесеца затвора „за које је вријеме нитко није могао видјети“, како стоји у пресуди. Многе особе су биле осуђене не само да буду затворене неколико мјесеци него да послуже издржане казне раде и до два мјесеца на изградњи разних државних објеката. Интересантна пресуда донесена је средином 1734. против Петра Вличине из Имотице која је садржавала комбинацију више казни. У првом реду одређена му је казна затвора од четири мјесеца, затим је осуђен да за вријеме издржавања казне буде проведен на магарцу кроз град, затим постављен уз „берлину“ у трајању од једног сата, 25 пута ударен бичем, печашен на челу ужареним печатом, а затим поново доведен у затвор ради издржавања преостале казне. По истеку затворске казне од 4 мјесеца требало је да буде доживотно протјеран са подручја Дубровачке Републике, а уколико би се икада вратио и био ухваћен одређено је да буде упућен на млетачке галије у трајању од двије године. Уједно је истом пресудом било одређено да у новцу исплати трговцу А.

Радовићу вриједност украдене робе.¹⁰ Антун Пињатели (Pignatelli) из Пила био је осуђен на три мјесеца затвора, с тим да кроз то вријеме буде три пута изведен из затвора: два пута да буде доведен у тријем (лобу) недалеко од Орландовог ступа, а трећи пут на Пиле (на Брсаљ), и да сва три пута буде добро истучен штапом на наведеним мјестима, а послије издржане казне да се за шест мјесеци протјера са подручја Пила. Међу архивским документима наилазимо често на овакве или сличне пресуде, а нису ријетке ни сличне оној која је донесена 1747. против Кате, жене Франа из Каламоте, која је била осуђена на 15 дана затвора под увјетом да на један празнични дан јавно оповргне све што је рекла за Ива Матова и његову жену из Горње Каламоте. Казне затвора у трајању од једне до пет година налазимо често међу пресудама дубровачких судова; казна је била понекад повезана и са окивањем окривљеника у затвору. Тако је на примјер Радо Папов из Млина био суђен 1724. на шест мјесеци затвора, с тим да буде три мјесеца везан ланцима, а три мјесеца без ланаца. Нико Клечак из Габрила био је 1794. осуђен због неиспалђеног дуга на шест мјесеци затвора са окованим ногама, док је Иван из Неретве, послужник код племића Замање (Zamagne), осуђен 1800. на годину дана затвора због крађе, али без окивања ланцима. Због крађе коју су извршили код једног златара у Дубровнику, 1773. били су осуђени П. Билан на казну затвора у трајању од три године и И. Салатић у трајању од годину дана „тешке тамнице“.

Многе од изречених пресуда нису могле бити извршене зато што се осуђеник налазио у бијегу, па је стога на крају пресуде била наведена посебна клаузула „... уколико осуђеник допадне у руке правде, пресуда мора бити извршена“.¹¹

Из наведеног можемо закључити да је у Дубровачком статусу било предвиђено углавном девет врста казни које су примјењиване против окривљеника. Поред смртне казне која је извршавана вјешањем, одсијецањем главе или спаљивањем била је предвиђена и казна затвора и још седам разних врсти казни. Сакаћење се вршило одсијецањем десне руке, носа, ваћењем јед-

¹⁰ Cons. rog., св. 90, стр. 45 (закључак Сената од 11. VIII 1628. о зазидавању Н. Натали); *Diversi di Giurapa* (1689—1707, 121, 123; пресуде од 30. V и 6. VI 1699; захваљујем Б. Камићу, публицисти из Дубровника, за овај податак); *Criminalia*, св. 16/4, стр. 7 (пресуда с краја 1708. на затвор и рад на изградњи Цркве св. Влаха у трајању од 40 дана); *Исто*, св. 16/6, стр. 72 (пресуда од 29. XII 1724); *Исто*, св. 16/6, стр. 165 (пресуда од 31. V 1734. против П. Вличине); *Исто*, св. 16/6, стр. 168 (пресуда од 21. III 1735); *J. Tadić, Jevreji u Dubrovniku do polovine 18 stoljeća*, Sarajevo 1937, 128.

¹¹ *Criminalia*, св. 16/6, стр. 168 (пресуда против А. Pignatelli од 21. III 1735); *Исто*, св. 16/6, стр. 224 (пресуда против Кате, жене Франа из Каламоте, од 28. II 1747); *Исто*, св. 16/27 (*Libro delle sentenze del criminale dal 1793. in 1812**), стр. 9, 10 (пресуде из 1794. и 1800); *Исто*, св. 16/23 (*Terminazione del criminale dal 1778—1811**); *Cons. rog.*, св. 182, стр. 133—138, 141—146 (пресуда изречена 28. IV 1773).

ног или оба ока, а тјелесне казне шибањем и жигосањем ужареним жељезом, затим слиједе јавно излагање окривљеника на ступу срамоте, „берлину“, изгон са дубровачког територија, губитак држављанства, новчана казна и казна према кнежевом нахођењу за мање пријеступе. Наведене казне нису биле једине које су примјењиване у Дубровнику него су за поједине случајеве изрицане и друге врсте казни које нису биле прописане Статутом. Неке од тих казни су дугогодишњом примјеном у пракси као извор обичајног права допуњавале раније одредбе Статута, а неке су се задржале само као обичајно правне норме.

На крају је потребно нагласити да су врсте казни на подручју Дубровачке Републике засниване на одредбама и допунама Статута, као и на обичајноправној пракси, управо из разлога што је владајућа класа на тај начин могла најбоље осигурати унутрашње државно и друштвено уређење, а тиме и свој повлаштени положај у Дубровнику. Чланови племићких обитељи су увијек боље пролазили приликом изрицања казни него пук и остали дубровачки поданици, што је и разумљиво кад се има у виду да је сва власт у Дубровнику била у рукама племства. Кад су Французи 1808. укинули дубровачку државу, убрзо су нестајале и врсте казни које су се темељиле на прописима и обичајноправним нормама Републике.

SUR LES ESPÈCES DE PEINES DANS LA RÉPUBLIQUE DE DUBROVNIK

Résumé

Dans les Statuts de Dubrovnik de l'année 1272 ont été prévues neuf espèces de peines qui étaient appliquées contre les inculpés. Outre la peine capitale et la prison ont été prévues encore la peine de mutilation, la peine corporelle, ensuite l'exposition publique de l'inculpé — mise au pilori dit «berlina», la banissement du territoire de Dubrovnik, la perte de la qualité de citoyen de Dubrovnik, les peines pécuniaires et les peines que le Recteur prononçait de son libre arbitre.

Les peines ci-dessus citées n'étaient pas uniques à Dubrovnik, mais dans les cas particuliers on prononçait également d'autres espèces de peines qui complétaient, par leur application en pratique au cours de nombreuses années, les dispositions antérieures des Statuts, en se maintenant comme normes de droit coutumier.

Avec l'abolition de l'Etat de Dubrovnik en 1808 disparaissaient rapidement les peines qui étaient prononcées selon les normes de droit écrit et de droit coutumier de la République.

Hans-Jürgen KORNRUMPF

Universität in Mainz
Mainz

DER SANDSCHAK ÇAMLIK. ANMERKUNGEN ZU EINEM KURZLEBIGEN SPÄTOSMANISCHEN VERWALTUNGSBEZIRK

Der vorliegende Beitrag soll lediglich auf einen bisher kaum beachteten Gegenstand hinweisen und weitere Untersuchungen anregen, die dem Verfasser aus mancherlei Gründen nicht möglich gewesen sind.

Der Sandschak Çamlik gehörte zu jenen grösseren osmanischen territorialen Verwaltungseinheiten, wie sie vor allem seit der Wilajetsreform von 1864/67 in vielen Gebieten des Reiches geschaffen und nach kurzer Zeit wieder aufgelöst wurden. In der westlichen europäischen Türkei braucht nur an das Wilajet Prizren und das Wilajet Yenipazar erinnert zu werden. Über ersteres, das von 1870 bis 1874 bestand, konnte der Verfasser vor eineinhalb Jahrzehnten zusammen mit dem viel zu früh verstorbenen Hasan Kaleshi referieren.¹ Das Wilajet Yenipazar (Novipazar) existierte von 1872 bis 1877,² und auch der gleichnamige Sandschak, der seit dem Berliner Kongress jahrzehntelang in der europäischen Politik herumgeisterte, war bereits 1880 durch die Schaffung des Sandschak Taşlica (Pljevlja) zumindest in seinem Umfang reduziert worden.³

Während die genannten Wilajets und diverse andere Verwaltungsbezirke ihr Verschwinden administrativen Massnahmen verdankten, war solches beim Sandschak Çamlik nicht der Fall. Er hörte durch den Ausbruch des ersten Balkankrieges und die Aufgabe

¹ H. Kaleshi u. H. J. Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren, Beitrag zur Geschichte der türkischen Staatsreform im 19. Jahrhundert*, Südost-Forschungen 26, 1967, 176—283; S. a.: *Vilajeti i Prizrenit*, Përparimi XIII/2, 1967, 165—193, XIII/3, 1967, 274—309; *Prizrenski vilajet*, Përparimi 20, 1967, 71—124.

² H. Sabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 98, 234.

³ Der Sandschak Taşlica wird zurest im Reichsalmanach (Sâlnâme) für das Jahr 1298, 1880/81, 78 genannt.

des Gebietes im Oktober/November 1912 faktisch zu bestehen auf, nachdem er erst wenige Jahre zuvor eingerichtet worden war, und der Verlust wurde durch den Präliminarfrieden vom 30. 5. 1913 bestätigt. Die Aufteilung des Gebietes zwischen Griechenland und Albanien wurde indessen infolge von Grenzstreitigkeiten noch bis 1924 hinausgezogen, als die Griechen auch die letzten besetzten Dörfer räumten.

Die türkische Bezeichnung »Çamlık« hat übrigens nichts mit der Bedeutung des Wortes als »Fichtenwald (gebiet)« o. ä. zu tun, so wie auch die einmal angegebene Vokalisierung als »Çamlık« abwegig ist;⁴ sie entspricht vielmehr dem albanischen »Camëri« und ist wie z. B. »Arnavudluk« gebildet.

In der osmanischen Territorialverwaltung wurde das Wort vor dem 20. Jahrhundert nicht verwendet; dennoch ist es als Stichwort im *Şâmûs ül-a'lâm* des Albaners Sami Fraschery enthalten und wird als Gebiet in Südalbanien beschrieben, das aus dem Sandschak Preveze und der Westhälfte des Sandschak Yanya besteht und dessen Bewohner Çam genannt werden; sie sind mutig und intelligent und für ihre Volkstänze berühmt.⁵ Im militärischen Bereich hingegen wird Çamlık nicht nur allgemein als Bezeichnung für eine Region verwendet, die z. B. im Krimkrieg Freiwillige zur Verteidigung von Yanya (Ioannina) stellte,⁶ sondern es wird auch ausdrücklich von einer Kompanie Çamlık im Redif-Bataillon Yanya gesprochen, die 1897 Saranda, den Hafen von Yanya, verteidigte.⁷

In den europäischen Reiseberichten erscheint die Camëri seit dem Beginn des 19. Jahrhunderts im Zusammenhang mit den Besuchen westlicher Gesandter bei Tepedelenli Ali Pascha. Am deutlichsten beschreibt sie W. M. Leake während seiner Reise durch Nordgriechenland als »the two subdivisions of Tjami (Tsamouria), named Daghawi, or Dai, and Parakalamo. Daghawi comprehends the country from the Kalamá southward as far as the bounds of Paramythia, and Fanari; Parakalamo, that in the opposite direction to the boundaries of Vutzintró and Délvino...«⁸ Die Tjame (Tzámindhes) wohnen südlich von Delvine und »occupy all the maritime country, as far as Suli inclusive, and inland to the Greek districts

⁴ A. Birken: *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976, 73: »Camlak«

⁵ Ş. Sâmî, *Kâmûs ül-a'lâm*, 6 Bände, Istanbul 1306—16, Art. »Çamlık«; vgl. Art. »Preveze«. Der am Schluss von »Çamlık« genannte Art. »Yanya« (Stadt, Wilajet, Sandschak), auf den ebenfalls verwiesen wird, enthält jedoch keine Angaben zu Çamlık.

⁶ Ali Fuad Türkgeldi, *Mesâil-i mühimme-i siyâsiyye*, Ed. Bekir Sıtkı Baykal, Band III, Ankara 1966, 4f.

⁷ Ş. Tevfik, *Miroât-i vukûât-i harbiye*, Teil I, Istanbul 1313/1315, 265, Anm.; den Hinweis verdanke ich Bedriye Atsız.

⁸ W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, Band IV, London 1835, Reprint Amsterdam 1967, 71f. Der Index zu den Bänden ist leider unvollständig.

of Pogóniani and Ioánnina«. ⁹ An anderer Stelle¹⁰ bezeichnet er Parakálamó als »the country which lies to the southward of the districts of Vutzindró and Délvino, as far as the Kalamá«. Knapper in seiner Beschreibung ist Ami Boué, der in seinem *Recueil d'itinéraires* unter den Bewohnern des Paschalik Janina auch die »nom-breux Chamides« erwähnt.¹¹ Nach seinem Werk über die europäi-sche Türkei liegt das Gebiet der Chamiden zwischen Drimades (nördlich Pogoniani), Machalades und Philiates.¹² Nicht erwähnt wird der Name Camëri, auch wenn die Region mehr oder weniger beschrieben wird, bei F. C. H. L. Pouqueville¹³ und J. C. Hobhouse,¹⁴ dagegen nennt ihn T. S. Hughes an mehreren Stellen¹⁵ und grenzt das Gebiet auch auf der seinem Werk beigegebenen Karte ab. Eben-falls auf der Karte vermerkt wird »Chamouri« bei E. Spencer,¹⁶ und noch die Karte Grecia 1:500000 der Consociazione Turistica Italiana enthält den Landschaftsnamen Camëria.¹⁷

Wenn wir den Umfang des Gebietes von Çamlık in der Weise übernehmen, wie ihn Sami Fraschery angegeben hat, also bestehend aus dem Sandschak Preveze und dem Westteil des Sandschak Yanya, so können wir kurz vor der Bildung des gesonderten Sandschak Çamlık¹⁸ folgende territoriale Verwaltungsgliederung notieren:

Sandschak Preveze mit 36 Dörfern, die dem Zentral-Kaza angeschlossen sind, sowie den Kaza's Luros (68 Dörfer und der Nahiye Cümernik, auf die nach älteren Almanachen 8 Dörfer entfal-len) und Margaliç (71 Dörfer unter Einschluss der Nahiye's Parga und Fenar; Parga besteht nach früheren Sâlnâme's aus der Stadt und 3 Dörfern, zu Fenar werden 18 Dörfer gerechnet). Dazu kommen vom Zentral-Sandschak Yanya die Kaza's Aydonat (62 (Dörfer) und Filât (68 Dörfer). Nach Sami Fraschery gehört die Nahiye Praga zum Kaza Margaliç, der den mittleren Teil von Çamlık ausmacht, desgleichen liegen Filât und Aydnat im Gebiet von Çamlık.¹⁹

⁹ W. M. Leake, *op. cit.*, Band I, London 1835, Reprint Amsterdam 1967.

¹⁰ W. M. Leake, *op. cit.*, Band I, 103f.

¹¹ A. Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, Band II, Vienne 1854, 48. Im Index steht II, 334 »Chamides (Chamourie)«.

¹² A. Boué, *Die europäische Türkei*, Band II, Wien 1889, 115. In Band I, Wien 1889, 345 werden die Chamiden völlig verfehlt als »Bewohner Chimaras«.

¹³ F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l'Empire Othoman, pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801*, Band III, Paris 1805, 94—97.

¹⁴ J. H. Hobhouse, *A Journey through Albania, and other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the Years 1809 and 1810*, Band I, London 1813, 168, 170, 189.

¹⁵ T. S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, Band II, London 1830, 196f, 234: »Tsamouria«.

¹⁶ E. Spencer; *Travels in European Turkey in 1850*, 2 Bände, London 1851, 21853.

¹⁷ Milano 1941.

¹⁸ Nach dem Reichsalmanach von 1326 h. (1908).

¹⁹ Kāmūs ül-a'clām, Art. »Parga«, »Aydonat«, Filât«.

Die Ausgabe des Reichsalmanach für das Jahr 1326 m. (1910) enthält noch die gleichen Angaben wie oben, doch am Schluss des Abschnitts über das Wilajet Yanya wird zum erstenmal der Sandschak Çamlık ohne Untergliederung und nur mit Nennung der obersten Verwaltungsbeamten (Mutasarrif Besim Bey und fünf andere Funktionäre) angeführt.²⁰ 1327 m. (1911) wird auch die exakte territoriale Gliederung des neuen Sandschak mitgeteilt. Mutasarrif ist İhsan Bey, zum Zentral-Kaza mit Reşadiye/Gomonıçe als Hauptort des Sandschak²¹ gehören 28 Dörfer; des weiteren werden die Kaza's Margaliç (38 Dörfer, Nahiye's Parga und Fenar), Aydonat (62 Dörfer) und Filât (68 Dörfer, jetzt mit Nahiye Sayada) aufgeführt. Der Sandschak Preveze mit dem Kaza Luros bleibt gesondert bestehen. Sayada wurde bereits früher, so in den Reichsalmanachen für die Jahre 1301—1305 h. (1883—1888), als Nahiye im Sandschak Yanya geführt, gelegentlich mit dem Zusatz »zâbița me°mürłuğu«. Ähnliches findet man im Provinzialalmanach für das Wilajet Yanya 1319 h. (1901—1902), der einzigen Ausgabe übrigens, die mir zugänglich war; die Anlegestelle (iskele) Sayada hat sowohl einen zâbița me°muru als auch einen polis me°muru.²² Zur gleichen Zeit gab es polis me°murları auch in den Häfen Gomonıçe und Murto, die zum Kaza Margaliç gehörten.²³

Die Einrichtung des Sandschak Çamlık und die Umbenennung von Gomonıçe (İgoumenitsa) in Reşadiye dürften demnach in der zweiten (Kornrumpf — 4).

Jahreshälfte 1909 erfolgt sein. Die Gesetzessammlung Düstur, die sich allgemein bei der Notierung von Änderungen in der territorialen Verwaltungsgliederung zurückhält,²⁴ macht auch hierzu keine Angaben, so dass ich vorläufig noch auf Vermutungen angewiesen bin. Der Anlass für die Gründung des neuen Verwaltungsbezirks lag indessen auf der Hand; angesichts der inneren Spannungen in der europäischen Türkei und der Möglichkeit einer kriegerischen Auseinandersetzung mit Griechenland wurde eine Strafrückführung der türkischen Verwaltung in Südalanien und eine Verstärkung der osmanischen Präsenz am Ausgang der Adria und an der griechischen Westküste angestrebt. Im türkisch-italienischen Krieg 1911/12 verteidigte sich dann auch der türkische Marineoffizier albanischer Herkunft Kâzım Bey Koculi mit seinem veralteten Tor-

²⁰ S. 770.

²¹ A. Birken, *op. cit.*, 73 konnte Reşadiye noch nicht identifizieren. 'Ali Tevfik; *Mufaşsal Memâlik-i 'Osmâniye coğrafyasi*, Istanbul 1329, 223 setzt jedoch ausdrücklich Gomonıçe mit Reşadiye gleich. Die Angaben über den Sandschak Çamlık befinden sich im Reichsalmanach für 1327 m., 1911, 813—815.

²² Sâlnâme des Wilajet Yanya 1319 (1901f) 119.

²³ *Op. cit.*, 179.

²⁴ Nur die nachträglich in republikanischer Zeit herausgegebenen Bände V—VIII der ersten Serie (Ankara 1937—43; für die Jahre 1884—1908) enthalten einige Gesetze und Verordnungen über die Bildung bzw. Umbildung von Verwaltungsbezirken.

pedoboot tapfer gegen italienische Flotteneinheiten im Hafen von Gumenitza.²⁵ Im ersten Balkankrieg freilich war das Gebiet mit Ausnahme von Yanya nicht zu halten gewesen.

Die zweite und letzte Beschreibung des Sandschak Çamlık im Reichsalmanach für das Jahr 1328 m. (1912) ist im Vergleich zum Vorjahr unverändert; als Mutasarrif wird Ekrem Bey genannt. Mahmud Ekrem Bey aus der albanischen Familie der Libohova-Aslanpaşali war zugleich Kommandant der örtlichen Brigade und kämpfte mit Erfolg gegen die Griechen, bevor er Funktionen im neuen Staat Albanien übernahm und bis zum Ministerpräsidenten aufstieg.²⁶

Die plötzliche Einstufung von Gomoniçe/Reşadiye — es war vor 1909 nicht einmal Zentrum einer Nahiye gewesen — als Mittelpunkt eines Sandschak ist ein wenig mit der raschen Entwicklung von Dedağaç (Alexandroupolis) am östlichen Ende der heutigen griechischen Küste ein halbes Jahrhundert vorher vergleichbar; letzteres konnte indessen seine wirtschaftliche Bedeutung an einem Endpunkt der rumelischen Bahn über längere Zeit bewahren. Beide wurden jedoch Opfer der Balkankriege bzw. des Ersten Weltkrieges. In griechischem Besitz rückten sie an die Peripherie des Landes und fielen für Jahrzehnte wieder in Bedeutungslosigkeit zurück. Erst die Verbesserung der Landverbindung in die Kerngebiete Griechenlands und die Einrichtung einer Autofähre nach Brindisi 1960 räumte Igoumenitsa eine bescheidene Rolle im internationalen Seeverkehr ein.²⁷

Das weitere Schicksal der Camëri liegt ausserhalb des Bereiches dieser kleinen Untersuchung. Erst 1924 räumten die Griechen die letzten Dörfer auf dem Gebiet des albanischen Staates, doch die Camëri selbst war bereits 1913 zum grössten Teil Griechenland zugesprochen worden, durch die Fahnenflucht der Albaner, die den Zusammenbruch der türkischen Verteidigungslinie herbeiführte und dadurch vielleicht auch die Grenzziehung zwischen Griechenland und Albanien ungünstig beeinflusste, wie Ekrem Bey Vlora meint.²⁸ Eine Ausdehnung der Paragraphen des türkisch-griechischen Vertrages von Lausanne über den griechisch(-orthodox) / türkisch(-mu-

²⁵ E. B. Vlora, *Lebenserinnerungen*, Band II, München 1973, 148, Anm. 29, wo fälschlich »1910/11« steht.

²⁶ E. Vlora, *op. cit.*, II, 49, Anm. 30 u. II, 268, Nr. 28. — Die einschlägigen Darstellungen der Balkankriege verzeichnen keine Kampfhandlungen in Camëri; eine Ausnahme bildet lediglich Kleanthes Nikolaides: Griechenlands Anteil an den Balkankriegen 1912/1913 (Wien u. Leipzig 1914), der S. 131f u. a. von einem »Raubzug« Ekrem Beys gegen Himara und einen Überfall Fuad Beys aus Pronia auf Paramythia spricht, doch seien diese Unternehmungen (um die Jahreswende 1912/13) bereits auf Weisung der neugebildeten albanischen Regierung erfolgt.

²⁷ 1928 hatte der Ort ganze 564 Einwohner, für 1960 werden 3500 ungegeben; *Megali Elliniki Egkykopaideia*, Athen 1930, u. Ergänzungsband (Sympliroma; Athen o. J.), Art. »Igoumenitsa«.

²⁸ E. Vlora, *op. cit.*, Band I, München 1968, 274; vgl. a. II, 19 u. II, 31f.

slimisch)en Bevölkerungsaustausch auch auf die muslimischen Albaner der Camëri 1923/24 konnte durch albanische Intervention beim Völkerbund jedoch verhindert werden.²⁹

САНЦАК ЧАМЛИК. БЕЛЕШКЕ О ЈЕДНОМ КРАТКОТРАЈНОМ
ПОЗНООСМАНСКОМ СРЕЗУ

Резиме

Реформом вилајета из 1864/67 године створене су веће територијалне јединице које нису биле дугог века; једино је санџак Чамлик успео да се одржи све до избијања првог балканског рата, када је, подељен између Грчке и Албаније, постао узрок пограничних борби које су трајале до 1924. године. Турски назив Чамлик (који нема никакве везе са значењем речи: „смрекова шума“) најбоље се објашњава преко албанског »Camëri«. Тај назив не помињу европски путописци XIX века већ се он први пут јавља у царском алманаху за 1326. годину (1910). Према Албанцу Sami Frasherу санџак Чамлик обухватао је Превески санџак и западни део Јањинског санџака.

²⁹ E. Vlora, *op. cit.*, II, 166.

Vladimir STOJANCEVIC,
Historisches Institut
Belgrad

**DIE UNGELÖSTEN AGRARRECHTLICHEN VERHÄLTNISSE IM
OTTOMANISCHEN REICH ALS URSACHEN DER
VOLKSBEWEGUNGEN BEI DEN SÜDSLAWEN VON
1832 BIS 1860**

I

Das Grundproblem schlechten Zustandes der Balkanvölker unter der türkischen Herrschaft um die Mitte des XIX. Jahrhunderts bestand, vor allem, in der ungerichteten rechtlichen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Lage des Bauerntums, besonders hinsichtlich der agrarrechtlichen Verhältnisse. Die Abschaffung des Janitscharenordens im Jahre 1826, des Spahisystems in 1839 und die Einführung der Tansimat-Gesetze riefen eine grosse Krise im Ottomanischen Reich hervor. Die Massen entmachteter Janitscharen und Spahis suchten auf dem Lande eine neue Existenz, von dem Bauer und auf seine Rechnung. Auf dem Lande verstärken sich die tschiflik-sahibischen Produktionsverhältnisse, sowie auch gesellschaftliche und wirtschaftliche, welche die Steuerverpflichtungen der Landleute stark vergrössern, besonders in den Dörfern mit christlicher Bevölkerung.

Auf der anderen Seite, ermöglicht die Institution der sogenannten »Iltisame«, d. h. die Verpachtung staatlicher Steuern, zahlreiche Missbräuche und Schikanen der christlichen Rajah. Die Geldwirtschaft, welche in der Türkei um die Mitte des XIX. Jahrhunderts überhandnahm, die Schaffung neuer Beziehungen auf der Relation Stadt-Land, bzw. zwischen der städtischen Wirtschaft und der Landeserzeugung, brachte tiefe Störungen in den wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Verhältnissen im allgemeinen hervor, was in erster Linie das Land und die Landleute traf. Nachdem sie

das Land erfasste, trachtete die Geldwirtschaft es so viel als möglich auszubeuten: die Nachfrage in Agrarprodukten und Rohstoffen stieg immer mehr, sowohl für die Bedürfnisse des Inlandmarktes als auch für den Exporthandel. Die unregelmäßigen agrarrechtlichen Verhältnisse auf dem Lande bieten weitgehende Möglichkeiten, auf den Bauern einen Druck auszuüben und seine wirtschaftliche Kraft auszupressen.

Der wirtschaftliche Druck auf das Dorf wurde mit einer Massenplünderung der Bauern seitens der Organe der türkischen Landes- und Lokalverwaltung kombiniert. Die Pforte war machtlos, die Autorität der Gesetze und der Behörden aufrechtzuerhalten, den Bauern tatsächlich zu schützen und aus diesem Grunde kam es zu etwa dreissig Aufständen, Erhebungen und politischen Bewegungen gegen die Türkenherrschaft zwischen 1832 und 1860. Die Tansimat-Gesetze waren im Prinzip bestrebt, die Lage der christlichen Bauern dadurch zu erleichtern, dass sie deren Situation in neuen Verhältnissen, und zwar nach den Verfügungen des Hatti-i-Scherif von Gülhane, regeln würden.

Die Lebenspraxis war aber anders zum Nachteil der christlichen Bauern. Die wirtschaftliche und soziale Lage der Rajah nach 1840 verschlimmerte sich wegen der neuen fiskalischen Politik der Pforte, welche in der Institution der »Iltisame« verkörpert war, und besonders wegen des verstärkten Drucks, welchen die Grundherren auf die Landbevölkerung ausübten und der sich, vor allem, in der Wegnahme von Bauernergüter und in der Vertauschung des klassischen tschiftluk-sahibischen Neuntels mit der Naturalquote des sog. Viertels, Drittels oder sogar der Hälfte des gesamten landwirtschaftlichen Ertrags des Bauern offenbarte.

Nach dem Krimkrieg steigt auf dem Lande rasch auch die Institution der Fronarbeit — Angaria auf den Privatbesitzen mohammedanischer Eigentümer, was — wirtschaftlich und gesellschaftlich — besonders den Bauer und seine Bauernwirtschaft bedrückt. Die rechtliche Unbeschütztheit der Christen vor dem Gericht (sogar der städtischen Bevölkerung) und die starke Pauperisation der breiten Schichten der Landbevölkerung — sind die allgemeine Charakteristik der rechtlichen und sozial-wirtschaftlichen Lage des christlichen Bauerntums im Ottomanischen Reich in den fünfziger und sechziger Jahren des XIX. Jahrhunderts. Unter solchen Lebensbedingungen, leistet das Bauerntum der Balkanvölker, in erster Linie die südslawischen Populationen, einen immer stärker werdenden, bewaffneten und politischen Widerstand und, auf verschiedene Weisen, trachtet die türkische Herrschaft zu eliminieren. Daher, gerade von den ungelösten agrarrechtlichen Verhältnissen ausgehend, erstarken die national-politischen Bewegungen bei der slawischen Bevölkerung der Türkei, die sich zum grössten Teil auf das freie Serbien und Montenegro stützen.

Zwischen 1832 und den sechziger Jahren fügt sich die Agrarproblematik der christlichen Untertanen der Türkei in die Prozesse der weiten politischen Bewegungen in der Nachbarschaft von der Türkei ein, und die soziale und wirtschaftliche Emanzipation der südslawischen Bevölkerung in der Türkei verbindet sich mit der Frage der politischen Befreiung von der türkischen Herrschaft. In jedem Fall werden verschiedene Formen der Forderung und Erzwingung gewählt, oder abzunötigen versucht, grössere Freiheiten für die Untertanen der Pforte zu erkämpfen. Die ungelöste Agrarproblematik, besonders was agrarrechtliche Verhältnisse betrifft, lag jenen tiefen sozialen Gärungen in der Europäischen Türkei zugrunde, die zu Beginn des XIX. Jahrhunderts zur Serbischen und zur Griechischen Revolution, um die Mitte desselben Jahrhunderts zur autonomistischen Bewegung der Albaner und der Bulgarischen Erneuerungsbewegung und 1875—1878 zur grossen Orientalischen Krise führten, welche mit der Befreiung eines grossen Teils der südslawischen Völker enden wird.

II

Was verlangt der Bauer von der Staatsverwaltung, von der Pforte?

Erstens, den Rechtsschutz gegen die Missbräuche der Behörden und einzelner Moslems, für sich selbst, seine Familie und sein Gut. Denn dort, wo es keinen Rechtsschutz gibt, wo er der Wirkung einer politisch unregelmässigen Situation oder anarchischen Verhältnissen ausgesetzt ist, wo statt einer regulären und gerechten Gewalt das Recht des Stärkeren oder die Willkür der Baschibosuks herrscht, gibt es für den Bauern weder materielle Existenz noch Prosperität. Unter solchen Umständen, verlassen sogar jene, welche eigene Erbgüter haben oder sind verhältnismässig wirtschaftlich gut situiert, ihre Besitze, nach den Gegenden wo das Leben sicherer ist, ziehen oder wandern aus der Türkei aus. Selbstverständlich tut der Bauer dies nur in äusserster Not oder in extremen Verhältnissen, da er sonst nur unwillig das Land verlässt, von dem er allein leben kann.

Zweitens, verlangt der Bauer die Regelung agrarrechtlicher Verhältnisse, besonders in den unfreien, den Grossgrundbesitzern gehörenden oder »mesalischen« Dörfern, sowie in den Fällen wo er durch die Tschiftlik-Produktionsverhältnisse auf den Beggütern gebunden ist. Mit anderen Worten, eine Normierung agrarrechtlicher Verhältnisse, welche genau und gesetzmässig seine Verpflichtungen und seine Rechte bestimmen würde. In den von dem Gutsherrn abhängigen Dörfern, legt der Bauer besonderen Wert auf folgende Fragen: Vermögensverhältnisse, weiter Produktionsverhältnisse-Verpflichtungen und gesetzlicher Schutz bestimmter agrarrechtlichen Verhältnisse. Für den Bauer, welcher auf einem Beggut lebt und arbeitet, ist es nicht einerlei, ob er dem Landherrn ein

»Neuntel«, ein »Viertel« oder ein »Drittel« abzugeben habe, sowie ob er in der Situation eines Pächters (Kesimçi), Halbpächters (»napoličar«) oder mit dem Produktionsstatus eines Knechtes (Argat, landwirtschaftlichen Lohnarbeiters) sei. Ohne grundsätzliche Lösung der Frage was gehört wem — was ist freies Erbgut und was Tschiftlik, bzw. wieviel man, dem Gesetz nach, dem Staat und wieviel dem Landherrn (Eigentümer) zu geben hat — konnte sich der Bauer nie genaue Rechenschaft geben über seine Verpflichtungen, bzw. wieviel war er — durch den Druck oder mit Betrug — gezwungen zu geben mehr als er verbunden war, was schliesslich alles seine wirtschaftliche Lage und seinen gesellschaftlichen Standard benachteiligte. In solchen Fällen bestand man auf dem Regime des kanunmässigen Neuntels oder wenigstens die allmähliche Belastung mit der Pflicht, das »Achtel«, das »Viertel«, das »Drittel« und die »Halbpächtergebühr« zu entrichten, möglicherweise zu verhindern. Der Regelung agrarrechtlichen Verhältnisse, aber, standen viele Missbräuche und gesetzwidrige Usurpationen im Wege. Der Bauer beschwerte sich bei der Pforte (illegalerweise auch bei den europäischen Konsuls, bzw. bei der Regierungen Russlands, Serbiens und Österreichs), besonders über folgende widerrechtliche Angelegenheiten, indem er ihre Abschaffung verlangte, und zwar:

— den Verbot der »Angaris« (Fronarbeit) ausser für den Bedarf des Staates,

— den Verbot der gewaltsamen Wegnahme von Erbgütern, (»Baština«) d. h. die Bewahrung des Bauernbesitzes vor dem Prozess dessen Verwandlung in Tschiftliks,

— den Verbot dem Grundherrn und seinen Organen ins Dorf zu kommen ausser Erntezeit und wegen der Eintreibung des grundherrlichen »Haks«,

— den Verbot der gewaltsamen Wegnahme und Besteuerung des Neulandes, (»Krčevine«),

— den Verbot der unentgeltlichen Einquartierung und Verpflegung grundherrlicher Knechte (Subaschas, Kjajas, Flurhüter, (»Bekčije«) usw.,

— die Legalisierung des Vorkaufsrechts von grundherrlichen Parzellen (Mülks) bzw. der Erlösung des Dorfes von grundherrlicher Tschiftlik-Verhältnisse.

Die Regelung vermögensrechtlicher Verhältnisse, weiter die Regulierung der Produktionsverhältnisse lagen den gesamten agrarrechtlichen Verhältnissen auf dem Lande, sowie der gesamten sozialen und wirtschaftlichen Lage der Bauern in der Türkei zugrunde.

Drittens, bestand der Bauer sehr energisch auf seiner Gleichberechtigung vor den türkischen Gerichten und auf dem Respekt der Gesetze bei der Gerichtsverhandlung, besonders in Zivil und Vermögensprozessen. Diese Frage war sehr wichtig, weil die Verfügungen des Scheriatrechts, nach welchen man hauptsächlich in inneren Gegenden des Reiches urteilte, den Christen in seiner bür-

gerlichen Gleichberechtigung diskriminierte und dadurch auch die Rechtsgültigkeit seiner Klage gegen den Moslem, sein Zeugnis und sein Anspruch auf gleichberechtigte Behandlung im Gerichtsverfahren zunichte machte. Nur rechtlich vor den Gesetzen und Gerichten des Reiches gleichgestellt, konnte der christliche Bauer sein Erbgut, seine Mobilien, seine Rechte aus den agrarrechtlichen Produktionsverhältnissen schützen und behalten, Rechte auf welche neue sozial-wirtschaftlichen Prozesse — infolge immer stärker werdenden Durchdringung des europäischen Kapitalismus in die Türkei — einen gesteigerten Druck ausübten.

Viertens, stellte sich, im engsten Zusammenhang mit dem vorangehenden, für den Bauer als eine Lebensfrage noch die Anerkennung des Rechts auf freie Verfügung über sein Gut bzw. über die Erzeugnisse seiner Wirtschaft und das Recht auf die Bewegungsfreiheit. Die gesetzliche Anerkennung des Ersteren ermöglichte nicht nur die wirtschaftliche Beschützung des Bauern-Erzeugers von der Willkür und (Kaufs-und-Verkaufs) Monopols des Grundherrs-Agrariers, sondern auch seine soziale Emanzipation, infolge erweiterter Kontakte mit der Aussenwelt, hauptsächlich mit den benachbarten Marktplätzen und übrigen Stadtzentren.

Die Frage von »Vergiyeye«, des allgemeinen Steuern, berührte gleichermassen das Land und die Stadt, die Bauern und die Stadtbewohner, obwohl die letzteren mehr belastet waren.

Die Forderung nach der Freiheit des Kultus, sowie nach dem Schutz vor gewaltsamer Islamisierung und der Abführung christlicher Frauen und Mädchen, gehörte zur allgemeinen Problematik der christlich-türkischen Beziehungen und betrafen weniger das Wesen der agrarrechtlichen Verhältnisse auf dem Lande.

All diese Forderungen zielten auf die Erleichterung der agrarrechtlichen Verhältnisse auf dem Lande. Und um diese zu verwirklichen genügte nicht, dass sie von der Pforte gesetzlich anerkannt werden, d. h. dass sie den Bauer und seine wirtschaftlichen und sozialen Interessen in ihren Schutz nimmt. In der Türkei der Reformperiode des Tansimats leidete der Bauer — wie bekannt — nicht wegen des Mangels an gutem Willen seitens der Pforte oder wegen des Mangels an guten Staatsgesetzen und gesetzlichen Vorschriften, sondern wegen ihrer Durchführung.

Die Unwirksamkeit der Staatsverwaltung, das Fehlen der Kontrolle über die Tätigkeit der lokalen Organe, sowie die allgemeine Korruption der administrativen und gerichtlichen Personale konnten eine sichere Durchführung gesetzlicher Verfügungen der Pforte nicht fördern. Sogar die höchst bedeutenden Staatsgesetze, wie z. B. der Hatti-i-Scherif von Gülhane aus 1839 und der Hatti-i-Humajun aus 1856 waren nicht rechtsärtigerweise und wirksam ins Leben gerufen worden gerade wegen des Widerstandes, welcher seitens der konservativen sozial-politischen und religiösen Kreisen geleistet wurde, sowie wegen deren Umgehung seitens der administrativen Organe in den Provinzen. Deshalb erhebt das südslawische

Bauerntum — (und sonst gilt dies im allgemeinen auch für den albanischen und griechischen Bauer) — als seine besondere Forderung die Institution der Volksvertreter vor den Nahiye- und Sandschakbehörden der Pforte, die Institution des Kodschaschis — mit dörflichen und Nahiye-Kompetenzen — als Organs der völkischen Selbstverwaltung und des völkischen Selbstschutzes. Diese Kodschaschis (mancherorts auch als Knesen oder Baschknesen) vertraten in vielen Zuständigkeiten türkische Müdirs und türkische Gerichte und waren zugleich, (unter Verantwortung vor den Gesetzen), eine Art Kontrolle in der Durchsetzung agrarrechtlicher Normen (agrarischer Verpflichtungen) in den Dörfern. Die Institution von Kodschaschis und Knesen (Baschknesen), aber, hatte (oder könnte haben) auch die Bedeutung der Vertretungsorgane bei den türkischen Nahiye-oder Sandschak-Behörden, sowie die Bedeutung geheimer politischer Führungen in allen Angelegenheiten von weiterem völkischen, national-politischen Charakter und bei der Aufrechterhaltung von Verbindungen der südslawischen Welt auf der Balkanhalbinsel mit den freien Staaten, Serbien und Montenegro.

III

Die Institution von Kodschaschis und Knesen konnte nicht zum Ausdruck kommen, sogar als die Türken diese zeitweilig annahmen und ins Leben riefen, mit der Begründung, dass sie in einigen südslawischen Gegenden auch in früheren Zeiten existierte. Die Türken wussten sehr gut, dass diese Knesen von dem Volk als seine politischen Vertreter angenommen werden könnten. Die Rolle einiger Stammesknesen in Herzegowina — zum Beispiel in Grahovo — im Laufe der ganzen ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts, der Knesen von Zmijanje in der Gegend von Bosnich Krajina um die Mitte des XIX. Jahrhunderts, der Baschknesen der Nahiye von Niš in 1835 und der Kodschaschis der Nahiye von Pirot in 1836, weiter der Kodschaschis von Vlasotince und Zaplanje in den vierziger Jahren des XIX. Jahrhunderts, der Baschknesen von einigen Nahiyen im bulgarischen Zagorje in den Ereignissen um den Aufstand aus dem Jahre 1850 — hatte zur Bedeutung politische Führer des Volkes lokalen Charakters herangewachsen und stellte daher, vom türkischen Standpunkt aus, die Gefahr für die Integrität des Reiches dar, in den weitläufigen Räumen der Eyalets von Bosnien und Rumelien.

Von ihren staatlichen Interessen ausgehend, lehnten die Türken ab, den christlichen Baschknesen und den Kodschaschis von Nahiye eine grössere und, vom Standpunkt des Gesetzes, beständigere Wichtigkeit anzuerkennen, da die Türkei, vor allem, ein auf der Lehre des Islams begründeter Staat war. Dadurch verschärfte sich der politische Aspekt des Konfliktes zwischen der christlichen

Bevölkerung der Balkanländer und der Türkei als Staat. Von den Bestimmungen des Vertrags von Adrianopel aus 1829 und besonders von jenen des Hatti-i-Scherifs von Gülhane aus 1839 und des Hatti-i-Humajun aus 1856 ausgehend, gab die Pforte der dörflichen Rajah auch das Recht auf die Gesetzlichkeit vor den türkischen Gerichten und Verwaltungsbehörden, und erliess die Verordnungen (Fermane) über die Regelung der agrarrechtlichen Verhältnisse in einzelnen Gegenden oder Vilayets.

In dieser Hinsicht waren besonders wichtig: die Verordnung des Grosswesirs Mehmed Reschid Paschas aus 1831/32, mit der Gültigkeit für einige Grenzpaschaliks Bosniens und Rumeliens, der Ferman aus 1851 über die Regelung der Vermögens- und allgemeiner agrarrechtlichen Verhältnisse für die Nahiyes des Sandschaks von Widin, weiter die Saferverordnung aus 1859 mit der Gültigkeit für den Eyalet von Bosnien und das sog. Gesetz von Leskovac aus 1860 (gültig praktisch für den ganzen Sandschak von Niš). In einigen Gegenden von Mazedonien, Altserbien und Bulgarien versuchte man die agrarrechtlichen Verhältnisse mit Palliativmassnahmen zu regeln, und zwar durch Verordnungen, welche von den administrativen Lokalbehörden erlassen wurden.

All diese Massregeln, aber, blieben ohne bedeutendere Ergebnisse. Die agrarrechtliche Problematik verschärfte sich immer mehr zum Nachteil des christlichen Bauerntums, besonders wegen der Missbräuche türkischer Gerichte, welche einzelnen Mohamedanern Eigentumsurkunden (Senets) auf die usurpierten Dorfluren ausstellten. Dies galt besonders für die Sandschaks von Priština, Niš und Sofia und für einige Gegenden Mazedoniens, wo um 1860 sehr wenig freie Dorfländer bzw. freie christliche Dörfer erhalten geblieben sind. In Wirklichkeit schützte die Pforte die wirtschaftlichen Interessen der christlichen Bauern nicht und dies stellte nicht nur das Grundproblem in ihrer inneren Politik dar, sondern auch einen ständigen Anlass zu europäischer diplomatischer und sogar auch politischer Intervention. All dies hatte zur Folge eine ständige Vertiefung sozialer und politischer Gegensätze zwischen dem türkischen Staat — Ottomanischen Reich und seiner Steuer- und Agrarvertretern, und der breiten Volkschichten der südslawischen Bevölkerung der Balkanhalbinsel.

Diese Gegensätze wiesen auf zahlreiche Charakteristiken einer gerade Klassenaufteilung zwischen jenen, die in ihren Händen das Recht und die Macht hatten -und die sie missbrauchten — und jenen anderen die vergebens kämpften, um sich wenigstens die Elementarrechte auf ein ungefährdetes Leben und eine sichere Arbeit zu erwerben. Fast das gesamte Bauerntum der südslawischer Völker unter der türkischen Herrschaft stellte dar, besonders nach dem Krimkrieg, den Gegenstand einer grossen, gesetzwidrigen und masslosen wirtschaftlichen Ausbeutung und einer sichtbaren sozialer Unterjochung, mehrfach geplündert und verfolgt — in vielen

Fällen auch von den Organen der Lokalbehörde, welche die Pforte nicht kontrollierte, weiter von den türkischen Gerichten und schliesslich von den zahlreichen Baschibosukbanden und sogar von einer nicht so unbedeutender Zahl einzelner Usurpatoren, besonders in den Dörfern. Dies machte sich fühlbar besonders in den sechzig Jahren des XIX. Jahrhunderts, wenn es im Ottomanischen Reich auf allen Seiten gährte. Die Ursachen der grossen Ostkrise von 1875—1878 zeigten sich bereits in der Periode zwischen 1832 und 1860: die ungelösten agrarrechtlichen Verhältnisse auf dem Lande mit südslawischer Bauernbevölkerung und auf dem südslawischen ethnischen Gebiet dieser Periode, waren der Ausgangspunkt für die nachfolgenden Ereignisse und wiesen auf den Fehlschlag der ganzen Reformbewegung der Pforte hin, welcher grosse geschichtliche Folgen sowohl für das Ottomanische Reich als auch für seine südslawischen Untertanen hatte.

НЕРЕШЕНИ АГРАРНО-ПРАВНИ ОДНОСИ У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ КАО
УЗРОЦИ НАРОДНИМ ПОКРЕТИМА КОД ЈУЖНИХ СЛОВЕНА
1832—1860. ГОДИНЕ

Резиме

После пораза у рату са Русима и Једренског уговора 1829 г. Порта је покушавала да на основу Танзиматског законодавства уреди и аграрно-правне односе на селу. Посебна уредба великог везира Мехмед Решид паше 1831/32. г. са важношћу за Приштински и друге Косовске пашалуке није била од трајније вредности. Међутим 1830-их година јавља се неколико већих буна јужнословенског становништва у Босни, Румелији и Бугарској. Гилхански хатишериф 1839. г. укинуо је спахијски ред али је задржао старе аграрно-правне односе на селу уводећи нову институцију „илтизама“ — закупништва пореских и аграрних обавеза сељака према држави. Тада нагло напредују и тзв. читлучки продукциони односи, односно одузимање баштина од сељака.

Велики народни устанци у Нишком и Видинском санџаку 1841. и 1850. г., са низом других мањих буна, завера и покрета у Босни, на Косову, у Врањском пашалуку, Старопланинском Загорју, одразили су тежак положај сељаштва у Турској. Порта покушава да регулише посебним уредбама ново стање, али без успеха. Ни Саферска уредба из 1859. г. за санџаке Босанског ејалета, ни тзв. Лесковачки закон из 1860 са важношћу за Нишки санџак, нису довели, као ни неке локалне уредбе у Бугарској, до резултата. Хатихуманјун из 1856. г. остао је мртво слово на папиру. Отуда је приметно велико незадовољство јужнословенске раје са турском управом, па долази до великог инспекционог пута, и до полицијских прогона, великог везира Мехмед Кибризли паше 1860. г. по Бугарској и Румелији, и до даљег погоршања друштвеног, политичког и економског положаја Словена у Турској.

Реферат доноси исцрпнију анализу овог тешког положаја сељака и политичке реперкусије за његове односе са Портом.

Danica MILIĆ
L'Institut d'Histoire
Belgrade

AGENCE DE BUCAREST — REPRÉSENTATION SERBE EN VALACHIE ET MOLDAVIE

Dans l'historique de la représentation serbe à Bucarest, mieux connue sous le nom d'Agence de Bucarest, il y avait plusieurs étapes, dans lesquelles les intérêts du commerce serbe et de ses protagonistes jouaient périodiquement un rôle plus ou moins grand. L'activité du premier agent de cette représentation était, dans les premières années après la deuxième Insurrection serbe, de nature plutôt politique, tandis que lors de la période qui suivit la paix d'Adrinople et les hattî-chérifs de 1830 et 1835, lorsque cette représentation avait définitivement assumé le caractère d'une institution, elle soutenait, outre l'intérêt politique, également l'intérêt des commerçants et des autres personnalités éminentes serbes, avec le Prince Miloš en tête. Après l'année 1835, l'Agence fut dotée aussi du statut consulaire se chargeant du soin des ressortissants serbes, de la protection de leurs intérêts dans le domaine de droit civil et légaux.

Donc, grâce au concours des circonstances après la fin des guerres russo-turques, aux hattî-chérifs susmentionnés et à l'élection d'Alexandre Ghica à la dignité de prince en Valachie et de Michel Sturdza en Moldavie en 1834, les conditions avaient mûri pour entreprendre, de façon plus convenable, la réglementation des relations mutuelles de voisinage, de commerce et autres entre la Serbie d'un côté et ces principautés danubiennes de l'autre. La période de vingt ans, au cours de laquelle se développait leur coopération effective aussi bien dans les domaines politique qu'économique, avait un caractère spécifique, car l'existence du protectorat russe sur la Valachie et la Moldavie indiquait la nécessité de demander l'approbation des autorités russes, tandis que le fait que les principautés appartenaient en même temps territorialement à la Turquie

imposait l'observance des traités et les prescriptions des lois valables pour ce dernier pays. L'agent dit russe de Serbie en Valachie Mihajlo German et par la suite son successeur Dimitrije Mustakov, qui étaient délégués auprès de la représentation russe en Valachie, représentatien, dans un certain sens, les intérêts privés du prince Miloš et même ceux de la Serbie. Les liens d'amitié personnels du prince Miloš avec les boyards valaques étaient affermis par les affaires de commerce et l'intérêt et statut spécifiques du prince serbe en tant que propriétaire d'un grand nombre de domaines en Valachie, grâce à quoi il était devenu leur voisin direct et leur concitoyen.

Par le firman du Redjeb de l'année 1251, c. à d. du mois d'octobre 1835, le sultan Mahmoud II avait établi l'Agence serbe à Bucarest, en faisant ressortir, comme une des raisons essentielles pour la fondation de celle-ci, la nécessité de protéger le commerce du peuple serbe dans ces pays ainsi que la propriété des citoyens serbes qu'ils y possèdent. Par un acte spécial le sultan avait demandé aux princes de Valachie et de Moldavie de respecter ce firman.¹ Les compétences et la manière d'agir de l'Agence ont été déterminé par le décret du prince Miloš Obrenović, du 17 février 1836 et précisées en 22 points: la représentation des commerçants et du commerce serbes, des intérêts du prince et du peuple serbe, la sauvegarde des rapports de bon voisinage. L'Agence a été également chargée de la tâche et du rôle d'observateur dans les relations politiques, surtout celles où se manifestaient les tendances des Grandes puissances, ce qui se rapportait surtout à la Russie et à la Turquie. L'Agence a été également chargée de suivre les mouvements internes dans la vie politique et économique de la Valachie et de la Moldavie, les changements dans l'organisation de l'appareil et le pouvoir d'Etat, les changements personnels dans leurs institutions, ainsi que les changements personnels dans les représentations étrangères à Bucarest et à Jassy. L'agence a reçu pour tâche de suivre aussi le mouvements des visites étrangères — arrivées ou départs et leurs résultats. L'Agence s'appuyait dans son activité sur le réseau des collaborateurs, qui était composé d'hommes de confiance et aux dispositions amicales envers la Serbie, qui se trouvaient à Bucarest, à Jassy, à Braïla, à Guirgiu, à Tchernietz, avec la possibilité d'une récompense spéciale. Outre les devoirs de nature politique-consulaire et de renseignements, à L'Agence a été recommandé de s'acquérir, par son activité, la confiance du consul général russe.

L'Agence a été, en outre, chargée d'expédier les affaires consulaires relatives au statuts des citoyens serbes qui auraient séjourné pendant un certain temps en Valachie et en Moldavie, principalement

¹ Archives de Serbie, (Arhiv Srbije — AS), Ministère des affaires étrangères (Ministarstvo inostranih dela — MID), I, 1844, V. Rn 2.

ment pour leurs affaires de commerce, mais aussi des autres citoyens qui se seraient trouvés là comme réfugiés du pays.²

L'Agence fonctionnait de la même façon que les autres institutions du pays, liée directement par la responsabilité personnelle au Prince, comme protagoniste du pouvoir central. Le personnel de L'Agence était composé: du représentant consulaire, de l'agent, ensuite du secrétaire, du drogman, et de deux serviteurs.³ Ils touchaient leurs appointements de la Caisse nationale. Nikola German, qui était jusque là l'agent du prince en Valachie, fut nommé le premier agent et le prince Alexandre Ghica donna son agrément à cette nomination.

Selon le recensement fait le 17 février 1836, l'Agence avait établi que 60 sujets serbes, provenant de toutes les régions de la Serbie, vivaient en Valachie, alors que l'année suivante ont été trouvés 78 ressortissants serbes.⁴ Le financement de l'Agence se faisait par l'intermédiaire de la maison bancaire des frères German.⁵

Outre tous les travaux ci-dessus énumérés, qu'effectuait l'Agence, elle prenait aussi soin des intérêts privés du prince, de sa propriété et de son commerce qu'il faisait sur une grande échelle en association avec les autres commerçants et chefs serbes (frères Simić, Miša Anastasijević) et le prince de Valachie Ghica,⁶ qui avaient le monopole du commerce de sel dans cette partie de la Péninsule Balkanique.

Malgré les succès obtenus par l'Agence dans la gestion des affaires, la question de son existence ultérieure se posa déjà en 1839, après le départ du pays du prince Miloš;⁷ qui s'était rendu précisément en Valachie où il jouissait de l'hospitalité du prince Ghica et après cela, il se rendit dans sa propriété de Herești.

Immédiatement après la suspension de l'activité de l'Agence, arriva le nouveau firman du Sultan Abd-ul-Medjin, au commencement de zilhidjé 1255, c. à. d. du mois de février 1840, par lequel il renouvelait, comme il était de coutume, le firman antérieur relatif à l'Agence, après l'arrivée au trône du prince Mihajlo Obrenović. Dans les firmans spéciaux de l'année 1841, qu'il avait adressés

² Archives de Serbie, Agence serbe à Bucarest (Srpska agencija u Bukureštu), 1836, N 2.

³ AS, Collection de Mita Petrović (Zbirka Mite Petrovića), 7003.

⁴ AS, Principale Caisse d'État (Glavno kaznačejstvo), Rn 35, 1838.

⁵ AS, Zbirka Mite Petrovića 7703 et Glavno kaznačejstvo, 1837, Rn 52, 65 et Zbirka Mite Petrovića, 6895.

⁶ Archives de Serbie, MID, I, 1842, V, 21; AS, Chancellerie du Prince (Kneževa kancelarija — KK) XXX, 1257 de l'année 1856: 1255 de 1836; 1396 de 1836 et KK XII, 962 de 1837 et KK XIX, 654 de 1838; D. Milić, *Bukureška agencija i srpsko-vlaška trgovina solju*, Istorijski časopis XVIII, Beograd 1971, notes 43, 44, 45.

⁷ Id., notes 57, 60 et Radu Flora, *Relatiile iugoslavo-româna sinteza*, Lamina XXVI/6, Pañçiova 1968, 324.

simultanément aux princes de Valachie et Moldavie, le sultan attirait l'attention de ceux-ci à l'observance du statut de l'agent et à la nécessité de continuer à entretenir des rapports corrects et d'offrir la protection aux commerçants et aux sujets serbes.

L'Agence a renouvelé son activité au printemps de l'année 1841, et elle fut officiellement rétablie par le Décret du 19 avril 1841. Au poste de l'agent, comme successeur de M. German, qui était décédé dans l'entre-temps, fut nommé Djordje German,⁸ avec l'obligation de continuer le travail de l'ancienne Agence et de terminer toutes les affaires interrompues. Les compétences de l'Agence ont été élargies, particulièrement en ce qui concerne la protection des intérêts des citoyens serbes devant les tribunaux.⁹ Ont été précisés aussi les cas où il fallait offrir la protection aux citoyens serbes auprès des tribunaux valaques et moldaves, ce qui se montrait nécessaire de temps en temps en différents pour les ressortissants serbes demeurant pendant une plus ou moins longue période de temps dans les principautés susmentionnées en vue de pratiquer une activité professionnelle (commerce, métiers, exploitation du domaine agricole).

La différence fondamentale entre cette Agence, fondée pour la seconde fois, et celle qui lui a précédé, était due aux conditions changées en Serbie, la responsabilité étant dorénavant établie envers l'instance supérieure du pouvoir et non envers le prince comme autrefois. Dans le cas en question, cette autorité supérieure était le ressort correspondant du ministère des affaires étrangères. L'Agence a continué de s'occuper de certaines affaires entrant dans la compétence des consulats et des représentations diplomatiques et, outre le soin qu'elle prenait de ses compatriotes, recueillait aussi les informations sur les événements qui se produisaient dans la politique extérieure et intérieure du pays-hôte.

L'Agence recevait chaque jour les demandes des citoyens serbes ayant pour objet la régularisation des questions du domaine du droit privé, des rapports de famille et de propriété, la délivrance des passeports et le règlement de leur séjour. Un relevé a établi qu'il y avait 164 citoyens serbes domiciliés de façon permanente en Valachie et en Moldavie et au cours de la première année de son activité renouvelée l'Agence avait délivré 180 passeports.

On a pris également des mesures en vue d'améliorer les communications réciproques entre les principautés danubiennes, par l'ouverture simultanée des quarantaines des deux côtés du Danube, près de Radujevac et de V. Izvor (Froman), mais ceci n'a eu lieu qu'après la promulgation de l'ordonnance sur le passage en Valachie pour les quarantaines et les recontres, du 14 mai 1845.¹⁰

⁸ D. Milić, *op. cit.*, notes 64 et 65.

⁹ Pour le secrétaire de l'Agence a été prévue la qualification de juriste.

¹⁰ AS, MID, I, 1844, V. 2, Koncept (Minute) IN; 1953, le 16 sept. 1841 à Belgrade et ZZiUU, 64.

L'activité de l'Agence avait compris cette fois aussi la protection des intérêts des ressortissants serbes dans les différends relatifs aux dettes, l'acquisition des livres professionnels de la Russie, la médiation dans les cas de demandes des colonistes russes désireux de s'installer en Serbie et, surtout, la protection des intérêts des marchands du sel.¹¹

Le sort de l'Agence était aussi en rapport avec le changement des princes, Ghica en Valachie et Sturdza en Moldavie qui avaient donné leur consentement, en 1841, à la réouverture de l'Agence. Après que le prince Ghica fut remplacé, au mois d'octobre, par Georges Bibesco, l'activité de l'Agence devint de nouveau languissante,¹² le chargé d'affaires de l'Agence était son secrétaire qui avait remis au nouveau prince les salutations du prince Alexandre Karadjordjević ainsi que le programme d'une coopération de bon voisinage. Le consul russe Daškov avait, de son côté, aussi exercé son influence sur le prince pour accélérer la reconnaissance de l'Agence serbe. Le prince Bibesco donna son consentement, tout en posant les conditions suivantes: la compétence de l'Agence devait être restreinte, elle ne pouvait communiquer avec les autorités valaques que par l'intermédiaire des institutions valaques. De cette façon, l'Agence fut privée des droits dont tout autre représentation jouissait et elle se transformait par là en une représentation de caractère privé. Les conséquences d'un tel statut ne tardèrent pas à se faire sentir, car les ressortissants serbes restaient impuissants en demandant la protection de leurs droits: on leur enlevait les passeports, on les faisait payer différentes taxes,¹³ on les mettait en prison pour n'importe quelle bagatelle en vue de les contraindre à payer les tribut et taxes exigés par les autorités du pays, etc. En vain les citoyens serbes se réclamaient — ils des droits accordés par la Constitution, ce qui a été reconnu aussi par les Turcs, puisque la disposition générale sur la liberté de faire du commerce sur tout le territoire de l'Empire Ottoman se rapportait à eux de la même façon qu'aux sujets valaques.¹⁴ Les protestations officielles élevées par le Ministère des affaires étrangères serbe n'eurent aucun effet, même dans les cas où une prolongation de la durée de la quarantaine était évidemment nuisible aux intérêts des commerçants serbes. Les autorités valaques avisèrent les autorités serbes que l'existence de l'Agence était superflue, car elles étaient prêtes à garantir les droits en question aux ressortissants serbes de leur propre gré.¹⁵ Du côté serbe on considérait justement que les nouveaux princes n'étaient pas disposés à tolérer la continuation de l'activité de l'Agence. Le ministre des affaires étrangères de Serbie, Stojan Simić lors de sa mission spéciale auprès des princes nouveaux,

¹¹ D. Milić, *op. cit.*, notes 72, 73 et 74.

¹² AS, MID, I, 1843, IV, 14.

¹³ AS, MID, I, 1843, IV, 133 du 10 déc. et 1844, IV, 71 du 31 janv.

¹⁴ AS, MID, I, 1840, v. 2.

¹⁵ AS, MID, I, 1844, V, 2, N 595, Bucarest, le 22 mars.

Sturdza et Bibesco, intervenait, au nom du prince Alexandre, en faveur d'un traitement plus favorable de l'Agence. A cette intervention s'associeraient aussi le ministre russe à Belgrade, Danilevski et le consul Daškov de Bucarest. Le statut de l'Agence fut amélioré dans une certaine mesure, grâce à ces interventions, puisqu'on lui permit de s'adresser directement aux institutions valaques, mais on lui refusa le droit de représenter les citoyens serbes devant les tribunaux valaques. Les ressortissants serbes ont également reçu quelques concessions de caractère provisoire en Valachie, relatives au tribut, mais seulement pour la durée d'un an et demi. On accordait aux citoyens serbes le droit de vivre avec leurs passeports sans être contraints d'accepter la nationalité valaque.¹⁶

On se mit aussi d'accord sur la coopération des postes roumaine et serbe: les lettres et colis devaient être reçus en un endroit et les débarcadères du bac devaient être déplacés vers V. Izvor sur la rive roumaine et vers Brza Palanka, sur la rive serbe.¹⁷

Toutefois, le développement ultérieur des événements ne suivit pas, la même direction: au mois de décembre 1844 fut promulgué le décret, selon lequel les citoyens serbes en Valachie devaient être traités comme le reste de la raya, c. à d. qu'ils étaient obligés de payer le tribut et tombaient sous la juridiction des tribunaux valaques. C'était en effet la négation des accords antérieurement conclus.¹⁸ Comme les choses n'avaient l'air de s'améliorer ni au cours de l'année 1845, le statut de l'Agence serbe à Bucarest à l'avis du ministre russe à Constantinople, devait être réduit «à l'agence princière au lieu de l'agence nationale», donc, le statut qu'elle avait avant 1835.¹⁹ Stojan Simić fit un second voyage en Valachie, mais aucun changement ne fut réalisé.²⁰

Quant à l'Agence, son activité en ce temps-là se développait dans les cadres qui n'étaient pas discutables: c'est aussi qu'elle tenait registre des citoyens serbe, encaissait le tribut qu'ils étaient obligés de payer, s'entremettait dans les affaires relatives aux paiements des dettes, suivait de près les événements importants qui se produisaient en Valachie, rassemblait des informations sur l'activité et la situation politiques, sur les relations avec la Turquie et la Russie, sur les mouvements des personnalités éminentes, serbes en Valachie, sur les opinions qu'exprimaient les personnalités influentes russes en Valachie, etc.²¹

Après 25 ans de son activité légalisée — l'Agence fut supprimée pour la seconde fois le 7 février 1851, par une décision du prince Alexandre Karadjordjević, motivée par le caractère impro-

¹⁶ AS, MID, I, 1844, V, 2.

¹⁷ AS, MID, I, 1844, IV, 82.

¹⁸ AS, MID, I, 1844, V, 2 — A. Simić à Boljan, le 15 mars.

¹⁹ AS, MID, I, IV, 150.

²⁰ D. Stranjaković, *Vlada Ustavobranitelja*, Beograd 1932, 106. (gouvernement défenseur de la Constitution).

²¹ AS, MID, I, 1846, I, 62 et V, 10, 44, 64.

fitable d'une telle institution et les problèmes que son maintien ne cessaient de soulever.²²

Par cette mesure furent atteints surtout les citoyens serbes qui faisaient du commerce en Valachie, dont les intérêts étaient à présent restés sans protection et qui étaient exposés aux différentes mesures de rigueur, introduites par la police par suite des effervescences révolutionnaires en Europe, de 1848—49, qui s'étaient produites non seulement en Autriche et en Hongrie, mais aussi en Valachie.

En rapport avec le statut considérablement modifié de la Valachie vers la fin de la sixième décennie du dernier siècle et avec son union avec la Moldavie en un État roumain unique, il y eut de nouveau des changements dans le sort de l'Agence serbe à Bucarest. Les mesures que le gouvernement serbe avait prises alors en vue de renouveler l'activité de l'Agence, étaient basées sur les anciens firmans des années 1835 et 1839, par lesquels le sultan avait reconnu aux autorités serbes le droit de protection de ses sujets dans le territoire de la Valachie et de la Moldavie. Il était nécessaire de trouver une solution favorable pour quelques milliers de sujets serbes qui étaient domiciliés, temporairement ou de façon permanente, sur le territoire roumain. La solution fut trouvée cette fois-ci dans l'établissement du service consulaire, donc, une fois de plus, de l'Agence. Par un concours de circonstances, le signataire de ce Décret fut, comme la première fois, le prince Miloš Obrenović. Le Décret fut signé et promulgué le 21 mars 1859.²³ Au cours des années suivantes, l'Agence modifia son statut en se transformant en représentation consulaire et diplomatique régulière, de la Principauté d'abord et ensuite, jusqu'en 1914, du Royaume de Serbie.

*
* *
*

Cet exposé succinct des tentatives faites en vue d'établir une Agence serbe dans les principautés de Valachie et de Moldavie, démontre que l'Agence, à partir de l'année 1835, date à laquelle elle fut fondée, — après une période de rapports informels et jusqu'en 1859, donc dans un intervalle de temps de moins de 25 ans, fut trois fois fondée et deux fois supprimée.

²² AS, MID, I, 1851, II, 18, N. 102 et 1851, II du févr.; N 29 — le 9 mars et Sovjet (Sénat), Rn 3, 1851, IN 273, le 25 janv.

²³ AS, Sovjet, 1859, 136 et ZZiU, XII, 25.

**БУКУРЕШКА АГЕНЦИЈА — СРПСКО ПРЕДСТАВНИШТВО
У ВЛАШКОЈ И МОЛДАВИЈИ****Резиме**

Двадесетих година XIX века ово је представништво имало претежно политички значај, а после Једренског мира и Хатишерифа 1830—33. поред политичких заступало и трговинске интересе српских грађана. После 1835. године Букурешка агенција добија и конзуларни статус, преузимајући бригу о српским поданицима и заштиту њихових грађанско-правних интереса, према задацима предвиђеним Указом кнеза Милоша 1836. године. После одласка кнеза Милоша 1839. године, обустављен је и рад Агенције. Поново је обновљен царским ферманом, издатим 1840. године поводом ступања на престо Михаила Обреновића. Агенција је по званичној дужности штитила интересе и права српских грађана у Влашкој и Молдавији, а посебно пред судовима. Поред тога обављала је и неке задатке по налогу министарства иностраних дела, који су спадали у домен дипломатске службе. На рад овог представништва утицале су потом и промене прилике у Влашкој и Молдавији, после смене кнежева Гике и Стирце, које су његов значај сводили на „књажевску, а не народну агенцију“, као што је то пре 1835. године и било. Потом је Агенција 1851. године укинута уз образложење српских власти „због нерентабилности“.

Шездесетих година су на судбину српске агенције утицале нове промене у положају Влашке и Молдавије, као саставних делова нове румунске кнежевине. Указом кнеза Милоша из 1859. године успоставља се поново српско представништво — овога пута у Румунији, са повећаним компетенцијама у погледу конзуларних и дипломатских дужности и тако послуже уз одговарајуће модификације током наредних деценија све до I светског рата.

На тај начин је Агенција у Букурешту у току четврт века, три пута оснивана и два пута укидана.

Miodrag MILIN

Université de Timișoara
Timișoara

MOMENTS DE L'HISTOIRE DES RELATIONS POLITIQUES ROUMAINES—SERBES (1867—1871)

Après l'avènement en Roumanie du prince régnant Charles, les rapports politiques entre la Roumanie et la Serbie s'affaiblissent pour le moment, ce qui s'explique par la collaboration serée entre les princes Cuza et Michel.

Mais la situation objective du Sud-Est de l'Europe imposait la reprise de cette collaboration politique. D'une part, le prince de Serbie, fidèle à la politique nationale, insistait à Constantinople pour obtenir l'évacuation des forteresses limitrophes par les garnisons ottomanes; il est facile à supposer que l'apport diplomatique de la Roumanie lui aurait été d'une grande utilité. D'autre part, les efforts de consolidation interne du pays, en vue de l'accomplissement du même idéal (l'indépendance nationale) ont conduit le prince Charles à renforcer les voisins et les amis traditionnels des Roumains, les Serbes.

Efforts de rapprochement. Les intermédiaires Monténégrins. La Porte a cédé finalement aux pressions serbes et le 18/30 mars 1867 le prince Michel partait par voie maritime à Constantinople pour apporter le firman qui disposait l'évacuation de ses forteresses de Danube. Deux jours après, à Rusciuk, il recevait le salut du prince Charles par l'intermédiaire du général Nicolae Golescu. A cette occasion-là on avait convenu sur sa visite à Bucarest, qui aurait lieu quand le prince Michel serait de retour.¹

Michel Obrenović a visité la capitale roumaine le 1/13 et 2/14 avril, où il a été reçu cordialement et avec enthousiasme.² Il a pro-

¹ *Din viața regelui Carol I de un martor ocular (De la vie du roi Charles I par un témoin oculaire)*, deuxième édition, I, Bucarest 1939, 118.

² N. Ciachir, C. Bușe, *Cu privire la tratatul de alianță româno-sîrb din 1868 (Sur le traité d'alliance roumain-serbe de 1868)*, Revista Arhivelor IX, 1,

duit aussi une bonne impression au prince régnant de Roumanie, étant décrit comme »un homme à 43 ans, avec une figure sympathique, taille svelte, le visage entouré d'une barbe noire, les yeux vifs, étincelants«.³ Pendant les discussions, le prince se déclara content de l'accueil à Constantinople, mais il avisa que »la Roumanie et la Serbie auraient tout intérêt de rompre les liaisons de vassalité envers la Turquie. Pour y parvenir, les deux pays fallaient conclure un traité d'alliance serrée«.⁴

Le chef de l'état romain, bien qu'il approuvât principalement ces idées, précisait qu'il envisageait une forte réorganisation militaire et la consolidation du pays, il préconisait en conséquence une politique plus prudente vis-à-vis à la Porte. Dans son toast à la santé du prince serbe, Charles salua vivement la visite du souverain de »nos bons voisins«, en espérant que les liaisons d'amitié entre les deux peuples »deviendraient maintenant plus intimes«.⁵

Pendant cette visite, on 'na pas réalisé un parfait accord d'opinions, pourtant elle »a contribué à une plus grande union des points de vue des deux pays«.⁶

Le rapport d'I. A. Cantacuzino nous offre d'intéressants détails sur sa mission en Monténégro, en mars 1867.⁷ C'était la première visite d'un représentant officiel de Roumanie dans ce petit pays slave apparenté de près, tant par lien de sang que par lien politique, à la Serbie.

Arrivé le 15/27 mars à Kotor (Cattaro), l'émissaire roumain a été accueilli par Stanko Radonić, cousin et aide-de-camp du prince monténégrin Nicolas, accompagné d'une escorte. Après un voyage de six heures à cheval, ils sont arrivés à Cetinje, où I. A. Cantacuzino a été immédiatement reçu par le prince, auquel il lui a remis une lettre de la part du prince Charles. Le prince Nicolas a exprimé son bonheur de pouvoir constater la réalisation d'une première tentative de rapprochement entre son pays et la Roumanie. Ils ont abordé des problèmes de stricte actualité et ont constaté la situation récemment créée à la suite de nouvelles concessions ottomanes envers la Serbie. L'émissaire roumain observa la satisfaction des Monténégrins et leur dévouement dans l'accomplissement des aspi-

1966, 193; N. Iorga, *Politica externă a regelui Carol I (La politique externe du roi Charles I)*, deuxième édition, Bucarest 1923, 71—72.

³ *Din viața regelui Carol... (De la vie du roi Charles...)*, I, 119.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Le roi Charles de Roumanie. Discours et lettres (Regele Carol al României. Cuvîntări și scrisori)*, I, (1866—1877), Bucarest 1909, 73; Voir également *Cuvîntările regelui Carol I (1866—1914) (Les discours du roi Charles I...)*, édition réalisée par Constantin C. Giurescu, Bucarest 1939, 38—39.

⁶ N. Ciachir, C. Bușe, *op. cit.*, 194.

⁷ La Bibliothèque de l'Académie de la R. S. R., M-sec, Ms. 604, f. 84—88 v. Le concept du rapport diplomatique sur la mission, le 7/19 avril 1867. Voir des fragments dans: *Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles I (1866—1880)*, publié par N. Iorga, deuxième édition, Bucarest 1938, № 36, 17—19.

rations nationales serbes. Il a fait une constatation liée à sa mission dans les pays slaves des Balkans: il pensait que la Roumanie détenait alors le premier rang parmi les pays balkaniques à cause de sa dotation matérielle et de son prestige moral, mais qu'elle s'exposait par sa passivité politique à perdre cette prépondérance dans la lutte commune pour l'indépendance. Dans un court espace de temps elle pourrait être dépassée par les aspirations réunies des Slaves et des Grecs. L'agent considérait que la Roumanie avait l'obligation d'être toujours la première dans le mouvement d'émancipation politique, pour exercer son influence et son prestige parmi les autres peuples balkaniques.

En honneur du délégué roumain un dîner a eu lieu où les notables du pays et les membres de la famille princière ont pris part. Nicolas a toasté pour la consolidation des relations entre la Roumanie et le Monténégro, pour la prospérité des deux pays et en santé du prince Charles. En remerciant, l'agent roumain exprimait sa conviction que sa présence constituait une garantie des sentiments de sympathie et d'amitié du peuple roumain, en toastant à son tour à la santé du prince Nicolas et de la princesse Milena. A la fin, le prince a chargé notre délégué de transmettre au prince Charles son amitié et dévouement, et lui a remis une lettre autographe. En même temps, le prince a informé qu'une députation monténégrine serait envoyées en Roumanie.

La première visite en Monténégro a pris fin le 18/30 mars 1867⁸ et ses résultats ont été très favorables; l'accueil de l'émissaire roumain était «aussi chaleureux et aussi intime que possible».⁹

Le rapport qui relatait les échos de la délégation roumaine en Monténégro informait en même temps sur la cérémonie de 6/18 avril 1867¹⁰ de la livraison de la forteresse de Belgrade aux autorités serbes ce qui s'est passé devant une foule immense, devant l'armée et devant tout le corps consulaire accrédité dans la capitale de la Serbie. Après la cérémonie, couronnée par le surhaussement du drapeau serbe à côté de celui ottoman, le prince a reçu au palais les félicitations du représentant du corps consulaire et, séparément, celles de notre agent diplomatique.¹¹ Le 24 avril (6 mai) 1867 les dernières troupes ottomanes ont évacué la forteresse de Belgrade et se sont dirigées vers l'île Ada-Kaleh.¹²

Le prince Michel, qui n'a pas réussi à gagner l'adhésion déclarée de la Roumanie à ses desseins concernant l'émancipation politique des Bakans, répandait ses idées indirectement, par la mission du Monténégrin Stanko Radonić. A ce temps-là, le Monté-

⁸ La Bibl. de l'Acad. de la R. S. R., M-sse, Ms. 604, f. 30.

⁹ *Ibidem*, f. 90.

¹⁰ *Ibidem*, f. 91 v. — 93.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Les Archives du Ministère des Affaires Etrangères, vol. 278 — Serbie, f. 75—75 v. Le résumé du texte dans: *Corresp. dipl...* N° 38, 19—20.

négro promouvait les idées de la politique serbe,¹³ la famille princière étant prête à renoncer à la haute dignité, si cette alternative apportait le rétablissement du royaume serbe.¹⁴

Le 13/25 mai 1867 l'agent roumain informa sur l'arrivée à Belgrade de Stanko Radonić, qui se dirigeait vers Bucarest, avec la suprême distinction nationale pour le prince régnant de la Roumanie, en espérant la réalisation de l'idée «d'une brillante réciprocité»,¹⁵ (en franc. origin.) ce qui est noté aussi dans la lettre du prince Nicolas adressée à Charles. Cette lettre fut remise au prince le 1/13 juin. En lui conférant l'ordre Danilo I, par l'intermédiaire de son envoyé personnel, le prince Nicolas exprimait ses sympathies pour le prince roumain et lui demandait de recevoir cette distinction «comme un gage de la concorde qui doit exister entre les princes de l'Orient pour atteindre le but qui leur est assigné». ¹⁶ (en franc. orig.) Le prince Charles, plus réservé, mais aimable, répondait que cette décoration lui évoquerait toujours avec plaisir l'amitié du prince Nicolas. Au dîner qui a eu lieu au palais, en l'honneur de Stanko Radonić, dans son toast, le prince se rapportait seulement à son admiration «pour la brave nation monténégrine» et pour son souverain,¹⁷ sans mentionner le haut devoir de ces trois princes des pays sud-est européens, encore asservis à la Porte.

Les deux pays sud-slaves menaient une politique externe très active; dans ses rapports, I. A. Cantacuzino mentionnait un stock de 3000 fusils que le prince serbe a donné au prince monténégrin.¹⁸ Encouragé par les succès de son voisin, le prince Nicolas a initié des démarches à Constantinople pour obtenir une cession territoriale qui lui aurait permis l'accès à la mer, près de la ville Bar (Antivari).¹⁹ Mais, à la suite d'une information concernant l'existence d'une projet de la Porte, la Serbie espérait encore plus: l'administration de la province Bosnia, confiée au prince Michel; cette importante fonction aurait été accomplie par le ministre de l'intérieur de la principauté.²⁰

En même temps, la non-reconnaissance de l'agent roumain au corps consulaire de la capitale serbe a créé un état de tension.²¹ Aux occasions officielles, la cérémonie de la reddition des forteresses

¹³ La Bibl. de l'Acad. de la R. S. R., M-sse, Ms. 604, f. 84 v. — 85; *Corresp. dipl. ...*, N° 36, 18; N. Iorga, *op. cit.*, 52.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Corresp. dipl. ...*, N° 41, 20.

¹⁶ *Din viașa regelui Carol I...* (*De la vie du roi Charles I...*), 132.

¹⁷ *Cuvîntărite regelui Carol I...* (*Les discours du roi Charles I...*),

I, 42.

¹⁸ Voir la note 12.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ La Bibl. de l'Acad. de la R. S. R., M-sse, Ms. 604, f. 93 v. Rapport diplomatique de 10/22 avril 1867.

²¹ *Ibidem*, f. 92 v. — 93; L'Arch. du M. A. E., vol. 278 — Serbie, f. 101. Le rapport diplomatique de 15/27 avril 1867, qui signalait «la position ambiguë et confuse» de l'agent roumain à Belgrade. Voir également *Corresp. dipl. ...*, N° 37, 19.

serbes par exemple, le corps consulaire a été invité par note collective adressée au doyen, tandis que l'agent roumain a reçu, séparément, une invitation nominale. De cette façon, I. A. Cantacuzino est arrivé à présenter séparément ses félicitations de la part du gouvernement roumain. Et, encore plus grave, au printemps de 1867, les rapports de l'agence roumaine avec les autres représentations diplomatiques de Belgrade étaient nuls.²²

Cette situation s'explique par une attitude délibérément stimulée par le doyen du corps consulaire, l'Anglais Longworth. On peut attribuer une certaine culpabilité à notre agent également, qui, dès le début, réclamait «les misères de Belgrade» et demandait d'autres subventions.²³ Il paraissait que la personne de l'agent ne fût pas très agréée à la cour, ou cette situation ambiguë était tolérée. A vrai dire, les difficultés de l'agence roumaine étaient dues à la rigidité d'opinion du titulaire, ce qui est confirmé par son «rappel pour d'autres fonctions». Le 11/23 juin 1867, Radu Ionescu, le nouveau agent de la Roumanie à Belgrade, fut désigné par décret.²⁴

La neutralité bienveillante de la Roumanie. Le 14/26 août 1867 la Grèce et la Serbie ont signé un traité d'alliance, doublé d'une convention militaire.²⁵ Le but de ce traité était la collaboration des Balkans pour la totale libération des pays asservis aux Ottomans. Les articles 9—11 du traité prévoyaient le co-intéressement du Monténégro et de la Roumanie dans cette alliance et dans la lutte antiottomane.²⁶

Visant ce but, la Roumanie et la Serbie ont repris les contacts, pourtant limités, qui ont fini par la conclusion de traité de 1868.²⁷ Aux tratatives et à la signature de celles-ci ont pris part Radu Ionescu pour la Roumanie et Kosta Magazinović, l'agent de la Serbie à Bucarest, pour la Serbie.

Le traité a été signé à Bucarest le 20 janvier/1 février 1868 et fut ratifié le lendemain par le prince Charles et contresigné par Stefan Golescu, le ministre de l'intérieur; le 2/14 février 1868, il a été ratifié au Belgrade par le prince Michel et contresigné par le chef de la diplomatie serbe, M. A. Petroniević.²⁸

Ce traité avait le caractère d'un accord d'amitié, assurant la Serbie, au cas d'une guerre antiottomane, de la neutralité bienveillante de la Roumanie; il favorisait aussi la collaboration économi-

²² Voir la note 20.

²³ L'Arch. du M. A. E., vol. 278 — Serbie, f. 80. Le rapport diplomatique de 21 oct./2 nov. 1866.

²⁴ La Bibl. de l'Acad. de la R. S. R., M-ss, Ms. 604, f. 184.

²⁵ Gr. Jakšić, V. V. Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila (Prvi balkanski savez) (La politique externe de la Serbie durant la règne du prince Michel (La première alliance balcanique)*, Belgrade 1963, 451; les annexes 14 et 15, 510—519.

²⁶ D. Đorđević, *Revolutions nationales des peuples balcaniques*, Belgrade 1965, 117.

²⁷ N. Ciachir, C. Bușe, *op. cit.*, 189—204.

²⁸ *Ibidem*, 195; anexe 2 și 3, 200—201.

que et commerciale de ces deux états, mais il n'avait pas d'intentions agressives envers la Turquie.²⁹

Dans l'acception du prince Charles, le traité consistait seulement une «entente platonique».³⁰ Par rapport aux aspirations politiques de la Serbie du prince Michel, visant la fondation d'une communauté balkanique de lutte antiottomane, le traité a été d'une nature trop générale, «lettre morte sur papier», selon le mot d'un politicien du temps.³¹

En dépit du raisonnement trop sévère de J. Ristić, des indices sûrs prouvent que, parmi les milieux politiques dirigeants de la Serbie, il y avait une connaissance objective des mobiles de la politique externe roumaine, mobiles qui découlent de la situation de pays balkanique, mais également central-européen, de la Roumanie.³² L'analyse des intérêts politiques roumains, considérés de ce complexe point de vue laissait entendre à Belgrade qu'ils devraient être résolus de préférence par rapport à la Monarchie Dualiste et moins par rapport à la Turquie. Ensuite, la position géographique de la Roumanie indiquait clairement qu'elle était sur la route de la Russie vers Constantinople. Dans ces circonstances, on estimait que la Roumanie, dirigée par un prince allemand, n'avait pas de raisons solides pour participer effectivement à la coopération des peuples balkaniques. Aussi, bien informés, les représentants de la politique du prince Michel, ne se sont-ils pas efforcés à engager la Roumanie dans la ligue balkanique préconisée. On estimait à Belgrade que le Traité de 1868 était, au fond, un précieux appui pour la Serbie et pour la cause des peuples balkaniques. A la rigueur, la Roumanie représentait pour la Serbie une voie ouverte vers l'Europe et une possibilité d'approvisionnement au cas de guerre.

Pourtant, on faisait grand bruit à Constantinople, où les représentants diplomatiques européens sollicitaient la copie du document, en soupçonnant l'existence d'une alliance militaire.^{32a}

En conclusion, au début de l'année 1868, les rapports roumains-serbes étaient relativement stables et consolidés; l'incerti-

²⁹ D. Đorđević, *op. cit.*

³⁰ N. Iorga, *Politica externă... (La politique externe...)*, 72.

³¹ J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije za vreme srpskih ratova za oslobođenje i nezavisnost 1875—1878 (Histoire diplomatique de la Serbie pendant les guerres serbes pour la libération et l'indépendance 1875—1878)*, I, Belgrade 1896, 169.

³² M. S. Piročanac, *Beleške povodom jedne »diplomatske istorije« (Notes sur une »histoire diplomatique«)*, Belgrade 1896, 41—42; Gr. Jakšić, V. J. Vučković, *op. cit.*, 454. (Sur la neutralité bienveillante de la Roumanie vue comme «une liaison certe avec le monde extérieure en situations critiques pour la Serbie»); I. C. Filitti, *L'ancienne solidarité balcanique et la Roumanie*, Les Balcans V, 5—6, Athènes 1934, 428. (L'idée des conséquences du contexte politique — géographique sur une politique retenue de la Roumanie, en dépit de l'idéal de solidarité avec les peuples chrétiens des Balkans.);

^{32a} Les Archives de l'Etat Bucarest, *Fond Maison royale*, 1868, N° 37, f. 1—2 v. Télégrammes envoyés par Radu Ionescu, le 22 mars 1868.

tude sur la caractère des relations reciproques qui suggéraient ainsi possibles conséquences politiques en était le témoin.³³

Mais, soudain, la note de 30 mai/11 juin 1868 adressée par l'agence serbe de Bucarest à toutes les représentations officielles de la capitale de la Roumanie,³⁴ a créé une grande émotion, le prince Michel a été assassiné le 29 mai/10 juin 1868 pendant sa promenade habituelle. La Régence a été instituée d'urgence, conformément aux prescriptions légales; à la mémoire du prince défunt, on célébrait une messe, le 1/13 juin à l'église Sărindar. En ce temps, la même nouvelle arrivait par télégraphe de Berlin, avec des détails — réels ou imaginaires — sur les victimes et les assassins.³⁵ L'agent de la Serbie a été reçu par le prince Charles, qui a exprimé sa profonde douleur pour cette grande perte de la Serbie. Le prince a décidé un deuil de 15 jours pour toute la cour.³⁶ A la cérémonie funèbre de l'église Sărindar, les représentants de toutes les missions étrangères, des ministères, une députation des corps législatifs, des notabilités, compatriotes de l'agent Magazinović et de la foule ont été réunis. Le prince a été représenté par le maréchal de la cour. Un bataillon de ligne a rendu les honneurs, en face de l'église, au représentant de la Serbie.³⁷ Le lendemain, dimanche, le 2/14 juin, a été célébré une messe à la Methropolies en présence du prince et des membres de la Chambre.³⁸ Par l'adresse de 1/13 juin³⁹ le ministre de l'extérieur, le général Nicolae Golescu, communiquait à l'agence serbe la prise de connaissance sur «l'horrible attentat» dont Michel Obrenović était la victime; on exprimait «le profond sentiment de douleur et révolte» éprouvé par le prince et le gouvernement roumains. Dans la note officielle on avait souligné les excellentes relations entre la Serbie et la Roumanie, ce qui faisait augmenter les regrets pour cette perte. On a demandé à l'agent de la Serbie de transmettre «l'expression des regrets profonds et sincères», éprouvés en ce moment par la vie publique roumaine. Les mêmes sentiments, de douleur et révolte, de la part du chef de l'état et de gouvernement roumain, étaient transmis par un télégramme envoyé à l'agent roumain Radu Ionescu à Belgrade, le 1/13 juin 1868.⁴⁰ Le 3/15 juin l'Assemblée des députés déclarait, dans sa note pour le peuple serbe, la sincère douleur de toute la

³³ *Loc. cit.*, 1868, N° 42, f. 1. Correspondance diplomatique de Constantinople, le 4/16 avril 1868.

³⁴ L'Arch. du M. A. E., vol. 278 — Serbie, f. 127—127 v.; L'Archive de la Serbie, Belgrade, *Fond Agence serbe de Bucarest*, 1868, F II, r. 139, f. 1—1 v. (note — modèle).

³⁵ Les Archives de l'Etat Bucarest, *loc. cit.*, 1868, N° 47, f. 1.

³⁶ L'Archive de la Serbie, Belgrade, *loc. cit.*, 1868, F II, r. 139, f. 14—14 v. Rapport diplomatique de l'agent Magazinović, le 1/13 juin 1868; L'Arch. du M. A. E., vol. 278 — Serbie, f. 133; *Corresp. dipl.*..., N° 71, p. 30.

³⁷ L'Archive de la Serbie, Belgrade, *loc. cit.*, f. 14.

³⁸ «Le prince en grand deuil a assisté». (*Corresp. dipl.*..., N° 71, p. 30).

³⁹ L'Archive de la Serbie, Belgrade, *loc. cit.*, f. 16—16 v.

⁴⁰ L'Arch. du M. A. E., vol. 278 — Serbie, 129.

Roumanie pour la mort du prince Michel.⁴¹ De Belgrade, Radu Ionescu avisait qu'il a reçu de nombreuses remerciements pour toutes les manifestations par lesquelles le prince Charles, l'Assemblée, le peuple roumain, ont exprimé leur douleur face à cette grande malheur du peuple serbe.⁴² Le ministre de l'extérieur de la Serbie, Petroniević, a adressé à l'agent roumain une note de remerciement⁴³ de la part de la Régence et du gouvernement, pour la participation de la nation roumaine à la douleur de la Serbie. Une pareille manifestation de la part des amis «séculaires et constants» offraient les plus fortes garanties «qu'entre ces deux peuples se développeraient de plus en plus une solidarité qui, sans aucune doute, est la condition par laquelle on pouvait atteindre le but de ces deux nations».

En Serbie, on imputait à la famille Karadjordjević la responsabilité de cet assassinat politique. L'ex-prince Alexandre a été condamné par contumace à 20 ans de prison et un grand dédommagement. La somme a été partiellement couverte par le sequestre, déclaré à la sollicitation de la Serbie, sur les domaines appartenant à cette famille, dans les départements Teleorman et Ialomița, domaines qui ont été vendus aux enchères.⁴⁴

Après la dissolution de la coalition libérale (qui a gouverné entre 1 mars et 16 novembre 1868) Dimitrie Ghica,⁴⁵ conservateur modéré, a constitué le nouveau gouvernement; il était aussi ministre de l'extérieur. Bientôt, l'agence de Belgrade recevait une note qui présentait le nouveau gouvernement prêt à consolider les relations roumaines-serbes de bon voisinage.⁴⁶ Radu Ionescu rapportait⁴⁷ qu'il a pris part, le 12 décembre, à la commémoration de la prise de la forteresse de Belgrade par les insurgents serbes en 1806. A cette occasion, il a présenté à Milan Obrenović, le prince mineur mis sous la tutelle de la Régence, les lignes d'orientation politique de nouveau gouvernement roumain. Le prince a chargé l'agent de transmettre au chef de l'état roumain tous ces voeux de prospérité, son contentement «de voir se consolider les meilleurs relations entre la Serbie et la Roumanie.»

Stabilité et confiance, mais collaboration limitée. Par conséquent, les anciennes relations ont été reprises et cultivées, mais, pour leur conférer sens et finalité, la volonté et l'autorité du prince disparu manquaient.⁴⁸ Selon les appréciations de Nicolae Iorga «la mort de Michel n'était pas seulement un incident dans la politique

⁴¹ *Ibidem*, f. 134. Voir fragments dans *Corresp. dipl...*, N° 71, p. 30—31.

⁴² L'Arch. du M. A. E., vol. 278 — Serbie, f. 133.

⁴³ *Ibidem*, f. 138—138 v. Adresse de 6/18 juin 1868.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 212—251, passim.

⁴⁵ A. Stan, *Grupări și curente politice în România între unire și independență (1859—1877) (Formations et courants politiques en Roumanie entre union et indépendance (1859—1877))*, Bucarest 1979, 191—199.

⁴⁶ *Corresp. dipl...*, N° 79, 33. Note, le 23 nov. 1868.

⁴⁷ L'Arch. du M. A. E., vol. 278 — Serbie, f. 122—122 v.

⁴⁸ N. Iorga, *Politica externă... (La politique externe...)*, 73.

balkanique, mais la fin d'un chapitre de l'histoire de péninsule. « Grand historien Iorga jugeait que, à la suite de cet accident, pour une longue période la réalisation des efforts d'union des forces politiques antiottomanes des Balkans, en vue de réaliser par effort commun l'indépendance, donc la réalisation d'une politique *par et au profit* des nations chrétiennes sud-est européennes, est devenue impossible.⁴⁹

Après une proposition de la Serbie, des consultations se sont initiées, concernant le renouvellement de la convention d'extradition, réalisée en 1863. Dans l'adresse de 5/17 mai 1869, envoyée par le ministre de l'extérieur de la Serbie, D. Matić, à son agent de Bucarest,⁵⁰ on mentionne que la convention d'extradition des criminels et des déserteurs expirait le 26 juin/8 juillet. L'agent Constantin Magazinović fut conseillé de sonder le gouvernement roumain sur son intention de renouveler ou non l'accord si c'était possible et qu'il se concluait ou non dans les mêmes conditions. On y sollicitait aussi des informations sur la personne autorisée à signer la nouvelle convention. Les démarches de l'agent de la Serbie recevaient une réponse dans la note ministérielle de 13/25 juin, signé par le ministre Dimitrie Ghica.⁵¹ Par cette voie on annonce la décision du gouvernement roumain de renouveler sur les mêmes bases, la convention, chargé en ce sens étant M. Mitilineu, haut fonctionnaire au respectif ministère. Le gouvernement serbe autorise⁵² l'agent C-tin Magazinović à signer, au nom de son pays, la nouvelle convention d'extraditions existante entre les deux pays depuis le 4/16 juin 1863.

Pendant ce temps-là, conformément à l'adresse diplomatique de la Régence de la Serbie,⁵³ Constantin Magazinović a été rappelé, après l'accomplissement de sa mission à Bucarest. A sa place, une autre personnalité de prestige est venue, Constantin Cukić, ancien ministre de finances. Dans l'adresse de la Régence, on exprime la conviction que le nouvel agent s'acquitterait, lui aussi, de ces obligations pour maintenir l'approche existant entre les deux gouvernements. On faisait appel au prince Charles d'accorder au nouvel agent sa bienveillance. Une note semblable a été remise par C-tin Cukić au ministre de l'extérieur, Mihail Kogălniceanu, pour informer le gouvernement roumain sur sa nomination en qualité de représentant de la Serbie en Roumanie signalant aussi son entrée dans la fonction respective. Mihail Kogălniceanu profite de l'événement pour exprimer, dans sa réponse, son contentement pour l'existence des relations, qu'il était chargé d'entretenir, assurant qu'il ferait

⁴⁹ *Ibidem*, 74.

⁵⁰ L'Archive de la Serbie, Belgrade, *loc. cit.*, 1869, F I, 174 a, f. 1.

⁵¹ *Ibidem*, 1869, F I, 174 a, f. 4—4 v.

⁵² *Ibidem*, f. 9. Adresse de 26 juin/8 juillet 1869, signée D. Matić.

⁵³ Les Archives de l'Etat, Bucarest, *loc. cit.*, 1869, № 80, f. 1—1 v. Adresse, le 6 oct. 1869.

tous les efforts pour consolider les liaisons d'amitié »qui existent heureusement entre la Roumanie et la Serbie«. (en franc. orig.)⁵⁴

A la suite de la présentation des lettres de créance, le prince Charles s'est entretenu (le 16/28 novembre 1869) avec l'agent de la Serbie en exprimant son contentement pour avoir reçu de nouveau l'assurance de l'amitié existante entre les deux pays. A cette occasion, le prince soulignait la constatation réalisée devant la Chambre: »nos engagements deviennent plus intimes, pour notre bien réciproque«. En conclusion, on donnait à l'agent serbe toutes les assurances sur la préoccupation des autorités de Bucarest de lui faire un séjour agréable, en espérant qu'il serait plus long possible.⁵⁵

La stabilité réalisée et la confiance réciproque dans l'évolution des relations établies entre les deux pays se détachent aussi de la lecture du rapport confidentiel de l'agent Radu Ionescu de 29 novembre/11 décembre 1869. L'agent roumain affirmait qu'il avait eu plusieurs fois des contacts avec Jovan Ristić, un des régents, où il avait été très bien reçu. Le dignitaire serbe appréciait à leur juste valeur les efforts de l'agent roumain auprès le prince régnant »... pour maintenir et consolider l'union des deux pays.« Fait significatif, dans toutes les entrevues, on nous assurait sur la ferme décision de la Régence »d'aller dans toutes les circonstances d'accord avec notre gouvernement.« (en franc. orig.)⁵⁶

Charles, lui-même, dans sa lettre adressée à la Régence de la Serbie (18/30 novembre 1869), déclarait son intérêt pour le consolidation des liaisons de bon voisinage et d'amitié qui existaient depuis toujours, la communauté d'intérêts qui imposait des rapports plus intimes.⁵⁷ Une note similaire a été envoyée aussi au prince de Monténégro.⁵⁸

Ce parfait accord a été vérifié par le renouvellement de la convention d'extradition. Etant donné que le mandataire de la Serbie, Magazinović, a été rappelé, son suppléant, l'agent Cukić, a été autorisé à signer au nom du gouvernement serbe.⁵⁹ La nouvelle convention d'extradition des criminels et des déserteurs, signée à Bucarest, le 17 février 1870,⁶⁰ avait une valabilité de six ans, les deux pays ayant la liberté de la renouveler ou modifier après l'expiration de ce terme.

⁵⁴ L'Archiv de la Serbie, Belgrade, *loc. cit.*, 1869, F. II, r. 98, f. 7. Note ministérielle, le 24 oct./5 nov. 1869.

⁵⁵ *Cuvîntările regelui Carol I...*, (*Les discours du roi Charles I...*), I, 98—99.

⁵⁶ L'Arch. du M. A. E., vol. 278 — *Serbie*, f. 298.

⁵⁷ Les Archives de l'Etat Bucarest, *loc. cit.*, 1869, № 98, f. 1.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 2.

⁵⁹ L'Archiv de la Serbie, Belgrade, *loc. cit.*, 1869, F. I, 174 a, f. 23. Créance, le 19 nov. 1869.

⁶⁰ *Loc. cit.*, 1870, F I, r. 23, f. 4—5.

Des inconséquences temporaires. Entre temps, les derniers rapports de Radu Ionescu⁶¹ informaient sur la disposition »guerrière« (au début du février) déclanchée par l'attitude véhémement de la presse serbe par rapport au problème oriental, respectivement, par rapport à la concentration des troupes ottomanes en Bosnie et Herzégovine. A Belgrade on affirmait de nouveau la solidarité avec »les frères monténégrins«, on revendiquait l'union avec la Bosnie et la Herzégovine, ainsi que l'autonomie en faveur de la Bulgarie, le ton de la presse démontrant l'hostilité envers la politique ottomane.

En mars 1870, après presque trois ans des efforts fructueux, la mission de Radu Ionescu dans la Serbie a pris fin: il était promu à Vienne.⁶² Le 21 juillet 1870 un télégramme l'annonçait qu'il serait remplacé par I. A. Cantacuzino,⁶³ son prédécesseur à Belgrade. Celui-ci arriva le 27 juillet/8 août dans la capitale de Serbie pour sa deuxième mission diplomatique.⁶⁴

Mais, I. A. Cantacuzino a montré cette fois aussi qu'il manquait de tact, mettant en péril, heureusement, seulement sa propre carrière et non pas l'évolution des relations politiques réciproques.

Consciencieusement, l'agent roumain s'est présenté le lendemain 29 juillet 9 août, au ministre de l'extérieur de la Serbie, D. Matić, en lui remettant les lettres de créances. L'accueil a été, selon ses propres mots, »aussi cordiale que je pouvais le désirer.« (en franc. orig.)⁶⁵ Les deux hommes politiques ont abordé des problèmes généraux, dans une presque parfaite conformité des vues. Des opinions plus ou moins différentes, se sont émises à l'égard de la Turquie. Le ministre serbe a exprimé sa révolte envers les prétendues concentrations de troupes ottomanes tout au long des frontières serbes, ce qui continuait, d'ailleurs, l'état de tension du début de l'année. L'agent roumain se montra plus retenu, en affirmant qu'il n'a pas connaissance d'une concentration ottomane inquiétante au long du Danube. Les allusions du ministre Matić avaient un but précis: de gagner de son côté les sympathies des Roumains, en cas d'un conflit armé avec l'Empire ottoman. Parce que cette tentative a échoué, le ministre de l'extérieur y a renoncé, en remarquant l'inexistence des informations officielles proprement-dites, pour confirmer ses affirmations: des simples faux bruits, qui ont pris ampleur.

Etant donné que l'agent avait sur lui une lettre de la part du prince régnant pour la Régence, le ministre serbe s'est pressé de

⁶¹ L'Arch. du M. A. E., vol. 279 — Serbie, f. 15—17. Rapport, le 14/26 fev. 1870.

⁶² *Loc. cit.*, f. 19. Lettre, le 25 fev./9 mars 1870; f. 25. Télégramme, le 27 mars 1870.

⁶³ *Ibidem*, f. 45.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 50.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 50—51 v. Rapport diplomatique, le 28 juillet/9 août 1870.

lui rendre visite, annonçant aussi la date de la réception officielle au prince mineur et, ensuite, aux régents.

I. A. Cantacuzino a été introduit aux plus hautes autorités le 30 juillet/11 août,⁶⁶ où il a bénéficié d'un accueil cordial de la part des membres de la Régence et du prince Milan. La discussion, en présence des régents, a eu toujours pour sujet les problèmes de la politique ottomane vis-à-vis des peuples du Sud-Est de l'Europe. L'agent roumain a exposé son point de vue et a manifesté son étonnement à l'égard de la propagande véhémente antiottomane de la presse; à cette observation, le plus influent des régents, J. Ristić, a qualifié les assertions de la presse comme fausses, et a expliqué qu'on supposait seulement des intentions de la part de la Turquie d'intier des mesures (concentration d'armées) où la presse voyait déjà un fait accompli.⁶⁷ Evidemment, l'entrevue s'est déroulée dans la note habituelle, mais les idées de prudence et de non-engagement ne pourraient créer une exceptionnelle popularité de l'agent dans les milieux officiels serbes.

A la suite de cette visite protocolaire, l'agent I. A. Cantacuzino a contribué au déclenchement d'un accident diplomatique. Dans son rapport de 4/16 août, celui-ci informait sur les visites effectuées chez les ministres et les régents et mentionnait qu'aucun, sauf le ministre de l'extérieur, ne lui a rendu la visite.⁶⁸ Malgré cela (le même document le consigne), le diplomate roumain a bénéficié de toute la considération et même d'une place d'honneur au dîner donné par le prince, ayant parmi les invités le métropolite, les régents et le corps consulaire. Le ministre Dimitrije Matić a essayé d'apaiser la situation avec l'explication que les membres de la Régence effectuaient des visites seulement en qualité de particuliers.⁶⁹ I. A. Cantacuzino ne se déclara pas content et sollicita le respect exactement du règlement, émi pour telles situations par les régents eux-mêmes. La réponse précisait que le règlement respectif s'appliquait seulement aux représentants des pouvoirs garants. L'agent força la note⁷⁰ et exprima son étonnement et sa protestation pour la différence qu'on faisait entre le représentant de la Roumanie et les autres consuls; I. A. Cantacuzino appréciait que le fait était de nature à troubler les relations cordiales entre les deux nations et il était contraire aux preuves d'amitié exprimées

⁶⁶ La Bibl. de l'Acad. de la R. S. R., M-sse, Ms. 604, 294.

⁶⁷ Voir la note 65. Le respectif rapport renferme également des informations ultérieures à cette date, ce qui montre qu'il a souffert des adjonctions, sauf l'omission de la rectification de la date d'émission.

⁶⁸ L'Arch. du M. A. E., vol. 279 — *Serbie*, f. 56; *Corresp. dipl...*, N° 158, 70.

⁶⁹ Des copies d'un télégramme chaffré, envoyé par I. A. Cantacuzino au ministre de l'extérieur, à Bucarest: L'Arch. du M. A. E., vol. 278—bis — *Serbie*, f. 18—18 v. Daté à Belgrade, 6/18 sept. 1870; La Bibl. de l'Acad. de la R. S. R., M-sse, Ms. 604, f. 335, daté le 4/16 nov. 1870.

⁷⁰ L'Arch. du M. A. E., vol. 279 — *Serbie*, f. 63 v. Rapport diplomatique, le 9/21 août 1870.

à l'occasion de sa présentation?!⁷¹ Il paraît que cette contradiction était présente exclusivement dans la conduite de l'agent qui s'était permis un considérable dépassement de ses attributions dès qu'il s'est abandonné à son grand orgueil;⁷² en même temps, il ne se gênait pas d'achever sa correspondance par des formules comme »le très humble et très obéissant serviteur« (en franc. orig.) de l'altesse sérénissime.⁷³

A la suite de l'appel adressé au gouvernement roumain, fut contacté Constantin Cukić, l'agent de la Serbie à Bucarest. Il a protesté contre les insinuations d' I. A. Cantacuzino⁷⁴ et a affirmé que la meilleure preuve était l'accueil distingué dont il a joui chez le prince, accueil qui a impressionné l'opinion publique.⁷⁵ En ce qui concerne le cérémonial, fixé par la Régence, il s'agissait d'une procédure générale et antérieure à l'arrivée de l'agent roumain et, en conséquence, il n'y avait aucun motif d'offense.

Le différend a pris fin lorsque I. A. Cantacuzino a formulé ses sollicitations extravagantes;⁷⁶ il repoussait les offres des régents concernant les visites réciproques de conciliation (à caractère privé) et demandait un raccomodement, conditionné, d'une émission publique.⁷⁷ Au cas — prévisible, d'ailleurs — de refus, il suggérait sa propre démission.

Nous mentionnons que cet incident a été singulier, sans répercussions sur les relations des deux pays, qui ont enregistré une évolution normale, dans l'esprit de la même intimité et bon voisinage.

Entre temps, des problèmes de routine diplomatique ont écarté l'attention de ces questions de principes. A l'agence roumaine de Belgrade on prenait connaissance de l'achèvement définitive de la convention postale avec la Serbie.⁷⁸ On espérait qu'elle contribuerait à l'organisation du courrier qui fonctionnait dans des conditions déplorable.

Un autre problème qui retenait l'attention de notre agent était l'actualisation de la part de la Serbie du projet d'annexion de la Bosnie et de la Herzégovine dans le cadre de la politique de l'accomplissement de l'unité nationale. Le projet, selon la précision

⁷¹ *Ibidem*; Voir aussi Les Archives de l'Etat Bucarest, *Fond Maison royale*, 1870, N° 55, f. 2. Mémoire au prince, 18/30 août 1870.

⁷² L'Arch. du M. A. E., vol. 278-bis — *Serbie*, f. 6—6 v. Télégramme, 17/29 août 1870.

⁷³ Les Archives de l'Etat Bucarest, *loc. cit.*, 1870, N° 55, f. 4 v.

⁷⁴ L'Arch. du M. A. E., vol. 278-bis — *Serbie*, f. 12. Lettre du cabinet du ministre de l'extérieur de la Roumanie, Bucarest, 23 août/4 sept. 1870.

⁷⁵ L'agent de la Roumanie et le personnel de l'agence ont été accompagnés au palais par un cortège de voitures et une escorte. Voir la note 69.

⁷⁶ Les Archives de l'Etat Bucarest, *loc. cit.*, 1870, N° 55, f. 2, 3 v.

⁷⁷ Voir la note 69.

⁷⁸ La Bibl. de l'Acad. de la R. S. R., M-sse, Ms. 604, f. 325, Lettre de I. A. Cantacuzino, au ministre de l'extérieur, P. P. Carp, daté à Belgrade, le 15/27 oct. 1870 Dans le même problème, *Corresp. dipl.* ... N° 166, 72—73.

d' I. A. Cantacuzino,⁷⁹ datait du temps du prince Michel; c'était une initiative de son principal ministre, Garašanin. Le colonel Blanznavac, militaire expérimenté et régent, a repris cette idée, mais, parce qu'il n'a pas trouvé la possibilité de son accomplissement, il avançait une forme médiée qui visait l'extension de la compétence religieuse sur ces territoires.

Le rétablissement de la situation. Au début de l'année 1871, les intérêts de la Roumanie à Belgrade étaient représentés par le gérant A. Cantacuzino; le titulaire, I. A. Cantacuzino a été obligé, par conjoncture, de se retirer. Dans les instructions reçues de Bucarest par le gérant,⁸⁰ on lui recommandait de faire des efforts de sorte que les relations avec le gouvernement de la Serbie fussent »sur le pied de la plus parfaite cordialité«. On se rappelait que le gouvernement a éprouvé des profonds regrets à cause de l'incident créé par l'attitude de la Régence à l'égard de l'agent. On soulignait que le gouvernement roumain, loin de poursuivre une distinction entre les représentants des grands pouvoirs et le représentant de la Serbie, a déposé tous les efforts pour l'éviter. Dans ce document, le gérant de l'agence roumaine était informe que dans un cas semblable, après d'abdication d'Alexandre Jean Cuza, Lascăr Catargiu, ancien régent, a retourné la visite à l'agent de la Serbie, Magazino-viç; c'est pourquoi le gouvernement roumain était autorisé à réclamer de la part de la Serbie le même procédé! Le gérant a reçu, en conséquence, des indications de faire de ce cas »échoué« l'objet de sa future entrevue avec le chef de la diplomatie serbe. Mais on lui a recommandé de faire ses observations d'une telle manière, qu'elles ne touchent pas du tout les rapports réciproques.

Le gérant de l'agence a procédé — il paraît — en conséquence et il a reçu les remerciements de la part du ministre de l'extérieur, Gh. Costa-Foru, pour ses démarches auprès le gouvernement de la Serbie.⁸¹ Les autorités de Bucarest ont exprimé leur vif désir de voir se réaliser le rétablissement, dans un parfait accord, des relations traditionnelles avec la Serbie. Pour y parvenir, il fallait que la déclaration verbale faite au gérant par le ministre de l'extérieur de la Serbie fût aussi l'objet d'une note adressée aux autorités roumaines; la réception de cette déclaration serait immédiatement suivie par la nomination d'un nouveau titulaire à l'agence de Belgrade. De Bucarest on recommandait en même temps de la prudence, le nouvel abord de ce problème devait paraître incident et pas du tout expression impérative; il devait être fait seulement au cas où l'on avait la certitude qu'il serait accepté, en vue de garder à tout prix la réconciliation.

⁷⁹ L'Arch. du M. A. E., vol. 279 — Serbie, f. 73—76 v. Rapport diplomatique, Belgrade, 2/14 oct. 1870. Voir des fragments dans *Corresp. dipl...*, N° 167, 73.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 106—107. Instructions du Ministère de l'Extérieur pour le gérant de l'agence de Belgrade. Bucarest, 6/18 avril 1871.

⁸¹ *Ibidem*, f. 134—135. Instructions... Bucarest, 19/31 mai 1871.

Dans la même période, le pays a été confronté avec nombreuses troubles antidynastiques.⁸² Eloignés du pouvoir, les libéraux radicaux ont déclenché une forte action contre la dynastie; ils demandaient même de la ramplacer par une république. L'action antidynastique s'est intensifiée pendant la guerre franco-prussienne surtout, au début de l'année 1871. Le chef de l'état était découragé, presque décidé à se retirer; la conjoncture externe était défavorable, les Ottomans entrevoyaient la nécessité d'une intervention en Roumanie. Dans ce contexte, la solidarité du gouvernement serbe avec le pouvoir exécutif de la Roumanie était bienvenue.⁸³ Le 8/20 avril 1871, le gérant A. Cantacuzino informa sur sa discussion avec le régent Blaznavac, qui lui avait relaté les suivantes: »Pour le bien de la Roumanie, je désire fort que le pouvoir exécutif se solidifiât et ma conviction est que tout roumain qui attaque dans n'importe quelle manière le prince Charles, fait plus de mal à la Roumanie que ne pourraient le faire les ennemis, eux-mêmes, de ce pays«. (en franc. orig.)⁸⁴ Ces nouvelles ne pourraient être que très bien reçues à Bucarest et, en conséquence, T. C. Văcărescu, le nouveau titulaire de l'agence de la Roumanie, arrivait à Belgrade le 9/21 août 1871.⁸⁵

Animé par le désir d'inaugurer d'urgence des relations cordiales entre les deux pays, le nouveau agent diplomatique de la Roumanie a envoyé une note à D. Matic, ministre intérimaire de l'extérieur, pour solliciter la réception officielle.⁸⁶

Dans sa réponse, le ministre appréciait les sentiments cordiaux exprimés par l'agent roumain et lui donnait l'assurance de leur parfaite réciprocité.⁸⁷ L'entrevue a eu lieu au Ministère de l'Extérieur le 12/24 août et à cette occasion, le représentant diplomatique roumain a présenté ses lettres de créance.⁸⁸ Cette première entrevue s'est déroulée dans une atmosphère cordiale et notre agent a constaté »une parfaite conformité entre les vues du gouvernement serbe et la ligne de conduite qui m'a été recommandée . . . « (en franc. orig.)⁸⁹ Le diplomate roumain a exprimé son désir d'être reçu par le prince et les régents.

Le lendemain, T. C. Văcărescu a reçu la visite du ministre Matic,⁹⁰ qui l'a annoncé qu'il serait reçu par le prince (en audience solennelle au palais), en présence des régents, dimanche le 15/27 août 1871. D. Matic a demandé s'il n'avait pas apporté une lettre de la part du chef de l'état roumain adressé à la Régence, comme son prédécesseur I. A. Cantacuzino. L'agent roumain a répondu,

⁸² A. Stan, *op. cit.*, p. 288—294.

⁸³ L'Arch. du M. A. E., vol. 279 — *Serbie*, f. 101—102 v. Rapport diplomatique, Belgrade, 29 mars 1871.

⁸⁴ *Ibidem*, f. 112 v. — 113.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 181. Rapport diplomatique, Belgrade, 22 août/3 sept. 1871.

⁸⁶ *Ibidem*, f. 194. Note écrite, de 10/22 août 1871.

⁸⁷ *Ibidem*, f. 203. Note écrite, de 11/23 août 1871.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 183—183 v. Rapport diplomatique, de 22 août/3 sept. 1871.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ *Ibidem*, f. 184—186.

avec tact, qu'à Bucarest on considérait qu'une nouvelle n'était pas actuelle, puisqu'une lettre semblable avait été envoyée à la Régence l'année dernière. Pour écarter les suspensions, il ajouta que, au moment de son départ, le prince Charles n'était pas présent. Mais le ministre Matic n'a pas caché son regret pour l'absence de cette lettre⁹¹ et il suggérait la nécessité d'une telle lettre même après la réception officielle de l'agent au palais, ce qui aurait satisfait les attentes de la Régence et du gouvernement. Mais, cette fois, T. C. Văcărescu a répliqué ferme qu'à la suite de la remise des lettres de créance envers le ministre de l'extérieur, il se considérait suffisamment accrédité auprès du gouvernement serbe. Dimanche, le 17/29 août, au midi, deux équipages de la cour, escortés par un détachement de la garde à cheval, se sont présentés à la résidence de la représentation diplomatique de la Roumanie pour accompagner le titulaire et le personnel de l'agence au palais princier.⁹² L'agent a été accueilli par le ministre de l'extérieur qui lui a offert son bras (« signe de cordialité tout à fait exceptionnel! » — à ce qu'on rapportait de Belgrade), pour l'introduire dans le salon de la réception; le jeune prince, accompagné par les trois régents, n'a pas tardé à arriver.

T. C. Văcărescu a annoncé sa nomination d'agent auprès le gouvernement de la Serbie en soutenant un chaleureux discours inaugural. Le diplomate roumain était un interprète des sentiments de forte sympathie et d'amitié séculaire qui unifiaient les deux nations voisines; on mentionnait l'intérêt permanent de la Roumanie pour tout ce qui touchait le destin de la Serbie, notre pays était parmi les nations qui partageaient, les premières, ses joies, ses réalisations et ses malheurs. La visite du prince Michel à Bucarest (après les réalisations des ses tratatives à Constantinople) a constitué sujet d'enthousiasme, ce qui prouvait l'ancienne et constante sympathie des Roumains pour la Serbie; tout que la douleur profonde éprouvée à la mort de ce grand Serbe. Diplomate raffiné, T. C. Văcărescu n'oubliait pas à rappeler l'hospitalité roumaine offerte à la famille Obrenović «aux jours d'orages» (en franc. orig.), la Roumanie étant également le berceau du jeune prince.⁹³ Ce sont des arguments soliders pour que les sentiments de sympathie du prince et l'amitié de la Serbie fussent reçus dans notre pays à leur juste valeur! L'agent diplomatique roumain a souligné à la fin

⁹¹ Dimitrije Matic — ministre du culte et de l'instruction publique, il détenait ad-interim el portefeuille de l'extérieur — a été caractérisé par T. C. Văcărescu comme plus compétente aux problèmes d'instruction qu'aux problèmes concernant les relations internationales. (*Corresp. dipl...*, 372)

⁹² L'Arch du M. A. E., vol. 279 — Serbie, f. 186—190. Rapport de 22 août/3 sept. 1871.

⁹³ La mère du jeune prince Milan Obrenović était Maria Obrenović, originaire de la Moldavie, née Catargiu. Ce personnage a eu des implications néfastes dans la vie personnelle et, indirectement, dans le destin politique d'Alexandre I. Cuza.

qu'il se sentait accablé par l'exceptionnelle faveur d'être intermédiaire de pareilles sentiments.⁹⁴

Dans sa réponse, le prince Milan⁹⁵ exprimait sa joie de constater l'accord des vues avec les propos de l'agent roumain pour maintenir la cordialité de toujours entre les deux pays. Il a assuré la Roumanie des efforts des autorités princières et du gouvernement pour serrer les rapports d'amitié seculaire entre les Roumains et les Serbes, ce qui offrirait les résultats envisagés par les deux pays. On remarque l'allusion transparente visant l'engagement commun, à la manière traditionnelle de la politique externe de la Serbie.

Le diplomate roumain a été reçu partout avec sympathie et bienveillance, et, il paraît — selon les rapports de Belgrade — que les officialités de Belgrade s'efforçassent, par un attitude prévenante, de faire oublier l'incident de la précédente visite.⁹⁶ T. C. Văcărescu exprimait sa joie d'avoir obtenu le consentement du gouvernement serbe qui le dispensait, pendant la réception officielle, de soutenir un deuxième discours adressé aux régents, selon les usages.

Par une seule allocution, adressée au prince en présence de la Régence ignorée, allocution à laquelle seulement le prince a répondu, les intérêts roumains ont obtenu une parfaite satisfaction et l'incident de la précédente représentation a été, à cette occasion, pleinement résolu.⁹⁷

⁹⁴ L'Arch. du M. A. E., vol. 279 — Serbie, f. 204—205 v. Discours inaugural, copie, 15/27 août 1871.

⁹⁵ *Ibidem*, f. 206—206 v. Discours, copie, 15/27 août 1871.

⁹⁶ Voir la note 92.

⁹⁷ *Ibidem*, f. 189 v. — 190 v.: »J'ai été assez heureux... d'obtenir même le consentement du gouvernement serbe à ce qu'il n'exige pas de moi que je tiennne le jour de ma réception officelle und second discours aux régents, après celui du prince, ainsi que cela se faisait antérieurement, mais que j'adresse seulement, en présence des régents, une seule allocution au prince, comme représentant de la puissance souveraine de Serbie, qui seul aussi y répondrait. Votre Excellence appéciera aisément la nuance, car si la Régence n'a pas consenti à nous rendre une visite officielle, nous ne lui avons fait aucune avance, nous avons nous aussi supprimé la visite officielle au Palais de la Régence, en nous ne lui avons adressé aucun discours officiel.« (en franc. orig.).

ИЗ ИСТОРИЈЕ РУМУНСКО-СРПСКИХ ПОЛИТИЧКИХ ОДНОСА 1867—1871

Резиме

За време владара Александра Јоана Кузе и кнеза Михаила Обреновића међусобни румунско-српски политички односи достигли су степен изузетног зближења и срдачности.

Након бурних унутрашњих превирања и доласка владара Карола, страног порекла, на чело Румуније, наступа осетна стагнација у процесу међусобне сарадње.

Хронолошко раздобље које сачињава предмет нашег рада, јавља се као временски период карактеристичан по напорима за поновно успостављање сагласности ставова Румуније и Србије. Збивања која износимо имају вредност корака ресинхронизације румунско-српског политичког деловања; стварања у новонасталим политичким околностима у Румунији, доласком страног принца, а у Србији неочекиваним уклањањем кнеза Михаила — основе за даљи заједнички рад на оживотворењу истоветних идеала: државне независности и националног јединства.

Посета кнеза Михаила Букурешту — приликом повратка са плодног путовања у Цариград (марта—априла 1867) — допринела је значајном зближењу румунско-српских спољнополитичких ставова. Овом кораку следила је акција румунско-српског зближавања посредством Црне Горе: на Цетиње стиже румунски дипломата И. А. Кантакузино. У Букурешт долази Станко Радоњић, изасланик црногорског књаза Николе, у истој мери гласник кнеза Михаила о балканском савезу. Карол је са интересовањем пратио политичке тежње Јужних Словена, али га је органска бојазан од панславизма спречавала да се таквој политици и прикључи. Румунско-српски уговор, са почетка 1868. године, има у том смислу сасвим ограничено значење: обезбеђује Србији — за случај потребе — благонаклону неутралност Румуније и — ништа више!

У једном тренутку чак се чинило да је на помолу дипломатски спор проузрокован инцидентом који се догодио приликом представљања румунског изасланика И. А. Кантакузина намесништву Србије. Стање напетости као да је и једнима и другима сметало, долазећи у противречност са дотадашњом традиционалном сарадњом па је приметно живо међусобно залагање за превазилажење деликатног стања тренутних супротности између жеље и стварности. Долази до опозивања неумесног дипломате, а новоименовани представник Т. К. Вакареску ће добити, у име румунске владе жељену сатисфакцију од стране (иначе неумољивог) намесништва Србије.

Пошто је критични тренутак уз обострано задовољство превазиђен, долази до природног опуштања и стварања повољног амбијента за наставак заједничког, пријатељског, деловања.

* Traduit en français par prof. Beatrice Stanciu.

Юрий ПИСАРЕВ

Институт славяноведения и балканистики АН СССР
Москва

БАЛКАНСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИИ И ТУРЦИЯ НАКАНУНЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1908—1914 гг.)

О балканской политике России накануне и в начале первой мировой войны (до вступления Турции в войну) написан ряд работ, но не все ее аспекты изучены с достаточной полнотой. Менее других исследован вопрос о попытке царской дипломатии создать Всебалканский союз, присоединив к нему помимо старых союзников — Болгарии, Сербии, Герции и Черногории — также Турцию и Румынию, чтобы образовать на Балканах и на Ближнем Востоке сильный блок союзных России государств, который мог бы противостоять агрессии в этом районе Германии и Австро-Венгрии.

Первые шаги России по сближению балканских государств

Идея создания объединения балканских государств под влиянием России возникла давно — еще в период образования этих государств в XIX в. и принадлежала славянофилам. В XX веке ее подхватили консервативные круги России, что впервые нашло отражение в особой записке статс-секретаря А. М. Безобразова царю, написанной в 1902 г.¹ А. М. Безобразов преследовал задачу переключить внимание царизма с Ближнего Востока на Дальний Восток и в связи с этим поставил вопрос об обеспечении тыла царской России на Балканах. Он предлагал заключить союз с балканскими странами, включив в его состав Турцию и обеспечив тем самым решение проблемы проливов мирным путем. „Проливы фактически для нас уже открыты, — писал Безобразов, — так как мы сильнее Турции. Нам остается только урегулировать положение на почве солидарности интересов“²

¹ А. Н. Шебунин, *Россия и ближний Восток*, Ленинград 1923, 91—92.

² Там же.

С противоположных позиций, но за выполнение той же задачи установления добрососедских отношений с Турцией и балканскими государствами выступили министр иностранных дел А. П. Извольский и председатель Совета министров П. А. Столыпин. Однако они, напротив, считали, что на Балканах и на Ближнем Востоке следует проводить активную политику, чтобы создать под эгидой России блок балканских государств, а если удастся, то и Всебалканский союз, с привлечением в его состав Турции и Румынии.

Извольский выдвинул эту програму на переговорах 1908 г. с Эренталем в Бухлау, поставив вопрос о компенсациях в пользу Сербии, Черногории, Болгарии и Турции в обмен на согласие России на присоединение к Австро-Венгрии Босни и Герцеговины. Главными из предложений Извольского были: отказ монархии Габсбургов от Новипазарского санджака и вывод из этой области австро-венгреских войск, пересмотр в пользу Черногории статье 29-й Берлинского трактата, исправление государственной границы на территории Боснии в пользу Сербии и Черногории, установление благоприятного для балканских государств режима плавания по р. Дунаю и по Адриатическому морю и ряд других.³

Осуществление этих предложений подяло бы престиж России на Балканах и способствовало бы оближению балканских государств.

Программа Извольского была существенно дополнена П. А. Столыпиным, который заострил внимание на необходимости привлечения к союзу Турции. 21 октября 1908 г. в докладной записке царю им были сформулированы следующие новые пункты: отмена режима капитуляций в Турции, урегулирование вопроса о финансовой задолженности России и признание независимости Болгарии, как королевства. Программа Столыпина имела двойную цель: улучшить отношения России с Турцией и предотвратить конфликт последней с Болгарией. Как свидетельствует болгарский историк Ел. Стателова турецко-болгарские отношения в этот период были напряженными.⁴ Болгария, объявив себя 8 октября 1908 г. независимым королевством, отказалась уплачивать Турции компенсации за находившуюся на ее территории Восточно-румелийскую железную дорогу, Турция угрожала Болгарии войной, сосредоточив на ее границах войска. Военный конфликт между этими государствами был выгоден Австро-Венгрии, аннексировавшей бывшие турецкие провинции, но крайне невыгоден России, стремившейся сблизить балканские государства и Турцию. С целью их примирения царским прави-

³ Борьба в правящих кругах России по вопросам внешней политики — Исторический архив, т. 5, 1962, с. 123. (Документы, Публикация).

⁴ E. Stelova, *Sur question des relations Bulgaro-Turques en cours de la periode 1909—1911*, — *Études Balkanique V*, Sofia 1970, 151.

тельством была проведена трехсторонняя финансовая операция. В 1909 г. Петербургом были подписаны финансовые соглашения с Болгарией и Турцией, что положило конец междусобному конфликту между ними. Болгаро-русское и русско-турецкое соглашения значительно облегчали финансовое положение Болгарии и Турции. Россия отказывалась в пользу Турции от получения 500 млн. фр., уплачиваемых Портой в качестве контрибуции после русско-турецкой войны 1877—1878 гг., Турция в свою очередь отказывалась от получения с Болгарии компенсаций за Восточно-румелийскую железную дорогу, перечислив задолженность Болгарии в размере 125 млн. фр. на счет России. Последняя сократила размер платежей Болгарии до 22 млн. фр. и устанавливала льготы условия уплаты, отсрочив ее сроки на 75 лет.

Русско-болгарское и русско-турецкое финансовые соглашения имели большое экономическое и политическое значение для всех трех государств — России, Болгарии и Турции. Они укрепили позиции России на Балканах и на Ближнем Востоке, и способствовали сближению Болгарии с Турцией, что было важно Петербургу, стремившемуся создать Балканский союз.⁵ 21 апреля 1909 г. через 2 дня после подписания финансового соглашения с Болгарией Россия официально признала болгарское королевство, подав пример остальным великим державам. 23 апреля — Болгарию признали Германия, Австро-Венгрия и Италия. Упрочение суверенитета Болгарии открывало для России возможности вести работу по включению ее в Балканский союз.

Финансовое соглашение России с Турцией создавало перспективы для проникновения русского капитала на турецкий рынок.

Идеи Столыпина и Извольского воспринял новый министр иностранных дел С. Д. Сазонов, занявший этот пост в 1910 г., после оставки Извольского. Основу балкано-ближневосточной политики Сазонова составляли две задачи: создание Всебалканского союза под эгидой России, который был бы направлен против Австро-Венгрии и Германии, а не против Турции и установление нового режима черноморских проливов, с привлечением к контролю над ними помимо Турции других причерноморских государств (Болгарии, Румынии и России).⁶

В составлении этой программы участвовал ряд ведущих сотрудников МИД и дипломатов, аккредитованных в балканских странах и в Турции — товарищ министра иностранных дел А. А. Нератов, директор Первого (балкано-ближневосточного) департамента министерства Г. Н. Трубецкой, чрезвычайной и полномочный посол России в Константинополе М. Н. Гирс и его за-

⁵ В. А. Жебокрицкий, *Болгария накануне Балканских войн 1912—1913 гг.*, Киев 1969, 128.

⁶ И. В. Бестужев, *Основные аспекты внешней политики России накануне июльского кризиса*, — СБ. Первая мировая война, Москва, 1968, 73.

меститель К. Н. Гулькевич, посланники в Белграде, Цетинье, Софии, Бухаресте и Афинах, а также генеральный консул в Битоли, будущий комиссар Европейской контрольной комиссии в Албании А. М. Петряев, считавшийся специалистом по балканским делам. Программа МИД была согласована с военным и морским ведомствами и одобрена царем.

*Формирование „нового курса“ балканской политики России
С. Д. Сазонов и создание Балканского союза*

„Новый курс“ Сазонова, как принято в литературе называть балканскую политику министра, не сразу приобрел законченные формы. Вокруг вопроса о Балканском союзе довольно долго велись дискуссии в министерстве и среди общественности России.⁷

Предметом разногласий были две проблемы — турецкая и югославянская. Часть дипломатов — Н. Г. Гартвиг, Д. К. Семеновский Курилло, Н. А. Обнорский, будущий посланник в Белграде князь Г. Н. Трубецкой, занявший этот пост после кончины Гартвига в 1914 г., а также многие представители правящих кругов, считали нереальным привлечение Турции в Балканскому союзу и выдвигали идею пересмотра принципа статус кво, имея в виду раздел между Сербией, Болгарией и Грецией территорий Европейской Турции. Н. Г. Гартвиг в записке на имя С. Д. Сазонова от 23 октября 1911 г. писал, что Россия должна преследовать на Балканах две цели: 1) „Облегчить призванным ею к самостоятельной жизни славянским народностям достижение их заветных идеалов, что сводится к полюбовному между ними разделу всего турецкого достояния на Балканском полуострове“ и 2) Осуществить свою собственную вековую историческую задачу: стать твердой ногой на берегах Босфора у входных ворот „Русского озера“.⁸ Гартвиг утверждал, что идея создания Балканской федерации или Всебалканского союза с участием Турции выгодна одной только Турции. Он писал, что осуществление этой программы будет иметь для России отрицательные последствия, так как отдалит сроки ликвидации европейских владений Турции и позволит Порте использовать свои вооруженные силы для защиты азиатской части страны.⁹ Позже Н. Г. Гартвиг пересмотрел свою точку зрения, сблизившись со сторонниками создания Всебалканского союза с участием в нем Турции.

Более последовательным противником идеи расширения Балканского союза за счет Турции был Н. А. Обнорский. В записке „Россия и балканский вопрос“, составленной в феврале 1913 г.¹⁰ Обнорский писал, что возможны два решения проблемы: 1) объединение всех славянских государств в одно целое под

⁷ Ю. А. Писарев, *Освободительное движение югославянских народов Австро-Венгрии, 1905—1914*, Москва 1962, 170—189.

⁸ Красный архив, т. 8. М. 1925, с. 47—48.

⁹ История дипломатии, т. 2, М. 1963, с. 662—664.

¹⁰ Л. Л. Нейман, *Франко-русские отношения во время боснийского кризиса 1908—1909 гг.*, Французский ежегодник 1958, Москва 1959, 375 и сл.

эгидой царской России („слияние славянских ручьев в русское море“) и сохранение славянских государств под протекторатом той же России.

Дипломат считал, что опорой России на Балканах является лишь одно государство — Сербия, которая „ни прямо, ни косвенно не посвящает на жизненные интересы России“, в том числе на проливы. Вместе с тем составитель записки не отрицал целесообразности объединения двух „сербских государств“ — Сербии и Черногории¹¹ Н. А. Обнорский остановился на проблеме возможного распада многонациональной Австро-Венгрии, указав, что в этом случае также может быть несколько вариантов решения югославянского вопроса. По его мнению, объединение Хорватии и Словении с Сербией опасно, так как в этих районах проживает население, главным образом католического вероисповедания, что приведет к его конфронтации с православной Сербией.

Скрытым противником создания Всебалканского союза был посланник России в Бухаресте М. Н. Гирс. Консерватор по своим взглядам, он боялся перемен. М. Н. Гирс не верил в самую возможность примирения балканских государств с Турцией и в преодоление межбалканских противоречий, но, являясь дисциплинированным службистом, держал это мнение при себе.

Противоположные взгляды высказывали посол в Константинополе Н. В. Чарыков и посланник в Цетинье А. А. Гирс, а также консул в Битоли А. М. Петряев. Первый выдвигал план создания балканской федерации с участием Турции, Петряев и Гирс стояли за образование сильного югославянского государства.

С. Д. Сазонов и подавляющее большинство дипломатов склонялись к позиции Н. В. Чарыкова — А. А. Гирса. Министр иностранных дел наметил две программы решения балкано-ближневосточной проблемы — программу-минимум и программу-максимум. Первая предусматривала создание Балканского союза из одних только балканских государств, вторая имела в виду включение в его состав перспективе Турции.¹²

Программа-минимум, в свою очередь, предполагалась в ряде вариантов. Один из них состоял в создании Балканского союза в составе только трех государств — Сербии, Болгарии и Греции, без Черногории.¹³ Другим вариантом программы-минимум было объединение одних славянских государств, т. е. Сербии, Болгарии и Черногории без Греции. Греция имела слабую армию и ее участие в военнополитическом блоке балканских государств мало что давало России. Между Грецией и Болгарией и между

¹¹ Красная новь, № 6 (10), М. 1922, с. 182—199; Е. В. Тарле, *Германская ориентация и П. А. Дурново в 1914*, Былое, № 19, М., 1922, с. 165.

¹² S. Sazonov, *Les années fatales*, Paris 1927, 54.

¹³ ЦГИА СССР, ф. 1276, оп. 4, д. 641, лл. 14—15.

Грецией и Турцией существовали противоречия, которые могли отпугнуть оба эти государства от союза.¹⁴

Наконец, существовал вариант объединения в единый союз только двух государств — Болгарии и Сербии. Оба государства имели с Россией традиционные связи и в Петербурге надеялись на успех.

Для таких расчетов существовали основания. Еще в 1896 г. между Россией и Болгарией были восстановлены дипломатические отношения и заключен торговый договор. В 1902 г., после посещения князем Фердинандом Петербурга, Болгария и Россия подписали военную конвенцию,¹⁵ в 1908 г. Россия как уже отмечалось первой из европейских держав, признала де-юре болгарское королевство, а на следующий год установила выгодные для Болгарии финансовые с ней отношения.

Повторный приезд Фердинанда в Россию в январе 1910 г. привел к закреплению этих отношений.

Переломным этапом в русско-сербских отношениях стал государственный переворот 1903 г. в результате которого к власти в Белграде пришла династия Карагеоргиевичей, ориентирующаяся на Россию. Новый король Сербии Петр I установил родственные связи с Романовыми, выдав в 1911 г. свою дочь Елену за князя Иоанна Константиновича. Еще раньше брат короля принц Арсен женился на Демидовой, представительнице самой богатой фамилии в России, близкой ко двору. В Петербурге воспитывались два сына Петра I — Георгий и Александр, оба кандидаты в престолонаследники. В 1914 г. едва не состоялась помолвка Александра с дочерью царя Ольгой.

Разумеется, более глубокой причиной черногоро-русского, сербско-русского и болгаро-русского сближения, приведшего к созданию в 1912 г. под эгидой России Балканского союза, была заинтересованность всех этих государств в укреплении своей безопасности, что являлось особенно актуальным в связи с резким ухудшением международной обстановки, чреватой угрозой войны.

Русско-турецкие отношения в 1911—1912 гг.

Итало-турецкая война, вспыхнувшая в сентябре 1911 г., и угроза закрытия проливов, заставили русское правительство предпринять ряд шагов по сближению с Турцией. В свою очередь Турция то же была заинтересована в улучшении отношений со своим соседом, тем более, что на Балканах назревали военные конфликты, и Турции пришлось бы открыть там еще один фронт. Петербургу казалось, что на этот раз его планы по перемосту Лондонской конвенции 1871 г. о проливах поддержат Франция и Италия. Первая была заинтересована во взаимной поддержке

¹⁴ Исторический архив, т. 5, 1962, с. 136—140.

¹⁵ Международная политика новейшего времени в договорах, нотам и декларациях, ч. 1, М., 1925.

России в вопросе о Марокко вторая — в вопросе о Киренаике и Триполи.¹⁶

Австро-Венгрия, занятая своими проблемами на Балканах, как рассчитывали во внешнеполитическом ведомстве на Певческом мосту (в Петербурге) тоже не должна была мешать России, Германия была союзницей Австро-Венгрии, Англия — Франции.

Но эти прогнозы оказались построенными на песке, и когда Н. Чарыков обратился к великому визирю Саиду-паше с предложением о совместной обороне проливов при условии предоставления приоритета при их использовании Россией и других причерноморских государства, все великие державы — и союзники России и члены центральной коалиции-выступили против.¹⁷ Правда, на словах Германия, Италия, Франция и Австро-Венгрия согласились обсудить предложения России, но на деле дезавуировали его. Германский посол в Константинополе А. Маршалл фон Биберштейн посетил министра иностранных дел Асыл бея и посоветовал отклонить предложения Н. Чарыкова. Особую тревогу посла вызывала та часть предложений России, где говорилось о готовности Петербурга посредничать между Турцией и балканскими государствами в деле установления между ними добрососедских отношений. Это был шаг к созданию Всебалканского союза с участием в нем Турции. „Если бы России удалось достичь этой цели, — писал А. Маршалл в Берлин, — это было бы ошеломляющим успехом для славянства и тяжелым ударом для германизма в Турции. С этой политикой связаны русские претензии на проливы“.¹⁸

Встретившись с единым фронтом европейских держав, царское правительство забило отбой. Обвинив Н. В. Чарыкова в превышении своих полномочий, оно отозвало посла из Турции, назначив на его место М. Н. Гирса.¹⁹

Однако С. Д. Сазонов не оставил идеи Чарыкова. В период образования Балканского союза он неоднократно возвращался к мысли о сближении позиций Турции с балканскими государствами.

Ту же точку зрения он отстаивал и после подписания болгаро-сербского договора о союзе в марте 1912 г. и во время первой балканской войны.

Русское правительство, не желая вмешиваться в войну, объявило нейтралитет, стремясь сохранить отношения с обеими воюющими лагерями. Говоря о преимуществах такой политики,

¹⁶ Международная политика новейшего времени в договорах, нотках и декларациях, ч. 1, М., 1925, с. 343.

¹⁷ В. А. Жебокрицкий, *Болгария накануне Балканских войн 1912—1913 гг.*, Киев 1960, с. 128.

¹⁸ *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914.* (G. P.) Bd. XXX, Berlin 1924, NID 998.

¹⁹ ЦГВИА, СССР, ф. 2000, оп. I, д. 2991, л. 61 „Ньюс Кроникл“, 29. I.—1911 г.

С. Д. Сазонов писал послу во Франции А. П. Извольскому: „Для России, оставшейся в стороне во время войны, представляется возможным, о одной сторны, упрочить свое влияние среди балканских государств, с включением в их число, если возможно Румынии, а с другой стороны — укрепить свое положение относительно Турции“.²⁰

В письме послу в Лондоне А. К. Бенкендорфу от 30. XI-1912 г. С. Д. Сазонов излагал практические шаги к достижению этих целей. Он писал, что главная задача — помешать Австро-Венгрии и другим великим державам воспользоваться возникшей на Балканах войной, чтобы навязать балканским государствам и Турции невыгодные для них условия мира. „Мы, — сообщал Сазонов, — стремимся к возможной локализации итогов войны, иначе говоря, к возможному ограничению вмешательства западных держав в мирный договор“.²¹

12 декабря 1912 г. между Турцией и Балканским союзом было подписано перемирие, а в Лондоне вскоре начала работать конференция послов великих держав, которой было поручено подготовить проект мирного договора.

Эта конференция проходила в крайне сложной международной обстановке, чреватой угрозой мировой войны. Каждый из ее участников под флагом миролюбия пытался осуществить за счет Турции и балканских государств свои империалистические цели. В. И. Ленин писал, что на конференции велась „игра буржуазных держав и их дипломатов, превзошедших науку интриг, подсиживаний и коварных подножек друг другу“.²²

Так, Германия, используя финансовые затруднения Турции, предложила продать ей ряд территорий, прикрывавших подступы к Босфору (арсенал Топхане и участок земли близ военного порта в бухте Золотой Рог в Константинополе).²³

За спиной Турции она вела переговоры с Англией по разделу сфер влияния в юго восточных районах Османской империи, где пролегла Багдадская железная дорога.²⁴

Французские представители выступили с проектом распространения системы Оттоманского долга на Балканские страны, мотивируя это тем, что после войны часть территорий Турции отошла к балканским государствам.²⁵

Целью Английского империализма служил проект нейтрализации черноморских проливов, который хотя и не обсуждался

²⁰ АВРП, ф. Политархив, д. 3385, л. 5. С. Д. Сазонов—А. И. Извольскому, 16. XI—1912 г.

²¹ АВРП, ф. Политархив, д. 131, лл. 119—123.

²² В. И. Ленин, Соч., т. 18, с. 320.

²³ ЦГИА СССР, ф. 1276, оп. 9, д. 610, л. 1. И. К. Григорович — В. А. Коковцеву, 2. VI—1913.

²⁴ В. Сид, *Енглеси и рат*, Југословенски гласник, № 1, Ниш 1915, 39—40.

²⁵ АВРП, ф. Политархив, д. 1048, л. 274—275.

на конференции, привлек внимание ее участников. Англия, посягая на суверенитет Турции, предложила создать международную комиссию по управлению проливами. Присутствие в Босфоре и Дарданелах английского флота могло привести к закупорке военно-морских сил России в Черном море и угрожало интересам причерноморских государств.

Австро-Венгерская дипломатия вела работу по разрушению Балканского союза.²⁶ Политический директор газеты „Таймс“ Уикхэм Стид писал, что Австро-Венгрия „нашептывала на ухо болгарскому царю Фердинанду“ идею межсоюзнической войны с Сербией²⁷ и сама готовилась к расправе с последней. Монархия Габсбургов целых три раза угрожала Сербии войной; в декабре 1912 года и в январе-феврале 1913 года,²⁸ когда конференция закончилась, предложила Италии создать „Оборонительный союз“ против Сербии.²⁹ Австро-Венгрия и Италия использовали конференцию для обсуждения экспансионических планов в Албании, претендуя на единоличный протекторат над этой страной.³⁰

Перед царской дипломатией на конференции стояла весьма сложная задача: укрепить Балканский союз, обеспечив выполнение его территориальных требований к Турции и в то же время сохранить позиции в этой стране, помешав державам запада воспользоваться ее военным поражением для установления контроля над проливами.

Эта линия нашла отражение в ряде дипломатических документов. А. К. Бенкендорф по поручению правительства сделал перед началом конференции заявление о принципиальной позиции России в вопросе бывших турецких территориях. „Россия, — подчеркнул он, — решительно стоит за сохранение итогов войны, а именно за освобождение балканских народов от турецкого ига“.³¹

В инструкции С. Д. Сазонова А. К. Бенкендорфу от 1 мая 1913 года была сформулирована вторая задача. Министр иностранных дел, говоря об опасности раздела турецкого наследства между европейскими державами, указывал на необходимость поддержать Турцию, выделив на первый план проблему черноморских проливов. „События окладываются таким образом, — писал Сазонов, — что мы, не увлекаясь несбыточными утопиями (т. е. захватом проливов военной силой — Ю. П.),

²⁶ К. Б. См. Виноградов, *Дипломатия Австро-Венгрии и первая балканская война*, Научные доклады высшей школы. Исторические науки. Москва 1958.

²⁷ Стид В. Указ. соч., с. 39—40.

²⁸ Feldmarschal Conrad. *Aus meiner Dienstzeit 1906—1918*. Bd. II, Wien, 1929, s. 380—381.

²⁹ Стид В. Указ. соч., с. 39—40.

³⁰ *Osterreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. (OUA)*, Bd. V, Wien—Leipzig, 1930, № 6153.

³¹ АВПР, ф. Политархив, д. 193, л. 1032. А. К. Бенкендорф — С. Д. Сазонову, 13. XI. 1912.

можем считаться с возможностью установить с Турцией лучшие отношения... Турция должна дать себе отчет в том, что Константинополь и проливы находятся под сильной угрозой в будущем. Эта опасность в глазах турок будет перевешивать их традиционное недоверие к России. Наш, до известной степени, общий интерес — предотвратить переход проливов во владение другой державы — сблизит нас с Турцией".³² Сазонов стремился прежде всего торпедировать английский проект нейтрализации проливов и с этой целью выдвинул встречный проект о предоставлении преимуществ при использовании Босфора и Дарданелл торговым флотам России, Турции, Болгарии и Румынии, т. е. причерноморским государствам, имевшим непосредственные интересы в этом важном районе. Обосновывая этот проект, он писал А. П. Извольскому: „Мы можем рассчитывать на возможность завязать с Турцией лучшие, чем раньше отношения, если сохраним за Турцией управление над проливами, а России и другим Черноморским государством предоставим право водить и выводить суда через проливы, в мирное время на известных условиях, обеспечивающих безопасность Константинополя“.³³

В марте 1913 г. русское правительство заявило о готовности распространить принцип наибольшего благоприятствования при использовании проливов на Румынию. „Россия, — писал С. Д. Сазонов А. К. Бенкендорфу, — соглашается предоставить Румынии самое широкое обеспечение ее интересов в проливах“.³⁴ По словам советского историка И. В. Бестужева, Сазонов пытался восстановить на новой основе Ункиар-Искелесский мир 1833 г., добиваясь в перспективе создания Всебалканского союза.³⁵

Проект Сазонова нашел поддержку среди руководителей военно-морского флота. „Для России, — писал начальник Черноморского отдела Морского генерального штаба А. В. Немитц, — лучше иметь на Босфоре и Дарданеллах турецкие пушки, чем увидеть там представителей международной нейтрализации“.³⁶

С. Д. Сазонов выступил также против французского плана перенесения на балканские государства части Оттоманского долга. В своем письме председателю Совета Министров и Министру финансов В. Н. Коковцову от 18 декабря 1912 г. он отмечал, что позиция России „коренным образом расходится с финансовыми видами Франции“.³⁷

³² Siebert V. Diplomatiscbe Aktenstücke zur Geschichte der Entente-politik. Berlin, 1921, s. 692—694.

³³ АВПР, ф. Политархив, д. 1232, л. 40.

³⁴ И. В. Бестужев, *Борьба в России по вопросам внешней политики накануне первой мировой войны (1910—1914)*, — Исторические записки, т. 75, М. 1965 г., с. 70.

³⁵ Красный архив, т. 6, 1924, с. 56.

³⁶ АВП, ф. Политархив, д. 3256, лл. 169—170.

³⁷ АВПР, ф. Политархив, д. 3256, лл. 169—170.

Министр иностранных дел предупреждал об опасности финансового закабаления Францией балканских народов. „Защищая интересы балканских государств, — писал Сазонов, — Россия должна зорко следить за тем, чтобы справедливое обеспечение кредиторов не повлекло за собой переложения на балканские государства части долга в размерах, превышающих удовлетворение указанной финансовой операции“³⁸.

Особую тревогу руководителя внешнеполитического ведомства России вызывало намерение Франции создать на Балканах учреждения Оттоманского долга, аналогичные турецким, что могло привести к утрате позиций России на Балканах. Предложения Франции, писал министр, „не может встретить с нашей стороны какой-либо поддержки“³⁸.

С. Д. Сазонов высказался за реорганизацию системы Оттоманского долга, выдвинув два варианта решения этого вопроса — программу-максимум и программу-минимум. Первая предусматривала отмену финансового контроля европейских государств над Турцией, вторая расширение Совета Оттоманского долга с включенным в его состав представителем России³⁹ и передачей поста председателя этого учреждения представителю Турции. „Россия, — писал Сазонов А. П. Извольскому 13 апреля 1913 года — может получить больше выгод из прямых и непосредственных отношений со свободной Турцией, чем связав ее подчинением европейского контроля, а себя неизбежным участием в последнем“⁴⁰.

Русское правительство предприняло ряд шагов для осуществления этой программы. Еще в 1909 г. оно подписало с Турцией финансовое соглашение об отсрочке на 40 лет выплаты Портой контрибуции в пользу России, которую государство выплачивало, начиная с 1879 г. Это была значительная сумма в 125 млн. ф. и отказ России от ее получения, несомненно облегчил положение турецких финансов. Взамен Россия добилась ряда привилегий в торговле с Турцией, а в 1910 г. получила от Порты разрешение на учреждение при генеральных консульствах в Константинополе и в Измире комиссий содействия сбыту русских товаров.⁴¹

В откябре 1913 г. между Турцией и Россией был подписан новый договор, обеспечивающий участие российского капитала в турецких монополиях по добыче нефти, производству сахара, спичек, папиросной бумаги и ряда других товаров. Оценивая значение этого соглашения, М. Н. Гирс писал: „... Нам впервые откроется возможность приступить к утверждению в Турции нашего экономического влияния, без которого мы не будем в

³⁸ АВПР, ф. Политархив, д. 3256, лл. 169—170.

³⁹ АВПР, ф. Политархив, д. 1048, л. 545. Товарищ министра иностранных дел А. А. Нератов послу в Константинополе М. Н. Гирсу, 28. X. 1913.

⁴⁰ ЦГИА СССР, ф. 560, оп. 28, д. 464, л. 72.

⁴¹ Ю. Ключников, А. Сабинин, *Международная политика новейшего времени (в договорах, нотах и декларациях)*, I, Москва 1925, 333, 345.

состоянии осуществить исторически сложившиеся здесь задачи". В Турции создали свои филиалы „Русский для внешней торговли банк“, керосиновое акционерное общество Нобеля, компания по сбыту товаров резинового производства „Треугольник“.⁴²

Наряду с промышленной и торговой буржуазией интерес к ближне-восточному рынку стали проявлять российские банки.⁴³ В 1913 году Русско-Азиатский банк предпринял попытку купить акции „Банка де Салоник“ в Константинополе. Через год председатель этого банка А. И. Путилов подписал с турецким правительством соглашение об участии Русско-Азиатского банка в создании центрального „Банка националь де тюрки“. С. Д. Сазонов, санкционируя указанную сделку, поставил в качестве условия требование о поддержке новым банком политики России на Ближнем Востоке.⁴⁴

В свою очередь министерство иностранных дел шло на встречу требованиям российских капиталистов. В ноябре 1913 г. С. Д. Сазонов поставил перед державами вопрос о допуске в Совет Оттоманского долга представителя России. Министр предложил послу в Константинополе предварительно договориться об этом с турецким правительством. „Нам нужно согласие Турции, — писал он в инструкции М. Н. Гирсу от 9 ноября“.⁴⁵ Гирс известил Сазонова, что в Константинополе создан русско-турецкий комитет для разработки программы экономического и культурного сотрудничества Турции с Россией⁴⁶ и информировал министра о подписании с турецким правительством нового соглашения о железнодорожном строительстве. Связи России с Турцией, писал посол, развиваются „при общем уважении совместных интересов“.⁴⁷ Аналогичную оценку русско-турецких отношений этого периода дал в своих воспоминаниях драгоман российского посольства в Константинополе А. Н. Мандельштам, хорошо осведомленный о настроениях правящих кругов Турции. Он писал, что в Константинополе курс Сазонова-Гирса находит значительную поддержку.⁴⁸

Однако положение стало меняться после укрепления позиций в новом младотурецком кабинете, пришедшем к власти

⁴² В. К. Лисенко, *Ближний Восток, как рынок сбыта русских товаров*, Санктпетербург 1913, 25 и след.

⁴³ И. Ф. См. Гиндин, *Банки и промышленность в России до 1917 г.* М.—Л., 1927; Его же, *Русские коммерческие банки*, Москва—Ленинград 1948; А. Ванг, *Финансовый капитал в России накануне мировой войны*, Москва 1930.

⁴⁴ (МОЭИ) *Международные отношения в эпоху империализма*. Сер 3, т. 1, М.—Л., 1931, № 194.

⁴⁵ АВПР, ф. Политархив, д. 1048, л. 545.

⁴⁶ Там же, д. 1050, л. 88.

⁴⁷ Там же, д. 1048, л. 274—275.

⁴⁸ A. Mondelstam, *Le sort de l'empire Ottoman*, Paris 1917, 140.

в 1913 г., военного министра германофила Энвер-паши.⁴⁹ Турция, вопреки советам России, приняла участие в междоусобной войне на Балканах, вспыхнувшей после нападения в июле 1913 года Болгарии на Сербию. Это было существенным ударом по „новому курсу“ Сазонова, т. к. в итоге войны разрушился Балканский союз. „Сербоболгарская война, — констатировал русский военный агент в Софии. Ю. Маниковский, — является крушением всей нашей предшествующей балканской политики“.⁵⁰

Царской дипломатии не удалось восстановить своих позиций в Турции и после окончания второй балканской войны. Единственным реваншем за поражение, которое она понесла от австро-венгерской и германской дипломатии, спровоцировавшей войну, было предотвращение греко-турецкого конфликта, едва не переросшего в третью балканскую войну. Россия в союзе с Англией и Францией добилась временного примирения сторон и локализации конфликта. Но вскоре международная обстановка на Балканах и на Ближнем Востоке снова накалилась, что было вызвано прибытием в Турцию германской военной миссии генерала О. Лимана фон Сандерса.⁵¹

Основными документами, которые позволяют проанализировать русско-турецкие отношения этого периода являются всеподданнейшая записка С. Д. Сазонова царю от 23 ноября 1913 года, другой аналогичный доклад министра от 23 декабря того же года, протоколы Особых совещаний при Совете Министров от 31 декабря 1913 г. и при Министерстве иностранных дел от 8 февраля, 1914 г., а также материалы военного и морского ведомств о черноморских проливах.

Во всеподданнейшей записке от 23 ноября 1913 г. С. Д. Сазонов, проявляя озабоченность по поводу сообщения М. Н. Гирса о провокационной деятельности Германии в Турции, впервые высказал мысль о неизбежности решения проблемы проливов „в обстановке общеевропейских осложнений“,⁵² что позволило не-

⁴⁹ А. Ф. Миллер, *Вступление Турци в первую мировую войну*, Известия АН СССР, Серия истории и философии, III/6, Москва 1946, с. 321—340.

⁵⁰ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3048, л. 66. Военный агент в Болгарии начальнику Главного управления генерального штаба. София, 7. VIII—1913.

⁵¹ А. С. См. Аветян, *К вопросу о роли миссии Лимана фон Сандерса*, — Уч. зап. Ереванского русского педагогического института, т. VIII, Ереван 1957, 43—66; Г. Арш, *Британская дипломатия и Миссия Лимана фон Сандерса*, — Вестник Ленинградского государственного университета, № 11, Ленинград 1949, 112—125; И. И. Кублашвили, *Германская военная экспансия в Турции и царская Россия. Миссия германского генерала Лимана фон Сандерса в Турции*, Труды Кутаисского Государственного педагогического института т. 20, Кутаиси 1959, 1—53; А. С. Силин, *Германская военная миссия Лимана фон Сандерса в Турции (декабрь 1913 — июль 1914)*, Ученые записки Кишиневского государственного университета, т. 72 (Сер. истории), Кишинев 1964.

⁵² АВПР, ф. Политархив, д. 134, л. 70.

которым историкам сделать вывод о переходе Сазонова на позиции военной партии.⁵³

Для таких утверждений, однако, нет оснований. Напротив, угроза войны с Германией еще более усилила стремление правительства заручиться поддержкой балканских государств и сохранить нейтралитет Турции.

Сазонов прямо писал о нежелательности для России дальнейшего обострения обстановки на Балканах. „Все потребности нашего внутреннего развития ставят задачу поддержания мира на первое место“.⁵⁴ Министр подчеркивал важность сохранения принципа статус кво на Балканах и на Ближнем Востоке. „Скорое распадение Турции не может быть для нас желанным“.⁵⁵

В записке значительное место уделялось вопросу о возрождении балканского союза. Основой нового союза, писал министр, должны стать Сербия и Болгария, которых надо примирит. „Как ни трудна задача снова сплотить Сербию и Болгарию, — отмечал Сазонов, — но только при условии союза каждая из них может ставить себе дальнейшие национальные идеалы. Находясь во вражде, оба государства будут сковываться взаимным бессилием“.⁵⁶ В записке повторялась старая идея о целесообразности расширения балканского союза за счет Румынии, а возможно и Турции.

С. Д. Сазонов настаивал на сохранении с Турцией добрососедских отношений. В защиту этого предложения министр приводил довод о неподготовленности России к войне на море. К записке была приложена справка о состоянии военно-морских сил государства, из которой следовало, что Черноморский флот был слабее турецкого,⁵⁷ не говоря уже о том, что он уступал объединенным флотам Турции, Австро-Венгрии и Германии.⁵⁸

„В настоящее время, — делал заключение С. Д. Сазонов, — приходится говорить не только о невозможности активных выступлений против Турции, но и о недостаточности наших оборонительных средств.“⁵⁹

К аналогичным выводам пришел морской министр адмирал И. К. Григорович. „Моурское министерство всецело присоединяется к взглядам, формулированным министерством иностранных дел“, — писал он С. Д. Сазонову от 20 декабря 1913 г.⁶⁰

⁵³ См. например, Я. М. Захер, *Константинополь и проливы*, Красный архив, т. 7, 1924, с. 45—47.

⁵⁴ АВПР, ф. Политархив, д. 134, л. 60.

⁵⁵ Там же, л. 70.

⁵⁶ Там же, л. 71—72.

⁵⁷ Там же, л. 79—82. „О необходимости увеличения наших морских сил на Черном море.“ Записка С. д. Сазонова.

⁵⁸ К. Ф. См. Шацилло, *Российский империализм и развитие флота*, Москва 1968.

⁵⁹ АВПР, ф. Политархив, д. 134, л. 66.

⁶⁰ Красный архив, т. 7, 1924, с. 33.

23 декабря 1913 года С. Д. Сазонов направил царю новую всеподданнейшую записку, которая была написана под свежим впечатлением от полученных из Константинополя тревожных известий о дальнейшем усилении позиций Германии в Турции. Генерал Лиман фон Сандерс получил назначение командующим турецкими войсками в зоне проливов, что было чревато угрозой их окончательного перехода под контроль Германии.

Сазонов выразил в записке большое беспокойство по поводу провокационных действий султанского правительства, предложив ряд контрмер, которые должны были заставить Турцию соблюдать нейтралитет. Наиболее радикальными из них были: финансовый бойкот Османской империи Англией, Францией и Россией, временное отозвание послов этих государств из Константинополя и военная демонстрация флотов держав Антенты у берегов Турции с возможной высадкой союзных десантов в Измире, Бейруте, Синопе и Трапезунде.⁶¹

Однако созванное 31 декабря 1913 г. Особое совещание под председательством председателя Совета Министров В. Н. Коковцова, отклонило эти меры, как слишком опасные, предложив урегулировать конфликт дипломатическим путем.⁶² Англия и Франция также отказались поддержать план Сазонова и последнему пришлось отступить.

8 февраля 1914 г. при Министерстве иностранных дел было созвано еще одно Особое совещание.⁶³

На этом совещании, которое по своему составу было самым представительным форумом (в его работе приняли участие руководители дипломатического, военного и морского ведомств) все его участники, за исключением А. В. Немитца, высказались против военных акций в районе проливов, аргументируя эти соображения неподготовленностью России к войне на двух фронтах — германском и турецком. „Сколько бы у нас не было войск и даже гораздо больше, чем сейчас, мы всегда будем предусматривать необходимость направлять свои силы на Запад против Германии и Австро-Венгрии“, — заявил генерал-квартирмейстер русской армии генерал Ю. Н. Данилов.⁶⁴ Аналогичные позиции заняли начальник генерального штаба генерал Я. Г. Жилинский, морской министр адмирал И. К. Григорович, и о. начальника Морского генерального штаба контр-адмирал Д. В. Ненюков и другие высшие руководители армии и флота. Особое совещание не выработало программы действий, ограничившись общими пожеланиями избегать военной конфронтации с Турцией.

В Петрограде придерживались этой линии вплоть до вступления Турции в войну, хотя султанское правительство все более

⁶¹ *Константинополь и проливы*, т. 1, Москва 1925, с. 61—64.

⁶² Там же, 61—64, 68.

⁶³ Журнал Особого совещания при Министерстве иностранных дел. Петербург, 8. II. 1914. — АВПР, ф. Политархив, д. 4203, лл. 4—12.

⁶⁴ АВПР, ф. Политархив, д. 4203, л. 10.

стремительно скатывалось на путь военных авантюр.⁶⁵ 2 августа 1914 г., т. е. на следующий день после начала русско-германской войны, Турция присоединилась к Центральной коалиции,⁶⁶ заключив секретное соглашение с Германией и Австро-Венгрией о пополнении турецкого флота германскими и австрийскими кораблями.⁶⁷ В Черное море были присланы германские тяжелые крейсера „Гебен“ и „Бреслау“, получившие новые турецкие названия „Явуз Султан Семин“ и „Мидилли“. Их прибытие, а также пополнение турецкой эскадры германскими и австро-венгерскими подводными лодками привело к еще большему изменению соотношения сил на Черном море в пользу Турции.⁶⁸

Однако царское правительство, недооценивая возникшей угрозы, продолжало строить надежды на сохранение Турцией нейтралитета. 10 августа С. Д. Сазонов заверил турецкое правительство в письменном виде о готовности России, Англии и Франции гарантировать Порте независимость в случае, если она сохранит нейтралитет.⁶⁹

16 августа 1914 г., когда в Петрограде стало известно о выходе турецко-германской эскадры во главе с „Гебеном“ и „Бреслау“ в Черное море, С. Д. Сазонов дал указание директору дипломатической канцелярии при Ставке Н. А. Кудашеву предостеречь командующего Черноморским флотом адмирала А. А. Эбергарда от ответных действий.⁷⁰ „Продолжаю придерживаться мнения, что нам важно сохранить мирные отношения с Турцией, — писал министр“.⁷¹ Идентичную позицию заняло английское правительство, посчитавшее момент неподходящим для войны с Турцией.

17 августа между С. Д. Сазоновым и французским послом М. Полеологом состоялась доверительная беседа о русских планах относительно проливов. Министр иностранных дел, не отрицая намерения России решить „исторический вопрос“ о проливах в свою пользу, отметил тем не менее, что правительство не собирается ущемлять суверенитет Турции „Даже в случае победы мы будем соблюдать независимость и неприкосновенность Турции, если она останется нейтральной в этой войне, — заявил

⁶⁵ См. Миллер А. Ф. *Турция под гнетом германского империализма в годы первой мировой войны*, Исторический журнал, кн. 12 (112), М., 1942, с. 16—18.

⁶⁶ *Die deutsche Dokumente zum Kriegsausbruch*, Bd. I. Scharlottenbugr 1919, N 259.

⁶⁷ А. С. Силин Указ, соч., с. 285—289; А. Шталь, *Прорыв „Гебена“ и „Бреслау“*. СБ. Кто должник? Москва 1926.

⁶⁸ Извлечения из доклада военно-морского агента в Константинополе капитана первого ранга Щеглова, послу в Турции. XII. 1913. — АВПР, ф. Политархив, д. 4203, лл. 29—31.

⁶⁹ К. Ф. См. Шаццлло, *О диспропорции вооруженных сил России накануне первой мировой войны (1906—1914)*, Исторические записки, 1969, т. 83, с. 135.

⁷⁰ АВПР, ф. Политархив, д. 4142, л. 2.

⁷¹ *Константинополь и проливы*, т. 1, 92—93.

Сазонов. — Самое большое, что мы потребуем — установление нового режима проливов, который будет одинаково применим ко всем государствам, лежащим на берегу Черного моря — к России, Болгарии и Румынии⁷².

Посол в Константинополе М. Н. Гирс, разделяя взгляды С. Д. Сазонова, предостерегал правительство от действий, которые могли бы спровоцировать Турцию на войну. 21 августа (2. IX) 1914 г. он писал С. Д. Сазонову: „Блокада Босфора означает немедленный разрыв и военные действия. Если теперь имеются еще хоть какие-либо шансы избежать войны, то мы их сразу порываем“⁷³.

10 сентября в Министерстве иностранных дел под председательством С. Д. Сазонова состоялось совещание руководителей министерства с представителями Морского генерального штаба, обсудившее вопрос о позиции России в случае перехода Турции к более активным действиям на Черном море, которые могли привести к войне и высказалось за соблюдение крайней осторожности. С. Д. Сазонов в телеграмме адмиралу А. А. Эбергарду, отправленной 11 сентября, просил командующего Черноморским флотом принять во внимание политические доводы при определении военно-стратегических планов. „Сложность задач на европейских театрах войны, писал министр иностранных дел, — побуждает нас сделать все возможное для предотвращения столкновений с Турцией, которое отвлекло бы часть наших сил и могло бы захватить весь Балканский полуостров, препятствуя совместным с нами действиям в Сербии против Австрии“⁷⁴.

Отмечая большую роль балканского фронта, С. Д. Сазонов указывал на важное значение привлечения к союзу с Сербией и Черногорией других балканских государств, прежде всего Румынии. Министр выражал опасения, что в случае неудачи боевых операций против турецкого флота нейтральные государства на Балканах откажутся к этому союзу. „При учете шансов борьбы, — писал он, — надо иметь в виду роковые последствия которые имела бы для нас неудача подобного столкновения, как непосредственная, обеспечивающая безраздельное господство Турции в Черном море, так и моральная, в значительной мере парализуя впечатление на доселе нейтральные государства, наших успехов в Галиции“⁷⁵.

К числу моральных факторов С. Д. Сазонов относил вопрос о зачинщиках войны. Министр считал крайне важным, чтобы инициатором военной конфронтации была не Россия, а противная сторона.

„С общей политической точки зрения . . . весьма важно, чтобы война с Турцией, если бы она оказалась неизбежной, была

⁷² Р. Пуанкаре, *На службе Франции*, Москва 1936, т. 1, 64.

⁷³ АВПР, ф. Политархив, д. 1142, л. 4.

⁷⁴ МОЭИ, сер. 3, т. VI, ч. 1, № 245.

⁷⁵ Там же.

бы вызвана само Турцией", — писал он Н. А. Кудашеву 16. VIII-1914. г.⁷⁶

В соответствии с этой установкой строились и военно-оперативные планы командования Черноморского флота. 27 декабря 1913 г. штаб командования Черноморского флота направил на утверждение морскому министру „План операций Черноморского флота на 1914 г.“, который основывался на предположении, что в случае войны инициатива активных действий будет принадлежать Турции.⁷⁷ В преамбуле к проекту плана говорилось: „Россия, не усилив своей армии параллельно с усилением в 1913 г. германской и австрийской армий, не имея на Черном море ни сильного флота, ни достаточных средств для перевозки крупного десанта, а также боясь внутренних потрясений, сама войны не начнет“.⁷⁸

Командующий Черноморским флотом адмирал Эбергард, начальник штаба командования контрадмирал Плансон и начальник оперативного отдела командования капитан 2-го ранга Кетлинский предлагали „занять выгодную позицию для боя вблизи Севастополя и на этой позиции дать бой“.⁷⁹

Начальник Морского генерального штаба (МГШ) вице-адмирал А. И. Русин подверг этот план критике на совещании 10 сентября 1914 г., однако не стал добиваться его изменения, т. к. сам был сторонником оттягивания войны против Турции. 24 июня 1914 г., всего лишь за месяц до начала германской войны, А. И. Русин писал морскому министру, что Россия будет готова к войне на Черном море только после 1917 г., т. е. в то время, когда, по мнению Морского генерального штаба, русский флот будет сильнее турецкого и сможет обеспечить операцию по освоению проливов.⁸⁰

Военная конфронтация стала неизбежной после нападения 16 октября германо-турецкой военно-морской эскадрильи на Одессу и другие незащищенные черноморские проты России. С. Д. Сазонов попытался было и на этот раз разрешить конфликт дипломатическим путем, пригласив поверенного в делах Турции в Петрограде Фахредин-бея, он сделал ему следующее заявление: „Если бы Турция заявила о немедленной высылке всех немцев, военных и моряков, то тогда можно еще было бы приступить к переговорам об удовлетворении за вероломное нападение на наши берега и причиненный от этого ущерб“.⁸¹

⁷⁶ Константинополь и поливы, т. 1, 93.

⁷⁷ В. Г. Симоненко, *Морской генеральный штаб русского флота (1906—1916)*, Канд. дисс., Ленинград 1975, 85.

⁷⁸ Центральный государственный архив Военно-морского флота СССР (ЦГАВМФ), ф. 418, оп. 1, д. 531, 102.

⁷⁹ *Флот в первой мировой войне*, Москва 1964, 324.

⁸⁰ Красный архив, т. 7, 1924, с. 53—54.

⁸¹ Цит. по: Миллер А. Ф. *Очерки новейшей истории Турции*, Москва — Ленинград 1946. 44.

Но инициатива Министерства иностранных дел была отклонена турецким правительством.

20 октября (1 ноября) 1914 г. между Турцией и Россией началась война, после которой наступил новый период русско-турецких отношений. Однако и во время войны, история которой выходит за рамки данной статьи, русское правительство не отказалось от некоторых идей, лежавших в основе предвоенной балканской политики Сазонова.

В течение целого года, вплоть до октября 1915 г., оно пыталось наладить отношения между Болгарией и Сербией и возродить Балканский союз. Одновременно зондировалась почва о заключении перемирия с Турцией. После поражения Сербии и Черногории эта задача стала особенно актуальной. 4 марта 1916 г. новый начальник штаба верховного командования генерал М. В. Алексеев выступил с предложением заключить перемирие с Турцией, перебросив Кавказскую армию на Германский фронт. „Мир с Турцией, — указывал М. В. Алексеев, — перевернет все на Балканах в нашу сторону“.⁸² Начальник штаба писал, что во имя достижения этой цели Россия может отказаться от захвата проливов. „... Для нас несравненно важнее вернуть, например, Курляндию, нежели приобрести проливы“, — заявил он.⁸³ М. В. Алексеев и целый ряд руководителей армии считали, что нужно вернуться к диее С. Д. Сазонова о заключении мира, аналогичного Ункмар-Искелесскому миру 1833 г., который, обеспечивая интересы России и других причерноморских держав в районе проливов, был бы приемлем и для Турции.

В Министерстве иностранных дел также были сторонники этой программы. 8 декабря 1916 года преемник С. Д. Сазонова и Б. В. Штюрмера Н. Н. Покровский направил царю записку, указывая на целесообразность заключения перемирия с Турцией, чтобы избежать раздела Османской империи великими державами. „Нашим интересам, — писал министр иностранных дел... не соответствует водворение у наших будущих малоазиатских границ какой-либо великой европейской державы, хотя бы теперь и дружественной нам. Для нас является существенно необходимым сохранение в Мало Азии в возможно больших пределах независимого Турецкого государства, политически и экономически тяготеющего к нам. При этом оно должно быть настолько жизнеспособным, чтобы не сделаться в ближайшем будущем предметом легкой добычи и раздора...“.⁸⁴ Н. Н. Покровский предлагал решить проблему проливов, по существу, на основе плана С. Д. Сазонова о предоставлении преимущественных прав их использования причерноморским государствам. При этом не

⁸² *Константинополь и проливы*, т. 1, с. 108, Н. А. Кудашев — С. Д. Сазонову. 4. III-1916.

⁸³ Там же.

⁸⁴ АВПР, ф. Политархив, д. 1753, л. 85, Н. Н. Покровский — послам в Лондоне, Риме и Париже 8. XII-1916, № 5381.

игнорировались и права Турции. „За турецким государством, — говорилось в документе, — следует сохранить свободные выходы к морю“.⁸⁵

Русское правительство уведомило Бухарест, что указанные привилегии полностью распространяются на румынское государство. Россия, сообщал товарищ министра иностранных дел А. А. Нератов русскому посланику в Бухаресте С. А. Поклевскому-Козелу 13 ноября 1916 г., — готова „предоставить румынскому торгому и военному флотам полную свободу плавания через проливы.“⁸⁶ 23 января 1917 г. Министерство иностранных дел снова подтвердило этот заявление.⁸⁷

Временное правительство также принимало попытки прозондировать вопрос о заключении перемирия с Турцией. Министр иностранных дел М. И. Терещенко направил 9 мая 1917 г. инструкцию эмиссару министерства в Барие А. Н. Мандельштаму; предлагая вступить в негласные переговоры с представителем Порты, чтобы „оторвать Турцию от центральных империй“.⁸⁸ Но буржуазное Временное правительство, ограничившись декларацией о пересмотре царской политики, продолжало империалистическую войну против Турции. Подлинный мир народам России и Турции принесла только Великая Октябрьская социалистическая революция, в результате которой между обеими государствами были установлены добрососедские отношения, основанные на принципе взаимного уважения государственного суверенитета.

⁸⁵ Там же. С. 110.

⁸⁶ АВПР, ф. Политархив, д. 4191, л. 29.

⁸⁷ Там же, л. 47.

⁸⁸ В. С. См. Васюков, *Внешняя политика Временного правительства*, Москва 1966, 134—148.

БАЛКАНСКА ПОЛИТИКА РУСИЈЕ И ТУРСКА
УОЧИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (1908—1914)

Резиме

У своме раду аутор, на основу архивске грађе и раније објављених радова, показује основне смернице балканске политике Русије у периоду 1908—1914. године. При томе, аутор издваја два основна момента, битна за ову политику: напоре руске дипломатије у циљу зближавања балканских држава и непрекидна настојања да се са Турском одрже добри односи. У том контексту аутор излаже идеје главних архитеката руске спољне политике — Безобразова, Извољског, Столипина, Сазонова и других и указује на чиниоце који доприносе формирању „новог курса“ балканске политике Русије, а чији је крајњи циљ формирања Балканског савеза.

Посебну пажњу аутор у чланку посвећује минималним и максималним плановима руске дипломатије и њиховим различитим варијантама у решавању турског проблема; указује на ставове и дилеме идејних твораца тих планова — Обнорског, Чарикова, А. А. Гирса, Петрајева и др. Истовремено, аутор пружа основне податке о продору руског финансијског капитала у Турску и даје пресек руско-немачког економског, политичког и војног сукобљавања на овом терену.

Преко општег погледа на ток конференције амбасадора у Лондону 1913. године, аутор оцртава како сложеност у односима између водећих европских сила, тако и сукоб интереса Русије и неких западних земаља, пре свега на Балкану и у области мореуза.

Петар МИЛОСАВЛЕВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

РОССИЯ И ПОЛИТИКА STATUS QUO НА БАЛКАНАХ ДО НАЧАЛА ПЕРВОЙ БАЛКАНСКОЙ ВОЙНЫ 1912 ГОДА

Нет надобности подчеркивать что принцип status quo, вернее принцип сохранения целостности Османской империи, возникший ещё в конце тридцатых годов 19-го столетия, в результате настояния Австрии, Англии, Франции и Пруссии воспрепятствовать стремлению русской державы утвердить свои права на судоходство в Чёрном море и проливах, в течении последующих десятилетий, в связи с изменениями в отношениях между великими державами и новой расстановки сил на международной арене, приобрёл в некотором отношении иное содержание. Более того, стал орудием русской дипломатии в её борьбе с представителями Центральных сил, прежде всего с Австро-Венгрией, для расширения политического влияния на Балканах и в Средиземном море. А когда 6-го октября 1908 года был обнародован рескрипт императора Франца Иосифа на имя Эренталя о присоединении Боснии и Герцеговины к австро-венгерской монархии, русское правительство в первый план своей дипломатической деятельности, а в связи с разрешением балканской проблемы, выдвинуло принцип status quo. Точнее, в октябре 1909 года, в Италии, в местечке Раккониджи, состоялось свидание Николая II с итальянским королём Виктором-Эммануилом III. Здесь русский и итальянский министры иностранных дел, Извольский и Титтони, оформили ту сделку, основы которой были намечены ещё в Децио. Россия и Италия договорились совместно противодействовать австрийской экспансии на Балканах. На дипломатическом языке это было выражено в следующих словах: „Россия

и Италија должны стремиться в первую очередь сохранить status quo на Балканском полуострове“.¹

Конечно, Извольски и Титтони понимали что осуществить провозглашённый принцип будет не так легко и что события на Балканах могут развиваться в совсем ином направлении. Поэтому во второй точке упомянутого договора предусматривалось что в таком случае договарывающиеся стороны должны придерживаться применения национального принципа, содействуя развитию балканских государств в целях устранения всякого иностранного преобладания.²

Таким образом, в раконицком договоре одновременно было сформулировано два различных и по внутреннему содержанию противоположных начала. И пока первым из них, существующее положение на Балканах должно было остаться неизменным, вторым, поддерживались все перемены вытекающие из процесса эмансипации балканских народов. Как таково, второе начало, объективно, за разницу от первого, и несмотря на действительные цели обеих правительств — русского и итальянского, являлось прогрессивным; соответствовало стремлениям народов балканского полуострова. Однако, ввиду сложившейся международной обстановки в период с 1909-го по 1912 год этот принцип оставался в сфере желательного. Поэтому русское правительство в своей балканской политике и дальше неуклонно настаивало на соблюдении принципа status quo.

В междувремени, а в результате понесённых им неудач, Извольски покинул министерский пост. Его заменил Сазонов. Как известно, он начал свою деятельность с попытки улучшить отношения с Германией, дабы выпиргать время для восстановления сил русской армии и флота. Серьёзные конфликты с Англией а Персии, равно как и недостаточность англо-французской поддержки в вопросе о проливах влекли Россию к обличению с немцами. В результате такой политики, 19 августа 1911 года, было подписано русско-германское соглашение по турецким и персидским вопросам.³ Однако, события на международной арене

¹ *Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914 годы*, Москва 1922, 290.

² *Исто.*

³ Нови министар спољних послова царске Русије, Сазонов, већ по дојаску на нову дужност ангажовао се на сређивању унутрашњих прилика у Русији. У спољној политици Сазонов је присталица стишавања у руско-немачким односима. Као одраз такве политике, почетком новембра 1910. године у Потсдаму су се састали Никола II и Вилхем II. Тим поводом немачки канцелар је искористио прилику да између Русије и Биглске, због њихових неспоразума у Средњој Азији, изазове раздор. У том циљу он је изопачио значај и домаћај изјава измењених између два суверена. Ако у својим настојањима није успео, ипак је извесно да је састанак у Потсдаму утицао на слабљење пријатељства између Русије и Француске, а уз то је допринео да се Немачка у мароканском питању и агадирској кризи осети слободније. Иначе, после других преговора, Немачка и Русија су закључиле уговор 19. августа 1911. године.

в лето и осень 1911 года предупредили выполнение обязательств вытекающих из текста соглашения. Как известно, в этом периоде военная опасность грозной тучей непрерывно висела над Европой. Действительно, не успеваешь разрешиться один кризис, как уже возникает другой. Только что миновал напряжённейший момент марокканского конфликта, как Италия начала войну против Турции.⁴ Царская дипломатия решила воспользоваться этой войной, чтобы ещё раз сделать попытку добиться открытия проливов для русского военного флота. С этой целью, в октябре 1911 года, русский посол в Константинополе Чарыков получил предписание начать переговоры с Портой. На следующий день он вручил великому визирю Саид-паше проект русско-турецкого соглашения.⁵ Однако, турецкое правительство, находившееся под влиянием Германии, отнеслось к русскому предложению отрицательно. Но, не только Германия, Турцию в данный момент поддерживала и Англия. Английский министр иностранных дел Грей сообщил турецкому послу в Лондоне, что считает русское предложение неприемлемым. Таким образом, царское правительство наткнулось на неодолимые дипломатические препятствия.⁶ И так, как на открытую борьбу оно не решалось, пришлось искать выход на другой стороне. Взор русского правительства и его дипломатии остановился на балканских государствах и народах.

Действительно, итало-турецкая война побудила балканские государства договориться между собой о союзе против Турции и начать против неё войну. Переговоры о создании балканского блока начались по инициативе Сербии. В апреле 1911 года сербский премьер М. Милованович предложил болгарскому посланнику Тошеву заключить соглашение о разделе сфер влияния в Македонии. Это соглашение, по мысли Миловановича, могло послужить основой для совместного военного выступления против Турции. Болгарское правительство первоначально отнеслось к сербскому предложению отрицательно. Однако переговоры возобновились в связи с итало-турецкой войной и после долгих разговоров, 13 марта 1912 года был, наконец, подписан сербско-болгарский союзный договор.⁷ Двенадцатого мая 1912 года мартовский союзный договор был дополнен подписанием сербо-болгарской военной конвенции. В случае войны против Турции или Австрии,

⁴ Перед наведением, Италия се овим уговором обавезала да заузме благонаклони став према интересима Русије у области мореуза. Са своје стране царска дипломатија је обећала исту такву благонаклоност према италијанским интересима у Триполију и Киренанци. Иначе, уговор је остао тајан, а сведочио је о даљем удаљавању Италије од Тројног савеза.

⁵ *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архива царского и Временного правительства, 1878—1817, Серия 2-я. 1900—1913, том 19, стр. 173, прим. 2.*

⁶ Исто.

⁷ *Международные отношения в эпоху империализма, т. 19, ч. 2, № 708, 748, 752, 767, 777; т. 20, № 100, с. 88.*

Сербия должна была выставить 150, а Болгария 200 тысяч человек. При этом было детально определено, сколько войск и в какие сроки выставляет каждая сторона в случае войны с Турцией, сколько в случае войны с Австрией.⁸

Одновременно с сербо-болгарскими переговорами происходили и переговоры греко-болгарские. Двадцать девятого мая 1912 года греко-болгарский договор был подписан.⁹

Русская дипломатия весьма деятельно способствовала образованию балканского блока. Но при этом она рассматривала его как орудие не столько против Турции, сколько против Австрии и Германии. Иначе говоря, создание балканского блока было в её глазах этапом подготовки к надвигающейся мировой войне. Поэтому не удивительно, что русский посол в Константинополе Чарыков даже предлагал пригласить Турцию войти в состав балканского союза. Таким образом, по его мнению, можно было парализовать австро-германское влияние на Ближнем Востоке. Однако, план этот встречался с рядом препятствий. Турция была слишком закабалена Германией, чтобы согласиться на подобную комбинацию. Болгария, выигрывая многое от союза против Турции, ничего не могла получить от союза с её участием. В конце концов в Петербурге победила другая точка зрения. Её сторонники высказывались за образование такого блока, который представлял бы собой объединение одних христианских государств Балканского полуострова. Главным поборником такого плана был посланник в Сербии Гартвиг. Его идеи имели больше шансов на осуществление, нежели план Чарыкова, ибо Сербия, Болгария и Греция стремились к разделу Турции, а вовсе не к её сохранению. Всё же, основная трудность в деле создания балканского союза заключалась в том, как достигнуть соглашения о разделе Македонии между Сербией, Болгарией и Грецией. Будущий дележ турецкого наследства сулил и другие осложнения. В частности они должны были возникнуть из-за судеб Албании и выхода Сербии на берег Адриатического моря. Против сербских притязаний Австро-Венгрия выступала вместе с Италией. Стремясь к господству на Адриатике, Австрия и Италия оспаривали друг у друга преобладающее влияние в Албании.

Но, было како было, русское правительство, всё-же, высказалось за сербо-болгарское сближение, однако с одной существенной оговоркой. Оно заявило, что „самовольное выступление“ славянских держав не встретит сочувствия России, ибо несвоевременно затеянный конфликт может вызвать вмешательство Австро-Венгрии и преждевременно развязать европейскую войну.¹⁰

⁸ *Международные отношения в эпоху империализма*, т. 20, № 100, с. 88.

⁹ Гешёв, *Балканский союз. Воспоминания и документы*, Петроград 1915, с. 96.

¹⁰ *Международные отношения в эпоху империализма*, т. 18, ч. 1, с. 4,

Что касается греко-болгарских переговоров, то они проходили без активного участия русской дипломатии, хотя русское правительство, ознакомившись с проектом греко-болгарского договора, попыталось несколько ослабить агрессивность греческого проекта и воздействовать в этом духе на болгар.¹¹

Несмотря на некоторые опасения русского правительства, однако выгоды балканского блока представлялись царской дипломатии настолько неоспоримыми, что перевешивали все опасения, связанные с его созданием. Ведь австрийская военная партия могла приступить к захвату западных Балкан и не дожидаясь завершения русских военных приготовлений. Посланник в Софии Неклюдов писал, что сербо-болгарское соглашение, „сплотив воедино до полумиллиона штыков и притом великолепного войска“, „доставит несомненно серьёзную преграду всяким замыслам оккупации или захвата с северо-западной стороны полуострова“, т. е. со стороны Австро-Венгрии.¹²

Русская дипломатия, поддерживая создание балканского блока, ковала орудие для надвигавшейся мировой войны. Но она переоценила своё влияние. Орудие вышло из повиновения у мастера. Балканский блок начал действовать раньше, чем завершилась военная и дипломатическая подготовка России, необходимая для того, чтобы она могла использовать его в своих интересах. Если Россия отнюдь не торопилась с войной, то балканские правительства действовали иначе.¹³ Осенью 1912 года они вызвали острый конфликт с Турцией. Стало ясным, что война является неизбежной. В такой напряжённой обстановке, 19-го сентября 1912 года, после разговора с французским председателем Пуанкаре, русский министр иностранных дел Сазонов, в письме своему заместителю, подчеркнул, что Россия готова, вместе со всеми великими европейскими державами, либо вдвоём с Австрией, однако от имени всей Европы, сделать представление балканскими государствами что на Балканах должен быть сохранён status quo.¹⁴ Правда, Сазонов такое требование обусловил осуществлением реформ в пользу народов населяющих европейскую часть Османской империи.¹⁵ Но, несмотря на такую оговорку, это заявление вызвало недовольство и тревогу в столицах

¹¹ *Международные отношения в эпоху империализма*, т. 20, ч. 1, № 1.

¹² *Международные отношения в эпоху империализма*, т. 18, ч. 2, № 598, с. 140.

¹³ Није хтела рат ни Аустро-Угарска, главни супарник Русије на Балкану. Руска влада је, међутим, настојала да убрза закључење италијанско-турског уговора о миру, јер, како се она надала, мир би могао да обезбеди слободу пролаза за руску трговину, а истовремено би охладио ратни занос балканских савезника.

¹⁴ Министр иностранных дел управляющему министерством, Париж, 19 сентября 1912 г. Телеграмма, *Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове. (Август 1912 г. — июле 1913 г.)*, С. Петербург 1914, 10—11.

¹⁵ Исто.

балканских государств. В Белграде, Софии, Афинах и Цетине недоумевали почему Россия приклонилась позиции европейских государств, когда не так давно, так горячо, явно и тайно, поддерживала формирование союза балканских держав. А ведь, всем было известно, что основная цель этого союза и заключалась в подготовке войны с Турцией и разрешении балканской проблемы вооружённым путём.

Действительно, в момент когда балканские государства — Сербия, Греция, Болгария и Черногория, готовились к войне с Турцией, стремление сохранить принцип *status quo* казалось неодолимым, более того, глубоко реакционным, противостоящим справедливым стремлениям балканских народов.

Требование Сазонова, содержанно в письме от 19 сентября касалось, прежде всего, реформ в Македонии. А как известно, в период с 1902 по 1903 год в Македонии возникли волнения. Вслед за этим, в Мюрцштеге, Россия и Австрия договорились о программе реформ в этой турецкой провинции. В ту пору, хотя и по разным мотивам, оба правительства были заинтересованы в том, чтобы хоть временно притупить македонское движение и не дать снова закипеть балканскому котлу. Напротив, английская дипломатия в лице лорда Ленсдауна выдвигала программу более радикальных реформ. План был рассчитан на то, чтобы лишить султана почти всякой реальной власти в Македонии и заставить его отказаться от сотрудничества с Германией. При этом английская дипломатия стремилась добиться поддержки России. С этой целью в июне 1908 года в Ревеле состоялось свидание Эдуарда VII с Николаем II, после которого было выпущено коммюнике, в котором сообщалось, что между Россией и Англией достигнуто полное согласие по всем международным проблемам, в том числе и по вопросу реформ. Правда, тогда ещё не было ясно, какие конкретные шаги по этому вопросу Россия и Англия намерены предпринять. Об этом стало известно четыре года спустя, тогда, когда управляющий русским министерством иностранных дел, Нератов, 12 сентября 1912 года направил соответствующую ноту правительствам Болгарии, Сербии, Греции и Черногории.¹⁶ Из этого документа видно что русское правительство, совместно с другими европейскими державами, имело в виду проведение следующих мероприятий:

- гарантирование христианскому населению личной и имущественной безопасности;
- обеспечение равенства перед законом и участие христианского населения, соответственно данному племенному составу, в деле организации и управления.¹⁸

¹⁶ Управляющий министерством иностранных дел посланникам в Софии, Белграде, Цетине и Афинах, С. Петербург, 12 сентября 1912 г. Телеграмма. *Сборник дипломатических документов*, 4—5.

¹⁷ Исто.

Несколько позже, точнее 17-го сентября 1912 года, а ссылаясь на переговоры, которые в последнее время, как и в прежние годы, велись с Австрией, а с целью заключения договора о совместных действиях на Балканах, русское правительство уточнило свою позицию по вопросу проведения реформ. Как явствует из письма управляющего министерством иностранных дел Нератова, отправленном Сазонову, который в то время находился в Лондоне, русское правительство настаивало на следующем:

- а) на применении в европейской Турции Ливанского статута о назначении во главе управления лица, назначаемого и сменяемого с согласием Держав;
- б) на образование в главных центрах европейских вилайетов комиссий для разработки вопросов местного управления и самоуправления. В состав этих комиссий вошли бы представители различных национальностей.¹⁸

Несколько дней спустя, точнее 24 сентября 1912 года, Сазонов поручил русским послам в Софии, Белграде, Цетине и Афинах вручить, вместе с австро-венгерским послом, правительству при которых аккредитованы, заявление в котором, помимо прочего, говорилось; что державы энергично порицают всякое действие, могущее вызвать нарушение мира и что если тем не менее возникнет война между Портой и Балканскими государствами, то Державы не допустят по окончании конфликта никаких изменений настоящего территориального status quo на Балканах. Кроме того, в заявлении говорилось, что, опираясь на 23 статью Берлинского трактата и руководясь интересами христианского населения, Державы возьмут в свои руки осуществление реформ в европейской Турции, причём эти реформы не должны затрагивать неприкосновенности территории Турецкой империи.¹⁹ Иными словами, это заявление означало, что в предстоящей войне с Турцией балканские союзники не могли рассчитывать на какие-либо территориальные приобретения, на освобождение испод турецкого владычества своих соотечественников. Это не могло недовольство русской политикой, в столицах балканских государств, сделать ещё более острым.

Иначе, хотя несколько иную, позицию, сходную русским заявлением от 17 сентября, заняли и в балканских столицах.²⁰ Однако, како об этом доносил русский посол в Белграде Гартвиг, Сербов, повидимому пугало что, говоря о реформах, Европа, видно, заботилась только о Македонии, тогда как в Старой Сер-

¹⁸ Управляющий министерством иностранных дел гофмейстеру Сазонову в Лондоне, С. Петербург, 17 сентября 1912 г. *Сборник дипломатических документов*, 8.

¹⁹ Министр иностранных дел посланикам в Софии, Белграде, Цетине и Афинах. Париж, 24 сентября 1912 г. Телеграмма. *Сборник дипломатических документов*, 14.

²⁰ Посланик в Белграде. 30 сентября 1913 г. *Сборник дипломатических документов*, 17—18.

бии, вследствие албанских насилий, Сербы также находились в невыносимом положении.²¹ Однако, усилия правительств балканских союзников склонить Порту к выполнению международных обязательств по проведению реформ не привело к успеху. Но, ни великие державы не предприняли действенные меры чтобы заставить Порту выполнить предписание Берлинского трактата. В таких условиях балканские правительства решили действовать самостоятельно и невзирая на предупреждения великих держав, в том числе и России, начали войну с Турцией. Девятого октября 1912 года войну Турции объявила Черногория. Семнадцатого октября — это же сделали Сербия и Болгария. На следующий день, восемнадцатого октября, их примеру последовала Греция. Таким образом началась первая балканская война.

Как в такой ситуации вела себя Россия? Что осталось от её настояния на соблюдении принципа *status quo*?

Ответ на эти вопросы лучше даёт циркулярное письмо русским представителям за границей, которое русское министерство иностранных дел, за подписью Сазонова, послало в конце октября 1912 года. Из этого письма выделяются два основных момента: во-первых, в русском министерстве несомненно понимали, что война на Балканах почти неизбежна и, во-вторых, там же предпринимали все меры для её локализации. При этом полагалось что избежание войны или хотя бы её локализация возможны только в результате коллективного и одновременного выступления всех великих держав или хотя бы одновременного выступления петербургского и венского кабинетов. Вслед за этим, как уже известно, последовало совместное выступление держав с категорическим требованием сохранить на Балканах территориальный *status quo*.²²

Как явствует из впереди уже упомянутого письма, Россия при этом преследовала только одну цель: этим заявлением связать до известной степени те державы, которые на это заявление согласились. Нет сомнений, что указанным шагом русской дипломатии удалось предотвратить выступление отдельных держав, в особенности Австрии. Кроме того, заявление русского правительства было неразрывно связано с другим заявлением, с тем, в котором говорилось, что великие державы возьмут в свои руки осуществление реформ в европейской Турции. Как всё это кончилось — известно. А кто же помешал великим державам осуществить взятые на себя обязательства и задачи? Балканские государства? — Конечно, нет! Они в своих заявлениях, когда уже стало известным, что дело реформ вели-

²¹ Посланник в Белграде. 15 сентября 1912 г. Телеграмма. *Сборник дипломатических документов*, 5.

²² Министр иностранных дел посланникам в Софии, Белграде, Цетине и Афинах. Париж, 24 сентября 1912 г. Телеграмма, *Сборник дипломатических документов*, 14.

кие державы берут в свои руки, просили только выяснить значение гарантий, заключающихся в заявлении великих. Что касается Турции, к которой державы обратились с гораздо менее категорическим заявлением, то она ответила, что иностранного вмешательства не допустит, и что сама проведёт нужные реформы.²³ Как известно, до начала первой балканской войны это обещание не было выполнено.

Исходя из данных обстоятельств, русское министерство иностранных дел пришло к выводу: если вторая часть формулы из коллективного заявления великих держав, говорящая о осуществлении державами реформ, — отпала и при том по вине Турции, то тем самым потеряла значение и первая часть, то есть — заявление о неприкосновенности территориального status quo. Следовательно, заключили в русском министерстве иностранных дел, не Россия будет создавать балканским государствам препятствия в этом отношении. Однако, понимая, что в сложившейся международной обстановке о дальнейшем соблюдении принципа status quo говорить больше нет никакой возможности, Сазонов всё же настаивал на соблюдении следующих основ: на незаинтересованности великих держав в территориальных расширениях на Балканах и на принципе равновесия компенсаций между балканскими государствами на основе тех уговоров, которые предшествовали их объединению.²⁴ Одновременно, русский министр указывал, что вопрос о status quo не имеет для России незыблимого принципиального значения.²⁵ Наоборот, в периоде перед началом балканских войн, для России вопрос о status quo превратился в вопрос об определённой дипломатической тактике. В этом и лежит ответ на вопрос, как согласовать настаивание России на принципе неприкосновенности территориального status quo с её поддержкой балканских государств в их решимости разрешить вопрос о турецком наследии в Европе.

²³ Посланник в Белграде. 30 сентября 1913 г. Телеграмма. *Сборник дипломатических документов*, 17—18.

²⁴ Министр иностранных дел. Циркулярное письмо российским Представителям за границей. С. Петербург, 18. октября 1912 г., *Сборник дипломатических документов*, 23—25.

²⁵ Исто.

РУСИЈА И ПОЛИТИКА STATUS QUO НА БАЛКАНУ ДО ПОЧЕТКА
ПРВОГ БАЛКАНСКОГ РАТА 1912 ГОДИНЕ

Резиме

У свом чланку аутор на основу грађе Министарства спољних послова Русије даје пресек руске дипломатске активности, везане за догађаје на Балкану у току 1912—1913. године. У том оквиру разматра се став руске дипломатије према прокламованом начелу територијалног status quo-a; открива се прави смисао који том принципу дају руски званичници, посебно министар иностраних дела Сазонов. Такође, оцртавају се неки правци и дилеме у руској политици према Балкану, посебно однос према активностима балканских савезника у данима непосредно пред избијање Првог балканског рата.

У овом раду аутор нас упознаје са зависношћу руске спољне политике од распореда снага на међународном плану, нарочито у Европи; оцртава њену еволуцију и лагано одступање од политике фаворизовања Бугарске до пружања подршке стремљењима и циљевима српске владе.

Lynn H. CURTRIGHT
Department of History
Bethany College
Lindsborg

THE ABORTED BRITISH SALONIKA EXPEDITION OF FEBRUARY 1915

The lack of Allied military successes, east or west, by the end of 1914 became the basis first of disappointment and then of controversy within the British government. Men in England were disheartened with the situation on the two major fronts, and the horrors of trench warfare were becoming increasingly evident. It was therefore logical that many should revert to expounding Britain's traditional policy of secondary operations, especially those which could make use of British seapower. In the last week of December three such schemes were addressed to Prime Minister Asquith. They came from Winston Churchill, the First Lord of the Admiralty, David Lloyd George, the Chancellor of the Exchequer, and Colonel Maurice Hankey, the secretary to the War Council.

Churchill proposed a plan taken from the secret files of the Admiralty. Making use of her great navy, Britain was to seize the German island of Borkum, invade Schleswig-Holstein, take the Kiel Canal, win over neutral Denmark, and open the Baltic to allow Russian troops to be transported from Russia and landed ninety miles from Berlin.¹

Hankey, on the other hand, proposed the employment of British naval and military power against Turkey rather than in the Baltic. He summed up his argument, »If Russia, contending herself with holding German forces on an entrenched line, could simultaneously combine with Servia and Roumania in an advance into

¹ M. Gilbert (ed.), *Winston S. Churchill: Companion*, Vol. III, London 1972, Pt. I, 343—45: Churchill memorandum, 29 December 1914.

Hungary, the complete downfall of Austria-Hungary could simultaneously be secured.²

The third proposal to reach the Prime Minister was that of Lloyd George on 1 January 1915. This memorandum was the genesis of the eventual Salonika expedition. His choice of an eastern alternative was a logical step for one who was horrified by the slaughter underway in the battlefield of France and Belgium. His choice of the port of Salonika in Greece, where the Axios / Vardar River flows from Serbia into the Aegean Sea, was an equally logical step. Through Salonika British troop could most easily reach Serbia and attack Austria. In addition, as Hankey had, Lloyd George felt that the establishment of a British presence in the Balkans would bring at least some of those states to join in the Allied cause, would ease pressure on Russia and would allow an offensive against Germany's weaker partner.³

As Asquith considered the three proposals, alarming and significant news arrived from both the Balkans and Russia. Telegrams from the British ministers in Serbia and Bulgaria predicted a renewed Austrian attack of the Serbs, this time with the aid of German troops. It was believed at Nish, the provisional Serbian capital, that a force of some 240,000 enemy troops was already massing on the Austrian frontier.⁴ And from Petrograd the British Ambassador telegraphed on New Year's Day that the Turks were seriously threatening the Russian forces in the Caucasus who were urgently in need of reinforcements. He reported that the Grand Duke had asked if it would be possible for Lord Kitchener to arrange for a demonstration of some kind against the Turks elsewhere.⁵

When Kitchener received the telegram from Petrograd on 2 January, his fear of a Russian collapse moved him to at least partially accept Hankey's proposed campaign against Turkey. He was not yet ready to divert British troops from the western front, however, nor was he willing to send untried divisions to a new theater. He therefore sent two letters to Churchill at the Admiralty. The first asked if there was any possibility of a naval action against Turkey that could prevent the Turks from sending more troops to the Caucasus.⁶ The second stated Kitchener's own view that the only place that a demonstration might have an effect would be at the Dardanelles.⁷

Churchill responded by telegraphing to Vice-Admiral Carden, the commander of the Anglo-French squadrons in the eastern Me-

² P. R. O., Cab. 37/122/194: Hankey memorandum, 28 December 1914

³ P. R. O., Cab. 34/1/2: Lloyd George memorandum, 1 January 1915.

⁴ P. R. O., F. O. 371/1902 (88480/38540): Sophia (N° 221), 30 December 1914; and P. R. O., F. O. 371/2249 (1323/1323): Nish (N° 5), 4 January 1915.

⁵ M. Gilbert, *Companion*, III, Pt. I, 359-60: Petrograd, 1 January 1915.

⁶ *Ibid.*, p. 360: Kitchener to Churchill, 2 January 1915.

⁷ *Ibid.*, pp. 360-61: Kitchener to Churchill, 2 January 1915.

diterranean, asking, »Do you consider the forcing of the Dardanelles by ships alone a practicable operation?«⁸

Carden's reply arrived at the Admiralty on 5 January. He cautiously reported that the Dardanelles might be forced by extended operations with a large number of ships.⁹ On the following day, therefore, Churchill again telegraphed Carden requesting a detailed plan for an all-naval demonstration at the Dardanelles.¹⁰

The War Council met on 7 January to consider the proposed campaigns for 1915. But as long as the members of the Council disagreed as to which course to pursue and Field-Marshal Sir John French, the Commander-in-Chief of the British Expeditionary Force in France, opposed all far-off operations, it remained doubtful whether any of the alternative theatres would be accepted by the War Council.

Kitchener criticized a proposal by French which called for the employment of fifty battalions of Territorials in an advance on Zeebrugge in Belgium. The Secretary of State for War desired to keep the majority of the Territorials for home defense lest the New Armies or the Special Reserves be required for that purpose.¹¹

Lloyd George sided with Kitchener in his opposition to the Zeebrugge scheme, but the Chancellor strongly disagreed with Kitchener's refusal to consider using the Territorials as an expeditionary force. Lloyd George later wrote in his *War Memoirs* that Kitchener had the old regular general's contempt for the quality of the Territorials adding, »This miscalculation had quite an important effect upon the course of the War during the first few months.«¹²

After continued discussion of the proposed Zeebrugge offensive, the Council finally agreed to reject the plan, »as the advantages would not be commensurate with the heavy losses involved.«¹³ The meeting could then turn to the consideration of the three alternative proposals.

The War Council of 7 January, however, only dealt with Churchill's proposal for the seizure of an island off the German North Sea coast. After the briefest of discussions the Council agreed to the plan in principle, subject to the feasibility of the scheme when worked out in detail.¹⁴ Consideration of the remaining proposals was left for the following day. Asquith recorded in his diary that evening, »There remain for discussion the larger question of theatres and objectives, in regard to the choice of which one must

⁸ *Ibid.*, p. 367: Churchill to Carden, 3 January 1915.

⁹ C. F. Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, London 1936, I, 55: Carden to Churchill, 5 January 1915.

¹⁰ Gilbert, *Companion*, III, Pt. I, 381: Churchill to Carden, 6 January 1915.

¹¹ P. R. O., Cab. 22/1/6: War Council minutes, 7 January 1915.

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.*

always keep in view the changes of bringing in Italy, Roumania, and such minor but not negligible quantities as Greece and Bulgaria.«¹⁵

The Council of 8 January opened with Kitchener expressing his fear of a fresh German offensive in the west, but the meeting moved directly to the discussion of the proposed eastern operations. Lloyd George was the first to speak on this subject. His comments closely followed his memorandum of 1 January.¹⁶

Kitchener then read a letter from Sir John French which stated that an attack with Greece and Serbia via Salonika was the least objectionable of the alternative proposals. Kitchener followed, however, by giving the results of a preliminary examination by the War Office which gave preference to Hankey's proposal for an attack at the Dardanelles. Further consideration of proposed operations was left for the next meeting of the War Council.¹⁷

Kitchener notified French on the following day of the Council's decision against the Field-Marshal's Zeebrugge scheme. The Secretary of State for War added, however, that the War Council »came to the conclusion that, certainly for the present, the main theatre of operations for the British forces should be along side the French army, and that this should continue as long as France was liable to successful invasion and required armed supprot.«¹⁸ But Kitchener went on to specify:¹⁹

It was thought that, after another failure by Germany to force the lines of defence held by the French Army and yours, the military situation in France and Flanders might conceivably develop into one of stalemate, in which it would be impossible for German force to break through into France, while at the same time the German defences would be impassible for offensive movements of the Allies without great loss of life and the expenditure of more ammuniton than could be provided. In these circumstances it was considered desirable to find some other theatre where such obstructions to advance would be less pronounced, and from where operations against the enemy might lead to more decisive results.

To many in England this condition of stalemate referred to by Kitchener was already obvious. The blind refusal of French and his fellow soldiers to recognize this salient fact, however, served to encourage weak-willed and vacillating politicians in their procrastination.

Sir John French arrived in London three days later to attend the War Council of 13 January. Because of the Field-Marshal's presence the first matter to be brought before the Council was a re-examination of his proposed Zeebrugge offensive which the Coun-

¹⁵ H. H. Asquith, *Memories and Reflections, 1852—1927*, Boston 1932, II, 65; diary extract, 7 January 1915.

¹⁶ P. R. O., Cab. 22/1/7: War Council minutes, 8 January 1915.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Ibid.*; appendix, Kitchener to French, 9 January 1915.

¹⁹ *Ibid.*

cil of 7 January had ruled against. The meeting broke for lunch at two o'clock and resumed at four, when the Council continued with their discussion of the Zeebrugge scheme.²⁰

Lloyd George stated that French's proposed venture would involve heavy losses without settling the war. He protested that such a secondary operation should not be discussed by itself. Rather, it should be viewed in light of its potential contribution towards the greater objective of defeating Germany. He agreed that Britain should give every possible assistance to General Joffre and the French army in the main theater, but he added that if Joffre failed to achieve success Britain should try some entirely new plan and should begin preparations immediately for such an eventuality.²¹

Kitchener affirmed that the War Office was prepared to carry out what French proposed and that all necessary arrangements should be made, but he argued that final decision should be postponed until February.²²

Sir Edward Grey, the Foreign Secretary, agreed. He added, however, as Hankey recorded, »We ought to consider what we should do in the event of a complete stalemate. For this purpose we should study the possibilities of (a) co-operation with Serbia and (b) an attack on the Gallipoli Peninsula.«²³

The Council then moved on to consider the proposed operations against Turkey and Austria. It was at this moment that Churchill broke the news that he had received from Admiral Carden on the previous day that, by systematic destruction of the Dardanelles fortifications, the navy could make its way to Constantinople without the aid of ground forces swung the War Council to accepting the venture. It was therefore concluded that the Admiralty should »prepare for a naval expedition in February to bombard and take the Gallipoli Peninsula, with Constantinople as its objective.«²⁴

The discussion then turned to the operations against Austria proposed by Lloyd George. In response to questioning by the Chancellor, French stated that complete success against the Germans in the western theater was possible but not probable. He further stated that, if the German lines in France could not be broken, it would then be desirable to seek other theaters such as those against Austria. Churchill, however, again objected to the use of troops in southeastern Europe until he was satisfied that there was nothing British troops could do in the north. Lloyd George then repeated his earlier argument that steps should be taken, though not irrevocable ones, for a campaign in the Balkans. The

²⁰ P. R. O., Cab. 22/1/8: War Council minutes, 13 January 1915.

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*

Council agreed and concluded, »That if the position in the Western theatre becomes in the spring one of stalemate, British troops should be despatched to another theatre and objective, and that adequate investigation and preparation should be undertaken with that purpose, and that a Sub-Committee of the Committee of Imperial Defence be appointed to deal with this aspect of the situation.«²⁵

Lloyd George's proposed campaign in the Balkans appears to have gained a great deal of support in the week which followed. After a Cabinet meeting of 20 January, Asquith informed the King, »The position of Serbia in view of the imminent renewal of the Austrian attack with German co-operation was anxiously considered, the Cabinet being strongly of opinion that a collapse of Servian resistance would have a most damaging effect on the cause of the Allies.«²⁶ He went on to state that all had agreed on the importance of bringing in Greece and Romania, and that Lloyd George had argued strongly in favor of dispatching a British supporting force. In response to Lloyd George's remarks Kitchener had promised to examine the situation.²⁷

Asquith wrote to Grey on the following day, »I think — & K[itcheener] agrees — that we ought to give up all our sideshows . . . if we can give effective help to Serbia.«²⁸ He also asked the Foreign Secretary if it would be possible to send an urgent message to both Greece and Romania asking them to go to the aid of the Serbs.²⁹

On 22 January the Prime Minister wrote a letter to Venetia Stanley, his friend and confidante, in which he dealt at length with the situation in the Balkans. He said that Lloyd George, Kitchener and Hankey had met with him earlier that day to discuss the matter, and that Hankey had calculated that it would take at least six weeks to get a force of 50,000 to 60,000 British troops to Salonika.³⁰

On 22 January Alexandre Millerand, the French minister of war who had come to London to discuss the deployment of Britain's new armies, relayed to Kitchener Joffre's total disapproval of the Zeebrugge scheme proposed by French. For his part Kitchener replied by pressing the Salonika venture upon his French counterpart.³¹

That evening Asquith, Lloyd George, Grey, Churchill and Millerand dined together at Kitchener's house. The Prime Minister

²⁵ *Ibid.*

²⁶ P. R. O., Cab. 41/32/2: Asquith to the King, 21 January 1915.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ P. R. O., F. O. 800/100: Asquith to Grey, 21 January 1915.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ M. Gilbert, *Companion*, III, Pt. I, 438—39: Asquith to Venetia Stanley, 22 January 1915.

³¹ R. V. Esher, *Journals and Letters of Reginald, Viscount Esher*, ed. by Oliver Viscount Esher, London 1938, III, 308—9: diary extract, 22 January 1915.

recorded in his diary later that night, »Of course I put to him [Millerand] strongly the Balkan situation and the irreparable disaster which could be involved in the crushing of Serbia.«³² He also noted that after dinner Lloyd George and Grey had pressed the point. We should notice that this was the first mention of support for the Salonika expedition on the part of the Foreign Secretary.

Negotiations between London and the Greeks, meanwhile, were pressed forward. On 23 January the Foreign Office instructed Sir Fancis Eliot, the British Minister at Athens, to deliver a communication to Prime Minister Venizelos of Greece which began:³³

In prospect of a serious attempt by Austria and Germany to defeat Serbia completely, it is of critical importance that everyone who can support Serbia should do so. If Greece comes out as an ally of Serbia and participates in the war, I know that both France and Russia will readily admit most important territorial compensations for Greece on the coast of Asia Minor, and if M. Venizelos wishes for a definite promise I believe there will be no difficulty in obtaining it.

The communication went on to state that Greek and Romanian participation would ensure the defeat of Austria and the realization of their own national aspirations. It concluded: »To ensure that this participation should be effective, it is most desirable to assure Bulgaria that if Serbian and Greek aspirations elsewhere are realised, she will get satisfactory concessions of territory in Macedonia, provided she participates against Turkey or at least preserves a not unfriendly neutrality.«³⁴

Venizelos' official reply, dated 25 January, was given to Grey by the Greek representative at London on 27 January. The text specified the need to determine the attitudes of Bulgaria and Romania before Greece could intervene in the Allied cause. The reply alluded, however, to the effect which a small contingent of Entente troops would have on the possible fluctuations in the attitude of Bulgaria. The Greek representative said that if even 5,000 British troops were landed at Salonika it would assure that Bulgaria would not move.³⁵

Elliot telegraphed from Athens on that same day that he had met with Venizelos that morning and discussed the allusion to possible cooperation of Allied troops with the Greek army. Elliot had suggested that with Entente troops it would not be necessary for Greece to await the entry of Romania into the war. Venizelos, however, disagreed. He stated that Greece would require an agreement with the Romanians, concluded by formal treaty, that if Greece went to the assistance of Serbia and were attacked by Bulgaria,

³² H. H. Asquith, *Memories and Reflections*, II, 68—69: diary extract, 22 January 1915.

³³ P. R. O., F. O. 371/2242 (8487/214): To Athens (№ 24), 23 January 1915.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ P. R. O., F. O. 371/2242 (11221/214): To Athens (despatch № 9), 27 January 1915.

Romania would attack the latter. This was in addition to his requiring two British or French army corps to cooperate with the Greek army.³⁶

When the War Council next met, at 11:30 A. M. on 28 January, discussion began with the need to better coordinate planning among the Entente Powers. The Council next moved on to discuss the Dardanelles operations. The morning meeting then closed after a discussion of the Baltic project with Churchill stating that, of the monitors needed to seize an island, six would be ready by May and fourteen by July.³⁷

At four o'clock that afternoon there was a meeting of the subcommittee which had been called for in the conclusions of the War Council of 13 January to determine where troops might best be deployed in future. Kitchener chaired the meeting and opened by reading a staff examination which favored Salonika. After lengthy discussion it was agreed »to ask the Prime Minister to assemble an immediate meeting of the War Council for the purpose of discussing whether instructions should not be sent to Sir John French informing him that the Zeebrugge offensive operation was not to be undertaken, and that the reinforcements intended to enable him to undertake this operation would not be sent.«³⁸

Asquith therefore called a meeting of the War Council for 6:30 that evening. Kitchener opened the meeting with a summary of the subcommittee's discussions of that afternoon. The Prime Minister asked how long it would take to transfer an army to Salonika and how soon useful operations could be undertaken in Serbia. Kitchener answered that the actual voyage would take two weeks, but that three weeks ought to be allowed from the day the decision was made. He further stated that operations in Serbia could begin in the middle of March, allowing some weeks for the army to move up from Salonika.³⁹

Churchill, after further discussion of the Salonika plan, told the Council that the Admiralty had decided to push on with the naval attack at the Dardanelles. The first shot was to be fired in about two weeks.⁴⁰

As the meeting drew to a close, the Council approved the sending of British troops to Salonika. But there remained the task of properly informing Greece, France and Field-Marshal French of their decision. The War Council therefore decided that Churchill should visit the Field-Marshal and Lloyd George should visit Paris

³⁶ P. R. O., F. O. 371/2242 (10474/214): Athens (№ 54), 27 January 1915.

³⁷ P. R. O., Cab. 22/1/9: War Council minutes, 28 January 1915, 11:30 AM.

³⁸ P. R. O., Cab. 22/1/10: War Council minutes, 28 January 1915, 4 P. M.

³⁹ P. R. O., Cab. 22/1/11: War Council minutes, 28 January 1915, 6:30 P. M.

⁴⁰ *Ibid.*

right away, while Grey would be left to contact Venizelos at the appropriate time.⁴¹

French was the first to be informed of the proposed expedition on 29 January. He considered the War Council's decision and on the following morning told Churchill that he absolutely opposed it. Churchill, unwilling to accept defeat, proposed a compromise. As French recorded on 30 January, »We talked again before he left in the evening and he promised that in any case no change should be made in the programme of sending the troops on the dates they were to arrive, but he told me that when they were in this country I should have to be prepared for the possibility of the Government ordering the Divisions away...⁴²

Lloyd George left for Paris on the morning of 1 February. Since Millerand's departure from London, nothing had been heard from Paris as to their reaction to the proposed campaign. Upon his return to London Lloyd George wrote to Grey, »When I first mentioned it to the [French] Minister of Finance I found that Millerand had never repeated to his colleagues that the suggestion of an expeditionary force to Salonika had been made to him while he was in England.«⁴³ His letter to Grey was printed in his *War Memoirs*. Hankey stated in his own work, *The Supreme Command, 1914—1918*, that this was the case.⁴⁴ Historians have accepted this view, yet the French sources disagree. Raymond Poincaré, the president of the republic, recorded in his diary on 26 January that Millerand had told the cabinet that day of the British plan to send a division to the aid of Serbia, and Aristide Briand, the minister of Justice, recorded the same.⁴⁵

When Lloyd George first met with Poincaré on the morning of 3 February, he put forth the British plan to send troops to Salonika. Poincaré responded that the French government had earlier considered a military expedition of about 400,000 men, French and British, to Salonika as a diversion to lessen German pressure elsewhere. The objections of Joffre, however, had killed the proposal.⁴⁶

The French government met on the following morning to discuss the British plan. They approved in principle that an army corps should be sent to Salonika for the purpose of assisting Serbia, and that it ought to be made up of one British and one French

⁴¹ *Ibid.*

⁴² G. French, *The Life of Field-Marshal Sir John French, First Earl of of Ypres*, London, 1931, 275—76; John French diary extract, 30 January 1915.

⁴³ House of Lords, Lloyd George papers, C/4/14/25; Lloyd George to Grey, 7 February 1915.

⁴⁴ M. Hankey, *The Supreme Command, 1914—1918*, London 1961, I, 277.

⁴⁵ R. Poincaré, *The Memoirs of Raymond Poincaré*, trans. by George Arthur, Garden City 1931, IV, 19—20; diary extract, 26 January 1915; and G. Suarez, *Briand, sa vie, son oeuvre avec son journal*, Paris 1939, III, 92; Briand diary extract, 26 January 1915.

⁴⁶ P. R. O., F. O. 800/172; Bertie papers, 3 February 1915.

division. It was agreed, however, that the French contingent could not be spared during the coming three weeks as a German attack on France was anticipated during that period. They further agreed that as long as Britain sent the promised four divisions to France, they had no objections to her dispatching an army corps to Salonika at once, though they would prefer that France be represented in the expeditionary force if Joffre could spare troops for that purpose.⁴⁷

Lloyd George took the opportunity, on his way home from Paris, to visit the headquarters of Sir John French. In the very long letter which the Chancellor addressed to Grey upon his return to England, he stated that the Field-Marshal was at first hostile to the idea of an expeditionary force being sent to the Balkans, »not in principle, but on the ground that he could not spare the troops.«⁴⁸ French had asked to be invited to the next meeting of the War Council in order to discuss the project. Lloyd George urged in his letter to the Foreign Secretary that the Prime Minister invite French.⁴⁹

French wrote to Kitchener after the meeting with Lloyd George that he did not agree with the proposed operation. He stated, »I find it very difficult to understand why the appearance of British and French soldiers in that part of the world should have so great an influence, and, unless something very decisive in that way will be gained by such a move, it appears to me to be a strategical mistake.«⁵⁰

Back in Paris, meanwhile, Poincaré, noted momentous news in his diary on 7 February. He wrote, »Millerand has seen Joffre again and has told him of our decision with regard to an expedition to Servia; the Generalissimo has allowed himself to be won over.«⁵¹

Theophile Delcassé, the foreign minister of France, and Jules Cambon, the French ambassador, met with Grey, Asquith, Kitchener and Churchill in London on 8 February. It was agreed at their meeting that the situation in Serbia was urgent and that she should be promised two divisions, one French and one British, to be sent to Salonika as soon as possible.⁵²

With the expedition to Salonika approved by the French, therefore, the War Council of 9 February was assembled for the sole purpose of discussing the Balkan operations. Grey opened the meeting with a report on his conversations with Delcassé. As a

⁴⁷ P. R. O., F. O. 800/172: Bertie Papers, 4 February 1915; and Poincaré, *Memoirs*, IV, 29—30: diary extract, 4 February 1915.

⁴⁸ House of Lords, Lloyd George papers, C/4/14/25: Lloyd George to Grey, 7 February 1915.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ G. Arthur, *The Life of Kitchener*, London 1920, III, 108 n.: French to Kitchener, 6 February 1915.

⁵¹ R. Poincaré, *Memoirs*, IV, 31: diary extract, 7 February 1915.

⁵² H. H. Asquith, *Memories and Reflections*, II, 72—73: diary extract, 8 February 1915.

result of their discussion, he said, a telegram had been sent to Petrograd asking if Russia would be willing to join in the expedition, contributing a third division. The Russian reply, he stated, had been that no infantry troops were available but that she would send a thousand Cossacks. Grey also reported Delcassé's full agreement that the British and French should each send a division to Salonika.⁵³

Kitchener then said that the troops would be so placed as to prevent Bulgaria from attacking Greece once the Greeks had gone to the aid of Serbia. He still hoped to put the main burden of saving Serbia on Greece. He also still insisted on sending a regular division of British troops rather than the Territorials whom he continued to hold in low esteem. He therefore proposed that the Twenty-Ninth Division, the last remaining regular division in England, be sent to Salonika and, in its place, the North-Midland Division, the best of the Territorials, be sent to France.⁵⁴

As the discussion drew to a close, Grey proposed to send a telegram to Sir Francis Elliot at Athens to be presented to the Greek government. He suggested the following:⁵⁵

Every obligation of honour and interest makes it necessary that Greece should go to the assistance of Serbia. In order to enable them to do so effectively and to secure their communications, Great Britain, France, and Russia each propose to send a division to Salonica. Even if there is a delay in the despatch of the Russian contingent, the British and French divisions will be despatched immediately.

The proposed telegram would ask Greece to go to the aid of Serbia while the Entente Powers would merely guard Greek communications. Greece would also be asked to declare herself at once and prior to the dispatch of Allied troops. Churchill therefore argued that he thought it unlikely that the proposed terms would be sufficient to induce the Greeks to take part in the war. He was overruled, however. Grey telegraphed the proposed communication to Athens that evening.⁵⁶

After the meeting Asquith wrote to Venetia Stanley, »The result is — that we try the Dardanelles bombardment next week, & with the French, & we hope & believe the Russians, make the Serbian *démarche* by or about the beginning of March . . .«⁵⁷

The naval operations at the Dardanelles had been scheduled for 15 February. But a telegram from Admiral Carden, received on

⁵³ P. R. O., Cab. 22/1/12: War Council minutes, 9 February 1915.

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ *Ibid.*; and P. R. O., F. O. 371/2242 (15596/214): To Athens (№ 1), 9 February 1915.

⁵⁷ M. Gilbert, *Companion*, III, Pt. I, 499: Asquith to Venetia Stanley, 9 February 1915.

10 February, notified London that they were to be postponed. The necessary mine-sweepers were not ready.⁵⁸

Equally important and disconcerting news arrived from Athens on the same day. Elliot telegraphed in response to Grey's communication, »I fear that if matter is put as an intention to send French and British troops to Salonica, it will give great offence.«⁵⁹ He referred the Foreign Secretary to his earlier telegram of 27 January in which he had stated, »While recognising moral effect upon Bulgaria of presence of the British and French troops, he [Venizelos] did not think that it would be a sufficient guarantee against Bulgarian attack on Greek flank, which would be disastrous.«⁶⁰ That same telegram had stated that Venizelos would only be satisfied by a formal treaty with Romania. That treaty would have to specify that if Greece went to the aid of Serbia and were attacked by Bulgaria, Romania would attack the latter. Elliot now suggested how the Greek prime minister, whom he knew so well, should be approached if Grey truly wanted to save the situation in the Balkans.⁶¹

I suggest that in the first instance we should ask permission to despatch into Serbia through Salonica without asking for active co-operation of the Greek army. I have no doubt that permission would be granted, and this might provoke declaration of war by Austria and Germany. Greek army, however, would be free to protect frontier against Bulgaria, and objections of General Staff would be thus removed. Active co-operation of Greece would depend on future developments, especially as regards Roumania.

My French colleague, who has not yet received instructions, concurs.

Churchill had argued along the same line at the War Council, but once again Grey ignored sound advice. Elliot was arguing that Greece should be allowed to follow the Allied lead rather than be told to take the lead herself. Greece would consent to the use of Salonika as a base for Allied assistance to Serbia. Allied assistance to Serbia, would, in turn, have a great effect on the attitudes of Romania and Bulgaria, as it would on the king and army of Greece. The permitted use of Salonika by the Allies, moreover, might well bring the Central Powers to declare war on Greece, thereby solving the matter in the Allies' favor without further ado. But Grey chose to close his mind to any scheme that failed to guarantee in advance the active participation of the Greek army within Serbia, and he would promise no more than protection of the Greek communications in return. He therefore telegraphed to Elliot on 11 February:⁶²

⁵⁸ H. H. Asquith, *Memories and Reflections*, II, 72–73: diary extract, 10 February 1915.

⁵⁹ P. R. O., F. O. 371/2242 (15890/214): Athens (№ 1), 10 February 1915.

⁶⁰ P. R. O., F. O. 371/2242 (10474/214): Athens (№ 54), 27 January 1915.

⁶¹ P. R. O., F. O. 371/1142 (15890/214): Athens (№ 1), 10 February 1915.

⁶² P. R. O., F. O. 371/2242 (15890/214): To Athens (№ 2), 11 February 1915.

The intention, of course, is only to send troops with the consent of Greece, and you can explain this in making the communication. The proposal is made on the assumption that Greece, by every obligation of honour and interest, must send help to Serbia in a very short time. Unless Greece is prepared to do this, there can be no question of British and French troops being sent to operate alone without participation of Greece.

From what has been said both at Petrograd and by the Greek Minister here, it was distinctly understood that presence of Allies' troops at Salonica would be welcome to M. Venizelos, and would enable Greece to help Serbia.

Greek troops would then advance to Serbia, and Allies' troops would prevent Bulgarian aggression [sic] on railway or Greek frontier.

Matter is urgent, and you should submit it to M. Venizelos directly your French colleague is instructed, and let us have a reply.

Elliot could not have been but greatly distressed by the finality of Grey's reply. It is never easy to be an ambassador in disagreement with the Foreign Secretary, but Elliot had worked long and hard for a goal that seemed finally within grasp, a goal that was about to be thrown away by a superior who was refusing to listen to his representative's sound advice.

When Elliot's French colleague received his instructions on 15 February, the two western ministers presented Grey's communication of 9 February to Venizelos. As Elliot had predicted in his telegram of 10 February, and as Churchill had foreseen at the War Council of 9 February, the Greek prime minister rejected the terms of the communication as insufficient to insure the safety of his country.⁶³

Elliot telegraphed to London that Venizelos had rejected the initiative »at once without referring to the King or the General Staff.« The prime minister had, Elliot stated, »again used language reported in my telegram No. 54 of 27th January, and said co-operation of Greece was out of the question unless Roumania joined, not only by attacking Austria in Transylvania, but in conjunction with the Greek forces.« Venizelos had told Elliot that he considered the presence of the British and French divisions to be entirely insufficient to protect the Greek flank from the Bulgarians, and he had protested that for Greece to join Serbia under conditions would be suicide.⁶⁴

Elliot's blaming of Grey for this fiasco can be seen in a second telegram of that day to the Foreign Secretary. He stated that Venizelos had told the Serbian minister at Athens that he had informed the king of the Allied démarche and of his reply. The Serbian minister had followed by asking, Elliot reported, as to »what M. Venizelos would have said if we only asked for the free passage for French and British troops«, precisely the approach that Elliot had pressed on Grey. »His Excellency [Venizelos] replied,« Elliot stated, »That would have been a different matter' (see my telegram

⁶³ PP. R. O., F. O. 371/2242 (17907/214): Athens (N° 2), 15 February 1915.

⁶⁴ *Ibid.*

No. 1, Private and Secret, of 10th February).« In frustration Elliot concluded, »It might still be worth trying, but I am no longer sure of a favourable answer.«⁶⁵ Elliot had diplomatically said to his boss, »I told you so!«

Those historians who have criticized Grey on this matter have done so by condemning the communication as ill-timed as suggested by Hankey in *The Supreme Command*. Hankey stated that the naval bombardment of the Dardanelles forts was to begin on 15 February, the day of the Allied démarche at Athens, but that operations were delayed until 19 February. He wrote, »The French Minister in Athens appears to have received his instructions on the 15th, and on that day the message was presented, unaccompanied by the hoped-for news of the naval attack.« Hankey therefore concluded, »In the circumstances Venizelos absolutely declined to entertain the idea of Greek intervention without the collaboration of Roumania.«⁶⁶ But, as we have seen, neither at the War Council nor in the Foreign Office correspondence with Elliot had the two moves been timed to coincide. Elliot had been told by Grey on 9 February, and again on 11 February, to make the communication as soon as his French colleague was similarly instructed, which, presumably, could have been before 15 February. And the government had known since 10 February that the naval attack would not begin on 15 February. Indeed, Venizelos was well-aware of the coming Dardanelles operations. He could easily have delayed his answer, and delayed bringing the matter to King Constantine, until the bombardment had commenced. But he did not. He rejected the communication immediately and without consulting the king. Yet blame for the failure of the démarche must lie with Grey, not for his poor timing, but for his refusal to heed the sound advice of his subordinate at the scene.

The resulting consequence of the failure of the approach to Greece is well-summed up in the official military history of the Dardanelles campaign, which states, »So the Salonika project had to be dropped, and attention at last became focussed on the chances at the Dardanelles.«⁶⁷

On the following day the War Council approved the sending of the Twenty-Ninth Division to the Dardanelles.⁶⁸ The cancellation of the Salonika expedition had left the Twenty-Ninth Division available for employment in conjunction with the naval attack at the Straits, an operation whose popularity from the start had been based on the assumption that it could be done by ships alone. Gone now, however, were the arguments that no troops could be diverted from the western front. As Churchill later wrote in *World*

⁶⁵ P. R. O., F. O. 371/2242 (17993/214): Athens (N° 3), 15 February 1915.

⁶⁶ M. Hankey, *Supreme Command*, I, 278—79.

⁶⁷ Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, I, 66—67.

⁶⁸ P. R. O., Cab. 22/1/13: War Council minutes, 16 February 1915.

Crisis, »Under these influences in less than two months the naval attack, with its lack of certainty but with its limited costs and risks became subsidiary, and in its place there arose a military development of great magnitude.«⁶⁹

Kitchener told the War Council of 19 February that he had changed his mind and that he wished to substitute the Australians and New Zealanders in Egypt for the Twenty-Ninth Division at the Dardanelles. His aversion to sending out the Twenty-Ninth caused the postponement of the plan until he finally relented on 10 March.⁷⁰

But the die was cast. The approval of the Salonika expedition proved that British troops could be spared from the western front. Grey's handling of the *démarche* at Athens led to its failure. That failure forced the abandonment of the proposed Salonika expedition. And the abandonment of the Salonika expedition left the Twenty-Ninth Division for use in conjunction with the naval attack at the Dardanelles. One failure was to lead to yet another and far more costly failure. The result was the ill-fated Gallipoli expedition, an operation that proved to be one of the greatest fiascoes in the history of British arms.

НЕУСПЕЛА БРИТАНСКА ЕКСПЕДИЦИЈА У СОЛУН ФЕБРУАРА 1915. ГОДИНЕ

У овом раду аутор анализира еволуцију британског става према упућивању својих трупа на балканско ратиште. Повод за то били су предлози два члана владе (Черчил, Лојд Џорџ) и секретара Ратног кабинета (Морис Хенки). Они су били подстакнути исходом аустроугарске неуспеле офанзиве против Србије и настојањем да приволе неутралну Грчку да уђе у рат на страни Савезника. До тада су предлози за упућивање британских трупа наилазили на одбијање британских војних кругова (Киченер, Френч) да издвоје трупе за балканско ратиште. У фебруару 1915. године они су пристали да се на Балкан упути једна британска дивизија. То је отворило пут за упућивање британских јединица у Солун, у октобру 1915. године.

⁶⁹ W. S. Churchill, *The World Crisis*, New York 1931, p. 364.

⁷⁰ P. R. O., Cab. 22/1/14—18: War Council minutes, 19, 24 and 29 February, 3 and 10 March.

Милян ВАНКУ

Филозофски факултет
Приштина

ЈУГОСЛОВЕНСКО-РУМУНСКА ДИПЛОМАТИЈА УОЧИ МИНХЕНСКОГ СПОРАЗУМА

Нема сумње да је 1938. година донела многе догађаје који су имали за последицу шестогодишње крвопролиће у другом светском рату. После многих разарања и жртава у том рату променила се карта света и створене су нове независне државе. Историчар који се данас осврће на те догађаје налази се у много повољнијем положају кад жели да их оцени по завршеном процесу него политичари који су учествовали у њима, мада често нису ни схватили далекосежност докумената које су потписивали. Наша жеља је да укажемо на ставове какве су у то време имале Југославија и Румунија, чланице савеза Мале Антанте и Балканског споразума, према међународним догађајима првенствено уочи Минхенског споразума,¹ а то у циљу да би се уклониле недоумице око тог фамозног догађаја.

Годину 1938. обележила су два крупна догађаја у међународним односима: аншлус Аустрије² и Минхенски споразум.³ Овом приликом се не желимо задржати и на другим догађајима, као што су на пример одобрење да се поновно наоружају реваншистичке и ревизионистичке државе⁴ Бугарска и Мађарска, или на

¹ М. Ванку, *Став владе Милана Стојадиновића према Минхенском споразуму*, Зборник радова *Ceskoslovensko a Juhoslavia*, Бртислава 1968, 325—340.

² М. Wanku, *La politique de la Yougoslavie a l'egard de l'annexion de L'Atriche*, *Studia Balcanica*, Sofia 1971, Vol. IV, 67—97.

³ М. Ванку, *La politique de gouvernement yougoslave a l'egard de l'anschuls et de l'accord de Munich en 1938*, *Studia Balcanica*, Sofia 1973, Vol. VII, p. 217—231.

⁴ М. Ванку, *La lutte de la Petite Entente contre le revisionnisme et le revanchisme 1920—1938*, *Revue des etudes sud-est europeennes*, București 1967, T. XIV, № 3, p. 425—438.

одступању од многих међународних уговора који су произишли из версајског система мировних уговора. Све се то може пратити у оквиру европске политике у којој су југословенска и румунска дипломатија биле периферне.

У јануару 1938, председник југословенске владе и министар иностраних послова Милан Стојановић посетио је Немачку са циљем да осигура благонаклоност Немачке према Југославији у неком будућем ратном сукобу. Стојадиновић је пре поласка у Немачку одржао саветовања с румунским министром иностраних послова Истрате Мическуом који је посетио Београд 11. јануара приликом свог путовања у Женеву. Мическу је 17. јануара обавестио своју владу о разговорима које је водио са Стојадиновићем пред његову предстојећу посету Немачкој: „Како ћу прецизирати по свом повратку, господин Стојадиновић је изјавио да Југославија неће више бити инструмент авант-гарде Француске, да не може и други пут да се ослони на срећу и да би као искрени пријатељ више волео за своју земљу као и за нашу земљу да будемо уједињени и да оставимо утисак снаге која ће се клонити учешћа у неком будућем сукобу, тј. да оставимо утисак силе која ће сачувати неутралност тако потребну и Румунији и Југославији да би се очувало одговарајуће унутрашње стање... У погледу односа Чехословачке према Немачкој, а у вези с посетом господина Стојадиновића Берлину, он је с једне стране желео да сазна мишљења господина Бенеша и господина Крофте о овој посети, а са друге стране да чује о оптимизму господина Бенеша у односу на Немачку. Прелазећи на питање стања у Балконском споразуму, господин Стојадиновић је изјавио безрезервну жељу да иде руку под руку с Румунијом.“⁵

Стојадиновић се састао с Хитлером у Берлину 17. јануара 1938. и том приликом изјавио да „Краљевина Југославија неће приступити никаквом блоку и да неће примити никакве обавезе противу Немачке“. Изразио је пуно задовољство гледиштем Немачке у односу на југоисточну Европу и изнео Хитлеру узајамне економске интересе и симпатије које се све више испољавају између двеју земаља. „Југославија сматра аустријско питање као чисто унутрашњу ствар немачког народа, а у питању Хабсбурга заузима истоветно гледиште као и Немачка“.⁶ То је Хитлеру било довољно да би остварио планове за окупацију Аустрије пошто више није страховао од било каквих сметњи са југословенске стране. Стојадиновић је по повратку у Београд обавестио

⁵ AD MAE București, F. 71, Dos. speciale, Vol. 300, p. 76—80, Istrate Micescu din Geneva, № 6 din 17 ianuarie 1938, Externe București, Pentru M. S. Regele și D. I. Președinte al Consiliului.

⁶ А СФРЈ Београд, Ф 9-МС-А, ф24, Личне белешке Александра Цинцар-Марковића за архиву др Стојадиновића; пријем председника владе др Стојадиновића код канцелара Рајха Хитлера 17. јануара 1938; ДГФП, Серија Д, Вол. II, стр. 222—229; Милан Стојадиновић, *Ни рат ни пакт — Југославија између два рата*, Буенос Аирес 1963, 497—503.

румунску владу о свом боравку у Немачкој. У погледу Балкана, Хитлер га је уверавао да Немачка на том подручју не прати ништа друго сем немачких економских интереса. Маџарској ће саветовати да среди своје односе с Југославијом и Румунијом, а што се тиче Чехословачке изјавио је да жали што Бенеш није следио пример маршала Пилсудског како би се постигли нормални односи између двеју држава и да ће у сваком случају тражити бољи положај за немачку мањину. У погледу аншлуса нема потребе да пожурје пошто је то ствар немачког народа, па кад се то буде збило, он неће тражити ничије мишљење за оно што треба да уради.

Румунски посланик у Београду Кадере закључио је на крају разговора са Стојадиновићем да је Стојановић регистровао успехе на економском и политичком пољу, да ће Југославија морати да прихвати неизбежан аншлус, са најконкретнијом превлашћу Берлина над Римом и удаљавањем од Париза, али још увек није било добро разјашњено ново политичко стање.⁷

Ускоро после Стојадиновићеве посете, Немачка је окупира-ла Аустрију, а догађај је познат као „Операција Ото“.

Нацистичке окупационе трупе ушле су у Аустрију 12. марта 1938. и аншлус је био извршен. Хитлер је и овог пута ставио свет пред свршен чин, а Аустрија је постала део немачког Трећег Рајха.

Да би паралисао Чехословачку, Геринг је 11. марта увече изјавио чехословачком посланику у Берлину у своје и фирерова име да Немачка нема никаквих непријатељских намера према Чехословачкој, него ће напротив наставити политику приближавања Прагу ради попуштања затегнутости. Чехословачки министар иностраних послова Крофта је уверавао немачког посланику у Прагу Ајзенлора да Чехословачка неће предузети ништа што би могло изазвати Немачку. С друге стране, чехословачки посланик у Лондону посетио је Ванистрата да би добио обавештења шта ће предузети Велика Британија у односу на догађаје у Аустрији. Одговорено му је да се „налазимо пред свршеним чином“, под чим се подразумевало да Велика Британија неће предузети ништа. Чехословачки посланик у Паризу Осуски није имао коме да се обрати пошто је Француска била без владе. Блум је изјавио да ће енергично протестовати уколико буде успео да образује владу.

Према одговору Лондона и немоћи Париза, Крофта је закључио да ни Мала Антанта не треба предузимати било шта. Немачка би могла сматрати изазовом чак и најобичнији протест, а њиме се не би ништа постигло.⁸

⁷ Arhivele Statului București, F. C.R., Dos. 117/938, Legațiunea din Belgrad, telegramă descifrată № 251, din 29 ianuarie 1938, Externe București.

⁸ AD MAE București, F 71, Dos. speciale, Vol. 300, p. 91—92, Legațiunea din Paris, telegramă descifrată, № 625 din 12 martie 1938, Externe București.

После саветовања са својим савезницима, румунска влада је обавестила сва представништва у иностранству: „Сагласна са свим својим савезницима, румунска влада разуме да је потребно да сачува мирно држање према догађајима у Аустрији. Питање аншлуса, Румунија није никад сматрала за локално питање, него га посматра као европски проблем који у првом реду зависи од ставова великих сила. Овакво гледиште је стално било прихваћено у оквиру Мале Антанте, у сагласности са Југославијом и Чехословачком које су непосредно заинтересоване као земље суседи са Аустријом. Према обавештењима којима располаже последњих дана, румунска влада указује на то да је Чехословачка примила гаранције од Немачке да нема намеру да предузме непријатељска акта према њој. Чехословачка влада верује у искреност ове изјаве и чврсто је одлучила да са своје стране не предузима ништа што би могло изазвати Немачку. Југославија је сигурна да ће Немачка поштовати њене границе и зато је одлучна да се не покреће. Стога није тренутак да наша влада предузима било какву иницијативу, или да и у најмањој мери мења свој став.“⁹

После спроведеног аншлуса, југословенски посланик у Анкари Ацемовић је известио Стојадиновића о ставу Турске, савезнице из Балканског споразума: „Ружди Арас сматра да је аншлус свршен чин, али да му се последице не могу предвидети. Немачка ће остати мирна годину дана, а њено даље држање зависиће од става Пољске. У сваком случају ово је опомена за балканске државе, о чему треба говорити на идућем састанку Балканског пакта у Букурешту. Несрећеност Русије је велики минус у одржавању европске равнотеже. Извесне личности блиске Ататурку сматрају аншлус етапом немачког Dřang nah Osten. Ово их забрињава. Гали (италијански посланик у Анкари — прим. М. В.) отворено изјавио да Италија предпоставља Аншлус уз њен пристанак него ли обратно. Мађарски посланик поверљиво дошапнуо да је Аншлус нада за Мађарску.“¹⁰

Чехословачка штампа је с великим занимањем пратила окупацију Аустрије, а сви листови су наглашавали да је Чехословачка свесна тог чина и да посматра развој догађаја због своје одлуке да сачува независност без икаквог ризика. Листови су настојали да умире јавност, наглашавали да Чехословачка није наоружана, да је примила сигурна уверавања од Немачке како она „нема намеру да нападне Чехословачку“. Неки листови су истицали да „Чехословачка није Аустрија“ и да „треба предузети све ради одржавања мира у границама части и апсо-

⁹ AD MAE București, F 71, Dos. speciale, Vol. 300, p. 124, Circulara către toate legațiunile, telegramă cifrată, № 15645 din 16 martie 1938, semnat Comnen.

¹⁰ ДА ССИП Београд, Ф АП, ф 29, дос. IX, Б. Ацемовић из Анкаре Министарству иностраних послова Београд, шифр. тел., стр. пов. бр. 43 од 13. марта 1938.

лутне наше суверености. Али ако... боље је да и не изговоримо... онда ћемо бранити сваку стопу земље наше домовине до последње капи крви. Имамо војску на коју се можемо ослонити. Чехословачка није Аустрија."¹¹

Међутим, после Аустрије била је на реду Чехословачка; то је Хитлер предвидео на конференцији од 5. новембра 1937. Анексија Чехословачке представљала је други нужан корак у извршавању нацистичког програма за тзв. обезбеђивање будућности Немачке. Ускоро после аншлуса Аустрије били су већ готови планови за напад на Чехословачку. Хитлер је 22. априла с Кајтелом разматрао план операција против Чехословачке под називом „Грин“; тада је била отворена пролетња криза Чехословачке. Кајтел је 20. маја обавестио Хитлера да ће планови операције „Грин“ моћи да ступе на снагу за све родове војске најкасније 1. октобра 1938. године.¹² Тада су се Чехословачка и њени савезници могли уверити да нацистичка јемства из марта 1938. не вреде ништа, да су то биле најобичније лажи које су Немачкој добро послужиле да би мирно извршила аншлус Аустрије без икаквог узнемирења са стране. Чехословачки савезници предузели су разне дипломатске потезе да би се сами уверили или убеђивали саговорнике како су њихови ставови исправни уколико би дошло до оног најгорег. Милан Стојадиновић је 14. априла 1938. доставио своје мишљење Василију Протићу, југословенском посланику у Прагу: „У погледу наших односа и обавеза према Чехословачкој као и односа немачко-чехословачких желим да Вас потсетим на две ствари:

1. Наш став према Чехословачкој Републици тачно држати се датих обавеза. Ништа преко њих, ништа испод њих, ништа испод њих. У том погледу дао сам и званичну изјаву прошлог месеца пред Сенатом одговарајући на једно питање сенатора Анђелиновића што Вам је уосталом познато.

2. Савет Мале Антанте у своме записнику о седницама одржаним 1. и 2. априла 1937. године у Београду у тачки 6, где је реч о односима између Чехословачке и Немачке, изјавио своје задовољство да се атмосфера у односима између Чехословачке и Немачке поправља. На крају записника стоји од речи до речи: „Која атмосфера оправдава наду да ће се ускоро доћи до једног дефинитивног споразума између ових двеју земаља ради уређења њихових односа и доброг суседства, чему Стални Савет не само даје свој пристанак него га са своје стране још анкуражира“. Према томе, Југославија и Румунија су још пре више од годину дана изричито саветовале Чехословачкој Републици да се споразуме са немачким Рајхом, а нису јој чиниле обећања, која после не би могле да испуне. Као тривијално и искрени при-

¹¹ Arhivele Statului București, F. M. P. N., Presa externa, Dos. 571, 14 martie 1938.

¹² М. Ванку, *Мала Антанта*, 219—223.

јатељи Чехословачке ми јој никада нисмо могла саветовати други пут, него пут споразума исто онако као што смо и ми тим путем пошли у нашим односима према Италији и Бугарској.¹³

Румунски посланик у Атини Филоти је 30. априла обавестио румунску владу о размишљањима турског министра иностраних послова Ружди Араса у вези са Чехословачком кризом: „Главни разлог немира остаје још увек проблем Чехословачке. Тефик Русту Арас верује да би давање једне широке административне аутономије немачкој мањини могло задовољити Рајх само за тренутак али неће коначно одстранити његову интервенцију и опасност од општег пожара. Држање Пољске у овом питању погоршава стање.“¹⁴ Турски министар је неколико дана касније (11. маја) разговарао с румунским послаником у Анкари пред свој полазак за Београд и изјавио да би лагано комадање Чехословачке било кобно за Чехе. Сматрао је да би се Чеси могли споразумети да склопе унију са Словачком и Мађарском и тако сачине блок од 20 милиона људи који би заједно с Балканским споразумом представљао значајан чинилац у средњој Европи. „Да би се могао саставити један сличан блок потребно је много еластичности и уступака колико од стране Чеха толико и Мађара. Посао доста тежак за остварење, али не и немогућ с обзиром на то да нужности често форсирају отпоре.“¹⁵

Стални савет Мале Антанте заседао је 4—5. маја 1938. у Синаји. Стари савез је већ одавно био пољуљан тако да само што се није распао. Комнен, Крофра и Стојадиновић, министри иностраних послова Савеза, имали су много тога да кажу један другом, да пребаце један другом многе ствари и да се међусобно окриве за пропаст Савеза. Њихови односи били су такви да је изгледало као да су се нашала три представника из супротних и непомирљивих табора, а не три представника једног савеза пријатељских земаља. Оптуживања су била узајамна. Немачка влада је била обавештена о држању Комнена и Стојадиновића у погледу судетског питања и о осталим грзавицама међу савезницима. Нацистима је било још лакше да врше све јачи притисак на Чехословачку кад су сазнали о ставу Југославије и Румуније према савезници Чехословачкој.¹⁶

¹³ ДА ССИП Београд, Ф. ЛП, ф 1, дос. 1/10 — Немачка 1938, М. Стојадиновић краљевском посланику у Прагу В. Протићу, стр. пов. бр. 842 од 14. фебруара 1938.

¹⁴ AD MAE București, F. 71, Vol. 9, *Intelegerea balcanică 1938*, p. 235—238, *Legatiunea română la Atena*, tel. descifrată, № 828 din 30 aprilie 1938, *Externe București*, semnat Filoti.

¹⁵ AD MAE București, F. 71, Dos. speciale, Vol. 300, p. 360, *Legatiunea regală a României la Ancara Excelentiei sale Domnul N. P. Comnen, Ministru afacerilor străine București*, 11 mai 1938.

¹⁶ AD MAE Paris, Serie, Z, Carton 846, Dos. 10, p. 100—102, *Corbin de Bucarest à Georges Bonnet Paris*, le 5 mai 1938; М. Ванку, *Мала Антанта*, 233—236.

Приликом проласка кроз Југославију, румунски министар иностраних послова Комнен је 18. маја дао упутства румунском посланику у Београду Кадереу да југословенској влади пренесе његов разговор који је о чехословачком питању водио с француским министром иностраних послова Жорж Бонеом: „Др Боне је поново питао да ли би Румунија била расположена да посредује у корист Чехословачке у случају немачког напада. Комнен је одговорио да Румунија сачињава део комплекса савеза који је спречава да испољи ставове који не би били у сагласности са њеним савезницима. Сигурно је да Пољска у садашњем тренутку не би била сагласна с посредовањем Румуније у корист Чехословачке. Постоји вероватноћа да ни Балкански споразум не би благонаклоно гледао на слично посредовање. Тако би један издвојен румунски покушај имао као последицу неслагање свих њених садашњих савезника, а без икакве користи за Чехословачку зато што, будући да би била нападнута од Бугарске и Маабрске, Румунија би се нашла непокретна, СССР у својој данашњој ситуацији не би могао да буде користан, него чак спречен од једне могуће немачко-пољске акције. Напуштање савезника водило би неминовном слабљењу отпора против сила које теже агресивној акцији према југоистоку Европе.“¹⁷

Кадере је 20. маја пренео Стојадиновићу Коменов разговор с француским министром Бонеом и британским министром Халифаксом, „Господин Стојадиновић се у свему сложио с гледиштем које је Ваша екселенција подржала у разговорима са господином Бонеом у вези са питањем француског министра иностраних послова да ли би Румунија била расположена да посредује у корист Чехословачке у случају немачког напада.“ Кадере је затим обавестио Комнена да је Стојадиновић показао интересовање за већу ангажованост француског и енглеског капитала у Југославији, о чему је и Комнен разговарао с Халифаксом и Бонеом, тј. у вези са већим ангажовањем Енглеске и Француске на економском пољу у средњој и источној Европи.¹⁸

Кадере је потом 26. маја известио Комнена о Стојадиновићевом говору приликом генералног заседања Берзе, чији је иначе председник. Рекао је да је Стојадиновић изразио симпатије према чехословачком народу и да се нада да ће Чехословачко руководство наћи мирно решење за стање које јој је наметнуто околностима. Председник југословенске владе је добио уверавања да се Маџарска неће уплитати захваљујући пакту Мале Антанте. Председник југословенске владе потврђује јасно одређен став Југославије у случају да Немачка сама покуша да

¹⁷ AD MAE Bucuresti, F 71, Dos. speciale, Vol. 300, p. 391—393, Legatiunea româna din Beograd, Instructiunile primite de la Comnen in ziua de 18 mai 1938, № 1593/2.

¹⁸ A DMAE Bucuresti, F 71, Dos. speciale, Vol 300, p. 394, Legatiunea română din Belgrad, № 1594, 20 mai 1938, Externe Bucuresti, semnat Cadere.

силом реши проблем. Према Стојадиновићу, нико у Југославији не би могао да предузме одговорност „да гурне домовину у самоубиство за љубав најбољег брата“.¹⁹

Као и у време кампање за аншлус Аустрије, Немачка се сада у односу на Чехословачку живо интересовала какви ће бити ставови њених савезника из Мале Антанте, Југославије и Румуније, у тренутку кад буде решавала судетско питање. Геринг је у вези са тим разговарао с румунским послаником у Берлину Буваром. Њега је највише интересовало да ли ће Румунија дозволити совјетским групама да пређу преко њене територије. Румунски посланик је обавестио своју владу 30. маја да је Герингу предочио да Румунија неће моћи да спречи прелаз авијације преко своје територије на висини од 3—4 хиљаде метара. На Герингово питање шта ће Румунија учинити ако Совјетски Савез буде тражио прелазак трупа преко њене територије, Бувара му је одговорио како је убеђен да „Румунија то неће одобрити ни у ком случају јер је она сагласна с Пољском и да, према ставу Пољске, то доказује да њена целокупна политичка линија иде на непосредно одбијање сличног проласка.“²⁰

У драматичним данима чехословачке пролетње кризе, румунски посланик у Прагу Раду Крутезеану је имао већи број разговора с чехословачким руководиоцима. Уверавао их је у име румунске владе да ће Румунија помоћи савезницима Чехословачкој ако је нападну нацисти. Свакако је најинтересантнији био разговор између чехословачког министра иностраних послова Камила Крофте и румунског посланика. У њему су изражени јасни ставови обеју влада и стога ћемо га пренети у целости. Крутезеану је обавестио своју владу 31. маја о том разговору: „Имајући у виду пријатељство румунске владе и позивајући се на разговор који је Ваша Екселенција водила прошлих дана са господином Веверком, он не сматра да је ова информација реална. Ипак сматрам за потребно да као старом пријатељу наше земље скренем пажњу на то да би тако категоричан став са Ваше стране у садашњим околностима представљао за нас тежак ударац који би неминовно повукао нов немачки притисак на нас. Такав гест би се овде одразио утолико болније уколико би био учињен у спреси са земљом чије непријатељско држање према нама у садашњим условима иде дотле да се солидарише са Мађарском у погледу њених намера у односу на Словачку. Ја сам одговорио господину Крофти да ни ја не верујем да румунска влада намерава да јавно изјави како неће никад и ни у каквим околностима дозволити прелазак сов-

¹⁹ AD MAE București, F 71, Dos. speciale, Vol. 301, p. 104, *Legatiunea română la Belgrad*, № 1699/2, 26 mai 1938, Externe București, semnat Cadere.

²⁰ AD MAE București, F 71, Dos. speciale, Vol. 301, p. 133, *Legatiunea română din Berlin*, tel. descifrată № 32428, din 30 mai 1938, Externe București, semnat Djuvara.

јетских трупа преко своје територије. А то све ради наше жеље да избегнемо било шта што би могло ослабити међународни положај Чехословачке, да не ризикујемо да се било чим погоршају добросуседски односи које желимо сачувати са Совјетима и, најзад, да не бисмо унапред и непотребно предодредили будућност, него препустимо да се све одвија у зависности од ситуације у датом тренутку. То међутим не значи — што Ви знате исто тако добро као и ја — да је сагласност румунске владе за евентуални прелазак руских трупа преко њене територије унапред обезбеђена, и да илузије о томе, које можда постоје код Вас, имају основу (подвучао М. В.) Штавише, кад већ говоримо без икакве резерве, рећи ћу Вам да ме наша досадашња искуства, не баш пријатељско држање совјетске владе према Румунији, страх од комунистичког утицаја, те опште расположење јавног мњења приморавају да лично сматрам како је једна таква сагласност веома тешко изводљива. Познати су ми сви Ваши мотиви и разумем их у потпуности. Желим да Вам кажем исто тако отворено да чак ни ми не желимо — бар што се тиче одговорних кругова — ефективну подршку руске војске. Оно што ми желимо, то је да ова ствар остане у тајности и да евентуално војно присуство Совјета успори тежње Рајха. Уверени смо да оног тренутка кад би Румунија то одбила, ништа не би могло зауставити немачки притисак на нас (подвучао М. В.) Осврћући се затим на разговоре које је о овом питању водио прошле године са господином министром Антонескуом, господин Крофта ми је рекао да је тада стекао утисак како смо били спремни да размотримо могућност пристанка да руске трупе пређу преко наше територије у замену за Бесарабију. У разговорима с Литвиновом, овај му је рекао да би био расположен да разматра такву трансакцију с обзиром на то да совјетска влада подразумева да питање Бесарабије треба оставити отворено као јемство против евентуалног прогерманског режима у Румунији.²¹

За време пролетње кризе у Чехословачкој 1938, румунска влада се консултовала и са другим заинтересованим владама око помоћи Чехословачкој у случају немачког напада, па и са југословенском владом. Председник југословенске владе Стојадиновић обавестио је 9. јуна о томе југословенско посланство у Лондону: „Поводом вести да је румунска влада изјавила Енглеској и Француској како ће Румунија на случај рата због Чехословачке стајати на њиховој страни у погледу војне помоћи, Комнен је ово енергично демантовао у разговору са нашим послаником. Напротив, Комнен тврди да је изјавио да Румунија припада савезу држава Мале Антанте и Балканског споразума

²¹ AD MAE București, F 71, Dos. speciale, Vol. 301, p. 147—150, Legațiunea română la Praga, № 1424 din 31 mai 1938, Externe București, semnat Crutuzescu.

и да би за случај рата заузела положај заједно и споразумно само са својим савезницима.²²

У мају 1938, у Женеви су вођени разговори између бриганске и совјетске владе о нападу Немачке на Чехословачку. Совјетски комесар за иностране послове Литвинов изјавио је лорду Халифаксу да је совјетска влада спремна да изврши своје обавезе према Чехословачкој уколико их изврши и Француска. О овим разговорима је 31. маја била обавештена и француска влада.²³

На Југославију и Румунију је вршен притисак да наговоре Чехословачку да попусти у судетском питању и испуни захтеве судетских Немаца. У томе је нацистима помагао и лично Невил Хендерсон, британски амбасадор у Берлину. Он је обавестио Липског, пољског амбасадора у Берлину, да је утицао на румунског и југословенског посланика да наговоре своје владе да изврше притисак на чехословачку владу како би попустила у судетском спору. Уз то је рекао Липском да је овај корак учинио на личну одговорност без знања своје владе.²⁴ О Хендерсоновом потезу, Стојадиновић је обавестио југословенско посланство у Лондону 23. јула 1938: „Хендерсон изјавио нашем посланику у Берлину да због чехословачког питања енглеска влада забринуто гледа на ситуацију и сматра је врло озбиљном. Главне тешкоће долазе од Бенеша који упорно настоји што више изиграти захтеве судетских Немаца. Енглеска чинила озбиљне опомене како у Прагу тако и у Берлину. Међутим, по мишљењу енглеском, Француска у том погледу недовољно је активна у Прагу. Хендерсон верује да Хитлер још увек искрено жели решење спора мирним путем, али ако Бенеш не води рачуна о основним захтевима судетских Немаца, на своју руку спроведе Закон о мањинама, рекација која би се у том случају појавила од стране судетских Немаца изазвала би неминовно Немце ширих размера што би најзад принудило Немачку на оружану интервенцију. Инсистирајући даље код Француске да и она са своје стране енергичније утиче на Бенеша, Енглеска ће предложити, како је рекао Хендерсон, и плебисцит у судетским крајевима само да би спречила рат. Поред тога, Хендерсон изјавио нашем и румунском посланику како верује да би се у решењу питања мирним путем допринело отвореном изјавом наше и румунске владе Бенешу да би могао рачунати на помоћ Југосла-

²² ДА ССИП Београд, Ф ЛП, ф 1, дос. I/6 — Мала Антанта 1938, М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону, пов. бр. 11640 од 9. јуна 1938.

²³ AD MAE Paris, Serie Z, Carton 846, Dos. 8, № 140, Secret № 585, le 5 juin 1938, Son Excelente Monsieur Georges Bonnet, Ministre des Affaires Etrangères.

²⁴ А. Ванку, *Мала Антанта*, 247—248.

вије и Румуније у случају неизазваног оружаног сукоба са Немачком по овом питању.²⁵

Румунски министар Комнен је 14. и 16. августа водио разговоре с немачким послаником у Букурешту Фабрицијусом, који је упознао румунску владу с Хитлеровом претњом како неће дуго чекати да Чехословачка прихвати захтеве судетских нациста: „Уколико Немачка буде принуђена да предузме мере против Чехословачке, он се нада да ће Француска бити довољно паметна да не интервенише. Ако Француска то ипак учини, онда ће она бити та која ће сносити одговорност за катастрофу.“²⁶ Немачко Министарство иностраних послова упознато је циркуларним писмом са овом Хитлеровом претњом Чехословачкој све владе држава са којима је Рајх имао дипломатске односе. На последњем заседању Мале Антанте 21—22. августа 1938. на Бледу, Стојадиновић и Комнен су упознали Крофта са овом претњом, на шта им је он рекао да је Немачка бесна што је претрпела пораз 21. маја, али да и поред велике кризе још увек постоје изгледи да се избегне оружани сукоб. Крофта је то образложио чињеницом да Немачка још није потпуно спремна за рат пошто нема довољно способних кадрова, нема довољно примарних сировина, па се војска, индустрија и финансије противе рату, за који се иначе залажу нарочито Хес и Химлер. Бројни државници су убеђени да рат не би било могућно локализовати и да ће Француска, Русија и Енглеска сукцесивно прискакати у помоћ Чехословачкој. Поред тога, судетски Немци су свесни чињенице да би се рат најпре водио на њиховој територији и да би настао невиђен покољ јер је чешко становништво веома раздражено. Чехословачки министар сматра да кампања преко штампе која се води последњих недеља и војни маневри на границама Чехословачке теже да натерају Чехословачку да се одрекне савеза са Француском и Русијом, и тврди да је Чехословачка спремна да иде у попуштању све до тачке у којој њена независност као слободне државе не би била стављена на коцку. Крофта на крају каже: „Председник Бенеш је пре 15 дана изјавио немачком министру у Прагу господину Ајзенлору да је искрено спреман да постигне споразум с Немачком. Међутим, та изјава није оставила никакав утисак тако да господин Бенеш није у том смислу примио никакав одговор из Берлина.“²⁷

²⁵ ДА ССИП Београд, Ф ЛП, ф 2, дос. I/13 — Велика Британија 1938, М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону, стр. пов. бр. 1472 од 23. јула 1938.

²⁶ Arhivele Statului București, F. C.R., Dos. 153/1938, p. 1—8, Nota confidențială, Bled august 1938; А СФРЈ Београд, ф. 24, Стојадиновићеве личне белешке са заседања Сталног савета Мале Антанте на Бледу 21—22. августа 1938; AD MAE București, F. 71, Dos. speciale Vol. 302, p. 147—150, Nota, convorbiri Comnen — Fabricius, 14—16 august 1938.

²⁷ Arhivele Statului București, F. C.R., Dos. 153/1938, p. 1—8, Nota confidențială, Bled august 1938; М. Стојадиновић, *нав. дело*, 495.

Летња криза у Чехословачкој завршила се мирно препуцавањем преко дипломатија. Било је очевидно да Немачка још није била спремна за рат, као што је закључио чехословачки министар Камил Крофта на последњем заседању Мале Антанте на Бледу 21—22. августа, мада је Хитлер жарко желео да уништи Чехословачку. Немачка влада је била обавештена да ће Совјетски Савез притећи у помоћ Чехословачкој. Немачки амбасадор у Москви Шуленберг је разговарао о судетском питању 22. августа са Литвиновом, који му је потврдио да је Совјетски Савез обећао Чехословачкој да ће јој пружити помоћ и да ће одржати дату реч.²⁸ Овакво упозорење из Москве свакако је утицало и на ратнохушкачке кругове у Берлину да не започну рат пошто Чехословачка неће бити препуштена сама себи.

Почетком септембра 1938, Чехословачка је ушла у тзв. јесењу кризу, која се потом завршила насилним отцепљењем дела чехословачке територије по Минхенском споразуму закљученом 29—30. септембра између великих сила Француске, Велике Британије, Италије и Немачке. Још почетком месеца су све очи биле упрте у Нирнберг, где се од 6. до 12. септембра одржавао збор нациста, одакле се очекивало да ће Хитлер решити питање рата или мира. Сада су сви учесници почели да откривају карте, а дипломатски канали су дејствовали пуном паром. На заседању Друштва народа од 12—30. септембра, у Женеви се нашао велики број дипломата, међу којима првенствено министри иностраних послова. Они су водили међусобне преговоре и разговоре око судетског питања, помоћи Чехословачкој, питања рата или мира, и слично. Румунска дипломатија је била презаузета; министар Комнен је водио многе разговоре са заинтересованим дипломатима у вези с прелазом совјетских трупа преко румунске територије у случају немачког напада на Чехословачку. Комнен се тако састао 12. септембра са француским министром иностраних послова Бонеом и објаснио му географске потешкоће око прелаза совјетских трупа преко румунске територије, као и пољске и југословенске разлоге за помоћ Чехословачкој. Боне се уздржао од било каквих сугестија у том погледу и изјавио да је њихов став дотад коректан.²⁹ Комнен је истог дана разговарао о истом питању са совјетским министром Литвиновом.³⁰ Сутрадан 13. септембра разговарао је и са турским министром иностраних послова Ружди Арасом, као и са шефом

²⁸ AD MAE Paris, Serie Z, Carton 864, Dos. 8, p. 45—46, M. Corbin à M. Bonnet, № 3057—59, Moscou 22 septembre 1938.

²⁹ AD MAE București, F. 71, Dos. speciale, Vol. 302, p. 134—135, DI. Comnen de la Geneva Externe București, tel. descifrată № 54762, 12 septembrie 1938; Arhivele Statului București, F. C.R., Dos. 145/938, p. 12, Comnen Externe București, tel. cifrată.

³⁰ AN MAE București, F 71, Dos. speciale, Vol. 302, p. 367—370, Ministru Comnen de la Geneva Externe București, tel. descifrată № 11, 12 septembrie 1938.

југословенске делегације при Друштву народа, који су сматрали да је Чехословачка веома погрешила што је објавила опадно стање у пет округа.³¹ Румунска влада је 12. септембра доставила окружницу свим румунским представништвима у иностранству поводом вести да је Румунија дозволила прелазак совјетским трупама преко своје територије ради помоћи Чехословачкој, наводећи да су те вести лажне и да у том погледу не постоје никакви споразуми или преговори.³² Румунска влада је о томе известила и југословенску владу 14. септембра, о чему је председник владе Стојадиновић обавестио југословенско посланство у Лондону.³³ Комнен је такође разговарао и са француским државником Едуардом Ериоом неколико дана касније и поновио оно што је већ рекао Бонеу и Бонкуру. Нагласио је да Румунија не може ићи преко својих обавеза, и то у сагласности с Југославијом, Пољском и државама из Балканског споразума, поготову зато што Француска и Чехословачка имају другачије мишљење у погледу наоружања Румуније. У вези са тим се већ жалио француском министру Бонеу, па је овај обећао да ће посредовати код надлежних органа. Ерио је приметио да ће доћи дан кад ће Румунија морати да бира између Русије и Немачке.³⁴

Према развоју догађаја који су се односили на судетско питање, румунски министар Комнен је у Чемберленовом путовању у Берхтесгаден видео легализацију присаједињења Судета Немачкој. Из Прага су му стигле вести да је „чехословачка влада одлучна да пружи отпор умирући сигурно, али херојски.“³⁵ У разговорима с разним делегацијама у Женеви, Комнен је схватио да постоји и опасност од ревизије граница за државе које су новоформиране или проширене после првог светског рата, што је представљало велику опасност за земље Балканског споразума и Пољску. Он је упозорио румунску владу на опасност од ревизије мировних уговора и предложио да земље Балканског споразума и Пољска скрену пажњу Паризу и Лондону да ће се они свим силама солидарно одупрети било каквој територијалној ревизији.³⁶ Такође је обавестио своју владу о крајње опасном пољском захтеву у односу на Чехословачку и о подршци

³¹ AD MAE București, F 71, Dos. speciale, Vol. 302, p. 384, Ministru Comnen de la Geneva Externe București, tel. descifrată № 13, 13 septembrie 1938.

³² Arhivele Statului București, F C. R., Dos. 145/938, p. 11, Circulară catre toate legatiunile, tel. cifrata № 54492 din 12 septembrie 1938, semnat Barcianu.

³³ ДА ССИП Београд, Ф ЛП, ф 1, дос. I/6 — Мала Антанга 1938, М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону, стр. пов. бр. 1827 од 14. септембра 1938.

³⁴ AD MAE Bucuresti, F Mica Intelegere, Vol. 2, p. 355, Comnen de la Geneva Externe Bucuresti, tel. descrifrata № 23 din 15 septembrie 1938.

³⁵ Arhivele Statului București, F. C.R., Dos. 145/938, 145/938, p. 14, Comnen de la Geneva Externe București, tel. cifrată, 15 septembrie 1938.

³⁶ Arhivele Statului București, F C.R., Dos. 145/938, p. 15, Comnen de la Geneva Externe București, tel. cifrată, 16 septembrie 1938.

Пољске у вези с припајањем Словачке Мађарској, па је затражио да влада скрене пажњу Варшави и пољском министру иностраних послова Јозефу Беку да „Румунија не би могла одобрити територијалну ревизију која би водила ка повећању територије, снага и престижа Мађарске“.³⁷ О томе је и југословенски војни изасланик у Букурешту разговарао с начелником румунског Генерал-штаба, који је изјавио да прелазак совјетске армије преко румунске територије није у сагласности с пољско-румунском конвенцијом и да стога не долази у обзир, али што се тиче ратног материјала, у интересу је Румуније да Чехословачка као савезник ојача па било са које стране он долазио, али Румунија не би никад пристала да тај материјал шаље Коминтерна као у случају Шпаније.³⁸ С друге стране, југословенска влада је била обавештена из Рима да ће Совјетски Савез зацело интервенисати у случају немачког напада на Чехословачку. Под утицајем јавног мњења, Бек би могао пасти а Пољска ући у рат против Немачке. Што се тиче Југославије, у совјетској амбасди у Риму влада уверење „да југословенска влада буде дебордирана и принуђена да ступи на страну непријатеља Немачке.“³⁹

Оно што је највише забрињавало југословенску и румунску владу било је питање шта ће учинити Мађарска у судетском спору, јер уколико она нападне Чехословачку, Југославија и Румунија би аутоматски ушле у рат према слову уговора Мале Антанте, па су обе земље разним дипломатским каналима настојале да спрече Мађарску да уђе у рат. Потребно је напоменути да су Мала Антанта и Балкански споразум у августу 1938. признали Мађарској и Бугарској равноправност у наоружању. Такође је између Мађарске с једне стране и Румуније и Југославије с друге стране постигнут споразум о мањинама. Међутим, мађарска влада није хтела да преузме било какве обавезе у погледу мањина у односу на Чехословачку, о чему је мађарски министар иностраних послова Кања почетком септембра 1938. обавестио румунског и југословенског посланика у Будимпешти.⁴⁰ То је изазвало велико неспокојство у Малој Атланти, поготово сада у најжешћој јесењој кризи Чехословачке. Друго неспокојство је настало кад је Хорти 20. септембра отишао код Хитлера, мада га је већ посетио 21. августа. Хорти је кренуо с намером да код Хитлера издејствује да Мађарска не остане

³⁷ Arhivele Statului București, F C.R., Dos. 145/938, p. 16, Comnen de la Geneva Externe București, tel. cifrată, 17 septembrie 1938.

³⁸ ДА ССИП Београд, Ф. ЛП, ф 1, дос. 1/6 — Мала Антанта, М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону, шифр. тел. стр. повр. бр. 1866 од 19. септембра 1938.

³⁹ ДА ССИП Београд, Ф ЛП, ф 1, дос. 1/6 — Мала Антанта 1938, М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону, стр. пов. бр. 1892 од 19. септембра 1938.

⁴⁰ AD MAE București, F 71, Dos speciale, Vol. 302, p. 327—328, Legațiunea din Praga Externe București, tel. descifrată № 53889, 7 septembrie 1938, semnat Crutezescu.

празних шака кад буде решавано питање Судета.⁴¹ Комнен је о тој посети разговарао 21. септембра у Женеви с француским министром Бонеом и нагласио му да Југославија и Румунија неће толерисати наоружање Мађарске уколико она буде поступила као Немачка према Судетима, па ако нападне Чехословачку, обе земље ће бити принуђене да уђу у рат. Уколико Чехословачка добровољно уступи Мађарској део своје територије на којој живи претежно мађарска мањина, Југославија и Румунија ће то прихватити, али ако Мађарска намерава да заузме целу Словачку, оне то ни у ком случају неће дозволити. Румунски министар је замолио француског министра да са тим упозна и британског министра иностраних послова Халифакса.⁴² Сутрадан 22. децембра, Комнен је наложио румунском посланику у Београду да упозна М. Стојадиновића са аспирацијама Мађарске према Чехословачкој и да га подсети како између Румуније и Југославије постоји уговор о савезу против Мађарске, те да је потребно да обе земље у односу на Мађарску заузму идентичан став. Увећање Мађарске на рачун Словачке довело би до великог повећања мађарског ратног потенцијала, а то би имало нежељене последице по Југославију и Румунију. Комнен каже у поруци Стојадиновићу: „Далеко од мене је идеја да се ангажујемо у акцији која би нас водила у рат, али сматрам да имамо историјску одговорност и да бисмо једног дана могли бити упитани како је могуће да владе у Букурешту и Београду нису барем покушале да дипломатским деловањем спрече прикључење Словачке Мађарској, што би могло значити почетак ревизије свих клаузула Тријанонског уговора.“ Даље је замолио Стојадиновића да румунски и југословенски представници у Паризу, Риму, Берлину, Лондону, Варшави и Будимпешти упуте заједнички демарш наводећи да Југославија и Румунија неће преузимати било шта што би довело мир у опасност све дотле док Мађарска не буде захтевала исправку граница са Чехословачком, с тим да јој Чехословачка може уступити део своје територије на којој живи претежно мађарски живаљ, али никако неће дозволити да се Словачка припоји Мађарској. Комнен на крају пише свом посланику у Београду да је веома задовољан оним што је југословенска влада предузела у Риму и Берлину да би Мађарска остала мирна, а уједно обавештава Стојадиновића да је и Румунија предузела сличне кораке.⁴³ Неколико дана касније (25. септембра) одржан је састанак између Стојадиновића и Комне-

⁴¹ AD MAE Paris, Serie Z, Carton 864, Dos. 7, № 136, Déchiffrement № 196—197, télégramme, Budapest le 20 septembre 1938 à 20 h.

⁴² AD MAE Paris, Serie Z, Carton 864, Dos. 7, № 136, Déchiffrement № 3011—3012, Georges Bonnet à Charles Corbin, De Genève du 21 septembre 1938.

⁴³ AD MAE București, F. 71, Dos. speciale, Vol. 303, p. 207—208, Comnen de la Geneva catre Belgrade si București, tel. cifrată № 35, 22 septembrie 1938.

на; они су размотрили политичко стање у коме се налазе обе земље и кораке које треба предузети да би се избегао рат.

У тешком чехословачко-немачком спору око Судета, Чехословачкој је поред Мађарске чинила велике потешкоће и Пољска која је тражила део чехословачке територије у области Тјешина. За све време јесење кризе у Чехословачкој, пољска штампа је нападала чехословачку владу, хвалила нацистичку Немачку и истицала њено право на Судетску област, мађарско право на Словачку и своје право на Тјешин. Последњих дана септембарске кризе, пољску штампу је највише занимало држање Југославије и Румуније, наиме да ли ће оне притећи у помоћ Чехословачкој према уговору уколико је Мађарска буде напала. У случају да савезнице Чехословачке зарате против Мађарске, што значи и против Немачке, онда би Пољска морала ући у рат на страни Немачке уколико жели да силом заузме Тјешин из Чехословачке, а то у сваком случају није одговарало пољском јавном мњењу.⁴⁴

Крајем септембра 1938. вођена је жива дипломатска активност од Москве до Лондона и од Варшаве до Анкаре. Још увек се није знало ко ће с ким уколико започне оружани сукоб и какве ће он сразмере имати; уз то, нико још није био спреман за рат. Западне велике силе су тражиле могућност да реше судетски спор макар и науштрб Чехословачке. Мале земље су страховале од рата, па су настојале да избегну уплитање у спор великих сила. У тако тешким околностима, чехословачка влада се обратила совјетској влади с питањем да ли је спремна да јој помогне према уговору о узајамној помоћи уколико Француска испуни своје уговорне обавезе, а затим да ли ће Совјетски Савез као члан Друштва народа помоћи Чехословачкој ако се она у случају немачке агресије обрати Савету Друштва народа и затражи да се примене чл. 16 и 17 Пакта Друштва народа. Совјетски помоћник комесара за иностране послове Владимир Потемкин дао је 20. септембра потврдан одговор совјетске владе Здењеку Фирлингеру, чехословачком посланику у Москви. Потемкин је о томе обавестио чехословачку владу и преко совјетског посланика у Прагу, а уједно је упознао и француску владу са садржином одговора чехословачкој влади. Фирлигер се поново састао са Потемкином 22. септембра, кад га је Потемкин обавестио да је совјетска влада запретила Пољској и да је предузела војне мере на пољској граници. Он је рекао да га веома чуди што чехословачка влада није никад тражила безусловну војну помоћ од Совјетског Савеза, на шта му је Фирлигер одговорио да је то због географског положаја.⁴⁵

⁴⁴ Arhivele Statului București, F P.P.N. — Presa externa, Dos. 1009, Varşovia 27 septembrie 1938.

⁴⁵ AD MAE Paris, Serie Z, Carton 864, Dos. 8, № 140, Déchiffrement 3057—3059, M. Bonnet à M. Corbin de Moscou, le 22 septembre 1938.

Румунска влада се обратила југословенској влади за мишљење у вези са чехословачким питањем на шта је Дан Глеблеску, румунски отправник послова у Београду, обавестио своју владу 21. септембра како Стојадиновић сматра да савез Мале Антанте више не постоји зато што је Чехословачка пристала на француско-британски предлог да се одрекне једног дела своје територије. Што се тиче захтева Пољске и Мађарске у односу на Чехословачку, он сматра да би оружана интервенција Румуније и Југославије довела обе земље у сукоб с Мађарском и њеним савезницима Италијом и Немачком, па не види ко би у том случају били савезници Румуније и Југославије. Стојадиновић није прихватио ни предлог румунске владе да се пошаље демарш владама четири велике силе јер би то могло изгледати као претња обеју земаља, мада оне нити желе ићи докраја нити могу у било чему помоћи Чехословачкој.⁴⁶ Румунски отправник послова састао се поново 28. септембра са Стојадиновићем који је поручио румунској влади да избегава одлучан одговор Чехословачкој, него треба да изјави како се Београд консултује са Букурештом, и обратно, подсећајући да су се он и Комнен још на Бледу договорили да „треба да одлуче да ништа не одлуче“ Гебелску је обавестио своју владу да код Стојадиновића нема више оне сигурности коју је показао кад му је дао изјаву пре неколико дана, па је закључио да је то можда резултат разговора што га је тога јутра водио са кнезом Павлом. Гебелску је такође разговарао и са помоћником министра иностраних послова Ивом Андрићем, који је умањило значај Стојадиновићеве претходне изјаве румунској влади о чехословачком спору.⁴⁷ У међувремену су румунска и југословенска влада имале непрекидне консултације са Грчком и Турском, својим савезницима из Балканског споразума. Обе савезнице су изјавиле да би ступиле у рат једино у случају кад би била у питању чланица Балканског споразума, док би у конфликту између великих сила остале неутралне. Обе земље су подржале политику румунске и југословенске владе.⁴⁸ У вези са судетским питањем, Стојадиновић је 29. септембра упутио нову поруку румунском министру Комнену: „Сходно Вашим сугестијама у Суботици (25. септембра 1938 — прим. М. В.) учинио сам неопходан демарш Берлину. Одговор који сам сада примио је веома задовољавајући за Румунију и Југославију у две тачке које нас посебно интересују. Берлин

⁴⁶ А СФРЈ Београд, Ф А-И-МС-А, ф 24, текст изјаве Милана Стојадиновића отправнику послова Румуније Дану Геблеску од 21. септембра 1938 (на француском).

⁴⁷ AD MAE București, F 71, Dos. speciale, Vol. 303, p. 424—425, *Legația Romană la Blgrad Externe București*, tel. descifrată № 3024, 28 septembrie 1938, semnat Geblescu.

⁴⁸ AD MAE București, F 71, *Intelegerea balcanică 1938*, Vol. 6, p. 346—350, *Legatiunea din Atena Externe București*, tel. descifrată № 1804, 29 septembrie 1938, semnat Filoti.

нас молни да не чинимо пројектовани демарш Будимпешти. Ружди Арас и Мавридис такође сматрају да би нас то далеко одвело. Промена опште ситуације после Минхенске конференције чини ми се као разлог више за одлагање овог демарша, с тим да врло пажљиво наставимо пратити ситуацију. У разговорима са иностраним дипломатама сматрам да можемо изразити незадовољство уколико је реч о мађарским ревандикацијама, апсолутно неоправданим према Словачкој и Поткарпатској Русији.“⁴⁹

Конференција великих сила Француске, Велике Британије, Италије и Немачке која је одржана 29—30. септембра 1938. решила је судетско питање на задовољство Немачке; рат је био одложен само за годину дана, а остале последице су углавном познате. Мала Антанта је престала да постоји, па Југославија и Румунија нису дошле у ситуацију да помогну свом савезнику Чехословачкој пошто је Мађарска није напала; оне су се до краја стриктно држале слова уговора. Не може се свалити кривица само на њих за пропаст овог савеза, јер кривица лежи на другој страни. Сам Стојадиновић у својим мемоарима које је писао после завршетка другог светског рата оправдава себе и сваљује сву кривицу на Е. Бенеша за пропаст Мале Антанте: „Бенеш није хтео да види стварност занесен илузијама о некаквим двосмисленим неодређеним „савезима“, за које је лако могао да предвиди да му неће ништа користити у даном моменту. Ни Совјетска Русија, ни Француска, нису сматрале да имају ма какве обавезе према Чехословачкој. Хитлер је о томе био боље обавештен и захтевао припајање Судетских области Рајху. Упркос мојих ранијих благовремених упозорења, као и јасних знакова, да ће остати усамљен, Бенеш је истрајао у свом непомирљивом држању. Ништа му није користило што је полуванични орган француске Владе „Le Temps“, цинички писао да „француски синови неће проливати крв због некаквих Судета, за које до јуче нису знали ни да постоје“... И дочекао је тешку и трагичну судбину, а ја непријатну и жалосну сатисфакцију да сам имао право.“ У даљем излагању, Стојадиновић наводи обавезе из уговора Мале антанте и пребацује Чехословачкој што није раније прихватила југословенски предлог за проширење обавеза Мале Антанте: „Ми смо својевремено, 1926. године, предлагали да се обавезе из Споразума о Малој Антанти прошире у војни савез. Тада смо се налазили у оштром сукобу са Италијом и било нам је стало да се обезбедимо за случај ратне опасности. Међутим, Чеси који у то време нису били угрожени ни са које стране, одбили су овај предлог. Остале су, дакле, на снази искључиво одредбе у случају напада од стране Мађарске...

Ко је онда гробар Мале Антанте?“⁵⁰

⁴⁹ AD MAE București, F 71, Dos. speciale, Vol. 304, p. 103—104, Legătunea din Belgrad Externe București, tel. descifrată № 2030, 29 septembrie 1938, semnat Geblescu.

⁵⁰ М. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 473—476.

Истини за вољу треба рећи да је постојао још један предлог југословенске владе за проширење обавеза Мале Антанте почетком 1932. који Стојадиновић не помиње у својим мемоарима. Југословенска влада се тада обратила чехословачкој влади с предлогом да Мала Антанта закључи споразум са Немачком и Италијом уколико дође до рата, али је Бенеш одбио тај предлог. Он је у одговору југословенској влади објаснио да су Француска и Пољска ангажоване у случају немачког напада, и да интереси Чехословачке нису истоветни са интересима Југославије. У случају рата са Италијом, Мађарска неће остати неангажована, а Чехословачка ће заузети свој став. Бенеш је на крају указао на то да Чехословачка не може извршити мобилизацију у случају неког инцидента на граници Албаније.⁵¹

У одсудном часу кад је требало одбранили Чехословачку од фашистичке агресије, буржоаски владајући политички врхови Мале Антанте — у првом реду чехословачки, иако су сами били неспособни да се супротставе фашистичкој агресији — више су волели да виде окупирану Чехословачку, него стране добровољце и Црвену армију у средњој Европи. Међу 300.000 пријављених добровољаца из целог света било је више од 100.000 Југословена. Чехословачка влада их је одбила уз образложење да су комунисти, мада сви добровољци нису били чланови КПЈ или СКОЈ-а, па чак и да су то били, они су хтели да својим животима бране Чехословачку од фашистичке агресије. Међутим, чехословачки владајући врхови су се плашили да странци не доносе само борбу против фашистичких агресора него и нешто друго — пролетерску револуцију, што буржоазији није никако одговарало. Баук комунизма био је још увек снажно присутан. У прилог тврђењу да Чехословачка није хтела да се брани од фашистичке агресије говори и једна изјава председника Бенеша после завршетка другог светског рата. Наиме, он је у кругу својих сарадника гледао Праг са балкона палате Храдчани, сав обасјан у вечерњој светлости, и рекао: „Видите, овај лепи Праг остао је неразрушен захваљујући томе што ја нисам хтео рат са Хитлером.“ То је у супротности с његовом изјавом од 10. децембра 1942. у Лондону⁵², кад је говорио о узроцима који су га нагтерали на попуштање, а што потврђује чињеницу да чехословачки владајући врхови нису хтели да се боре против фашистичке агресије, те да кривицу не треба бацати само на друге. Потребно је имати храбрости и признати и своје личне грешке.

На крају можемо констатовати да су Румунија и Југославија остале докраја верне слову уговора из савеза Мале Атланте. Истина је, међутим, да је њихова дипломатија деловала то-

⁵¹ AD MAE Paris, Serie Z, Carton 846, Dos. 10, № 149, p. 1—2, Le President du Conseil, Ministre des Affaires Etrangères à monsieur de Beaumarchais, ambassadeur de la République Française à Rome, № 171, Paris, le 8 fevrier 1932.

⁵² М. Ванку, *Мала Антанта*, 290.

ком 1938. у настојању да у чехословачко-немачки сукоб не уђе и Мађарска, што би их обавезало на непосредну оружану интервенцију. С друге стране, чехословачка дипломатија је радила на томе да неутралише сваку војну помоћ како не би дошла у ситуацију да уђе у рат против нацистичке Немачке, па је тако спречила разарање своје територије у ратним операцијама. Захваљујући сплету догађаја, до тога није ни дошло јер су велике силе Француска, Велика Британија, Италија и Немачка 29—30. септембра 1938. у Минхену решиле судетско питање распарчавањем Чехословачке.

СКРАБЕНИЦЕ

- AD MAE — Arhiva diplomatica Ministerul Agacerilor Exterene
 AD MAE — Archives diplomatique Ministère des Affaires Etrangères
 А СФРЈ — Архив Социјалистичке Федеративне Републике Југославије
 ДА ССИП — Дипломатски архив Савезног секретаријата за иностране послове
 Ф А-И-МС-А — Фонд Милана Стојадиновића
 F C. R. — Fond Casa Regala
 F M. P. N. — Fon Ministerul Propagandei Nationale
 Ф АП — Фонд анкарског посланства
 Ф ЛП — Фонд лондонског посланства
 Ф — Фонд
 ф — Фасцикла
 р. — pagina
 Т. — том

LA DIPLOMATIE YOUGOSLAVO-ROUMAINE A LA VEILLE DE L'ACCORD DE MUNICH

Résumé

Il n'y a pas de doute que l'an 1938 présente un ensemble d'événements qui ont fait possible le carnage de six ans pendant la deuxième guerre mondiale. Après beaucoup de destructions et de vicimes matérielles, la guerre a changé la carte géographique du monde en conditionnant la formation de nouveaux Etats. L'historien qui s'occupe aujourd'hui des dits événements se trouve dans une situation plus favorable de cell-là dans laquelle se trouvaient les politiques qui y avaient pris partie. Tandis que l'historien d'aujourd'hui est en état, terminés les proès, de les apprécier à fond, les politiués d'une fois n'étaient pas toujours consients des documents qu'ils avaient signés.

En attirant l'attention au temps en parole, nous voulons mettre en relief les attitudes qu'y avaient la Yougoslavie et la Roumanie, membres de la Petite Entent et d l'Entente Balkanique, face aux événement apparus à la veille de l'Accord de Munich des grandes puissances. Le but de notre exposé est à éliminer les dilemmes liés à cet événement fameux, ayant en vue qu'à peu près tous les travaux précédants traitant ce problème insistaient à en rendre coupables les deux membres, tandis que le troisième, la Tchecoslovaquie, restait incoupable. Cependant, les recherches nouvelles offrent une image différente. A la fin nous arrivons à la vérité.

Милан КРАЈЧОВИЧ

Институт историјских наука САВ
Братислава

ОДНОС СРБИЈЕ ПРЕМА НАЦИОНАЛНООСЛОБОДИЛАЧКИМ ПОКРЕТИМА У АУСТРО-УГАРСКОЈ ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Почетак XX века обележава пораст политичке кризе у Двојној монархији, продубљивање социјалних супротности и све јача конфронтација на плану међународне политике између двеју хегемонистичких група, Тројног савеза и Антанте. Због тога се акутно национално питање у Хабсбуршкој Монархији није могло решавати само унутар Монархије. То је, пре свега, важило за све јаче национално угњетавање у Угарској, где је 1903—1904. дошло до тзв. велике угарске политичке кризе која је трајала до 1907. године. Испољавају се активизација и радикализација опозиционих демократских и националноослободилачких покрета, пре свега под утицајем прве руске буржоаско-демократске револуције 1905—1907. године, те масовни покрет пролетеријата у борби за демократизацију земље, нарочито за добијање општег изборног права.

Уопште узев, Монархију је 1900—1902. захватила једна од типичних капиталистичких економских криза чије су се последице идеолошки заостриле у револуционарном таласу из 1905. Криза капитализма се огледала у неравномерном развоју економике, углавном у областима које су биле насељене народностима, а израз тога била је и велика аграрна криза 1900. године која је упропастила сељаке. Пропратна појава осиромашења народа и заостравање класне социјалне борбе била је и тзв. велика емиграција из Угарске у Америку почетком XX века, посебно Словака и Украјинаца, али и других народности.

У оваквој кризној унутрашњеполитичкој и међународној политици, и опозициони демократски покрети и покрети за народно ослобођење су интензивније тражили савезнике и помоћ

у земљи и ван ње за унутрашњополитичке борбе Монархије. Пре свега, Југословени и Румуни налазе помоћ у сродним националним државама на Балкану, у Румунији и Србији. Борби за ослобођење Словака, која се није ослањала на довољно снажну друштвено-економску базу, били су потребни савезништво и помоћ суседних земаља и братских народа, пре свега Чеха, на бази уже идеологије ослободилачке борбе засноване на идеји чешко-словачке узајамности (формирање Чехословачке заједнице 1896); најзад и у шире схваћеној словенској узајамности која оживљава у новим словенским тенденцијама. Словаци и у овом контексту налазе помоћ у блиској аутономној Хрватској и удаљенијој Русији, а такође и у исељеничким организацијама у САД. Међутим, словачки представници народне политике, у тешким условима свакодневне политичке реалности Угарске, траже и налазе везе или посредством својих савезника у Трансилванији, Војводини и Хрватској, или непосредно у Србији и Румунији. У вези са тим на крају века су значајна путовања Г. Аугустинија, изасланика словачког народног покрета код Румуна, у Букурешт 1896. и 1897. и његови разговори са истакнутим политичарима опозиционе конзервативне партије Т. Јонескуа, као и са представницима трансилванске емиграције, о чему је у *Народним новинама*, гласилу народног покрета у мају-јуну објавио серију политичких расправа о јачању народноослободилачких покрета на Балкану, о блиској кризи у Источном питању и шта из тога произлази за ослободилачки покрет у средњој Европи, конкретно за Словаке. Из Београда, то је опет била у *Народним новинама* публикована и народном руководству упућивана необјављена преписка остарелог писца и родољуба Ј. Подхрадског (исто тако редовну кореспонденцију слао је у Мартин проф. С. Захеј из Софије).¹

Нов елемент и изванредан прелом у међународним политичким односима националноослободилачких покрета у Хабсбуршкој Монархији био је крвави преврат у Србији 1903. године. Постепено ослобођење спољне политике Србије од хабсбуршке

¹ Ова студија се надовезује на моју студију *Die Stellung von Serbien und Rumänien zu dem nationalen Befreiungskampf der Habsburger Monarchie in dem 19. Jahrhundert*, Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques pour le Ve congrés de l'association internationale d'études du sud-est Européen, Praha 1984, 241—267; проблематику уводних страна и шире допуњују расправе и моје новије студије: *Rumuni a Slovaci v boji porobených národov za slobodu 1901—1904*, Sborník k problematice dějin imperialismu, sv. 14, Praha 1982, 93—106; *Diferenčiacia slovenskej politiky vo Vojvodine vo svetle publicistiky časopisu Dolnozemský Slovák do roku 1914*, Výročie časopisu Dolnozemský Slovák, Нови Сад 1979, 39—58; *Словачки политичар М. Хоћа у политичкој историји Војводине почетком XX века*, Зборник за историју, св. 6, Нови Сад 1972, 51—83; *Aparitia si dezvoltarea miscării de colaborare a Romanilor, Slovacilor, Sirbilor si Croatilor intre 1890—1900*, Anuarul Institutului de istorie, Cluj 1981, 281—300; такође моја монографија *Slovenská politika v srednej Európe 1890—1901*, Spolupráca Rumunov, Slovákov a Srbov, Bratislava 1971, 304.

доминације и економије значило је и активније заузимање ставова према народноослободилачким покретима у Двојној монархији, пре свега значило је помоћ борби Југословена. Преврат је представљао и значајне унутрашњополитичке промене у смислу буржоаско-либералног режима. Петар I Карађорђевић је био наклоњенији новој национално-политичкој концепцији и усмерењу на Антанту, односно на Русију. Ова политика се огледала у увођењу царинских тарифа 1904. и у закључењу царинског савеза са Бугарском, те у добијању француских кредита и поручбина за српску војску. Ови кораци су значили почетак отвореног и трајног антагонизма према Хабсбуршкој Монархији: привредни рат који је трајао све до почетка 1911, кад је земља после политичке независности стекла и економску независност. У Србији је интензивисана општејугословенска пропаганда. И буржоаске политичке партије (Радикалска, Независна радикалска, Народна и Напредна) прихватале су нове програме великосрпског јединства. Алтернативни демократски програм јединства истакло је студентско друштво „Југословенски југ“, основано 1902. године (Ј. Скерлић)², које је представљало супротност великосрпској пропаганди званичних партија. Формулисана су и различита класна схватања о ослобођењу у радничком покрету Србије и Бугарске, у програму демократске федерације балканских народа коју је подржавао и развио и Лењин.

Спољна политика Румуније под жезлом немачке династије није имала услове за сличне промене опредељења у односу на Тројни савез, како је то било у случају Србије. Насупрот томе, у јавном мњењу Румуније, после кризе у руковођству ослободилачке организације *Liga culturală* и финансијских тешкоћа

² Ј. А. Писарев, *Освободительное движение югославянских народов в конце 19 начале 20 в.* VIII международный съезд славистов, Доклады советской делегации, Москва 1978, 109. О преврату у Србији, руска дипломатија из Беча је обавештавала да га је народ примио равнодушно; Архив внешнеј политики России МИД СССР (АВПР), Канцеларија Дело 110, 550—556. Вијен 3—16. VI 1903. О кризном односу између Србије и Аустро-Угарске тога времена постоји релативно бројна старија литература; нарочито словенска буржоаска литература понавља тадашње тезе публицистике Тројног савеза о тзв. кривици Србије за настанак I светског рата. Пример за то је и новија монографија Н. Uebesbergera, *Österreich zwischen Russland und Serbien*, Köln—Graz 1958, која оправдава спољну политику Хабсбуршке Монархије према Србији и Русији (великосрпски покрет), а слично томе и Богнџевићева едисија. Ове антисловенске тезе је већ у то време разобличила словенска публицистика, нпр. чешки историчар Ј. Пекарж, *Světova válka*, Praha 1921; такође В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936, и рад В. Поповића; новији марксистички историчари пружају озбиљне радове: А. Раденић, *Аустро-Угарска и Србија 1903—1918*, Документи из бечких архива, I—1903, II—1904, Београд 1973; Л. Алексић-Пејчовић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903—1914*, Београд 1965; социјалдемократски публицист Н. Wendel издао је опширну монографију *Der Kampf der Sudslawen um Einheit und Freiheit*, Франкфурт 1925, итд. Општу марксистичку оцену дају цитирани совјетски радови.

које су јој претходиле, почетком XX века оживљавају и публицистика и активност организација народног јединства. Велику улогу у ставу Румуније имао је све јачи притисак Берлина на Беч и Пешту да би, у интересу политике сила Тројног савеза, кренули путем такве националне политике која би омогућила *modus vivendi* с Румунима Трансилваније и Баната. Стога већ на прелазу између XIX и XX века долази до покушаја владе у Пешти да преговара с румунским представницима. Овим се, истина, продубљују намере да се изолује словачки покрет за ослобођење као најјачи после румунског у националним условима Угарске. Зато су Словаци почетком XX века и имали изузетан интерес за оживљавање савезничког одбора од 12 чланова састављеног од Румуна, Словака и Срба, а пројектованог на националном конгресу 1895. године. Његово постојање се није јавно фактички испољавало, али је у изворима касније потврђивано нередовним *ad hoc* тајним конференцијама, углавном представника председништава политичких партија Румуна и Словака у разговорима о политичкој ситуацији и остварењу идеја II националног конгреса. Међутим, развој у појединим националним покретима показао је све дубљу политичку диференцијацију, па су стога главну иницијативу за обнављање савеза развили напредни прваци који су били усмерени на придобијање широких сеоских маса за овај покрет. То се испољило у генерацијским иступањима и у проглашавању нове активности савеза 1903. године у *Словачком недељнику*.³ Ова иступања за нову активност савеза условљавала је и појачана активност у бази народно-ослободилачког покрета. Изборну активност је прва развила словачка буржоаска опозициона политика 1901. и постигла неочекиван успех избором четири посланика у Парламент. То је подстакло и активизацију и процес диференцијације у политици трансилванских Румуна и војвођанских Срба. Ослободилачки покрет Срба био је подељен у две партије, Радикалну и Либералну, при чему је значајна промена за политику радикала у Војводини било то што је на изборима 1902. за црквено-народну аутономију, ова партија, која је представљала средњу буржоазију, постала владајућа партија. Ако се у унутрашњополитичким партијским борбама Срба у Војводини негативно одразио утицај политичких прилика у Београду, то се још израстије одразило у Трансилванији. Влада либерала Д. Стурдза у Румунији, која је имала значајне заслуге за престанак активности савеза 90-тих година, посредством емиграцијске групе Е. Броте и Ј. Славици одржавала је румунску народну партију у стању унутрашњег распадања, неспособну да развије изборну активност. Додајмо томе још и пацификацијске тежње у Пешти које су протуране углавном преко групе опортунистичке политике викара

³ М. Крајчовић, *Skupina Slovenského týždenníka v „novej aktivite“ národnostnej opozície Vojvodiny, Slováci v zahraničí*, Мартин 1979, 31.

В. Мангра у Араду, па смо приказали степен акционе неспособности румунског народног буржоаског покрета.

Мада поједини представници покрета за ослобођење Словака нису својом активносту у Скупштини испунили очекивања у парламентарском циклусу 1901—1904, ипак је само њихово постојање на тлу Мађарског парламента представљало снажан подстрек за активизацију и у Трансилванији, Војводини и Хрватској. Говоримо о етапи генезе нове активности националноослободилачких покрета. За међународни политички значај схватања активизације, карактеристично је то што су се из средине румунских политичара Тројног савеза чули и први гласови против активизације румунске политике у Угарској у савезу са Словенима, конкретно са Словацима. То се испољило и у интервјуу бившег министра Градистеануа у дневнику *Vremea* који су преузеле светске агенције. На другој страни, 1904. долази до напада на тек основану нову алијансу угарских народности, па и са страница српског органа *Народност*,⁴ који под утицајем политичких калкулација Београда одвраћа Србе од повезивања с немађарским народностима, те у духу нових схватања у спољној политици Београда препоручује зближавање с мађарским партијама.

Програм нове владе либералне странке Штефана Тисе у Угарској, која је дошла на власт после унутрашњополитичких немира крајем 1903, поробљеним народима Угарске није обећавао никакво побољшање. Насупрот појави нове активности политике према народностима, Тиса је под притиском међународних догађаја почео да примењује своју преговарачку тактику у неутрализацији румунског питања.⁵

На парламентарним изборима у јануару 1905, СНС је истаkla своје кандидате у 11 округа; после 25 година активирали су се Румуни и Срби. Реалан политички израз солидарности и успешне сарадње групе М. Хоце са српским радикалима биле су заједничке кандидатуре М. Хоце у Доњој Бачкој, С. Милетића у Банату, Б. Поповића у панчевачком округу и кандидатура Б. Илића у српско-румунској кооперацији.

Оснивањем Клуба народности после избора за Парламент у фебруару 1905, а на основу програма конгреса народности из 1895, у епохи масовних дрштвено-социјалних покрета се на нов начин активира и политика народности. Значајне успехе постигла је коалиција народности већ при формирању блока скупштинске народносне партије на изборима следеће 1906. године,

⁴ Országos levéltár Budapest, Miniszterelnök (OL ME), 366, 1904; Slovenský týždenník (ST) 4, 1903; Narodnost, Zemun, 9, 1904; OL ME 1906, 6219, subvenica Narodnosti.

⁵ AVPR Politarchiv 1904, Delo № 579, Budapest № 26, Arhiva Ministerului afacerilor externe Bucuresti (AMAE), F. 21, vol. 28, s. 11; Z. Szász A román kérdés Tisza István eslo kormányának politikájában (1904), Történelmi szemle 1968, 254., ST 18, 1903.

кад је добила 26 мандата и кад су њене демократске програмске платформе представљале платформу буржоаске политике све до националног ослобођења.

Даљи квалитативно нов чинилац на политичкој сцени Хабсбуршке Монархије и солидарности ослободилачких покрета у средњоевропским размерама била је у Тројединој краљевини тзв. политика новог курса хрватско-српских странака, заснована на Ријечкој и Задарској резолуцији из октобра 1905. У основи новог југословенског политичког курса био је пријатељски однос према уједињеној мађарској народној опозицији. Коалиција на челу с независном странком Ф. Кошута тражила је већу независност Угарске од Беча, све до персоналне уније. Руски генерални конзул у Будимпешти изјавио је да су српски радикали присталице „националне мађарске политике“.⁶ Хрватско-српска коалиција је проглашењем новог курса на бази резолуција у Ријечи и Задру⁷ потпомогла тежње ослободилачке борбе Мађара за потпуну независност, а њен резолуционистички курс је одговарао спољнополитичкој оријентацији Београда. Пред изборе за Мађарски сабор 1906, тенденције ка зближавању биле су у успону.⁸

После преврата и промене династије 1903. године, спољна политика Србије формулише нову независну националну спољнополитичку концепцију. Србија је користила продубљивање унутрашњополитичке кризе дуализма за политичко, па и потпуно економско ослобађање од доминације Беча. Српски историчар бележи да је премијер Н. Пашић већ у марту 1904. поднео краљу Петру I меморандум о српској спољној политици. Меморандум је подупирао политичко схватање Српско-хрватске коалиције у Тројединој краљевини и борбу Мађарске коалиције против Беча, те захтевао ослобађање Србије од аустријске спољне политике. Конципијент резолуционистичког курса Југословенске коалиције Ф. Супило путује не само у Италију где контак-

⁶ AVPR Politarchiv 1905, Delo 580.

⁷ Критички однос према резолуционистичком курсу вид. код Ј. Плетиерског, *Политика „новог курса“, јадрански компромис и Словенци*, Југословенски историјски часопис 3—4, 1975, 85.

⁸ Државни архив Дубровник (ДА), Оставштина П. Чингрије RO—161, X 7 (Ф. Супило 31. VII 1905, „Ова оријентација на Мађаре би нам могла заиста помоћи и ако би се добро спроводила могли бисмо збацити Кученову клику... Ако би се партијска структура у Загребу променила много бисмо добили. У том циљу је у Бановини потребна политичка партија на речи још мађарофилскија, али у стварности хрватска да би се постигао распад мађарске странке. Ја другог пута не видим...“ У овом контексту, а и зато да резолуционисти не би изгубили значај и партнерску важност за мађарску коалицију, Супило се плашио чак и завојења општег права гласа у Угарској; додуше, његово становиште није било прогресивно нити исправно са ширег историјског гледишта: „Обће изборно право може доиети у парламенат Срба, Словака, Русина, Румуна, чија бројна присутност могла би нашу ствар погоршати...“ F e 6, Ријека 14. XII 1905).

тира с политичарима него већ на почетку предузима демонстративно путовање у Београд где конферише с премијером Пашићем и другим политичарима. То изазива страховање и критику у његовој средини, на пример А. Трумбића. У писму Чингрији у децембру 1905, Сутило брани ову политичку акцију потребом да се координира са српском политиком, а најпосле и тиме да би импоновао мађарским аристократско-буржоаским политичарима којима, кажу, импонује сличан публицитет.⁹ Србији је одговарала борба уједињене мађарске опозиције против Беча, па је зато настојала да ту борбу потпомогне. Први кораци ка зближењу Пеште и Београда учињени су већ почетком 1904. Ове нове тенденције у средњоевропској политици, од почетка су изазивале пажњу у дипломатији. Изасланик Румуније у Бечу шаље поверљив извештај бр. 1301 од (14) 27. октобра 1904. године¹⁰ који носи назив „Симптоми зближавања Србије и Угарске“. Подвлачи да ову политику форсира Радикална странка која има за циљ да створи велику Србију у савезу с независном Угарском припајањем Босне. Од стране Пеште, ове тенденције се показују у толерантности према Србима у Угарској. У мају је делегација трговаца из Будмпеште посетила Београд, а у октобру је поново обављена размена делегација. На ове нове тенденције у међународној политици, у историографији се надовезује и покушај дела чешке опозиције да се зближи с Мађарском коалицијом у борби против Беча, што се манифестовало контактима Клофаца и Сobotке с Мађарском независном странком 1905. године.¹¹ У Словачкој су на ове мађарофилске појаве гледали с негодовањем, и то углавном представници Мартина, на пример на манифестацију мађарско-српског пријатељства у Новом Саду у фебруару 1906. Додуше, позиција Хоцине групе у Словачкој народној странци била је у том периоду још увек блиска српској Радикалној странци.¹²

⁹ ДА Дубровњак, Оставштина П. Чингрије, F e 6, Супило 14. XII 1905, „Да знесам на вриеме скочио у Београд и трчо од Пашића до Живковића и Љубе Стојановића наше српске странке у Бановини још би се клале... Али из Србије им је импонирано измирење...“; Н. Uebesberger, *нав. дело*, 6 н., наводи да је С. Симић, изасланик Србије у Бечу, у марту поднео краљу Петру нацрт помоћи Србије коалицији у Хрватској и Угарској.

¹⁰ АМАЕ, фонд 21, volumul 116, Viena Rapoarte politice, 247—248; А. Раденић, *Документи из бечких архива II*, 1904, 368 Београд 3. VII 1904; о посети српских трговаца у Будмпешти, Београд 25. X 1904; о посети мађарских трговаца и индустријалаца у Београду, 560.

¹¹ Státní ústřední archiv (SUA) Praha, PM 8, 1, 88, 75, 7, 1905: № 9183, 8821; J. Dolmányos, *L'idée d'une alliance Hongro-Polono Tchèque entre les Habsburgs en 1905*, Annales Uniuersitatis scientiarum Budapestinensis, Secito historica 6, 1965, 147.

¹² М. Крајковић, *Ноћа... К манифестацијам пријатељства*, вид. и OL ME 1906, 4543, 3218, о посетама мађарских изасланика, новинара и студената Београду, и обратно.

Независна политика Србије према Аустрији довела је најзад почетком 1906. до отвореног непријатељства и избијања царинског рата који је трајао до 1. IX 1908 (односно 1911) и који је оставио латентне трагове. Некад од Беча потпуно зависна, Србија је пред први светски рат успела да смањи извоз из Аустро-Угарске од 60% на 24%, а извоз у Аустро-Угарску од 90% на 31%.¹³ Подробан коментар у духу концепције руске дипломатије о овом заоштравању у међународној политици донеле су и *Народне новине* од 30. I 1906. у уводнику „Балканско питање“. У њему потпомажу став Србије и уочавају главну империјалистичку претњу, указујући на експанзију пангерманске политике на Балкану.

Ове нове тенденције у односима у међународној политици балканског развоја и у дефанзиви Беча, битно су утицале и на ослободилачке покрете Југословена у Монархији. Тако Д. Борђевић, који се бавио овим питањима, наглашава да је Београд умео да ефикасно искористи трвења између владајућих мађарских странака и Беча. Пашић се није одрекао подршке Пеште ни после ступања коалиције на власт, јер је помоћ коалиције сматрао за ефикасан притисак на Беч.¹⁴

При том је већ 1906. било очигледно да Мађарска коалиција капитулира пред Круном. Великопоседничко-аристократска алијанса с буржоазијом издала је националну борбу мађарског народа због својих класних и властодржачких интереса. Политичка концепција Београда препоручивала је српским политичарима у Монархији тактичку промену политичке стратегије тако што је и даље подржавала мађарофилски курс српских радикала у Војводини, али је улагала и немала финансијска средства за јачање српске присутности у парламентској националној странци Румуна, Словака и Срба, те потпомагала избор М. Полига у Парламент. На тај начин је у блоку демократске опозиције Угарске расплињавала аустријски утицај и политички јачала народносна коалицију уопште — тј. и изван Парламента. Нова активност алијансе поробљених народа Угарске добијала је све више и међународни политички значај и обележје. Најзад је и аустријска спољна политика постајала свесна тога да концепциона политика Пашићевог кабинета иде даље од мађарофилских иступа. У строго поверљивом извештају министра иностраних послова упозорава се пештанска влада да је Београд при-

¹³ Н. Benedikt, *Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz Joseph-Zeit*, 163, Slovenské noviny (SN) Budapešt', 108, 14. V 1907; Pašić o pomere medzi Rakúsko-Uhorskom a Srbskom, Finanční listy, Praha, 1906, br. 4, Celní Konflikt sa Srbskem, br. 22, Celní válka se Srbskem, Stanovisko socialistov; Народни глас 14, 1906, Carinski rat između Srbije i Austro-Ugarske. Даље: АМАЕ, f. 21, vol 28, Vien 22. X 1906 — 5. XI 1906; OL ME 3643, 1906; В. Боровић, *нав. дело*, 71, у поглављу „Царински рат“.

¹⁴ Д. Борђевић, *Покушаји српско-угарске сарадње и заједничке акције 1906. године*, Историја XX века II, 372.

ликом мађарских избора из 1906. свесно настојао да Срби добију ауторитативну заступљеност у Пештанском сабору. Избором М. Полита, национална политика у Угарском парламенту требало је да добије политички искусног вођу. Министров материјал упозорава да „српска влада настоји да тежиште своје акције стави на табор румунске и словачке националне странке“. Према дипломатским изворима, словачки национални покрет је добијао годишње 12. 000 динара из тајног диспозиционог фонда владе у Београду.¹⁵

Парламентарни избори у мају 1906. у Угарској били су наговештај националног терора: наоружани представници власти убили су 32 особе приликом избора. Последица тога били су и прогони и хапшења народних представника. Уједињење народне странке Румуна, Словака и Срба имале су укупно 77 кандидата;¹⁶ од 26 политичара разних народности који су заузели место у Пештанском парламенту, 4 су били Срби, 7 Словаци, а 15 Румуни. Већ овај број, уз подршку 40 југословенских делегата из аутономне Хрватске, представљао је значајан фактор у гласачкој машинерији. Напокон, документи из владиних архива наводе и податке о знатним субвенцијама из Београда овој политичкој борби; говори се о 50.000 динара за угарске Србе и слично.¹⁷

Резолуционистички крус Југословена у новој активности изазвао је углавном наступање политике *Darng nach Osten* на Балкану. Објективна економска основа тзв. нове политике огледала се у тежњи југословенског капитала да се бори против експанзије туђег капитала. Сүпило је 24. IX 1906. поверљиво обавестио П. Чингрију о притиску из Беча у намери да се угуше мађарофилски резолуционистички курс и Југословенска коалиција и да се створи нова пробечка концентрација странака, пошто је главни циљ аустријске политике да се учврсти на Балкану преко Хрватске, како закључује Сүпило.¹⁸

¹⁵ OL ME 3215, 1907, Vieden 24. III 1907. Према информацији коју је „изасланик“ Словака у Београду, писац Јозеф Подхрадски (кога је београдска влада одликовала Орденом св. Саве) послао у Војводину, представници словачког народног вођства су у Београду и преговарали; у писму је поверљиво саопштио да је у Београду била „делегација у саставу Halaš, Ktno, Mičátek, Turzo... као дипломати“; Архив Нови Сад, ОСЈ. Мичатек.

¹⁶ ST 19, 1906, Dolnozemský Slovák (DS) 15. V 1906, Slováci po vol'bách.

¹⁷ OL ME 3215, 1907. Познати српски историчар и стручњак за ову проблематику В. Горовић, *нав. дело*, у полемици с хабсбуршкофилском литературом допушта финансијску помоћ штампе и публицистике, дакле пропаганде (стр. 186), указујући на то да је тако радила и Аустро-Угарска у Србији и да тако раде и друге владе у свету; на другом месту (стр. 145) наглашава да „бојазан“ владе Аустро-Угарске од југословенског покрета „није без икаква основа“.

¹⁸ ДА Дубровник, Оставштина П. Чингрије, F e 51, Ф. Сүпило 24. IX 1906.

Нови курс југословенске буржоаске политике у Монархији истакао је југословенско питање међу актуелне међународне проблеме, а посебно с обзиром на то што је политику коалиције надовезао на спољну политику кабинета старих радикала у Београду која је формирала варијанте ослободилачке концепције, истина с великосрпском варијантом. Напредну ослободилачку концепцију и у Србији је стварао раднички и радикални покрет омладине у тајним организацијама. Пример за то је и илегална броштура *Омладина у садашњости*, издана 1907. У Београду, која је усмерена антимонархистички, с карактеристичним геслом „*Vivat Respublica Serbica*“. У тајним владиним архивама у Пешти и Београду сачувани су историјски извори који коментаришу ове спољнополитичке везе. При том треба имати у виду њихову релативну информативну улогу, и сачувати критичност. Неке од њих, искоришћене у тзв. велеиздајничком процесу, одговорни југословенски фактори су оценили као формалне фалсификате београдског изасланика Форгаха, што буржоаска наука делом и до данас негира. Уз то ова историографифја још и сада сматра да су у већини случајева наведени извори по садржини истинити и да су то њихова правничка подметања. Такође и југословенска историчарка М. Грос наводи да су поједини представници резолуциониста, на пример Ф. Поточњак, примали субвенције из београдског диспозиционог фонда. Последња југословенска синтеза потврђује да се и после разилажења с Маџарима и иступања Супила из коалиције, њено руководство на челу са српским самосталцем Св. Прибићевићем „често поводи за тренутним спољнополитичким потезима Србије, што наноси штету ослободилачкој борби у Хрватској.“¹⁹

Напокон, београдска влада је најинтензивније спроводила сарадњу с Маџарском коалицијом преко српских радикала из Војводине, мада су они формално чак до 1909. били у оквиру опозиционог Националног клуба. Председник радикалске владе М. Пашић подржавао је такву концепцију српске спољне политике с обзиром на кризу дуализма. Концепције Београда рачунале су у то време да ће аустројско-маџарска неслагања довести до повезивања интереса Србије и Маџара (Угарске) у односу на хегемонистички Беч. Српска влада је тако жељела да постигне аутономију Босне и да тиме онемогући анексију. Истина, 1908.

¹⁹ М. Gross, *Владавина хрватско-српске коалиције 1906—1907*, Београд 1960, 66, 167, 207; Ј. Божић, С. Бирковић, М. Екмечић, В. Дедијер, *Историја Југославије*, Београд 1972, 359; Н. Uebesberger, *нав. дело*, 50, наглашава „потпуну неодрживост оптужбе, да су фалсификати били исфабриковани у аустро-угарском посланству“; др Е. Гаврила, сазивач националног конгреса војвођанских представника српских радикала у Пешти 1895, примао је два месеца хонорар по 1.000 динара (ДАСИП Београд, Генерални конзулат Будимпешта 1903, 4. V и 2. VI 1903) у оквиру свог ангажовања у Бечу по босанској ствари, а у вези са издавањем *Босанско-Херцеговачког зборника*; Д. Борђевић, *нав. чланак*, 372, OL ME 3016, 1909, путовање Е. Гавриле у Србију.

је морало доћи до преусмерења ове концепције у Београду: наиме, мађарска коалициона влада је подржала политику анексије, па су се прогнозе Пашићевог кабинета показале као погрешне.²⁰

При оваквом објективном каузалитету развитка унутрашњоополитичких и међународних историјских процеса и детерминација националног питања у Монархији, прелазак Југословенске коалиције из аутономне Хрватске у опозицију у Парламенту у Пешти на страну Националног клуба изазвао је у политици Београда компликације и знатну међународну политичку активност. Већ у непосредном одјеку познате југословенске опструкције у Пештанском парламенту (5. јуна — 3. јула 1907.), аустријски амбасадор у Србији саопштава у тајном извештају од 16. јула: „Мађарско-хрватски конфликт довео је српску владу у непријатну ситуацију, али је у српској јавности до сада имао релативно слаб одјек. Мађарско-српско пријатељство из претходне године било је ту, природно, сматрано само за вештачку творевину и никад није сматрано за искрено већ само као тактички маневар... Без сумње треба приписати утицају овдашњег Пресбирова што су о догађајима у Мађарском сабору и о хрватској опструкцији, као и о савременом покрету у Хрватској, биле објављене само штуре вести и углавном кратки коментари.“²¹ Већ 11. IX 1907, министар иностраних послова Ј. Ерентал шаље мађарском премијеру извештај агента из Сарајева о притиску Београда на Хрватско-српску коалицију да се измири с мађарском владом и подноси резиме наводног разговора између Супила и генерала Атанацковића из Србије: „Супило се изјаснио као одушевљени присталица југословенске идеје и спреман је да ради на њеном остварењу. Међутим, Атанацковић хоће да у интересу ове ствари утиче на одговарајући начин и на српске радикале у Новом Саду, који из локалних разлога кокетирају с Мађарима.“ Велики међународни значај брзог следа догађаја у активизацији југословенског питања и у унутрашњоополитичкој кризи и аутономној Хрватској испољило се и у документима политичких средишта у средњоевропској политици, који истовремено потврђују нагло нарастање интернационализације националних сукоба у Угарској. Једну од најтачнијих карактеристика српске политике у Монархији и конкретне прагматичке концепције српских радикала у Војводини даје и тајна информација из Београда послата у Беч 12. X 1907.

²⁰ Према „строго поверљивом“ извештају из Беча упућеном премијеру у Пешти 1906, Пашић је из диспозиционог фонда издао 1,5 милион динара у политичке сврхе; OL ME XXVI—325, 1884—1907; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, Београд 1973, тврди да је уједињење Југословена представљало стални циљ политике Србије.

²¹ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus- Hof und Staatsarchiv (HHSTA) Fond Ministerium des Ausern (MA) Politisches Archiv (PA) XIX, Serbin — 72, Liasse VII, Folio 31—33; В. Ђоровић, *нав дело*, 190, потврђује да разлижење коалиције из Хрватске с Пештом није било по вољи Београду.

године²² у којој се подвлачи да су Ј. Томић, његова *Застава* и његова Радикалска странка сасвим повезани са старорадикалима у Србији и финансијски веома зависни од Београда. *Застава* пише потпуно у духу Пашићевих интенција. Кажу да добија 24.000 динара годишње из диспозиционог фонда, док *Србобран* у Загребу и новосадски *Браник* добијају наводно 28.000 динара. Најзад, тај важан али и проблематичан елаборат доказује да се, према Пашићевим интенцијама, „ради свакако о споразуму с њим [Пашићем — М. К.], да су се српски радикали приближили влади у Будимпешти и независној страници и да не желе да се повежу ни са угарском народносном странком [са Словацима и Румунима — М. К.], нити с хрватском коалицијом.“²³

Тајна аустријска полиција набављала је многа документа која су компромитовала Хрватско-српску коалицију, а требало је да потврде дипломатску оправданост анексије и евентуалног рата са Србијом. Убрзање експанзије на Балкан подстрекавала је и младотурска буржоаска револуција 1908. На дан царевог рођендана 18. августа ухапшена су десет тројнца српских политичара окривљених „због покушаја насилног свргавања Аустро-Угарске Монархије“. Велеиздајнички процес је вођен у Загребу, а трајао је од 3. III 1909. до 5. X 1909. Словачка штампа је осудила велеиздајничку кампању, а *Словачки недељник* је због одбацивања оптужбе на Загребачком процесу навукао на себе политички процес.²⁴

При опису питања међународне повезаности национално-ослободилачких покрета настојимо да и словачко питање тумачимо у наведеном контексту као органски део ове значајне

²² OL ME 4494 XXXVI, 93, 1907.

²³ NHSTA MA, PA, Serbien XIX—75, Liasse X—1—4, Folio 46—53. У следећем од сличних докумената аустријске дипломатије, 4. VI 1907. је истакнуто да је министар Протић давао знатне суме новца дру Политу за пропаганду у Војводини, као и за акције које су водиле коалициони посланици из Бановине у Угарском сабору, „зато нека се посланици коалиције у овој ствари обраћају њему, пошто је Србији потребан коректан однос према угарској влади“. Према инкриминисаном извору, на саветовањима у Ријечи (са Сутилом, Прибићевићем и Медаковићем) представник владе из Београда је изјавио „да ће Србија тачно извршавати све оне обавезе које је преузела у смислу Ријечке резолуције; док садашња влада буде на положају, обећана помоћ ће се исплаћивати“; NHSTA MA PA, Serbien XI—1, Београд 4. VI 1907.

²⁴ Naše Slovensko 1909, 506; DŠ 15. III 1909; Národné noviny (NN) 99, 1908, 93, 1909; вид. и Т. Masaryk, *Der Agrarer Hochverratsprozess und die Annexion von Bosnien und Herzegovina*, Wien 1909; Н. Uebesberger, *нав. дело*, 51, тврди да је фалсификоване протоколе друштва „Словенски југ“ подметнула српска влада и да је историчар на основу ових фалсификата написао у марту у *Neue Freie Presse* познати чланак „Аустро-Угарска и Србија; OL ME 1909, 4520, 1329, AVPR, PA 1909; Delo 582, II, Budapest 19. I и I. II 1909, осуда процеса као политички тенденциозног уз упућивање на чланак Népszava; S. Watsan (S. Viator), *Absolutismus in Kroatien*, Wien—Leipzig 1909, 270, осуђивао је процес и навео да „само помоћу Хрватске и народности Угарске, Беч може очистити Ауријеву шталу у Угарској“.

теме средњоевропске историје на Балкану. Зато анализом и оценом непознатих извора у нашој историографији из међународне политике осветљавамо и документујемо позадину ове интернационализације народноослободилачке борбе углавном у односу на Мађарску. Стога са наведеног гледишта и наведених циљева нашег истраживања није битно истраживати узајамну повезаност и коришћење сличних дипломатских докумената у велеиздајничком процесу које је југословенска публицистика затим добијала. Наша намера је да документујемо интернационализацију борбе за ослобођење потлачених народа Монархије, а тим и националног покрета Словака. Значајан извор сазнања о закулисној страни и илегалним политичким акцијама поменуте интернационализације активности алијансе представљају и поверљиви извештаји румунског посланика А. Ваида упућени војводи војне канцеларије и престолонаследнику Фрањи Фердинанду. На основу Хоциних информација, он ту на начин вредан пажње обавештава о приликама у југословенској политици, о маневрисању српских радикала у Народном клубу од 1906, а такође и о могућностима за компромис политике СНС са кошућистима и српско-хрватским групацијама.²⁵ Ваида се интензивно трудио да утиче на Белведер и да Народни клуб и противкоалицијски расположење Србе опозиционаре (либерале) ослободи сумњичења за велеиздају. Ваида је истицао да је стари Полит најенергичнији Пашићев непријатељ, његова новосадска експозитура је, каже, Јаша Томић, а он је био посредник између Пеште и Беча. У оптуживању српских радикала, представник Народног клуба подвлачи да је и Томић ноторно познат као једини Пашићев интимус на угарском тлу, али је његово име ипак недостајало у документима, док је Полит био раскринкан као агент Београда будући да су српски радикали на страни владе, а Томић је наводно пријатељ бана Рауха.²⁶ За нашу тему је важно да је Ваида, на основу информација Хоце и Супила, и даље поверљиво саопштавао важне чињенице Белведеру, мада не искључујемо тактичку тенденцију да је влада у Пешти, односно Ф. Кошут „првобитно планирао да, истовремено са загребачким процесом, исценира велеиздајничке процесе и у Љубљани и Будимпешти с политичарима народности“. У ове правно-политичке скандале био је лично уpletен М. Хоца; јавна афе-

²⁵ NHSTA, Fond Depot Hohenberg, Nachlass Erzeherzog Franz Ferdinand (NEFF) 53, K X—11, 16 a, Folio 345—348, Klausenberg (Брашов).

²⁶ NHSTA NEFF 16a, 58a, Fol. 506—509; А. Раденић, *Српске грађанске странке према социјалистичком покрету у Војводини 1903—1914*, Зборник Матице српске за друштвене науке 9, 1954, 79, потврђује критику социјалиста на рачун радикала, наиме да нису подржали борбу опозиције приликом велеиздајничког процеса; потпору мађарске коалиције сматра за правилну (стр. 70) као помоћ опозиције, док социјалистички *Народни глас* од 1. XI 1905, уопште осуђује „савез“ радикала с кошућовцима. Супило је 2. II 1908. изјавио да су српски радикали гори него прорачки хрватски франковци; ДА Дубровник, Оставштина П. Чингрије.

ра која је избила приликом Фрибунговог процеса 19—22. XII 1909. у Бечу може се интерпретирати и као Хоцино гледиште на његову подршку Хрватско-српској коалицији.

Да би се спречило даље јачање ослободилачког покрета југословенских народа, Аустро-Угарска је почетком октобра 1908. једнострано и упркос одлукама Берлинског конгреса прогласила анексију Босне и Херцеговине. Анексиона криза је изазвала и озбиљну европску кризу. После оштре реакције Србије уследила је мобилизација у обе монархије и неочекиван отпор младотурака. Анексија и догађаји који су уследили за њом наговестили су сабласт светског рата. Пројекти о балканској конфедерацији, који су у то време били актуелни у штампи и дипломатији, тумачени су као противаустројски. Наводи се да је Ерентал анексијом начинио од Срба Југословене. У марту 1909, кад се Русија званично сагласила са анексијом, то се нотама великих сила препоручивало и Србији, која није имала другог излаза.²⁷

Експанзија аустроугарског империјализма на Балкану видно се испољила у економској области већ у припреми анексије, у пројектима о изградњи железница које су требало да упропасте и да територијално поделе Србију између Бугарске и Аустрије. Узнемиреност је посебно изазвао пројекат железнице кроз Новопазарски садцак до Солуна у интересу успешнијег продирања аустројског и немачког капитала у Турску и на Средњи исток.

Заоштравање политичких и социјалних борби Југословена превазилазило је до извесне мере опозициону активност народносне коалиције у Угарској, која је од анексионе кризе прешла у такозвану „етапу вегетирања активности“. Сама анексиона криза је утицала озбиљно на неуспех демократских снага Угарске у борби за опште право гласа као основни политички захтев, и пре свега дефинисала став двора: сагласност Пеште са анексијом компензира одступањем од општег изборног права. Политичка борба демократских снага и опозиције потпуно се исцрпила у отпору против тзв. предлога плуралног изборног права коалиционе владе који је започео дневник СДСУ *Népszava* још у јануару 1908. године.²⁸ Изузетан међународни одјек у унутрашњеполитичком развоју имао је изборни успех Југословенске коалиције у аутономној Хрватској. Утицај тих догађаја на политику Србије недвосмислено потврђује дипломатски изве-

²⁷ Исп. ST 8, 1908, *Balkánska železnica a čo všetko s ňou súvisí*; J. A. Писарев, *Освободительное движение, нав. чланак*, 111; у вези са анексијом вид. AVPR PA 1908—1909, Delo 582, I; о гледишту владе у Пешти, шифровани телеграм од 30. IX — 13. X 1908 и поверљиво обавештење од 1—14. X 1908.

²⁸ L. Maior, *Characterul antimonarhic al miscarii pentru vot universal din anul 1908*, Anuarul XIX, Cluj 1976, 367.

штај из Београда од 1. III 1908. године:²⁹ „Изборна победа хрватско-српске коалиције у Београду је поздрављена с одушевљењем. Новине сложено славе калицију, а гласно одушевљење влада и у официрским и чиновничким круговима. Пораз странке радикалних Срба био је неким њеним присталицама и влади, која је с њом била повезана, непријатан, али уопште узев, радикали под вођством Ј. Томића и Красојевића изгубили су, због њиховог приклањања мађарској влади и бану, сваку популарност. Разлог славља у Београду је очигледан; наиме, то је она тачка програма коалиције у којој су Босна и Херцеговина означене као српски крајеви. Због тога су из овдашњег диспозиционог фонда слали вођама коалиције богата новчана средства.“

Као последица догађаја у вези са анексионом кризом и велеиздајничким процесом распала се и Југословенска коалиција у аутономној Хрватској. Испољава се притисак који чине Троједина краљевина и Румунија за сепаратни компромис између Румуна из Трансилваније и владе.³⁰ Наставља се распадање националне коалиције у Угарској, које се формално испољава 1909, иступањем српских радикала из клуба. За време анексионе кризе изразито се испојио реакционаран утицај на вођство народноне коалиције, иако је Народносни клуб гласао у Парламенту за анексију, а *Словачки недељник* полазио са становишта против Србије.³¹ Додуше, може се поставити и питање о тактичности ових ставова. Народносни клуб је од 1910. био претежно репрезентативни форум Румуна и формална институција.

Југословенско питање је ушло у нову фазу крајем 1911. Нерешено југословенско питање добија акутно обележје кад после пораза албанског устанка (28. IV 1910.) против Турске, у септембру 1911. због италијанско-турског рата, на дневни ред европске политике с коначном важношћу доспева тзв. Источно питање и војно решење ослобађања Балкана од владавине османске империје. Југословенска јавност у Хабсбуршкој Монархији је схватила да је криза у аутономној Хрватској део источне кризе. Тренд развитка према апсолутизму и комесаријату у Бановини уверио је југословенске политичаре да Хрватска постаје жариште балканске кризе. Повезаност словачког питања са овом облашћу радикализације друштвених покрета, у

²⁹ OL ME, 1057 XXXIV, 1908; J. Хорват, *Хрватско питање у жаришту европске политике*, Обзор спомен-књига, Загреб 1936, 43.

³⁰ NHSTA NEFF 16 a, Folio 390—393; А. Вајда предлаже меморандум Народносног клуба од 15 тачака за пакт с Векерлеовим кабинетом; R. A. Kann, *Erzherzog Franz Ferdinand*, Wien 1976, 180, наводи да су на основу пројекта O. Czernina из фебруара 1909, у Белведеру размишљали о образовању „националног кабинета“ у Угарској у интересу великоаустријске централизације.

³¹ ST 2, 8. I 1909, *Srbsko che vojnu?* (Да ли Србија жели рат?); насупрот томе, NN 36, 25. III 1909, *Kto je na vine?* (Ко је крив?); у духу руске политике тражили су повлачење Ерентала.

марксистичким синтезама се представља уз указивање на то да се унутрашњополитички развитак у Угарској 1912. сматра за револуционарни.

Пошто је почетком 1912. био склопљен Савез балканских народних монархија, у октобру је започео ослободилачки први балкански рат, што је значило почетак решавања отвореног југословенског питања. То се такође одразило и у делимичној мобилизацији у Хабсбуршкој Монархији, у концентрисању трупа на граници са Србијом, у Галицији према Русији, као и у даљим мерама бечке камариле. Разбуктала се угарска криза у масовним народним покретима за опште право гласа, а врхунац свега био је генерални штрајк, такозвани „крвави четвртак“. Под утицајем Хоце и вођства националне коалиције, и вођство Словачке народне странке је помагало масовни друштвени покрет у борби за опште право гласа. У кризној унутрашњој и спољној политичкој ситуацији, представници националне коалиције А. Ваида, М. Хоца и Т. Михали развили су знатну активност у такозваној кабинетској политици. Ваида је у време балканског рата, у новембру 1912, био на саветовању у Букурешту, где су га примили краљ Карол и министар иностраних послова Мајореску. У априлу, после оставке Куенове владе, Ваида и Хоца су били на разговорима у Бечу, где су 22. априла у Белведеру били примљени у аудијенцију код престолонаследника. Хоца је тражио да Лукачева влада заведе изборно право са снижењем изборног цензуса од три јутра. Утицај балканских ратова испољио се у реорганизационој активности Словачке народне странке, што је наишло на позитиван одјек, а испољило се и у тајним контактима.³² Ново интензивирање идеје о чехословачкој узајамности испољило се на редовним саветовањима лукачеваца.

Одстрањење комесаријата у Бановини представљало је уступац реакције који је проистакао из страха од даље радикализације покрета. Србија је изишла из рата као најјача држава на Балкану: удвостручила је своју територију, а радикална омладина јој је одредила улогу Пијемонта у националном ослобођењу.³³ У строго поверљивом извештају румунске дипломатије из Рима упућеног краљу (23. X / 5. XI 1912)³⁴ наглашено је да је из балканског рата изишао нови болесник: Аустро-Угарска. У Бечу страхују од остваривања пројекта о балканској конфедерацији; ту постоје два правца како поступати према Србији; владар и Бертолд препоручују мирније решење, али Генера-

³² AVPR Pa 1912, Delo 585, Budapest 26. VIII—8. IX -913, Relácia o Slovákoch a komentár nového programu SNS (Извештај о Словацима и коментар новог програма СНС, тј. Словачке народне странке).

³³ J. Šidak, M. Gross, Lj. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860—1914*, Загреб 1968, 285; J. A. Писарев, *Освободителное движение югославских народов Австро-Венгрии 1905—1914*, Москва 1962, 262.

³⁴ Arhiva istorica centrala Bucuresti, Casa regala, Dosar 26, 1912.

литет на челу с Конрадом Хецендорфом у (Conrad Hetzendorf) заступа војно решење. Наиме, нарушавање концепције *status quo* на Балкану и „немир Југословена“ воде „ка комплетној трансформацији карактера Аустро-Угарске Монархије“. Због тога је анексија била Еренталова грешка. Затим, конзул Деруси (Derussi) у строго поверљивом извештају из Будимпеште упознаје Букурешт са информацијама „мога пријатеља Хоце“³⁵, који се населио у Бечу да би био непосредно у средишту догађаја. Наводи да је Хоца у владајућим круговима развијао активност за прихватање помирљивих предлога Србије и да је у вези са Симићем, српским изаслаником у Бечу.

Под притиском логике развоја догађаја у међународном контексту, премијер Ш. Тиса (Tisza) је интензивирао политику корумпирања буржоаских представника најјачих центрифугалних националних покрета, такозваном политиком пактова. Међутим, није му успело да оствари пакт с Румунима упркос интензивним преговорима у последњој деценији Монархије. Гледајући у глобалу, Тисине тенденције за пактирање с Румунима биле су усмерене против југословенског ослободилачког покрета који је представљао најакутнији проблем, али на крају не и на пацификацију националног питања у Угарској, то јест индиректно елиминисање и изолацију словачког покрета за ослобођење. Румуни су у разговорима с Тисом од 1911. до 1914. у меморандумима повећавали своје захтеве. Према обрасцу румунских захтева, М. Хоца и др И. Зох (Zoch) су 1911. у *Словачком недељнику* публиковали „Попис словачких захтева“ у коме се аналогно тражи 50 мандата, школе и слично.

Једино се пактирање премијера олигархијске владе Угарске с буржоаском коалицијом Југословена у аутономној Хрватској, односно у Војводини са српском радикалном странком, успешно завршило преговорима крајем 1912. Југословеска коалиција на челу са Прибићевићем приступила је пакту под утицајем спољнополитичке концепције Београда. У конкретној ситуацији, Србији исцрпљеној после победничког балканског рата био је потребан неопходан предах да би војно ојачала пред очекивани светски рат. Зато је за Србију било животни важно да коалиција дође на власт у Бановини како би помогла неутрализацију антисрпске пропаганде у Монархији и како би онемогућавала провокативну политику против југословенског ослободилачког покрета. Румунски дипломати³⁶ су у поверљивим материјалима истицали да помирење мађарске владе са коалицијом аутономне Хрватске представља једну од последица последњих догађаја на Балкану; повећање Србије и престиж њених ратних победа имали су одјека код њене сабраће у Монархији. Дакле,

³⁵ АМАЕ, F. 21, Budapest 3—16, I 1913, 188, Venkov 27, 1928.

³⁶ АМАЕ, F. 21, vol. 30, Budapest 19. XI—2. XII 1913.

овај пакт води ка путу остварења југословенског идеала — стварању велике југословенске државе помоћу тријализма.

Заиста су ретко када међународни политички догађаји тако утицали на јавно мњење у Угарској, аутономној Хрватској и Словачкој као за време балканских ратова у предвечерје светског рата. Под утицајем ових спољних фактора, у Далмацији је 1912. уведен српско-хрватски као службени језик (што је буржоаска историографија глорификовала). У новембру 1913, Хрватско-српска коалиција је коначно склопила пакт са Тисом који је 6. XII 1913. формално укинуо асимилационе одредбе о језику. Дана 27. XI 1913. дошао је на власт нови бан, барон Skerlec, који је расписао изборе; као именована владина странка, коалиција је добила апсолутну већину и при том се обавезала да ће водити тоталну, тзв. неомађаронску политику.

Током ослободилачког I балканског рата, симпатије Словака биле су на страни Србије, тј. за помоћ Балканском савезу, а само су органи мађаронске центрије били на страни Турске. За време II балканског рата дошло је до поларизације у буржоаској политици словенских народа, коју су јасно демаскирале и *Радничке новине*. Једино је *Словачки недељник* изазивао изненађење у буржоаској штампи својом безрезервном подршком белведерској политици, а тиме и пробугарским гледиштем и односом према Србији. Преузимањем члана из загребачког *Обзора* од 29. VII 1913, а преко В. Хурбана (из Старе Пазове), *Народне новине* су се такође придружиле полемици грађанске штампе.

Југословенску ослободилачку борбу пред светски рат битно карактерише и нов талас омладинског покрета. Пред изборе у децембру 1913, Сүпило је организовао скупове радикалне јединствене омладине у Бечу и Грацу на којима су прихватили народноослободилачки програм, тзв. програм рада за будућност. Почињу да излазе нови радикални омладински часописи: *Уједињење* у Сплиту од маја 1913, *Југославија* у Прагу 1914, док В. Стојић у Новом Саду у духу унитаристичке идеје издаје часопис *Нови Србин*, а млади Словенци издају *Препород*. Дан уочи Сарајевског атентата (28. VI 1914), бечки савез омладине „Зора“ организовао је конгрес уједињења радикалне омладине.

Однос радничких партија

Главну антагонистичку противречност у развоју савременог друштва почетком XX века представљала је борба пролетаријата против капитала. Из наведене марксистичке историје епохе империјализма произлази да између националноослободилачког и пролетерског покрета није постојала антагонистичка про-

тивречност (национално ослобођење и довршење демократске револуције били су у интересу свих друштвених класа и група), него је реч о неантагонистичкој противречности. У борби потлачених народа против полуфеудалних структура власти многонационалних угњетачких монархија у средњој и источној Европи и на Балкану, националноослободилачки и пролетерски покрети су природни савезници. То произлази из Лењиновог схватања револуције, дијалектике односа између буржоаско-демократске и социјалистичке револуције. Лењин је формулисао поменуте карактеристике националноослободилачких покрета као савезника пролетерских покрета у епохи империјализма и истицао улогу овог савезника на путу преласка од демократске ка социјалистичкој револуцији, нарочито с обзиром на сељачке масе, на бази чега народна интелигенција и национално свесни слојеви средње и ситне буржоазије организују покрет.

И у нашој историји, а у условима националноослободилачке борбе у територијалном оквиру Угарске, од времена револуционарног утицаја прве руске буржоаско-демократске револуције долазило је постепено до тактичке сарадње национално ослободилачких покрета са социјалном демократијом у борби за демократизацију земље, нарочито за добијање општег права гласа. Додуше, тактичка сарадња између буржоаских националних покрета у државном оквиру или у појединим националним заједницама у Угарској протицала је различито и несистематски. Док је у румунској и словачкој борби за ослобођење долазило до заједничких народних скупштина још за време кризе из 1905, дотле су српски социјалисти са левих позиција одбијали било какву сарадњу, заправо реализовали су је тек после 1910. године³⁷ приликом образовања демократског опозиционог блока — Лиге за опште изборно право. Слично томе, иако су органи УВСДСУ поздравили програм националног конгреса из 1895. схватајући га као демократски (*Volksstimme*), такође се и на страницама *Népszava* срећемо с несхватањем борбе потлачених народа, премда су леви представници странке, на пример *Tarcsay*, указивали на демократско обележје те борбе. При том је хрватска социјална демократија у уводницима свога гласила најпозитивније поздравила национални конгрес и његов програм.³⁸

Од почетка XX века, на страницама народноослободилачке штампе потлачених народа се све чешће срећемо с гледиштима која препоручују сарадњу са социјалном демократијом у борби за демократизацију земље, и то углавном у напредним групама

³⁷ А. Раденић, *нав. чланак*, 62, 95; упор. SN 24. IX 1907, уводник *Priateľ'stvo národnostných so socialistami*, ST 24, 19. VI 1907, *Socialisti a národnosti*.

³⁸ М. Крајчовић, *Slovenská politika v strednej Európe*, 151; вид. шире код В. И. Фрејздон, *Социал-демократия и классовая борьба в хорезмтской деревне в конце XIX — начале XX в.*, Ежегодник по аграрном вопросе Восточной Европы, Москва 1961, 340.

младе генерације либерално-демократских праваца, док су се конзервативни центри националних покрета и крајем XX века још увек ограђивали од тзв. оптуживања владине буржоаске штампе за сарадњу народности са социјалистима. У ствари, мали успеси у тежњама за стварање демократско-опозиционог фронта, у борби за добијања општег права гласа у Мађарској, ишли су на рачун буржоаских представника националноослободилачких покрета који упркос лавирањима нису били спремни да програмски приступе таквој коалицији која би систематизовала заједничку борбу за демократизацију. То је било због тога што су грађански органи истицали само националну компоненту ослободилачке борбе, а потискивали социјалну. Управо као одјек прве руске револуције, у време снажне активизације друштвених покрета, Председништво Словачке народне странке у Мартину у јануару 1905. шаље представницима борбе за национално ослобођење, у средини социјалне емиграције у САД, изван програмски меморандум у коме се једнозначно изражава (вероватно на сличне позиве са те стране): „Материјална беда народа у Словачкој је само другоразредно питање!“ У концепционом историјском погледу одозго, проблематику односа радничких партија према народноослободилачким покретима је најреалније изразио коментар у српском органу СДСУ *Народни глас* (Népszava) који је излазио у Новом Саду у редакцији Милана Глумца. У броју 10 од 15. XI 1905. штампан је уводник „Одјек руске револуције у Аустро-Угарској“. Објављено је писмо вођства Хрватске социјално-демократске странке из Загреба у коме аутор наводи: „Логички закључак на основу ове ситуације би био да се народности и социјална демократија узajамно помажу, јер су они природни савезници. Они имају заједничког непријатеља, а то је клерикално-аристократски бирократски „џифтински“ шовинизам. Али, насупрот гоме, шта видимо? Ове националне странке у Угарској чувају се од социјалне демократије као од живе ватре [Напомена редакције Н. Гл.: либералније румунске и словачке грађанске странке се већ ослањају на помоћ социјалне демократије, о чему код нас не може бити речи (тј. у Војводини — М. К.)]. У томе их спречава класни буржоаски интерес... А уколико то није политички анафабетизам или лицемерство, онда ови појмови уопште не постоје.“ Исто тако, питање савезника пролетерског покрета било је у даљем развоју стално актуелно, а класно га је прецизније формулисала нпр. 1911. Слобода, српски социјалдемократски орган из Будимпеште, у броју 35 од 25. децембра: „Наша борба за опште право гласа веома је ојачала захваљујући нашој заједничкој борби са демократским буржоаским партијама. Али оно што буржоазија жели помоћу општег права гласа да уздигне (нап. ред.), то ми помоћу тога права желимо да поништимо (нап. ред.)... Насупрот овим различитим циљевима, наша се

партија одлучила за заједничку борбу за опште право гласа и демократизацију парламента, а против феудалне олигархије!“

У југословенском покрету се поред буржоаских схватања идеологеје ослободилачке борбе (великосрпска, великохрватска, радикално унитаристичка, федералистичка) формулише класно подељено схватање у радничком покрету Србије, Бугарске, а делом и у радничком покрету Југословена у Двојној монархији. Прве формулације политике радничке класе која је имала за циљ ослобођење народа Балкана испољиле су се још у доба Илинденског устанка у Македонији, на радничком митингу у Београду 24. VIII 1903. Београдске *Радничке новине* су 26. августа публиковале резолуцију као револуционарни пут ослобођења кроз народни рат, „јер су Србија и Бугарска немоћне да званичним ратом помогну ослободилачку борбу и неискрене су у својим намерама“. Пролетаријат је сматрао за једино правилно решење „конфедерацију балканских држава“ (*Радничке новине*, 22. VIII 1903). Познато је да је Лењин подржавао идеју балканских социјалиста о демократској конфедерацији балканских народа и развијао је у својим чланцима.³⁹

Унутрашњу политичку сцену тога доба у Угарској карактерише масовно јачање пролетерског покрета и јачање социјално-демократске партије, што се историјски изразило у порасту масовних штрајкова који су достигли врхунац за време прве руске револуције. Период 1905—1907. је време револуционарних таласања у европској историји, уз све дубљу међународну кризу и социјално-ослободилачке борбе у целој Европи. Навали револуционарног таласа који се ширио из Русије било је изложено и само постојање дуализма. Настаје дотад најдубља унутрашњополитичка криза у Монархији. Кроз борбу за демократизацију, у време утицаја руске револуције,⁴⁰ и кроз борбу за добијање општег права гласа образује се привремени незваничан блок либерално-демократских народноослободилачких покрета и буржоаских опозиција са социјалдемократским покретом, што се испољава на десетинама народних масовних скупова.

Врхунац те демократске и социјално-ослободилачке борбе био је генерални штрајк 10. X 1907. у Угарској. Пролетаријат је овде искористио главну идејну поуку из руског примера тактике и стратегије класне борбе, тј. коришћење генералног штрајка као значајног политичког оружја. Године 1905—1907. чине посебно поглавље наше историје, кад је најизразитије пред светски рат испољена узајамна повезаност националне и социјалне компоненте ослободилачке борбе. Од 1907—1908. почиње да слаби револуционарни талас у Европи. У то време се најјачи револу-

³⁹ М. Крајчић, *Lenin a Balkánske vojny*, Slovanské štúdie XI, 1971, 23.

⁴⁰ *Историа Венгрии II*, Москва 1972, 381; Т. М. Ислатов, *Политическая борба в Венгрии накануне первой мировой войны 1906—1914*, Москва 1972, 117.

ционарни покрет испољио у фебруару 1907. кроз велики устанак сељака у Румунији, као и кроз последњи размах аграрно-социјалистичког покрета у Угарској. Најзад, у овој ситуацији је и руководство коалиције народних партија, према примеру масовног социјалистичког покрета и у контакту са водећим факторима угарске социјалне демократије, у јесен 1907. повело кампању на народним зборовима за опште право гласа. Ова кампања је и поред генералног штрајка претрпела неуспех. Либералне снаге народноослободилачких покрета пружале су подршку генералном штрајку, али у тој подршци нису ишле исувише далеко и нису позивале народ на масовно учешће (СТ 11. X 1907).

Анексија Босне и Херцеговине, тај нови израз експанзионизма аустријског империјализма, изазвала је велике социјалне немире радника и побуне сељака. Јачање социјалне борбе представљало је израз отпора маса против анексије. Из овог „револуционарно-ослободилачког отпора“ народа Босне и Херцеговине рођен је илегални друштвени покрет „Млада Босна“. Затим је оптималан пут новог размаха народноослободилачког покрета (који се манифестовао за време балканских ратова) представљала сарадња демократских ослободилачких покрета и потлачених класа свих народа, народне и Југословенске коалиције из Троједине краљевине у ванпарламентарном народном покрету за демократизацију, а не тзв. политика пактова коју су спроводили представници буржоазије од 1910. Наведену напредну концепцију препоручивала је такође и илегално ширена броштура из кругова емиграције *Хрвати према Аустрији и Мађари* (Чикаго). Радничка штампа је осудила опортунизам народне буржоазије у доба анексије.

На класној платформи, концепције о народном самоодрбљивању и борби за социјалну правду су најпрогресивније формулисане на Првој конференцији балканских социјалиста на којој су учествовала 32 делегата из угарских земаља (и из Хрватске, Румуније). Конференција је одржана почетком јануара 1910. у Београду у вези са антимилитаристичким покретом II интернационале.

Радничке новине у Словачкој предлагале су да се одржи и конгрес словенских социјалдемократских партија.⁴¹ Агитатори социјалистичког покрета ширили су утицај прогресивних схва-

⁴¹ Robotnícké noviny 29, 1910; Dimitar Blagoev, *Výber z diela*, Bratislava 1981, 174. Друга балканска социјалистичка конференција, која је била припремана 1911. у Софији али није одржана, требало је да донесе и самосталну резолуцију о националном питању у средњој Европи (на иницијативу хрватског делегата на I конференцији у Београду); затим је у Београду 5. октобра одржана прелиминарна конференција уз учешће делегата из Монархије, с програмом „Идеја демократизације балканских држава и за демократску Федеративну балканску републику“, *Слобода* 30, 5. XI 1910.

тања у масама. То се могло видети и из утисака словачке интелигенције приликом посета Београду: „Разговарала сам са више Срба о политичком и економском положају Србије, а они су отворено истицали републику, јер то тражи словенска идеја на Балкану коју монархизам само кочи.“⁴² На словенском новинарском конгресу у Београду у јулу 1911. учествовало је више представника словачке интелигенције из Војводине (као и годину дана раније на новословенском конгресу на Балкану у Софији). У самосталном извештају аустријске дипломатије о конгресу из Београда 15. VII 1911, пажњу је изазвао и податак да је српска влада одликовала Орденом Св. Саве представника конзервативног крила словачке буржоаске политике, писца С. Х. Вајанског који је био присутан у Београду⁴³. Радничка штампа је осуђивала славизирање буржоазије која се налазила на челу народноослободилачких покрета и протестовала што су учесници на новословенским конгресима представљали потлачене народе у целини. Слично томе, социјалдемократске партије на Балкану су оштро осуђивале балканске ратове у контексту антимилиитаристичког покрета II интернационале. Међутим, на ослободилачко и напредно обележје I балканског рата, који је срушио турски феудализам, указао је са комплексно историјско-класног аспекта у својим ондашњим чланцима и Лењин, а то истиче и совјетска историографија. У Словачкој су поменути догађаји наишли на велики одјек, што је посебно оценила и руска дипломатија, па су формулисане прве антихабсбуршке државноправне концепције.⁴⁴ Словачки социјалдемократи су се приклањали гледишту балканских социјалиста за револуционарни пут ослобођења. Класно марксистичко схватање у одређеној ситуацији балканских ратова представљала је јавности и у Угарској радничка штампа. У том смислу је било значајно публикување серије чланака К. Маркса из 1853. године (у *Новој Трибуни*) у српском гласилу *Слобода* од 5. IV 1913. под насловом „Шта ће бити од Турске у Еуропи“, преузетог из београдске *Борбе* у којој су ови чланци излазили од 6. броја 1910. Затим у броју 15 од 12. априла следи и уводник „Примедбе на Марксов чланак...“ у коме се подвлачи да Маркс није био присталица турске „дивилзације“ на Балкану, него је био противних царског хегемонизма. Сличне циљеве следила је *Слобода* у Будимпешти преузимањем чланка К. Ренера (Renner) из *Der Kampf* под насловом „Аустрија и Југословени“, и најзад за време братоуби-

⁴² Literárny archív Matice Slovenskej, Martin, M. Maliaková Илок 24. VII 1911.

⁴³ ННСТА МА РА, Interna XXXV, Liasse XLV, № 11; у извештају од 15. VII 1911, изасланик Forgách је осуђивао нападе С. Радића и Вилдера на угарску владу (стр. 32—33) и истакао да је српска влада одликовала Орденом св. Саве једног од словачких делегата, С. Х. Вајанског; упор. ST 27, 7. VII 1911, NN 93, 1911.

⁴⁴ М. Крајчовић, Lenin a Balkánske vojny.

лачког II балканског рата, значајну улогу је имало и публиковање уводника „Ко је довео Бугарску у слепу улицу?“ Георги Димитрова у *Слободи* бр. 31 од 2. VIII 1913.

Унутрашњополитички развитак у Угарској у 1912, марксистички историчари такође сматрају за револуционаран (А. Лебл). Разбуктала се угарска криза у масовним народним покретима за добијање општег права гласа, на челу са Социјалдемократском партијом, чији је врхунац био генерални штрајк, тзв. „крвави четвртак“. За време балканског рата, између савезника је дошло до оштре поларизације у буржоаској политици словенских народа, што јасно откривају и *Радничке новине* у Словачкој. На пример у уводу под насловом „Словенска узајамност“ (27. IV 1913) посвећеном догађајима, с класних позиција се одбацује буржоаска словенска узајамност, односно њен тадашњи облик „новословенство“.

Историјски тренд подршке Србије националноослободилачким покретима и њен отпор хегемонистичким империјалистичким аспирацијама *Drang nach Osten* ишао је ка познатом следу догађаја. У Сарајеву је омладина извршила атентат на аустроугарског престолонаследника. Националноослободилачка борба ушла је у квалитативно вишу етапу и дошла до врхунца. Месец дана после атентата, Аустро-Угарска је објавила рат Србији; букнуо је најстрашнији светски пожар у дотадашњој историји. Мада је само мали део буржоаске класе поробљених народа активно учествовао у ослободилачкој борби за време рата, њени представници су од почетка рата формулисали своја државно-правна схватања ослобођења. У духу традиције ослободилачких борби на Балкану, и конзервативна српска влада била је у одбрамбеном рату принуђена да на заседању у Нишу 1915. прихвати програм војног ослобађања поробљених Југословена. Покретачку снагу ослободилачког покрета чиниле су револуционарне народне масе, често стихијски народни покрет, које је спајала социјална и национална компонента борбе за ослобођење. Лењин је обрадио комплексна питања улоге националноослободилачког покрета као савезника револуционарног пролетерског покрета. На дневни ред борбе пролетаријата стизала су питања тактике и стратегије револуционарне пролетерске партије у народнодемократској револуцији и њен прелаз у социјалистичку револуцију. Лењин је исказао свој искрен став према народноослободилачким покретима овог дела Европе и у критичној 1914, кад је пропао антимилитаристички покрет II интернационале. Он је осудио „поход Аустро-Угарске на Србију који је требало да је покори и да угуши националну револуцију Јужних Словена“.⁴⁵ Масовност и плебејско обележје националноослободилачке борбе, Лењин је објашњавао као последицу дугог претходног развитка, кад је формулисао тезе о „више-

⁴⁵ В. И. Ленин, списы 21 (IV руско издање), 209, 12.

годишњем народноослободилачком покрету који је обухватио милионе народних маса“. Представници поробљених народа Хабсбуршке Монархије у емиграцији за време рата имали су у почетку, на основу помоћи социјалној емиграцији, иницијативу испред домаћег фронта и стварали су пројекте и органе борбе за националну и државну независност: 22. X 1915. то је био познати Кливлендоки споразум чешких и словачких представника у иностранству, а у фебруару 1916. настаје Чехословачко национално веће. У пролеће 1915. образује се Југословенски народни одбор на челу са Сүпилом и Трумбићем као представништво Југословена из Двојне монархије, с федералистичким програмом ослобођења, прогресивнијим од концепције ослобођења коју је имала Пашићева влада у Србији. Камен међаш обједињавања ових схватања о ослобођењу и представника Југословена је такозвани Крфски пакт од 20. VII 1917. године⁴⁶, дакле у време ширења револуционарног покрета који започиње руском фебруарском револуцијом. Крфски пакт је представљао споразум између српске владе у емиграцији и Југословенског народног одбора и чинио државноправну основу за уједињење Југословена у независној народној држави. Његов историјски значај је у томе што су се Југословени из Монархије (дотад у емиграцији) потпуно разлили с Хабсбуршком Монархијом. У априлу 1918. одржан је у Риму конгрес потлачених народа који је представљао даљи међународни правни акт о разилажењу потлачених народа с Хабсбуршком Монархијом и који је припремао програм послератне организације. Словачка јавност је била обавештена о овим догађајима из ванредног издања студије М. Ходе у гласилу УВ СНС *Народним новинама* од 6. VIII 1918. под насловом „Југословенство и хрватска криза“. Упркос цензури, аутор је у анализи југословенских политичких структура прокријумчарио обавести о Крфском споразуму у стилизацији „инострана алтернатива, пакт српске владе и „исељеника“ [то јест ослободилачког представништва ЈНО — М. К.] излази из оквира разматрања...“ Тако су Словаци били обавештени о оптималној варијанти ослободилачких концепција, па према томе и са чешко-словачким.

У народнодемократској револуцији 1918, део припадника словачког ослободилачког покрета, војвођанси Слваци, самоиницијативно су се на народном скупу 10. XI 1918. изјаснили за српску ослободилачку концепцију и за припајање Војво-

⁴⁶ Д. Јанковић, *Југословенско питање и крфска декларација 1917. године*, Београд 1967; исти, *Србија и југословенско питање 1914—1915*, Београд 1973; такође зборник *Југословенски одбор у Лондону*, Загреб 1966, рад М. Паулове *Југословенски одбор*, Загреб 1923, *Tajný výbor (Maffie) a spolupráce s Juhoslovany v letech 1916—1918*, Праг 1968, и др. Најновија оцена, упор. Д. Шенић, *Хрватска политика и питање југославенског уједињења 1914—1918*, *Друштвени развој у Хрватској од 16. до почетка 20. столећа*, Загреб 1981, 405.

дине Србији. *Словачки недељник* је 1. IX 1918. из пера Ј. Холбука донео аутентична сведочанства о нередима у Сарајеву и о догађајима при стварању југословенске државе. Дана 29. XI 1918. било је у Загребу проглашено уједињење Хрвата, Срба и Словенаца (како је познато, у Прагу је проглашена Чехословачка Република 28. октобра, а у Мартину независна Словачка Народна Република 30. октобра, што су у Словачкој поздравиле и *Радничке новине*. Првог децембра⁴⁷ је у Београду проглашена Краљевина СХС. На дан 3. новембра капитулирала је војска Монархије у Падови и абдицирао цар Карло, што је значило нестанак Хабсбуршке Монархије као препреке за остварење напредног начела о самоопредељењу народа и борби за социјалну правду. Под непосредним утицајем велике октобарске социјалистичке револуције могле су у том револуционарном процесу да у великој мери добу до изражаја народне масе. Историјска победа ВОСР значила је да су државноправне промене у средњој и југоисточној Европи — стварање посебних држава: 1918: Чехословачке, Југославије, Пољске, Албаније, уједињење Румуније, Италије — биле несумњив политички и социјални напредак у развоју целе Европе.

⁴⁷ Zgodovina Slovencev, Лубљана 1979, 597; Б. Кризман, *Распад Аустро-Угарске и стварање југославенске државе*, Загреб 1977.

Душан ЛУКАЧ

Балканолошки институт САНУ
Београд

НЕУСПЕХ НЕОДЛУЧНЕ ПОЛИТИКЕ БАЛКАНСКИХ ЗЕМАЉА

Спољна политика влада земаља југоисточне Европе у време отвореног конфронтирања тоталитарних сила и осталог света и повећане опасности од рата у току 1938. и 1939. почиње да се мења. Слабиле су ћелије система колективне безбедности, нарочито у кругу малих земаља које су припадале победничком табору из првог светског рата. Услед све већег страха од експанзије реваншистичких сила, свака од ових земаља се повлачи у изолацију и почиње да води бригу само о својој судбини. Изграђује се и негује нов облик спољне политике, карактеристичан по настојањима да се компромисним уступцима и додворавањима одржи ниво изграбених веза и односа у привреди, трговинској размени, култури, политици, идеологији итд. са западним силама Француском и Великом Британијом, а истовремено да се у складу са све већим притисцима прошире везе и сарадња са тоталитарним силама Немачком и Италијом.

Покушаћемо да анализирамо ову контрадикторну и у пракси међудржавних односа тешко остварљиву политику.

Пре појаве ратне опасности над Европом, мале државе на југоистоку Европе које су припадале победничком табору биле су под дејством идеја и смерница Версајског мировног уговора укључене у ћелије колективне безбедности, у Малу Антанту и Балкански споразум, док су земље из побеђеног табора — Мађарска и Бугарска — прихватиле и поштовале успостављене односе у складу са општим токовима. Међутим, већ сама појава реваншистичке Немачке и први притисци усмерени према Аустрији почели су да ремете успостављене односе између малих земаља на југоистоку Европе. У разграђивању постојећег система сарадње и толеранције, најактивније су увек биле владе зе-

маља које су се налазиле уз угрожену земљу, па у овом првом случају, кад је била у питању судбина Аустрије, највише удараца систему колективне безбедности на овом подручју задала је влада Краљевине Југославије. Стицајем објективних околности и под утицајима неких унутарњих чинилаца, влада Милана Стојадиновића представила се као један од твораца ове нове политике у односима малих земаља југоисточне Европе према великим силама.

Влада Чехословачке Републике је дуго покушавала да помогне угроженој Аустрији, али је ипак, и сама погрешно процењујући да ће се Хитлер зауставити на границама Аустрије, попустила и прихватила нову оријентацију коју је заступао Стојадиновић.

На упорност Милана Стојадиновића да трасира политику лавирања између великих сила утицали су делимично и унутрашњи чиниоци, али су одлучујућу улогу имали спољнополитички утицаји. По угледу на нови режим у Берлину, Стојадиновић се надао да ће наћи боља решења за унутрашња питања — обрачун с комунистичким покретом, гушење националних тежњи и слично. У светским оквирима надао се да је појавом Хитлерове Немачке створен сигуран бедем против комунистичке опасности из Совјетског Савеза. Од немачке опасности није страховао зато што се, поред осталог, надао да ће се западне силе и Немачка ипак споразумети и да ће се на тој основи наћи могућност да се отупе италијанске претње и намере према Југославији. Он је већ после првих озбиљних претњи Берлина упућених Бечу изјавио у кругу својих присталица да је боље имати на Караванкама Немце који немају територијалних претензија према Југославији него Италијане који претендују на већи део југословенске територије. У писму дипломатским представницима Краљевине Југославије од 22. децембра 1937, Стојадиновић ј изложио образац политике лавирања у коју су владе свих земаља југоисточне Европе већ од почетка полагале велику наду. Он истиче потребу „добрих односа са свим великим силама без жеље да се увучемо у обрачун једних против других“.¹ Било је то истовремено и враћање „мило за драго“ западним силама за које се Краљевина Југославија годинама чврсто везивала, али које су у тежим светским приликама половином тридесетих година почеле све више да мисле на себе и да решења за крупна питања траже у нагодбама с Мусолинијевом Италијом и Хитлеровом Немачком. Стојадиновић није много ни тајно своју освету и своје егостичке комбинације. Није скривао тежњу да Краљевина Југославија остане по страни свих сукоба до коначног

¹ Дипломатски архив Секретаријата за иностране послове СФРЈ, Београд (скраћено ДАСИП), АП, 1938, Ф—30, Циркуларно писмо МИП КЈ, стр. пов. бр. 2878/III од 22. XII 1937; такође Архив Југославије, Београд (скраћено АЈ), АИ, МС, 1938, Ф—24. Забелешке са пријема М. Стојадиновића код Хитлера 17. I 1938.

расплета, па да онда, кад се сви заморе, ступи на сцену као један од значајнијих чинилаца за успостављање нових односа на овом подручју.²

Војно још недорасла удруженим земљама које су разним пактовима биле укључене у систем колективне безбедности, али моћнија од сваке мале земље југоисточне и средње Европе понаособ, Немачка је одмах по прикључењу Аустрије окренула удар према Чехословачкој Републици и при том рачунала на неслогу земаља овог региона и на пукотине које су се појавиле у најснажнијој хелији система колективне безбедности на овом подручју — у Малој Антанти. Главно средство да се савлада војно веома спремна Чехословачка требало је да буде одвајање те земље од њених савезника на западу и југоистоку Европе. Посебан значај за успех Немачке у насртају на Чехословачку било је држање њених првих суседа и савезница из Мале Антанте — Југославије и Румуније. У Берлину су знали да би учешће југословенских и румунских трупа у заштити угрожене Чехословачке довело до општег рата за који Немачка још није била спремна и да би то био сигуран крај нацистичких снова о великом рату за остварење превласти у свету и стварање новог поретка. Стога су тежиште деловања своје дипломатије пренели на Букурешт и Београд. Ту су стицајем околности наишли на веома повољне услове за потпуно одвајање Румуније и Југославије од Чехословачке. Конзервативни и диктаторски режими у Југославији и Румунији нису били наклоњени једном од најдемократскијих поредака какав је у то време имала Чехословачка. Сарадња Чехословачке са Совјетским Савезом је подједнако застрашујуће деловала на конзервативне снаге у Београду и Букурешту као и на нацисте у Берлину.

Све је то утицало да се владе у Београду и Букурешту потпуно одределе за политику лавирања. Чехословачко питање су као и велики западни савезници називали „судетским питањем“, иако су добро знали да Хитлер не тражи Судете него жели целу Чехословачку. Владе из Београда и Букурешта су своју бригу према савезници Чехословачкој испољавале у саветима њеној влади да попусти и прихвати захтеве Немачке и да тако спаси од рата и Чехословачку и цео свет. Да не би потпуно открили своју издају, они су ради испуњења преузетих обавеза из пакта Мале Антанте обећали помоћ Чехословачкој уколико је нападне Мађарска.³ Међутим, свима је било јасно да је ово само покушај да се истина замагли с обзиром на то да неупоредиво слабија

² Душан Лукач, *Трећи Рајх и земље југоисточне Европе II*, 1937—1941, Београд 1982, 130.

³ АЈ, АИ, МС, 1938, Ф—24, извештај Посланства КЈ из Рима, 66 од 18. IV 1938; опширније вид. В. К. Волков, *Германо-југославенске одношенија и развал Малој Антанте 1933—1938*, Москва 1966, 151, и А. Hilgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu: Die Deutsch-Rumänischen Beziehungen 1938—1944*, Wiesbaden 1954, 19.

Маџарска није могла угрозити војно спремну Чехословачку, са којом се у војном погледу могла једва равнати и Немачка. Управо због своје војне неприпремљености, Немачка је главну пажњу у овом сукобу посветила попустљивости великих сила и одвајању Чехословачке од њених савезника.⁴

Попуштање западних сила пред Хитлером и изнуђени Минхенски споразум омогућили су жртвовање Чехословачке и истовремено припремили тихо умирање Мале Антанте. Нечујан слом овог донедавно војно и политички снажног система колективне безбедности, а посебно почетак рата, те капитулација многих земаља пред Хитлеровом најездом, међу којима и Француске, једног од твораца Версајског мировног уговора и послератне Европе, допринели су лаганом одумирању и свих осталих ћелија колективне безбедности на југоистоку Европе, а међу њима и Балканског споразума. У таквим условима се код влада свих земаља југоисточне Европе, без обзира на њихово конзервативније или либералније политичко опредељење, створило убеђење да се из оружаног процепа зараћених сила може наћи излаз једино политиком лавирања и компромисног додворавања обема ратујућим странама.

С обзиром на то да се тада још није засигурно знало ко ће изићи из рата као победник и да је у свим тим земљама још била утицајна прозападно опредељена струја, то се упорно тежило очувању постојећих привредних, политичких, културних и других веза с Великом Британијом уз истовремено развијање што бољих односа са силама Осовине.

У првој фази другог светског рата, све до пораза Француске, политику лавирања земаља југоисточне Европе толерисале су обе зараћене групације. Она је привремено одговарала Немцима који су посебно у то време желели мир на југоистоку. Јемчила им је жељени мир на Балкану и омогућавала све успешнију економску експанзију према југоистоку Европе. Политику лавирања су прећутно у прво време прихватиле и западне силе. Неутрална политика међусобно несложних балканских земаља у ишчекивању великог обрачуна на западном фронту била им је кориснија од рата у овом региону у коме би осовинске силе поделиле и искористиле јужноевропске земље. Наде су полагане у могућност да се заустави немачка експанзија и неутралише на западном фронту, после чега би се створили повољнији услови за поновно оживљавање сарадње са земљама југоисточне Европе. Стога су чувани, а у пролеће 1940. чак и проширивани, постојећи трговински аранжмани са земљама овога региона; на пример, Југославији су продавани најмодернији ратни авиони, мада је и сама Велика Британија била у напону изградње своје оружане моћи и били су јој потребни ти исти авиони.⁵

⁴ Д. Лукач, *нав. дело*, 169—171.

⁵ *Априлски рат*, зборник докумената, Београд 1969, док. бр. 179, 185, 186.

Општа експанзија Немачке према југоистоку и незауостављиво јачање немачког утицаја на целокупном подручју европског југоистока поколебали су и такве англофиле какав је на пример био кнез Павле и присилили их да потраже спас у политици тактичког пливања између зараћених сила. Приликом разговора с немачким послаником Виктором фон Хереном у Београду 13. априла 1940, кнез Павле је изразио жаљење што се борба на живот и смрт води између њему две блиске земље, Немачке и Велике Британије.⁶

После великих победа сила Осовине на западу у лето 1940. и капитулације Француске, положаји зараћених сила променили су се на целом европском подручју, а посебно на југоистоку Европе. У условима опште премоћи и апсолутне превласти утицаја Рајха у свим земљама југоисточне Европе, изузимајући делимично Турску, владама ових земаља било је све теже да воде политику лавирања и тактизирања између зараћених сила. Моћнија сила, Немачка, желела је да овде има чисте рачуне и није више прихватала никакво тактизирање и пливање од једне до друге стране. Немци су особито по напуштању замисли о инвазији Британских острва и после доношења плана о нападу на Совјетски Савез постали непопустљиви у споровођењу своје балканске политике.

Пре почетка великог похода на Исток, целокупно подручје југоистока морало је бити потчињено вољи Трећег Рајха. Овде у залеђу будућег Источног фронта морали су владати потпун мир и послушност силама Тројног пакта, а све док се ту имало осећао утицај Британије могло је бити немира и рата. Политика лавирања и тактизирања, односно сарадње с непријатељем, није се више могла проводити.

У лето и јесен 1940, Немци су упоредо с припремама за велики поход на Исток у пролеће 1941. радили на успостављању нових односа између земаља југоисточне Европе. Да не би дошло до нежељеног обрачуна међу њима у одлучујућем тренутку кад буде извођен поход на Исток приступило се хитном решавању свих постојећих међудржавних, мањинских и граничних питања. На путу ка решавању тих спорова није више било препрека из времена европске колективне сигурности: Мала Антанта је била покопана, а Балкански споразум није имао никакву стварну моћ.⁷

Уз примену диктата, хитно су решавани мањински и гранични спорови који су раније годинама реметили односе између народа овога региона. У сваком од ових спорова, пресуду су формално доносиле силе Осовине, али главну реч су стварно во-

⁶ Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945 (скраћено ADAP), D 9, № 100, стр. 120—121; упор. Б. Кризман, *Анте Павелић и усташе*, Загреб 1978, 331.

⁷ ДАСИП Амб. А., 1940, Ф—35, телеграми МИП КЈ, стр. пов. бр. 7211 од 6. IX 1940. и пов. бр. 25662 од 20. IX 1940.

дили представници Немачке. Вешто тактизирајући, немачки нацисти су се представљали и натурали као заступници и заштитници интереса обеју страна при решавању спора. Тако је 30. августа 1940. дошло до такозваних Бечких арбитража између Румуније и Мађарске кад је по нацистичком диктату решавана судбина Трансилваније, а 7. септембра 1940. између Бугарске и Румуније кад је повучена нова граница у Добруци.⁸

Неочекивани напад Мусолинијевих армија на Грчку и још неочекиванији неуспех италијанске војске убрзали су журбу немачких нациста да пацификују и по свом аршину среде односе на југоистоку Европе.⁹ Међутим, успеси мале Грчке у обрачуну с половином Осовине Рим-Берлин повратили су зрачак наде и прозападно одређеним снагама у владајућим врховима земаља југоисточне Европе и допринели извесној стабилизацији политике лавирања. Као једина водећа снага против сила Осовине, Британци су поново покушали да окупе део земаља југоисточне Европе у такозвани „балкански фронт“. Британци нису могли понудити војску својим пријатељима на Балкану јер је она већ била ангажована у рату на другим местима; нису им могли послати ни довољно ратне опреме јер је она била потребна њиховим борцима; могли су им једина изразити добре жеље и обећати да ће им помоћи чим буду могли. Немачки нацисти су били у саввим другом положају — они су могли послати и војску и потребно наоружање. Њихови агенти су вршљали по свим земљама југоисточне Европе и тај простор припремали за његово потпуно укључивање у службу Трећег Рајха.

Тако су обе противничке стране стицајем околности захтевале исто од влада земаља југоисточне Европе: да напусте политику лавирања и да се безусловно одреде. Политика која је по проценама њеног творца Милана Стојадиновића требало да обезбеди остајање по страни од ратног обрачуна и првенство у одлучивању о миру после рата довела је до краха све земље југоисточне Европе. Некад војно цењене и снажне земље југоисточне Европе, сада су почеле падати као труле крушке и за кратко време, од новембра 1940. до априла 1941, све се нашле у кошу сила Осовине - односно Хитлеровог Рајха. Упоредо с јачањем присуства нациста и немачког утицаја у појединим земљама слабила је снага прозападно и демократски одређених кругова у владајућим врховима тих земаља. Део тих снага је морао да емигрира пред опасношћу, други је прешао у илегалност, док се један број нашао у затворима или на стратиштима немачких нациста или њихових следбеника са овог подручја. Кад је присуство антихитлеровских снага у владајућим врховима ослабило и премоћ прохитлеровских присталица постала апсолутна, везе са Западом су се почеле гасити, то јест

⁸ Д. Лукач, *нав. дело*, 346—375.

⁹ Опширније вид. А. Папагос, *Грчка у рату 1940—1941*, Београд 1954.

умирала је раније хваљена политика лавирања и долазило је до потчињавања силама Осовине, односно до губљења државне самосталности и сопственог идентитета. Захваљујући раније оствареним утицајима нациста у свим областима, укључујући присуство бројних агентура или комплетних јединица Вермахта, то се готово нечујно одиграло у Маџарској и Румунији у јесен 1940: 20. новембра формалним приступом маџароке владе Тројном пакту и 23. новембра румунске владе.¹⁰

Одмах после успелог притиска на владе ових двеју земаља појачани су и притисци Рајха на Југославију и Бугарску. Порази италијанске војске у Албанији, као и потреба да се Грчка отргне од утицаја Британије помоћу оружја прије почетка велике битке на Истоку, пожуривали су Хитлера да што пре савлада отпор прозападно опредељених снага у Београду и Софији.¹¹ Решење с Турском у духу постојећих могућности требало је потражити касније. Међутим, у све три ове балканске земље, а посебно у Југославији, постојале су и још увек успешно деловале прозападно опредељене снаге које су биле за ослонац на Велику Британију по сваку цену, па и цену рата против неупоредиво надмоћнијих сила Осовине. У Југославији су прозападно опредељене снаге биле веома јаке у самом врху. Тако је кнез Павле био англофил, али је прихватао најтешњу сарадњу и са Немачком за коју је сматрао да је надмоћнија брана против комунизма, међутим није прихватао диктат Немачке. Биле су то природне последице дуготрајних и традиционалних веза и савезништва између Краљевине Југославије и западних земаља.

У Бугарској је отпор био нешто слабији пошто су и снаге које су настојале да буду очуване везе са Западом биле слабије у односу на оне које су желеле да уз заштиту и помоћ Немаца остваре стари сан о великој Бугарској. Користећи се свим средствима, нацисти су успели да у јануару и фебруару 1941. потпуно неутралишу утицај прозападно опредељених група у владајућем врху у Софији и да 1. марта 1941. увуку бугарску владу у службу циљева и интереса Тројног пакта.¹²

Притисци на Југославију који су чињени истовремено кад и на Бугарску нису уродили плодом, а жељене резултате нису донеле ни политичко-дипломатске игре и подвале ни претње оружјем. Подстакнуте успешним отпором Грчке, снаге које су биле за ослонац на Британију по сваку цену биле су још увек веома јаке. Стога је лично Хитлер морао да уложи посебне напоре у току марта како би савладао отпор у Београду и да би пре рашчишћавања стања у Грчкој, односно похода на Исток, барем

¹⁰ ADAP, D 11/2, № 365, стр. 530—533; такође, Monatshefte für Auswärtige Politik, 7. Jg. 1940, Heft 12, стр. 951—952.

¹¹ Опширније вид. В. Тошкова, *България и Третиат и Райх*, София 1975, 23—47.

¹² ADAP, D XII/1, № 98, стр. 148—149.

формално имао Југославију на својој страни.¹³ Па и поред свега тога и претње силом, Хитлер није успео да неутралише и разбије прозападно опредељене кругове у Београду. Упоредо с пронемачки опредељеним слојевима деловали су и они прозападно опредељени у владајућим врховима у Краљевини Југославији, и то у време најјачих немачких притисака у марту 1941. и после потписивања формалног приступа владе Цветковић-Мачек Тројном пакту и касније, све до пораза у априлском рату, што значи да се политика сарадње са обе ратујуће силе, односно политика лавирања, одржала све до пропасти државе.¹⁴

После капитулације војске Краљевине Југославије и Краљевине Грчке у априлу 1941, од земаља југоисточне Европе остала је пред Немачком још само Турска која је и раније и тада стриктно спроводила политику лавирања између два зараћена блока. Турска је и остала при таквој спољној политици и одржала се надомак моћног Трећег Рајха захваљујући неким околностима и условима које нису имале друге јужноевропске земље. Мада је као евро-азијска и средоземна земља имала изузетно важан стратешки и геополитички положај, Турска је у условима великог похода Трећег Рајха на СССР 1941. била тренутно изван основног стратешког удара. Она је у извесном смислу и географски у том тренутку била по страни и изван планираног нацистичког похода за остварење жељеног животног простора. Уз то је поморска земља, са свих страна окружена морима по којима је крстарила британска ратна морнарица, бројнија и моћнија од немачке. Свако натурање своје воље Турској могло је изазвати реакцију СССР и његово удруживање с Британијом, што не би ишло у прилог Рајху који је желео да изненадним ударом нанесе пораз Совјетоком Савезу. Уза све то, Турска је била једина земља у којој су Британци успели да очувају своје позиције и да успоре јачање немачког утицаја, посебно у спољнотрговинским везама. Политичка акција и економски рат који су Британци повели на Балкану непосредно пред други светски рат, највише су успели у Турској.¹⁵

Док је трговинска размена између Немачке и свих осталих још независних земаља на југоистоку Европе и даље убрзано расла водећи апсолутној доминацији, у Турској је почела да стагнира захваљујући напорима Британије, а затим и да опада. Тако је вредност извоза из Турске у Немачку опала са 94,1 милиона РМ у 1939. на свега 19,2 милиона РМ у 1940, а вредност турског увоза из Немачке са 119,1 мил. РМ у 1939. на 16,0 мил. РМ у 1940. години.¹⁶ Брзо опадање трговинске размене пратило је и слабље-

¹³ Ф. Чулиновић, *Двадесет седми март*, Загреб 1965.

¹⁴ Д. Лукач, *нав. дело*, 384—408, 456—478.

¹⁵ Public Record Office London, FO 371/24893, R — 4679/67, записник са састанка дипломатских представника у земљама југоисточне Европе 10. IV 1940.

¹⁶ Д. Лукач, *нав. дело*, 39.

ње политичких и других веза између Немачке и Турске. Тако је под утицајем немачке агресије на Чехословачку, још 23. јуна 1939. склопљена Британско-турска декларација о пријатељству и сарадњи, а непосредно после агресије на Пољску, Декларација је 8. октобра исте године замењена Уговором о пријатељству и узајамној помоћи између Велике Британије, Француске и Турске. Под дејством ових уговора опале су везе и трговинска размена између Немачке и Турске, што је условило напред поменути пад трговинске размене у 1940. години. Међутим, то не значи да се турска влада одрекла сарадње с Немачком и политике лавирања између две ратујуће групације. Напротив, у Анкари су били утицајни пронемачки кругови и настојања да се са Рајхом задрже добри односи.

Ова тенденција је била још присутнија у спољнополитичким односима турске владе после пораза западних Савезника и капитулације француске војске. У јесен 1940, у време кад се експанзија Трећег Рајха успешно усмеравала и ширила преко Мађарске и Румуније према југу Балкана, уследили су обострани напори да се унапреде односи између двеју земаља. Томе је знатно допринела сагласност Немачке да Турска може сарађивати и са другом ратујућом страном, односно да може без сметње спроводити политику лавирања између зараћених сила. У поруци немачког министра иностраних послова Рибентропа коју је 10. новембра 1940. упутио влади Турске стајало је да савезнички односи између Турске и Британије не сметају развоју пријатељства између Немачке и Турске.¹⁷ Дакле, овде нацистима није сметала сарадња и са противничком страном, односно политика лавирања, док су у исто време упућивали најоштрије захтеве владама Југославије и Бугарске да прекину све односе са другом страном и да се безусловно потчине силама Осовине. Била је то типична политичка подвала с јединим циљем да се непријатељев пријатељ неутралише у време припреманог похода на Исток.

Разапета између Берлина и Лондона као и буржоазије свих осталих земаља југоисточне Европе, с везама и утицајима на обема странама, турска владајућа буржоазија је жељно очекивала такву привилегију, односно могућност да сачува пријатељство с Британцима и да истовремено развија добре односе с Немцима како би Турска избегла судбину осталих земаља југоисточне Европе које су се морале одрећи свих веза са Западом и потчинити се силама Осовине. Тако је, стицајем околности, једино Турској од земаља на југоистоку Европе пружена могућност да се сачува од увлачења у рат зараћених сила, чему су иначе упорно тежиле владе свих ових земаља.

Политика попуштања и извесно оживљавање привредних веза, што се испољило и настављањем испорука немачког оружја и ратне опреме Турској, кочили су напредак британско-

¹⁷ ADAP, D 11/1, № 297, стр. 408; № 314, стр. 433—434.

-турских односа. Иако везана савезничким уговором, Британија није успела да наговори Турску да се укључи у балкански фронт у који је требало да уђу Грчка, која се већ налазила у рату, и Југославија.¹⁸ Насупрот, неуспех Југославије и Грчке у априлском рату условио је још јаче попуштање турске владе према моћној Немачкој. Настојање Берлина да осигура неутралност Турске и обезбеди мир на овом опасном подручју у време похода на Исток остварило се непосредно пред почетак похода. Немачки амбасадор у Анкари и турски министар иностраних послова су 18. јуна 1941, шест дана пре почетка напада на СССР, потписали Споразум о немачко-турском пријатељству,¹⁹ што је значило да су Турци истовремено пријатељи и савезници двеју на смрт завађених и ратујућих сила. Био је то најконтрадикторнији облик званично признате политике лавирања између двеју ратујућих сила која је довела до пропасти све остале земље југоисточне Европе. Међутим, без обзира на противречности овог дипломатског уникума, он је био користан обема странама: Немцима јер су бар за прво време били сигурни у неутралност Турске у време свог похода на Исток; Турцима јер су веровали како су коначно успели да се некако извуку изјод милијантног колоса Трећег Рајха који је за само две године изборио неочекиване победе на Западу и готово несметано самлео целу југоисточну Европу. Док су сви други народи овога региона били увучени у пожар другог светског рата, Турци су једини имали право да се радују пошто су успели да избегну опасности да буду увучени у тај обрачун.

Политика лавирања између супротстављених великих сила коју су владе земаља југоисточне Европе одабрале половином тридесетих година као алтернативу ранијем систему колективне безбедности, а која је требало да их заштити од експанзије реваншистичких сила Немачке и Италије и спаси од увлачења у рат, довела је до сасвим супротног резултата. Она је била један од значајних чинилаца распада дотадашњег позитивног стања односа између ових земаља, довела је до њиховог слабљења и коначног потчињавања диктату сила Осовине и укључивања у службу градитеља новог фашистичког поретка. Контрадикторна сама по себи, тешко остварљива у пракси, она је разбила постојеће ћелије колективне безбедности на овом подручју, пореметила дотад сношљиве односе међу малим земљама југоисточне Европе и допринела повампирењу старих граничних и мањинских спорова између народа овога региона, што је ослабило њихову колективну снагу и омогућило да постану лака жртва тоталитарних сила.

Заведене политиком пливања између великих сила, оне нису своју удружену колективну моћ супротставиле економској, иде-

¹⁸ Д. Лукач, *нав. дело*, 489—496.

¹⁹ ADAP, D 12/2, № 648, стр. 876—877.

олошкој, политичкој и на крају војној експанзији Трећег Рајха, него су додворавањем и попуштањем тоталитарним силама покушале свака за себе да се спасу опасности споља и увлачења у рат. Политика додворавања на обе стране била је у пракси само привидно корисна и спроводљива у време док супротстављене силе нису постигле одређени ниво у свом припремању за обрачун или премоћ у непосредном сукобу. Чим је једна од њих постигла надмоћ, што је у овом случају била Немачка, политика лавирања је постала сметња пуној доминацији водеће снаге, па је она затражила њено одбацивање и беспоговорно потчињавање.

Разједињење и слабе појединачно, у вртлогу припрема и почетка другог светског рата, земље југоисточне Европе су постале жртве Трећег Рајха. Остала је Турска, али не захваљујући политици лавирања између зараћених сила, него првенствено свом географском положају и знатној удаљености од стратешких жаришта другог светског рата.

DER ZUSAMMENBRUCH DER KOMPROMISSPOLITIK DER
SÜDOSTEUROPAISCHEN LÄNDER GEGENÜBER DEN
KRIEGSFÜHRENDEN MÄCHTEN 1939—1941
1939—1941

Zusammenfassung

Die Politik des Lavierens zwischen den sich gegenüberstehenden Großmächten, welche die Regierung der Länder Südosteuropas Mitte der Dreißiger Jahre als Alternative zum früheren System der kollektiven Sicherheit wählten und die ihre Länder vor der revanchistischen Kräften Deutschlands und Italiens schützen sowie vor der Einbeziehung in den Krieg retten sollte, führe zu einem völlig entgegengesetzten Resultat; sie war einer der Faktoren für die Zerrüttung der bisherigen positiven Lage der Beziehungen zwischen diesen Ländern, hatte deren Schwächung, schließliche Unterordnung unter das Diktat der Achsenmächte und die Einschaltung in den Dienst des Erbauers der »neuen« faschistischen Ordnung zur Folge.

An sich kontradiktorisch, in der Praxis schwer zu verwirklichen, zerstörte diese Politik die bestehenden Zellen der kollektiven Sicherheit auf diesem Gebiet, verschob die bis dahin ertäglichen Beziehungen zwischen den kleinen Ländern Südeuropas und trug zum Aufleben alter Grenz- und Minderheitenprobleme unter den Völkern dieser Region bei, ihre kollektive Kraft schwächen sollte und sie zum leichten Opfer der totalitären Mächte machte.

Durch die Politik des Manövrierens zwischen des Großmächten verführt, widersetzen sie sich nicht Hilfe ihrer vereinten Kräfte der ökonomischen, ideologischen, politischen und am Ende militärischen Expansion des Dritten Reiches, sondern versuchten sich, jedes Land allein, vor der drohenden Gefahr und der Verwicklung in den Krieg zu retten, und zwar mit Einschmeicheled und Zugeständnissen gegenüber den totalitären Mächten. Die Einschiebungspolitik nach beiden Seiten war in der Praxis nur scheinbar nützlich und durchführbar in dem Zeitraum, in dem die konfrontierten Mächte ein bestimmtes Niveau in ihrer Vorbereitung für eine Abrechnung oder Übermacht im direkten Konflikt noch nicht erreicht hatten. Sobald eine von ihnen Oberhand gewann, und das war in diesem Beispiel Deutschland, wurde die Politik des Lavierens zum Hindernis für die volle Dominierung der führenden Kraft, und diese forderte die Verwerfung einer solchen Politik sowie eine absolute Unterordnung.

Die uneinigen und einzeln schwachen Länder Südosteuropas wurden im Strudel der Vorbereitungen und des Beginns des Zweiten Weltkrieges Opfer des Dritten Reiches. Übrig blieb die Türkei, aber nicht dank einer Kompromißpolitik gegenüber den kriegsführenden Mächten, sondern vor allem aufgrund ihrer geographischen Lage und bedeutenden Entfernung von den strategischen Brennpunkten des Zweiten Weltkrieges.

Vera ANTIC

Univerzitet Filologija
Skopje

THE INFLUENCE OF SOME INDIAN MOTIVES IN THE SOUTH SLAVIC LITERATURES AND FOLKLORE

In the first part of my paper »The Influence of Some Indian Motives in the South Slavic Literatures and Folklore« I keep on the connection of the Indian works »Panchatantra« and »Varlaam and Joasaf« which left visible traces in the medieval South Slavic literatures. These novels found a considerably good soil in the South Slavic regions, where they spread out through various editions of manuscripts. So, for instance, the novel »The Panchatantra« known in the Slavic literatures as »Stefanit and Ihnilat« was known since XIII and XIV century. This novel was popular in the South Slavic manuscript tradition with the Serbs, Bulgarians, Russians, Macedonians, up to the XIX century. The second novel »Varlaam and Joasaf« which represents the christianized life of Buddha, became one of the most favourite works with the South Slavs. The oldest manuscripts originate from the XIV century, and it is known that the novel was known with us before the XIV century. Both novels in the XX and XIX century were translated into the literatures of the South Slavic peoples, more fragmentary, especially in the various anthologies with medieval texts.

In this case, I will pay attention much more to the influence of the mentioned novels in the folk creation of the Macedonian people, because of the fact that these folk creations have been insufficient of Benfey and when they looked for the motives with various peoples.

Besides the distant literary relations between India and the Slavs, more scientists have been engaged in the relations of the folklore connections. e. g. with us V. Yagich determines ten folk

motives in the stories, whose roots are to be found in India.¹ Such motives noticed P. Popovich.² To this filed are known the papers of: T. Maretich, Dragisha Lapčevich, S. Petrovich, and of other investigators.³ c. g. D. Lapčevich is looking for the connections between the Indian story of »The Prince of Sudan« and the Serbian poem on Tsar Stepan and Roksanda Girl, recorded by Vuk Karadžich.

The interesting Indian collection of »Panchatantra« also turned the attention of the investigators in the world and with us. Very significant results have shown the scientific examinations of the European Indialogist Theodor Benfey, who translated this work into German. In the first volume he gave a gonger article about the connections and the diffusion of the folklore material from the Collection.⁴ With a deeper consideration of the old Indian collections, Benfey is writing: »My investigations in the field of fables, stories and tales in the East and West persuaded me that there are very little fables, but a great number of stories diffused of India all over the world⁵. According to Benfey a lot of motives from the Collection passed to West before the X century, after the conquest of India by the Islam peoples the literary influence begin.

The Indian collections with stories have been translated into Persian and Arabic, and the motives were diffusing throughout Asia, Africa, Europe. The influence between East and West was considerable, even B. S. after the campaigns of Alexander the Great in India in the IV century B. C.

Even the interesting stories of »Panchatantra«, written in prose and interrupted by lines influenced by buddhistic orientation, came in Europe.

The theory of Benfey, which has been taken into consideration by M. Arnaudov⁶, is specially confirmed by the discovery of F. Libert, who comes to a conclusion that the history of »Varlaam and Joasaf« is a free adoption of the Indian peoples creations so called džataki. This novel has appeared in Persia on the bases of lost Indian sources. The Indian creations very quickly spread out and adopted in other countries, so that the characteristic Indian gifts have been loosing very often. And according to the investigation of Z. Matishich in his M. A. paper, is concluded that on the territory of Byzantium and Upper Asia some Indian stories took a root, and the relations of our peoples with these countries could not help being mantioned.« More exactly, in this region they adap-

¹ V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga*, Zagreb 1867, 104.

² П. Поповић, *Преглед српске књижевности*, Београд 1909, 146.

³ Т. Маретић, *Песма о краљу Налу*, Београд 1924, 117.

⁴ Th. Benfey, *Pantschatantra*, Leipzig 1859, t. X, Einleitung Ueber das indische Grudnerk.

⁵ T. Benfey, *op. cit.*, L, XXII—XXIV.

⁶ M. Арнаудов, *Очерци по б'лгарскија фолклор*, Софија 1969, 100—101.

ted and have been transmitted lots of collections with stories whose Indian origin is evident.⁷

The theory of Benfey was later on accepted by J. Gream, and Buslaev afterwards.⁸ Benfey has been supported by: R. Keler, F. Libroht, G. Paris, A. Veselovski, M. Dragomanov, D. Matov, E. Kosken. A lot of things by these investigators, if not as a whole, at least partly stand behind logical and true arguments. But, with no doubt, the supplements of all the theories may give a positive result in such and similar suppositions. So, for instance, the theory of Benfey fulfilled with the later school of Taylor and Long fulfills the gaps and unsolved suppositions which might be put before the theory of Benfey.

Paralels from the stories of »Panchatantra« are to be found in the folklore of all the Yugoslav peoples. In this case, I will pay attention to their echoes in the Macedonia folk creation, which was a subject of smaller comparative attempts. Before all, I will keep to the motive for the destiny of people, when their role is neglecting, as there is the finger of fate. In »Panchatantra« there is a tale so called »Poor Somilaka« Somilaka did not like to be constantly poor and went all over the world to make some money. He got earned 100 dinars, but this money he could not use it, as the high force determined Somilaka not to have more than he needs for his food. Somilaka was persistent, came back again and made 50 more dinars. This money was also taken from him. »The fate neither gives him more money, nor finds another way . . .« Then, he wanted to die. At that moment, the man with a divine feature appeared, and said to him: »Ah, Somilaka, I am the donor of wealth. I give it to nobody, to whom it is not foretold. That, what is foretold will be, if it is not foretold it should not happen«.

This story offers more buddhistic thoughts: »The man does not succeed in anything, neither by force, nor with knowledge, nor with heroism, nor with manliness, nor with advice, and why does he want to complain for?« The wealth and happiness are predestined by destiny, the man is powerless in front of it and it is better to accept the situation. The divine man gets to know by Somilaka that he needs wealth. The man sends him with two merchants. One of them very rich, but constantly worried with the thought for saving; while the other one gave him a lot of food, and Somilaka got to know that he can enjoy the second one. As soon as, Somilaka faced the differences, he gave in to enjoyment, thinking that the wealth does not mean anything.

The belief in the destiny as a motive is to be found in the folk creation of almost all the peoples. The abundance of such variants

⁷ *Pančatantra*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb 1974.

⁸ J. Grimm, *Kleinere Schriften*, VIII, 560; F. Buslaev, *Perehožija povesti i roskazi*, Moskva 259.

in the Macedonian folklore is presented best by the well-known Macedonian collector of folk creation Marko K. Cepenkov. In the third volume of his gathered creation, which was published by the Institute of Folklore in Skopje are to be found more than 12 variants.⁹ The hard working collector took care to set aside separate variants. In the story »The Happiness and the Poor«¹⁰ is described the life of a poor man who was very diligent. »He worked too much but he could not provide food for his children. What work he was going to take, everything was going wrong; if he touched silver or gold, they would become stone and wood«. So, for Easter he hardly succeeded in buying shoes in order to go to church. Coming back from church he noticed fresh nettles. His wife sent him for spinach, and he remembered nettles. Instead of buying spinach he came back to gather nettles, but he noticed a man who waded across the nettles. The man was just his happiness. The poor wanted to kill him, but the man asked him to get him free, promising that he will give him wealth.

In the other variant the poor got a hen by the Happiness, which was giving golden eggs.¹¹

With Cepenkov we meet variants for the two brothers, one of them with happiness, the other with no happiness.¹² One of the brothers became very rich and lived a happy life, and the other one always drunk, was roaming along the streets. After their father's death, the rich brother met his poor brother and took him at home. One day the poor brother came back to the field to get the forgotten sickle. There he met a man who was gathering the rest of corn. This man was the happiness of his brother and told the poor brother that his happiness was entirely blind and did not work at all. After this advice by the happiness of his brother, the poor man got very rich. In some other variant, the happiness of his brother is giving him an advice how to catch his happiness and to make it working. In the third variant now the skilled poor brother took his happiness and got the hen which was giving golden eggs.

It is very important that Cepenkov recorded some stories which remind of buddhistic thoughts by »Panchatantra«. e. g. »The people more believe in the happiness than in mind and habits. My mother should bear me with happiness and throw me aside afterwards. If I have happiness, I will make money. My happiness does not work, that is why, I did not get anything. Such was my happiness. The Turks even believe in happiness. Cepenkov recorded: »K' smeten ziyade olmas. Edželi gelimish, ulmush.«

⁹ M. Серенков, *Македонски народни умотворби*, кн. 3, Скопје 1972, 220—305.

¹⁰ M. Цепенков, кн. 3, бр. 126.

¹¹ M. Цепенков, кн. 3, бр. 125.

¹² M. Цепенков, кн. 3, бр. 123.

This motive by the mentioned story has been taken into consideration by V. Jagich in connection with the Serbo-Croat folk stories, especially with the story with Vuk Karadžich »Usud«¹³ In this story, too, one of the brothers was blessed to be happy and rich, and the other one to be poor. The happiness of the brother is represented through one beautiful girl who is constantly spinning, and the happiness of the other brother with a fat girl who is sleeping all the time. The destiny of the people is determined by the event of the birthday.

It is evident that from all of the stories we can come to a conclusion that the man's living is predestined by destiny, which directs to passive acceptance of life, reconciliation with destiny, with no revolt and resistance, which of course, comes in the base of the buddism and christianity.

In the various editions of »Panchatantra« is to be found the story of »The Charming Son of Braman«, in which there is a motive of baby-snake. One woman had no offspring and was praying to have a baby. A snake was born and she keep it as her son and later on she decided to get him married. One night the snake showed in front of the bride all its masculine beauty.

Taking into consideration this Indian story Benfey considers that it spread out in many countries. V. Ygich finds a pendant in the Serbo-Croat story »The Snake — Bridgroom«, J. P. Popovich will underline that the topic of snake — bridegroom is from »Panchatantra«.¹⁴

Stories with this motive could be met in the Macedonian folklore, too. One variant recorded K. Shapkarev from the Kostur Region entitled »Baby-Snake«.¹⁵ Compared with the other Yugoslav editions this is very short. »There was a husband and a wife. They were very rich, but they had no child and were praying in front of God to help them. God has given them a snake. She went in a hole. After a certain time a voice from the hole was heard: »Mother, I want to get married«. Then, the snake got married the king's daughter. The snake was bent and put on a horse. When the snake went to bed with the bride »she took out her skin and from the face of the child appeared light in the room« ... »This evening the skin of the snake was burnt.

Shapkarev mentions in the Actes that in his childhood he has heard a longer variant of this story. In his collection there is one more story in Albanian »She Goat King's Bride.«¹⁶

In the papers of the stories of Verkovich, published by Lavkov and Polivka, there was an interesting Macedonian variant: The queen had got no child and after long praying she got pregnant.

¹³ В. Ст. Караџић, *Српске народне приповетке*, Београд 1928, бр. 13.

¹⁴ Р. Роровић, *Pregled* ... 148.

¹⁵ К. Шапкарев, *Сборник от Български народни умотворенија*, кн. 4. Софија 1973, бр. 192.

¹⁶ Шапкарев, кн. 4, 282.

When she was supposed to have a child all the grandmothers gathered here but they could not help her to have a baby. The queen got a baby by aid of one girl, who later on becomes a wife of her son — snake. The girl became syilled by her late mother, on the grave, how to spoil all 40 changing of clothes of the snake in order to become a good-looking boy.¹⁷

Variants with this motive are to be found in the archive papers of the Institute of Folklore in Skopje (record No. 1504, story from the village of Gloznitsa — the Veles Region, record No. 1771 from the village of Zelevo — the Lerin Region.) The motive for the strange birth is a topic of ellaboration in the M. A. paper of Mrs Alexandra Popvasileva »The strange Birth of Hero in the Stoires of the South Slavic Peoples«, a degree of which she took M. A. examination at the Faculty of Arts in Skopje, in 1976.

In Serbo-Croat folklore stories with this motive recorded Vuk Karadžić.¹⁸ In the two variants the woman (an ordinary wife and queen) is praying to have a baby, even for a baby-snake and her wish comes true. In the first case the snake starts speaking at 20, and in the second at 22 and wants to get married. The snake from the poor parents is getting married a queen's daughter, and from the queen an ordinary girl. In the first variant the mother puts in fire the snake skin and the boy remains in Man's form. In the second — during the fact of burying the boy dissapears. After long time she succeeded in fiding him to bring him back home.

The same motive could be met with Vuk Karadžich in form of verses.¹⁹

The stories reveal that a special cult towards the snake has been created in the Balkans. In the regions of Macedonia we meet cults and symbols towards the snake as a good or bad force.²⁰ With the village of Orman in Macedonia is related one special cult towards the snake, connected with the celebration of the Spring Day — March 22. The wakening of snakes from the winter dream. The people put various things in front of the snake holes in the rocks and wait for the snakes to com out. If the snake passes over the obstacle, it is believed that the wish will be fulfilled.²¹ In many places of Macedonia is taking care for the cult towards the snake — watchman of the home fireplace.

Taking into consideration the stories from »Panchatantra«, we will pay attention to the text for the unfaithful women »The Be-

¹⁷ Lavrob — Polivka, *Lidové povídky jihomakedonské v Praze*, 1932, br. 115, 274—276. (AT 433).

¹⁸ В. Караџић, бр. 9, бр. 10.

¹⁹ В. Караџић, *Сртске народне пјесме*, II, Београд 1966, бр. 12.

²⁰ А. Попвасилева, *Змијата како симбол на добротворство во приказните на балканските народи*, Македонски фолклор 7—8, Скопје 1971, 137—140.

²¹ Ј. Спијровска, *Култот кон змиите во селото Орман*, Скопско, Македонски фолклор, 7—8, Скопје 1971, 141—145.

trayal of Husband«, »The Weaver of Longhorn« and others. The unfaithfulness of the wife is a subject of a lot of Macedonian folk stories. The story »The Praying Woman the First Class Hore«²² speaks about the nfaithful woman who has hidden her unfaithfulness through the false praying. She prayed in front of the icon when her husband was present and when he would have departed she used to invite a lot of men in the house. In the Macedonian folklore there are a lot of joking stories on this topic: the priest who was locking his wife at home when he was at ork«²³ »The Poor Man with Horne«²⁴ »Woman's Claverness«²⁵. In the last story the man could not find the boy who is sleeping with his wife. The wife constantly succeeded in hiding her lover and to deceive her husband. Such a topic have got the stories, too: »Two women she did not like to have, two husbands she did«²⁶, »Female Cunning«.²⁷ With such a motive one story has recorderd K. Shapkarev.²⁸ Our creation abounds in such motives both in prose and poetry.²⁹

In »Panchatantra« there is one very interesting motive through the story »The Somasarmina's Father«, in which the father is very happy that he has got a pot with corn and thinks over how to sell it, what to buy with it, how his child will be enjoying very much. Drunk by this happiness, he could not help thinking that the pot could be broken. Of course, in the spirit of Buddhism a lossion follos: That is why I say that we should not dream abuot future . . .«

Such and similar motives are to be met in the folklore of the South Slavic peoples. With Cepenkov is noticed the Macedonian variant of the story about »The Gipsy with Pot of Sour Milk.«³⁰ The Gipsy got a pot of sour milk and started to dream for the next marriage, for the son who is going to be born, and how he will bow in front of him. Then, the Gipsy delirious has prayed and poured out the pot. Aarne's — Thompson recorded 6 creation with this motive.³¹

In »Panchatantra« we meet with the buddhistic parable that it is a little important what the world will say, what ochoes in the short stories knowing that »nobody can follow people's wish«. Usually the philosopher goes on foot, besides the donkey which he rides on and the pupil. The world tells that it is not wright. When the philosopher gets on, there are people who critisize him, as he left the

²² М. Цепенков, кн. 5, бр. 310.

²³ М. Цепенков, кн. 5, бр. 322.

²⁴ М. Цепенков, кн. 5, бр. 327.

²⁵ М. Цепенков, кн. 5, бр. 364.

²⁶ М. Цепенков, кн. 6, бр. 387.

²⁷ М. Цепенков, кн. 4, бр. 47, бр. 48.

²⁸ М. Шапкарев, кн. 4, бр. 47, бр. 48.

²⁹ СБНУ, II, 114; СБНУ, I, 67; Милад. бр. 163, 130; Шапк. бр. 563; Кач. бр. 81, 112; Векр. бр. 35.

³⁰ М. Цепенков, кн. 6, бр. 451.

³¹ Atti Aarne's Smith Thompson, Helsinki 1964, vol. LXXV.

pupil to go on foot. To this motive immediately notes Vuk's story on »The world could not fulfill the wish.«²²

Such and similar examples may be found more in the Macedonian folklore. The question of direct origin of India cannot be definitely solved, but it is evident that many motives from the Indian folklore and from the old written collections found the way to the European and Slavic peoples.

УТИЦАЈ НЕКИХ ИНДИЈСКИХ МОТИВА У КЊИЖЕВНОСТИ И ФОЛКЛОРНОМ СТВАРАЊУ СЛОВЕНСКИХ НАРОДА

Резиме

Индијска књижевна дела *Панчатантра* и *Варлаам и Јоасаф* оставили су видљиве трагове у средњовековним словенским књижевностима, нарочито у јужнословенским, где су нашли погодно тло и средину. За то сведоче бројни словенски рукописи у различитим редакцијама, од XIII до XIX века.

У раду се осврћемо на утицај ових мотива у народном стваралаштву македонског народа нарочито због чињенице да Бенефеју нису били познати сви ови мотиви.

²² В. Караџић, бр. 263.

Dragoslav ANTONIJEVIC
Institut for Balkan Studies
Beograd

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ORIENTAL CULTS IN THE BALKAN FOLKLORE

We are often inclined to interpret the term and notion of Orient, oriental, as referring to such material and spiritual goods which had directly or indirectly come to the Balkans with the Ottomans, and which from the chronological point of view certainly belong to a more recent cultural stratum. Our observation in this paper however, concerned with much older epochs, with the periods of prehistory and antiquity, during which various cultural influences from the Orient came to the Balkans and which we can discern as pale fragments in the folklore of the modern Balkan peoples. It has been frequently that many cultures, based on the syntheses, deeper and more complex than in any other part of Europe have met and mingled in the Balkans. Hence the Balkans provide particular patterns and examples in this respect.

On this occasion we shall dwell upon those oriental deposits, implicated and preserved in the fertility cult, which has been maintained in some parts of the Balkans representing as a contemporary put it, »a live archaeological document«. We shall try to point out oriental roots in the recent folklore materials which have preserved the fertility cult. The method of utilizing archaeological sources comes up of itself, which corroborates the fact that the folklore and archaeology happily complement each other and, as Miloje Vasić said, »cannot even be separated from each other without causing a serious and great damage to the successful work in both these fields«.

Magna Mater, the supreme feminine deity was worshiped under different names: Cybele, Rhea, Hecate, Artemis, etc. in the entire Mediterranean area and in the Near East. The cult of Magna

Mater is testified in the Balkans by numerous archaeological monuments. Her cult means the personification of all the fertilizing powers of nature and man, in order to increase fertility. On prescribed the worshippers of Magna Mater went in processions, dancing to the deafening sound of cymbals and tympani, and then, in ecstasy, flagellating, castrating and wounding themselves. The orgiastic spirit of this cult, involved also the immolation the bull for the fertility of fields. It was transferred from Asia Minor to Greece at the beginning of the 7th century of the old era.¹

The cult of Magna Mater, or Cybele as the most ancient oriental fertility cult has been documented by iconographic, epigraphic and architectonic monuments in the Roman provinces which had been included in the territory of the Balkans.²

From the middle of the second century Magna Mater has been venerated throughout the Roman Empire. In her sanctuary in Rome a bull or a ram was offered as sacrifice and believers were sprinkled with its blood.³ Sanctuaries of Magna Mater and vows addressed to her were known to have existed and the contents of some vows point out to the existence of the *cognatio*, the community of believers which means an organized religious community.⁴

Isis. — At the same time when the written history was first created in the Balkans side by side with Magna Mater from South-West Asia, the great gods of the hellenistic Egypt, Isis and Serapis, as well as the celebrated Iranian Mithras, became also popular in the course of the second century. According to very extensive research by Petar Selem, the Roman provinces in the Balkans of that period were interspersed with the statues of oriental deities. Egyptian gods, banished in specific historical situations, particularly at the time of the Republic, when they served as the religious refuge mostly to the lower classes, will find out their own particular circles and thus also a *modus vivendi* with the deities of the Roman Pantheon.⁵

Like Magna Mater, Isis, is a fertility goddess and in the Balkans she is linked with the tradition of mysteries with orgiastic elements which the phenomenon of fertility, of sprouting of nature and of vital forces.⁶ The markedly agrarian cult of the Egyptian Isis, both in its original concept and by its real position in the cult, has sublimated the phenomenon of the fertility magic which

¹ Д. Срејовић — Д. Цермановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1979, 215.

² Љ. Зотовић, *Историјски услови развоја оријенталних култова у римским провинцијама на територији Југославије*, Старинар XIX, Београд 1969, 59.

³ Д. Срејовић — А. Цермановић, *op. cit.*, 241.

⁴ Љ. Зотовић, *op. cit.*, 60.

⁵ P. Selem, *Egipatski bogovi u rimskom Iliriku*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 7, Sarajevo 1972, 7.

⁶ *Ibid.*, 48.

fits into the general atmosphere of the Mediterranean cultural milieu.

The archaeological monuments all over the Balkans show a close relation to the original cults among them. The connecting links exist in two basic cults and chronological strata. Isis is connected with Magna Mater and Cybele through concepts and ideas of fertility, whereas Serapis is related to Mithras through its chthonian character.⁷

Oriental goddesses who had come to the Balkans and had been accepted, adopted and personified in the fertility cult, in which the greatest stress was given to the orgiastic act, are always followed by masculine deities of oriental origin. They always intercourse with the latter for the sake of fertility. Osiris made love to Isis although they were a brother and a sister while Atys was the companion of Cybele. To Ishtar, a Babylonian goddess, Tammuz was both a son and a lover.

Serapis, Mithras and Dionysus, belong to the circle of oriental masculine deities in the Balkans. For our theme the most important subject is Dionysus and his cult, which comprises all the forms of fertility cult, which manifested in the powerful presence of fertility cult. i. e. of orgies and ritual sacrifices. As the deity of the general fertility, human, animal, agrarian, Dionysus is equipped with all attributes and instruments which are used in the rituals of fertility. In the first place there is the phallus and the ritual appellation, Bull, used for the god Dionysus has according to Milan Budimir shameful connotations.⁸

Dionysus' female attendants, the maenads, fell into ecstasy, shouting the name of the god. There exist many representations of dancing maenads on the vases from the end of the fifth century of the old era. They represented in ecstasy with all the characteristic attributes (serpent, thyrsus, doe, torch, tympanum, etc.).⁹

The epigraphic monuments confirm that the cult of Dionysus had its fraternities, composed of mystes, who contributed to the spreading of the cult and exerted an influence on Dionysus' movement in the Balkans.¹⁰

Folklor material

The recent folklore material in the Balkans keep the vestiges of all the above mentioned remote oriental deities of fertility. We shall try to corroborate this many of examples.

⁷ *Ibid.*, 71.

⁸ М. Будимир, *Са балканских источника*, Београд 1969, 109.

⁹ Д. Срејовић — А. Цермановић, *op. cit.*, 257.

¹⁰ М. Васић, *Дионисос и наш фолклор*, Глас САН ССХIV, Београд 1954, 158.

The first example. — In the masked processions which are formed on Christmas, New Year and at the Carnival time, a mask of the so-called »baba«, bride, is very characteristic of all the peoples. Its variations in the stage representation from one locality to the other are entirely understandable. The old woman with the child (doll) in her arms, in addition to comic gestures accompanied with the elements of parody, improvises with a masked man-dancer, who carries an enormous wooden phallus, the obscene scene of coitus, they are given hospitality in every house whose inhabitants express a particular wish for this symbolic scene of fictitious sexual act to be performed. In some regions this detail is carried out on a ploughed field or near a ritual tree in the forest.

The fundamental function of the mask of the old woman-bride is to secure fertility and prosperity in general and the simulated coitus only confirms the magic of fertility. This figure caused many controversial opinions in the science according to some scientists it derived from Magna Mater, according to some others from Cybele or Semele or from the Thracioan nursing mother. Frazer connects this figure with Demeter who gave birth to Pluto on a three times ploughed field. According to all indications, which we are unable to discuss more circumstantially, this figure in the masked processions of the Balkans represents a latent relict, the focus whose function is to secure fertility and in which a deity of a higher order, of the order of Magna Mater is manifested.¹¹

The second example. — »Premlaz« (shepherds' feast) is a festivity when Balkan cattle-breeders bring together their flocks in order to keep their animals together in the course of summer months, to gather milk and prepare dairy products.

After a strictly fixed sequence of magic actions by which this ritual is accompanied such as: live coals fire, ritual dancing and singing with the encircling of flocks ritually prepared breads, communion table and sacrifices, the united flocks are let out from folds at the very end of the ritual, and at this moment all the women present rush after the cattle, shrieking and screaming and singing in unison ritual songs, at the same time lifting their skirts up to their waists, exposing their nakedness in the direction of the sheep and touching with their hands the most intimate part of the body. It seems to us that in this detail has been preserved a clear vestige of the orgiastic cult of the ancient Demeter the heiress to the oriental deities of fertility.

The third example. — The festivities of St John's Day are closely connected with the fertility cult among the Balkan peoples. They are accompanied by orgiastic accents. Nocturnal dances round Saint John's fires, with unbridled eroticism and singing of songs in which intimate relations between the brother and the sister are

¹¹ K. J. Kakouri, *Dionysiaka*, Athenes 1965, 92.

mentioned, speak of the »sexual excesses of the youth«. ¹² This moment is particularly expressed in the Vlach custom, called »strndžanje«, when boys and girls spend the whole night, making love to each other.

This licentious behaviour and giving of girls to men on the appointed days of the year, usually on some feasts, are undoubtedly remnants of the orgiastic promiscuity, known in oriental fertility cults.

The fourth example. — We shall take a characteristic detail from the rite of rusalje in Serbia and Bulgaria. At Whitsuntide women fell into a trance which came over them in the course of the ritual dance either individually or in groups. In this state they fell to the ground, screamed, sang, cried and spoke incoherently. The girls called »queens« and the boys called »kings« danced a ritual *kolo* (round dance) round the rusalje, to the accompaniment of a characteristic music. Moving in a strange manner they touched the rusalja, poured water over her and spat masticated wormwood, garlic, mixed with vinegar on her.

M. Meisner was the first to state that rusalje represent the last vestiges of Magna Mater and that this ritual, by its dissipations can be characterized as a pure residue of the religion of Dionysus. ¹³ In his investigations M. Vasić too, has come to the conclusion, that the rusalje are a survival of the cult of Dionysus, with a marked orgiastic character. ¹⁴

Ways and means of the expansion of oriental cults

The ways by which oriental cults from the East found their way to the Balkans cannot be precisely established, on account of very scanty and often contradictory data. The archaeological monuments show that the ways and means of the spreading of oriental cults over the Balkans were very different. The great remoteness of ancient oriental fertility cults, transformed in the Balkan folklore, does not allow us on account of the lack of evidence always to connect such a distant past with the present time, in spite of the fact that cults and rites are far more resistant than other cultural goods. In the course of its long life, from prehistoric times and the classical, Greek and Roman periods new developments were added to older deposits enriching them by new meanings, new expectations and new ideas and bringing new experience. Thanks to this state of affairs the cults were able to survive over such a long

¹² С. Зечевић, *Оргијастичке свечаности летње солстиције*, Народно стваралаштво 13—14, Београд 1965, 1053—1062.

¹³ М. Мајзнер, *Дубочке русаље, последњи трагови из култа велике мајке богова*, Годишњика Н. Чупића XXXIV, Београд 1921.

¹⁴ М. Васић, *op. cit.*, 158.

period of time and to become a powerful weapon for the mastering not only of the naturalistic, senseless picture of reality but also of the very process of its creation.¹⁵

As we have already shown, the fertility cults in the more recent Balkan folklore indicate their oriental origin. It might be anterior to the classical, Greek and Roman periods but the sources from the hellenistic period supply us with the greatest quantity of the data concerning the penetration of oriental cults into the Balkans, precisely at the time when the entire expansion of oriental cults, as well as their revival, transformation, acceptance and adoption by the autochthonous population began to be felt.¹⁶ Many authors emphasize the great part played by Alexander the Great in the transference of oriental cults. This hellenistic wave left undoubtedly a profound mark in the later centuries.

The processes, inaugurated in the hellenistic epoch, were intensified in the period of the Roman Empire, particularly with the appearance of merchants, sailors, customs officials and soldiers who declared themselves as followers of Isis and Serapis. »The promoters of these beliefs can be Egyptians, but they may also originate from Smyrna or Antiochia, from Palestina or from Greek islands, where Egyptian gods had been long adopted or fused with other Greek-oriental gods into syncretic sheaves of beliefs.«¹⁷

Egyptian cults came also with customs officials who were regularly of oriental origin. The oriental customs officials were accepted in Rome as very experienced employees for collecting of customs duties, but they also brought from the East the cult of Egyptian gods, Isis and Serapis and the cult of the great Persian god Mithras. They were, in a certain period of time, principal representatives of Egyptian cults which were also embraced by the members of the Roman society.¹⁸

It has been also proved that soldiers, both legionaries and officers, were promoters of oriental cults. »It is quite understandable, if we bear in mind the mobility of military units, their stay in different regions, and even in the East, during which time they were under intensive influence of the local religious ideas.«¹⁹

As early as in the second century the ethnical presence of Orientals, whereby the beliefs coming from East got also a stronger support, could be observed in Dalmatian town. The oriental cults penetrated into the interior of the Balkan Peninsula on all important military and commercial roads. The roads in the area of the Black Sea also played an important part in the spreading of oriental

¹⁵ Д. Антонијевић, *Византијске брумалије и савремене маскиране поворке балканских народа*, Balcanica X, Београд 1979, 124.

¹⁶ М. Васић, *op. cit.*, 158.

¹⁷ P. Selem, *op. cit.*, 45.

¹⁸ *Ibid.*, 79—80.

¹⁹ *Ibid.*, 83.

cults in the Balkans, particularly in the eastern part of the Peninsula.²⁰

Two more roads along which these cults made their progress, have been established as of the greatest importance. One of them went over Aquileia and exerted an influence on the regions of Moesia Superior and the other went along the line of the Danubian boundary and over Dacia and Moesia Inferior passed over into Moesia Superior and Lower Pannonia.²¹

To all appearances, oriental cults entered into interesting relations with the autochthonous Balkan cults. According to an inscription from Bigesta, from the second half of the first century, it can be seen how a whole Illyrian family, only in the beginning of its process of Romanization, used the instrument called sistrum, which belonged to the cult of Isis, playing on it in the honour of the goddess Isis.²²

Under the influence of the Romanization, the indigenous population of the Balkans will transform their cults through *»interpretatio romana«*, while the deities and cults both of Hellenic and Iranian and of oriental origin coexisted at the same time.²³

The adoption of oriental cults was helped by their democratic character. In the social sense this component allowed the access to them to the lowest social layers, slaves and freedmen, emancipated slaves, who were ardent followers of these cults. They were very soon joined by the higher ranks of the society, particularly among the citizens of provincial towns *municipia* (colonists, veterans, legionaries, merchants, artisans). Actually, these were the only cults in which women could participate on an equal footing. Particularly in the cult of Isis, where the women played an important role.²⁴

The foci of oriental cults were sufficiently strong to attract the indigenous population not only from colonies, but also from the surrounding perimeters, who, having accepted the process of Romanization, integrated themselves into this society and obtained in different, even respectable functions.²⁵ »Already from the beginning of the third century, oriental beliefs were more or less adopted, by all the citizens of the Roman Empire, thus forming that block of pagan religious disposition which, in its integrality, will offer resistance to the invading Christianity. However, it is necessary to bear in mind that it is impossible to imagine the triumph of Christianity without previous activity of pagan oriental cults.«²⁶

²⁰ Љ. Зотовић, *op. cit.*, 62.

²¹ *Ibid.*, 7.

²² P. Selem, *op. cit.*, 50.

²³ *Ibid.*, 7.

²⁴ *Ibid.*, 48.

²⁵ *Ibid.*, 89.

²⁶ *Ibid.*, 95.

Several centuries went by until the Slavs, like out of the darkness, burst with their migrations and struggles, into the Balkan Peninsula, in the ancient and dilapidated Roman Empire. They were obliged to get accustomed to the new climate and the new sun, as well as to new views of the world and to the urbanized way of life. It was a complex acclimatization of the fairhaired barbarian newcomers from the North. Their invasions forced the autochthonous population to withdraw to the Balkan mountains and the islands. Very soon the newcomers were obliged to adopt the cultural goods of the indigenous population which they found in their new home, goods impregnated with Mediterranean and oriental cultural characteristics and strata. The latest investigations show that the rites and cults of the natives were particularly attractive to the newcomers. The latest research bears evidence that various heresies in the Balkans had a great importance in the transference and preserving of pagan and oriental religions. They kept up old beliefs, rituals and cults, particularly those of oriental origin with ecstatic traditions. The science has proved that the Manicheans and the Bogomils have played a decisive part in the adoption and transmittance of elements of the Dionysiac religion.²⁷

The ideological link connecting oriental cults which had been assimilated in the Balkans in such a remote past with the modern folklore rites, expressed through the fertility cult, can have, at first sight, the epistemological character of a hypothesis. In spite of this, however, it obviously forces itself on us, as the folklore examples have shown. The essence of the view of world of the fertility cult does not allow of doubt in the genetic, formal and picturesque relationship of cults and modern folklore rites.

²⁷ D. Dragojlović, *Tračko kulturno i kultsko nasleđe kod balkanskih Slovena*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 7, Sarajevo 1972, 186.

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ОРИЈЕНТАЛНИХ КУЛТОВА
У БАЛКАНСКОМ ФОЛКЛОРУ

Резиме

Аутор уводним реченицама одређује значење појма *оријент*, *оријентално*, везујући их за далеко старије епохе, него што је османлијска, за праисторију, нарочито антику, када су са оријента на Балкан пристизала, како то показује аутор, на разне начине и разним путевима многа културна добра и идејни утицаји чије бледе уломке изналази у савременој фолклорној грађи балканских народа. Аутор се користи археолошким изворима и компаративном фолклорном грађом. Узети у целини, ови се извори веома срећно допуњују, и не могу се одвојити једни од других, без озбиљне и велике штете по научни рад. Оријентална божанства плодности: Магна Матер, Изида и Дионис, присутна су у рецентној фолклорној грађи балканских народа, и то нарочито у играма под маскама, сточарском обреду „премлаз“, ивањданским обичајима и русаљама, на којима аутор чини анализу. Посебну пажњу посвећује путевима и начинима ширења оријенталних култова, њиховом прихватању, и преиначавању од стране аутохтоног становишта. Осврће се и наridoшле балканске Словене који прихватају обрде и култове староседелаца. Значајну улогу у даљем одржавању и ширењу оријенталних култова имале су јереси, нарочито манихеји и богомили. Аутор остаје на тези да срж погледа на свет оријенталног култа плодности, не оставља никакве сумње у генетско, формално и сликовито сродство оријенталних култова плодности и савремених фолклорних обреда.

Dagmar BURKHART

Institut für Balkanologie
an der Freien Universität Berlin
Berlin

RÄTSEL UND SPRICHWÖRTER.

Ein Vergleich zweier Kurzformen der Volksdichtung

Gegenstand meiner vergleichenden Betrachtung sind — exemplarisch für Sprachformel- und Sprachspiel-Genres auf dem Balkan — die bulgarischen

Gegenstand meiner vergleichenden Betrachtung sind die bulgarischen Rätsel (gatanki) und Sprichwörter (poslovici), also zwei Kurzformen der Volksdichtung. Ich spreche bewußt von Kurzformen (und verwende damit einen neutralen Ausdruck, der nur den Textumfang betrifft), und nicht von »einfachen Formen«, wie André Ibbes es 1929 in seinem gleichnamigen, furoremachenden Buch getan hat. »Einfach« hat zu leicht den Beigeschmack des Simplen; gemeint ist hier jedoch das Gegenteil: komplexe Sachverhalte in fundamentale sprachliche Form gekleidet — das sind die Sprichwörter und Rätsel, auch die bulgarischen. Wo liegen nun außer der Textkürze, die sie mit Schnellsprechversen (skoropogovorki), Flüchen (kletvi), Segenssprüchen (blagoslovii), Zauberformeln (bajanja) und anderen Genres teilen, sowie der anonymmündlichen Tradierung weitere Ähnlichkeiten zwischen den bulgarischen Sprichwörtern und Rätseln? Sie liegen zunächst im formalen Bereich:

- Beide sind meist in rhythmisierter, nicht-prosaischer Sprache gehalten,
- beiden verwenden — das Rätsel mehr als das Sprichwort — zu einem großen Teil eine bildhaft metaphorische oder (seltener) metonymische Ausdrucksweise (Tropen), und
- beide zeigen eine Vorliebe für rhetorische Figuren (v. a. Reim, Alliteration und Parallelismus), die die Memorierbarkeit erleichtern. Sie sind, kurz gesagt, poetische Miniaturen.

Beispiele (aus *Bŭlgarsko narodno tvorčestvo*, Bd. 12, 1963, Hrsg. Cv. MINKOV; R=Rätsel, S=Sprichwort):

- R *Deset brakja se bija, ta ne možoa da si nadvija (prŭstite na rŭcete = die zehn Finger; BNT, 527)*
Sinja panica, pŭlna pčenicica (nebeto i zvezdite = Sternenhimmel; BNT, 505)
 S *Pej dava, za kavga (BNT, 344)*
Pek da pekne, če da vrekne (BNT, 344).

Sprichwörter und Rätsel stellen beide sprachliche Klischees dar, also verbal festgelegte Phraseologismen, für die — wie G. L. Permjakov (*Ot pogovorki do skazki*, Moskau 1970, S. 106) bemerk hat — eine »lexikalische und syntaktische Klischierug/Klischiertheit des Textes« (Übers. von mir, D. B.) charakteristisch ist. Gemeinsam ist den Rätselfragen und Sprichwörtern ferner, daß sich beide aus einem oder mehr deskriptiven Elementen konstituieren. Das sog. deskriptive Element besteht aus einem topic (Thema) und einem comment (Rhema), wobei — laut A. Dundes (1963; zit. nach Ch. T. Scott, *On Defining the Riddle: The Problem of a Structural Unit*, in: *Genre*, Bd. 2, 1969, S. 129—142, hier: 133) — gilt: »The topic is the apparent referent . . . The comment is an assertion about the topic, usually concerning the form, function, or action of the topic«.

Beispiele für 1 deskriptives Element:

- S *Imotŭt // um ražda (BNT, 202)*
 R *Puna kaca // sitni jajca (BNT, 524; Lösung: ustata i zŭbite = Mund und Zähne)*

Beispiele für 2 deskriptive Elemente:

- S *Bjal // muž, /// čer // lŭž (BNT, 91)*
 R *Tebe // gledam, /// mene // vidim (BNT, 550; Lösung: ogledaloto = der Spiegel).*

Da für beide Genres die Konstituierung aus mindestens *einem* deskriptiven Element charakteristisch ist, kann die topic-comment-Bestimmung, wie Georges und Dundes dies fälschlich getan haben (vgl. zit. bei Scott, 132 f.: »a folk riddle is a traditional verbal expression which contains one or more descriptive elements, a pair of which may be in opposition: the referent of the elements is to be guessed«, GEORGES/Dundes 1963, 113; »proverbs are traditional expressions in which there is a topic and a comment. The simplest form of the proverb would thus be 'Money talks'«, Dundes 1962. 37), nicht zur jeweiligen Definition von S und R bzw. zur Genre-Distinktion benutzt werden. Es muß vielmehr, wenn es um Abgrenzung oder Differenzierung geht, gefragt werden: »Welches (offensichtliche, formale) Charakteristikum oder welche Menge von Charakteristika unterscheidet eine bestimmte Klasse von Diskursen von einer

anderen?» (SCOTT, 131; Übersetzung D. B.) PERMJAKOV (1970, 122 f.) bewegt sich völlig auf der Ausdrucksebene, wenn er die sprachlichen Klischees des »parömiologischen Fundus« in prastische Parömien und super-phrastische Parömien sowie Zwischenformen (Wellerismen = »sagte«-Sprichwörter) einteilt. S gehören bei ihm als abgeschlossene Sätze (: Redensarten = unabgeschlossene) zu den phrastischen und R als Dialoge von Frage und Antwort (: monologische Szenen = ein-momentige Anekdoten, kurze Possen etc.) zu den super-phrastischen Formen (vgl. auch: K voprosu o strukture paremiologičeskogo fonda, in: I. S. BRAGINSKIJ u. a., * Es zeigt sich, daß wir — auch im Falle der (bulgarischen) S und R — ohne Einbeziehung des funktionalen Aspekts bzw. der pragmatischen Dimension nicht weiterkommen. Es befriedigt allerdings nicht, wie R. ABRAHAMS (in seinem Aufsatz *The Complex Relations of Simple Forms*, in: *Genre*, Bd. 2, 1969, S. 112) es getan hat, die S den »Konversations-Genres« und die R den »Spiel-Genres« zuzuordnen und damit die unterschiedliche Kommunikationssituation lediglich anzuzeigen.

Tatsache ist, daß es sich bei den bulgarischen R und S um zwei einander entgegengesetzte Sprachfunktionen handelt, die ich — im Falle des R als *Spezifizierung* und — im Falle des S als *Generalisierung* bezeichnen möchte.

Beispiele:

R *Fuči, eči, klone kūrši, prach podiga, sūbarja te, a go ne viždaš* (BNT, 41; Lösung: *vjatūr* = Wind)

formal: $\exists x Ax \wedge Bx \wedge Cx \wedge Dx \wedge Ex \wedge \neg Fx$ ($x = vjatūr$)

wobei \exists = Existenzquantor (es gibt ein x derart, daß ...
oder: es gilt für mindestens ein x, daß ...)

und A bis F = Prädikate (A = fuči, B = eči etc.)

S *Kuče, koeto lae, to ne chape* (IKONOMOV, *Balkanska narodna mūdrost*, 19, № 1125)

formal: $\forall x A'x \rightarrow (B'x \rightarrow \neg C'x)$

Allquantor,

wobei \forall = Generalisierung (für alle x gilt, daß ...)

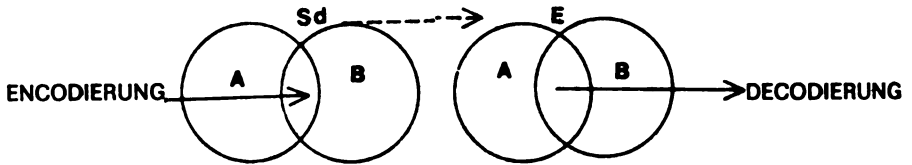
\neg = Negation

A' — C' = Prädikate (A' = kuče, B' = lae, C' = chape).

Grundlegende Unterschiede zeigen sich auch in dem semiotischen Faktum, daß beim Sprichwort (als ein Zeichen — Ausdruck für eine soziale Situation oder Beziehung verstanden) die Ausdrucks-Inhalts-Relation (Signifikant-Signifikat), im Text encodiert, vom Sender (Sd) gesendet und vom Empfänger (E) decodiert und (im Idealfall von gelungener Kommunikation) richtig gedeutet, d. h. verstanden, wird.

* *Tipologičeskie issledovanija po folkloru*, Moskva 1975, 247—274. hier: 264.

Modell:

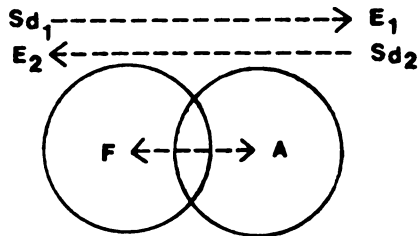

Beispiel: *Jabŭlkata ne pada daleč ot dŭnera si* (BNT, 500)
 A=S-Ausdruck (düner R jabŭlka, wobei R=Relation),
 B=S-Inhalt (eventuell: majka R dŭšterja,
 vgl. das unmetaphorische S *Kakvato majkata,*
takŭva i dŭšterjata.)

formal: $A \cap B$ (=Schnittmenge, Menge gemeinsamer Merkmale, hier: genetische Nähe, Ähnlichkeit auf Grund von Abstammung).

Beim Rätsel (als ein Zeichen-Ausdruck für einen bestimmten semantischen Inhalt oder dessen Referenten verstanden) ist im Gegensatz zum Sprichwort die Lösung nicht im R-Frage-Text selbst formuliert, sondern macht eine Antwort (d. h. eine Lösung der durch die Frage aufgebauten Spannung) erforderlich. Die Zeichenrelation von Ausdruck \longleftrightarrow Inhalt (=Signifikant R Signifikat) ist also über Frage und Antwort ($F \longleftrightarrow A$) hin dialogisch entfaltet.

Modell:

Beispiel: *Bez snaga i bez krila, ot nego po-bŭrzo nema*
(vremeto= die Zeit; BNT, 508).

F=R-Ausdruck

A=R-Inhalt (=Lösung *vremeto*)

formal: $F \cap A$ (=Schnittmenge, Menge gemeinsamer Merkmale, hier: maximale Schnelligkeit).

Es handelt sich um eine Äquivalenzrelation zwischen zwei Termen a und b, die durch eine gemeinsame Funktion x hergestellt wird:
 $f_x a = f_x b$.

In einem Diagramm* läßt sich der Sachverhalt so darstellen:

* Von mic abgewandelt und korrigiert nach Elli KÖNGAS—MARANDA: *The Logic of Riddles in: Structural Analysis of Oral Traditions*, Philadelphia 1971, 216).

I Signifikant = gegebene Terme a (toj/tova, šuštestvo)	II konstante Prämisse <i>ot nego po-bürzo nema</i>	IV gegebene Variable <i>bez snaga, bez krila</i>
V Signifikat = versteckte Terme b <i>vremeto</i>	III versteckte Variable (sa snaga, sa krila).	

(wobei R-Ausdruck = {I, II, IV}; R-Inhalt = {V} und $\times = F \cap A = \{II\}$)

Trotz der bisher genannten Unterschiede stehen sich die beiden Genres der bulgarischen Volksdichtung immerhin so nahe, daß sowohl im S als auch im R teilweise auf gleiche Sprachklischees zurückgegriffen wird. Darauf hat u. a. Linda SADNIK in ihren Südosteuropäischen Rätselstudien (1953) hingewiesen und eine Reihe von Beispielen angeführt, wo S und R mit deckungsgleichen Bildern arbeiten:

- 1) S *Edin sviri, a drug igrae* (SADNIK, 108) oder
Kako ti djado sviri, tako i igraj! (ebda.)
 R *Smok sviri na visoka planina, kürstata gora igrae* (96)
 (Lösung: *vjatür*=Wind).
- 2) S *Deto Gospod bie s grad, ti udri s kamünje* (137)
 R *Pu se pule beli kamačeta* (102; Lösung: *grad*=Hagel).
- 3) S *Deto stüpi, treva ne nkine* (155), vgl. das serbokroat.
S Kud turski kon hodi, trava ne rodi (ebda.)
 R *Červen bivól, deto leži, treva ne nkine* (147) oder
Imaše eden dedo, kai k'e sedne, trava ne nikne (ebda.;
 (Lösung: *ogün*=Feuer, Feuerstätte).

Bei der skizzierten Nähe beider Kurzformen der bulgarischen Volksdichtung nimmt es nicht Wunder, daß R in den S-Fundus übergehen können und umgekehrt. Als ein Beispiel (vgl. MINKOV, 43) möchte ich den Text

Malko gürnence, sladko varivce (BNT, 249)

anführen. Als R gebraucht, erfordert er die (das Designat bezeichnende) Antwort *lešnik* = Haselnuß, als S — ohne diese Lösung verwendet — entspricht er in etwa dem deutschen S *Klein, aber fein* und kann auf entsprechende Situationen oder Sachverhalte in der Kommunikation zeichenhaft angewendet werden.

Abschließend möchte ich den serbischen Folkloristen M. S. LA-LEVIĆ zitieren, der — wie ich meine — beide Genres in einer treffenden, ja geistreichen Formulierung so charakterisiert hat:

»Das Sprichwort hat einen übertragenen Sinn, das Rätsel einen verborgenen. Sprichwörter deutet man, Rätsel löst man... Das Sprichwort verlangt keine Antwort; das Rätsel hat ohne Antwort keinen Wert. Beim Sprichwort denkt man an das, was in ihm steckt;

beim Rätsel suchen wir das, was hinter ihm versteckt ist... Im Sprichwort wird eine komplexe Erfahrung und Lebensregel zusammengefaßt; in den Rätseln tritt uns ein Spiel mit Worten... , eine Leichtigkeit ohne irgendwelche Befassung mit den Problemen des Lebens entgegen... Sprichwörter sind Philosophie, Rätsel Phantasie« (O našoj narodnoj prozi, in: Književni sever, X, 1934, 7—8, 187—188; Übersetzung von mir, D. B.).

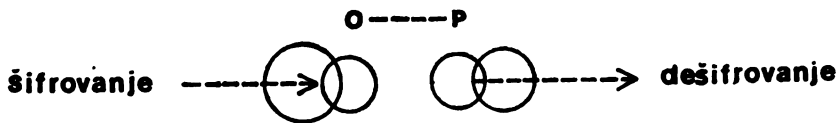
БУГАРСКЕ ЗАГОНЕТКЕ И ПОСЛОВИЦЕ. ПОРЕБЕЊЕ ДВАЈУ КРАТКИХ ОБЛИКА НАРОДНЕ ПОЕЗИЈЕ

Резиме

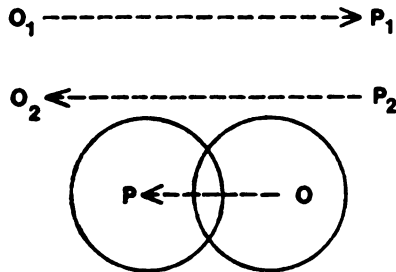
Како *пословице* тако и *загонетке* спадају у кратке облике бугарске народне поезије које пре свега карактеришу језички клишеи. Ако се и једне и друге испитају према критеријима функционалне реченичне перспективе — према категорија *topic* и *comment* или *тема/рема*, испоставља се да загометка и пословица нису различите: и једна и друга се састоје из једног или више *topics* и једног или више *comments*. Разлика је само у томе што загометка изискује решење, дакле састоји се из два дела, док се пословица састоји само из једног. Обема је заједничко метафоричко прикривање неког значења. Но док загометка по правилу описује један предмет, пословица изриче суд, своди неку (социјалну) ситуацију или однос на именитељ. Ако пословица представља неко вербално компримирано искуство, неки производ социјалне филозофије и рационалне способности расуђивања, онда загометка формулише у поетске слике заодевено гледање на свет ствари неке популације и апелује на посебан начин на људску фантазију. Имамо пред собом, дакле, две супротне говорне радње које могу да се обухвате опозицијом

загометка : пословица
спецификација генерализација

Разлике се јављају и у томе што је код пословице (ситуативна) метафора у тексту шифрована и њим дешифрована (— „схваћена“), тако да је у основи следећа шема одашиљач-пријемник:

Код загометке, напротив, решење није формулисано у самом тексту загометке (питања), већ изискује одговор (— разрешење напетости изграђене питањем). Метафора је, дакле, (дијалогски) развијена преко питања и одговора:

Јанко РАДОВАНОВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

САН ЦАРА НАВУХОДОНОСОРА И ПИЈАНСТВО НОЈЕВО У ПРИПРАТИ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

Пећка припрата, задужбина архиепископа Данила II, о којој се у *Летопису* говори да је најлепша и да се нигде не налази слична,¹ подигнута је око 1330. године. Позивајући се на запис у *Летопису*, о лепоти пећке припрате писали су В. Р. Петковић² и М. Ивановић.³ Нове податке о припрати дали су Б. Бошковић,⁴ В. Ј. Бурић⁵ и М. Шупут.⁶ Фреско-декорација припрате настала је пре 1337; првобитни живопис је сачуван на источном зиду, као и на унутрашњој страни јужног зида и два лука. Делови живописа на спољашњој страни припрате, сада веома избледели, налазе се на западној фасади и изнад лука. Остали, много већи део припрате срушен је у XV веку, а обновљен и рестауриран готово изнова 1561. године за време Макарија Соколовића, првог

¹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Срем. Карловци 1927, 36.

² В. Р. Петковић, *Живопис цркве Св. Богородице у Патријаршији пећској*, Известия на Български археологически институт IV, София 1927, 145.

³ М. Ивановић, *Црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији*, Старине Косова и Метохије II—III, Приштина 1963, 133.

⁴ Б. Бошковић, *Осигурање и ресторација цркве Манастира св. Патријаршије у Пећи*, Старинар, трећа серија VII—VIII, Београд 1934, 139—154.

⁵ В. Ј. Бурић, *Настанак градитељског стила Моравске школе*, Зборник за ликовне уметности 1, Нови Сад 1965, 48—50; исти, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 59, 209—210, датuje фреске између 1334. и 1337. године.

⁶ М. Шупут, *Архитектура Пећке припрате*, Зборник за ликовне уметности 13, Нови Сад 1977, 45—67; ту је наведена и целокупна литература о пећкој припрати.

патријарха обновљене Пећке патријаршије.⁷ О првобитном живопису на западној спољашњој страни припрате не можемо расправљати као целини јер није сачуван у првобитном облику. Фреске на фасади припрате открио је Б. Бошковић за време конзерваторских радова 1931. и 1932; тада је скинуо новији слој малтера; међутим, он не идентификује композиције и светитеље на западној фасади.⁸ Петковић је твдио да ове фреске представљају део циклуса о „Стварању света“,⁹ а В. Ј. Бурић сматра да су на „јужној спољној страни и на западној фасади нартекса биле насликане фреске у две зоне: у горњој је био циклус посвећен изгледа причи о Јосифу уз још неке сцене из Старог завета, а у доњој зони стојеће фигуре светитеља“.¹⁰ Полемишући са В. Бурићем, Бошковић каже да су на западној фасади Данилове припрате „сачувани отисци само трију мањих композиција. Ја лично, по остацима који се једва назиру, не бих смео да се одредим ма за какву ближу идентификацију композиција“.¹¹ Једино С. Радојчић даје податке да је на западној фасади припрате био сликан *Сан цара Навуходоносора*.¹² Од композиција, којих је свакако био много већи број, сачуване су једино две старозаветне сцене: *Сан цара Навуходоносора* и *Пијанство Нојево*. Својом симболиком и иконографијом, ове две композиције заслужују много већу пажњу и интересовање него што су досад показани.

Сан цара Навуходоносора

У првој зони зиданог стуба приказан је свети ратник у војничкој одећи, са штитом у левој и мачем и копљем у десној руци. У другој зони овог стуба сликан је први део композиције *Сан цара Навуходоносора*. То је његов први сан: цар је приказан како спава на постељи, а поред њега је чувар који спава седећи. Лево од композиције је приказан анђео који је ставио руку на цареву главу, а одевен је у хаљину зелене боје. Други део композиције приказан је у другој зони западног пиластра. У првој зони сликан је свети ратник како стоји држећи копље и штит. Ту је цар представљен како седи на престолу с владарском палицом у руци. У средини је постоље и на њему висок кип. Лево од стуба

⁷ В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 248; С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Нови Сад 1965, 162.

⁸ В. Бошковић, *Осигурање и ресторација...*, 139—154.

⁹ В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 253.

¹⁰ В. Ј. Бурић, *Настанак градитељског стила Моравске школе*, 49—50.

¹¹ В. Бошковић, *О сликаној декорацији на фасадама Пећке патријаршије*, Старијар, нова серија XVIII, Београд 1968, 93, 97, сл. 7 и 11.

¹² С. Радојчић, *Епизода о Богородици Гори у Теодосијевој житију св. Саве и њена веза са сликарством XIII и XIV века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXIII, св. 3—4, Београд 1957, 214, 220—221.

је насликано једно младо лице, сигурно пророк Данило који се увек слика као голобрад (сл. 1). Сцена је веома избледела, а невидљив је и један детаљ који је уобичајен у овим композицијама: медаљон са Христовим ликом, Богородица са Христом или медаљон Богородице на гори, што се приказује изнад кипа и што иконографији ових сцена даје одређен смисао.

Да ли је неуобичајено или изненађујуће да се ова композиција налази управо на спољној страни припрате? За то се може наћи објашњење. Богородица Одигитрија, задужбина архиепископа Данила II, као и њена припрата посвећене су Богородици, а на унутрашњем делу припрате Богородичиних цркава сликају се њене префигурације. Композиција коју је ктитор изабрао да се прикаже, *Сан цара Навуходоносора*, има смисао Богородичине праслике. Ми ћемо то и доказати у овом раду.

Ова илустрација из *Књиге пророка Данила* даје један од неколико приказа везаних за овог пророка у Пећкој патријаршији. Свог заштитника пророка Данила архиепископ Данило II је много поштовао, што се види из ктиторске композиције у којој га пророк приводи Богородици са Христом.¹³ Култ пророка Данила био је веома поштован у Пећкој патријаршији. Тако су у протесису Цркве св. апостола, који је осликан за време архиепископа Арсенија I Сремца око 1260, биле приказане четири сцене из живота пророка Данила: Пророк Данило у рову с лавовима, Данилова визија небеског царства и страшног суда (Дан. 7, 9—10, 15, 28), Арханђео Гаврило показује пророку Данилу будуће догађаје (Дан. 8, 15—19) и још једна нејасна сцена.¹⁴

Услед веома лоше распознатљивости и оштећености обеју сцена *Сна цара Навуходоносора* нисмо у могућности да уочимо све симболичне детаље који су веома важни. И поред тога, ми ћемо одгонетнути на основу компарације и текста који је послужило као илустрација. Слика се при раду држао текста књиге, али је сажимајући детаље и упрошћујући симболе успео да само два сценама представи веома опширну садржину. Друге године своје владавине, цар Навуходоносор је уснио сан који је заборавио.¹⁵ Били су позвани звездознаници и гатари да му испричају шта је сањао, али они нису могли испунити његову жељу.¹⁶ Међутим, тајна је била откривена пророку Данилу у ноћном виђењу:¹⁷ „Јер Бог открива тајне на небу и јавља цару шта ће бити

¹³ В. Р. Петковић, *нав. дело*, 251, сл. 776.

¹⁴ Ј. Радовановић, *Иконографија фресака протезиса цркве Св. апостола у Пећи*, Зборник за ликовне уметности 4, Нови Сад 1968, 41—42, 46—54, 56—59, сл. 4, 6—9, 11; Н. Давидовић-Радовановић, *Фреске визије пророка Данила у цркви Св. апостола у Пећкој патријаршији*, Старине Косова и Метохије II—III (1963), 117—122.

¹⁵ Дан. 2, 1; Бог се јављао у сновима Авимелеху, гесарском цару (1. Мој. 20, 3), египатском фараону (1. Мој. 41,1—8), Епифану Теманцу (Јов 4,12—18; уп. 42,15) и другима.

¹⁶ Дан. 2,2—13.

¹⁷ Дан. 2,19.

у последње дане“,¹⁸ то јест после њега. На композицији је ово место илустровано анђелом који стоји поред цареве постеље, држи руку на царевој глави и јавља му Божју вољу.

На другој сцени, пророк Данило стоји испред цара који седи на престолу, прича му шта је сањао и тумачи му сан. Цар је видео кип који је био састављен од разних метала; кип је на композицији насликан између цара и пророка Данила. Најзначајнији део сна представља камен који се одвалио од горе и постао велики као гора и испунио сву земљу.¹⁹ Ново царство ће укинути претходна четири царства и остаће за сва времена; то је царство духовно.²⁰ Цар се затим поклонио пророку Данилу.²¹ Потом је пророк протумачио цару да прво царство, чија је глава на кипу била од чистог злата, јесте Навуходоносорова и Вавилонско.²² Друго царство, чије су мишице и груди од сребра, јесте царство Персијско;²³ по Теодориту Кирском, порекло цара Кира потиче од два народа: по мајци је био Миџанин, а по оцу Персијанац.²⁴ Треће царство, чији су трбух и бедра од бакра, јесте Македонско које је уништило Персијско царство за време цара Александра Македонског.²⁵ Четврто царство, чије су голени биле од гвожђа, а стопала од гвожђа и земље, по већини тумача је Римско, што је тачно. Као и претходна три, и четврто царство је уништено силом царства Божјег, приказаног у камену који је нарастао и испунило целу земљу, кад започиње вечно духовно царство Божје,²⁶ царство Месије²⁷ и његове цркве. Да под четвртим царством треба подразумевати Римско доказује то што је Христос рођен за време владавине императора Августа.²⁸

Сан цара Навуходоносора у Пећкој патријаршији није довољно видљив. Послужићемо се компарацијом неких средњовековних фресака да бисмо до краја објснили његов приказ. Царев сан је такође сликан у припрати на северном зиду цркве Богородице Перивлепте (Свети Климент) у Охриду 1295. и у Деча-

¹⁸ Дан. 2,28—29.

¹⁹ Дан. 2,28—35.

²⁰ Дан. 2,37—45; Бог сам раздаје земаљска царства добрима и рђавима, не без намере и случајно него саобразно току времена и дела које је скривено за људе, а за њега потпуно извесно (Блажени Августин, *De civ. Dei*, IV, 33; упор. Иринеј Лионски, *Contra haer.* V, 24,3).

²¹ Дан. 2,41—47.

²² Дан. 2,37—38; по Теодориту Кирском, прво царство је Вавилонско и Асирско (тумачење на Дан. 2,31; А. Разумовский, *Святой пророк Даниил и его книга*, СПб. 1891, 32—33).

²³ Дан. 2,39; А. Разумовский, *нав. дело*, 33.

²⁴ У тумачењу Дан. 2,39; А. Разумовский, *нав. дело*, 34.

²⁵ Дан. 2,40—43; упор. Дан. 8,21—22, 11,2—3; А. Разумовский, *нав. дело*, 34—36.

²⁶ Дан. 2,44; 1 Кор. 15,24; А. Разумовский, *нав. дело*, 40—1.

²⁷ Дан. 2, 44—45.

²⁸ Лк. 2,1—11; Теодорит Кирски у тумачењу Дан. 2,43; о сликању сцена из живота пророка Данила вид.: *Lexikon der christlichen Ikonographie* 2, Rom, Freiburg, Basel, Wien 1968, 469—473.

Сл. 1. Манастир Пећка патријаршија, припрата архиепископа Данила II, западни зид, стуб и лук, око 1330. год. У другој зони је сцена Сан цара Навуходоносора, а на луку Пијанство Нојево.

нима 1348—1350. У Охриду је изнад Навуходоносорове постеле приказана Богородица Гора и на њој медаљон с Богородичиним попрсјем. Изнад Навуходоносора и кипа исликан је медаљон Христа Камена.²⁹ У манастиру Дечанима је 1348—1350. приказан кип на постољу, али и као оборен, дакле онако како је цар видео у сну и што се на крају испунило. Фреска у Дечанима је веома оштећена, а на камену је Богородичин лик.³⁰

Тип Богородице Горе о којој је писао С. Радојчић³¹ слика се на три начина: прво, као илустрација Сна цара Навуходоносора (Дан. 2, 31—47), испред попрсја пророка Данила у сцени „Пророци су те, Богородице, најавили“; друго, као гора с медаљоном Богородице сликана је у ексонартексу Богородице Љевишке у Призрену 1310—1314. године,³² у Старом Нагоричину у композицији *Успење Богородице* 1317—18. године,³³ и на унутрашњем луку Данилове приправе у Пећи пре 1337; треће, као илустрација 67 (68), 17 псалма у псалтирима са илустрацијама. Хлудовљевом,³⁴ Томићевом, српском Минхенском псалтиру³⁵ и другима.

Све појединости на композицијама Сна цара Навуходоносора најбоље тумаче црквене песме у којима има много симболике. Тако се у једној песми говори: *Камень, нервокопченый ѿ нескончимъ горы, твѣ дѣво, краевгольный ѿсѣчеса, Христосъ, совокпный разтопцалса вестства; тѣмъ веселшеса Богородице величелмъ.*³⁶ Христос се назива каменом чија су својства тврдоћа и неразрушивост.³⁷ Христос је камен спотицања и саблазни за непријатеље,³⁸ ко падне на овај камен разбиће се, а на кога падне смрвиће га.³⁹ Камен није одсечен људском руком од горе. То је камен од угла (кра-

²⁹ V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen âge I*, Beograd 1930, 24b, II, 1934, pl. CXII—CXIII. Христос Камен је сликан испред попрсја пророка Данила, испод арханђела Гаврила из сцене Благовести (В. Р. Петковић, *Старо Нагоричино, Псача, Каленић*, Београд 1933, 10, 19, таб. XIV).

³⁰ Б. Бошковић и В. Р. Петковић, *Манастир Дечани II*, Београд 1941, 50, 68, таб. CCLXVII.

³¹ С. Радојчић, *Епизода о Богородици Гори*, 221.

³² Д. Панић и Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975, 139, цртеж 30.

³³ V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen âge I*, pl. 41a; исти, *Старо Нагоричино, Псача, Каленић*, 3—6, таб. XXIX; исти, *Преглед црквених споменика*, сл. 625.

³⁴ Н. П. Кондаков, *Миниатюры греческой рукописи псалтири IX века из Собрания А. И. Хлудова в Москве*, Москва 1878, таб. XI. О Богородици Гори расправља и Н. В. Малицкий, *Черты палестинской и восточной иконографии в византийской псалтири с иллюстрациями на поях типа Хлудовской*, Seminarium Kondakovianum I, Prague 1927, 53—54.

³⁵ J. Strzигowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters der Königl. Hof- und Staatsbibliothek in München*, Wien 1906, 41, Taf. XXIII, Bild 51.

³⁶ Предпразнство Сретењу, на јутрењу, ирмос 9 песме канона; Ирмолог I, глас 4, песма 9.

³⁷ Мт. 7,24—5.

³⁸ I Петр. 2, 7.

³⁹ Мт. 21,44; уп. Дан. 2,44.

јеугаони)⁴⁰ који се налази у темељу и држи основу грађевине, то је Христос и његов однос према цркви који се назива Божјим домом,⁴¹ а назидана (сазидана) је на темељу пророка и апостола.⁴² Пошто је Христос камен од угла,⁴³ то је композиција Сна цара Навуходоносора сликана на углу западног зида припрате. Христос је основао цркву на камену⁴⁴ који држи црквено здање.⁴⁵ Сва многобожачка царства је уништио камен, то јест Христос „Овако вели Господ: ево, ја мећем у Сион камен, камен изабран, камен од угла, скупоцен, темељ тврд; ко верује неће се плашити“.⁴⁶ То је предсказао пророк и цар Давид: „Камен који одбаците постаде глава од угла“.⁴⁷ Христос је потврдио да се проштово односи на њега,⁴⁸ као и апостоли Петар⁴⁹ и Павле.⁵⁰ У Светом писму се рабање назива сечењем од камена,⁵¹ а Христос је рођен од Деве на чудесан начин. То виђење у Навуходоносоровом сну је префигурација Богородице и њеног девичанског материнства, камен је слика Христа који је (на некарналан начин) зачет по Светом духу у телу Богородице, а дете се назива Сином Божјим.⁵² Камень ѡсѣчеса . . . значи да се Христос од Богородице раба као човек. Христосъ совокупивый разстоящася естества значи да је Христос рођен од Марије као човек, али није престао да у исто време буде Бог, сјединивши у себи две природе — божанску и човечанску, с тим што је свака од њих сачувала своје својство.

Камень нерѡкоѡченый ѡ нескѡлымъ горымъ, теѡѡ дѡво, краѡвольный ѡсѣчеса. Песник објашњава да се под гором, о којој је пророковао Данило, подразумева Богородица због свог савршенства и чистоте јер је родила Сина Божјег. У Богородици су се испунила пророштва: Иже ѡ теѡѡ пророчествѡа исполншася дѡво чистаѡ. . . ниѡ горѡ сѡтоѡ, ѡ неѡже ѡтсѣчеса камень краѡвольный, кромиѡ рѡки челоѡческѡа, и порази оѡразѡ мысленнаѡу наѡѡходоносора. . .⁵³ Гором се назива Богородица, а камен је Христос који ће уништити кип од злата, сребра, бакра, гвожђа и глине. „Ишти од мене, и даћу ти у на-

⁴⁰ Јов 38,6.

⁴¹ 1 Тим. 3,15.

⁴² Еф. 2,20; уп. Ис. 28,16.

⁴³ Јов 38,6; Мт. 21, 42.

⁴⁴ Мт. 21,44.

⁴⁵ Ис. 61,16; упор. 1 Петр. 2,6; Дел. ап. 4,11; 1 Кор. 3,11.

⁴⁶ Пс. 28,16.

⁴⁷ Пс. 117 (118), 22; Мт. 21,42.

⁴⁸ Мт. 21, 42.

⁴⁹ Дел. ап. 4,41; 1 Петр. 2, 6.

⁵⁰ Еф. 2,20; 1 Кор. 3,11; упор. Рим. 9,33; 10,11.

⁵¹ Ис. 51,1 *Сей камень иже ѡ горы дѡвнечкѡа ѡсѣчеса вѡз хотѡнѡа мѡжескаѡ . . .*

Октоих, глас 7, у недељу на јутрењи, 8 стихира на хвалите.

⁵² Лк. 1,35; Мт. 1,20.

⁵³ Октоих, глас 5, у суботу на малој вечерњи, слава и ниње, богородичен на стиховање.

следство, и крајеве земаљске теби у државу. Ударићеш их гвозденом палицом; разбићеш их као лончарски суд.⁵⁴

Поред песама, црква је у том смислу протумачила да се текст Данила 2, 31—36, 44—45 односи на Богородицу и Христа јер се чита као паримија на вечерњи празних Христовог рођења.

Пијанство Нојево

У припрати архиепископа Данила II, на спољашњој страни зида изнад лука између западног зида и првог зиданог стуба сликана је пре 1337. године композиција *Пијанство Нојево*. Не наводећи о којим сценама је реч, В. Р. Петковић је сматрао да су старозаветне сцене на спољној страни приправе приказивале „Стварање света“.⁵⁵ Својом симболиком и иконографијом, неколико сачуваних фрагмената и композиција првобитног живописа чине ову тврдњу спорном. Сцене Сна цара Навуходоносора представљају праслике Христа и Богородице, то јест долазак Месије. Такође ћемо тумачити другу композицију *Пијанство Нојево*. У левом делу је приказан Ноје како бере грожђе и педи га; с његове леве стране је једна фигура у хаљини жуто-црвенкасте боје. У продужетку је илустрован други догађај који није одвојен линијом: Ноје седи, а његов средњи син Хам показује на његову задигнуту хаљину до средине бутина — на голотињу свог оца. Испред Ноја су његова два сина Сим и Јафет, окренутих лица од оца, који између себе носе хаљину да га покрију. Десном лицу је оштерећа глава. У позадини је архитектура. Од живописа из времена архиепископа Данила II, на спољној страни приправе је најбоље очувана композиција Пијанство Нојево. Трагови натписа су читљиви : *Праведни Ноје* (сл. 1).

Веома је вероватно да су на зидовима разрушене и готово изнова президане приправе из 1561. године⁵⁶ биле приказане и друге сцене из Нојевог живота. У Дечанима је представљено дванаест сцена о Ноју. Услед мањег зидног простора, тај број је свакако био мањи у Пећкој патријаршији; дате су најважније сцене из Нојевог живота у сажетом облику. Циклус о Ноју је најопширније сликан у Дечанима. Ту су сцене: Бог позива Ноја да начини ковчег,⁵⁷ Ноје чини припрему за градњу ковчега,⁵⁸ Градња ковчега,⁵⁹ Ковчег затапају смолом,⁶⁰ Ноје са својом породицом и разним животињама стоји пред ковчегом,⁶¹ Ноје после

⁵⁴ Пс. 2,8—9; 109 (110), 1—2.

⁵⁵ В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 253.

⁵⁶ Исто, 248; С. Р. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Нови Сад 1965, 162.

⁵⁷ 1 Мој. 6,13—22; В. Р. Петковић, *Манастир Дечани II*, Београд 1941, таб. CCLX.

⁵⁸ В. Р. Петковић, *нав. дело*, таб. ССХСII.

⁵⁹ Исто, таб. CCLX.

⁶⁰ Исто, таб. CCLXII.

⁶¹ 1 Мој. 6,18—22; 7,1—16; В. Р. Петковић, *нав. дело*, таб. CCLXIII.

четрдесет дана отвара прозор на ковчегу и испушта гаврана,⁶² Излазак Нојев из ковчега,⁶³ Ноје приноси жртву захвалности,⁶⁴ Ноје бере грожђе српјом,⁶⁵ Пијанство Нојево,⁶⁶ Ноје проклиње сина Хама,⁶⁷ Ноје благосиља синове Сима и Јафета.⁶⁸

Са дечанским циклусом могу се поредити само две сачуване сцене у Пећи: Ноје бере грожђе и Пијанство Нојево. Разлике су у детаљима; дечанске композиције су наративније и опширније. Берба грожђа је илустрована у горњем делу сцене, у позадини је архитектура, један младић цеди грожђе у суд с високим постољем, а пред њим стоји Ноје и пије вино из чаше. У доњем делу композиције је Ноје како лежи на земљи. Сликара је изражајно приказао Хамов подсмех оцу, јер Хам обема рукама показује његову голотињу (нагост). Насупрот Хаму, браћа Сим и Јафет поштују оца, окренули су главе да не виде његову голотињу и доносе хаљину да га покрију.⁶⁹ У Пећи је сачувана можда најважнија сцена из циклуса Нојевог живота: Хамов грех јер се ругао оцу, а тај грех се поистовећује са оцеубиством. Он га није физички убио него морално својим поступком, тиме што га је понизио. „Јер бих волео умрети него да неко моју славу уништи“.⁷⁰ Бог је наредио да деца поштују родитеље,⁷¹ па се ругање њима строго кажњава. „Казано је, око које се руга оцу и неће да слуша матере, кљуваће га гавран с потока и јести орлићи“.⁷² Хам је пример како се не поштује отац, па је Ноје проклео и њега и његовог сина Ханана да им потомство буду најпрезреније слуге потомака Симових и Јафетових.⁷³ Благосиљајући друга два сина, Ноје је предсказао да ће се у Симовом потомству родити Месија, а да ће Јафетови потомци бити најмнобројнији, да ће владати насељима Симовим и уживати милост Божју.⁷⁴

За нас је важно да објаснимо зашто је архиепископ Данило II при живописању своје припрате изабрао овај старозаветни догађај и какву поуку и симболику казује. Ми ћемо доказати да је ова старозаветна тема месијанска пошто је Ноје праслика Христа. Нојева нагота (голотиња) је тип Христа распетог на крсту, одећа му је била скинута, а преко бедара је имао платно (пери-

⁶² 1 Мој. 8,6—7; В. Р. Петковић, *нав. дело*, таб. CCLXII.

⁶³ 1 Мој. 8,18; В. Р. Петковић, *нав. дело* CCXCIV.

⁶⁴ 1. Мој, 8,20—1.

⁶⁵ 1. Мој. 9,20; В. Р. Петковић, *нав. дело*, таб. CCLXIV.

⁶⁶ 1 Мој. 9,21—3; В. Р. Петковић, *нав. дело*, таб. CCLVI.

⁶⁷ 1 Мој. 9,25; В. Р. Петковић, *нав. дело*, таб. CCLVI.

⁶⁸ 1. Мој. 9,26—7; В. Р. Петковић, *нав. дело*, таб. CCLXIV; о сликању праведног Ноја и сцена из његовог живота вид. *Lexikon der christlichen Ikonographie* IV, Rom, Freiburg, Basel, Wien 1972, 611—622.

⁶⁹ 1 Мој. 9,21—3; В. Р. Петковић, *нав. дело*, таб. CCLVI.

⁷⁰ 1 Кор. 9,15.

⁷¹ 2. Мој. 20,12.

⁷² Приче 30,17.

⁷³ 1 Мој. 9,24—7.

⁷⁴ 1 Мој. 9,21—7.

зому).⁷⁵ Ноју се подсмевао Хам, а распетом Христу ругали су се Јевреји,⁷⁶ док су га неки многобошци поштовали. Са Хамом је осуђен и његов син Ханан, као и распусни култови праћени пијанством и грехом који се супротстављају чедности чији је узор био Ноје.⁷⁷ Поштовање само једног Бога до Христовог рођења сачувало се у Симовом потомству из кога су потекли Аврам, Исак, Јаков и сви старозаветни праведници.

Текст о Нојевом пијанству, 1 Мојсијева 9, 18—19 и 10,1 сачињава једну од паримија на вечерњи у среду четврте недеље ускршњег поста, то јест данима који су посвећени покајању. Тада велики грешници приликом богослужења стоје у припрати као месту које је намењено покајницима. То објашњава зашто је ова тема илустрована на припрати Пећке патријаршије.

Иако смо објаснили композицију *Пијанство Нојево* приказану у Пећи, ми ћемо тумачити циклус о праведном Ноју који је илустрован у манастиру Дечанима, а који В. Р. Петковић није објаснио у својој књизи *Манастир Дечани II*.

Многи догађаји из Нојевог живота су праслике Христа, Богородице и цркве. Припрата коју је дозидао архиепископ Данило II обухватала је све три цркве и била посвећена Богородици, као и његова задужбина црква Богородице Одигитрије. Фреске које су украшавале припрату нису биле случајно одабране; на месту где су сликане, оне чине идејну целину са осталим живописом. Навешћемо неке појединости из Нојевог живота које су типови Богородице и Христа: ковчег је праслика Богородице, а Ноје Христа; људи који су били с Нојем су Јудејци који су поверовали у Христа, а животиње и птице су тип многобожаца; у ковчегу је за време и после потопа био Ноје, а Богородица је у себи носила оваллоћеног Богочовека; у ковчегу су се спасли сви који су били у њему, а Христос је спасао цео свет од потопа греха и ропства смрти.⁷⁸

Нојево рођење и живот имају смисао праображења Христа и његове цркве. Кад му се родио син, Ламех му је наденуо име Ноје и рекао: „Овај ће нас одморити од послова наших и трудова руку наших на земљи, коју прокле Господ.“⁷⁹ А Христос

⁷⁵ Мт. 27,35; Кипријан Картагенски, *Epistol. LXIII*.

⁷⁶ Мт. 27,28—31; С. Смирнов, *Предъизображение Господа нашего Иисуса Христа и церкви его в Ветхом завете*, Москва 1852, 66.

⁷⁷ 1 Мој. 6,8—9; Јевр. 11,7.

⁷⁸ Симеон Нови Богослов, *Traites Théologiques et Ethiques*, ed. Darrouzès (Sources Chrétiennes 129), Paris 1967, 9—19. Ковчег је такође праслика Богородичина: Радуј се, ковчеже, Богом начињени стана, радуј се, управитељко поново сазданог света, од које дође Христос — Нови Ноје, који испуњава више свет нераспадљивошћу. У ковчегу се спасао Ноје и деца његова од потопа, преко Богородице се спасавају од вечне пропасти сви који слушају глас Божје благодати. Од спасеног Ноја од потопа постао је нови род, од Христа који се родио од Марије Деве, постала су деца Новог завета.

⁷⁹ 1 Мој, 5,29.

ће одморити све који су уморни и натоварени,⁸⁰ спасавајући их од греха.⁸¹ У Нојево време, народ је живео у безакоњу (греху),⁸² као и у време пред Месијин долазак. Ноје је био човек праведан и безазлен, живео је свагда по вољи Божјој,⁸³ што је праобраз Христове светости.⁸⁴ Ноје се назива проповедником правде,⁸⁵ а Христос је савршенији од њега будући да је праведник који није учинио грех, нити се нашла превара у његовим,⁸⁶ затим учитељем истине⁸⁷ и проповедником покајања.⁸⁸ Као што су се праведном Ноју подсмевали савременици,⁸⁹ тако је и Исусово учење изазивало отпор и негодовање Јевреја.⁹⁰

Ноје је саградио ковчег по Божјој заповести,⁹¹ а Христос је на Земљи основао цркву које је створена његовом крвљу.⁹² Дрво гефер од кога је саграђен ковчег је праслика крста на коме је основана црква. Као што су Ноје и његово потомство спасени од постопа у ковчегу од дрвета, тако се Христова смрт на крсту догодила ради спасења људи.⁹³ Нојев ковчег с многим преградама⁹⁴ „означава степене блаженства на небу и многе станове у кући оца мога на небу“.⁹⁵ Врата која је Ноје саградио са стране на ковчегу⁹⁶ су Христова праслика: „Ја сам врата, ко уђе кроз мене спашће се“.⁹⁷ Ковчег је био саграђен на три боја (спрата) што је симбол Свете тројице која је учесник у спасавању Нојеве породице. Као што је Ноје примио у ковчег чисте и нечисте животиње и птице,⁹⁸ тако је и Спаситељ примио у цркву праведнике и грешнике који се кају⁹⁹ пошто је дошао на свет да би спасао грешнике.¹⁰⁰

Кад је Ноје ушао у ковчег започео је потоп и настало је уништавање грешног човечанства, а припремљено је ново човечанство у ковчегу, што симболише тајну крштења¹⁰¹ у којој се

⁸⁰ Мт. 11,28.

⁸¹ Лк. 1,30—1; Мт. 1,21.

⁸² 1 Мој. 6,1—12.

⁸³ 1 Мој. 6,9.

⁸⁴ Јевр. 11,7.

⁸⁵ Јевр. 11,7; 2 Петр. 2,5.

⁸⁶ 1 Петр. 2,22; Лк. 23,41; Јн. 8,46; 2 Кор. 5,21; Јевр. 4,15.

⁸⁷ Јн. 14,6; 8,45; 1 Петр. 2,22.

⁸⁸ Мт. 9,13; Мк. 1,15; Лк. 13,3,5.

⁸⁹ 1 Петр. 3,20.

⁹⁰ Мт. 9,14; 11,18; Јн. 8,59; С. Смирнов, *Предъизображение*, 57—58.

⁹¹ 1 Мој. 6,22.

⁹² Дел. ап. 20,28; 1 Петр. 3, 18—9; Тертулијан, *De bapt.* с., 8.

⁹³ Мт. 20,23; Лк. 24,16,46; Дел. ап. 17,3; 26,13; 1 Тим. 2,6; Тит. 2,14; Мт. 27,26,35; Мк. 15,15,24—5; Лк. 23,33; Јн. 19,18; С. Смирнов, *нав. дело*, 59.

⁹⁴ 1 Мој. 6,14.

⁹⁵ Јн. 14,2; С. Смирнов, *нав. дело*, 60.

⁹⁶ 1 Мој. 6,16.

⁹⁷ Јн. 10,7,9.

⁹⁸ 1 Мој. 7,8—9.

⁹⁹ С. Смирнов, *нав. дело*, 61.

¹⁰⁰ Мт. 1,21; Лк. 9,56; 1 Тим. 1,15.

¹⁰¹ 1 Петр. 3,20—1.

сахрањују греси онога који се погружава у води, у њој се сахрањује стари човек, а у цркву уводи нови који хода обновљеним животом.¹⁰² Ноје је направио ковчег и спасао своје потомство, а Христос је основао цркву да би спасао све људе.

Као што је Нојева лађа пловила површином воде и таласима¹⁰³ тако се и црква на Земљи бори против разних стихија и непријатеља, а у пристаниште је уводи Христос,¹⁰⁴ Пуштање гаврана из ковчега који се потом вратио симболише Ђаволов пад. Голубица која се други пут вратила у ковчег с маслиновом гранчицом у кљуну¹⁰⁵ је симбол мира; голуб је такође симбол Светог духа,¹⁰⁶ а Богородици се у црквеним песмама даје епитет голубице.

Жртва коју је Ноје принео Богу после потопа и обећао му да више неће клети земљу,¹⁰⁷ праслика је савршенства новозаветне жртве у којој је Христос принео самог себе на жртву Оцу,¹⁰⁸ а Христос је као посредник завета¹⁰⁹ склопио нов, вечни завет.¹¹⁰

Две сачуване композиције на припрати архиепископа Данила II са спољње стране, *Пијанство Нојево* и *Сан цара Навуходоносора*, дају могућности да се наслуте идеје велике средњовековне учености.

LE SONGE DU ROI NEBUCADNETSAR ET L'IVRESSE DE NOÉ DANS LE NARTHEX DU PATRIARCAT DE PEĆ

Résumé

Le narthex de Peć, fondation de l'archevêque Danilo II, que les chroniques comptent parmi les plus beaux, qu'on n'en trouve nulle part de pareil, fut construit vers 1330 et peint avant 1337. Sur la colonne extérieure occidentale et sur la colonne du sud vers le nord est restée une partie de fresque originales qui ont beaucoup pâli. Le narthex fut, pour la majeure partie, démoli au XV siècle, et restauré en 1561 pendant le patriarcat de Makarije Sokolović. Dans le présent travail l'auteur traite de deux compositions de l'Ancien Testament: Le Songe du roi Nebucadnetsar et l'Ivresse de Noé.

1. *Le songe du roi Nebucadnetsar*

Il est peint en deux scènes. La première représente le roi Nebucadnetsar dormant et faisant des songes et la seconde le prophète Daniel interprétant au roi Nebucadnetsar son songe. Sur le lit, à côté du roi, se trouve un ange, par l'intermédiaire duquel Dieu communique avec le roi en rêve. Dans la deuxième scène, le roi est assis sur son trône, devant lui est le piédestal avec la statue et le prophète Daniel. Le sujet de la scène est emprunté au livre du prophète Daniel 2, 2—47.

Le Prophète Daniel a expliqué au roi que que la statue représentait quatre royaumes qui seraient détruits et après ceux-ci il commencerait le

¹⁰² Ртм. 6,4—6; С. Смирнов, *нав. дело*, 62.

¹⁰³ 1 Мој. 7,18.

¹⁰⁴ С. Смирнов, *нав. дело*, 63.

¹⁰⁵ 1 Мој. 8,7—12.

¹⁰⁶ С. Смирнов, *нав. дело*, 64.

¹⁰⁷ 1 Мој. 8, 20—21; С. Смирнов, *нав. дело*, 65.

¹⁰⁸ Јевр. 7,27; 9,14,26; 10,8—10.

¹⁰⁹ Јевр. 7,22; 8,6; 9,15; 12,24.

¹¹⁰ Јевр. 13,20.

nouveau royaume divin. La tête d'or pur sur la statue signifie le premier royaume babylonien de Nebucadnetsar. Le deuxième royaume, dont les bras et la poitrine sont en argent est le royaume persan. Le troisième, dont le ventre et les hanches sont de cuivre est l'empire macédonien et le quatrième dont les tibias sont de fer et les pieds en partie de fer et en partie d'argile est l'empire romain. Tous ces royaumes ont été détruits par la pierre qui s'est détachée de la montagne, qui a grandi et rempli toute la terre. C'est le royaume de Messie.

Sur la fresque abîmée de Peć on ne voit pas si sur la montagne est peint le médaillon de la Vierge Montagne qu'on peint d'habitude dans ces scènes avec le Christ Pierre. La Vierge Montagne est peinte sur les fresques dans l'Église de la Vierge Périblepta (St Clément) à Ohrid en 1295 et au monastère de Dečani en 1348—50. La Vierge Montagne est peinte de trois façons: comme illustration du Songe du roi Nebucadnetsar (Dan. 2,31—47), devant le buste du prophète Daniel dans la composition «Les prophètes, Mère de Dieu, t'ont annoncée d'en haut» et comme illustration du psaume 67 (68), 17 aux psautiers avec illustrations.

Tous les détails de la composition du Songe du roi Nebucadnetsar sont le mieux interprétés et complétés par le cantique plein de symbolisme: **КАМЕНЬ НЕРВКОСТЕЧНЫЙ ѿ нескѣлыхъ горы, тебѣ дѣво, кровоголный ѿстѣсася, Христосъ совѣщивый разстоуцася естетства; тебѣ вселашсѣя Богородице величашсѣя.**

Le Christ est nommé (et peint dans certaines scènes du Songe du roi Nebucadnetsar) pierre dont les propriétés sont la dureté et l'indestructibilité. Il est la pierre angulaire de l'Église. La Montagne est la transfiguration de la Mère de Dieu la pierre du Christ, qui détruira la statue et tous les royaumes. La Mère de Dieu mit au monde le Christ Messie, dans lequel sont réunies la nature divine et la nature humaine, qui a fondé le royaume spirituel.

2 L'Ivresse de Noé

Fresque peinte sur le mur au-dessus de l'arc du mur occidental et de la première colonne maçonnerie. Deux détails sont représentés: Noé cueillant les raisins et l'Ivresse de Noé. Il est couché nu sur la terre. Son moyen fils Cham se moque de lui, tandis que ses deux autres fils, Sem et Japhet, couvrent leur père (1, Moïse, 9,18—29). Peut-être sur le mur occidental original du narthex de Daniel ont été peintes encore quelques scènes de la vie de Noé, comme au monastère de Dečani, où se trouve un cycle composé de douze scènes.

Le péché de Cham de s'être moqué de son père est grand et s'identifie au meurtre du père, bien qu'il ne l'eût pas tué physiquement mais psychiquement, l'ayant humilié. Les enfants qui n'honorent pas leur père sont voués à la damnation. Noé a maudit son fils Cham et béni Sem et Japhet.

Noé nu, que son moyen fils raillait et les deux autres le couvraient, représente le Christ qui a péri sur la croix; on lui avait ôté ses vêtements, il n'avait qu'un morceau de toile autour des hanches. Cham se moquait de Noé et les Juifs raillaient le Christ crucifié. Le moyen fils de Noé est l'image du peuple juif qui avait consenti au meurtre du Christ. En la personne de Cham sont maudits lui-même et son fils Canaan, dont les cultes libertins étaient accompagnés d'ivrognerie et de débauche qui s'opposent à la vigilance dont Noé était le modèle.

Dans le présent travail l'auteur a interprété aussi le sens symbolique de toutes les douze scènes de la vie de Noé, peintes au monastère de Dečani, ce que V. R. Petković avait omis de faire dans son livre le Monastère de Dečani. Ce sont les scènes: Dieu invite Noé à construire l'arche, Noé fait des préparatifs pour la construction de l'arche, Construction de l'arche, Noé goudronne l'arche, Noé avec sa famille et différents animaux et oiseaux devant l'arche, Noé lâche le corbeau de l'arche, Sortie de l'arche, Noé offrant les holocaustes, Noé cueillant les raisins, Ivresse de Noé, Noé maudit son fils Cham et bénit Sem et Japhet.

Динко ДАВИДОВ

Балканолошки институт САНУ
Београд

СРПСКА ВАРОШ „ТАБАН“ НА ГРАВИРАМА БУДИМА

На будимској страни, у удолини између јужног брега Свети Гелерт на чијој је купи некад подигнуто усамљено утврђење, и северног на чијем се темену развио моћан град са катедралом, краљевском палатом и другим већим јавним зградама и лепим господским кућама, склупчало се мало насеље, нека врста подграба у које су Срби од давнина пристизали и ту се насељавали. Како угарски извори казују, најпре су се тамо задржавали Срби дунавски шајкаши — *Rascianis Nazadistis* — које је призивао угарски краљ Матија и насељавао у Српски Ковин, Будим, Острогон, Коморан и Бур.¹ Нешто касније, за дуге турске владавине Угарском, остало је много историјских вести о Србима који су се у вароши на горњем Дунаву још бројније досељавали и остајали у подграбима, у својим махалама, најчешће као мартолози, трговци, занатлије, међу којима је било и духовника из манастира са Балкана.² Од четврте и пете деценије XVII века, овде је био седиште Будимске епархије, у саставу обновљене Пећке патријаршије, духовно средиште Срба настањених у овим најсевернијим областима раних сеоба.³

За време велике сеобе 1690. године, Срби су баш будимску обалу многољудно населили. У наредном XVIII столећу, овде је већ уобличена живописна насеобина са кривудајим сокацима под брегом и на Дунаву, али и са православном Саборном црк-

¹ J. Szentklárai, *A Dunai hajóhadak története*, Budapest 1886; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици угарских краљевских шајкаша*, Гласник СУД, књ. 67, Београд 1887, I—LXXXIX.

² Д. Поповић, *Војводина у турско доба*, Војводина I, Нови Сад 1939, 231—239; Д. Давидов, *Срби у Коморану у XVI и XVII веку*, *Balkanica* XII, Београд 1981, 59—86.

³ Р. Грујић, *Духовни живот*, Војводина I, Нови Сад 1939, 396.

вом која је надвисила барокне куће трговаца и надалеко познатих мајстора. Била је то Српска варош — Табан. Положај и изглед те вароши приказани су на свим гравирама Будима, најчешће с натписом Raitzen Stadt — Ráczváros.

Због особеног геополитичког положаја, на разделници где су се путници, посланици, путописци и радозналци из средње Европе спуштали Дунавом ка југоистоку, Будим је често био описиван, али и приказиван на гравирама које су се још од XVI века појављивале у разним западноевропским књигама и колекцијама. Карактеристичне ведуге овог града приказане са све четири стране, са натписом OFFEN — BUDA, биле су веома тражене и због тога често умножаване, особито после ратних најезди и опсада. Цртали су их разни уметници, али и вештији самоуци, да би потом гравери преносили цртеже на бакарне плоче, а касније на камене и челичне, при чему су их допуњавали и дотеривали по свом графичком осећању. Те интервенције графичара испољавале су се најчешће само у детаљима који су уношени ради освежења и допадљивости иначе доста строгог цртежа градске силуете. Разумљиво, на оним старијим гравирама има извесних непрецизности у приказу архитектонског склопа будимског града и подграђа, као и недоследности у приказу перспективног изгледа. А оне многобројне графичке композиције из ратне историје Будима и Пеште са краја XVI и са краја XVII века, с приказом распореда трупа, појединих фаза битке, сукоба коњице и пешадије и артиљеријског бомбардовања, настале су по скицама и опису очевидаца ових драматичних збивања, али и по цртежима војних топографа и инжењера. Млађе ведуге, литографије и челикорезе из XIX века одликује изузетна цртачка прецизност. На тим графикама су постигнути реалистички изгледи појединих архитектонских објеката и града као целине, што се, разумљиво, односи и на приказе Српске вароши.

На графичким ведугама Будима утиснута је жива ликовна хроника, садржајна, изворна и сликовита. Сугестивним графичким рукописом, на овим листовима је описан развитак Будима и Пеште са подграђима. На тој графичкој хроници могу се сагледати ратне, привредне и културне мѐне и догађаји. Ту је трајно уцртан ишчезли свет, а заустављена прошлост показује своје неизмењено лице. Листови се смењују као хронолошки календарског и показују историјске слојеве: позноготски угарски град Беле IV и Матије Корвина; битке и пад Будима под Турке; варош левантско-исламског лика са џамијама и хамамима; узалудне опсаде и даље трајање турског господарства; одсудну битку и ослобођење; велике и брзе промене у току којих је будимско брдо, готово напречац, одбацило сва турска обличја и за кратко време постало место на којем се развио западноевропски град са палатама и црквама.

Гравире Будима и Пеште, радови аустријских, немачких италијанских, француских и низоземских мајстора, у едицијама познатих европских издавача, израђене у неколико стотина посебних мотива, умножаване су у хиљадама листова.⁴ Оне представљају незаобилазна и изузетно важна историјско-уметничка сведочанства. На њима је поред осталог, упечатљиво приказано некадашње постојање Срба у будимском Табану. То су, на жалост, сада само успомене на заувек несталу варош, која као да је потонула у Дунав, или ишчезла у облацима изнад будимских брегова. Јер, треба одмах рећи, будимоки Табан више не постоји. Урбанистичком регулацијом овог дела града, тридесетих година овог века, с лица земље је уклоњена Српска варош, а монументална српска црква, подигнута 1742. године, веома оштећена бомбардовањем 1944, срушена је неколико година касније.⁵ На овом историјском месту сада је зелена површина, а витки лук надвожњака који спаја мост краљице Ержебет са Будимом прелази баш преко места на којем се некада налазила српска православна Саборна црква. У земљи су остаци њеног темеља, а у темељу бакарна плоча о почетку градње, узидана 1. маја 1742. године.

Табан и српска црква постоје само у старим књигама, архивској грађи — и на овим гравирама. У историјском помћењу. А то памћење ове успомене на хартији уверљиво и трајно обезбеђују. Због тога су и предмет овог разгледања.

Гравире Будима до ослобођења од Турака (1686)

Изузетан историјски значај има изглед будимског града на дрворезној гравире неубичајено великих димензија, рад Едварда Шона (E. Schön), нирибершког сликара и цртача, посвећена великој опсади и паду Будима у турске руке, с карактеристичном инскрипцијом *Ein ware Con trafactur oder verzeychnus der Koniglichten Stat Ofen in Ungern ir belegerung sampt dem ungluckhafftigen Scharmuetzel des plutarstigen Tuercken mit dem Konigklichen heerleger im September des 1541. jars.*⁶ Стари утврбени град готске архитектуре приказан је на овој ведути са западне стране, у току битке. Самом урбанистичко-архитектонском изгледу будимског града тешко је утврдити степен аутентичности, односно произвољности, али је преовладало ми-

⁴ Научни каталог гавира Будима објавио је Rószta György; његова књига *Budapest régi látképei* (1493—1800), Budapest 1963, послужила ми је као основни приручник у току рада на овом тексту; користим прилику да се и на овом месту захвалим др Рожи на колегијалној предисретљивости за време мог рада у Magyar Nemzeti múzeum-u (Történelmi képcsarnok).

⁵ *Magyarország műemléki topografijája* IV, Budapest műemlékai I, Budapest 1955, 755.

⁶ U. Thieme и F. Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler* XXX, Leipzig 219; R. György, *нав. дело*, 37—38, т. III.

шљење да је основна схема веродостојна. Ова графика је била веома популарна средином и у другој половини XVI века, свакако због актуелних политичко-војних збивања, пада Будима и опсаде Беча, али је била позната и у западноевропским граверским радионицама, где је узимана као предложак за касније ведуте Будима.

У првој великој графичкој едицији CIVITATES ORBIS TERRARUM из 1572. године налази се гавира Будима, а композиција је највероватније позајмљена са дрвореза Едварда Шона.⁷ Град је тада био већ тридесет година у турским рукама као седиште Будимског пашалука и из године у годину примао је изглед оријенталне вароши, што на овој гавири није представљено. По свему судећи, аутор бакрореза није видео будимски град, али је ова импозантна колекција, која је до 1617. издата у шест томова, са 363 ведуте, дала овој графици Будима велику популарност. На месту будућег Табана, веродостојно су нацртани велики поток и неколико кућица испод брега — зачетак будућег варошког насеља.

Крајем XVI и почетком XVII века, Будим је поново ушао у жижу интересовања европског политичког јавног мишљења, што је, поред осталог, стварало и повољне услове за појаву нових бакрореза са изгледом овог града. Гравире умножаване у већим тиражима су још више подстицале радозналост образованије публице за град тако близак западној Европи, а тако духовно удаљен и стран, јер му је турска владавина дала свој архитектонски и духовни лик. Занимање за Будим порасло је превасходно због оних опсада у којима је царска војска уз помоћ дунавских шајкаша из Коморана, међу којима је било и српских ратника, покушала да истера турску посаду и да ослободи град. Плима надања да ће Турци бити овде поражени расла је из дана у дан, особито кад су били потиснути из једног дела горње вароши. Опасна офанзива царске војске је потом јењавала, а нове турске групе на челу са великим везиром Ахметом повратиле су изгубљено и доспеле поново до под Коморан, где је 1605. године на дунавским шајкама склопљен мир.⁸ Тих година је у Каселу објављена импозантна *Ungarische chronica* у којој је бакрорез Будима са натписом OFFEN. В. изразите аутентичности и графичке прецизности, рад писца хронике и бакроресца Вилхелма Дилиха (W. Dillich), који је очито ову ведуту нацртао по природи коју годину раније. На будимском брду, са западне стране, приказан је град у којем се истичу витке вертикале новоподигнутих минарета, али и старих готских цркава, док се на другој страни Дунава, у тврђави готово квадратне основе, назиру сличне пештанске грађевине. Пажњу, међутим, привла-

⁷ R. György, *Régi várképek*, Budapest 1955, 1—8 (I Budavár látképe nyugatról).

⁸ Г. Витковић, *нав. дело*, LVII.

чи удолица испод брега Свети Гелерт, где је графичар приказао подграбе које се први пут јавља, са две топографске ознаке: Die underste Vorstadt и Warme bader.⁹ Из овог насеља се око старих купки развила варош коју су Турци називали Табахана — будимски Табан.

У књизи *Ungarische Chronika* налази се још једна ведута Будима, рад Вилхелма Дилиха, нацртана са северне стране са приказом подграба испод брда које су Турци називали Гергелез. Топоним Табан се још не јавља на бакрорезима овог периода, али је Дилих међу првима означио ово насење као „топла купатила“, што су и остали бакроресци прихватили.¹⁰ Та одредница је разумљива будући да су баш у то доба старе будимске топле лековите купке биле обнављане и уобличаване у архитектонски облик турских хамама. Такве су их путописци са Запада угледали. Када су их изградили по свом азијском типу, Турци су их назвали *Дебахане иличаци*, а другу, у непосредној близини, *Јесил дерекли илица*,¹¹ које су немачки гравери појединостављено означавали као Warme Bader.

Од Дилиха је и гравира невеликих димензија *Mahsstab zu diesem abrissder stadt Ofen sampt den Lagern. Ao. 1602*, у књизи *Kurtze Beschreibung und eigentliche Abrisse dero Lander und Festungen, so der Turcke biss dahero in Europa, besonders aber in Ungern... mit krieg angefochten... sampt der Ungarischen Chronica... објављеној у Каселу 1609. године. Панорама Будима и Пеште сагледава је из горње „птичије“ перспективе, а на табанском подграбу су две ознаке *Dieses orts pflegt die schiffbruck zu sein — Die undere vorstadt, in deren warme bahde*.¹² У то поратно доба јавља се читав низ бакрорезаца који користећи разне предлошке, а свакако и нове изворне цртачке податке, са успехом приказују град, опсаду и бојеве. Може се наслутити да су неки цртачи били на прилазима Будима.*

Опсада Будима из 1598. године је мотив гравире нирнбершког мајстора Јохана Сибмахера (J. Sibmacher) објављене у чувеном делу Јеронима Ортелиуса (Hieronymus Ortelius) *CHRONOLOGIA oder historische beschreibung... које је штампано у Нирнбергу 1602. у издавачкој кући Валентина Фурмана (V. Fuhrmann)*.¹³ Нема сумње да је и у овом случају као предлошак послужила Дилихова ведута, са додацима који илуструју опсаду. Без имена су приказане, управо прецртане, ниске куће подграба испод брда Гергелеза, са уобичајеном ознаком *Die under vor Statt — Warme Bäder*. Овде треба подсетити на то да је у капиталном Ортелиусовом делу, поред осталих гравира европских

⁹ Gy. Rozsa, *Budapest régi látképei (1493—1800)*, Budapest 1963, 44, t. XII.

¹⁰ Gy. Rózsa, *нав. дело*, 105, т. X.

¹¹ *Budapest enciklopédia*, Corvina kiadó, Budapest 1981, 384—385.

¹² Gy. Rózsa, *нав. дело*, Т. XXI.

¹³ *Isto*, 44, Т. XIII.

градова, објављена и ведута Београда.¹⁴ Само годину дана касније аугзбуршки гравер Вилхелм Петер Цимерман (W. P. Zimmermann) израдио је бакрорез са приказом опсаде у књизи *Etwaographia Aller deren Ungarischen Stat, Vostunge, Castellen und Hauser . . . im Jar Christi 1603*. Висина будимског града је нешто наглашена на Цимермановом бакрорезу, но ова ведута се ипак намеће пажњи због тога што је на њој, изгледа први пут, нацртана Мустафа-пашина џамија у табанском подграђу, док су ознаке овог места остале исте.¹⁵

Читава серија гравира-реплика на тему опсаде Будима из последњих година XVI и првих година XVII столећа често је објављивана и после склопљеног мира. Ипак, посебну пажњу привлачи бакрорез BUDA, OFEN у књизи *Neuwe ARHONTOLOGIA COSMICA . . .* штампаној у Франкфурту на Мајни 1638. године. Аутор гравире је Матеус Мериан (M. Merian), веома познат не само као гравер него и као власник штампарије и издавач књига одабране садржине.¹⁶ У то доба, после неуспеле опсаде, Будим и његово подграђе су у успону турске градње, што се види и на Мериановом приказу. У подграђу су се развиле кожарске радионице, а отворени су и ћурчијски дућани, распоређени уз Дунав и на Тимар потоку, који су мештани називали Баволски јарак због честих изливања и поплава.¹⁷ Турци су кожарско подграђе називали Дебакхане, а Срби испрва Табахана варош, а после су усвојили мађарски назив Табан. У табанској вароши било је тада Срба у већем броју, а поред занатлија истацили су се и трговци који су „били робени посредници у трговини између Истока и Запада“.¹⁸ Срби су, нема сумње, тада у Табану имали своју богомољу, која као да се назире на минуциозном цртежу Мериановог бакрореза. Уосталом, има много историјских вести на основу којих се може закључити да су у Будиму тада постојале српска општина и црква. Из тог времена је и писмо патријарха јерусалимског Доситеја, који умољаваше Србе у Будиму да дају милостињу за цркву Светог Гроба. Такве се молбе, колико је познато, упућују само у она места у којима постоји црквеноопштинска организација.¹⁹ У исто време, извор-

¹⁴ Д. Медаковић, *Сведочења*, Београд 1984.

¹⁵ Gy. Rózsa, *нав. дело*, 45—46.

¹⁶ U. Thieme и F. Becker, *нав. дело*, XXIV, 413; Gy. Rózsa, *нав. дело*, 48—49.

¹⁷ Budapest enciklopédia . . . , 384—385.

¹⁸ О Србима у Угарској у XVIII веку, Душан Поповић још наводи: „Они се убрзо јављају као трговци у Столном Београду, Рац — Ковину и Коморану“; Д. Поповић, *Војводина у турско доба . . .*, 286.

¹⁹ „Писмо патријарха јерусалимског Доситеја од године 1640. на грчком језику, којим умољаваше будимске Србе да у будуће дају милостињу на свети гроб. Ово је писмо најстарије и једино у архиву будимском, које доказује, да је и у Будим било имућних Срба православне вере и пре Чарнојевићеве сеобе“; Г. Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива*, Гласник СУД, књ. III, Београд 1873, 34.

на грађа о будимском српском општеству у XVII веку доноси вести о епископима који су онде резидирали. То су Севастијан и Симеон око средине века, затим Виктор, који је као будимски епископ осветио српску цркву у Коморану 21. новембра 1665. и, најзад, познат је будимски епископ Кирил непосредно пре велике сеобе.²⁰ Због ових чињеница не треба сумњати да је у будимском Табану постојала српска црква око средине XVII века.

Са краја тога века, непосредно пре опсаде и дефинитивног изгона Турака из Будима, има неколико ведуге града које привлаче пажњу због приказа Табана. Италијански мајстор Бовани Бакомо де Роси (G. G. de Rossi) израдио је 1683. године бакорез са натписом VERO DISEGNO E PIANTA DELLA CITTA DI BUDA овог OFFEN е PEST са додатном инскрипцијом на десној страни приказа *Altra Veduta della Citta di BUDA*.²¹ Цела композиција је замишљена као панорама посматрана из горњег угла. Приметна је граверова намера да реалистички прикаже Будим и Пешту. Ипак изненађују величина и изглед зграда у Табану које су, нема сумње, тада биле скромнијих димензија и облика. Табан ни на овој гравирани још није добио свој прави назив; задржана је стара немачка ознака, исписана на италијанском: *Bagni caldi*.²²

Други италијански бакорезац Лодовико Матоли (L. Mattoli)²³ издао је готово у исто време ведугу BUDA, E PEST у две варијанте, али без већих графичких претензија. То је стандардан рад по старијем предлошку, једна од реплика панораме града са северне стране. У даљини, испод брега, тек се назире табанско подграђе, са високим минаретом Мустафа-пашине џамије и са два хамама. Легенда—гумач само понавља натпис са претходне ведуге *Bagni caldi*.²⁴

У књизи *L' UNGHERIA COMPENDIATA DAL SIG. CONTE ERCOLE SCALA*...²⁵ штампаној у Модени 1685. налази се слика BUDA, O OFFEN, рад трећег италијанског графичара Франческа Гинотија (F. Guionotti).²⁶ То је конвенционална књижна илустрација израђена по непознатом узорку чију је популарност обезбедила ова, у оно време веома позната историјска компилација. Позицију табанског насеља и на овој гравирани означава

²⁰ „Први поуздани помен о будимским владикама имамо тек из друге половине 17 века у старом летопису манастира Грабовца. Тамо се каже, да су за време игумана Василија, од 1649—1664, два пострижника тога манастира постали епископи будимски“; Р. Грујић, *Духовни живот*... 396.

²¹ Gy. Rosza, 52, T. XXVI.

²² Исто, 262.

²³ U. Thieme i F. Becker, „nav. delo, XXIV, 267.

²⁴ Gy. Rózsa, nav. delo, 117, 119.

²⁵ B. O. Kelényi, *Buda és Pest 1686 visszafoglalásának egykorú irodalma 1683—1718* (Књ. а Fővárosi Könyvtár ékvönyvéből) Budapest 1936, 88.

²⁶ U. Thieme i F. Becker, nav. delo, XV, 288.

L'VNGHERIA COMPENDIATA

DAL SIG. CO. ERCOLE SCALA,

È nuouamente ristampata con l'accrefcimento d'altre Città,
oltre le più rimarcabili di quel Regno, che cadono
scolpite all' oculare inspezione,

Come pure desiderata l'istoria d'ogni suo Re gnante, insieme con le più elatte
promagane, che valucialmente ne raccompagnano il Padre,
Re, e Costumi di quei Popoli.

VIENNA LIBERATA DALL' ASSEDIO;
Et imperfessionato l'intrapreso di BVDA;

Enti finei gli orolii progressi fatti dall' Armi Cesaree
nel medesimo Regno l' Anno 1685.

DEDICATA
ALL' ALTEZZA SERENISSIMA

DI FRANCESCO II.
D'ESTE
DVCA DI MODONA, REGGIO, &c.

Nella Stamperia di Demetrio Degni. Con licenza de' Superiori.

У овој књизи, штампаној у Модени 1686. године, објављена је ведута
Будима, рад бакроресца Франческа Гинотија

већ утврђена легенда *Li Bagni Caldi*.²⁷ Ипак треба нагласити да се у овој књизи осим ведуге Будима налазе још и слике Темишвара (*Temesvár*), Јегре (*Agria*), Коморана (*Comorra*) Острогона (*Gran*), Стоног Београда (*Alba Reale*), Београда (*Belgrad*) и још неких градова.

Једноставна илустративна својства има и гравира објављена у књизи Јохана Кристофа Вагнера (*J. Ch. Wagners*) *DELINEATIONIS PROVINCiarUM PANNONIAE ET IMPERII TURCICI IN ORIENTE . . .* штампаној у Аугсбургу 1685. године.²⁸ Књига је и у овом случају подигла значај бакрорезних слика које није потписивао гравер већ познати издавач Јакоб Копмајер својом сигнатуром *Aug. zu finden bey Jacob Koppmaier*.²⁹ Илустрација ипак има изузетан значај за ова проучавања. На њој је, изгледа, приказана првобитна српска црква у Табану сазидана средином XVII века. То је према овој гравири, за чију се веродостојност не може гарантовати, била једноставна, висока једнобродна грађевина са крстом изнад западне фасаде, али без звоника.

Најживље политичко интересовање за Будим ширило се Европом за време опсаде и ослобођења града и целе Угарске од Турака 1684—1686 године. У неколико бакрорезних радионица израђено је тада више десетина разних ратних композиција. На њима је приказана судбоносна битка, а ови графички листови су били веома тражени у западноевропским културним центрима током целог XVIII века. Цртачи и графичари су преко ноћи постајали баталисти, трудећи се да овековече поједине фазе битке, распоред аустријске и турске војске, положај артиљеријских батерија, коњице и пешадије, па су у намери да се постигне ратни жанр исцртавали чак и путање топовских граната. Разумљиво, на тим листовима је приказан и Табан одакле су се водиле борбе за горњи град. Из обиља гравира са ратним мотивима, овде се издвајају само неке карактеристичније, односно оне на којима је изглед будимског подграђа видљивији.

Једна од првих ратних слика Будима из 1684. године је *PROSPEKT der Statt Ofen wie solche von Alt Ofen an zu sehen*, рад бакрорезца који је сигнирао своју гравиру са: *Zu finden bey Michael Wening Kupfferstecher in München*.³⁰ Овај мајстор је, колико је познато, издао неколико варијанти гравира Будима, али на овом „Проспекту“ пажњу привлачи сигнатура аутора цртежа. То је аустријски високи официр, свакако топографске спреме, који се потписивао на бакрорезима са *L. N. Hallart General Adjudant Leitenent Deline*.³¹ Он је у војном погледу био толико ис-

²⁷ Gy. Rózsa, *nav. delo*, 128—129.

²⁸ B. O. Kelényi, *Buda és Pest ábrázolásai a visszafoglalás korában. 1683—1718* (Kny, a Fővárosi Könyvtár ékvyönyvéből) Budapest 1936, 88.

²⁹ Gy. Rózsa, *nav. delo*, 64, T. XL.

³⁰ U. Thieme i F. Becker, *nav. delo*, XXX, 377

³¹ Gy. Rózsa, *nav. delo*, 60, L. XXVIII

црпан и прецизан да је један свој цртеж снабдео чак са 43 легенде-тумача војних позиција.³² Према овом цртежу, Мустафа-пашина памија у Табану имала је тада обрушен врх минарета, а у њеној близини била је аустријска батерија одакле су испаљиване гранате на горњи град. Због ових детаља треба прихватити и његов оновремени изглед Табана као веродостојан. То је подграђе лепих зграда са високим крововима, једноставног урбанистичког склопа. И поред минијатурног приказа може се приметити да је табанско подграђе било насеље варошког типа. У њему су тада живели муслимани, али и хришћани, претежно Срби.

Ратна разарања су катастрофално погодила Табан.³³ Баш у непосредној близини српске цркве била је велика експлозија по свему судећи аустријске барутане. То је представљено на бакрорезу *Ofen — Die Haubstadt in Unter-Ungarn* од непознатог бакроресца, у издању Јохана Ф. Андреа (J. F. Andrea)³⁴ из Нирнберга. И овог пута је непознати аутор цртежа био учесник опсаде, па је оставио ликовно сведочанство о догађају. Снажна детонација с ватром и димом изнад самог Табана надвисила је чак и брдо Гергелез. Уз сва могућа цртачева претеривања у приказу ове експлозије, Табан је тада веома страдао, а том приликом је разорена и првобитна српска црква.

У Нирнбергу је издавач Давид Функ (D. Funck) објавио бакрорез непознатог аутора којим се слави победа хришћанског оружја и ослобођење Будима, што је изражено историјском инскрипцијом *Ware Abbildung der Königlichen Haupt-u: Residentz Stadt Ofen, welche den 16 Juny Ao. 1686. von dero Röm: Kaÿ: Maÿ und denen Alÿrten Völckern beläget, u: den 2 September glücklich erobert worden nach deme es in die 145 Jahr in Türckischen händ en gewest.*³⁵ Тако је и на гравирама обележен завршетак дугог раздобља турске владавине у Будиму.

У XVIII веку, када су већ прве деценије мира потиснуле сећања на ратне године и када се Будим, из рушевина, исхитре но обнављао и преображавао да би постао друга престоница хабсбуршког царства, појавиле су се и нове ведуге града и подграђа. На њима је трајно забележен историјски процес у којем је Будим од левантске вароши постајао западноевропски град. Аустријска цивилна власт, усавршеног бирократског апарата, показала је велики смисао за све токове и видове промена како у административно-политичком тако и у социјалном и културном погледу. Уосталом, до тога је долазило и сасвим спонтано. Треба имати на уму да се у Будиму десила готово потпуна демографско-етничка промена, испољена у смени турске и аустриј-

³² Isto, 265-6.

³³ L. Nagy *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi fordalo*, Budapest 1975, 44.

³⁴ B. O. Kelényi, *Buda és Pest ábrázolásai...* 63—64; Gy. Rózsa, nav. delo, 63—64, T. XLI b.

³⁵ B. O. Kelényi, nav. delo, 148; Gy. Rózsa, nav. delo, XLI a.

ске владавине, муслиманског и хришћанског живља. Будим пре ослободилачке опсаде и Будим три или четири деценије касније, два су потпуно различита градска насеља, пре свега по друшчијем етничком и социјалном саставу, по начину привређивања, менталитету, колориту. Све се то, разумљиво, морало одразити и на архитектуру. Администрација, војска и црква имале су своје захтеве, а досељени чиновници са породицама своје урбане потребе. У току градитељског замаха, већ у првој деценији XVIII века дошло је до рушења минарета, па и читавих џамија. Горњи град је обнављан и подизан по плановима бечких инжењера и неимара, а табанско подграђе је спорије, чак знатно спорије, добијало барокни изглед.

Српска варош на гравирама XVIII и XIX века

Започела је нова епоха у којој су Срби у будимском Табану остварили знатан привредни и духовни успон. У исто време, Српска варош је стекла велики углед међу осталим центрима српске градске културе у Угарској. Тако се може рећи да је боравак Срба у будимском подграђу у XVI и XVII веку само уводна етапа, која је истина дуго трајала али која није имала дубљи историјски значај. Тек после велике сеобе, Табан је добио етничко и културно обележје српске вароши. Поред Пеште и Сентандреје постао је једно од најважнијих верских и националних средишта Срба у Подунављу.

У јесен 1690. године, неколико хиљада Срба стигло је у Будим где су у опустошеном и ненасељеном Табану затекли рушевине зарасле у коров и своју разорену цркву. Јер на целом простору турске Дебакхане, опасном разарању су одолела само снажна камена турска здања: Мустафа-пашина џамија и оба хамама.

О сеоби и насељавању Табана, на жалост не постоје графички прикази и композиције које су само неколико година раније тако обилато доносиле ратне мотиве Будима. После великог бечког рата и ослободилачке опсаде Будима, догађаја који су потресали читаву Европу, сеоба Срба у ове крајеве била је епизода локалног значаја која није могла подстаћи радозналост цртача и графичара, као ни материјални интерес западноевропских издавача и штампара.

Прве дане доласка Срба у Будим оставио је као трајно сведочење калуђер-хроничар даскал Стефан Раваничанин, записавши да су Срби у свом „путу хожденија“ после четрдесет дана стигли до „Будима града“. Шкрте речи су мала могућност за потпунију реконструкцију овог вероватно веома живописног и невеселог догађаја. Па ипак се из овог описа сазнаје да је у Будиму с јесени 1690. било велико стециште и распоређивање придошлих Срба. „Тамо же светејшиј патријарх Арсеније Чрноје-

вић и неколико владика и от многих манастиреј калуђери и челоцеци многи от всеј земли сербскија, мужески пол и женски, с моштими в царех кнеза Лазара орбскога. И в' селихом се в некое мјесто више Будима зовомо Сентандреја . . .”³⁶

Печат будимске општине,
почетак XVIII века.

У Будиму је изгледа било стециште дугих колона уморних досељеника. Одатле су распоређиване групе за Сентандреју и суседна места Калаз, Чобанац и Помаз. У Табану се задржало око хиљаду породица, са око 5.000 до 6.000 душа. Тај број је брзо и драстично смањиван. Наиме, Ратни савет у Бечу је због потреба новоосноване Војне границе захтевао повратак знатног броја Срба у јужне области Угарске, на Куманско поље и у Малу Влашку. У исто време су се „Раши католичке вере“ одселили у села око Пеште, а неки чак у Бају и Сомбор. Сматра се да се број Срба у Табану око средине XVIII века усталио на нешто више од хиљаду душа, претежно занатлија, трговаца, али и виоградара.³⁷

Срби у Табану су у првој години боравка подигли на обали Дунава свој храм и посветили га Светом Димитрију. Била је то привремена црква-брвнара, слична онима које су тада саграђене у Сентандреји. А већ 1697, на подстицај самог патријарха Арсенија III Чарнојевића, сазидали су омању цркву од тврдог материјала.³⁸ Та црква је подигнута на тргу-пијаци, недалеко од дунавске обале, по свој прилици на месту где је била првобитна црква из XVII века. Ипак, пажњу привлачи „Тевтер црквовни“

³⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи III*, Београд 1905, бр. 5304—5309.

³⁷ Д. Поповић, *Срби у Будиму од 1690 до 1740*, Београд 1952, 14—16; L. Nagy, *Budapest története...*, 44.

³⁸ Д. Поповић, нав. дело, 212—213; Magyarország műemléki topográfija IV, Budapest műemlékei I, Budapest 1955, 755.

који су Будимци тада почели да воде. У њему је забележено: „Да се зна кои је што приложио при нас у цркву какву белегу, кои икону: Никола Чукурханлија приложи одежду Баконску, и сребрн путир, и дискос, и лажицу, и звездицу сребрну, и једну икону образ пресвете Богородице . . . његова домаћица један пешкир на патријархов стол . . . Анта даде једну одежду от свиле . . . Илија биров преложи двери . . . Баба Писанија преложи један јагљук на Христову икону . . . Малеш преложи покров на свету трапезу . . . Адам Хаџи Илић велику икону преподобне Петки . . . Преложи Иван Бурчи баша и Петар одежду от кумаша . . .“³⁹

Сачувани су и називи табанских улица и сокака. У средишту насеља магистрат је одређивао називе на немачком: Landstrasse, Kirchgasse, Baad Gasse, Vöstung Strasse, Lange Gasse, Stulweissenburger Thor Gasse, Bergstrasse, Haupt Platz.⁴⁰ На падинама брега Свети Гелерт су тада и нешто касније образоване уске кривудавае уличице допадљивих народних назива: Улица златних руку (вероватно улица сабова-кројача), Кружна улица, Горње брдо, Улица месечине, Улица златна патка, Зидарска улица, Кујунџијски шор, Црквени сокак и друге.⁴¹ Улице су биле груписане по махалама које су добиле називе по имућнијим домаћинима.⁴²

Српске породице, које су на пустој удолини започеле нов живот у мукама, потицале су са разних страна Балкана. Било их је из Старе Србије, Црне Горе, Херцеговине, Босне, Шумадије, Мачве, из Београда, претежно угледних и имућних.⁴³ Обрели су се у удаљеном Будиму, у сеоби збратимљени, испрва вероватно страни једни другима, а уз то у странијој средини. Међутим, и поред левантских навика које су донели из „Турске“ то су били људи варошке културе, „предњаци“, „зглаве људи“, еманциповани, одважни, богатог животног искуства стеченог у трговини, занату, на путовањима. Брзо су се снашли у административном устројству табанске вароши, у функционисању општинске самоуправе, као и у организацији привредног развоја који се највише тицао цеховских послова. Већ у првој деценији после досељења постали су свесни свог политичког положаја у Хабсбуршкој Монархији. У Будиму, као и у осталим слободним краљевским градовима, стекли су одређена права загарантована са највишег места. Тако је цар Леополд I издао Расцијанима у Будиму привилегију којом им дозвољава да имају свој танач, своје бирове, кметове и ешкоте.⁴⁴ Годину дана раније, цар је издао привилегије табанским занатлијама, од којих су сачуване привилегије

³⁹ Г. Витковић, *Споменици III*, 32—33.

⁴⁰ L. Nagy, *Budapest története . . .*, 44.

⁴¹ Д. Поповић, нав. дело, 19.

⁴² Isto, 19—20

⁴³ Isto, 31—32.

⁴⁴ Г. Витковић, нав. дело, 8—9.

цега терзијског и цега месарског.⁴⁵ Нема сумње да су Срби у Табану већ тих година постали важан привредни фактор. Старили су се о свим видовима друштвеног живота, особито о просвети; међу првима су држали учитеља већ 1707. године.⁴⁶ За побољшање просветних прилика у српству и за отварање нових школа залагали су се на Сабору 1744. године. Касније су имали даровитог проповедника, образованог Дионисија Новаковића, кога су 1748. предложили за будимског епископа. Први су схватили потребу да имају штампарију, па су још на Крушедолском сабору 1707. предложили да се од Двора затражи дозвола за оснивање српске „типографије“.⁴⁷

Будимски Срби су имали развијену националну и грађанску свест, демократски дух, осећање правичности и дубоку оданост православљу. Били су поносни на свој храм Светог Димитрија. Та црква је 1686. године од самог патријарха Арсенија III Чарнојевића, добила ставропигију коју је 1735. потврдио митрополит Викентије Јовановић.⁴⁸ Често су је даровали и о томе водили уредне бележнице. Такав је и „Тефтер храма свјатаго Димитрија... дохотка и походка при церквених синов Јефтимију Давидовичу и Петру Кнежевићу, от 1737. до 1738. лета.“. На деветој страни налази се рубрика: „Овде показује што тко понови у цркви“, па се ребају приложници: „Приложи Господар Орестија и син Илија свилен чаршав на свету трпезу. — Приложи Госпоја Марија Лазиница дискос и звездицу позлаћену. — Приложи Господар Јован Степановић петрахил от зелене кадифе леп. — Приложи Госпођа Невена 2 чирака. — Приложи Господар Алекса Прерадовић 3 корунице на апостоле сребрне. — Приложи Господар Мишко Панић хаер леп. — Приложи Госпођа Анђа Груина 1. винограда...“⁴⁹

Са Србима из Сентандреје и Пеште представљали су Будимци такву националну и политичку снагу да јој није било равне у осталим варошима Карловачке митрополије. Са тим својим суседима писали су она чувена „саборна писма православних Срба из Будима, Пеште и Сентандреје“.⁵⁰ Своје жалбе и захтеве упућивали су и митрополиту у Карловце и цару у Беч. Често су бринули општенародне бриге и водили послове који су се тицали нације у целини.

Непосредно после сеобе, па и током прве половине XVIII века, српске куће у Табану су биле више него скромне, чак сиротињске, од ћерничка или набоја, покривене трском подигнуте

⁴⁵ Исто, 14—32.

⁴⁶ Г. Витковић, *Прошлост установа и споменици...*, 281—282.

⁴⁷ Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1923, 88.

⁴⁸ Г. Витковић, *Споменици*, 1—5; Д. Поповић, нав. дело, 248.

⁴⁹ Тефтер није публикован; налази се у Архиву Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 20 (1738—44).

⁵⁰ Г. Витковић, *Споменици III*, 57, 60.

на уским парцелама, збијене једна уз другу.⁵¹ Начињене су на брзину да се обезбеди кров над главом и започне привређивање. Али то су у исто време биле и године великих недаћа, када се нису могле градити веће и удобније куће.

Хроника подизања и напретка Српске вароши у Будиму пуна је тужних, чак драматичних призора који никада нису постали мотиви ликовно-графичких приказа. У време градње, овде је коб рушила. У тим призорима, који су подсећали на средњовековна страдања читавих градова, харала је куга Табаном, вода плавила. Од 1707. до 1711, варош је била у контумацу, куће кухних су паљене да би се зауставила зараза, глад је морила, смрт косила, српски живаљ се проређивао. „Србима као да се није дало живети у Будиму. Још се ни куге нису решили, а већ их је, при крају зиме, задесило ново зло. 12. фебруара 1712. поплавио је Дунав Српску варош и начинио српском становништву, нарочито оном у пословном делу, у чаршији, поред Дунава и око пијаце, страховите штете. Било их је који су том приликом све изгубили.“⁵² У извештају Краљевске табле, догађај у Табану је описан у виду узбудљиве нарације која измиче административном виду саопштавања: „Пошто су куће остале у води више од пет дана срушиле су се многе, нарочито оне од черпића, те делом леже на земљи. Ништа није страшније од изгледа тих кућа, палих на земљу. Пропаст и рушење града било је такво да је тресак кућа, које су се рушиле био сличан пуцњу каквог топа, те се чинило као да престоји пропаст целе вароши. Са свих страна чуо се јаук и крик бедних људи који су тражили помоћи.“⁵³ Куће су нестајале и у честим пожарима, па се чинило да је наступило време апокалипсе.

Године 1738. десила се друга поплава Будима која је доста оштетила и Српску варош. Опет су падале куће, а штете су биле велике; особито је страдала роба по дућанима и мазгама и вино у подрумима. Крајем те године несрећа се удвојила. Почела је друга будимска куга, још страшнија од прве, а трајала је до краја 1739. али је варош, „отворена“ тек 10. марта следеће године.⁵⁴ Несрећа Српске вароши живо је описана у писмима будимских свештеника владици Василију Димитријевићу у Сент-андреји, али и у другим, такође важним и документованим оновременим сведочанствима. Незаобилазна је тужна бележница необичног назива — Тефтер од оног времена болесног... који су водили господари Петар Димић и Јован Милић: „Здје показујемо што смо давали на лазарет и проче трошкове“.⁵⁵ Такође се

⁵¹ L. Nagy, *nav. delo*, 44.

⁵² Д. Поповић, *нав. дело*, 134.

⁵³ *Isto*, 135.

⁵⁴ *Isto*, 360—369.

⁵⁵ Тефтер није пулбликован ;налази се у Архиву Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 21.

Тефтеръ ѿ шного времена болесногъ
 погосъ естъ едръ порсвнели и по займи
 напоуеаъ бауинскаго зосемо или
 нарсадени примати затоваде издава
 при едръ пиловъ айванъ гранковичъ
 и прочими едръ Ланачниці

1739. Мају - 25 -

Београд

Едръ петаръ Кимичъ -
 јованъ Милкичъ -

Тефтеръ од шног времена болесногъ

сазнаје да је у Табану дневно умирао и по десеторо. Ребају се трошкови за мртвачке сандуке, јер куга „где се усели у дом где који да остане; не отходит док не истребит.“ Најзад, будимски прота је обавестио епископа да је у новембру 1739. ишла комисија „од дома до дома испитати колико је умрло“, па додаје „от наших шест стотина тридесет и једно“.⁵⁶

⁵⁶ Д. Поповић, нав. дело, 364.

Када је окончана друга будимска кућа, после које је насеље остало у јадном стању — преживели житељи изнурени од страха и глади, много порушених зграда, занатство и трговина у назаку — прегли су будимски Срби да изгубљено надокнаде. Трудолубиви и умешни, брзо су стали на ноге и почели да обнављају уништено и уназабено. У тако скрбним временима грађена је Српска варош. У годинама недаћа и искушења као да су се сажуиле нове животне снаге. Варош је брзо узрапредовала.

Тада је на дунавском баиру почео да расте барокни Табан. Највећи градитељски подухват, прави подвиг, била је градња нове Саборне цркве. Измучени и осиромашени верници прегли су да саграде монументалан храм чија је градња чак и превазилазила њихове ондашње могућности. Зидане те цркве има нешто дужу историју.

Будимски владика Василије Димитријевић био је човек великих, можда и неумерених градитељских жеља. У току његовог архијерејства Будимском епархијом (1728—1748) почела је убрзана изградња барокних цркава, а он је у исто време призивао боље зографе да сликају иконостасе у његовој епархији. Разумљиво, владика је посебно бринуо о градњи цркава у Сентандреји; поред издашне меценатске помоћи, стално је преговарао са мајсторима разних струка, али и са иконописцима. Нема сумње, имао је много смисла за послове који су се тицали сакралне уметности. За његово време је у Сентандреји подигнут велелепан торањ Саборне цркве, а сазидане су чак три цркве чију је градњу пратио и које је осветио: Збешка (1738), Преображенска (1741—46) и Оловачка (1746). Он је водио бригу и о зидању монументалне цркве манастира Грабовца. Сачувана су писма која му је 1733—36. слао игуман „јеромонах Василије са братијом“ о свим етапама зидања цркве и о сликању икона. То је разумљиво јер је та црква подигнута „благословенијем и ктиторством преосвјашћеног Господина Василија Димитријевића“ — како стоји забележено у рукописном Летопису манастира Грабовца.⁵⁷ Епископ такве наравно одлучно се заложно за обнову Саборне цркве у Будиму, која је неговала успомену на патријарха Арсенија III Чарнојевића. Првобитна одлука скупштине била је да се та црква, подигнута 1697. године, само поправи будући да је била оштећена поплавом. У међувремену је владика решио да се сагради нова, већа црква. И у овом случају су залагање и упорност епископа Димитријевића дошли до пуног израза. У једном до сада непубликованом писму, он готово прекорева будимске општинаре: „... како доселе и неколик крата јесмо вам говорили поради тогдашње свјатије цркве храма светог славнога великомученика Димитрија мироточиваго да потребу је изнова оправленија како сатем вам смотрени јест да јест

⁵⁷ Д. Медаковић и Д. Давидов, *Сентандреја*, Београд 1982, 89—90.

обештала и коначно ка разрушенију довела се...“⁵⁸ Дошло је до спора; Будимци су истицали да је одлука била да се црква само поправи, а не и да се изнова зида. О томе будимски господар Никола Давидовић изричито пише епископу: „... сами знате Ваше П(реосвештен)ство да је речено да се више не чини него што је скупштина с преосвештенством Вашим доконала, а сада види све друкчије неки обрнуше и претресосе, нечинисе велики посал и трошак, а ми у скупштини никаковој незвани, а кога же звани мало саветом послушани...“⁵⁹

И поред одиста тешких прилика у којима се варош нашла, тако рећи непосредно после куге, ипак је прихваћен предлог — био је то захтев — епископа Василија Димитријевића да се гради нова црква, па чак и да се узме најбољи градитељ.

Прве вести о пословима на цркви потичу из маја 1740, само неколико месеци после „отварања“ вароши после куге. Тада су одборници ишли у Тату „позаради врата мермерских наручити и погодити“. Давали су и дишкреције „Генералу кац цркву почесмо правити“, а ту су и остали дарови, плацмару, инцилиру, аудитору, као и белешка да су „дургимајстору“ однели „на дишкрецију кафе, шећера, лимуна, бадема и гројза“.⁶⁰

Општина је 29. марта 1741. склопила уговор са чувеним будимским *Maurer Meisterom* Адамом Мајерхофером (*A. Mauehoff*).⁶¹ Кад су се тако обезбедили и почели да довозе материјал тражили су и формалне сагласности и одобрења за подизање нове цркве, молбе магистрату, али и царици Марији Терезији.⁶² Идуће године, 1. маја по старом календару, положен је камен-темељац, а у темељ је положена бакарна плоча са натписом о градњи цркве: „Во имја с(вја) тија живоначалнија Тро(и)ци О(т)ца и С(и)на, и С(вја)таго Д(у)ха, Создасја изнова сеј С(вја)тиј Храм, С(вја)таго Великом(у)еника Димитрија, иже прежде бившти создат в лето 1697 мо при Леополде цесаре римском, и при Арсении Чернојевиче патриарсе Закона греческаго. Ниеже Кралевскаго величества Марии Терезии и при нашем Патриарсе Арсении Четвертом. При Еп(и)скопе Епархиалном Василиј Димитријевиче. При отцу протопопе Несторе Живановиче с прочими С(ве)штеници Здешни, и при Г(о)с(по)даре Бирове Петре Димиче купно с таначници, и с прочими ктитори Православни

⁵⁸ Архив Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 19 (1734—38)

⁵⁹ Архив Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 22 (1740—44).

⁶⁰ Тефтер цркве Свјатаго мученика Димитрија од прихода тако и од трошкова (лист 20), Архив Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 20 (1738—44).

⁶¹ *Magyarország műemléki topografiája...*, 755.

⁶² С. Гавриловић и И. Јакшић, *Грађа о православним црквама Карловачке митрополије XVIII века*, Споменик САНУ СХХIII, Одељење историјских наука 2, Београд 1981, 19—20.

Христијани жители Будимскија Кралевскија вароши Табани. в лето 1742, маја 1. г.⁶³

О првој години зидања цркве сачуван је краћи запис у црквеном тефтеру: „Почесмо ва име С(в)јатије и живоначелније Троици ва славу ијединому Г(о)гу и С(в)јатому Славном великомученику мироточивом Димитрију храм его наново здати и того дна темељ почесмо копати. Маја 5 — ва среду положисмо први камен у фундамент на основаније цркви и тако того 1 та делало се и пословало дан от дана болше подвизало се по 25-маора на дан пословало и по 25 тохверки и тако милост Б(о)жија пособствовала дасмо могли пол цркве са савршенију а дуварови и с ћемером и с покровом привести до м(е)с(е)са Ноемра 26. — Василиј Д.“⁶⁴

Во имя **СВЯТАГО** ЖИВОНАЧАЛНАГО ТРОИЦЫ, ОЦА, И СНА, И СВАТАГО ДУХА, СОЗДАНО ИЗНОВА, СЕИ СВЯТЫИ ХРАМЪ, СВАТАГО ВЕЛИКОМУЧЕНИКА ДИМИТРИЯ, ПОСРЕ ПРОВОДА БЫШИ СОЗДАТЬ. ВЪ ЛѢТО 1742. ПРИ ЛЕСПОЛАДѢ ЦЕСАРѢ РИМСКОМЪ, ПРИ АРСЕНІИ ЧЕРНОЗВІТѢ ПАТРИАРХѢ ЗАКОНА ГРЕКСКАГО. НИТЬ ОУ ПАНКРАТИИ НА НОВО СОЗДАНО СЕИ СВЯТЫИ ХРАМЪ, ПРИ ДЕРЖАВѢ ЕЯ КРАЛѢВСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАРИИ ПЕРВОЙ, И ПРИ НАШЕМЪ ПАТРИАРХѢ АРСЕНІИ ЧЕТВЕРТОМЪ. ПРИ ЕПИСКОПѢ ЕПАРХІАЛЬНОМЪ, ВАСИЛІИ ДИМИТРИЕВИЧѢ. ПРИ ОЦѢ ПРОТОПОПѢ НЕСТОРѢ ЖИВАНОВИЧѢ, СЪ ПРОЧИИ СЦЕЛЕННИЦИ ЗАБЫШИ. И ПРИ ГЛАВѢ БРОДЪ ПЕТРѢ ДИМИЧѢ, КЪДНО СЪ ТАНАГНИЦИ, И СЪ ПРОЧИИ КРЕЩЕННИЦИ ПРАВОСЛАВНИИ ХРИСТИАНИ, ЖИТЕЛИ БУДИМСКИЯ КРАЛѢВСКИЯ ВАРОШИ ТАБАНИ. ВЪ ЛѢТО 1742. МАІЯ 5.

Сия Слѡвеса есу сложена на табли бакарной исполѡвено въ фундаменте црковни

„Сия словеса јесу сложена на табли бакарной и положено фундаменту црковни.“

⁶³ Архив Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 20; Тефтер црквени.

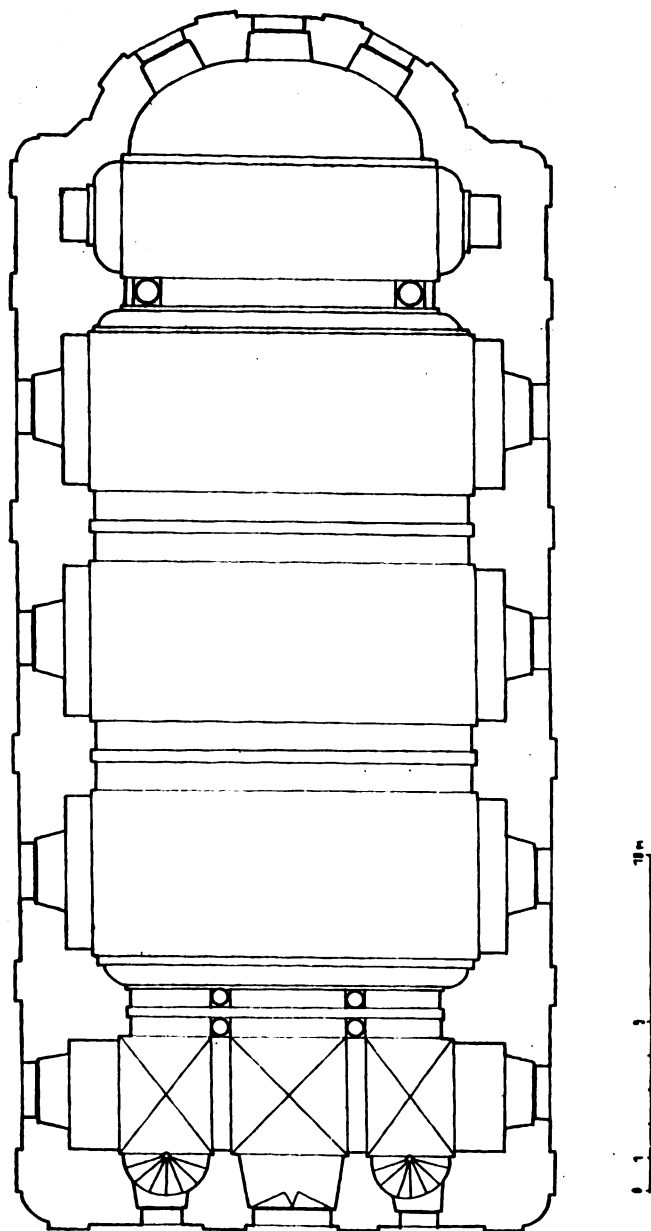
⁶⁴ Архив Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 20; запис се налази у Тефтеру црквеном.

На основу сачуване архивске грађе стиче се утисак да је цео Табан био тада на ногама. Из дана у дан, како стоји у запису, расла је црква већа него што су је варошани и могли замислити. У општинској архиви стекле су се десетине квита, рачуна и налога за исплату, за товари песка, цигле, камена, креча, дасака, за исплате надница радницима и мајсторима разних струка. Све су то били Немци, искусни мајстори, па отуда и називи њихових заната: маори, палири, цимермани, тогвери, штеинмецери.⁶⁵ Ти рачуни и трошковници вођени су беспрекорно, а водили су их полуписмени општинари, са осећањем велике моралне одговорности за све материјалне издатке.

Црква је грађена неколико година, а торжествено је освештана тек 3. јуна 1751. године. Свечани чин троносања обавио је учени Дионисије Новаковић, епископ будимски после смрти Василија Димитријевића, чијим је залагањем црква подигнута.

Са примерном градитељском вештином, а по захтевима епископа Димитријевића, Адам Мајерхофер је начинио пројекат грађевине већих димензија, особито наглашене висине, по чему се будимска српска црква издвајала од осталих православних храмова у Угарској. У односу на грађанску архитектуру Српске вароши барокног доба, црква је израсла до неслућене висине, а то је уверљиво приказано на бакрорезима Будима из друге половине XVIII века. Западна фасада — прочеље са звоником — носи све одлике барокне сакралне архитектуре. Подељена је пиластрима на три дела: средишни, пространији, са порталом каменоклесарског оквира и прозором изнад портала, и два ужа бочна дела на којима су били изразито високи и уски барокни прозори. На тај део западне фасаде налегао је одозго испуст кровног венца у виду настрешнице, покривен са неколико редова бибера-препа, а изнад њега је друга етажа западне фасаде. На њој је у средишњем делу био лучно засведен прозор, фланкиран удвојеним пиластрима, од којих је почињало сужавање у виду бочних троугаоних кровних забата, са волутама на крајевима. Изнад овог етажа дизао се зидани део звоника у слободном простору са свих страна. Он је имао ојачане ивице у виду пиластара са коринтским капителима. У средини зидног платна, са све четири стране налазили су се високи прозорски отвори са лучним завршецима и лучним аркадама у виду псеудобалдахина који је био изнад прозора. У горњем делу били су овали торањских сатова, док су прозори у доњем делу имали испусте на конзолама у виду француских балкона. На зидани део звоника ослањала се изразито висока и декоративна барокна бакарна купа торња са лантерном, јабуком и крстом. У унутрашњости, црква је имала пет травеја, од којих три средња, а апсидални на источној страни и припрату са хором на западној. Средњи део лабе имао је сводове у облику чешке капе, раздељене удвострученим

⁶⁵ Архив Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 20 (1740—44).

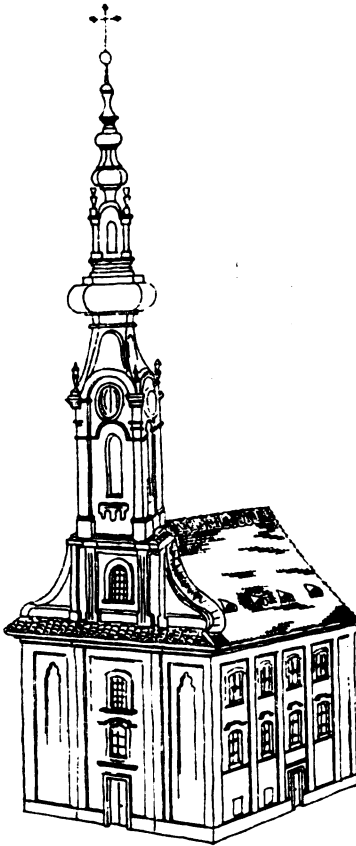

Основа српске цркве у Будиму

потрбушним луцима. Лукови су се у виду пиластара спуштали са сводова на снажан унутрашњи кордонски венац, изведен у неколико испуста-профила. Са доње стране, кордонски венац

подуширу такође удвојени пиластри који носе коринтске капители. Због изразите висине црквене грађевине, јужни и северни зид су имали два реда прозорских отвора који су били распоређени у слободном простору између удвојених пиластара. Прозори су у доњем делу били већи, а лучни завршеци су готово дотицали кордонски венац. На тај начин је црква била не само добро осветљена него је таквим распоредом прозорских отвора био још наглашенији утисак висине.

Оваква црквена грађевина је у пуној мери задовољила велике амбиције будимског епископа Василија Димитријевића, а материјално је потпуно исцрпла будимску општину, осиромашену и многоструко озлеђену после поплава и епидемија.⁶⁶ Ипак

Изглед будимске цркве према литографији из друге половине XIX века.
(Цртеж др Војислава Матића)

⁶⁶ Да су материјалне тешкоће превазилазиле могућности Будимске општине показују ова два примера: у току градње није било средстава да се заврши пројектовани бакарни торањ, него је на зидани део привремено стављена лимена пирамида, а тек 1775. начињен је високи звоник; такође није било средстава да се ангажује иконописац са сликање ико-

тешко је и размишљати на тему ко је био у праву — општинари или владика. Независно од тог старог спора, Саборна црква у Будиму била је два столећа велики споменик српске уметности. Она је била и споменик приложништва и прегалаштва српске грађанске класе, која је уз исцрпљујућа одрицања градила своје цркве и своју културу епохе просвећености.

Воспозданъ Свѣстѣиъ Варшавскѣи и дрѣдъ акадѣмѣмъ Императорскѣи,
 въ Царствѣннѣиъ Класѣи штѣинъ-мѣщ-мѣнѣстѣиъ Гетерѣ на Пѣнъ-
 Стѣи нацѣиѣиъ. нѣмѣиъ 1796. л. платѣиъ. Сѣ Пѣиѣиъ 1793
 Гетерѣ Г. Дѣиъ

по вѣстѣиъ 1796

В. В. Штѣиѣиъ Сѣиѣиъ

Сѣиѣиъ на сѣиъ Шѣиѣиъ и Шѣиѣиъ 80

штѣиѣиъ-мѣщ-мѣнѣстѣиъ Гетерѣ

Сѣ Пѣиѣиъ Г. Дѣиъ 1796

Квита за каменоклесарске радове на Будимској цркви, 1793. године

Средином XVIII века учестаније се израђују бакрорези с панорамом Будима и Пеште, на којима је редовно и приказ Српске вароши. Тада је по Мађарској путовао гроф Самуел Шметау (S. von Schmetau), војни инжењер, цртач-картограф.⁶⁷ Поред осталих топонима и ведута, он је нацртао и Будим са северне стране, обухвативши и део Табана који се тек назире у даљини. Његов цртеж је убрзо умножен у бакрорезној техници, а познат је под насловом Plan de la Fortresse de BUDE vulgo Ofen, док сама ведута града носи назив Prospekt da la Ville et Fortresse de Bude de son chateaux et la Ville d'Eau avec une partie de la Ville de Pest.⁶⁸ По

ностаса, него је у нову цркву стављена стара зографска преграда, а општина је тек 1764. склопила уговор са Василијем Остојићем, који је те године насликао иконостас са 52 иконе. Од догађаја из друге половине века који се тичу Саборне цркве треба поменути уговор са Теодором Илићем, прослављеним сликарем из Темишвара, да на црквеном торњу наслика четири медаљона јеванђелиста.

⁶⁷ L. Bagrow, Die Geschichte der Kartographie, Berlin 1951, 364.

⁶⁸ Gy. Rózsa, nav. delo, 132, T. LXXXII.

овом, без сумње веродостојном приказу Будима не може се наслутити да је ово само коју деценију раније била турска варош карактеристичних шиљастих вертикала с полумесецом на врху. Само једна цамија преломљеног минарета у Старом Будиму сведочи о том преломном добу. У легенди-тумачу налази се и назив *Ville Raitzienne*. Колико је познато, то је први назив Табана у оваквом облику.

Брз успон архитектонско-урбанистичког склопа Будима само педесет година после ослобођења, можда је добио најупечатљивију ликовну илустрацију на бакрорезима бечких мајстора графике, посебно на гравирама Андреаса и Јозефа Шмуцера (A. und J. Schmutzer).⁶⁹ Цртеж барокног замаха припремио је Самуел Миковињи (S. Mikoviny),⁷⁰ по струци инжењер и картограф, али у исто време и изузетно даровит цртач. Он је своју композицију Будима и подграба, посматрану са источне стране, сместио испод неба застртог усковитланим облацима, а на средини композиције нацртао је анђела раширених крила и залепршане драперије како придржава медаљоне са грбовима Будима и Пеште око којих се вије трака с натписом *INSIG. CIV. BUDIENSIS ET PESTHIENSIS*. Разумљиво, Миковињи је с великом стручном пажњом и одговорношћу нацртао архитектуру града и Српске вароши, која се

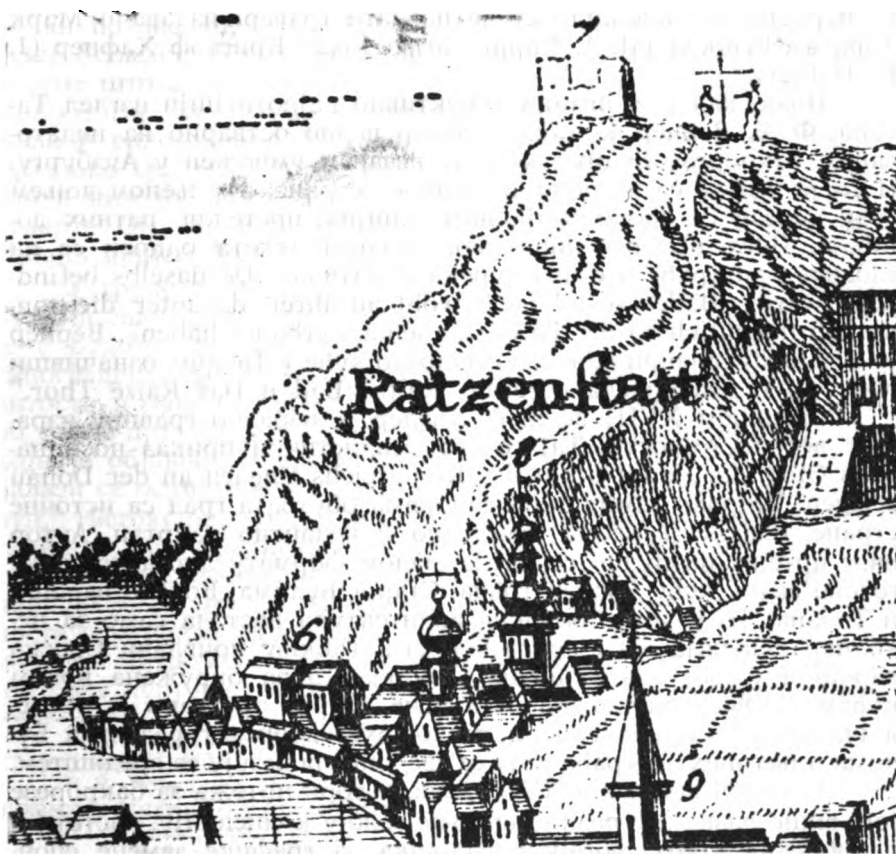
Ф. Б. Вернер, Будим — Табан (детал), средина XVIII века.

⁶⁹ U. Thieme i F. Becker, nav. delo, XXX, 183.

⁷⁰ Isto, XXIV, 553.

тада укључила у општи градитељски ток. Постоје чак и три бакрорезне плоче ове графике ведуте која је позната као појединачни лист, а заправо припада познатој едицији NOTITIA / HUNGARIAE / NOVAE / HISTORICO GEOGRAPHICA... VIENNAE AVSTRIAE... MDCCXXXVII.⁷¹

Из истог времена је, за прошлост Срба у Будиму знатно важнији, бакрорез стандардног назива Buda — Ofen. Умножио га је чувени аугзбуршки графичар и издавач Мартин Енелбрехт (Mart. Engelbrecht excud. A. V.),⁷² а ту је и сигнатура цртача Фредерика Бернара Вернера (F. B. Werner del.) и гравера Александра Глезера (A. Glässer sc). По графичком осећању, то је један од најефектнијих ведута Будима у XVIII веку. Ту је и изглед

Мартин Енглорехт, Српска варош у Будиму, друга половина XVIII века.

⁷¹ Gy. Rózsa, nav. delo, 185—186, T. LXXXIII

⁷² F. Schott, *Der Augsburger Kupferstecher und Kunstverleger Martin Engelbrecht und sein Nachfolger*, Augsburg 1924, 54.

Табана — ниока кућа с високим крововима и две цркве, православној и католичком, док је изнад приказа натпис крупним словима Ratzenstatt. У легенди-тумачу налази се објашњење Francisc. in Raziogu oppidulo — Francisc. in der Ratzenstatt.⁷³

Нешто касније, Мартин Енгелбрехт је умножио реплику ове гравуре, такође по цртежу Фредерика Б. Вернера, који је изрезао у бакру аузбуршки мајстор Кристоф Фридрих Лотес (Ch. F. Lottes). На листу је опширна историјска инскрипција на латинском и немачком, док су легенде на мађарском и немачком. У једној одредници се помиње Српска варош Franciscánusok az Ráci Városban — Franciscaner in der Razen Stadt, а у другој православна црква Görgög Templom — Alt glaubische Kirch. Трећа гравура ове аузбуршке серије израђена је по цртежу Фредерика Б. Вернера, а умножили су је познати гравер-издавачи Марк Абрахам Рупрехт (M. A. Rupprecht) и Јохан Кристоф Хафнер (J. K. Hafner).⁷⁴

Ипак, кад је у питању објективно најпотпунији изглед Табана, Ф. Б. Вернер је такав приказ верно остварио на недатованом бакрорезу Будима који је резан и умножен у Аузбургу. И то је ведута са источне, пештанске стране, а у њеном доњем делу налази се хронологија најважнијих, претежно ратних догађаја. Последња реченица овог сажетог текста односи се на табанско подграђе и стара турска купатила: »De daselbs befindliche warme Bäder seynd auch wohl auführet, darunter die sonderlich magnifich so die Türcken ehemals erbauet haben«. Вернер је и на овој гравури пажљиво нацртао куће у Табану, означивши при том и два српска објекта: Raizē Bad и Das Raizē Thor.⁷⁵

Средином XVIII века, Г. Хислер је изradio гравуру израдите веродостојности. Тај готово реалистички приказ носи наслов Ofen, die Haupt Stadt des Königreichs Ungarn an der Donau gelegen. Широко замишљена панорама обухвата град са источне стране, одакле је веома прегледно и педантно нацртан. Аутор овог цртежа потрудио се да на малом формату листа прикаже готово сваку кућу Горњег града, Старог Будима, Водене вароши и Табана. То је нова, барокна архитектура настала само за неколико деценија века просвећености. Пажњу привлачи Српска варош и у њој тек сазидана Саборна црква окружена новим кућама.⁷⁶ Ова минуциозно остварена ведута поуздано је обележила важан ступањ урбанистичко-архитектонског развоја Будима и његових подграђа која се све више повезују са средиштем.

У другој половини XVIII века, аутори цртежа за бакрорезе још више развијају реалистичко-пејзажну концепцију, настојећи да понекад круту форму предлошка за графике замене спон-

⁷³ Gy. Rózsa, nav. delo, 132, T. LXXXIV

⁷⁴ Isto, 133—136.

⁷⁵ Isto, 183—184.

⁷⁶ Ту су и две ознаке које привлаче нашу пажњу: 1. Franciscaner in der Ratzen Stadt; 2. Altglaubische Kirch.

ганијом композицијом. То је пошло за руком цртачу Фердинанду Пихлеру (F. Pichler)⁷⁷ и прашком бакроресцу Јохану Балзеру (J. Balzer).⁷⁸ Они су 1781. године сигнирали ведугу Будима са северне стране, са које се Табан тек наслућује у дубини перспективе. Овај манир је са успехом неговао и Хијеронимус Лешенкол (H. Löschenkohl),⁷⁹ бечки сликар и графичар, који је својој гавири дао наслов *Freude der Ungarn bey Ankunft Ihrer Krone in Ofen u: Pest am 28-ten Febr: 1790.*⁸⁰ Лешенкол је био један од најбољих мајстора бечке графике, а радио је и за српске поручице. Од њега је изврстан портрет темишварског епископа Петра Петровића, израђен у бакрорезу 1775. године.⁸¹

Пејзажно-реалистичку концепцију заступали су бечки мајстори из породице Шафер. Они су своју гавиру Будима заједнички потписали са *Gezeichnet und gestochen von Joseph, und Peter Schaffer. 1787.*⁸² Своје пејзажно опредељење испољили су и тиме што су у првом плану композиције развили живописан жанр-мотив; ту су на падини изнад Старог Будима ратари на њиви и виноградаре. У Табану су тек подигнуте једносратне куће око српске Саборне цркве и католичке парохијске цркве, али и низови мањих кућа које су се попеле на падине Светог Гелерта. Ово је, нема сумње, једна од најверодостојнијих слика Табана крајем XVIII века.

У групу графичара који су у то доба издавали бакрорезе Будима спада и Јохан (Јанош) Филип Биндер (J. F. Binder).⁸³ Он је у Будиму, вероватно први, држао бакрорезну радионицу и типографију. То је био плодан гравер, мање уметничке даровитости, а типичне занатске спреме и вештине. Најчешће је радио по туђим цртежима и предлошцима. У каталогу његових гавира, који је објавио мађарски историчар уметности Патаки Денеш, налази се осамдесет наслова, али тај број ни издалека није потпун.⁸⁴ Његову продукцију испуниле су разне врсте графичког материјала; ту су религијске композиције, али чешће цеховска пиџма, дипломе, екслибриси и бланкети. Портрете је радио искључиво по туђем цртежу. Биндер је познат и по томе што је примао доста поручбина од српских наручилаца. Ту је, на првом месту, портрет митрополита Павла Ненадовића. За нас овај рад има изузетну културно-историјску важност јер допуњује иначе мали

⁷⁷ U. Thieme i F. Becker, nav. delo, XXVI, 586.

⁷⁸ Isto, II, 430.

⁷⁹ P. Potschner, *Hieronymus Löschenkohl (1753—1804)*, Wien 1959, Historisches Muzeum der Stadt Wien.

⁸⁰ Gy. Rózsa, nav. delo, 137.

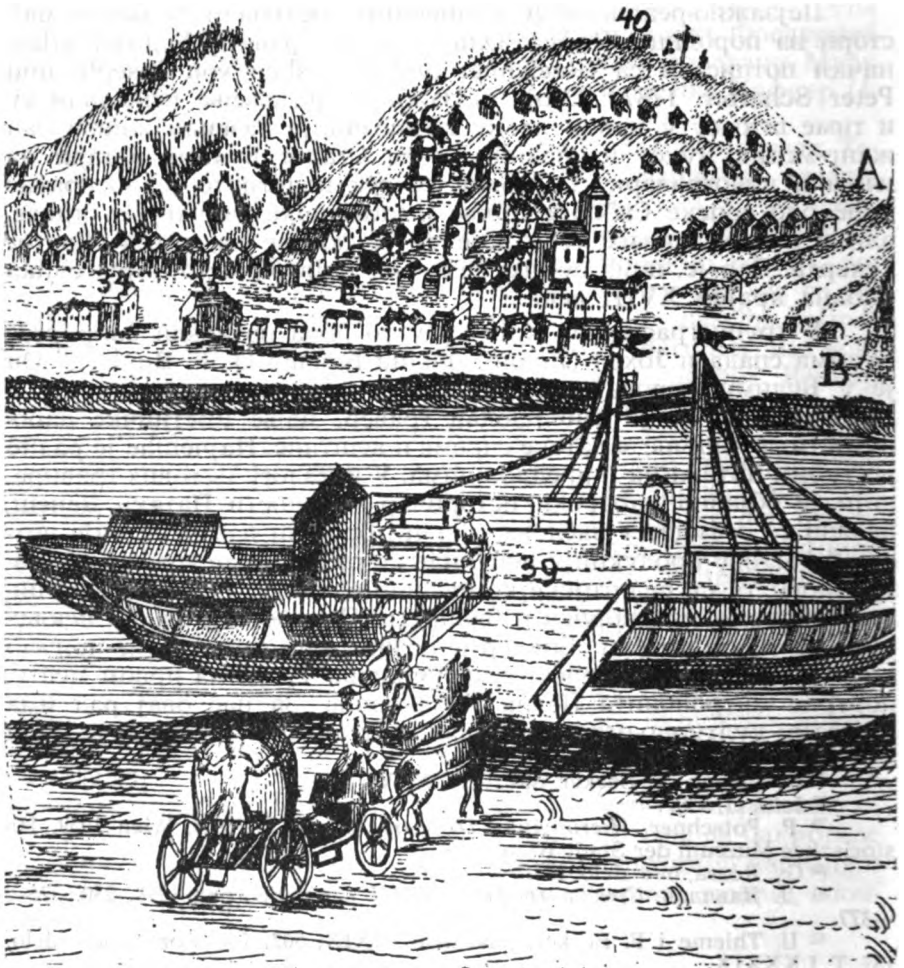
⁸¹ Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Београд 1978, 230, 376—377.

⁸² U. Thieme i F. Becker, nav. delo, XXIX, 562; Gy. Rózsa, nav. delo, 137, T. LXXXIX.

⁸³ A. Schoen, *Buda-pesti képek, könyvek Csillag Béla gyűjteményében*, Budapest 1936, 43.

⁸⁴ D. Pataky, *A Magyar rézmetszés története*, Budapest 1951, 82—86.

број српских графичких портрета, а посебно због тога што се на њему налази утравирана сигнатура: Теодор Крачун нарисо. Овај Крачунов цртеж спада у онај сасвим мали број познатих радова српских барокних сликара — цртежа намењених за извођење у бакрорезу. Цртеж је, истина, настао после Ненадовићеве смрти, али по једном његовом уљаном портрету. Сугестиван израз митрополита Ненадовића, добрим делом је Крачунов ликовни допринос јер је успео да тај израз оствари у цртежу, док је Биндер, поштујући у пуној мери линије тог узорка, гравирао

Ј. Ф. Биндер, Будим (деталј бакрореза: скела на прелазу из Пеште у Табан), 1761.

знатно боље у односу на своје остале радове.⁸⁵ Овај будимски бакрорезац је израдио још неколико гравира за Србе, а од њега су и неке илустрације за српске штампане књиге: Свети Никола за српску цркву у Сегедину, Стари град Јерусалим за потребе наших хаџија, Свети Козма и Дамјан за издавача Каулиција, као и оне невешто цртане и тврдо резане илустрације за Робинзона Крусоа у издању Штампарије Пештанског универзитета.⁸⁶ Међутим, његова ведута Будима, рађена по цртежу бољег мајстора, одликује се несумњивим графичким вредностима. И ова композиција је замишљена као пејзажна панорама са ненаметљивим жанр-сценама у првом плану. На стари тип градских ведута подсећа натпис у барокној картуши Buda — Ofen, као и две траке са називима појединих делова града, па се на њима налази и натпис Taban — Die Räze Stadt. У доњем делу су наведени и поједини објекти, а међу њима и die Vorstadt, Gerhards- oder Razen Stadt; die Pergasische, oder Rätzē-baad, die Alt-glaubische Kirchen. (Eccles. hominū Graeci Ritus, поп unitor).⁸⁷ Осим ове графике позната су Биндерова цеховска писма: за цех кројача, ковача, рибара, ужара и других. Гравирао их је по већ утврђеном облику немачких и аустријских цеховских писама. Композицију дипломе украшава разубен барокно-рокајни оквир; у доњем делу је текст, а у горњем ведута Пеште или Будима са изгледом Табана.⁸⁸

Право изненађење представља Биндеров план Будима израђен осамдесетих година, највероватније по налогу магистрата. Тај прецизан тлоцрт израдили су картографи, а Биндер је пренео нацрт на бакрорезну плочу сигниравши га са Јо. Philip Binder Sc. План је коришћен за потребе грађевинарије и за остале административне послове. На њему је и план Српске вароши означен као Табан. Урбанистичка потка неправилног облика са источне стране налаже на Дунав; са јужне и западне стране ослања се на брег тврђаве. Кроз средину насеља нацртан је Бавољи јендек са неколико мостића. Обележене су и обе цркве, а поједини плачеви имају катастарске бројеве. Југозападно од бедема, на падини брега Свети Гелерт, простиру се табански виногради.⁸⁹ По свему томе, графички опус Јакоба Биндера са ове две до сада непознате гравире, особито са планом Табана, постаје још важнији за српске истраживаче.

Међу познатим ауторима будимских ведута из друге половине XVIII века налазе се и непознати мајстори. Није сигниран бакрорез Prospekt der Königl: Haupt Stadt OFEN wieselbe von der Pester seiten in der Schönsten ansicht ist mit Neuen abaenderung. Ano, 1785. Иако није познат аутор овог „проспекта“ треба

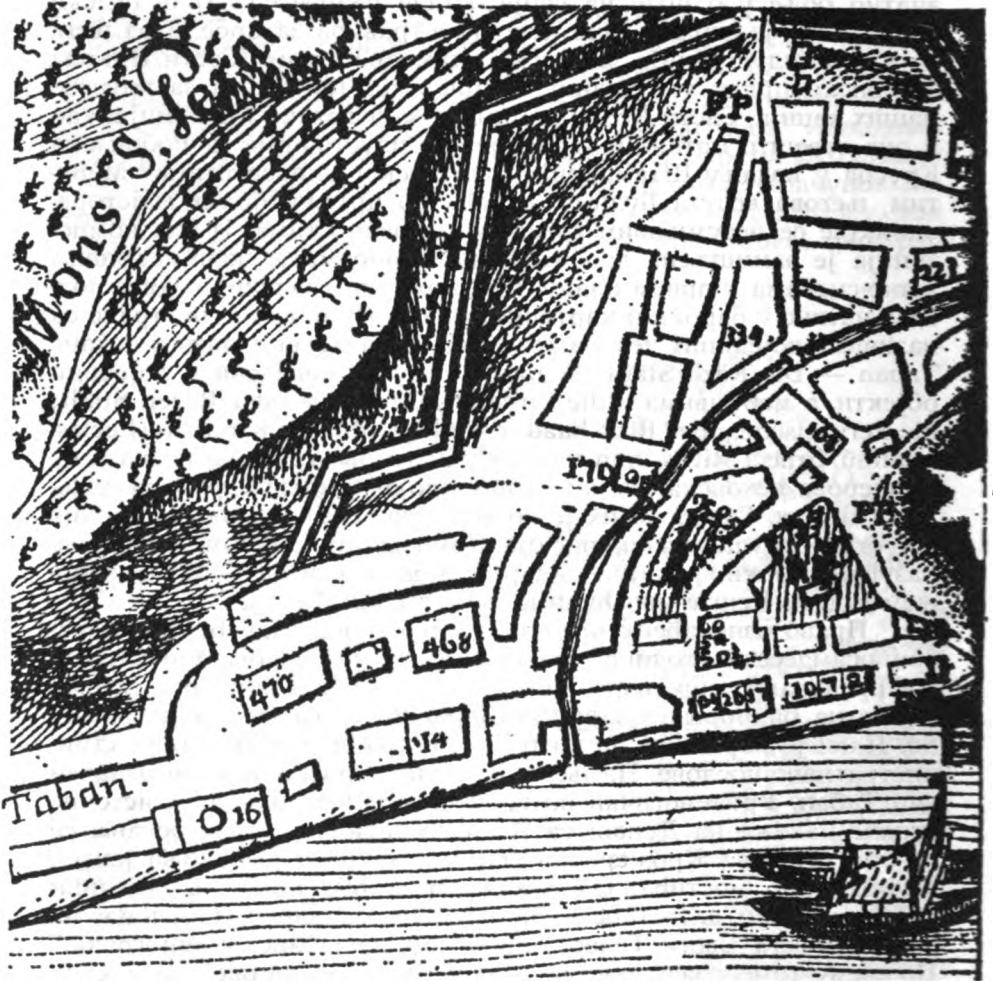
⁸⁵ Д. Давидов, *Графички портрети Срба XVIII века*, Галерија Матице српске, Нови Сад 1965, 133, 147.

⁸⁶ Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, 237, 378—389, 415—416.

⁸⁷ Gy. Rózsa, nav. delo, 188—189, T. LXXXII.

⁸⁸ D. Pataky, nav. delo, 83; Gy. Rózsa, nav. delo, T. LXXXVI—LXXXVII.

⁸⁹ Бакрорез Nova Buda — Pestinum, Сигнирано: Јо. Philip Binder Sc. власништво Magyar Nemzeti múzeum — Történelmi képcsarnok, T. 125.

Ј. Ф. Биндер, План Табана, око 1870.

рећи да он потиче од руке искусног и поузданог мајстора. Тешко је, међутим, утврдити да ли је цртеж настао по природи или је композиција позајмљена, па су у њу накнадно унете допуне, у које спадају и жанр-сцене у првом плану. Изглед Табана не одступа од осталих оновремених графичких приказа.⁹⁰

Готфрид Прикснер (G. Prixner) је држао графичку радионицу у Пешти одакле је свакодневно посматрао Будим и Табан.⁹¹

⁹⁰ D. Pataky, *nav. delo*, 259; Gy. Rózsa, *nav. delo*, 191, Т. ХСII.

⁹¹ D. Pataky, *nav. delo.*; В. Васић, *Илустрација српске књиге у поч. XIX века*, Библиотекар 4, Београд 1958, 284; *Класицизам код Срба*, књ. 3 (В. Крауџ, *Сликарство и графика*), Београд 1964, 11—12; Исто, књ. 8, стр.

Његов цртеж, умножен на једном цеховском писму из 1816, доноси изглед Табана из најповољнијег угла, чиме је постигнута целовита панорама насеља. Познато је да је Прикскнер радио за штампарије и да је сарађивао са српским издавачима и писцима који су почетком XIX века краће или дуже боравили у Будиму и Пешти. Његове су илустрације у књигама Атанасија Стојковића, Јована Мушкатиновића, Аврама Максимовића, Вука Караџића и Милована Видаковића. Овај графичар је, дакле, добро познавао Будим, пролазио је табанским улицама, свраћао у српске куће. Са Србима се могао лако споразумевати будући да је био Пољак. Због свега тога је предано и прецизно нацртао Српску варош.⁹⁴ По његовој ведути, Табан је тада био већ изграђено варошко насеље које није заостајало за Старим Будимом на северној страни Горњег града. Зграде варошана, трговаца и занатлија, биле су високе по бароком начину грађења и згуснуте уз Дунав, а куће виноградара распоређене у неколико „струка“ по падинама брега, док су изнад њих чувени табански виногради који су уцртани и на плану Јаноша Биндера.

Графика се у XIX веку најприсутније испољила у новој техници литографије, а касније и челикореза. Стилске иновације стизале су у првој половини XIX века и преко те нове технике која је омогућавала тонске вредности и реалистички третман пејзажа. То само значи да су графици тада отворене нове могућности. Међутим, она постаје до те мере везана за технолошки процес репродуковања да често због тога губи уметничка својства. Она постаје не само реалистичка него и толико објективистичка да најављује дагеротипију и фотографију. Отуда и није чудно што литографске ведуте често раде мањи мајстори, а потом и вештији штампари, јер литографија улази у типографију као најјефикасније и најјефтиније средство за умножавање разних књижних и новинских ликовних прилога. Разумљиво, аутентичност и документарност литографије су незамениви управо у штампарству.

На појединим литографијама овога доба, архитектонски облици су приказани до те мере верно да се по њима могу проучавати чак и декоративни елементи фасада, украси у каменој пластици и други детаљи. На основу литографија могу се реконструисати оштећени или порушени споменици, или проучавати читава насеља и урбане целине које су у XX веку измениле свој стари лик, као што је то случај са будимским Табаном. Та страна репродуктивне литографије није још довољно испитана, нити је графика у довољној мери коришћена као најпоузданија документација о изгледу заувек несталих културноисторијских

94; З. Јанц, *Насловна страна српске штампане књиге*, Музеј за примењену уметност, 1965, 79.

⁹² Цеховско писмо Г. Прикскнера са ведутом Будима и Табана чува се у Националној библиотеци Szécsenyi у Будимпешти.

споменика и делова градова који су срушени услед урбанистичких реконструкција.

Међу првим литографима који су цртали и умножавали изглед Табана почетком XIX века био је Јакоб Алт (J. Alt), бечки сликар и литограф.⁹³ Он је у трећој деценији тога века путовао Дунавом и начинио читаву серију панорама градова, документоване али и несумњиве уметничке вредности. Био је школован цртач бидермајерског опредељења. У цртежу је неговао меку линију податну за литографску технику. Његови градови на Дунаву штампани су у великом тиражу на хартији исте величине, тако да су били веома популарни и погодни за колекционирање. Аутор је сам колорисао један део тиража, а те бојене литографије имају свежину акварела. Његова литографија Ofen — Buda, настала око 1826, већ је класично дело те врсте. Град је насликан са југоисточне стране тако да је Табан приказан у централном делу композиције, са православном црквом високог звоника који доминира насељем, док су на самој обали складне једносратне зграде, зидане крајем XVIII и почетком XIX века. Аутор је нагласио да је цртеж настао по природи, што је ушло и у његову сигнатуру Nach der Natur gemalt. v. J. Alt.

Овде треба бар поменути да је и *Сербскиј народниј лист* донео дрворез Пешта и Будим, рад Ференца Колара (F. Collar) кога је уредник Теодор Павловић запослио као сталног илустратора овог познатог листа.⁹⁴ На Коларовом дрворезу, Будим и Пешта су приказани са северне стране тако да се Табан назире у дубини перспективе. Та ведута илуструје информативни текст у којем се налази и ова реченица: „У архиви Будимског Сербског общества, које је кадгод много веће и знатније било, хране се многе за Сербље у Унгарији важне писмене древности“.⁹⁵ Чланак је вероватно саставио сам уредник, а наведена реченица недвосмислено указује на то да је Будимска српска општина била тада мање бројна и мање активна, па аутор већ и због тога указује на богату архивску грађу, важну за изучавање прошлости Срба у Угарској.

Године 1845. изишла је из штампе специјална литографска мапа са ведутама Будима и Пеште под насловом Buda — Pest elöadva...⁹⁶ Попут великих европских градова, и ови су добили свој албум са неколико десетина ведута које обухватају све делове града и монументалне зграде. Мапу је издао Рудолф Алт (R. Alt),⁹⁷ син Јакоба Алта, који је учио занат и цртање у атељеу свог оца, а потом на Бечкој уметничкој академији. У овом ал-

⁹³ U. Thieme i F. Becker, nav. delo.

⁹⁴ *Класицизам код Срба*, 17.

⁹⁵ *Сербскиј народниј лист*, Пешта 6. март 1938, стр. 73.

⁹⁶ Buda-pest elöadva — 32 eredeti rajzoltban — Alt Rudolf általal — rajzolta Sandmann — nyomtatta Rauch Janos, Pesten 1845.

⁹⁷ U. Thieme i F. Becker, nav. delo.

⁹⁸ Isto, Табла XIV (Поглед на Будим и Табан са Дунава).

буму налазе се две литографије на којима је приказан Табан: Buda á Dunáról föl fele tekintve⁹⁹ и Kiálítás a várkapuból Budán.⁹⁹ Уз литографије се налазе и краћи текстови о Српској вароши (Ráczváros).

Нешто раније израдио је Р. К. Vasquez, највероватније по налогу магистрата, велики план Будима. Ту је као саставни део и план Српске вароши, преко којег је натпис Raitzen Stadt.¹⁰⁰ Када се овај цртеж из 1837. упореди са оним који је осамдесетих година начинио Филип Биндер види се колико се Табан у том периоду урбанистички проширио и разудио. У том периоду је био његов привредни и културни успон.

Најзад, у другој половини XIX века све су учесталије ведуте Будима, Српске вароши и Пеште. Најпознатије су серије градова умножаване у хесенском граду Дармштату, у познатој издавачкој кући која је на сваком листу штампала свој импресум: Druck u. Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt.¹⁰¹ Има неколико графика на којима је Српска варош главни мотив. На таквој ведути, на којој је српска црква у крупном плану, са прецизно нацртаним југозападним изгледом, налази се потпис на мађарском и немачком: PEST ES RÁCZVAROS — PEST UND RAITZENSTAT.

У Табану с почетка XIX века, тако поуздано представљеном на Алтовим и другим графикама, било је много разних друштвених појава које су, поред осталог, чиниле културно-просветни лик вароши. Те појаве су се тичале не само црквеног живота него и још више духовног била грађанске класе.

Будимски епископ Дионисије Поповић прекинуо је традицију да архијереј ове епархије принудно борави у Сентандреји. Он је још 1792. купио у Српској вароши велику зграду и у њу сместио владичански двор са придворном капелом. То је једна од оних једносратних зграда на гавири Готфрида Прикснера. Епископ је држао у двору своју приватну „клирикалну школу“, неку врсту ниже богословије, на коју је обавезивао све оне који су желели да се баве свештеничким позивом. Он је у Будиму боравио до смрти 1828. године, бавећи се уз архијерејске и црквено-педагошке обавезе још и превођењем и богословском књижевношћу. Био је поручилац бакрореза изузетно занимљиве иконографске структуре, а на једном је чак дао да се нацрта његов лик.¹⁰² Старао се о уређењу Саборне цркве, али је доживео и њен пожар, којом приликом је осим већег оштећења саме гра-

⁹⁹ Isto, Табла XXIV (Поглед на Српску варош са тврђаве).

¹⁰⁰ Budapest története a török kiűzésétől a márciuki fordalomaig, Budapest 1975, 276 (sl. 106).

¹⁰¹ Ова издавачка кућа штампала је неколико стотина популарних ведута градова, претежно у техници челикореза.

¹⁰² Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, 388, каталoшки бр. 195, сл. 329.

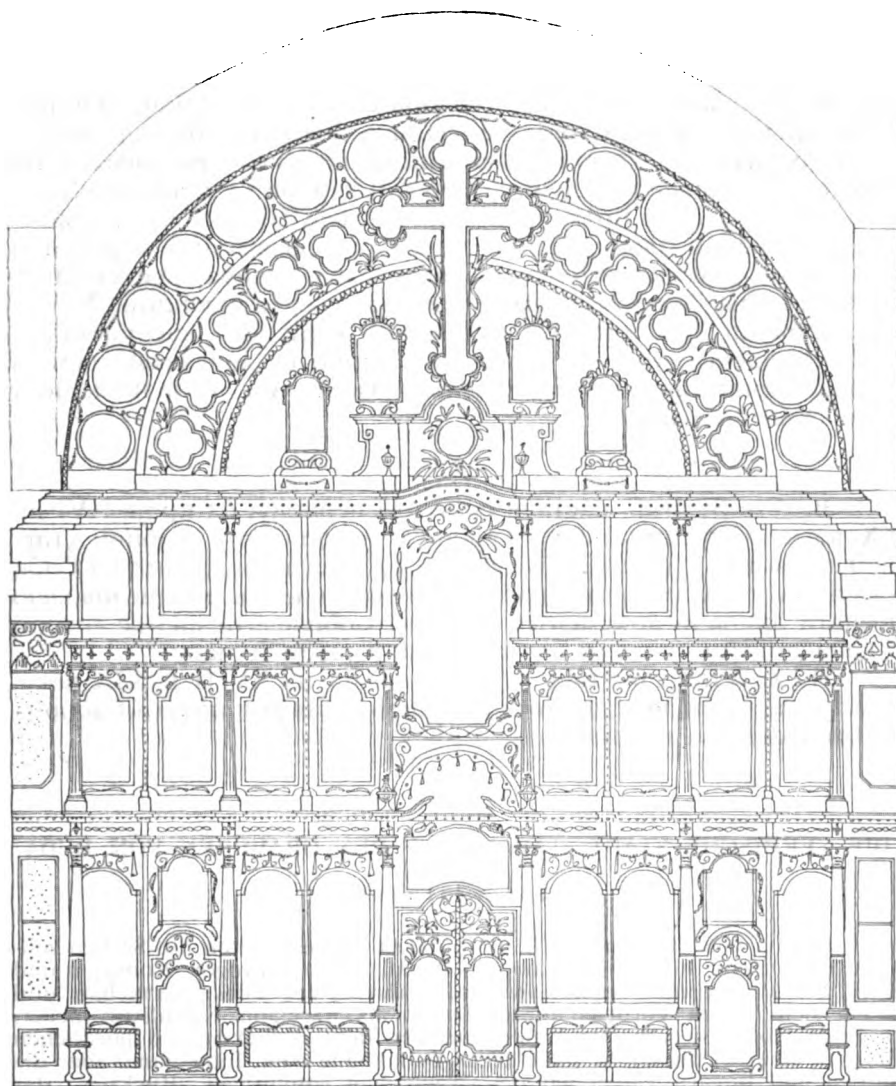
Ђевине изгорео цео иконостас Василија Остојића. После обнове цркве приступило се сакупљању прилога за подизање нове дуборезбарене олтарске преграде и за сликање иконостаса, па је 28. маја 1817. склопљен „контракт“ између „Славено-српског общетства престоног града Будима, предграђа Табана и Г. Арсенија Теодоровића, иконописца и грађанина новосадског“. Овим уговором се академски сликар обавезује да ће „собственоручним изображенијем“ насликати и позлатити иконостас, као и предвиђене композиције зидног живописа, а црквена општина да ће му за овај замашан сликарски посао исплатити девет хиљада флорина у сребру. Сликарске послове у табанској цркви, Теодоровић је започео 1818, а завршио две године касније.¹⁰³ На будимском, највишем српском иконостасу, сликар је распоредио чак 68 икона, држећи се уобичајеног распореда и иконографског садржаја. У високој линети сместио је две полукружне зоне икона које се ребе сликају: страдања Христова у четворолисним медаљонима и ликове пророка у округлим медаљонима. Због изузетне висине цркве и иконостаса, Теодоровић је морао да слика иконе већих димензија, тако да престоно иконе имају читава 194 см. У време сликања у Будиму, Теодоровић је био на врхунцу сликарске славе. Тада је иза себе имао шеснаест иконостаса, међу којима и неколико у већим средиштима српске грађанске културе. Испољаво је неокласицистичко стилоко опредељење, али су на неким његовим иконама, особито на престоном, приметне успомене на познобарокни иконопис.¹⁰⁴ Тада је живео и сликао у Табану још један српски уметник: Михајло Живковић, рођени Будимлија, ђак Бечке уметничке академије. Имао је атеље у Табану, а потписивао се као „живописац будимскиј“. Осим славских икона, које је сликао за Србе у Будиму, Пешти, Сентандреји и другим местима, Живковић је насликао и две веће целине: иконоста Благовештенске цркве у Сентандреји (1802) и иконостас српске цркве у вароши Балашабармат (1815). Он њега су и четири иконе сликане за салон будимског владичанског двора.¹⁰⁵

На духовни живот Срба у Будиму и осталим горњодунавским градовима, подстицајно су деловале књиге и периодика — издања Штампарије Пештанског универзитета која је била смештена у Будиму. Списак Будимаца пренумераната на та издања је веома дуг и обухвата најпознатије породице. Тада су у српским грађанским кућама, које у представљене на гравирама XIX века, примана и читана издања будимске штампарије: од *Свештене историје*, *Катихизиса малог* и *Трагедије Јована Рајића* до књига и књижица Викентија Ракића, Доситеја Обрадовића, Авра-

¹⁰³ О. Микић и Љ. Шелмић, *Дело Арсенија Теодоровића (1767—1826)*, Нови Сад 1978, 25—26, 74—75.

¹⁰⁴ Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*, Нови Сад, 1973, 80—82.

¹⁰⁵ Исто, 73—80.

0 1 2 3 4 5 m

Схема иконостаса саборне цркве у Будиму.

ма Мразовића, Атанасија Стојковића, Григорија Терлајића, Павла Соларића, Милована Видаковића, Јоакима Вујић, Јована Мушкатировића, Саве Мркаља, Димитрија Давидовића, Лазара Бојића, Уроша Несторовића, Теодора Павловића, Јована Пачића, Симе Милутиновића Сарајлије, свезака *Летописа Матице српске* и других издања. Готово сви ови списатељи и културни посленици боравили су краће или дуже у Српској вароши, у кући код Златног јелена, у дому Витковића, код трговца Николе Станковића, у владичанском двору. Табан је тада био на врхунцу славе, али се иза тог врхунца већ назирала силазна падина, посустајање, однаробавање, осиромашивање, расељавање, декаденција. У другој половини XIX века, Српока варош у Будиму, као уосталом и Сентандреја, живи од успомена. Једино су још графичари и сликари приказивали Табан у лепом издању. Али, то је на жалост била само спољашност.

Ведуте Будима, настале су дугом периоду, од краја XVI до XX века, обавештавале су Европу о историјској судбини угарског краљевског града. А будући да су ту судбину делили и Срби насељени у подграбу ове вароши, то се ови, код нас недовољно познати ликовни документи, не могу заобилазити кад се говори о некадашњим српским насељима на горњем Дунаву.

На ведутама Будима, особито онима из XVIII и XIX века, Српска варош и даље постоји, као што постоји и српска Саборна црква у њеном средишту.

DIE SERBISCHE STADT »TABAN« AUF DEN GRAVÜREN VON BUDA

Zusammenfassung

Bereits vom XV. und XVI. Jahrhundert an besiedelten die Serben zeitweise ungarische Städte an der oberen Donau: Buda, Ostrogon, Komoran und Győr. Sie kamen vom Balkan vor und während der Türkenherrschaft und ließen sich in den Vororten dieser Städte als Rascianis Nazadistis nieder. In Buda lebten sie am Donauufer zwischen dem südlichen und nördlichen Berg, in einer Siedlung, die die Türken Debakhane oder Tabakhana, aber die Serben und Ungarn Taban nannten. Nach dem entgeltigen Rückzug der Türken aus Ungarn und der Befreiung Budes 1686 kam es im Jahre 1690 zur großen Völkerwanderung der Serben vom Süden her in die ungarischen Gebiete. Zu dieser Zeit wurde der Vorort Taban von vielen Serben als Wohnort gewählt. Ab Mitte des XIII. Jahrhunderts formte sich hier eine Stadt im Barockstil mit einer serbischen Kirche zu Ehren des Heiligen Dimitrije. Taban erlebte einen wirtschaftlichen Aufschwung sowie eine gesellschaftliche und kulturelle Blütezeit.

Während der dreißiger Jahre des zwanzigsten Jahrhunderts, in der Zeit der Urbanisierung Budas wurden die alten Häuser in Taban allmählich abgerissen, und die ebendigen sich schlängelnden kleinen Straßen verschwanden. Im Verlaufe des Krieges wurde 1944 auch der übrige Teil Tabans mit der serbischen Kirche zerstört. Heute befindet sich an dieser Stelle ein

Park, aber die alten Stiche von Buda bezeugen und bewahren auch weiter einen Teil der Geschichte Tabans.

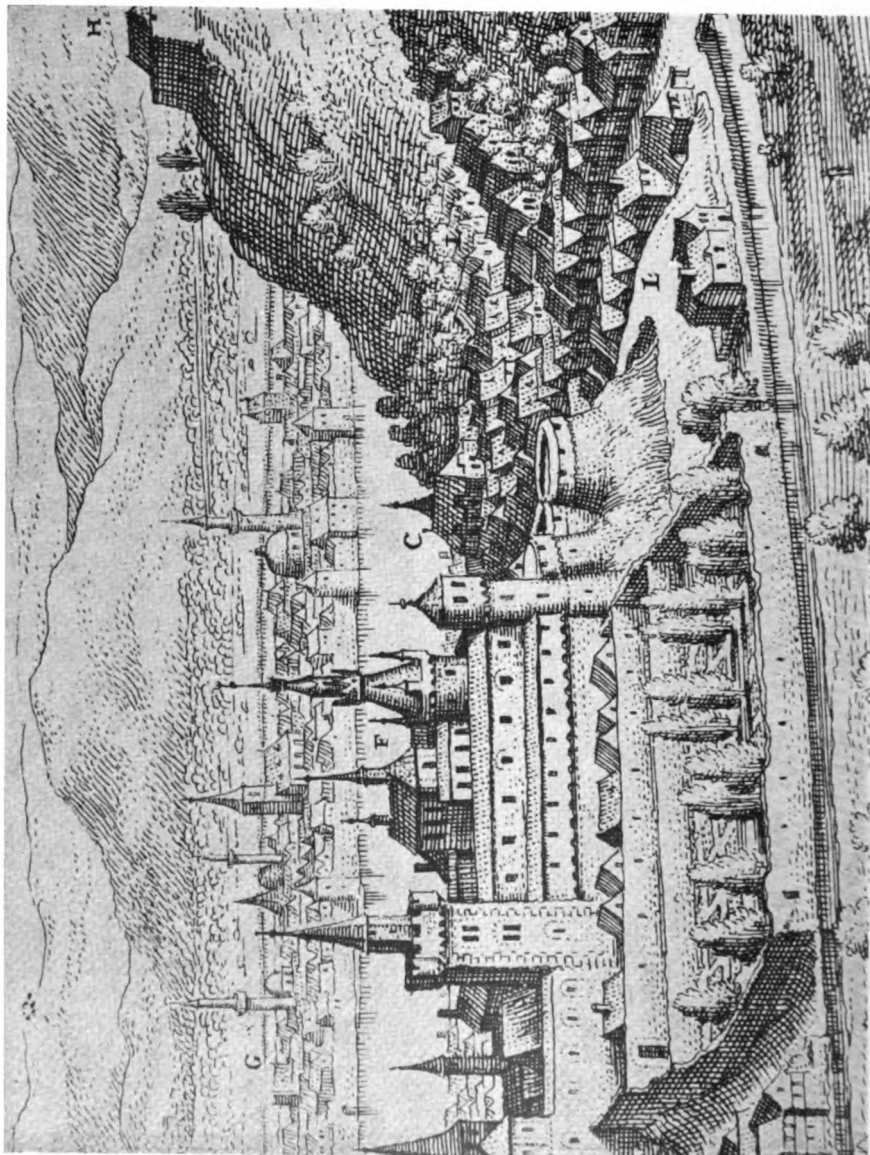
Die ältesten Stiche aus dem XVI. und der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts zeigen außer der Stadt Buda auch diesen Vorort, allerdings kann man an ihrer getreuen Darstellung zweifeln. Viel überzeugender sind dagegen jene Kupferstiche, die Buda in der Besatzungszeit von 1684 bis 1686 darstellen. Oft wurden die Zeichnungen für diese Kupferstiche von Militärtechnikern, -topographen und -zeichnern angefertigt. Eine der ersten Kriegsbilder Budas aus dieser Zeit, auf dem Taban zu sehen ist, wurde von Michael Wening graviert und trägt die Aufschrift: »Prospekt der Stadt Ofen wie solche von Alt-Ofen an zu sehen«. Die damaligen Kriegshandlungen hatten katastrophale Folgen für die türkisch-serbische Siedlung, wobei auch die ursprüngliche serbische Kirche zerstört wurde. Das wird auf dem Kupferstich »Ofen — die Hauptstadt in Unter-Ungarn« von einem unbekanntem Meister, herausgegeben von J. F. Andre aus Nürnberg, dargestellt. Der gleichen Stadt entstammte auch der Herausgeber David Funck, der den Kupferstich eines unbekanntem Autors zu Ehren des Sieges der Christen über die Türken veröffentlichte. Neben dem Bild kommt das auf dem Stich auch durch eine ausführliche Inschrift zum Ausdruck.

Im XVIII. Jahrhundert, als die ersten Friedensjahrzehnte die Erinnerungen an die Kriegsjahre verdängten und als Buda in Eile erneuert und umgewandelt wurde, um zum zweiten Hauptsitz des Habsburger Reiches zu werden, erschienen auch neue Vedute der Stadt und des Tabaner Vorortes. Auf diesen Gravüren ist der historische Prozeß, in dem sich Buda von einer morgenländischen zu einer westeuropäischen Stadt entwickelte, für immer festgehalten. Aufgrund der großen Anzahl neu hinzugezogener Serben wird Taban in Buda Srpska varoš — Rácváros seit dieser Zeit genannt, was auf einigen Kupferstichen verewigt ist.

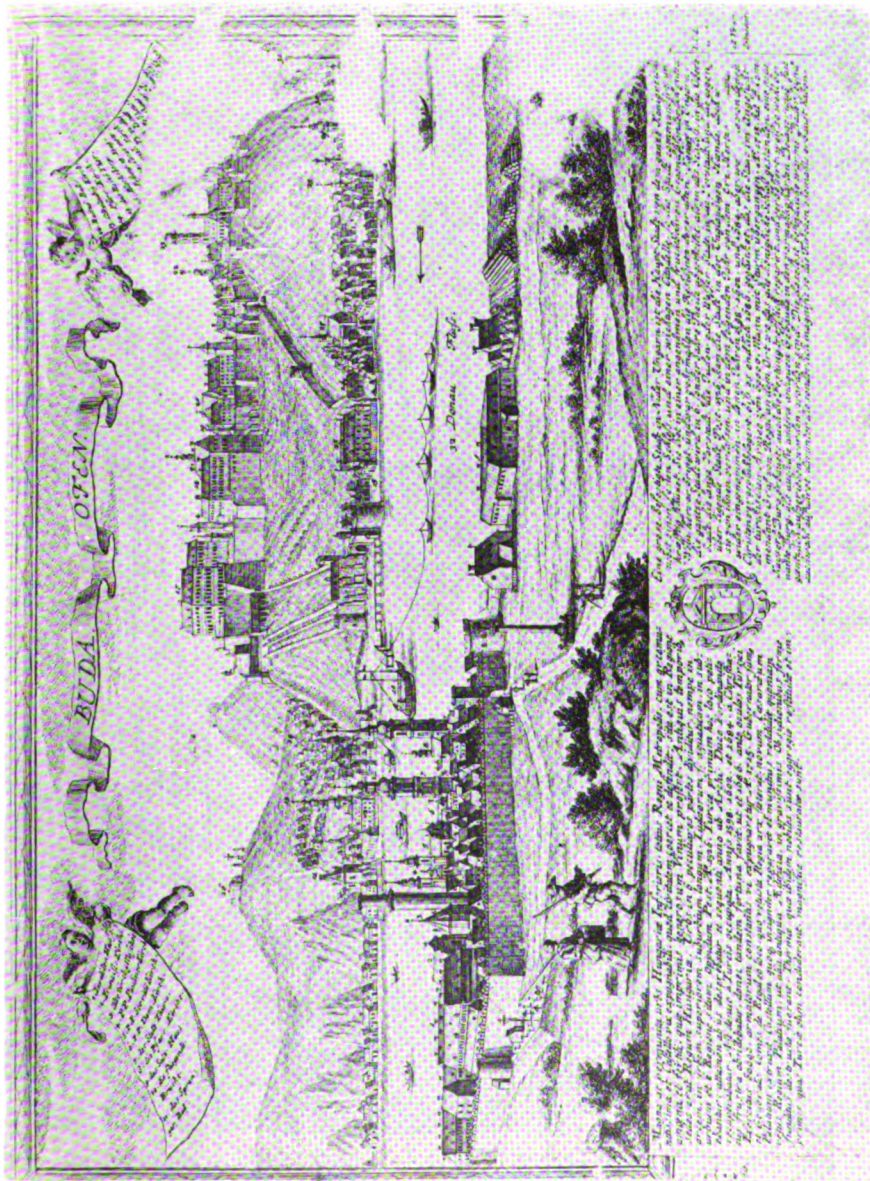
Der architektonische Aufstieg des barocken Taban — Srpska varoš ist auf den Kupferstichen der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts verzeichnet sowie auch auf den Lithographien und Stahlstichen des XIX. Jahrhunderts. Auf ihnen ist ebenfalls die große serbische orthodoxe Kirche deutlich dargestellt.

1. Матео Мериан, Будим (западна страна), 1638.

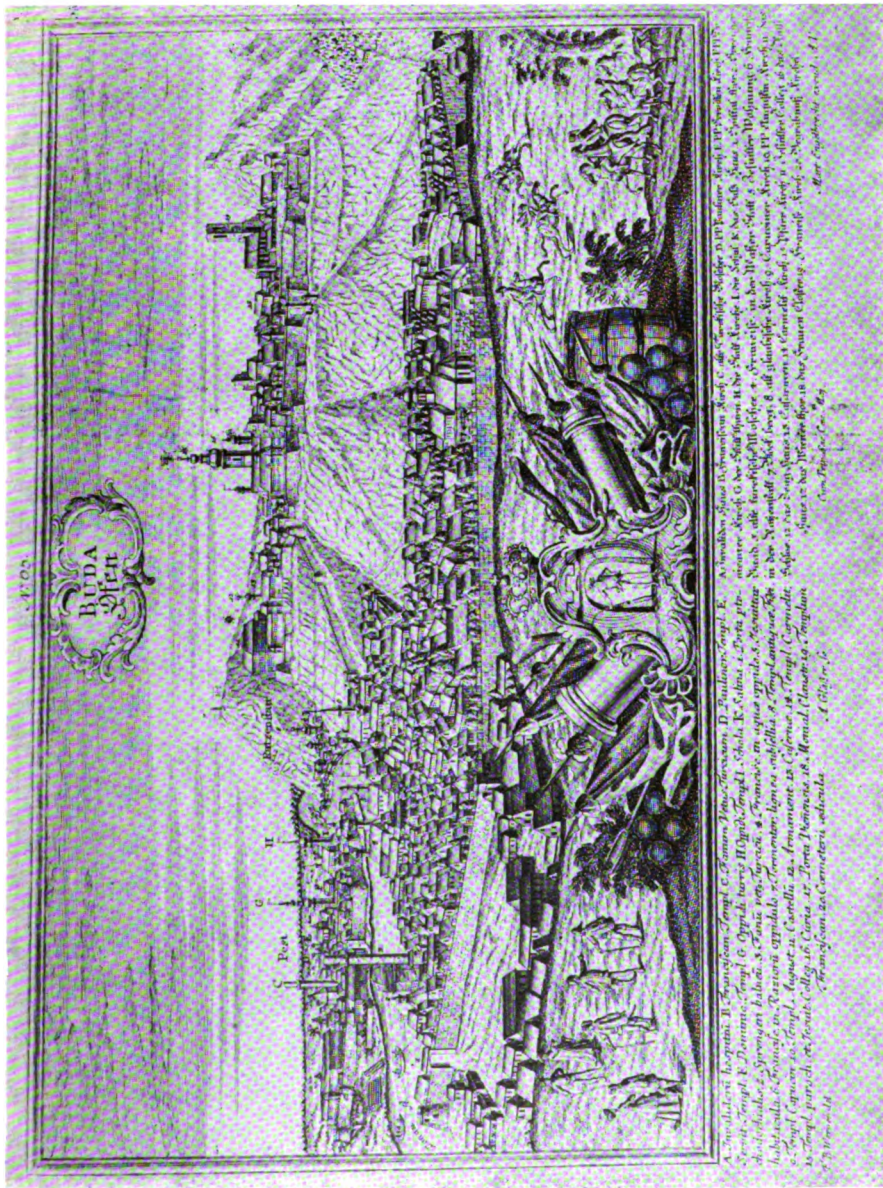
2. Матео Мериан, Будим (деталъ — српска варош Табан), 1638.

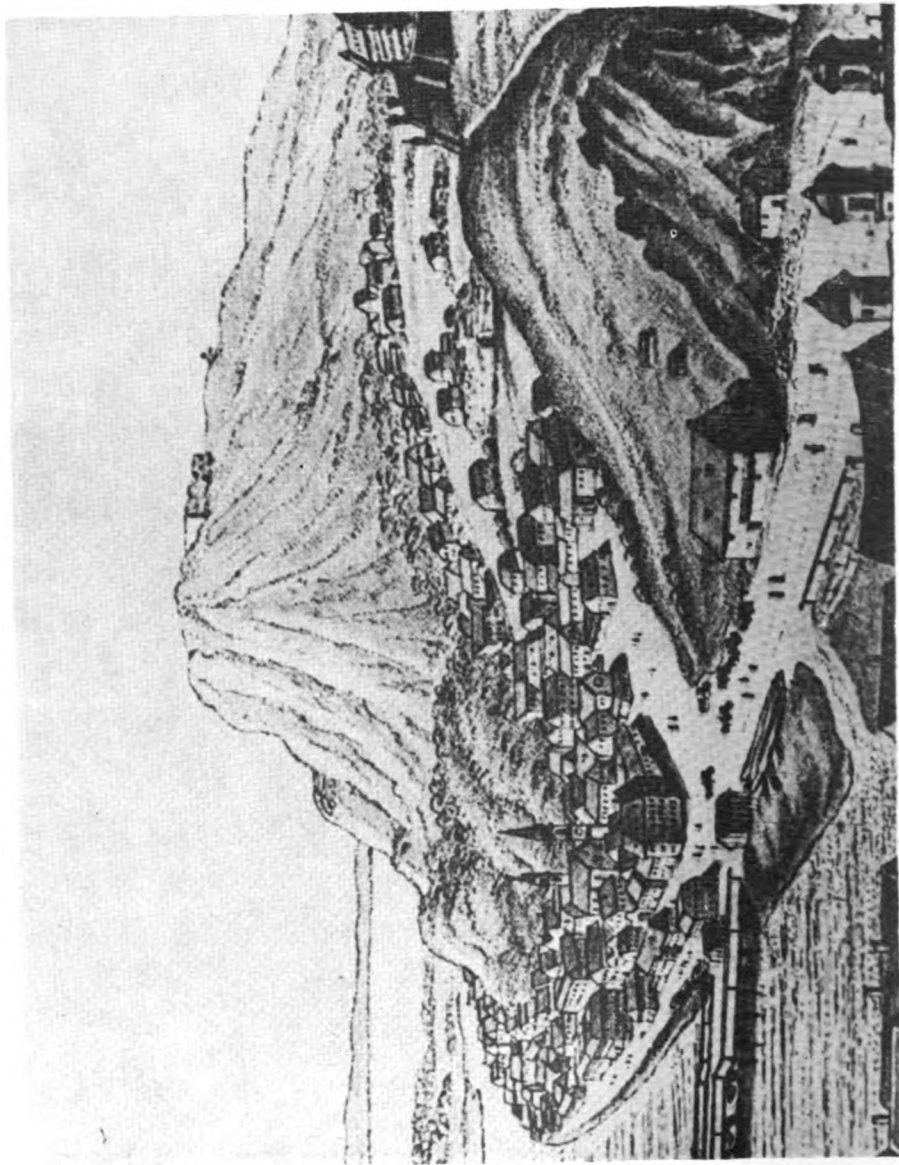
3. Ф. Б. Вернер, Будим

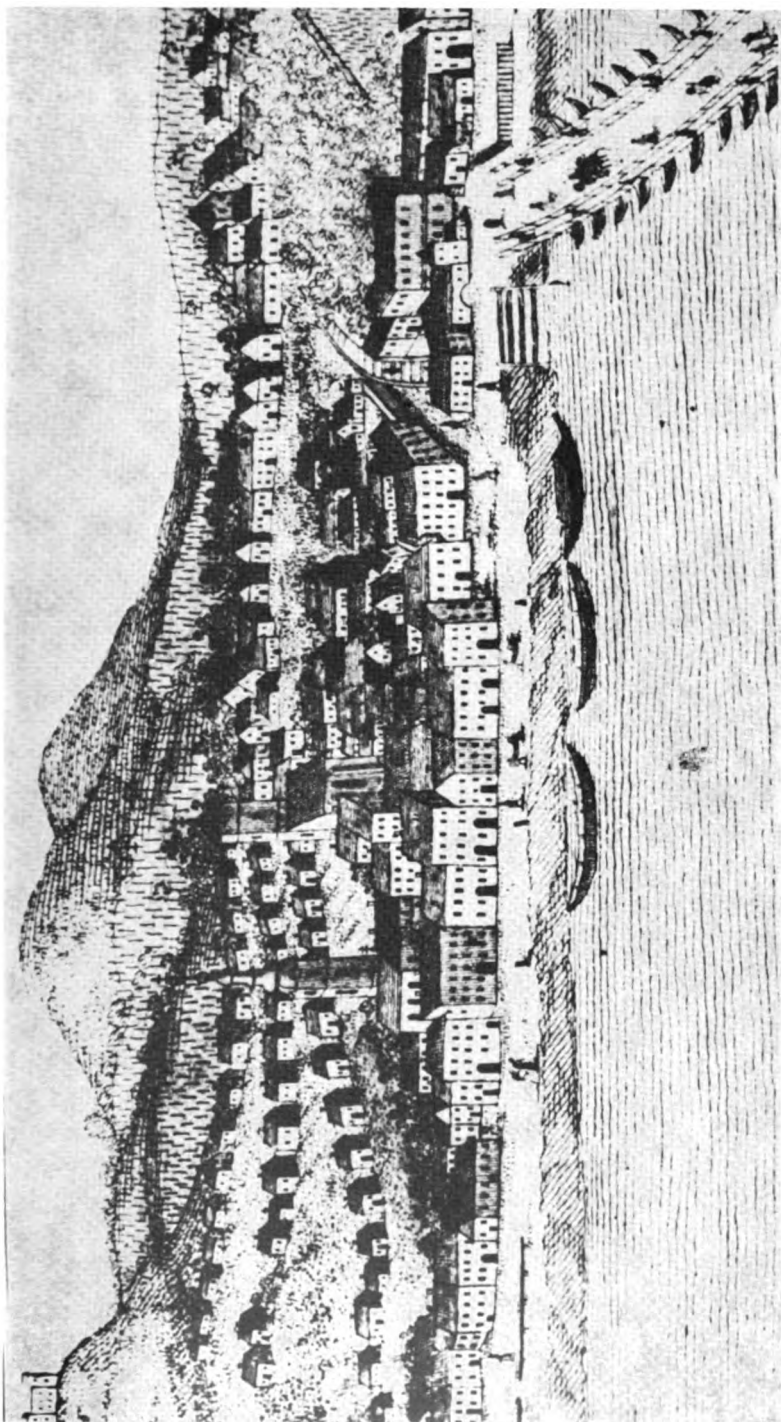
4. Јохан Филип Биндер, Будим (Табан — српска варош на левој страни бакрореза), 1761.

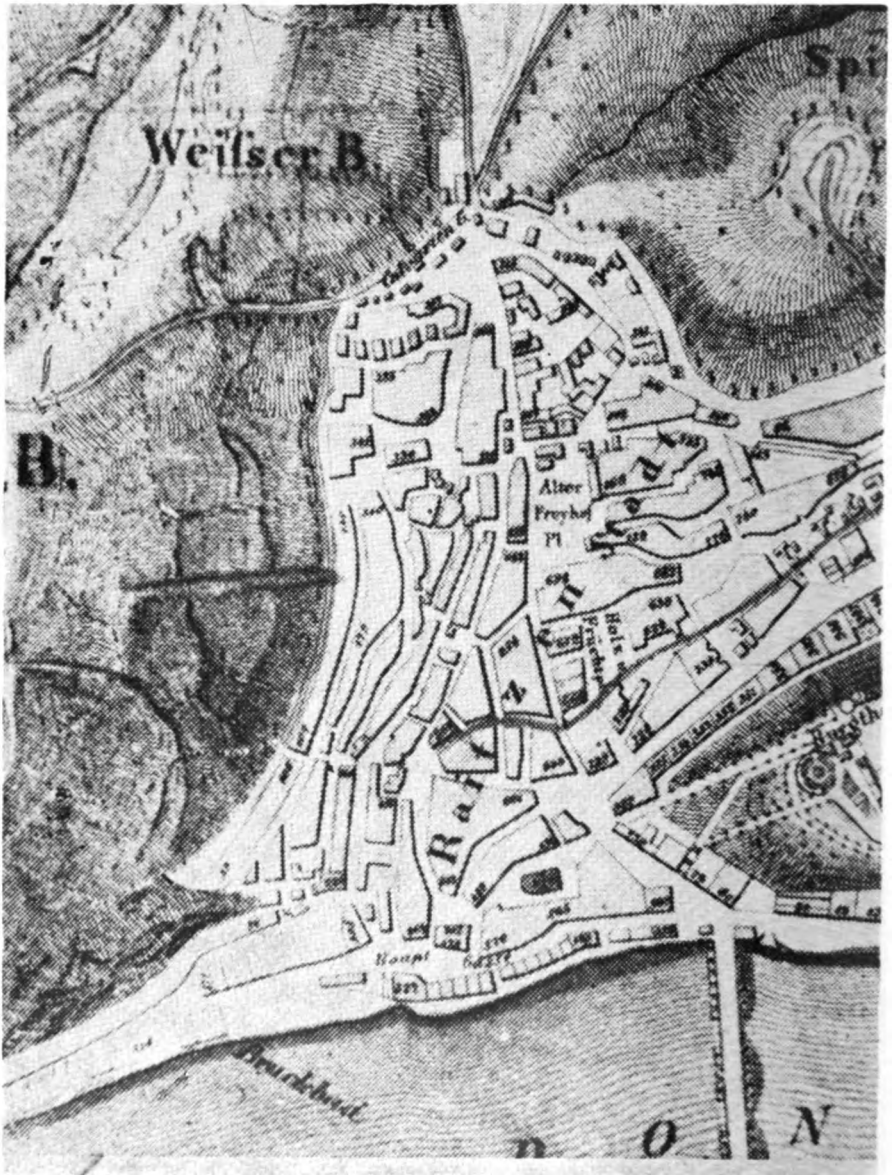
5. Мартин Энгелбрехт, Будим, другая половина XVIII века.

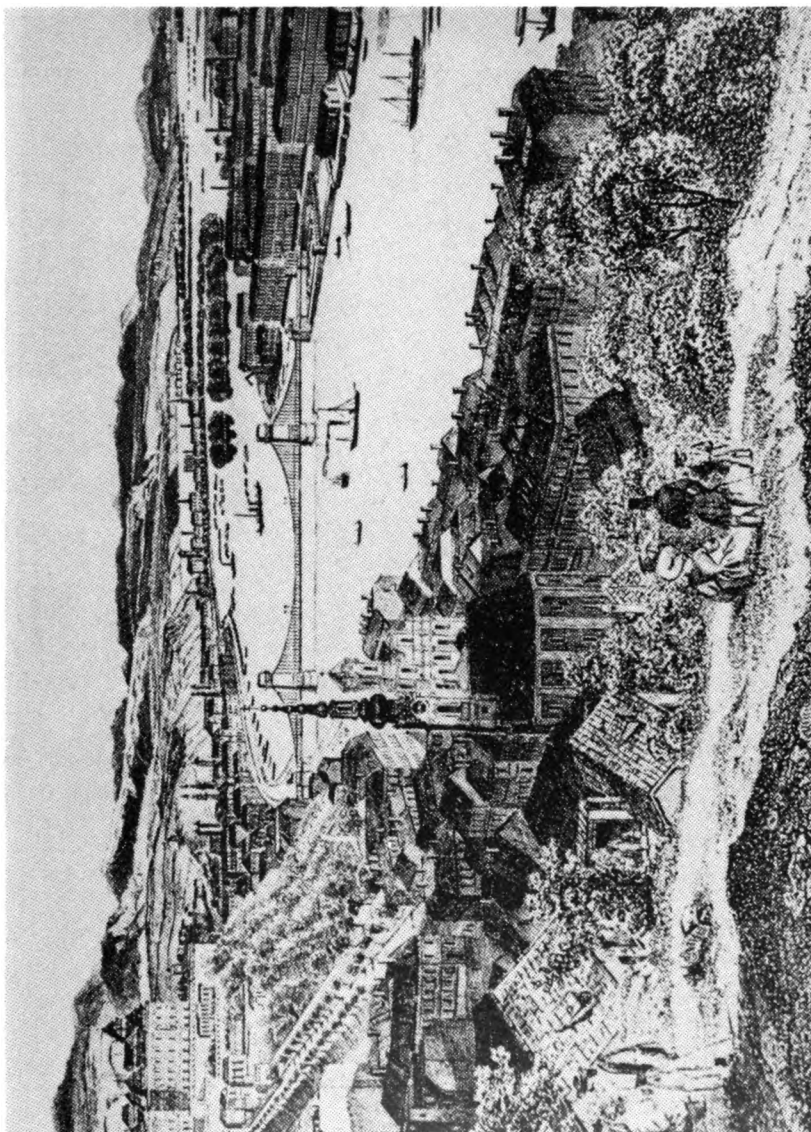
6. Ј. и П. Шафер, Будим (деталј — српска варош), 1787.

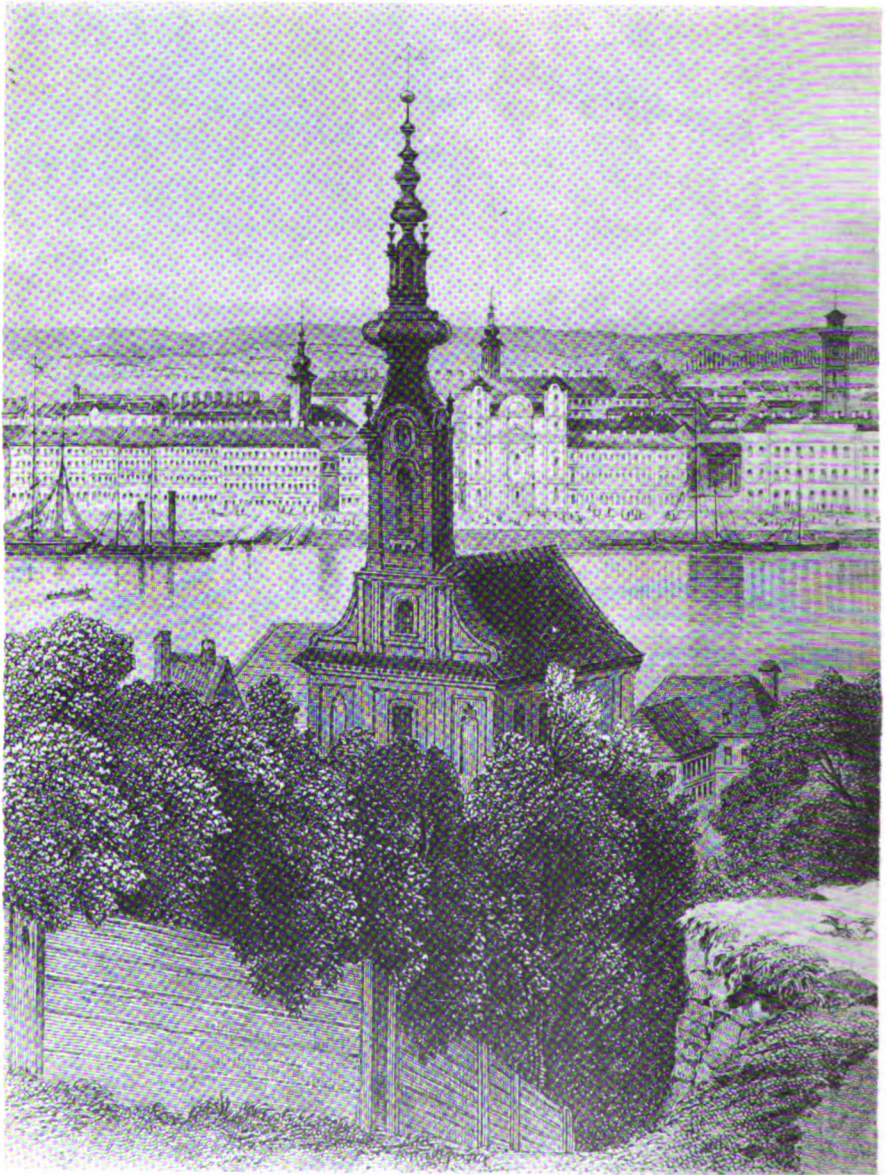
7. Готфрид Приксер, Табан (деталъ цеховског писма), 1816.

8. П. К. Васкез, План Будима (деталь — српска варош Raitzen Stadt), 1837.

9. Непознат аутор, Поглед на Табан, Будим и Пешту, средина XIX века.

10. Саборна црква у Будиму, детаљ литографије из друге половине XIX века.

Александар АЛБИЈАНИЋ

University of California
Los Angeles

ПОГЛАВЉЕ ОРБИНОВЕ ИСТОРИЈЕ О БОСНИ У ИЗДАЊУ ЈОВАНА РАДИЋА 1770. ГОДИНЕ: ЈЕЗИЧКА АНАЛИЗА

§1. У Пешти је 1770. године била штампана латиницом „једна мала, необична и загонетна српска књижица“¹ која је носила пуни наслов *Kniga istorografija o narode slavenskom, I o xitii ih irazssirenja derxavstva ih Sobranaja izmnoгих Istoriceskih knjig, Csrez iz deveniem Raba Boxia, Joanna Radicha, Kotori rodilsa vo Bossanskoj zemli vo Grade novo prozvanom Saraeve, sei on potrudilsja privesti siu Istoriu so Italicceskago i Grecseskago jazika na Slaveno-Serbski Jazik, za spomen svoemu Otecsestvu i napecsatanna vo KRALEVSKOI SVOBODNOI VAROSI PESTI bliz reki Dunava priamo stolicsnago Grada Ungarskago Budima leto Gospodne 1770 Ju. 6. U PESTI SA SLOVI EJTZENBERGEROVI 1770*. Према Чурчићу, поменућа књижица, прва „искључиво о Босни“², у ствари представља прештампани одломак из Владиславићевог превода Мавра Орбина на руски из 1722 (Сава Владиславић, *Книга историографија... Петроград, 1722*)³ са „незнатним испуштањима и допунама“⁴. На жалост, она је до наших дана остала⁵ превиђана

¹ Ј. Чурчић, *Поглавље Орбинове историје у издању Јована Радића 1770. године прва је српска књига штампана латиницом*, Библиотекарство XVII бр. 3—4, Сарајево 1971, 3—10 (скраћено: Чурчић, *Поглавље*). Овај веома занимљив и користан чланак даје досад најпрецизнији библиографски опис поменуће књижице и усто баца светлост на њено порекло.

² Чурчић, *Поглавље*, 9.

³ За пуни наслов, вид. Мавро Орбин, *Краљевство словена*, приређивач Ф. Баришић ет ал, Београд 1968 (скраћено: Баришић, *Краљевство*). Према Чурчићу (*Поглавље*, 5) „текст у петроградском издању, који је Ј. Радић прештампан, био (је) штампан од 267. до 288. стране граванском ћирилицом“.

⁴ Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964, 364—365, допуне бр. 2.

⁵ У најновијем издању *Краљевства словена*, Радићев превод није на жалост цитиран; вид. Баришић, *Краљевство*.

и заобилажена не само са историјоке него и са филолошке стране.

Овом приликом желимо да се укратко позабавимо језиком који се одражава у Радићевом преводу, најпре начином преводбења који се рефлектује у њему. Наш циљ је у овом кратком раду дакле следећи: упоредити Радићев превод с Владиславићевим и установити на који је начин Радић превео свој текст.⁶

§2. Рефлекс јата

Поред екавске замене старог *јата*, коју је приметио Чурчић у свом чланку,⁷ налазимо и приличан број примера с (и)јекавском заменом, што јасно указује на Радићево српско ијекавско порекло.⁸ Што се тиче екавских облика запазили смо на пример следеће:⁹ *при реке* 1;¹⁰ *между реки* 2; *до реки* 7; *на реки* 7; *имели* 1; *одолео* 1; *место* 2, 21; *места* 2; *променили* 2; *после* 3, 9; *наследник* 16; *наследници* 4; *лето* 6, 11, 15; *лет* (ген. мн.) 23;¹¹ *во времја* 8; *Месеца* (ген. једн.) 11; *последовал* 15; *бездетну* 16; *разсејали* 18; *дела* 2; *срема* 8¹² и сл. Према нашим подацима, (и)јекавски облици су још бројнији у Радићевом тексту, те на пример налазимо следеће: *безмјерја* 15; *бјеља* 18; *вјеру* 3, 16, 21; *во вјери* 22; *дјејством* 16; *дијете* 4; *дијетеј* 7; *бездијетен* 10;¹³ *дјевици* 5; *њекују издијевицу* 12; *измјене* 21; *мјеста* (ном. мн.) 5, (ген. мн.) 8, (ак. мн.) 3;¹⁴ *намјерењем* 21; *послије* 16;¹⁵ *новијести* 22; *раздијелил* 5; *раздијелили* 15; *совјет* 4; *убјежал* 15; *утијеснена* 12; *увјештати* 18; *человјек* 13 и сл.¹⁶

⁶ После кратког прегледа рефлекса *јата*, сигурно најмаркантније језичке црте нашег текста, прећи ћемо на начин преводбења који се користи у Радићевом раду.

⁷ Чурчић, *Поглавље*, 5; занимљиво је да аутор не помиње и (и)јекавске облике који су веома обилни у Радићевом преводу.

⁸ На насловној страни, Радић подвлачи да се родио у Босни, у Сарајеву, „што би морало да значи да се вало да пише ијекавски као и сви босански и сарајевски Срби“ (Чурчић, *Поглавље*, 5).

⁹ Уместо страије латинске графиче, овде ћемо се користити данашњом ћирилицом, с напоменом да ћемо свуда упростити двојна слова која се често јављају у Радићевом преводу; остале ортографске и интерпункцијске појединости неће бити дотакнуте; исто важи и за рускословенску графичу. Цитираћемо само понеке екавске и (и)јекавске облике.

¹⁰ Пагинирали смо Радићев превод, с напоменом да нисмо узели у обзир ни насловну страну ни посвету.

¹¹ Упор. на истој страни јекавски облик *лет*. 23.

¹² Вид. прим. 9.

¹³ Упор. Наведене екавске облике.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Занимљиво је приметити да је Радић, ијекавац, кад год би нашао у Владиславићевом преводу *јат*, било у средини било на крају речи, готово редовно (сем неколико изузетака) стављао у свом преводу комбинацију *ие*, на пример у следећим облицима поред којих у заградама дајемо Владиславићеве облике: *Благоговѣиство* 17 (благоговѣиство 285); *Благоговѣиства* 17 (благоговѣиства 285); *убијежал* 15 (убѣжал 283); *имѣл* 8, 16 (имѣл 278, 284); *не имѣвши* 7 (не имѣвши 277); *не имѣја* 10 (не имѣја 280); *имѣјут* 22 (имѣјут 288); *отиѣхал* 13 (отѣхал 282); *уѣезд* 7 (уѣзд

Начин преводјења

§3. У окладу с начином преводјења са рускословенског (или руског) на славеносрпски током XVIII века, у овом преводу заиста није реч о Радићевом правом преводјењу него о његовом до извесне мере успешном транспоновану, преобраћању и посрбљивању рускословенских (или руских) облика, речи или реченица и параграфа. Сем преписа латиницом и преноса (непотпуног) у (и)јекавштину, Радић је заиста негде мењао и текст, али се није често удавао од смисла. Наш аутор је најчешће преводио буквално реч по реч и реченицу по реченицу, с напоменом да има у Радићевом преводу и понеких места где је преводилац, у тежњи да му превод буде што јаснији и разумљивији српским читаоцима, парфразирао и објашњавао поједина места у тексту која су му се очигледно чинила нејасна. На основу пажљивог упоређења Радићевог превода с Владиславићевим, о правом начину преводјења који се одражава у Радићевом раду можемо констатовати следеће:

§4. Као што смо већ навели, у Радићевом преводу запажа се низ реченица или параграфа који су углавном дословно преводени са оригинала.¹⁷ Нашли смо, на пример, следеће:¹⁸

а. оставя правление Статов своих матери, многие же Бароны возукрепившеся за его отсутствием, отложилися, и отслали правителницу во едину деревню Нарентанскую (276).

б. И за викторию (котокою приуждены быша во подданство ему) получил себе имя Императорское. Император Октавиан имел многия войны с сими храбры ми людьми. От сих возымели началородие бошнаки, сицевым образом: (267)

в. Король Боемский или Ческий, Контий Палатин Ренский, Дука Саксонский, и Маркез Бранде-

остави правление статов своих матери многи же Барони возукрепившесја за него отсутствием и отложилисја и отслали правителницу во единују Наретанскую (5).

и за Викторију которију приуждены быша во подданство ему получил себе имя Императорское Император Октавиан имел многиа воини са сими храбрими людьми от сих возимели началородие Бошникаки сицевим образом... (2)

Корол Бохемски илити Чески Контин Палатин Ренски Дука Саксонски и Маркез Брандебур-

277); *чистиеши* 22 (*чистѣиши* 288); *во дворе* 15 (*во дворѣ* 283); *идие же* 15 (*идѣ же* 283); *бие* 13 (*бѣ* 283); *на коитие* 15 (*на коитѣ* 283); *при себие* 7 (*при себѣ* 277) и сл.

¹⁷ Радић се тудио да преводи буквално са рускословенског извора, али запажамо и неколико пропуста; тако је на пример, пропустио редове 12—27 (стр. 280), 1—2 (стр. 281), 9—12 (стр. 282), 23—25 (стр. 284), 13—26 (стр. 286). Пошто је једини примерак Радићевог превода оштећен (Чурчић, *Поглавље*, 4), то се не зна да ли има још неких пропуста.

¹⁸ На левој страни дајемо Владиславићев превод, с напоменом да ћемо осавременили старију рускословенску графију; на десној страни цитирамо Радићев превод; вид. прим. 9.

бурскии, которые сѹт Электоры реченаго державства, держалися, еже научати своих сынов седми лет сущих, языка Латинска, Савенска, и Италиска да бы, как достигнут до четырнадцати лет, знали ими говорити совершенно (288).

- г. Началнейшин град их был Ускудама, ныне же Адрианополь (267).

ски а которые сѹт долектори реченаго державства держалися еже научити своих синов седми лиет сущих јазика латинска и Славенска и Италическа да би како достигнут до четиринадесјат лет знали ими говорити совершенно (23).

- началнеиши Град их бил ускудама, ниние же Андранопол (2).

§5. Аутор преводи реч по реч, с напоменом да уместо рускословенског или руског предлога понекад убацује српски или српскословенски, на пример:

- а. Во оное время Шпалатини стали в волности (282).
 б. и возвратился с великою корыстию в Бошну (278).
 в. Но Гарвои остался в войне (281).
 г. пришел к бою с Стефаном и с Твартком Шкуром со уроном равном, но без договору (283).
 д. Идущей же еи в Далмацию, на дороге быст поймана Павлом Баном (287).
 в. ... Привилегию, обретенную в Константинополе, которую Александр Велики дал народу Славенскому, и положить в сохранение в книгохранительницу в Церкви нареченной Славенов, в Праге столном городе Чесском (288).
 е. Император Октавиан имел многия войны с сими храбрыми людми (267).
 ж. А Радивои быст пойман и обезглавен. Но и Стефан быст послан к Магметю, и Мариа жена его отпущена отъйти свободна с своею казною (287).
 з. Сии людие беши имели многия войны с Римляны (267).
 и. ... приведши с собою Петра Павловича, чрез котораго притече к помощи Турецкой (283).
 ј. Того ради притече Твартко к Турку (279).

- во оноје времја шпалатини стали ва волности (14).¹⁹
 и возвратился с великою корыстию ва Босну (8).
 но Гарвои остался ва войне (12).
 пришел ка²⁰ боју са Стефаном и са Твертком шкуром со уроном равним но без договора (15).
 идущчей же еи ва Далмацию бист поимана Павлом Баном (21).
 Привилегију обретенују ва Константинополе которују Александр Велики цар дал народу Славенскому и положить ва Сохранение ва Книгохранительницу ва Церкви Славенов ва праге столном Городе ческом (23).
 Император Октавиан имел многиа воини са сими храбрими людми (2)
 А Радивои бист пойман и обезглавен но и Стефан бист послан ко Махometу а Марја жена его отпущена бист отити свободна са своеју Казнеку (20).
 си лудие имели многиа воини са Римлани (2)
 поведши са собиу Петра Павловича чрез котораго притече ка помощчи Турской (14).
 того ради притече Твертко ка турком (10).

¹⁹ Нашли смо 61 примерак у коме је руски (рускословенски) предлог в преведен српскословенским ва.

²⁰ Нашли смо три примера где Радих пише ка уместо к.

§6. У Радићевом буквалном преводу често се употребљава српскохрватски облик уместо руског или рускословенског, на пример у следећим примерима:

а. Вручил своју дшчер Елисавету Королев, вдове и матери реченнаго Людовика... (275) б. Вступив же в союз с Королем Венгерским противу Турок... (284) в. Егда он вошел во Унгрию с силами... (278) г. егда пришел Магмет вторым начаянно подсматривати фортец Бошнатских... (285) д. Стефан с Радивоем, напав внезапно... (286) ѳ. И самоу вешчию, Бошнаки были всегда воевателны (288). е. Яко суть едины токмо иже имеют чистоту языка Славенскаго, которы и всегда содержали Господари Христианские в великом почтении (288). ж. Королева же вдова видя себе обмануту... (286)	варучил своју дшчер Королевије вдове и матери реченаго Лудовика (3).²¹ ваступив же сојуз со Королем венгерским противу Турок... (17) Егда он пошал са великоју силоју... во Унгарју... (8) егда пришал Махомет стори... нечајано подсматривати Фортец Босански... (18) Стефан Радивоев напал ванезапно (18) и самоју вешчију Босански луден всегда воевателни... (22) јаско сут једни токмо они же имеут чистоту јазика Славјанскаго которја <i>васегда</i> содержали Господари Христианска с великом почтени (22). Краљица же <i>вадова</i> виде себе преварена (19)²²

§7. Уместо руских лексема, Радић у свом буквалном преводу веома често употребљава српске као у следећим примерима:

а. Сеи искал чрез предателство многажды овладетелствовати <i>городом</i> Рагузским (279). б. построил един <i>городок</i> (277). в. ... токмо при Королевствовани <i>Короля</i> Стефана и зятя Лазарева ... (282). г. и употребил себе <i>имя</i> Банское (275). д. ... отгнал жену свою по <i>имяни</i> Груба... (282).	сеј искал чрез предателство многажди овладиевствовати <i>градом</i>²³ Рагузинским (9). построил једин <i>град</i> (7). токмо во времја при короловстве <i>Краља</i>²⁴ Стефана и зета Лазарева ... (13). и употребил себи <i>име</i> Банское (4—5). отгнал Жену своју по <i>имену</i>²⁵ Груба (14).

²¹ Запазили смо шест примера у којима Радић употребљава српско-словенски префикс *ва* уместо одговарајућег руског или рускословенског.

²² У овом примеру поред српскословенског облика (уместо руског или рускословенског) постоје и два народна.

²³ Ова лексема се у осам примера употребљава уместо одговарајуће руске, напоменом да се руска *город* и слично задржава само три пута у Радићевом преводу.

²⁴ Ова лексема се уместо одговарајуће руске запажа још једанпут; иначе се у Радићевом преводу задржава руски облик.

²⁵ Занимљиво је приметити да се руска именица *время* употребљава искључиво у Радићевом преводу.

- б. и быст от Николи Славянина *Капитана* Сигизмундова убит на бою (282).
- е. ... правителствуемое Сандалом Граником, *капитаном* Короля Остоия (281).
- ж. Собрание Историческое о *королевстве* боштанском ... (267)
- з. *Королева* же вдова видя себе обмануту ... (286)
- и. ... получил от *Королевы* водвы Господарство Катарское (277)
- ј. Посвящен от Митрополита *монастыря* Милешевского ... (277)
- к. Сигизмунд Король Венгерски в лето 1406: *месяца* Августа вступил с воинством в Бошну (281).
- л. иде же Стефан дал ему *несколько* мест во Узоре ... (278)
- љ. Во отбытии же Сигизмундовом на собор Константиинской ... Обняв же Бошну, разорил Турчин *все* место Стефана Козаря (287).
- м. ... чрез котараго притече к помощи *Турецкои* (283).
- н. ... пришел с воинством *Турецим* в Бошну ... (283).
- њ. ... привела реченная Королева мать ... Людовика, еже *взять* Елисавету в жену (275).
- о. И тако Стефан *взял* владение Королевства (286).
- бист от Николи Славянина *Капетана*... убит на боју (13).
- правителствуемое сандалом Граником *Капетаном* Корола Стоје ... (12)
- Собрание Историческое о *Краљевстве*²⁶ Босанском ... ()
- Краљица*²⁷ же вадова виде себе преварена ... (19)
- ... получил от .. *Краљици* Унгарској Господарство Котарское (7)
- посиашчен от Митрополита *Манастирја* Милешевского (6)
- Сигизмунд Корол Венгерски в лето 1406 *Месеца* Августа ... ваступил са великим воинством ... ва Босну (11).
- последи же Стефан дал ему *неколько* места во Зори (8).²⁸
- во обити же Сигизмундовом на саборе Константиинским²⁹ ... взяв же Босну разорил Турчин *све* место Бонаскоје (21).
- ... чрез Котораго притече ка помошчи *Турској* (14).
- пришел са воинством *Турским* ва Босну (15).
- ... привела реченаја Краљевска Мати Людовика еже *узети*³⁰ Јелисавету ва жену (4).
- и тако Стефан *узе* власт Краљевства својего (19).

§8. У готово буквалном преводу, у Радићевом тексту понекад налазимо српске завршетке или конструкције уместо руских, на пример:

- а. ... от приморія Рагузскаго и *Катарскаго*, даже до Милешева (277).
- ... от приморіја *Которскога* даже до Милошева (6).

²⁶ Нашли смо само три примера са овим обликом; иначе се одговарајућа руска реч употребљава у славеносрпском преводу.

²⁷ Ова лексема се редовно користи у Радићевом преводу, а не одговарајућа руска.

²⁸ Вид. §8.

²⁹ Занимљиво је да је овде реч о познатом дијалекатском облику придевско-заменичке деklinације на —им; вид. Албијанић, *Појава наставка —им у дативу и локативу јединице придевско-заменичке промене у делима неких старих српских писаца*. Зборник за филологију и лингвистику, XXII/2 (1979), 131—41.

³⁰ У Радићевом преводу се у три примера задржава руски глагол.

б. ... добыл более миллиона злата (287).	добил више от милиуна Злата (22).
в. ... построил один городок крепко на реке Наренте (277).	... построил једин град крепко на реки ³¹ Неренти (7).
г. и пребысть без получения того: (279).	и пребист без получења того (9).
д. несогласие Баронов Бошнатских учинилося причиною разорения оному Королевству (287).	несогласие Баронов и Босанских учинилосја причиноју разорења Босни ((22).
б. ... что Генерал его, будучи его неволник, не может принудити его ни в коем образе (287).	... что Генерал будучи его неволник не возможе принудити его ва ни којем образе (21).
е. и не имея платить жалования остатняго Салдатам, продал приморие Рагузянам ... (280).	и не имиеја платити Жаловања солдатом, продал Рагузаном ва Залогу приморје (11).
ж. ... Егда же озлобяху татарове трансилванию, дал свою силу Королю Людовику Венгерскому, выгнати татар из оныя провинции (275).	егда же озлоблаху татаре Тразилванию дал ... своју силу Королю Лудовику Венгерскому изнати Татаре из онаи Провинции (3).

§9. Ретко се у Радићевом преводу запажају дијалекатоки облици уместо руских, као у следећими примерима:

а. ... который его поздравил во один день насмехаяся, с мичанием подобным быку (282).	... котори его возвратил во једин ден с покиванием насми-авсја ³² подобним бику (12).
б. Умре млад от огневицы произведшиися от многопития виннаго с ледом (284).	умре млад от огневицеју произветшиасја от млогопитија ³³ винскаго с ледом (16).
в. ... при них не обреталося писмен во употреблении ни ученых ... (268).	не обреталсја при них писмен во употреблених и учени ³⁴ своих детей 2).
г. И реке имя дали Бошна (268).	И реки ³⁵ има дали Босна (6).

§10. Уместо руских конструкција с генитивом, Радић понекад употребљава присвојне придеве, као у следећим примерима:

а. Но после смерти Магариты первой жены Людовиковой,	но после смерти Маргаритинои первой Жени Лудовиковои

³¹ Дијалекатски облици као овај не јављају се у Радићевом преводу; вид. §35.

³² Као што се зна, овај дијалекатски икавизам је резултат фонетске асимилације (*ʃj > ij*) и распрострањен је у екавским и у ијекавским говорима.

³³ Ова дијалекатска особина је резултат дисимилације по месту творбе (*мн > мл*), нарочито у прилогу *много* и у придеву *многои*; запажа се у екавским и у ијекавским говорима.

³⁴ Занимљиво је да се -х губи само у овом облику.

³⁵ Веларни консонант *к* се чува у дативу—локативу јединице именица на -а у многим екавским и ијекавским говорима.

привела реченная Королева
мать... Людовика... (275).

6. Прежде же своего Коронования
взял в жену Даротею дщер
Стратимира... (277).

привела реченаја Краљевска
Мати Лудовика... (3).

- прежде же својего Коронования
взјал Љену дшчер
СТРАТИМИРОВУ (7).

§11. У Радићевом преводу често постоји употреба именице у једини, а не у множини као у оригиналном тексту:

- а. Овладел всею украиною даже
до границ Венгерских...
(277—8).

- б. От того времени самовластно
Королевствовал... противно
постановлениям и обыкностям
и вольности Боштанской (277).

- в. ... и весь тракт места между
реки Нарента и Зетина с
городками Имошом и Новом:
(276).

- г. и поставили за Бана Бошнат-
ского Вукича брата меньшого
Тварткина (276).

- д. ... во уезде Хелмском достиже
даже до границ Рагузских (276).

- овладиел всју укранују даже
до Граници, реки дунаја
(7).

- от того времење самоваласно
КОРОЛЕВСТВОВАЛ... против
поставлених и обвикности
и волности Босанския (7).

- ... и вес тракт и места между
реки Нарента и зетни со
градом имоским и новим...
(5).

- и поставил себе за Бана Босан-
скаго Вукича брата меньшого
Тверткина (5).

- ... во Уезде, Хелмском достиже
до Граници Рагузинския (6).³⁶

§12. Поред наведених дословно преведених реченица или параграфа има и других у којима је преводилац самосталније интервенисао. На пример, у свом преводу је често изостављао поједине речи, реченице или фразе које очигледно није сматрао потребним:³⁷

- а. Вручил свою дщерь Елисавету
Королев, вдове и матери ре-
ченнаго лудовика, да би
возрасла при неи (275).

- б. ... привела реченная Королева
мать мысль Короля Людовика,
еже взятъ Елисавету в жену
(275).

- в. быст погребен в церкви мо-
нахов мианоров Святаго Николаы
Милесцева в Бошне, юже
он построил (275).

- г. Павел же Кулинич породы Ко-
троманской и сродник Тварткин
отложился (275).

- варучил своју дшчер
Королевје вдове и матери ре-
ченаго Лудовика, да би
возрасла при неи (3).

- ... привела реченаја Краљевска
Мати Лудовика
еже узети Јелисавету ва жену
(3).

- бист погребен ва Церкви Мо-
нахов Мианоров свјатаго Николаја
Милешева
он же поновил (4).

- Павел же Кулиштнич род Контро-
мански
отлошио се (4).

³⁶ Напротив, два пута налазимо обрнуто стање; у Радићевом преводу употребљава се именица у множини а не у једини, насупротив оригиналном тексту: *попленил всиа места* (3), према *попленил все места* (274); *того ради притече Твертко ка турком* (10), према *Того ради притече Твартко к Турку* (279).

³⁷ Вид. прим. 17.

- и. *И с позволением Короля Людовика* в лето 1367: Коронован был Королем Бошны (277).
- в. Прежде же своего коронования взял в жену *Доротею* дочь Стратимира (277).
- е. По упрошению же материну, призвал паки брата своего *Вукича из сылки, из Унгрии* и содержал его в чести при себе (277).
- ж. Тои бо Иванишч обещавал бьяше *Стефану Мирцу* Корону Венгерскую ... (278).
- з. купил от Владислав аили Ланцилага Короля Неаполскаго город Шпалат, с 4 островами, Браца, Лезина, Корцула, и Лисса, которого уезду присовокупив ко другим, начал называтися Герцегом, или *Дукою*. Пребыл он несколько время в дружестве с *Сигизмундом*, в его же и дворе часто пребывал... (281).
- и. Во отбытии же Сигизмундовом на собор Константииской, за вспоможением *Турским* разбил, и развоевал войско Короля Венгерскаго *взят живаго предреченного Куипора Бана*, своего наместника и приказал его *защитить в кожу бычью*, да бы имел образ *скотскои*, которого тако изрядно подражал во дворце. И тако *зашив его повелел утопити в реке: сие первое* начало, от чего Турки *возимели приход в Бошну* (282).
- ва лето 1376. Коронован бист Королем Босни и Рашции (6).
- прежде же своего Коронования *взжал жену* дшчер **СТРАТИМИРОВУ** (7).
- после по упрошению же Материну призвавши брата своего и содержал его ва чести при себие (7).
- тои бо иванишч обещчал корону Венгерскују (8).
- купил от Владислава или Ланцилага Корола Неаполскаго град шпалат, са 4 островами браца Лазина Корцула И лисса, которого Унездо присовокупив ко другим начал называтисја Герцгов
- ва его же и двор часто пребивал... (12).
- во обити же Сигисмундовом на саборе Константииским за вспоможением разбил воевано воинство Корола Венгерскаго,
- начало от чего Турки *возимнели приход ва Босну* (13).

§13. Напротив, на неким местима понекад додаје поједине речи, реченице или фразе да би текст био разумљивији. Он на тај начин објашњава текст који преводи:

- а. Егда же озлобляху татарове Трансилванию, дал свою силу Королу Людовику (275).
- б. Сигизмунд Король Венгерский в лето 1406: месяца Августа вступил с воинством в Бошну (281).
- в. Сею же причиною Мегмед Султан поставил
- егда же озлобляху татаре Тразилваниу дал *Стефан ЦЕСАР СЕРБСКИ* своју силу Королу ЛУДОВИКУ (3).
- Сигисмунд Корол Венгерски ва лето 1406 Месеца Аугуста 13. числа вступил са великим воинством против *Остоје* ва Босну (11).
- Сеју же причиноју Махомет Султан *Турецки* поставил

- единого Санжака
в Бошне верхней ...
- и быст от Николи
Славянина Капитана Стиз-
мундова убит на бою
и Турки выгнанные
из Королевства
не возвратилса паки,
токмо при Королев-
ствовании Короля Стефана
(282).
- г. ... отгнал жену свою по
имяни Груба и взял Елицу,
Жену Гарвоеву (282).
- д. Крестился после своего
Коронования от Иоанна
Карвияла Кардинала Свят-
аго Ангела (284).
- б. В той церквит был почи-
таем один образ плодотвор-
ный. Пресвятая Бого-
родицы
к нему же Бошнаки от
многих времен имели благо-
говенство особливое (285).
- е. Последи смерти его один из
слуг его открыл истину
Катерине жене умершаго.
которая абие
прибеже к Магметю Султану
прося помощи оного зло-
получия, но ничто же
успе: ибо Магмат не ино
что сотворил, толко
разорял
велики Бошну (286).
- единого Санжак бега нарицалсја
Исака ва Босние верхней
по неколико же времени
бист от Николи
Славјанина Капетана и управителя
Босанскаго и Рашискаго убит на
боју и Турки васи вигнани
и порубљени из Королевства
Рашидскаго и Босанскаго
не возвратилсја паки
токмо во времја при Короловстве
Краља Стефана (13).
- ... отгнал Жену своју по
имену Груба и взѣл Јелицу,
Жену Гарвојеву поне же велики
лицем Красна биаше (14).
- Крестилсја послне своего
Короновања от Јоана
некоего Монаха Критскаго Котори
бист ва умше лет 12 (16).
- в той церкви бист почтен
един, образ ЧУДОТВОРЕН
ПРЕСВЈАТИА БОГОРОДИЦИ
изсечен от мрамора близ реки
Хелезниц
к неи же Босански људеи от
много времен имаиаху Благо-
говијаинство
и прихождаху ка образу воисце-
ление от окресња страни (17).
- после смерти његове један от
слугу његови открио истину
Јекатерини Жени умершаго
Томаша, која упута от места онаго
утече Махомету Султану Турец-
кому просила у њего помоч онаго
злополучја но ничто не обрете
толико ш(т)о Махомет
пошал с великоју својеју силоју
сам собоју на Босну и повел са
собо(?) некојего Грека именов
Александра от инау котори бил лет
16 ва Босне при Краље Твѣртке во
дворе реченаго привео еже јего
указати јему крепост Босанскију
разорил же Махомет тогда
велики Босну (19).

§14. На крају, кад упоредимо Радићев превод с Владисавићевим, видимо да Радић понекад погрешно преводи Владисавићев рускословенски текст. Према нашем испитивању, он најчешће мења оригиналне бројеве или, чак, лична имена; на неким

местима једноставно показује у свом преводу да не разуме извор који преводи, на пример:³⁸

а. Тогда Турки в 18000:³⁹ под правлением Шайн Паши вшедши в Босну разоряти ю (279).	тогда Турци воступили ва Босну, са 100000 воинством своим под управлением Шчайн, Пашин хотјаху разорјати сву Босну (8).
б. ... разорил Турчанин все место Стефана Козачя, овладел в осмь дней <i>седмьдесят</i>⁴⁰ городов и замки крепкия по натуре и хитрости добыл более милиона злата казны собранная от многих Королен Бошнатских: и повел в полон болшую часть шляхетства Бошнатского в лето 1463:⁴¹ (287).	... разорил турчин све место Босанскоје овладел <i>девятдесјат</i> градов и замки крепкја по натуре их простој добил више от милиуна Злата которие било собрано от много Королеј Босанск
в. ... чему свидетелствует грамота златопечатная <i>Карла</i>⁴² четвертаго Цесаря (288).	<p>ва лето 1450 (22).
... чему свидетелствует грамота златопечатнаја <i>Корола</i> четвертаго ЦЕСАРЈА (22).</p>
г. Той же <i>Карл</i>⁴³ Цесар, приказал списати буквами златыми ... (288).	тои же <i>Корол</i> Цесар Римски приказал и повелиел списати буквами златными ... (23).
д. ... овладел <i>Твартко</i>⁴⁴ всею страню (277).	овладил <i>Вукич</i> всеу страну (6).
б. ... начал гонити из Колоревства всех Манихесов неприемших веры <i>Католицкия Римския</i>⁴⁵ (285).	... начал гонити из Краљевства всиех Манахпов неприетних виери <i>Правславија</i> (17).
е. Томаш же <i>снаружи</i>⁴⁶ показывал себе союзника Христианом ... (285).	Томаш же <i>са оружи</i> показал себе сиузника Христианом (17—18).
ж. Павел же Кулинич .. отложился и овладел <i>Узору</i>⁴⁷ (275).	Павел же Кулиниччя отложио се и овладел у <i>зора</i> (4).

³⁸ Овде не наводимо маркантне грешке или омашке као што су на пример следеће: *Твјатаго сави* (17), према *Святаго Савы* (284); *покоти* (15), према *пахоти* (283); у *ренаго Корола Венгерскаго* (14), према у *реченнаго Цесаря* (283) и сл.

³⁹Према Орбиновој *Историји* (Баришић, *Краљевство*, 134, 147, 150, 154, 164, 174), ова информација је тачна.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто.

3. Бывшу же тогда *бруту*⁴⁸ ...
вступил и тон во страну
бецов (267).⁴⁹

битву же тогда *брату* ...
ваступил и тогда во стране
вещчов (2).

Закључак

Пажљиво упоређење Радићевог превода с Владиславићевим текстом показује да се Радић у свом раду заиста трудио да се држи свог извора, чак и дословно, па се његов превод веома ретко одликује слободом и самосталношћу, што значи да су одступања од смисла оригинала минимална. Преведећи реч по реч и реченицу по реченицу, Радић, Сарајлија ијекавац,⁵⁰ користио се не само руским и славеносрпским „књижевним“ облицима него и српскословенским и српским дијалекатским.⁵¹ На крај, „у складу с начином „превођења“ са руског на славеносрпски у XVIII веку јасно је да се не ради о правом Радићевом превођењу него о његовом донекле успешном транспоновану, преобраћању и посрбљивању руских облика, речи и реченица“. Иако је скроман и донекле груб, Радићев превод, ипак представља важан документ и за историјски развитак нашег књижевног језика и за нашу историју. Штета што је превиђан и заобилажен са филолошке и са историјске стране.

A CHAPTER OF ORBIN'S HISTORY OF BOSNIA EDITED BY JOVAN RADIC IN 1770 — A LINGUISTIC ANALYSIS

Summary

Author's comparasion of Radić's translation of Orbin's history of Bosnia with the text of Vladislavljević shows that Radić endeavoured very much to stick to the sources, even up to the letter, so that his translation is rather rare abundant with freedom and independence, which only means that departures from the original are insignificant. While translating word and sentence by sentence, Radić, who is from Sarajevo, used not only Russian and Slav-Serbian literary forms, but also the Serbian dialect.

The author concludes that Radić's translation, although modest and insufficiently formed, represents an important document both for the historical development of our literary language and for our history.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Занимљиво је да и Владиславић у свом рускословенском преводу Орбинове *Историје* понекад ставља погрешне бројеве; нпр. с *великолепием Королевским, и чествован десять дней непрестанно в лето 1368 (276)*, према данашњем преводу с *великом срдачношћу, сјајем и почастима. То беше године господње 1386 (Баришић, Краљевство, 150)*. Разуме се да је могуће да је ово само штампарска грешка.

⁵⁰ Тешко је рећи одакле је усвојио толико екавских облика; можда је живео у Јужној Угарској, као што претпоставља Чурчић (*Поглаве, 7*).

⁵¹ Као што се добро зна, ова мешавина језичких слојева је типична црта славеносрпског језика.

Миодраг СТОЈАНОВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

КОПИТАРЕВО И ВУКОВО ТРАГАЊЕ ЗА БУКОВАЛОМ И КЛЕФТИ БУКУВАЛЕЈИ

У фолклористици балканских народа, која је готово до појединости осветљавала Вуково сакупљање и бележење српских, бугарских, албанских и румунских народних песама и других умотврину, остало је незапажено његово трагање и за новогрчком народном песмом.¹ Више је проучавано Вуково занимање за грчки устанак 1821, на који се и сâм осврће у писму кнезу Милошу Обреновићу исте године, и посебно када о томе пише у листу *Der Komet* 2. марта 1837. под насловом *Griechen und Serben*.²

Вук Караџић је у више махова изражавао жељу да пропутује балканске земље, а у једном писму Копитару вели: „По том желио би сам отићи у Свету гору, да видим, какови онбе, особито у Хиландару, има Словенски рукописа, и да и све опишем; а по том, ако би допустило вријеме и опстојатељства, оти-

¹ М. Стојановић, *Грчке народне песме у српском преводу*, Балканика Х, Београд 1979, 149, 160, и приказ Д. Мићовић, *Вуково трагање за „Буковалом“*, Народно стваралаштво — Folklor, XIX, св. 74—76, Београд 1980, 83—86.

² *Вукова преписка*, II (1908), 673: Вук из Беча, 23. фебруара 1837, шаље кнезу Милошу у Крагујевац „№ 36 листа *Комета* у којој је мало сравненције (моје) Грка са Србима“, а исте године, из Крагујевца, Јаков Живановић одговара Вуку (*Преписка*, II, 675): „Ми член без подписа вашег у „Сербске новине“ № 10 стављамо“; упор. Вук Караџић, *Из историје првог српског устанка*, редактор Радослав Перовић, Београд 1954, (*Грци и Србљи*) 50—52; М. Radovanović, *Perspectives dans la lutte de libération des peuples balkaniques et sud-est européennes*, VII, Sofia 1971, 892; R. Samardžić, *«Les Grecs et les Serbes» de Vuk Stefanović Karadžić*, Greek-Serbian Cooperation 1830—1908, Collection of reports from the second greek serbian symposium, 1980, Institute for Balkan Studies, Special Editions, № 14, Belgrade 1982, 49—60.

шао би сам радо и у Маину, и обишао би сву Морију, Албанију и Бугарску, с горе поменутих намјеренијем³, да прикупља народне песме, пословице, загонетке. И ову жељу да пропутује барем неке крајеве Грчке, стару Мореју (Пелопонез) и да упозна њено племе Маниате⁴ пробудио је у њему, опет нико други него сáм Копитар, најпре информацијом о првом издању Пуквиловог *Путовања по Грчкој*,⁵ затим најавом, а онда и рецензијом Форијелових књига новогрчких народних песама.⁶ Вук ове песме чита у немачком преводу *Griechische Volkslieder* В. Милера.⁷ Отуда и зна да грчке народне песме нису дугачке.⁸

Вуку се није остварила жеља да стигне до Мореје, па је тако крајем 1826. и застало његово даље интересовање за грчки фолклор. Ни Копитар га није више подстицао на то, јер је Форијелова збирка већ увелико била пронела славу грчке народне музе, а уз то се још надао да ће браћа Хакстхаузен објавити рукопис Теодора Манусу⁹ који им је, као цензор грчке књиге, предао пре изласка Форијеловог двотомног зборника.

³ Вукова преписка, I (1907), 274 (Будим 19/31. V 1826).

⁴ Мани, крај на Пелопонезу; обухвата планинску област Тајгета и средње од три полуострва којима се завршава Пелопонез. Занимљиво је, али и не сасвим случајно, да је Вукову жељу да у Маини, како сáм каже, сакупља песме, после читаваог једног столећа остварио грчки песник и публицист Коста Пасајанис, Κώστα Πασαγιάνη, Μανιατικά μοιρολόγια καὶ τραγούδια, 'Αθήναι: 1928. Пасајанис је знао српски језик и у више наврата је преводио наше песнике; писао је о њима, и посебно о Вуку, да би све то сакупио и објавио К. Πασαγιάνη, Σερβικά τραγούδια, 'Αθήνα, s. a. Упор. М. Стојановић, „Српске песме“ Косте Пасајаниса, Balcanica VII, Београд 1976, 365—386; М. Стојановић, *Versions libres des poésies choisies des poètes romantiques serbes par Passaiani*, Cyrillomethodianum IV, Thessalonique 1977, 197—203.

⁵ Вукова преписка, I (1907), 197, Копитар пише Вуку (27. августа 1822): „In Pouqueville's Reise nach Griechenland heist es... Dieser Pukvil ist für die *Geographie* und Statistik vom adriatischen Meer an bis den Salonik recht brav, sonst aber ein Bader (био је хирург, с Бонапартом у Египту) ... (Пуквил има V тома, карте и добар index).“

⁶ J. Kopitar, *Zu Fauriel's Chants populaires de la Grèce moderne*, Jahrbücher der Literatur, XXVI, Wien 1824, 51—52; XXX, 1825, VII, 159—277; упор. М. Стојановић, *Хајдуци и клефти у народном песништву*, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 18, Београд 1984, 17, бр. 14.

⁷ *Neugriechische Volkslieder* (Gesammelt und herausgegeben von C. Fauriel. Übersetzt und mit des französischen Herausgebers und eigenen Erläuterungen versehen von Wilhelm Müller), Leipzig 1825; упор. Вукова преписка, I (1907), 218, Копитар пише Вуку из Беча 23. IV 1823: „In Paris sind griechische Volkslieder angekündigt. Ob es wirkliche sind, oder nur *itzt* gemachte, wie die von Müller bei Brockhaus?“

⁸ Вукова преписка, I (1907), 366, Вук пише Копитару из Крагујевца (1830): „За цијело знајте, да у Арнауџа нема јуначки нјесома дугачки као у нас; него ће им од прилике све пјесме бити као Погогрчке“.

⁹ М. Бурчин, *Фориел и његове претече у Немачкој*, Српски књижевни гласник XVII/10, 1911, 759; М. Стојановић, *Хајдуци и клефти...*, 16.

Буковала — „некакав капетан негде око Јањине“

У преписци између Копитара и Вука Караџића, посебну пажњу привлаче неколико узајамних обавештења о Буковали као албанској (sic!) песми. Наиме, Копитар 1830. године пише Вуку како је од Менсур-Ефендије сазнао да Албанци своје народне песме називају Буковала, а то је као да је рекао да их Срби називају Старина Новак или Краљевић Марко.¹⁰ Копитар је, савим извесно, ову информацију примио некритички. Он је изгубио из вида да је песму о овом управо грчком јунаку читао већ код Форијела.¹¹ Другачије се и не може објаснити околност да се у више наврата преко Вука распитивао за такву албанску песму. Ово утолико пре што нигде не стоји забележено да Копитар овде мисли на албанске, односно лимитрофне варијанте песама о Букуваласу.

Било је то крајем тридесетих година прошлог века, када је Вук бележио „арнаутске народне песме“.¹² Упоредо са тим трагао је и за Буковалом, али је био погрешно усмерен, па је и разумљиво што није нашао ниједну такву песму на албанском језику. Једино је разабрао да је Букулавац био некакав капетан или арамбаша негде око Јањине,¹³ али о њему до тада није могао да добије ниједну песму. У питању је, дакле, грчки јунак — клефтарматол.¹⁴ Колико је Вук тек овде био на правом путу, наш читалац се могао уверити доцније преко напика и превода Ст. Новаковића¹⁵ и В. Рашића,¹⁶ који су у своје текстове, у прозне преводе и препеве клефтских песама уврстили и ону о Букуваласу, „прослављеном јунаку у борби с Велибегом Тепеленским, дедом Али-паше Јањинског“.¹⁷

¹⁰ Вукова преписка, I (1907), 367.

¹¹ *Chants populaires de la Grèce moderne*, recueillis et publiés, avec une traduction françaises des éclaircissements et des notes, par C. Fauriel, Paris 1824, II.

¹² Вукова преписка, I (1907), 369, Вук пише Копитару из Крагујевца (1830): „Гледаћу ако и како буде могуће да напишем још коју Арнаутску пјесму, а особито питаћу за Буковалу; упор. Г. Добрашиновић, Вук као скупљач песама осталих народа, Рад XI конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије у Новом Винодолском, Загреб 1966, 21.

¹³ Вукова преписка, I (1907), 378.

¹⁴ Букувалеји су, приметили смо, држали арматолук у области Аграффа. Доцније су неки од њих бивали и клефти, као Димос Букувалас; за њега песма каже да је био арматол тридесет година, а двадесет пет био је клефт (Passow, CV, v. 9).

¹⁵ *Народа поезија у Грка по В. Небескоме* (са чешког од Стојана Новаковића), Вила III, Београд 1867, 5—8, 22—25, 40—42, 72—74, 86—89.

¹⁶ В. В. Рашић, *Клефте и Сулиоте*, историјска расправа, Београд 1892.

¹⁷ М. Стојановић, *Хајдуци и клефти*, 218.

Клефти Букувалеји

Клефтарматолока породица Букувалеја води порекло из села Сакаречи у области Валтоса. Њен родоначелник је Јанис Букувалас,¹⁸ „терор муслиманских Албанаца“¹⁹ и један од најславнијих грчких капетана XVIII века. Он се помиње и као легендарни клефт, оснивач ове акарнанијске породице, која је постала знаменита по заштити грчких села западне Румелије од налета албанског племена Мусухеја. Арматолук му је био у области Аграфа. Ту се први пут јавља у једном „памћењу“ из 1728. године.²⁰

Јанис Букувалас је рођен око 1700, а сагласно једном извору Перевоса умро је 1782. у Парги.²¹ После његове смрти, породица није могла задуго да сачува арматолук. Кад су његови потомци устали против Али-паше били су приморани 1807. да се покоре, не постигавши жељени циљ. У време устанка 1821, они већ нису представљали неку већу снагу. Област Аграфа прешла је тада у руке једног од устаничких вођа Караискакиса.²²

Међу клефтским капетанима на које Грци и данас чувају сећање, после Христа Милиониса није ништа мање славан и Јанис Букувалас. Он је познат још и као *Јеробукувалас*, Старина Букувалас,²³ који је против Турака и Албанаца обично ратовао у планинама Аграфа. Највећи и најпознатији од тих сукоба, а можда и једини који традиција памти, догодио се у Керасову Карпенијском са Вели-бегом Тепеленским. Није, међутим, могуће поуздано утврдити о којој бици певају сачуване варијанте песама. Сигурно је само једно: да су противници Букуваласа били потомци Мецо Хуса, Али-пашиног прадеде.²⁴

Једну верзију песме о том догађају записао је Пуквил, конзул на Али-пашином двору. Он је ову песму, како и сам каже, чуо од неке хајдучке дружине.²⁵ У збирци А. Пасова налазимо још четири њене варијанте.²⁶ Да су то песме о истом догађају проистиче из садржаја који је, независно од мањих одступања у

¹⁸ У Самарини се под појмом *букувалас* подразумева *пржени хлеб са шећером и путером* — Μπουκουβάλας (άρτος τηγανισμένος με ζάχαρη και βούτυρο) — Στεφ. Ζ. Παπαγεωργίου, *Τὰ κατὰ τὸν γάμον ἔθιμα ἐν Σαμαρίνα, Λαογραφία Β'* (1910—1911), 445.

¹⁹ J. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, III, 327.

²⁰ Потпуније о томе види: 'Α. Πολίτης, *Τὸ δημοτικὸ τραγούδι, Κλέφτικα, Ἀθήνα* 1973, 4.

²¹ Χρ. Περραιβοῦ, *Ἱστορία Σουλίου*, ἐκδ. Κ. Ζησιού, 25, № 8.

²² 'Α. Πολίτης, *Κλέφτικα*, 5.

²³ Δημ. Σ. Μασούρη, *Τὸ τραγούδι τοῦ Μπουκουβάλα, Πλάτων*, 28 (1976), 55/56, 141, *γερο-Μπουκουβάλας*.

²⁴ *Исто*, 142; 'Α. Πολίτης, *Κλέφτικα*, 5.

²⁵ J. Pouqueville, *Voyage*, II, 484; A. Steinmetz, *Untersuchungen zu den Klephtenliedern*, *Laographia*, X, 326.

²⁶ Passow, II—V.

појединоствима опеване битке, потпуно истоветан: Букувалас води битку са Турцима (Албанцима); по окончању борбе броје се јунаци да би се утврдили обострани губици. Управо о таквом исходу сукоба је и сачуван овај стиховани запис:

Што ли то метеж настаде и узбуна голѐма?
 Да л' то се кољу биволи, ил' свађају се звери?
 Та нит' се кољу биволи, нит' свађају се звери;
 То Букувалас ратује са хиљаду и петсто,
 У селима Керасова и усред Нове Земље:
 К'о пљусак лете куршуми и као град што пада.
 Тад једна чу се птичица, са гране озго рече:
 „Ти борбу, Јани, прекини, заустави те пучње,
 Да тако слегне прашина и дим се увис дигне,
 Дружина да се преброји — недостаје ли кога“.
 По трипут Турци бројише, недостаје их петсто,
 И клефти себе збројише, јунака три им нема.²⁷

Прва четири стиха представљају неку врсту пролога, у облику развијене словенске антитезе која није ретка у клефтским и другим грчким народним песмама. У првом стиху се једва назиру контуре догађаја, други стих уздиже их до нивоа самог призора, док трећи стих све то негацијски потврђује, а четврти широм отвара завесу ратне сцене, да би се затим у једној развијеној схеми осветлила блистава ратничка фигура Букуваласова. „Метеж“ и ратна „узбуна“ покренули су песникову радозналост да преко недоумица на крају доведе до разумевања догађаја. Речи *метеж*, *узбуна*, *биволи*, *звери* стварају снажну епску пулсацију ритмичких покрета који оживљавају призоре, а ови нас опет све више приближавају суштини која се на крају обелодањује.

„У читавом свету чула, боја, звукова, покрета, осећања, тежиште пада на последњу реч, коју веома брижљиво припремају све претходне позиције. Храбри и одважни Букувалас ратује. Он није сам, како то и песник показује; он има своју војску. Али то не мења усамљеност конкретне историјске личности која својим зрачењем потиरे све остало. Песник налази прилику да прикаже све његове ратничке врлине, да га поистовети са опасношћу битке, диви се личности индивидуе, хероја; он му супротставља мноштво анонимних непријатеља, арнаутске борбе, исказује његово узбуђење и одређује му улогу.“²⁸

Кад борба улази у фазу заплета, песник се јавља са интерпретацијом новог лика — једне лепе девојке (попове кћери или птице, како је дају неке варијанте). У питању је, дакле, обично разрешење драмске радње, као што је у сличним ситуацијама чинио Еурипид у својим трагедијама, изненада уводећи бога (*deus ex machina*). Овде бога представља птица или девојка. Епитет „*русокоса*“ подражава Хомера и означава лепоту. Девојка пред-

²⁷ М. Стојановић, *Хајдуци и клефти*, 250.

²⁸ Δ. Σ. Μασούρη, *Τό τραγούδι τοῦ Μπουκουβάλα*, 143.

ставља анонимну масу. Из ње провејава поверење у храброст и јунаштво чак и онда кад са прозора посматра супериорност квантитета у односу на јединку. Из даљине неочекивани еруптички поклич тражи окончање стравичног замаха битке која достиже кулминацију. Тежина речи „рат — пушкарање“ налази се у потпуном складу. Рат се води пушкама. Али Јанис — „Јани“, како га зове девојка свом топлином која извире из срца — руководи ратом, битком, издаје наређења. Пушке, метонимија за јунаке, представљају врсне саборце храброг вође, прожете непобедивим духом слободе. Донедавно неми сведок, плавокоса девојка са прозора, као оличење раје, наређује да се прекине ратно зло. Поробљени народ у лику девојке позива Јаниса Букуваласа да изврши прозивку и преброји пале (одсутне) јунаке.

„И биланс овог ратног догађаја долази као последица прозивке у трећем делу песму — (разређење). Понављање истог глаголског облика на почетку, истих речи са истим словима, где гласови *и* и *л* стварају јудну консонанцу која нам омогућава да осетимо губитке непријатеља, албанске пљачкашке банде Мецохусата или Мусухусеја. Прозивка се односи и на њих. Тако када се обавља пребројавање Албанаца, морају да недостају многи од њих — петстотина — без икаквог другог обележја, иако су се и они храбро борили. Баш та околност и чини да они три пута понављају пребројавање. Међутим, песма — ода — не излази из оквира вероватног, да би затим стигла до невероватног и претеривања, да би се претворила у мит. Победа се овде не уздиже изнад људске мере. Од Букуваласових присталица недостају само тројица, и то јунаци. А управо то пребројавање доводи до кулминације победу грчког борца за слободу. Његова храброст умногоме превазилази обичну смелост... Песник овде није тачно описао битку коју је јунак извојевао. Уосталом, то му и није била сврха. Пружио нам је само једну живу и храбру слику, да би нам у најкраћим цртама показао најславније и најдирљивије тренутке битке“.²⁹

Отуда је цела песма само једно *мало епско језгро* (μικρὸς ἐπιχὸς πύρην), химна клефтству, не њокључујући при томе подвиге и активност арматолоа, чинећи то на један наизменичан начин.³⁰

Традиција је запамтила да је Јербукувалас имао сина Димоса, а овај три сина: Јаниса, Костаса и Стеријоса. И Костас је имао три сина: Атанасиоса, Јаниса (Јанакиса) и Димоса.³¹

О њима је сачувано неколико песама (Passow, VI—X). У седмој песми (Passow, VII) јавља се о нападу браће Јаниса и

²⁹ Исто, 145.

³⁰ Исто.

³¹ А. Steinmetz, *нав. дело*, 330.

Костоса на село Лутраки крај Аграфа. Шести стих односи се на обојицу браће који су били страх и трепет за Турке. По предању најмарљивијег међу браћом, Јаниса су престрашени Аграфитани називали *краљ*, а његовог брата Костаса *везир*. У осмој песми код Пасова пева се о борби између Албанаца и паликара, јунака Костаса Букуваласа, у којој овај гине. Наиме, у 7. стиху стоји забележено како су се Албанци упутили из Берата према Аграфу да би напали хајдуке, клефте; долази до борбе и гине Костас, он који је био арматол на планини Гури (некада се звала *Othys*), а клефт на гори Зиго (Пинд). Њега потом у песми оплакују поља и долине, оплакују га и клефткиње у тужним даништима, лимерисима.

Песме IX и X код Пасова извештавају о једној великој победи Јаниса Букуваласа. Иако краћа, прва верзија овог записа је потпунија, али је друга значајнија по топонимима на основу којих се „тачно може одредити поприште догађаја као ни у једној клефтокој песми“.³²

Уз запис песме X, Пасов наводи њену верзију код Христофора Перевоса³³ из које се види велики ратни успех Јаниса Букуваласа.³⁴

Легендарна биографија Ламброса Букуваласа³⁵

Ламброс Букувалас је потицао из једне од клефтских породица чије име не спада у историју, али је заслужило да пребе на потомство у легендама и народним песмама. Рођен је у Арахову, селу које је као гнездо прилепљено уз падину једне од последњих приступачних стрмени Парнаса. Ова сурова и величанствена планина, која је у древним људима побуђивала само поетична веровања, постала је боравиште непокорних клефта након османских освајања. У те високе ненасељене пределе се мало-помало повлачило побеђено али не и укроћено хеленско племе, и ту је чувало нетакнуте елементе будућег ослобођења. Дом муза је тако постао последње прибежиште античке слободе.

Ламбросово детињство имало је да прође кроз све фазе разних удеса који од живота клефта чине стално смењивање одмора и борби, бекства и тријумфа, обиља и оскудице. Такав начин живота, од колевке је калио и снажио Ламбросово тело и душу. Кад је имао тек шест година, увелико је одважно следио

³² Исто, 335.

³³ Хр. Περραιβοῦ, 'Ιστορία τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Πάργας, Α', 'Αθήναι 1857 33.

³⁴ A. Steinmetz, *нав. дело*, 337.

³⁵ Eugène Yemeniz, Boukovallas. *Histoire d'un klephte au XVIIe siècle*. Paris 1858, p. 5—72. Јеменизов текст је овде знатно скраћен и препричан; сведен је на она места у којима је више историјског, а мање легенде и романтике.

клефте у њиховим вечитим сељакањима из села у пустињу, из пустиње у село. Његово велико и храбро срце се тако поступно откривало. Обдарен свим борбеним инстинктима, Ламброс је са задивљујућом извесношћу распознавао оштар јек турских и клефтских пушака, нарочито, клефтских, јер је сваки њихов пуцањ имао сасвим различит звук за његов истанчани слух; слушајући удаљену хуку битке умео је да тачно погоди: „Ено Турчина како почиње, а одговара му Хаџи, Ноти, Димос“.

У тренутку једне од тих изненадних борби, још исувише нејак да би се сâм бранио, Ламброс замало није пао шака Турцима. Ови су, наиме, искористили тренутак да заобиђу село кад су клефти били ангажовани на другом месту против главнине њихове војске, како би напали позадину колоне жена и стараца који су се повлачили на висове у пратњи малог броја ратника. На уговорени знак, Турци изиђу из заседе и учине јуриш на готово ненаоружану гомилу коју је Ламброс с муком пратио у ходу. Спазивши дете, један од њих, се бацио да га поведе. Дете је снажно крикнуло, а мајка му је препознала глас, окренула се, брзо дохватила дугу пушку клефта крај себе, нанишанила и погодила непријатеља. Потом је дотрчала до свог детета и однела га у наручју. Напослетку је разјарила своје другове који нису оклевали да приморају невернике да се у пуној брзини врате низ планину.

Ламброс је био рањен у чело. Та рана, срећом не много дубока, оставила је ипак ожиљак који се све више увећавао што је млади клефт више растао. Рана је касније постала чувена и Турци су је препознавали са страхом и трепетом. У тренуцима кад никаква страст није беснела у Ламбросовом срцу, рана је изгледала као бледа линија која је косо пресећала чело; али у данима борбе, та овлаш усечена линија добијала би пурпурну боју и личила на краву бразду.

Ламбросов отац је био арматол, час у рату с пашом и његовим заменицима, час у миру после победе која му је доносила жељену правду. Убрзо пошто су му дојарила та смењивања одмора и борби одлучио је да стресе ланце који су га још везивали за Османлију. Од арматола је постао клефт и повукао се у парнаске метеоре, у пратњи бројне и ратовању вичне чете. Чим му је син Ламброс достигао узраст да понесе оружје, он га је водио у све походе племена да би га рано навикао на мирис барута и прасак танади. Поучавао га је вешитни борбе и командовања, упућивао га у војну тактику и ратна лукавства клефта.

Ламброс је тек био навршио двадесету годину кад му је умро отац. И поред напора којима је био обележен сваки дан у његовом животу, овај је дочекао дубоку старост као ретко који клефт, чији успон и славу није рано прекинуло непријатељско танае. Борио се тако до последњег тренутка на челу својих присталица. Једне вечери, вративши се са неког удаљеног похода,

сео је исцрпен на праг своје куће. Пошто је сакупио све своје паликаре око себе дао им је знак да га саслушају и почео да говори с великом благошћу и дубоком тугом, што код њега није било уобичајено:

„Децо моја, осећам да ћу скоро умрети. Десет година био сам арматол, а двадесет клефт. Не могу избројати бојеве које сам водио, аге које сам побио и Турке који су пали под мојим ударцима. Ето, и на мене је дошао ред и ја не туђујем. Моји дани су били бројни и добро употребљени. Сине мој, узми ову сабљу. Њом су очеви постали страх и трепет за непријатеље отаџбине. Ја ти је сада уступаам пошто моја мишица неће више моћи да се њоме служи. Пре него што склопим очи хоћу да је видим у твојим рукама. А вама свима, децо моја, ево старешине. Закуните се да ћете га слушати као што сте и мене слушали. Ти, Ламбросе, закуни се крстом да ћеш штитити своју мајку и бранити своју отаџбину. Не погађај се никад с дужношћу, никад немој падати ничице пред Турцима! Ако те нека тешка невоља буде приморала да се погнеш пред њима, знај да то учиниш не излажући се срамоти... А сад ме одените у моју најбелу фустанелу, баците зелене гране на моју постељу: окитите ме за вечност. А ти, Ламбросе, слушај и обећај да ћеш испунити моју жељу. Ископај ми висок и широк гроб и усправно ме стави у њега, тако да ми пушка буде надхват. Нећу да допустим Турчину да пролазећи крај моје гробнице каже с осмехом: „Ето, ту он лежи!“ Хоћу да ме и даље уважава и да дрхтећи одлази са тог места. А затим још хоћу да један узан прозор, пробијен с моје десне стране, пусти сунце да продре до мене, а слатке птице да ме обавесте о повратку пролећа.“³⁶

³⁶ Исто, 14—15. Овај догађај су стиховале и неке песме у записима К. Форијела (Fauriel, I, 56) и А. Пасова (Passow, CIV—CVI). У збирци А. Пасова, то су све верзије једне исте народне песме о хајдуку Димосу на самрти; то је редак пример да клефт умире природном смрћу. По мишљењу А. Пасова, Димос Буковалас је син Костаса (Passow, CIV, ‘Ο Δῆμος Μπουκοβάλας ὁ τοῦ Κώστα). Код Форијела, песма има наслов *Димосов гроб*, ‘Ο τάφος τοῦ Δήμου) а овде је доносимо у свом преводу (*Хајдуци и клефти*, 264):

Тек што је сунце заспало, а Димос завет даје:
 „На врело, децо, побите да ужинате тамо!
 Ти, Ламбро, драги нечаће, крај мене овде седи,
 Па моје узми оружје, капетан да ти будеш!
 А ви пак, моје делије, випусту држ’те сабљу,
 Рубите гране зелене да прилегнем на њима,
 И свештеника зовите да њему признам грехе,
 Да исповедим недела што имам учињена.
 Арматол лета тридесет, а двадесет сам клефта,
 Смрт ево сада добе ми, да умрем ја бих мирно:
 „Саградите ми широк гроб и дубок нека буде,
 Да стојим ја и борим се, да бојну пушку пуњим,
 А с десне стране хумке те нек остане ми прозор,
 Славуји, ласте слетаће да пролеће донесу,
 Лепоту маја раскошног да тако ја доживим.“

Сутрадан је испустио душу. Од тога дана је старешинство у клефтској дружини, без оспоравања прешло у руке Ламброса Букуваласа.

„Ламброс је код своје браће по оружју уживао углед који увек прати снагу, лепоту, интелигенцију и смелост. Он је у највишем ступњу био обдарен савршенством тела и физичким особинама које обично красе клефте. Био је високог и достојанственог стаса, запањујуће снаге, ретке гинкости и чудесне хитрине. Ти дарови, уз класичну лепоту његовог лица,³⁷ чинили су од њега тип јунака сличног оном којег нам је Хомер оставио о Ахилу. Око му је било тамноплаво, као да је природа хтела да га тим знаком издвоји од осталих људи његове нације. У његовом погледу је била упадљива мешавина смелости и лукавства, снаге и меланхолије, а кад би му од неког нежног осећања закуцало срце, тај поглед, лишен своје уобичајене строгости, испуњавао се неизрецивом благошћу. Његови другови су нарочито волели ожиљак којим је било избраздано његово чело и који му је израна утиснуо печат храбрости.“³⁸

Ламброс Букувалас је био нестрпљив да своје капетанство обележи неким блиставим ратним чином. Околина му је, на жалост, била у миру и представљала је осиромашено и скорашњим ратовима исцрпено бојиште. Али њега је ипак чекала ненадана ратна срећа.

„Исмаил, паша Салоне (древне Амфисе), био је позван ферманом Високе Порте да замени патраског пашу Селима у његовом заповедништву. Селим је требало да заузме Исмаилов положај. За првога, то је била почаст, за другога — немилост. Откуда та немилост и зашто та почаст? Паше су биле две личности подјенаке вредности, што значи да је ништавност једнога била на нивоу неспособности другога. Исмаилу је, у ствари, било доста бављења по планинама, па је прижељкивао питомије боравиште на обалама Јонског мора. У ту сврху је на Дивану употребио моћно средство, злато. Почаст за којом је тежио била му је скупо продана, а Селим, његов недужни сусед, видео је да је изигран том погодбом коју није умео да спречи. Селим је био веома погођен том незаслуженом немилешћу. И тако, док је његов срећни такмац хитао да напусти Салону са својим женама и својим благом, неутешни патраски паша је кренуо тако што је испред себе послао свој харем у пратњи бројне чете, а сам се задржавао што је могао дуже на ожаленим обалама мора.

³⁷ Тако и наша песма види Грујицу Новаковића; он је био девојачког лика, или како то стихови казују:

„Да какав је Новаковић Грујо!
Љепши момак од сваке дјевојке.“

(Вук, VII, 94—95)

³⁸ Е. Yemeniz, *нав. дело*, 15—16.

Он је остављао дојста лепо поднебље и благу климу Јоније. Раскошан живот међу овдашњим мирним становницима заменио је теобним боравком у кланцима Салоне, где је клима сурова, хоризонт строг, а тле негостољубиво за Турке, нарочито кад страшно суседство клефта са Парнаса осигурава бојажљивим пашама неподношљив живот.

... Вест о искрцавању Селимове благајне и харема у Галак-сиди била је Ламбросу достављена истога дана кад се оно догодило.³⁹ Он је то обавештење примио ван себе од радости. Цела његова чета била је убрзо под оружјем. А Турцима урoбена спорост увећана је закашњењем које су жене, коњи и огроман пртљаг донели тој операцији. Био им је потребан цео дан да се искрцају. Дан се већ клонио крају када се дуги низ каравана постројио преко залива Кресе који се налази испред кланаца Салоне. Петнаест стотина војника било је на челу поворке, а петнаест стотина на зачељу.

Грци су већ од јутра чистили оружје и радосно се припремали за поход на који су гледали као на неку светковину. Пүни презира према Турцима, навикли да иду против њих у малом броју и да их нападају снагама које би нам изгледале смешно мале према непријатељским, клефти нису никада сумњали у победу. Они су бивали поражени веома ретко захваљујући својој неупоредивој храбрости и претераном самопоуздању.

Чим је сунце замакло за поруменеле планине Пелопонеза, Ламброс Букувалас је кренуо са четири стотине људи. То је била половина бораца које је он могао да наоружа, а више но што је било потребно да савлада три хиљаде Турака. Ламбросу је била потреба брза победа како би имао времена да се врати на своје огњиште пре него што паша сазна за своју злу коб и пре него што би му пало на памет да је избегне.

Ламброс је своју малу чету поставио у заседу по окомитим стенама које се уздижу с оне стране пута за Салону. Сто педесет клефта требало је да нападну чело каравана, а сто педесет заштитницу. Они су ту непомично стајали сатима. Караван се приближавао споро и неопрезно. Најзад је чело колоне без устезања ушло у кланац. Под заштитом буке коју је подизала турска велика чета без икаквог реда и дисциплине, клефти су пошли за њима у корак, погнути и пузећи иза стена, док и последњи Турчин није ногом ступио на кобну стазу. У тај трен, Ламброс даде уговорени знак, подражавајући вучје завијање. Клефти су тај хајдучки дар гласног споразумевања подigli на задивљујући степен савршенства. То је било вешто ратно лукавство, јер усред дивље и нетакнуте природе, коју су они посећивали заједно с

³⁹ Исто, 17. Клефти су у својим равничарским сународницима имали читав један народ оданих и дискретних ухода (јатака), спремних да их упознају са операцијама које турска милиција смера против њих и вољних да поднесу мучење и смрт пре него да одају тајне своје браће с планине.

дивљим зверима, тај тако верно подражаван крик окупљања није ни по чему могао побудити сумње код Турака.⁴⁰

На тај клефтски урлик и завијање, турски караван застале, заћута и ослушну. Истог тренутка, Грци стровалише пред њих огромне камене блокове и тако себи начинише широк пролаз кроз ту разуздану масу, која се зауставила изненађена тако чудноватим и застрашујућим нападом. Испаливши неколико хитаца из пушака, клефти јурнуше са сабљама у густе и сметене редове Османлија, који падоше на стотине; други стигоше у Салону трком, а неки се журно вратише на обалу.⁴¹

Ти први подвизи младог клефтског старешине били су почетак најстрашнијих непријатељстава. Тако се Ламброс, млади и смеони неприкосновени вођ на читавом пространству своје дивље територије, препустио сновима о слави. Ратоборна природа клефта дивно је ишла на руку његовој амбицији. Рат је, дакле, у то доба Ламбросовог живота био још једини предмет његових мисли и једина покретачка снага његових акција. За Турке је почело време нечувених невоља. Нису могли да кроче из свога града или утврђења а да не наиђу на Ламброса и његову дружину. Његово име је за Турке постало израз свега што изазива највећи ужас. „У њиховом духу се празноверан страх мешао са ужасом који је уливало његово оружје. Турци су веровали да у њему препознају тајанствена својства натприродног бића. Он има, говорили су, неку амајлију која од његових груди одвраћа мачеве и танад; неки су тврдили да кад би му пришли у борби прса у прса, изненада би онемоћали да подигну сабљу на њега. Често су чак веровали да с тим страховитим човеком имају посла у истом часу на разним местима... Пошто су његови клефти започињали борбу увек са узвиком *Букувалас*, Турци су замишљали да је тај паклени дух имао моћ да се умножава да би их уништавао...

Ламброс није никад у биткама подлегао истим заносима као његови другови. Јуначни али неуки, они су се препуштали импулсу неумољиве мржње, опојности ватре, праха, метежа, борбе прса у прса. Док је водио њихове кораке и усмеравао им снажне мишице, Ламброса су надањивале више мисли... После незнатних тријумфа које је свакодневно односио у подножју забачених клисура Парнаса, он је мислио на остали део поробљене Грчке и сањао о слави да читавој својој домовини донесе потпуну слободу какву је он уживао... Вођен том великом мишљу, често је своје походе протезао до супротних обала Лепантског залива да би проширио ратно попрште. На тај начин је његово чувено име прешло са врлетних стена Фокиде у планине Пелопонеза. Но узалуд су велика мудрост и племенита жеља Ламброса Букуваласа претицале будућност. Још није било време

⁴⁰ Упор. М. Стојановић, *Хајдуци и клефти*, 186—189.

⁴¹ Е. Уметеніз, *нав. дело*, 16—19.

да се Грчка подигне као један човек са хиљаду глава и хиљаду мишица да би збацила ропске ланце. Те делимичне борбе, те изоловане битке, те чарке клефта са агом, планине с равницом, још дуго година нису могле имати другог резултата сем да међу Грцима, из покољења у покољење, помно одржавају страст рата и свету ватру отаџбине и слободе.⁴²

Да закључимо. Некритички преносећи Вуку мишљење Менсур-Ефендије о томе како се „албанске“ песме зову *Буковала*, Копитар је готово замео траг својим и Вуковим напорима на сакупљању грчких народних умотворина. Десило се тако да су Вукова настојања да запише и коју *Буковалу*, све до ових истраживања убрјана искључиво у његове напоре на сакупљању албанских народних песама. У питању је, међутим, песма *Буковала* о родоначелнику грчке клефтарматолске породице Букувалеја која се прославила и ушла у народно сећање и стиховање као љути непријатељ Али-пашиних приврженика, муслиманских Албанаца. Иначе, сачуване варијанте ове песме код Пуквила, Форејела и А. Пасова су само једно *мало епско језгро* химне клефству. Она се употпуњује легендама каква је она о Ламбросу Букуваласу у запису Е. Јемениза. Ламбросова легендарна биографија сведена је овде углавном на она места у којима је више историјског, а мање легенде и романтике.

⁴² Исто, 22—23.

Miodrag Stojanović

LES RECHERCHES DE BOUKOVALA PAR KOPITAR ET VUK ET LES
CLEPHTES BOUKOVALÈES

R é s u m é

Dans la correspondance échangée entre Kopitar et Vuk Karadžić quelques informations mutuelles sur *Boukovalas* comme chant albanais (sic!) attirent l'attention. En 1830 Kopitar écrivait à Vuk qu'il venait d'apprendre de Mensour-Effendi que *les Albanais nommaient leurs chants populaires Boukovalas, ce qui serait comme s'il avait dit que les Serbes nommaient leurs Starina Novak ou Kraljević Marko*. Kopitar a reçu cette information de manière peu critique. Il a perdu de vue qu'il avait déjà lu un chant précisément sur ce héros grec chez Fauriel, justement lorsqu'il faisait le compte-rendu de sa collection des chants populaires néo-grecs en deux tomes. Autrement on ne saurait expliquer cette circonstance qu'il s'enquérât à plusieurs reprises par l'intermédiaire de Vuk de ce chant *albanais*.

De l'autre côté Vuk, en notant *«les chants populaires albanais»*, cherchait obstinément aussi la trace de *Boukovalas*. Dans l'entre-temps, la seule chose qu'il avait appris était que Boukovalas était *un capitaine ou chef de haïdouks quelque part aux environs de Ianina*. Il s'agit d'un palikar — clephtarmatolos grec Ianis Boukovalas, chef de lignée de Boukovalées du début du XVIII siècle et l'illustre héros de la lutte avec le Veli-bey de Tepeleni, grand-père d'Ali-pacha de Ianina. La plus importante et la plus connue de ces rencontres, et peut-être l'unique que la tradition garde dans sa mémoire, a été notée en plusieurs variantes poétiques en langue grecque (A Passow, II—V). Il résulte du contenu de ces chants, qui est, indépendamment de quelques divergences de moindre importance dans les détails de la bataille qu'il chante entièrement identique, qu'ils ont pour sujet le même événement: la bataille terminée, on compte les héros pour établir les pertes subies par les deux parties. Ainsi, on fait d'abord le dénombrement des Albanais (Turcs); il en manque cinq cents. Des guerriers de Boukovalas il ne manque que trois, tous héros. Et précisément ce rapport poétique des pertes dénombrées de l'un et de l'autre côté met en relief l'importance de la victoire du combattant grec pour la liberté. De là, l'entier chant n'est qu'*«un petit noyau épique»*, hymne au mouvement clephte. Il est complété de légendes, telles que celle sur Lambros Boukovalas, dans la note d'Eugène Yemeniz. La biographie légendaire de Lambros y est racontée de nouveau et réduite en général à ces endroits qui renferment plus d'historique et moins de légendaire et romantique.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ

Enzo Gatti, GLI ETRUSCHI I—II, Chiaravalle Centrale 1979, 179+240 str.
Enzo Gatti, GLI ILLIRI I—II, Chiaravalle Centrale 1981, 264+483 str.

Није обичај да се два дела приказују истовремено чак и кад говоре о истом или сличном предмету. Међутим, овде смо свесно направили изузетак имајући у виду да је реч о истом аутору. Да би се схватила вредност оба поменућа дела, нужно је рећи неколико речи и о самом аутору и његовом начину писања и приласка проблемима о којима разговара.

Наука је увек представљала отворено поље за све оне који се њоме баве, па било с којих позиција наступали. Увек је било стручњака који су се свесрдно посвећивали одговарајућим проблемима и настојали да им пруже свој допринос на основу резултата до којих су дошли претходни посленици. Међутим, било је и таквих радника у области науке који су, прилазећи јој нестручно, замагљивали суштину или скретали истраживање на странпутицу, да би ипак понекад дошли до извесних резултата. Знамо чак да је један од поклоника легенди, Хајнрих Шлиман, омогућио да се пред очима историчара отворе нови простори.

Аутор на чијим се делима заступамо није човек без културе. Он је образован адвокат који

познаје захтеве што их намеће научно истраживање, али је проблему пришао изван оних путева којима се креће традиционално призната наука. Међутим, да ли такву личност можемо назвати дилетантом? То се често догађа, с тим да се понекад, и то не злонамерно, такав епитет даје и људима који су цео свој век посветили одређеним дисциплинама не водећи рачуна о програмима и захтевима који су школски постављени, те самим тим у неку руку представљају правац кога се треба држати.

Имајући све ово у виду, желимо да се у неколико речи осврнемо на два поменућа дела, без намере да оспоравамо или потврђујемо налазе који су у њима презентирани. Јер европска праисторија, а у првом реду стари непознати језици и народи о чијем пореклу често само нагађамо били су увек веома привлачни за један број одушевљених прегалца који су, понекад из недовољне обавештености, понекад из претераног заноса (што их је лишавало акрибичности), долазили до пребрзих и једностранних закључака, да не кажемо и незаснованих. У сваком случају, два дела изложена у четири тома заслужују да

се на њима заустави сваки заинтересован посленик за историју и судбину народа о којима је реч.

Стога ће и наш приказ бити кратак. Док прво дело уз богате сликовне прилоге говори о разним видовима живота Етрураца (о религији, обичајима, друштвеном уређењу, уметности итд.), уз озбиљно настојање да се проникне у њихов језик при чему се дају бројна тумачења етрурских записа, дотле друго дело, нешто опсежније, настоји да у свим Италицима, укључујући и Етрурце, види сорднике Илира. Дакле, у балканским Илирима, аутор види Илире у ужем смислу, док су Италици то у ширем смислу. Не задржавајући се на даљим појединостима,

истаћи ћемо једино то да аутор постиже дешифровање етрурског и италских записа тако што при одгонетању прибегава албанском, румунском и данашњим италијанским дијалектима.

Укратко, два дела у четири тома заслужују пажњу свих оних који су заинтересовани за судбину недовољно познатих народа јужне Европе без обзира на то каква ће суд донети о ауторовим делима као целини. Било како било, у њима ће се наћи нешто што ће, чак и уколико је неприхватљиво, указати на ауторову виспреност и на огроман труд уложен у овај дугогодишњи посао, чему треба одати признање.

Момчило Д. Савић

Kasim Dobrača, KATALOG ARAPSKIH, TURSKIH I PERZIJSKIH RUKOPISA GAZI HUSREV-BEGOVE BIBLIOTEKE U SARAJEVU, Sarajevo 1979, sv. II, XXVII+1047 str. + tabela I—XX.

Гази Хусрев-бегова библиотека, основана 1537, поседује веома богату збирку оријенталних рукописа на арапском, турском и перзијском језику. На изради Каталога ових рукописа, Добрача је марљиво радио од 1956. до своје смрти 1979. године. Тај посао је обављао зналачки, савесно и пажљиво.

Први свезак овог Каталога објављен је 1963 стр. XXXIII + XV табела + 20 страница арапског текста. Ту је поред осталог изложен историјски приказ о настанку књижевног фонда ове библиотеке и обрађено 796 кодекса.

Други свезак садржи, како вели писац, више од 1.160 кодекса и 1.700 јединица. У неким кодексима налази се по једно дело, а у неким по више, па отуда разлика у броју кодекса и броју јединица.

Оба свеска садрже углавном дела верске садржине. О сваком кодексу и јединици даје се опис, наводе се имена писаца, наслови дела, имена преписивача, места и

године преписа. Сем тога, по записима се прати пут којим је књига прелазила из својине једног у својну другог власника и начин на који је мењала места свог пребивалишта.

Пажљиво су наведене белешке које се налазе у појединим кодексима. Белешке су разнорodne и интересантне: на пример има рецепата о лековима, о прављењу уља из неких биљака, о пушењу духана, о јадиковању преписивача на своју жену окрутног срца, има стихова на нашем језику, ту је и жалба владике бањалучког на брак једног његовог верника са четвртном женом.

На крају Каталога овог другог свеска налазе се брижљиво састављени индекси: 1. дела, 2. писаца, 3. преписивача, 4. места, 5. вакуфа (завештача—дародаваца). То увелико омогућује снажажење у овом обимном делу.

Добрача је започео да припрема и трећи свезак Каталога, али га

је смрт омела у томе. Сматрам да би овај важан посао ваљало наставити по истим начелима по којима су рађена прва два свеска. То би увелико допринело да се наша и

страна јавност упозна са оријенталним рукописима који се налазе у Гази Хусрев-беговој библиотеци.

Мехмед Беговић

ЦРНА ГОРА У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА, Историјски институт СР Црне Горе, Титоград 1984, 226+(1) стр.

Међу издањима која су посвећена V међународном конгресу за проучавање југоисточне Европе налази се и зборник радова „Црна Гора у међународним односима“. Зборник се састоји од уводних напомена и девет прегледа и чланака.

У „Уводним напоменама о Црној Гори у међународним односима“ (стр. 7—13), проф. др Јован Бојовић је дао „најкраћи резиме историјског развоја“ на територији Црне Горе.

Прво место у Зборнику заузима преглед „Црногорско-руски политички односи (1771—1917)“ дра Радомана Јовановића (стр. 15—54) који је подељен у четири поглавља. У првом (стр. 15—23) је обрађен период од кандијског и морејског рата до смрти црногорског владике Василија 1766. Догађајима око Шћепана Малог почиње друго поглавље (стр. 23—33), а завршава се политиком Петра II Петровића Његоша. Руски двор је 1852. признао Црну Гору за кнежевину, а 1878. се за њу изузетно заузимао у Сан Стефану. У овом периоду (треће поглавље, стр. 33—41), Русија је настојала да оствари апсолутан утицај у Црној Гори. Одржавање таквог утицаја заснивало се на политичкој и материјалној — али не и безрезервној — подршци чији је циљ био да се на Балкану обезбеди покоран извршилац руских политичких и војних планова (четврто поглавље, стр. 41—51). Капитулација Црне Горе 1916. и октобарска револуција су означиле крај „црногорско-руских политичких односа заснованих првенствено на интересима црногорске династије и политици руског самодржавља“.

На крају овог прегледа је веома богат списак основне литературе за проучавање црногорско-руских односа (стр. 51—54).

Др Новица Ракочевић почиње преглед „Односи Црне Горе и Аустро-Угарске 1777—1914“ (стр. 55—71) првим сусретом црногорског и аустројског представника у Бечу 8. децембра 1777. године. Од 1815, Аустро-Угарска постаје сусед Црне Горе. Ракочевић приказује њихове односе као настојања велике силе, која се служи политичким и економским методима, да малу Црну Гору уведе у своју сферу утицаја. Од 1904, књаз Никола се окреће Русији, али не запоставља ни Аустро-Угарску. Настојања Аустро-Угарске да на династичком, финансијском и територијалном питању одвоји Црну Гору од Србије нису успела. Аутор завршава овај преглед црногорском објавом рата Аустро-Угарској тако да је остао необрађен период до капитулације Црне Горе у коме су ове две државе биле зарађене стране, али и потенцијалне потписнице сепаратног мира.

И овај преглед има на крају списак основне литературе (стр. 70—71).

„Политички односи Црне Горе и Србије у XIX вијеку“ (стр. 73—88) је наслов прегледа чији је аутор др Новак Ражнатовић. Односи између ове две државе кретали су се од договора о заједничком националноослободилачком раду (1848), преко захлађења због проглашења Црне Горе за кнежевину, тајног уговора (1866) којим се књаз Никола одрицао престола у корист будућег владара уједињене државе до заједничког ступања

у рат 1876. године. Перманентно ривалство се распламсавало жењидбом кнеза Петра Караборбевића ћерком књаза Николе Зорком, затим тимочком бунџом, дискретним подржавањем опозиције у Србији, као и догађајима око ивањданског атентата. С друге стране постигнути су споразуми око исељавања црногорских породица у Србију (1889), заједничке акције на уклањању фанариотских владика у Призрену и Скопљу (1890), о међусобној трговинској размени (1896). Ова привремена побољшања односа нису могла да ублаже династичко ривалство које се понекад одражавало и кроз неусклађеност територијалних претензија према још неослобођеним крајевима (1897).

Рад дра Новице Ракочевића „Односи Црне Горе и Србије 1903—1918“ (стр. 89—104) захвата период од доласка кнеза Петра Караборбевића на српски престо до проглашавања уједињења. Сарадња током 1903—1904. и црногорско-српски уговор 1908. били су логичан резултат спољнополитичких догађаја и увод у војну сарадњу током оба балканска рата и у првом светском рату, све до капитулације Црне Горе. Велика захлађења односа током колашинске побуне и процеса и проглашења кнеза Николе за краља нашла су мотиве да се развију и током првог светског рата.

На крају овог прегледа, аутор упућује на изворе и литературу који су наведени у његовој књизи „Политички односи Црне Горе и Србије 1903—1918“, а чију максимално сажету верзију представља овај рад.

Проф. др Димитрије-Димо Вујовић поделио је на пет поглавља свој чланак „Трећа француска република и Црна Гора (1871—1914)“ (стр. 105—140). У прва два поглавља разматра настојања Француске да у периоду 1871—1878. утиче на Црну Гору да се не упушта у било какве заплете са Турском. Циљ успостављања непосредних дипломатских односа између Француске и Црне Горе у јануару 1880. био је, како истиче аутор у трећем пог-

лавлу, праћење целокупне политике на Балкану јер је према мишљењу Министарства спољних послова Француске: „Цетиње најпобеснији град за осматрање тенденција југословенских народа, за шта је француска политика на Балкану врло заинтересована“. И током анексионе кризе, која је обрађена у четвртог поглављу, Француска је саветовала Црној Гори да избегава непријатељства и настојала да помогне у сребњавању односа између Србије и Црне Горе. Према истраживањима аутора, Француска је у настојању да Балкански савез буде препрека ширењу Аустро-Угарске, али и плашећи се да тај исти савез не постане оруђе у руским рукама, упорно и пред и за време балканских ратова радила на смиривању узаврелог стања. Догађаји су показали да јој то није ишло од руке.

На почетку свог чланка „Француска и Црна Гора у децембру 1915—јануару 1916. године“ (стр. 141—162), проф. др Јован Бојовић је дао периодизацију француско-црногорских односа уочавајући пет фаза. Затим је навео имена многих аутора чија је дела користио за израду овог чланка те југословенске и француске архиве чију је грађу употребио. Друга периодизација захвата црногорско-француске односе током првог светског рата и има четири фазе. Аутор се у овом раду бави првом фазом.

Из онога што је Бојовић изнео, студиозно пратећи догађаје почетком рата — а током децембра 1915. и јануара 1916. готово из дана у дан — може се закључити да се кривница за капитулацију Црне Горе не може приписати краљу Николи. Црногорски краљ је, како наводи аутор, одбио аустроугарске услове за примирје и од савезничких посланика тражио савете за даљу акцију, а тек у Бриндизију сазнао за француску понуду да обезбди повлачење црногорске војске.

Поступци црногорске владе и краља Николе који су се косили са интересима Савезника (окупација Скадра, слаба одбрана Лов-

ћена) наводе на то да извештаји савезничких посланика о преговорима црногорских и аустроугарских представника нису били резултат пуких гласина. Ако краљ Никола и његова влада не снесе апсолутну одговорност за капитулацију Црне Горе, онда ни Савезници не могу понети одговорност за оне поступке Црне Горе који нису деловали као одраз савезничког понашања. Одговор на ово, још увек отворено питање, налази се по свему судећи у средини.

У свом раду „Односи Италије и Црне Горе до њеног разграничења 1881. године“ (стр. 163—188), др Љиљана Алексић-Пејковић разликује два периода: „до пред крај 1860-тих година и после тога“. У првом периоду требало је да Црна Гора послужи Сардинији, односно Италији, као средство за повољно дипломатско решење са Аустријом.

Италијанско-црногорски односи у другом периоду су на нивоу званичних представника. Према аутору, два су тока ових односа: први је још увек жива акција за помоћ устаницима, па и Црној Гори током источне кризе; други је резервисана политика званичне Италије која после добијања Рима 1870. престаје да се активно ангажује на револуционарном и политичком савезништву с народима Балкана. Италијанско интересовање за Албанију косиће се са интересима црногорског двора.

Последње две стране овог рада (стр. 187—188) представљају списак богате архивске грабе и литературе која је коришћена.

Економски односи Италије са Црном Гором, па затим Србијом, Албанијом, Бугарском, Румунијом и Грчком, предмет су разматрања дра Данице Милић у њеном раду „Односи са Црном Гором у склопу опште економске политике Италије на Балкану до 1915. године“ (стр. 189—202). Италијански интерес да у ове земље изведе што више индустријских производа, да увози стоку и да у велике финансијске подухвате уложи свој капитал утицао је и на државну политику. Као и у неким претходним

радовима у овој књизи, и на крају овог рада је списак коришћене грабе и литературе.

Неповерење које је Велика Британија гајила према Црној Гори као неискреном савезнику током првог светског рата може се сагледати у чланку проф. дра Драгољуба Живојиновића „Велика Британија и Црна Гора 1914—1918. године“ (стр. 203—226). У првом делу чланка, кроз извештаје британског посланика на Цетињу грофа Цона де Салиса и документе који су потекли из Форин офиса, аутор прати развој британске политике. Други део чланка посвећен је британској политици према краљу Николи и влади у Нејну.

Чланак Драгољуба Живојиновића и чланак Димитрија Вујовића су једини радови у овој књизи у којима су коришћена архивска граба и литература изложени читаоцу у научном апарату.

Судећи према садржини и обухватности радова, књига *Црна Гора у међународним односима* је несумњиво вредан подухват Историјског института из Титограда. Подухват је утолико вреднији уколико се има у виду да је иста књига штампана и у преводу на француски језик (*Le Monténégro dans les relations internationales*) и тиме постала доступна и страном читаоцу. Ипак, и овде треба истаћи речи уводничара проф. дра Јована Бојовића да је штета што нису обрађени односи „Црне Горе и Турске, Црне Горе и Њемачке, као ни Црне Горе и других балканских и западноевропских земаља“. Непостојање рада о односима између Црне Горе и Турске јесте највећи недостатак ове књиге. Ни италијанско-црногорски односи после 1881. нису обрађени у овом зборнику. Изузимајући рад Данице Милић, економско-културни односи Црне Горе и других земаља нису у овој књизи уопште разматрани.

Исти радови из ове књиге штампани су и у Историјским записима за 1984. годину: у свесци 1—2 на француском, а у свесци 3—4 на српскохрватском језику.

Љубодраг П. Ристић

Борбе Б. Станковић, НИКОЛА ПАШИЋ, САВЕЗНИЦИ И СТВАРАЊЕ
ЈУГОСЛАВИЈЕ, Београд 1984, 294+(2) стр.

Никола Пашић је као политичар пола века остављао на нашем тлу дубљу бразду за собом, борећи се за коначно ослобођење Срба и јачање Србије, за ослобођење и уједињење Јужних Словена. За све то време остао је веран парламентарној владавини, никад династијаш. А за готово 60 година од његове смрти, код нас се није појавила ниједна студија о његовом животу и делу. Докторска теза овог младог историчара оживљава сећања на Пашића, осветљава делатност тог ћутљивог државника и документима утврђује које је све кораке лично предузимао и одлуке доносио — до сада најчешће прекривен анонимношћу или намерно или из необавештености историчара. При изради ове тезе стекле су се две срећне околности: с једне стране, поред остале архивске грабе нађене су многе Пашићеве својеручне забелешке, преднацрти, скице и слично за све разне изјаве, декларације, саопштења, службена упутства што су обично приписивани „српској влади“, „Краљевини Србији“ и другима, а са друге стране решеност др Станковића да са сева скине анонимност и утврди колика је била Пашићева улога у свим тим пословима и потхватама. Др Станковић каже да Пашићеве аутографи „представљају изворну основу ове монографије“ (стр. 14). Стога његова докторска теза има двострук значај: прво, што Пашићев лик поново враћа пред нас; друго, што Пашићев лик осветљава самим историјским изворима, чиме се искључује и неоправдано занемаривање његове историјске улоге и онемогућава неоправдано уздицање или омаловажавање његове личности. При таквом успеху, Станковићу се могу опростити ситне омашке или празнине у приказивању. И не само то него и да се пожели да на исти начин прикаже целокупну Пашићеву историјску делатност — и где је успевао и где је доживљавао поразе,

кад је заслуживао признање и кад је одговоран пред историјом.

Изражујући укратко део Пашићеве делатности до 1914, чиме у ствари почиње обраду постављене теме, Станковић је обратио већу пажњу Пашићевом југословенском опредељењу. То је и разумљиво пошто је ауторов основни задатак био да прикаже Пашићеву улогу у рату 1914—1918. из кога је настала уједињена Југославија. Међутим, ово југословенство је проишло из Пашићеве главне мисли о ослобођењу и уједињењу целокупне „српске земље“. Ових израза „српска земља“ и „земља српска“ коју треба „сакупити“, пуни су српски историјски извори почев већ од краја XII века, и тако кроз све векове до познате песме Вељка Петровића „Српска земља“. Пашић је знао шта значи овај израз и често га је и сам употребљавао. Већ у програму Радикалске странке 1881. говори се о „ослобођењу и уједињењу осталих делова српства“ (ван Србије) што произлази „из душе и срца народа“, како стоји у чланку о овом програму одмах испод њега у листу *Самоуправа*. Као избеглица после тимочке буне 1883, Пашић је 1887. написао писмо Кости Таушановићу (које помиње др Станковић) у којем говори о „земљи српској“ у Турској и „српској земљи“ у Бугарској — „видински и трнски крај“. Живећи у Бугарској, он је од самих Бугара дознао да они становнике ових крајева зову „Србуљима“. Можда управо у овим изразима лежи сва она упорност у Пашићевој борби 1914. и 1915. да се Вардарска Македонија задржи по сваку цену (макар и под цену страдања преко Албаније), што је њу спасло да сада не доживљава оно што се дешава у Пиринској Македонији. Пашићев став према Македонији, који некад нису сви у Србији одобравали, управо тек у наше време добија пун историјски смисао: упорно величање српства у Македонији није имало само асимилациони смисао него је значило и бор-

бу против грубог бугарашења које се данас тако беспошtedно спроводи над Македонцима у Бугарској.

Почевши да прати Пашићев удео у целокупној борби Србије 1914—1918. за своје одржање пред навалом набујале германске моћи и бугарског пљачкашког порива, у њеној борби да ослободи и сједини све Србе, да све то употпуни у једној слободној држави Срба, Хрвата и Словенаца, идући увек за документима, из догађаја у догађај, др Станковић најчешће одликова тај Пашићев удео без трагова сумње и истиче његову зачубујућу упорност да избори оно што је науџио. Пашић је ту упорност показивао увек кад је доказао како Срби морају бити препрека германском „Дрангу“ према Истоку. Исту упорност је показивао кад је у време кризе на фронту у јесен 1914. доказивао да се Србија мора одржати и кад је понуду Централних сила да се закључи сепаратан мир назвао швиндлером да би се Србија одвојила од својих савезника, најзад је пред западним владама бранио Србијин план за стварање Југославије. У „Предговору“ (стр. 9), Станковић наводи како су се мале балканске земље између два закрвљена снажна блока морале „исказивати као самосталан фактор у међународним односима“. У том исказивању, Србији свакако припада прво место захваљујући и њеној праведној борби и њеној упорности да постигне свој циљ и њеној оданости новом поретку у Европи. Пашићева улога у свему томе уливала је толико поверења Савезницима да су они временом стекли неограничено поверење у њега као председника једне савезничке земље, мада су понекад били веома љути због његових пркошења. А докле је Пашићев пркос — историјски у свему оправдан — види се из овога: када су силе Антанте у августу 1915. притисле Србију да део Македоније уступи Бугарској да би се ова одвојила од Централних сила, Пашић је руском посланику у Нишу рекао „да је за Србију боље да часно подлегне непријатељу,

него да уступањем својих територија под притиском Савезника стварно учини самоубиство“ (стр. 153). И даље: Савезници хоће да деле Србију „као што су била подељена афричка племена“ (стр. 155). Ова упорност донела је Србији страдање преко Албаније. Међутим, то страдање, затим сјајне победе на Церу и Колубари, те решеност да се истраје у борби за постизање постављеног циља донели су Србији велики углед у свету, а ти њени циљеви су укључени у међународна питања самог рата, чиме се Југославија изграђивала првенствено на бојном пољу, на пољу части, а не у Версају како понекад говоре они који не знају историју или не желе да је знају.

Колико је потребно да међамо своја досадашња схватања о Пашићевој историјској мисли и његовом сагледавању наше будућности, најбоље казује досад непозната чињеница да је Пашић још крајем прошлог века написао расправу *Слога Србо-Хрвата*, до данас необјављену. Док су многи наши политичари и јавни радници у својим мислима и плановима још лутали у магли од слободне Југославије до тријализма (под жезлом Хабсбурга), дотле је Пашић схватао јединство Срба и Хрвата, не као израз романтичарских тежњи, него као „егзистенцијалну нужност“, као потребу, стварања „једне снажне државе Јужних Словена“ уз „непрекидна самоодрицања“ (стр. 21, 22), државе која би обезбедила слободу малим народима на Балкану и заштитила их од похлепе великих сила. То говори колико је Пашић даље видео и од својих савременика и од многих потомака.

Како велике силе штите своје интересе на штету малих народа и држава, јасно се види из Станковићевог приказа како су се Савезници држали према умирућој Аустро-Угарској и малим народима под њом. Мада се све више учвршћавало мишљење да сви европски народи треба да после рата сами одлучују о својој судбини, велике силе су ипак стално подржавале мисао о очувању те феудалне сред-

новековне царевине, па су чак занемаривали и све заслуге Србије. Идући од изјаве овог или оног државника, Станковић прати улогу Николе Пашића у борби да план Србије о будућој Југославији сачува од разних минирања — све до окршаја између енглеског министра спољних послова Балфура и Пашића поткрај рата. Док је српска војска уз помоћ савезничких трупа увелико ослобађала територију будуће Југославије, Француска и Енглеска су тек 11. октобра 1918. дале пристанак за уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Пашићева улога у свим овим окршајима ван ратног војишта се јасно сажелава у Станковићевој тези. Све

ово овде речено у неколико речи и оно што је изнео у својој тези, сасвим оправдава један од закључних Станковићевих судова: Пашић „је уткао својим практичним деловањем дубок траг у историјске процесе који су били преломни и често пресудни, не само за поједине југословенске народе до 1918. године, Југославију као вишенационалну државну заједницу већ и за народе читавог европског југоистока“ (стр. 15, 16). Завршавајући овај приказ можемо једино додати да је Станковићев закључак донет на основу докумената који се ничим не могу оспорити.

Јеремија Д. Митровић

Герхард Геземан, СА СРПСКОМ ВОЈСКОМ КРОЗ АЛБАНИЈУ 1915—1916,
Српска књижевна задруга, Београд 1984, 217+(1) стр.

Требало је да пробе готово педесет година да би дневник Немца, великог слависте, пријатеља и познаваоца српског народа и његове књижевности, Герхарда Геземана, о његовом повлачењу са српском војском кроз Албанију током зиме 1915—1916. године био преведен и штампан и код нас.

Упркос саветима једног од својих професора да не иде у Србију где мора да се чува да га „разбојници не одвuku у балканске гудуре и уморе“, Герхард Геземан (1888—1948) је после завршених славистичких студија дошао у Београд и постао гимназијски професор. По избијању првог светског рата радио је као болничар у Крагујевцу и Врању. Свој дневник је почео да пише 1. новембра 1915. кад је напустио Краљево, а завршио га је крајем јануара 1916. приликом одласка из Италије. Пишући дневник, Геземан није имао намеру да овековечи оно што је доживео; његове побуде су дубоко личне природе. „Предосећао сам да ће ми та свеска бити од помоћи да пребродим највећу опасност везану с таквим подухватом: усамље-

ност и напуштеност, потпуну неизвесност у исходу пута, страховито и узнемиравајуће трошење душевних отпорних снага. Једна исписана страна у овој свесци значила је прибраност, смиривање, бар покушај да се неки доживљај уобличи, да му се одузме отров пре него што ме сатре.“

Због своје припадности немачкој нацији, Геземан је морао бити веома опрезан јер му се могло десити да буде припојен аустроугарским и немачким војницима које је заробила српска војска. Ма колико да је српска команда водила рачуна о заробљеницима, за Геземана је било боље да путује са избеглицима. Путовао је пешке, на тањигама или, у најбољем случају, камионом као обичан човек из народа, признајући свој прави идентитет само онде где је био сасвим сигуран, или када би га неко препознао. Стоички је подносио све недаће повлачења: глад, болест, хладноћу, вапш. Поред свега тога, за њега је српски народ — његов народ. Врло сликовито, људски, Геземан у своју свеску бележи све оно што га увреди или насмеје,

одвуче у невољу или спасе из тешке ситуације. Ослушкујући или учествујући у разговорима преноси у дневник нерасположење народа према српској влади, посебно према Николи Пашићу. Кроз сећања која се у дневнику преплићу са дневним догађајима, описао је како је дошао у Србију, па и како је доспео у ситуацију да се повлачи са српским народом и војском. Тако истиче и своје незадовољство према појединим српским министрима. С друге стране, Геземан је волео, сажалевао и високо ценио несрећни српски народ. Трагичне слике гладних, промрзлих и болесних су изузетан документ о патњама једног народа, али и документ о Геземановом саосећању.

Током повлачења налази стрпљења, снаге и времена да обрати пажњу на народни живот и да се распитује за историјске споменике. При том показује изузетно познавање историје и књижевности српског народа.

Све што је забележио, Геземан је писао стенограмом; то сигурно нису захтевали само недостатак папира и, каткад, времена него и предострожност. Он не крије да је рукопис редиговао накнадно, пред штампање. Можда је том приликом нешто додао или мењао у тексту, што се може нарочито односити на оне делове који представљају сећања на догађаје пре почетка повлачења. Ова поми-

сао никако не доводи у питање истинитост описа догађаја јер нема појединости која се не уклапа у целовитост слике повлачења.

Геземанов стил је богат, жив и духовит. Реченице теку живо или тремо, кратке су или дуге, зависно од тога да ли описују какав динамичан догађај или какво стање. Дневник није вођен из дана у дан. Поред датума, сваки дан у дневнику има и свој наслов; то је понекад име града у коме је провео одређени дан, а понекад одраз доживљаја или стања. Боравак у Ушћу носи наслов „Јутарњи разговор о Русима, Пашићу и другом. Ушће“, а неколико поглавља даље, етичан наслов „Погача и једно добро срце. То је његова отаџбина могао би да се растужи“, у потпуности одражава дубоко људско осећање. „Бежанију“ смењује „Призрен“, а иза „Стања у Скадру“ долази „Висока политика“. Не само текст него и овакви наслови одражавају изузетног стилисту и спретног писца који успешно уочава карактеристичне појединости. Књижевна обрада текста није умањила његову документарну вредност.

Неоспорну вредност књиге представљају превод и разговор Радослава Меденице. На самом почетку књиге је „Мапа Геземановог кретања“, а у средини десетак упечатљивих фотографаја.

Љубодраг П. Ристић

ХРОНИКА БАНАТА (CRONICA BANATULUI)

Познати румунски историчар др Дамаскин Миок, родом из Марковца код Вршца, недавно је у издавачкој кући „Факла“ у Темишвару објавио II издање *Хронике Баната* коју је написао мехадијски прота Николај Стојка де Хаџег (Nicolae Stoica de Hateg, 1751—1833). Хроника претходи уводна студија која обухвата живот и дела њеног аутора, обавештења о ру-

копису хронике, затим структуру, концепцију, метод обраде и језик хронике, изворе и њену историјску вредност. *Хроника Баната* је најважније дело Николаја Стојке, а написана је 1806—27 године. Рукопис се чува у библиотеци Академије наука СР Румуније.

У погледу садржаја, могу се јасно разликовати три дела: први почиње од „створења света“ и обу-

хвата време до доласка Маџара у Панонску равницу; други обухвата раздобље од поменутог догађаја до почетка аустријско-турског рата 1716—18; трећи се односи на збивања између 1716. и 1825. године.

Аутор указује у предговору на мотиве који су га покренули да напише *Хронику Баната*, затим у уводном делу даје кратак географски преглед света, говори о пореклу Румуна и даје кратку белешку о свом животу, а на крају прелази на историју источних народа, потом Грчке и Рима, те први део завршава настанком Византије. Други део приказује последње сеобе, продор Турака на Балканско полуострво, њихова освајања у југоисточном делу Европе и отпор балканских народа против турских освајача. Трећи део има меморијалистичко обележје, а приказује историју Баната у XVIII и у прве две деценије XIX века. Аутор се опширније бави аустријско-турским ратом 1788—91. у којем је и сам учествовао, а износи и друге важне догађаје из поменутог раздобља: револуцију у Француској, Наполеонове ратове, народни покрет који је предводио Тудор Владимиреску, и друга збивања.

По начину мишљења, Стојка је био под утицајем тадашњег образовања, литературе епохе и друштвене средине у којој је живео и делао. Догађаји су изложени хронолошки по годинама, али понекад недостаје повезаност између појава и догађаја. Основни циљ банатског хроничара био је да васпитава омладину и сачува од заборава оне догађаје у којима је учествовао и за које је сматрао да су значајни за будуће генерације.

За прва два дела хронике, аутор користи изворе и литературу који су били познати у оно време, резимирајући или прерађујући делове коришћене литературе и често превodeћи на румунски страну историјску литературу. У тим деловима хронике нема много оригиналности сем ауторовог размислања о пореклу и континуитету румунског народа. О збивањима из раздобља средњег века, Стојка је

користио изворе и литературу јужнословенске провенијенције, са значајним старим и вредним изворима пошто је иначе добро познавао српски, немачки и латински. У овом делу налазимо и податке о историји Румуна и њиховој борби за независност.

За историју Баната је најзначајнији последњи део који обухвата између 1716. и 1825. године. То је оригиналан део, а садржи ауторова сећања уз драгоцене податке, од којих су неки јединствени. Стога се без коришћења података о прошлости Баната у XVIII и у првим деценијама XIX века из Стојкове хронике не може ни написати објективна и потпуна историја Баната. Аутор прилично опширно приказује друштвени живот Баната, који је променио турски јарам за нов аустријски јарам и чије је становништво било изложено патњама и страдањима. Важне обавести о сељачком устанку из 1737—39, о покретима и незадовољствима у Трансилванији и Банату у вези с притиском на становништво да се поунитати, отпор румунског становништва јужне банатске границе, колонизација Шваба у Банату, живот хајдука — све су то веома значајни подаци и сведочанства за историографију.

Добар део мемоарске грађе приказује политички живот и војна збивања. Аутор даје подробне податке о аустријским јединицама које су учествовале у аустријско-турском рату, затим информације о борбама на подручју Баната, те о обавештајној служби обеју страна. Хроника садржи и сведочанства која се тичу привредног живота, на пример о трговини између румунских земаља и Турског Царства, наглашавајући чињеницу да се Турска снабдевала житарицама из Влашке и Молдавије. Аутор такође говори и о неким личностима са подручја политике и културе које су живеле и развиле своју делатност у XVIII и почетком XIX века, поготово стога што је неке од њих добро познавао (Јован Рајић, Димитрије Аустатијевић, Доситеј Обрадовић, Тудор Владимиреску). О Тудору Владимиреску, вођу ус-

танка из 1821. оставио је извесне податке који су јединствени и који су до објаве хронике били непознати историчарима и истраживачима.

Пошто је Стојка био прота у Мехадји и директор народних нејунитатских румунских и српских школа на целој територији влашко-илпрског пука, то је дао и драгоцене податке о стању тих школа и црквеног живота, о систему образовања и школским уџбеницима на румунском језику.

Вредност *Хронике Баната* уочили су већ тада неки хроничареви савременици, а познати румунски историчар Николае Јорга је рекао да она представља извор који има велики значај. Хроника верно приказује све видове друштвено-поли-

тичког, економског, војног и културног живота банатских Румуна у XVIII и почетком XIX века. Па ипак је хроничар Стојка дуго остао слабо познат зато што је његова *Хроника Баната* штампана први пут тек 1969. захваљујући румунском историчару Д. Мيوки који је проучио дело и припремио га за штампу.

За историографију је свакако најзначајнији последњи део хронике који садржи сећања, мемоарску грађу која се добрим делом заснива на белешкама што их је водио аутор или неко друго лице, па се књига одликује објективношћу, тачношћу и историјском истином.

Глигор Попи

Живота Борбевих, ЧУКУР ЧЕСМА 1862, Београд 1983, 318 стр.

У „Нолитовој“ библиотеци „Историја“ објављена је студија о одласку Турака из Србије. Аутор је у првом поглављу „У сусрет сукобу“ (стр. 7—60) доста простора посветио периоду 1815—1862, од споразума на Белици између кнеза Милоша Обреновића и Марашли Али-паше, којим је Србија добила извјесну аутономију. Упорном дипломатском борбом, ослањајући се и на царску Русију, српски кнез је 1830. проширио самоуправу и учврстио положај мале Кнежевине. Највећу невољу су чинили Турци, који су нерадо напуштали српске градове, тако да су тврђаве с турском посадом постале извор нестабилности за Србију. Мијешање Турака у унутрашње послове Кнежевине и повремени испади против Срба реметили су спокојство, па се мало ко бринуо да се испуне обавезе из Хатишерифа. Кнез Милош је у току своје друге владавине (1858—1860) узалудно покретао питање турског одласка из српских градова, па је још увијек важила лозинка „Ој, Турцине, за невољу куме, а ти,

Влаше, силом побратиме“. Чини се да је аутор пропустио да нагласи како су се у политици Караборба и кнеза Милоша кристалисале двије политике српског села, да је превагнула лукава Милошева дипломатска игра, али да она борбена, Караборбева, струја није никад остала без присталица. То се испојило и у сукобу 1862. године.

Друго поглавље „У Београду од 3. до 5. јуна“ (стр. 61—131) обухвата најдраматичнији тренутак кризе. Кнез Михаило Обреновић је дипломатским средствима покренуо спор, али није запоставио војни фактор, што се није допало Турској. Сукоби између српских и турских грађана код Чукур-чесме 3. јуна 1862. покренули су нове тразавице и сукобе са жртвама на обје стране. Турци су се дрзнули да топовима с Калемегданске тврђаве тучу београдску варош. Становништво се разбежало, а знатан дио Јевреја склонио се у Земун и Панчево под аустријску заштиту. Жене угледних достојанственика нашле су уточиште у Топчидеру. Било је и пљачке напуштених

кућа, подједнако и српских и турских. Метеж је био општи, а по збјеговима је дијељен хљеб. Српска војска и добровољци с разних страна нису напустили Београд јер су чарке и озбиљни сукоби могли лако довести до рата. Било је и преговора између српских и турских власти, али без резултата; привидно смиривање је више личило на ново заоштравање.

Аутор је у поглављу „На калемегданским барикадама и на границама Србије“ (стр. 132—219) увео читаоца у прилике у којима се Србија затекла 1862. године. Београдске власти су завеле пријеки суд да би се спрјечила пљачка. За врховног команданта цјелокупне одбране Београда постављен је пуковник Иполит Форентин Монден, а ту се од познатијих странаца нашао и Чех Фрања Зах. Било је Срба из разних крајева ван Србије, а такође су се и неки бугарски емигранти укључили у добровољачке одреде. Баџи из Лицејске легије, надахнути ватреним родољубљем, ужурбану су вјежбали и спремали се за окршаје. У том шаренилу опанака, фесова, шубара и црногорских завратки као да је све дисало једним духом. Добровољци из унутрашњости дошли су да појачају одбрану, а скупљани су и прилози за рат. Захваћени паником, туркофили нису смјели да се огласе. Србију је Фазли-паша опасао војском од Тимока до ушћа Дрине, а неугодни Омер-паша Латас настојао је да скрши црногорску одбрану. У Кнежевини су расле симпатије за Црну Гору, па су присталице „ратне странке“ потезале и то у намјери да се што прије зарати. Већ су кројени планови да се побуне Босна и Бугарска, да један дио српске војске крене путем Санџака и Црној Гори, затим према Херцеговини и Босни (ка Бањалуци, Бихаћу, Сарајеву и Травнику), док би дио снага био упућен ка бугарском Трнову. Србија је настојала да из пасивног положаја стекне извјесну војну иницијативу и ослаби турски притисак.

У глави „Дипломатска активност и решење кризе“ (стр. 220—

—279), Борђевић је захватио понашање великих сила према насталој кризи. Кнез Михаило је избјегавао да уђе у рат по сваку цијену, али је одбијао да пред лицем Европе покаже да прихвата рјешење којим се задовољавају само турски интереси, па је кризу оставио отвореном. Срби су у борбама освојили дио београдске вароши, али је тврди Калемегдан још био ван њиховог домаћаја. За Србију није било напретка док Турци не оду. Двије најзаинтересованије силе, Русија и Аустрија, нису биле за отварање ратног сукоба. Русија је била довољно слаба послије исцрпљујућег кримског рата (1853—1856), а Аустрија довољно непријатељски расположена према Србији. Беч се плашио да се не покрену Срби у Аустрији, јер нико није знао да ли ће једино они изразити незадовољство. Из своје осматрачнице према Београду — из Земуне, пограничног мјеста према Србији — Аустрија се спрема да у повољном тренутку запосједне град који лежи на ушћу двију ријека и обезбједи контролу над сјеверном Србијом. Француска се солидарисала с Русијом, а Енглеска је невољно напуштала Турску. У игри великих сила на конференцији у Цариграду, једино је било јасно да криза неће бити брзо ријешена. И Србија је испољила динамичну спољнополитичку активност, што јој је прибавило симпатије у дијелу европске штампе. Кнез Михаило је осјећао да би пораз Србије на дипломатском пољу водио његовој абдикацији. Конференција у Канлици ставила је кнеза пред избор: да прихвати или одбаци оно што су одлучиле велике силе. Кнез је ћутао, па се у љето 1862. још није знало да ли ће бити рат или мир. Британски дипломати Џорџ Булвер и Хенри Булвер покушали су у јулу и септембру 1862. да разјасне стање у самом Београду. Они су настојали да наговоре Србију да прихвати одлуке великих сила. Кнез Михаило је тешког срца одлучио да се поруше нека утврђења, распусте добровољци и прилике доведу у раније стање. Турци су напустили Соко и Ужине, а било је

јасно да ни у Београду неће дуго остати.

У последњем поглављу „Година 1862. у историји покрета за ослобођење и уједињење српског народа“ (стр. 280—285), аутор је закључио да Србија без 1862. не би добила Калемегдан 1867. и коначно иселила Турке из српских градова. Могло би се још подвући да је политика коју је кнез Милош водио према Турској била већ застарјела и да се дипломатским средствима не може много постићи. Србија је почела размишљати да као и Црна Гора уђе у ослободилачке

ратове за ослобођење и уједињење српског народа.

На крају књиге дате су Напомене (стр. 287—316). Књига је иначе без илустрација, што јој умањује естетску вриједност. Чини се да је ова драгоцјена студија из српске историје XIX вијека могла да каже још понеку ријеч о размирицама унутар „концерта великих сила“, јер је дуготрајно дипломатско надмудривање имало велики утицај на расплет кризе. Аутор је пропустио да допише регистар имена на крају књиге.

Милорад П. Радусиновић

Димитар Сирков, ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЈА 1938—1941,
София 1979, 344 стр.

Књига др Сиркова *Спољна политика Бугарске 1938—1941*, спада у ред ретких и пионирских дела у којима се обрађује проблематика спољнополитичких односа балканских земаља између два светска рата. Обрада спољне политике било које балканске земље, што значи и Бугарске, у једном узбурканом времену кад се није могло, хтело се то или не хтело, остати по страни, водила је неминовно обради читавог сплета догађаја на Балкану, па и у Европи, који су се одвијали филмском брзином у време припремања и започињања другог светског рата.

Аутор је извршио замашна истраживања архивске грађе и грађе која је објављена, како бугарске тако и грађе иностране провизијеније, из Немачке, СССР, Југославије, итд. Сирков је такође савладао обиман фонд литературе — домаће бугарске и на језицима многих европских земаља. И архивски извори и литература коришћени су критички.

И поред тога што се аутор нашао пред огромним низом догађаја који су завређивали пажњу, он је ипак успео да одабере оне који су имали већи значај и за Бу-

гарску и за њене суседе, и да их документовано и целовито обради и осветли. Текст рађен научним методом документоване анализе на крају појединих целина, глава или поглавља пропраћен је успешним синтетичким уобличавањима и суштинским објашњавањима појединих крупних питања или епоха. Материја је презентирана тематски по фазама које су адекватне стварним кретањима бугарске спољне политике током 1938—1941. године.

У првој глави књиге (стр. 13—32), аутор излаже и осветљава унутрашње и међународне услове за реализацију спољне политике Бугарске у време које обрађује.

У другој глави (стр. 33—67) презентирана је спољна политика Бугарске у 1938. години, с посебним акцентом на осветљавању става владе Бугарске према солунском споразуму између влада Југославије, Грчке и Турске.

У трећој глави (стр. 70—111) обрађени су токови бугарске спољне политике непосредно после Минхенског споразума, посебно утицаји збивања око Чехословачке на одређене промене у бугарској спољној политици и на сукобе опо-

зиције и владе око избора спољнополитичке оријентације Бугарске.

У четвртој глави (стр. 112—167) захваћен је период уочи почетка другог светског рата, а посебно је прегледано анализирана директива бр. 19 председника владе Кјосеиванова у којој је била јасније одређена спољнополитичка оријентација Бугарске.

У петој глави (стр. 168—204) осветљен је период спољнополитичких односа Бугарске за време позиционог рата између Немачке и западних сила.

У шестој глави (стр. 205—241) обрађен је период активирања бугарске дипломатије у другом делу 1940. и посебно њена активност око добијања Јужне Добруџе од Румуније.

У седмој глави књиге (стр. 242—301) захваћен је период притисака Немачког Рајха на Бугарску да се определи, крајем 1940. и почетком 1941, затим неутралисање антинацистичких снага и приступање Бугарске Тројном пакту 1. марта 1941. године.

У осветљавању и објашњавању токова спољне политике Бугарске у пренапрегнутом времену припремања и започињања другог светског рата, др Сирков је у низу крупних питања и комплекса односа између Бугарске и Немачког Рајха изложио оригиналне анализе и дао своје оцене које имају солидну основу. У бугарској историографији постоје два гледишта о оценама спољнополитичке оријентације бугарске владе у првој фази другог светског рата: по првом које је шире заступљено, Бугарска

је у то време водила политику лажне неутралности уз све шире и отвореније везивање за Хитлеров Трећи Рајх; по другом, Бугарска је стварно водила политику неутралности и неопредељивања према било којој ратујућој страни.

Др Сирков гледа на спољнополитичку оријентацију Бугарске у поменуто време као на комплексну појаву која је под низом унутарњих и спољних чинилаца економског, политичког, војног и другог карактера носила елементе и карактеристике и једне и друге оријентације, и која је у појединим временским раздобљима мењана и коригована. Сирков оцртава пет специфичних фаза у развоју спољнополитичке оријентације Бугарске од 1938. до лета 1941. и у свакој открива посебне елементе, а цео овај процес се, адекватно нарастању оружане моћи и утицаја Хитлеровог Рајха на Балкану, завршава приклањањем бугарске владе и монархије Тројном пакту, односно везивањем Бугарске за Немачку.

Књига се завршава синтетизованим закључком у коме су посебно истакнуте и подвучене основне карактеристике спољне политике Бугарске у поменутом времену. Превод закључка на три светска језика омогућиће коришћење књиге у свету изван бугарских граница.

Књига др Сиркова представља значајан допринос библиографији новије историје и помоћи ће бољем разумевању и схватању међународних односа у Европи у првој фази другог светског рата.

Душан Лукач

Valerián Bystrický, KOLEKTIVNA BEZPEČNOST' ALEBO NEUTRALITA
Balkánske štáty a vytváranie záruk bezpečnosti v 30. rokoch, VEDA,
Bratislava 1981.

Добар познавалац историје балканских земаља између два светска рата Валеријан Бистрички,

угледни историчар из Чехословачке и писац многих радова из новије историје балканских народа

и земаља, објавио је у Братислави нову студију о изградњи и деловању система колективне безбедности тридесетих година овога века на подручју Балкана.

При изради овог интересантног дела, аутор је користио обимне архивске материјале прикупљене у архивима у Прагу, Варшави, Будимпешти, Београду и Софији. Такође је користио објављену архивску грађу ових и осталих земаља југоисточне Европе, као и објављену грађу великих земаља Европе штампану на енглеском, руском, француском и немачком језику. У потребном обиму је користио или консултовао обимну литературу која обрађује или шире захвата ову тематику.

Аутор је захватио и обрадио све важније догађаје и моменте из ове тематике, посвећујући посебну пажњу најзначајнијим потезима влада земаља југоисточне Европе тридесетих година у циљу што успешнијег деловања система колективне безбедности на овом подручју.

У првом делу књиге (стр. 15—64) обрађене су нове тенденције у спољној политици земаља југоисточне Европе почетком тридесетих година, када су негативне последице светске економске кризе присилиле владе ових земаља да траже сигурније начине за заштиту својих граница.

У другом делу (стр. 65—101) анализирани су узроци и услови настајања нове ћелије колективне безбедности на Балкану — Балканског споразума, као и његови циљеви и могућности да се ти циљеви остваре у вртлогу све замршенијих односа међу народима и државама на Балкану, а и шире у Европи.

У трећем делу књиге (стр. 102—172), посебна пажња је посвећена односима великих сила према малим балканским земљама и постојећим ћелијама колективне безбедности на овом подручју, особито према тек формираном Балканском споразуму.

У четвртном делу, који представља најзначајнији део књиге (стр. 173—240), Бистрички уочава и први пут у историографији објашња-

ва извесне појаве у спољној политици балканских земаља које су на крају довеле до краха система колективне безбедности на овом подручју крајем тридесетих година. Израстање Хитлерове Немачке у светску силу пореметило је дотадашње односе међу великим силама и истовремено утицало на односе великих сила према малим народима уопште, а посебно према малим земљама југоисточне Европе куда су били усмерени први кораци експанзије Трећег Рајха. Покушаји споразумевања западних сила са тоталитарним силама Немачком и Италијом, поред осталог и на рачун малих народа, и посебно попустљив став према Италији после њеног проглашења за агресора због напада на Абисинију, понукали су народе југоисточне Европе да потраже нове путеве у спољној политици. Политика активне колективне безбедности постепено се трансформисала у политику пасивног неутралитета који је даље прешао у политику баланса или лавирања између конфронтираних великих сила. У оваквим условима, главна брига влада балканских земаља постаје избегавање светског или локалног ратног конфликта по сваку цену. Свака од балканских земаља почиње да се брине искључиво о себи, настојећи свим средствима да не постане објекат напада неке велике силе. Изабран је најгори метод у одвраћању евентуалне агресије: подворавање и попуштање будућем агресору што је у пракси значило помагање непријатељу да се нечујно ушета у све земље у овом региону.

Додворавајући се агресивном немачком нацизму, отварајући му широко своје границе за економску, културну, идеолошку и војну експанзију и одбијајући да се прикључе било којој акцији упорној против Берлина, владе земаља југоисточне Европе су систематски рушиле темеље сопственог опстанка и помогле лак и неометан марш немачких трупа кроз већину земаља југоисточне Европе.

У петом делу књиге (стр. 241—322) обрађен је период од Мин-

хенског споразума до почетка другог светског рата, кад попустљива политика западних сила према агресивном нацизму, заједно с политиком баланса влада балканских земаља, доноси прве горке плодове за цео мирољубиви свет. Користећи се услугама западних сила и влада малих земаља југоисточне Европе, Хитлер без правог боја уништава Чехословачку, а са њом Малу Антанту, основну ћелију ко-

лективне безбедности на овом подручју, и без озбиљнијих претњи са било које стране устремљује се на Пољску и започиње други светски рат.

Текст ове књиге је снабдевен комплетним научним апаратом. У целини узето, ова књига Валеријана Бистричког представља велики допринос и чехословачкој и светској историографији.

Душан Лукач

Група аутора, *ISTORIA DREPTULUI ROMANESC*,
Vol. II, Partea întâi, Editura Academiei Republicii Socialiste România,
Bucureşti 1984, стр. 439

Реч је о историји румунског права започетој првом књигом у којој се говори о феудалним институцијама. О њој смо већ писали у овом часопису 1981. године. Друга књига, која представља продужетак прве, зауставља се на правним институцијама у врем распада феудалног система и почетка формирања капиталистичких односа, што значи да обухвата време од половине XVIII до половине XIX столећа.

Плод групе аутора, као и претходна књига, она је подељена на три дела. Први део (стр. 15—93) представља општи поглед на право и правне институције у раздобљу о коме се говори, а подељен је на три поглавља. Док се прво поглавље задржава на појави и развоју капиталистичких продукционих односа у румунским земљама, дотле се друго бави оновременским политичким односима у румунским кнежевинама, са посебним задржавањем на реформама у смислу стварања капиталистичких поседовних односа, као и премиса за формирање румунске националне државе. Треће поглавље говори о праву у ужем смислу као и првим корацима у модернизовању румунских правних институција.

Други део (стр. 95—238) говори о државној организацији. Подељен је на седам поглавља од којих прво говори о органима централне вла-

сти, друго о административној организацији и локалним јединицама, а треће се зауставља на судској организацији и на реформама које су извршене на овом плану. Даља четири поглавља баве се пореским системом, војном и црквеном администрацијом, те правним режимом у међународним односима.

Трећи део (стр. 239—393) представља преглед правних институција у најужем смислу. Садржи пет поглавља: прво се бави грађанским правом, друго третира трговачко право, треће се задржава на кривичном праву. Два последња поглавља посевећена су судском поступку, политичко-правној мисли и правним студијама.

Књига је попраћена богатом селективном библиографијом (стр. 395—421) и предметним индексом (стр. 423—435) који омогућава лакше служење. На жалост, књига је без резимеа, али зато даје садржај на француском преко кога се корисник који не зна румунски може обавестити о њеној суштини.

У сваком случају треба поздравити једно овкаво дело и зажелети да га имају и остали балкански народи. Аутори монографије су на добром путу да нам ускоро представе и трећи том *Историје румунског права*.

Милан Ванжу

C. Botoran, I. Calafeteanu, E. Campus, V. Moisuc, ROMANIA ȘI
CONFERINTA DE PACE DE LA PARIS (1918—1920), Editura Dacia,
Cluj-Napoca 1983, 415 стр.

Временска дистанца дужа од пола века омогућила је да се неким историјским догађајима приђе из нове перспективе претежно онде где су нови историјски услови довели до нових погледа на свет и живот. У том светлу треба видети и бројне радове и монографије који се тичу догађаја што их је условно завршетак првог светског рата. У оквиру таквих схватања треба видети и монографију коју приказујемо и чији су догађаји условљени временом у коме су настали, што ће нам бити много јасније ако знамо да ова монографија носи поднаслов „Тријумф принципа националности“.

Иако је реч о Версају и мировним уговорима везаним за њега, ова књига даје претходне моменте који су довели до рабања нових националних држава у Европи. Књига је подељена на шест поглавља.

Прво поглавље (стр. 9—47) бави се питањем начела националности до почетка првог светског рата. Друго поглавље (стр. 48—107) разматра питање међународних уговора које је Румунија закључила од 1914. до 1916. године. Треће поглавље (стр. 108—147) посвећено је националном јединству и окупљању Румуна у току рата, и то како на економском тако и на војном и дипломатском плану. Четврто поглавље (стр. 148—194) говори о политичким и војним мерама које су предузимане у току последње две године првог светског рата, с циљем да се Румунија неутрали-

ше, тј. да не буде на страни Савезника. Пето поглавље (стр. 195—265) даје многе појединости које се тичу последње године ратовања као и победе принципа националности који су у подељеној Европи дошли јаче до изражаја. Шесто поглавље (стр. 266—409) говори о прихватању принципа националности као основе за ново политичко и територијално уређење у Европи. У оквиру тих схватања, Румунија је постала јединствена национална држава. У истом поглављу дају се и многе појединости које се тичу закључивања мировних уговора с појединим зараћеним странама.

Полазећи од чињенице да је Версај представљао потврђивање принципа националних држава, аутори недвосмислено указују на позитивне резултате које је донео овај форум. Нема сумње да и овом приликом наилазимо на одбрану Версајских мировних уговора који су између два светска рата били предмет оштре критике и на крају повод за други светски рат.

Ова монографија четворо румунских водећих историчара савремене историје, написана на основу богате архивске грађе и литературе, може послужити као добар извор онима који се баве међународним односима, али и свим осталим љубитељима заинтересованима за овај преломни период у нашем столећу који је рушио четири царства и створио нове државе у Европи.

Милан Ванку

Stefan Pascu, FAURIREA STATULUI NATIONAL UNITAR ROMAN 1918,
București 1983,
I—432 стр.; II—404 стр.

Један од водећих румунских историчара, академик Стефан Паску, дао је у два тома епохално де-

ло које разматра стварање јединствене румунске државе 1918. године.

Реч је о години која је најзначајнија у историји Румуна будући да су све румунске покрајине тек тада ушле у јединствену државу. После уједињења Влашке и Молдавије у прошлом веку, ова година обележава први пут уједињење румунских покрајина, уколико запоставимо прво краткотрајно уједињење за време Михајла Храброг.

Аутор је читав свој рад поделио на два тома у шест делова. После Увода (стр.—10) прелази на порекло и постанак румунске државе. Стога у првом поглављу (стр. 11—60) указује на идеју о румунском јединству, и на жељу румунског народа да оствари овај идеал.

Први том, друго поглавље (стр. 61—130) указује на услове и могућности који су од смрти Михајла Храброг до револуције из 1848. водили ка уједињењу свих Румуна. У овом поглављу је посвећена посебна пажња револуционарним покретима, на пример Хорје, Клошке и Кришана, као и Тудора Владимирескуа. Посебно место дато је борби за политичко уједињење Румуна током револуционарних година 1848—1849.

Треће поглавље (стр. 131—337) обухвата широк распон од уједињења Влашке и Молдавије до стварања Румуније. У овом поглављу, аутор је узео у разматрање многе тренутке који су довели до sazревања идеје о националном јединству.

Четврто поглавље (стр. 339—432) говори о жртвама које су Румуни поднели у току првог светског рата за остварење својих националних идеала.

Други том, пето поглавље (стр. 5—130), дато под насловом „Испуњава се народна воља“, говори о догађајима који су непосредно претходили уједињењу. Посебна пажња је посвећена револуционарним радничким и сељачким покретима, те револуционарним политичко-административним променама.

Последње, шесто поглавље (стр. 131—270) обрађује кључне момен-те у процесу уједињења румунских покрајина, па самим тим даје посебно место Великој националној скупштини у Алба Јулији.

Саздано на бази богате документације — архивске грађе и литературе — ово дело академика Штефана Паскуа представља капиталан прилог питању уједињења Румуније. Дело је попраћено општим индексом (стр. 335—395), што олакшава служење књигом. Надамо се да ће ова дела користити свим заинтересованима за период о коме се говори, тим пре што је попраћено резимеима на енглеском (стр. 297—304), француском (стр. 305—313), немачком (стр. 315—323) и на руском језику (стр. 335—395). Књига је такође снабдевена хронологијом догађаја (стр. 279—290) и великим бројем пригодних фотографија (од 196 у обе књиге).

Склони смо уверењу да ће издавач Румунска академија наука Социјалистичке Републике Румуније бити у могућности да ово капитално дело академика Штефана Паскуа објави и на другим страним језицима како би још боље упознала страну јавност са стварањем румунске јединствене националне државе 1918. године.

Милан Ванку

Miroslav Tejchman, *BOJ O BALKAN, Balkánské státy v letech 1939—1941, Praha 1982.*

Скромном фонду дела из историје Балкана у првој фази другог светског рата (1939—1941) прикључу-

чила се недавно објављена студија познатог чехословачког историчара Мирослава Тејмана *Борба за*

Балкан од почетка другог светског рата 1939. до априлског рата 1941. и капитулације војске Југославије и Грчке у сукобу са силама Осовине. У историографији већине земаља, до сада је већа пажња посвећивана обради збивања у периоду светског рата од 1941. до победе 1945, док је историја земаља југоисточне Европе у првој фази рата до 1941. била знатно запостављена. Досад објављена дела о напорима демократских снага у балканским земаљама да се спречи издаја и да се организује отпор експанзији нациста према европском југоистоку су малобројна. Зато је ово дело Мирослава Тејмана дочекано као велики допринос.

Тејман је већ познат као врстан истраживач и добар познавалац архивске грађе. За ову студију је користио богате фондове архивске грађе из архива Немачке Демократске Републике, Савезне Републике Немачке, Велике Британије, Чехословачке, Југославије, Румуније и Бугарске. Фонду коришћене и објављене архивске грађе која је издата у овим земаљама прикључила су се и издања других земаља: Италије, Мађарске, Совјетског Савеза, Сједињених Америчких Држава и других. Приликом израде ове књиге, аутор је савесно користио или консултовао целокупну постојећу литературу поменутих земаља у којима се обрађује ова тематика.

У првом делу књиге (стр. 17—43) обрађен је период од септембра до краја 1939, с посебним освртом на одјек пораза Пољске на стање у балканским земаљама и на њихов однос према зараћеним силама. Већ у ово време почиње квалитетна промена у спољнополитичкој оријентацији балканских земаља, слаби интересовање за ранију политику колективне безбедности и прихвата се политика неутралности која се сама по себи претвара у противречну политику балансирања између зараћених сила. Та политика највише помаже Немцима у њиховој експанзији према југоистоку.

У другом делу (стр. 44—85) аутор обрађује неуспео покушај за-

падних сила да окупе балканске земље у првој половини 1940. и да их удружене активирају на сузбијању фашистичке опасности. Нису успели ни покушаји да се од лаганог умирања спасе последња хелија колективне безбедности на овом подручју — Балкански споразум.

У трећем делу књиге (стр. 86—120), аутор анализира погоршане услове за деловање демократских и антифашистичких снага у балканским земаљама после пораза Француске у лето 1940. Велика Британија је остала једина ратујућа страна против моћних сила Осовине и имала је све мање изгледа да придобије неку од Балканских земаља за укључивање у борбу против Немачке. Владе земаља Балкана и целе југоисточне Европе, антисовјетски опредељене, пред притисцима Немачке су се све више опредељивале за политику тобожње неутралности која је у пракси била политика додворења силама Осовине. Велики успеси Немачке експанзије утицали су на брзо слабљење прозападно опредељених снага у владајућим структурама ових земаља. Везе и сарадња с Британцима одржавани су са страхом и стрепњом, док су Немцима истовремено отворена широм сва врата. Нацисти користе тренутак и проводе познату политику сејања раздора и распривања спорова међу појединим народима на југоистоку Европе. Мањински и територијални спорови између Румуније и Мађарске, те Бугарске и Румуније доводе се до усијања, а онда се намеће арбитража сила Осовине, заправо Немачке. Изигравајући улогу заштитника сваке стране у спору, Нацисти успевају да појачају свој утицај на конзервативне слојеве земаља у спору.

У четвртном делу књиге (стр. 121—150) обрађен је напад италијанских група на Грчку, Мусолинијев пораза у Италији и последице тога пораза на даљи развој борбе за Балкан, с посебним тежиштем на промене у немачкој балканској политици. Рат није био по вољи Хитлеру због великих припрема за на-

пад на СССР, али кад је до њега дошло, онда је требало што пре рашчистити ствари и пацификовати ово подручје. Појачани су и притисци на земље југоисточне Европе и постављани им захтеви да се одрекну политике лавирања, односно сарадње и са Британијом, и да се милом или силом прикључе силама Тројног пакта. Захваљујући раније изведеним припремама, Немци су овај посао у Будимпешти и Букурешту брзо завршили; владе ових земаља прикључују се Тројном пакту крајем новембра 1941. Овај посао је текао нешто спорије са бугарском владом, али је и она савладана 1. марта 1941, кад је и Бугарска приступила Тројном пакту.

У завршном, петом делу књиге (стр. 151—197) обрађен је покушај владе Краљевине Југославије да се са што мање негативних последица извуче из ове кризе. Формално се приступило Тројном пакту, али народ у Југославији није хтео ни

то и оборио је владу Цветковић-Мачек, после чега је дошла пучистичка влада која није много мењала своју спољнополитичку оријентацију. Немци су у кратком априлском рату успели да овладају и Југославијом и Грчком, и тако остваре свој задатак о пацификацији Балкана пре поласка на Исток.

Тако је битка за Балкан видимо завршена у априлском рату пуним успехом за Немачку, али то није био крај него тек почетак рата који ће ускоро захватити знатан део балканског подручја.

Књига др Тејмана је снабдевана комплетним научним апаратом. Својом садржином, обрадом, документованошћу и свим другим квалитетима, ова књига представља велики допринос обради једног значајног раздобља историје балканских народа.

Душан Лукач

Mélétios D. Theophilou, LA VIE AGRO-PASTORALE DANS UN VILLAGE MONTAGNARD D'EPHIRE (PROBLEMES DE DEVELOPPEMENT SOCIO-ECONOMIQUE), Salonique 1983, 323 стр.

Ова студија је урађена у оквиру напора који се предузимају у суседној Грчкој ради унапређења друштвених истраживања, а у складу са активностима UNESCO-а и посебне грчко-француске сарадње на овом научном плану. У том смислу је још 1958. извршено проучавање шест епирских села, да би 1961. у Атини био основан први грчки Центар за друштвене науке.

Аутор је своја истраживања, описана у овој књизи, започео још 1961, да би их обновио 1972. Изначно је село Витсу у Епиру, у ужој области Загори, која је послужила и као експерименталан простор за спровођење развоја пољопривреде у планинској зони. Главни циљ његовог истраживања које је презентирао у облику монографије

под горњим насловом био је да изучи специфичне друштвено-економске проблеме са којима се суочава становништво овог дела Грчке у савременим условима брзих друштвених и економских промена и да на тај начин пружи прецизну слику конкретних стања која би се састојала из приказа друштвених услова, а затим и економских, психолошких и других у датом региону. Испитивања наведених проблема вршена су са географске тачке гледишта. Аутор при том наглашава да село које је изабрао не представља неки изузетак од сличних планинских насеља у његовој земљи, али да у извесном смислу ипак јесте репрезентант.

Студија, међутим, обухвата велики број појава традиционалног

живота (укључујући, на пример, и случајеве крвне освете који још постоје, а решавају се према традиционалним правилима обичајној права које има и општебалканске

карактеристике) и као таква добро изражава стање и у вези са сукобом старог и новог.

Бујица Крстић

КЊИГА О МАБАРСКОМ ФОЛКЛОРУ У ЈУГОСЛАВИЈИ

Jugoszláviai magyar folklór. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Ujvidék 1983 (Мабарски фолклор у Југославији, издање Института за мабарски језик, књижевност и хунгаролошка истраживања у Новом Саду, 1983).

Трећа свеска серије Расправе и монографије (*Ertekezések, Monográfiák*) коју издаје Институт за мабарски језик, књижевност и хунгаролошка истраживања у Новом Саду, посвећена је радовима из области фолклора Мабара у Југославији и садржи 24 прилога, избор студија и грабе објављених раније у мабарским часописима у Југославији (*Hungarológiai Közlemények i Hid*) и у НР Мабарској (*Etnográfia, Néprjaz és Nyelvtudomány*) у временском распону између 1951—1983. године.

Приређивач ове публикације, истакнути етнолог-фолклорист Карољ Јунг, научни сарадник Института за мабарски језик, књижевност и хунгаролошка истраживања, извршио је избор и редакцију, написао поговор и дао на крају књиге избор одабране литературе која се односи на ову тематику.

Приређивач је књигу поделио на пет поглавља: 1. Историја фолклористичких истраживања, 2. Фолклористичка традиција календарских празника, 3. Свет традиција у прекретници човека живота, 4. Народна веровања и практична магија и 5. Поговор, Одабрана литература и Регистар.

У прво поглавље су уврштена два чланка посвећена прегледу истраживачког и прикупљачког рада мабарског фолклора у Југославији почев од 1949. године и они

обухватају писце, изворе и географска подручја на којима су вршена истраживања и бележења (Бачка, Банат, Срем, Славонија, Барања, Босна, Хрватска, Међумурје и део Словеније); један рад говори о резултатима истраживачког рада и улози фолклористичких истраживања у култури Мабара у Југославији; један други пак о потреби да се и школска омладина укључи у прикупљање фолклористичке грабе и тиме да се код омладине побуди интересовање за истраживачки рад и развије дар посматрања и уочавања фолклористичких феномена.

Друго поглавље је посвећено питањима народних обичаја: у време поклада (резултат новијих истраживања и прикупљачког рада овог материјала у средњем Банату), интернетничким истраживачима обичаја светоиванданског паљења ватре, а посебно и детаљно се говори о фолклористичким истраживањима у Срему, као и о неким сачуваним обичајима у северном Банату који се упражњавају за време празника и других значајних дана у години.

У трећем поглављу једна студија је посвећена народним обичајима и веровањима у Јерменовцу (*Utményháza*, припада Пландишту) који се одиосе на љубав младих, затим неким обичајима приликом склапања брака — свадбе, али се говори и о ванбрачном животу, о „посрнулој“ девојци, о спречавању трудноће, о трудноћи, порођају, новорођеном детету и крштењу. Један прилог говори о васпитавању детета у сиромашним породицама у Тополи на прекретници столећа, други пак о дужностима же-

не у Купусини и тешким пословима који се сваљују на њу, али на које је навикла од раног детињства. Искрпна обавештења пружа рад о обичајима војвођанских Маџара поводом погребних сватова умрле младе оосбе и о свадбено-погребној круни девојке или младића, затим о погребним обичајима у Сенти и о начину живота у кругу велике породице код Маџара у Славонији.

Четврто поглавље је посвећено народним веровањима и практичној магији. Ту су прилози ка проучавању народног веровања у Бездану, неки етнографски подаци из области празноверја и опчињавања у Богојеву (Gomboš), о неким обичајима празноверја у једном предграју Сенте; доноси се подаци из сакралне етнологије у склопу традиција у Богојеву (Gomboš) који се односе на небеско писмо и благослов у борби против зла. Ту је и прилог у којем се износи стоједанаест враџбина које се примењују у Сенти и околним као и неке магијске и грабаницјашке представе код Маџара у Југославији. Опис на који се начин опчињава у околини Сенте говори о упражњавању овог обичаја приликом новог месеца и у неким другим приликама (у циљу оздрављења и сл.). Један је прилог посвећен неким облицима народног лечења код Маџара у Банату, а ту је и студија о фонетици и фонологији у једној фолклористичкој врсти која је примењује у дечјим играма.

У Поговору који затим следи, састављач збирке наглашава да је ова књига одбир из богатог истраживачког рада у области маџарског фолклора у Југославији почев од завршетка другог светског рата, а при састављању њеном намера му је била да прикаже један од видова добијених научних резултата које сматра битним; примењује, међутим, да и студије и радови из ове области који нису ушли у, ову збирку имају не мањи значај са становишта развоја и постигнутих резултата у истраживању фолклора Маџара у Југославији.

У ову збирку нису ушли радови из области народне поезије и прозе, пошто ће они угледати дана у свесци *Jugoszláviai magyar népköltészet (Маџарска народна поезија у Југославији)*. Приређивач напомиње и то, да је у ову збирку унео оне радове које је сматрао да је потребно да уђу у прву свеску ове врсте и који обрађују појаве и материјалне и духовне културе, а значајне су не само са становишта проучавања фолклора Маџара у Југославији, него и шире, маџарског фолклора уопште, али и за компаративна проучавања маџарско-јужнословенског фолклора.

Овом приликом нису ушли у ову збирку ни прилози из области маџарске народне музике, народних и дечјих игара у Југославији иако су и ова подручја од не малог значаја, но и њима ће се посветити једна од следећих свезака.

Објављивањем прилога угледних маџарских аутора из иностранства, приређивач Карољ Јуног желео је да обелодани колико је живо њихово интересовање за маџарску фолклористику у Југославији, а желео је да укаже и на то, да су студије и чланци маџарских фолклориста у Југославији објављивани на светским језицима и у запаженим иностраним публикацијама.

Селекциона библиографија радова из области маџарског фолклора у Југославији, изнета у овој књизи, односи се на временско раздобље између 1945—1983. године и она се може сагледати делом и у библиографским свескама *A Jugoszláviai magyar irodalom bibliográfiája* у издању *Hungarológiai Közlemények* које је сачинио мр Ласло Пашћик, а до сада је изишло 14 свезака (1968—1983. године), но литератūra о фолклористичким истраживањима Маџара у Југославији је тако обимна, да се указује потреба да се она што хитније сакупи, обради и објави, иако је у иностранству угледало дана неколико публикација које се односе на маџарску фолклористику у Југославији.

Састављач књиге, др Карољ Јуног, водио је рачуна и о томе да

буду заступљени радови из свих крајева у Југославији у којима живе Мабари.

Књига се завршава Регистром којим је састављач — да би олакшао читаоцу да нађе тражено име ако се оно јавља више пута на једној страни — крај броја стране означи бројком колико пута се оно спомиње на тој страни.

Једна примедба: са жаљењем констатујемо, да ова корисна и значајна књига може да служи највише читаоцу који влада мабарским језиком, пошто не садржи ни појединачне резимее радова, а а нема ни општег резимеа на крају књиге било на српскохрватском,

било на којем светском језику. Било би целисходно да је Поговор обављен и на српскохрватском језику, пошто он садржи много корисних података. Верујемо да ће следеће књиге ове врсте то да надохнаде.

И на крају да констатујемо: ова књига, било да се узме у обзир садржина самих објављених радова у њој, било библиографија уз радове, затим одабрана библиографија на крају књиге и Поговор састављача, откривају колико је до сада много урађено на пољу истраживања мабарске фолклористике у Југославији.

Магдалена Веселиновић-Шули

Мира Шаkota, РИЗНИЦА МАНАСТИРА БАЊЕ КОД ПРИБОЈА,
Републички завод за заштиту споменика културе, Студије и монографије I,
Београд 1981, 173 стр., 90 слика, 6 табли-прилога у боји.

Прошла је једна деценија од срећног тренутка кад је мала група стручњака Републичког завода за заштиту споменика културе, који су предводили архитект-конзерватор Иван Костић и конзерватор-саветник Мира Шаkota, открила изузетно значајан налаз. Приликом конзерваторско-археолошких истраживања манастира Бање, односно Светог Николе Дабарског код Прибоја на Лиму, у малој цркви Успења, која је дозидана Св. Николи, 25. септембра 1974. ископан је део манастирског ризничног депозита испод црквеног пода. Налаз се састојао од четрдесет што сребрних што позлаћених предмета црквене и световне намене, украшених драгим каменом, полудрагим или горским кристалом. За њихову изузетно добру очуваност дужни смо одати хвалу непознатим лицима која су их, брижљиво замотане у луксузан текстил, пажљиво ставила у дрвени сандук, што се могло закључити на основу његових остатака, и закопала испод камених плоча црквеног патоса. Данас је пред нама једна

изванредно опремљена и студиозним текстом испуњена књига о овом налазу, дело Мира Шаkota, одличног познаваоца инвентара наших манастирских ризница. Текст је подељен на четири главе и бројна поглавља, која у III глави сачињавају у ствари каталог ризнице с прецизно детаљисаним јединицама. Поред исцрпних обавештења која читалац стиче из текстовног дела ове публикације, и њени богати илустровани прилози преносе сјајне и многоструке вредности и поруке из културне историје и уметности Срба до краја XV века, кад се датира најстарији предмет овог налаза, до последње деценије XVII века, кад је закопан сандук с бањским црквеним благом и кад је манастир, ускоро после тога, поново опустео, не зна се већ који пут у својој историји. Ова драгоценна књига, прва у серији „Студије и монографије“, представља једно од остварења из амбициозног издавачког програма Завода да поред сталне едисије „Саопштења“ повремено публикује посебне свеске са значајним резултатима

научних истраживања и конзерваторских радова појединих аутора или групе стручњака. Иако формално монографско, ово вредно дело по садржају можемо без потешкоћа сагледати у ширем контексту његовог значаја за балканологију уопште, односно за изучавање историје културе и уметности земаља европског југоистока и средње Европе. Ризнички предмети бањског блага — рипиде, кивоти, кадионице, путири, чаше, крстови, ланагије, кандила, кашике, дугмад — пре свега су нов и изузетно значајан прилог за познавање уметничког стваралаштва и његовог естетски и технолошки високог достигнућа у средишњим областима Балкана из времена кад историјске околности нису биле нарочито погодне за њега. Бањским ризничким предметима је у великој мери обогаћен фонд предмета уметничког занатства код Срба, посебно за XVII век, иначе још увек мало познато раздобље у том погледу. Мањи број бањских предмета профане или црквене намене који су настали у неким земљама и уметничким средиштима Европе, чувеним по високо развијеном златарском уметношћу и специфичностима у том стваралаштву (на пример обрада горског кристала у Венецији, напрсни крстови од рожине израђени у познатој дуборезачкој радионици Тројице-Сергејевске Лавре у Загорску крај Москве) сведоче о истанчаном укусу и начину живота оних који су се њима служили, а такође откривају нове културне и уметничке везе између појединих земаља, или потврђују континуитет већ раније одржаваних. Предмети из бањског налаза су речита и јасна сведочанства о изузетно занимљивом креативном стилском синкретизму у уметничким занатима за време турске управе над балканским народима. Та чињеница је посебно карактеристична за уметничке занате, пре свега за златарство у земљама средишњег Балкана, као и висока достигнућа појединих уметника за чија се естетска решења другде не налазе аналогije. Ваља нагласити да је аутор стилским

анализама бањског материјала — у низу кадионица први примерак — нарочито усмерио своју пажњу на појаву ретардираних стилских елемената зреле готике који су током XVI века преовладали у златарским радионицама Приморја, Херцеговине, Босне, Србије, Славоније, Јужне Угарске, Молдавије, указујући на радионице у Ердељу и на могућност да се у њима непосредно набаве златарске израбеvine, или на посредне утицаје из ердељских златарских средишта. На основу предмета из бањског налаза откривена су имена домаћих, досад непознатих златара-кујуница, идентификовани су неки њихови радови и убициране неке радионице. Најзад, релативно богатим новим подацима из гравираних натписа на бањском благу осветљени су нови моменти из историје Бање, једног од најзначајнијих српских манастира, чија је историја, како истиче аутор монографије, „још увек пуна непознаница“. Натписи су проширили и сазнања о дабробосанским епископима и утврдили редослед њихових смена на бањском престолу. У признања која су уследила по откривању златарских предмета бањске ризнице треба убројати и чињеницу да су ти предмети — брижљиво очишћени и зналачки конзервирани — током последњих година често коришћени као експонати првог реда за изложбене манифестације које су одржаване у земљи и иностранству. Од експоната је посебно пажњу посетилаца оправдано привлачио пар рипида од позлаћене сребрне легуре, украшених емајлом и цизелираним мотивима, које је 1559—60. завештао манастиру патријарх Макарије Соколовић, обновитељ Бање. Рипиде су дело неког српског златара; по претпоставци аутора монографије, можда је то био Михаило Десисалић, син Марков, сарајевски житељ и члан угледне старе племићке породице, а касније и златарске. По високој уметничкој вредности, рипиде се без двоумљења могу сврстати међу најлепша досад позната дела XVI ве-

ка у српском уметничком занатству.

Предмети бањске ризнице потврђују наше лично уверење, већ изречено другом приликом, да су током XVI и XVII века у балканским земљама, међу категоријама ликовног и занатско-уметничког стварања, племенити занати — у које се убраја и златарство — у естетским и технолошким квалитетима и оригиналним решењима били изнад монументалног сликарства, иконописа, минијатуре, графике. У уметничком занатству десио се и најдрастичнији прекид с византијском традицијом, на основу чега временско-стиљска одред-

ница „поствизантијски“ у вези са тим стваралаштвом губи свој смисао и значење. Јер оно је необично, стилски синкретистичко, обележено особеностима које немају аналогија. И бањско сребро и злато подржавају нас у уверењу да би програм предавања историје уметности на Филозофско-историјском факултету у Београду требало проширити неосновано потпуно заостављеном историјом уметничких заната који су у прошлости цветали на нашем тлу. Студенти са дипломом историје уметности знају мало или ништа о том цветању.

Верена Хан

О ПРОБЛЕМАТИЦИ СРЕДЊОВЕКОВНОГ СТАКЛА У ЈУГОСЛАВИЈИ: ТРИ ЗНАЧАЈНЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА САНУ

Балканолошки институт САНУ је међу својим научним пројектима имао и комплексна истраживања у вези са проблемима коришћења и производње стакла у средњем веку на територији Југославије. Што је ретко, и што треба посебно нагласити, програм је у целини остварен у три значајне публикације које фиксирају наша *досадашња* знања о овој проблематици. Она истовремено иницирају у ком правцу треба усмерити даља истраживања. Битне нове резултате можемо очекивати са систематских археолошких ископавања и будућих подробних хемијских анализа, уз наду да ће се још негде пронаћи и понеки писани документ.

Као прва појавила се публикација „Зборник радова са међународног саветовања одржаног од 22. до 24. априла 1974. године у Београду: *Средњовековно стакло на Балкану (V—XV век)*“. Саветовање је у оквиру свог плана рада организовао Балканолошки институт (САНУ, Балканолошки институт, посебна издања, књ. 3, Београд 1975, 1—247, са цртежима и фотографијама уз чланке).

На брижљиво припремљеном саветовању, бројни научни радници, наши и страни, обухватили су у својим рефератима битна питања, уз коришћење најновијих резултата. Питања у вези са средњовековним стаклом у Југославији сагледавана су у комплексним видовима, од вероватног континуитета са касноантичким стварањем (преко ране Византије), разраде страних утицаја (најдокументованија с Венецијом), до појаве домаће производње (за Дубровник потпуно сигурно). Разрађивани су и облици коришћења стакла: за нажит, у архитектури (прозорско стакло), за свакодневну и културну употребу, у оквирима примењене уметности. При тако свестрано обухваћеној проблематици на једном месту, још јасније се издвајају празни простори. Најтежи и најдалекосежнији по последицама је онај који је везан за истраживања на територији Византије — у Европи и Малој Азији. Осим првокласне студије Гледис Давидсон о стакларској производњи у Коринту, или синтетичких и појединачних обрада извесних луксузних и

уметничких објеката у стаклу (Грабар и Харден), практично се ништа не зна о стварном *садржају* сликарске производње у самом Цариграду, а ни толико о стакларским радионицама у Малој Азији или у Солуну. Међутим, њихова стваралачка активност има изузетан значај за историју стакла на средњовековном Балкану (као што је већ констатовано за средњовековну Русију). Доказ за значај ових утицаја јесу и резултати ископавања у Бугарској, где је постојање стакларских радионица утврђено већ у IX веку (Преслав, Хисар), с несумњивим утицајима рановизантијског и византијског стакла (прозорско стакло, накит од стакла). Судећи по првим резултатима, византијски утицаји су присутни и на стаклу из Великог Трнова.

Налази средњовековног стакла у Југославији су релативно бројни од X века надаље. Појављује се у накиту, архитектури (прозорско стакло), у свакодневној и културној употреби. Мало их је који су тачно датирани, што отежава ионако тешко питање њиховог порекла: шта је увоз и одакле; има ли производње и кад се јавља?

Досад је једино утврђено постојање производње стакла у Дубровнику на основу писаних података из Дубровачког архива. Овом питању су посвећене друге две публикације Балканолошког института. Оне су резултат дугогодишњег рада руководиоца овог пројекта др Верене Хан; прва је *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV—XVI век)*, САНУ, Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 9, Београд 1979, 7—388, и седам докумената; друга *Три века дубровачког стакларства (XIV—XVI век)*, САНУ, Балканолошки институт, књ. 11, Београд 1981, 1—286, таб. I—XV.

У архивској грађи из Дубровачког архива прикупљен је импозантан број докумената — 715. Документи су коришћени из разних врста архивске грађе, па стога имају и неједнаку вредност: од првокласних уговора с домаћим и страним мајсторима стакларима, о стварању и раду стакларских радионица,

до помена појединачних предмета од стакла у разним пописима; од драгоцених података о набавци сиروفина за израду стакла, или о истрајном извозу дубровачког стакла (посебно у северну Албанију), до узредног помињања неких мајстора у дневној хроници.

На основу ових и оваквих података, аутор је дао синтетички преглед *Три века дубровачког стакларства*, користећи се великом акрибијом и комплексно све оно што се из њих могло ишчитати. Изузетно је значајан ауторов приступ обради грађе. Нагласак је стављен на три битна питања: припремни радови за производњу стакла; историја дубровачких стакларских радионица; тржишта на које је извожено дубровачко стакло.

За успех оснивања стакларских радионица и обезбеђење њиховог континуираног рада и развоја било је неопходно да се претходно обезбеде сировине, мајстори стаклари и тржиште. Сировине — калцитан песак, кварци и силицијски, кварцни белутак, природна сода и биљни пепео — набављане су у медитеранским земљама, а најчешће на Леванту где је израда стакла имала дугу традицију (Кипар, Бејрут, Триполи и други). За израду стакла најмљени су домаћи и страни мајстори стручњаци, најчешће из Венеције, повремено из Фиренце. Помиње се и извештај број помоћних радника, вероватно оспособљених да обављају одређене послове у радионици. Уз овакав приступ, на конкретном примеру стаклара, неупоредиво је стварнија слика организације занатске производње у средњем веку уопште: финални производи су резултат претходних, више или мање компликованих систематских радова. Затим долазе потребе и захтеви тржишта у одређеним временима — на првом месту домаћег, а затим и страног. Они несумњиво утичу на финалну производњу: златарима је потребно „украсно“ стакло за накит, немарима прозорско стакло; врсте и облике посуда, те функционалног и луксузног намећу потребе и захтеви по-

трошача. А они су условљени њиховом економском моћи.

Из студиозно обрађеног материјала односа између Дубровника и Венеције могу се ишчитати питања осетно ширег значаја. Кад у Дубровнику започиње интензивна изградња камених здања — религијских и профаних — увоз прозорског стакла постаје неекономичан. И није случајно да први познати дубровачки стаклар, фра Петар доминиканац (деловао од средине 1418. до 1444). судећи по изворима, израђује само прозорско стакло. Са даљим развојем Дубровника, потребе грађана постају све веће па се дубровачкој радници израђује и тзв. шупље стакло: посуде од стакла за разне намене. Колико су оне ушле у свакодневну употребу добро казује отварање посебних дућана за продају стакла. Истовремено су све чешћи помени извоза стакла не само у најближу околину (западна Херцеговина) него и на подручја Дукље и северне Албаније (преко морских лука и Бојаном до Скадра), повремено у Апулију и Сицилију, те најзад у Босну и Србију. Међутим, оно што је изузетно важно, то је да не престаје трговина и венецијанским стаклом. Постојање домаће производње не прекида овај увоз, само је он свакако имао други значај — несумњиво је био у питању други избор робе (огледала, кристалноско стакло и сл.). Управо ове добро документоване чињенице остају као путоказ за потпуније разумевање развоја заната, особито уметничких, на Балкану у средњем веку и односа између домаће производње и увоза.

Готово непрекидану производњу стакла у Дубровнику, аутор је подробно разradio; то је исцрпна и свеобухватна студија, пример постојећег материјала чију основу чини дубровачка архивска грађа уз коришћење археолошких налаза. Дубровачком стаклу несумњиво припадају све бројнији и све чешћи налази фрагмената стакла у самом Дубровнику, на територији Дубровачке Републике и њеној непосредној околини (мада би у начелу требало рачунати и на изве-

стан број венецијанског стакла које је вековима присутно на дубровачкој територији). Непроцењиви би били налази стакла из дела Дукље, а нарочито из северне Албаније, где је извоз дубровачког стакла потпуно документован. Помоћу ових налаза могли би се са сигурношћу утврдити облици дубровачких стаклених посуда, њихови украси и хемијски састав. Без тих и таквих података биће тешко да се разлуче дубровачко стакло у Апулији и на Сицилији, мада архивски подаци недвосмислено доказују да је тај извоз постојао. А затим и они који нас посебно интересују на територијама Босне и Србије. На жалост, ту су архивски подаци неупоредиво малобројнији и несигурнији, нарочито за ранија времена. Документовани подаци постоје тек за касније доба: од средине XV века надале. Два најстарија документа из раног XVI века, која помињу увоз стакла са Запада у Србију односе се свакако на венецијанске производе, а имају потпуно различит значај. У попису заоставштине златара Блажа из Венеције, који је умро негде у Србији, 1313. године (арх. грађа бр. 5) помиње се и „камење“ од стакла. То је у ствари део материјала, „сировина“ неопходна златару тога времена за израду накита какав се одавно користио у Србији. Податак је веома карактеристичан, али он не потврђује *организован* увоз стакла у ширем смислу. Много је експлицитнији други документ из 1326. године (арх. грађа бр. 11): Матеја, стаклар из Мурана, покушао је да у Дубровнику оснује друштво за организован извоз стакла у Србију. Невоља је била у томе што се Србија (Seauonia из дубровачких аката) у то време простирала до самих граница дубровачке територије, па није јасно да ли је реч о целој Србији раширеној далеко према истоку, или о одређеним њеним деловима који су били ближи дубровачком залеђу.

Кад су у питању источни делови Србије, од Рашке па даље, питање се поставља у сасвим другом виду. Ако оставимо по страни си-

гурно коришћење ситних делова стакла за израду накита, археолошки документовано барем од X века, што је питање за себе јер је те делове могао носити сваки путујући златар као сваки путујући трговац без обзира на то одакле га доноси или набавља (из Византије, са Кипра, из Мале Азије или Бугарске, касније и из Венеције), остаје отворено питање употребе стакла у Србији најпре у архитектури. Наиме, прозорско стакло се јавља у Србији раније, осетно пре постојања не само дубровачке него и венецијанске производње. Очувани прозор из Студенице настао пре 1190. године представља потпуно чврст ослонац. Знамо сигурно за постојање византијског прозорског стакла бар од VI века (Равена); у Цариграду се помиње у IX веку. Најстарији сигурно датиран примерак на тлу Југославије потиче с краја XI века у Вељуци. Уз ове тачке ослонаца треба груписати несигурно датирани делови прозорског стакла из Свете Софије у Охрид, Светог Николе код Куршумлије и око бројних цркава у Солуну. Стање је јасно: употреба прозорског стакла у Србији прихваћена је посредством Византије, али је отворено питање из којих радионица: цариградских, солунских или неких других још неидентификованих.

Ако се вратимо на питање тржишта која су зависила од економског развоја у одређена времена, досадашњи резултати ископавања у Бугарској су веома карактеристични и аналогни примеру развоја и односа Дубровник-Венеција. Са наглим процватом Првог Бугарског Царства настају радионице у Преславу; с наглим развојем Другог Бугарског Царства оне у Великом Трнову? Економски просперитет и интензивна изградња условили су и овде прекид скупог увоза и прелаз на домаћу, практичнију и јефтину производњу. Тим пре што производња стакла није изузетно тежак технолошки процес, особито за тзв. равно стакло. Ако би се у том контексту посматрале прилике у немањихкој Србији, онда би се наметнула претпоставка

о истом процесу. Могло би се поставити питање потпуне зависности од увоза у Немањино време без обзира на његове задужбине и тадашњи значај Србије. Али је тешко претпоставити да је немањихка Србија у XIII и барем нешто после половине XIV века, у свом пуном политичком и економском развоју, могла зависити од увоза. Захтеви тржишта били су огромни ако узмемо у обзир само захтеве везане за бројне цркве, у којима је стакло изобилно коришћено и за прозоре, за неопходна кандила, за поликандилионе и обредне чаше, а да оставимо по страни археолошки још неиспитане палате краљева и властеле, те градове у пуном полету. Нагао развој Србије започиње после 1204. године, после пада Цариграда. Ако Сава Немањић доводи из Цариграда немаре и клесаре, ако користи најбоље сликаре у Солуну, ако доводи мајстора за израду најновијег византијског достигнућа: сатова који откуцавају (Студеница), онда је претпоставка о стварању неопходне практичне производње стакла више него вероватна. У прилогу овој хипотези говоре веома значајно и лингвистички подаци, независни ни од венецијанске ни од грчке терминологије. Наиме, Доментијан и Теодосије употребљавају словенски израз *стакленица*. Реч је о прикупљању мира из Немањиног гроба, најпре у Хиландару (1201), затим у Студеници. Кад се описује накит госпође Јеле, кћери кнеза Лазара, помињу се украси од цакла (цаклени). Додајмо одмах да су сви термини везани за стакло у дубровачким документима били, разуме се, венецијански пошто је дубровачка производња стакла била уско повезана с венецијанском. Први, потпуно усамљен словенски термин појављује се у Дубровнику тек у другој половини XVI века: Вице sclago (стаклар).

Разуме се, опет аналогно констатованом стању у Дубровнику, да постојање домаће производње не значи и сваки прекид увоза, посебно кад је у питању специјално одабаран материјал. Неће бити

случајно да се изриком помиње увоз огледала у Србију (архив. грађа бр. 42).

Кад је у питању увоз стакла у Србију, ретко је драгоцен податак о испоруци прозорског стакла деспоту Бурђу у Смедерево 1446. године (арх. грађа бр. 127), било да је реч о дубровачком стаклу (што је вероватније) или о венецијанском посредством Дубровчана. Та испорука пада у време једног од највећих грађевинских подухвата у савременој Европи: зидања Смедерева, малог и великог града, а свакако и подграђа. Зидање је до те 1446. трајало непуних двадесет година, уз то прекидано ратом и привременим губитком престонице. Трошене су огромне количине грађевинског материјала свих врста. А Србија је у то време била изгубила не само све јужне области него и највећи део западних. У таквим приликама, стакларске радионице у Србији, уколико су још постојале, свакако нису могле у потпуности снабдети тржиште, а најмање квалитетним стаклом. То најбоље доказује увоз намењен самом деспоту.

Дубровчани су задржали свој повлашћени положај главних трговаца на Балкану и за време Османлија по пропасти српске средњовековне државе. Трговали су и стаклом; у том погледу је заним-

љив документ бр. 357 из 1513. године у коме се, и опет конкретно, подвлачи да се стакло носи у Скадар и Призрен. Могућно је да је и неуобичајен словенски назив за стакло *scIago* везан управо за потпун продор дубровачког стакла на тржишта на којима су словенски називи били вековима у употреби.

Огромна количина стакла великог везира Мехмед-паше Соколовића за његове задужбине у Цариграду могла би можда бити и резултат цењења дубровачких и венецијанских производа на основу његових личних сазнања. Наиме, Соколовић је као дечак одведен у јаничаре после боравка у Милешеву, а Пријепоље је и у то време било једна од главних станица дубровачких каравана који су кретали према Србији и Бугарској.

Брижљиво прикупљена и стручно обрађена питања у вези са стаклом у Југославији, презентирана у три књиге Балканолошког института, значајан су допринос за потпуније познавање економског развоја Дубровника и његовог занатства на првом месту, али и средњовековног занатства код нас. Ту нису само утврђена наша досадашња знања него су отворени и путеви за даља истраживања која морају бити ослоњена на ове резултате.

Мирјана Љубинковић

Андреј Андрејевић, ИСЛАМСКА МОНУМЕНТАЛНА УМЕТНОСТ XVI ВЕКА У ЈУГОСЛАВИЈИ — КУПОЛНЕ ЦАМИЈЕ; издали у сарадњи Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности, Студија 6, и Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 24, Београд 1984. Прилози: четири вакуфнаме из XVI века, 126 стр., 63 цртежа, 63 фотографије.

У науци балканских земаља, у историји њихове културе и уметности, готово до наших дана занемаривани су стварни доприноси исламске, односно турске уметности домаћем стваралаштву. Посебно су биле осетне последице тих

доприноса на уметничке занате и њихов даљи технолошки и стилски развој. На основу подстицаја произишких из богатог орнаменталног фондуа исламске уметности, у уметности домородаца настајали су свежи и необични стилски син-

кретизми, обележени особеностима за које се другде не могу наћи аналогije. Међутим, још доскорашњи анимозитет према Турцима, некадашњим непријатељима и господарима, носиоцима извесних посебних културно-уметничких вредности из круга исламског стварања које су се таложиле кроз неколико векова турске управе у појединим балканским земљама, створио је о томе табу-тему у домаћој науци. Поред игнорисања стваралачких синкретистичких вредности у домаћем стваралаштву нису узимани у разматрање ни споменици исламске уметности који су настали у балканским земљама, па ни џамије, најрепрезентативнији објекти исламске сакралне архитектуре, подизане према пројектима чувених турских неимара. Доскора оскудна библиографија мале и монументалне исламске уметности у нас, или уопште на Балкану, је постала бројнија за последњих двадесетак година. Тај збир сазнања обогаћен је 1984. једном драгоценом, брижљиво написаном, исцрпно документованом и технички лепо уређеном књигом о исламској монументалној уметности — куполним џамијама XVI века на нашем тлу. Њен аутор Андреј Андрејевић, историчар уметности, пре петнаестак година је усмерио своју научничку радозналост према сложеним питањима исламске, претежно сакралне уметности, односно куполним џамијама које су подизане у нашој земљи, па о тим садржајима дао више значајних прилога и једну извршну монографију (о Алаца-џамији у Фочи, 1972). Књигом коју приказујемо, Андрејевић је дао у нас прву писану синтезу о куполним џамијама XVI века у нашим крајевима. На основу свестране критичке анализе дванаест олабраних најзначајнијих и типичних представника појединих врста (џамије у Скопљу, Битољу, Нишу, Сарајеву, Новом Пазару, Фочи, Пљевљима, Бања Луци, Рогову и Баковици), аутор је извршио њихову прву типолошку класификацију, односно класификацију куполних џамија уопште подизаних код нас. Њом су куполне

џамије разврстане у четири основна типа, позната у оновременој архитектури међематице, а углавном поникле у Цариграду и одатле пренета у земље Балканског полуострва. У ауторовом избору од дванаест репрезентативних џамија преовлађују завичајне задужбине чланова рода Соколовића, сконцентрисане у Полимљу и Подрињу, а подизане у раздобљу везирства Мехмед-паше Соколовића, односно у време кад су деловала двојица најистакнутијих турских неимара: Хајредин Млавић и велики Коџа Мимар Ситан, главни архитекти Царства. Аутор је истакао чувене архитекте у исламском свету који су у XVI веку пројектовали и неке џамије код нас: Синанов претеча Аџем Есир Али, Синанов савременик Рамадан ага и Синанов ученик и сарадник млади Хајредин. Ауторови закључци откривају чињеницу да у архитектури куполних џамија XVI века у нашим крајевима постоје и упадљиве регионалне, односно локалне разлике у начину градње уопште, у изради фасада, кориштењу материјала и неким карактеристичним појединостима које су делом биле последица ранијих традиционалних решења у појединим областима где су џамије подизане, или су при њиховој градњи учествовали неимари из других регија и преносили неке тамошње особености и скулптуре. Примера ради, помињане су џамије у Босни и Херцеговини чију су градњу изводили мајстори из Приморја. Основно обележје тих архитектонских споменика одразило се у чињеници да су „били османски у форми, а по начину извођења приморски“. Најизразитији, а усамљен пример за стилске специфичности пренете са запада представља џамија „Под липом“ Несух-аге Вучјаковића у Мостару (1564), са готичко-ренесанским елементима у декорацији. Крајем XVI и почетком XVII века појавио се занимљив феномен у изградњи малих сеоских џамија: оне показују симбиозу османског концепта џамија са домаћим аутохтоним елементима при решавању простора, што је током XVII

и XVIII века остало њихово главно обележје.

Декоративна пластика куполних цамна, фасадна и унутрашња, код нас је изведена у камену, мермеру, шћуку, а како аутор истиче, сем ретких изузетака пратила је општи стилски развој који се у тој дисциплини одвијао на Балканском полуострву. Уколико су на том послу били ангажовани и домаћи мајстори, они су показивали савршено познавање турских стилских карактеристика орнаменталног украшавања. Релативно мали број сликарских целина у цамијама или фрагментованих остатака показују извесне истоветности с њиховом декоративном пластиком без одступања од општег стилског развоја, са одликама престоничке уметности. Аутор је дао своја тумачења неких иконографских це-

лина (на пример најдоњи слој сликарства Караџоз-бегове цамије у Мостару) и тиме исправио ранија схватања по којима је то сликарство представљало „механички преузете мотиве са кујунџијских производа“. Поглавље о полихромној зидној декорацији цамија код нас и њени многоструки сложени проблеми добили су драгоцен основ у исцрпно изложеној светској библиографији, старој више од пола века, која се завршава 1984. годином.

Иако нисмо у нашем приказу могли због ограниченог простора подробније изложити богат садржај ове књиге, која то у потпуности заслужује, на крају желимо истаћи да њена вредност увелико прелази југословенску, па и балканску исламичку.

Верена Хан

УЧЕНИ ГРЦИ У ВЛАШКОЈ

Ἀθανάσιος Ε. Καραθανάσης, ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΛΟΓΙΟΙ ΣΤΗ ΒΛΑΝΙΑ (1670—1714). Συμβολή στή μελέτη τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς κίνησης στίς παραδουνάβιες ἡγεμονίες κατά τῆν προφαναριωτική περίοδο.

Institute for Balkan Studies — 194, Thessaloniki 1982, 280 p.

После докторске дисертације *Флагинисова школа у Венецији* (Солун 1975), о којој смо говорили на страницама овог часописа (Balcanica, X/1979, 234—235), историчар грчког наслеђа Атанасис Е. Каратанасис и у новој књизи *Учени Грци у Влашкој* разматра проблеме ширења грчке писмености и културе у време „дијаспоре“. У ствари, ова књига, како стоји, и у поднаслову представља *Прилог проучавању грчког духовног покрета у подунавским земљама у претфанариотско доба* (1670—1714). Аутор посматра овај феномен у светлу историјских збивања и политичких, културних и економских повезивања румунских земаља са грчким светом. Грчко присуство у војводствима Влашкој и Молдавији, изузетно је допринело формирању румунске културе и образовања.

Захватајући релевантна питања у свој њиховој сложености и обимности, А. Каратанасис је разноврсну грађу и резултате до којих је дошао у анализи разумио у осам поглавља, уз Прологомена и Додатак. У првом поглављу, насловљеном *Припреме*, назначени су примарни предуслови — постојање грчке трговачке компаније, присуство цркве и грчких учитеља — који су довели до ове дијаспоре, до ширења грчког језика и културе у задунавским кнежевинама, посебно у Влашкој.

Друго поглавље је посвећено *Доприносу Јаниса Кариофилиса и његовог круга*, као првог који је подстакао ширење грчке културе у овим крајевима. Пример њиховог доприноса је превод Св. писма на румунски језик, довршен уз сарадњу са грчким ерудитама и румунским научницима.

Просвећено владање Влашком, као треће поглавље ове систематичне студије, посвећено је значајним доприносима овом покрету — Константина Кантакузена (1640—1716) и Константина Басарабе (1645—1714), обједињујући хеленско-православну традицију и нови западни дух.

Аутентична Академија је четврто поглавље посвећено Кнежевској академији, њеном наставном особљу у периоду 1688—1714. и њеним ученицима-стипендистима на Универзитету у Падови. Посебно се опширно говори о Севастосу Квинитису (1689—1702), првом професору Академије, о широком утицају његових дела на хеленском истоку и у румунским земљама, о његовим следбеницима Теодору Трапезунтосу, Маркосу Порфиropулу и другима.

Берски хуманизам чини пето поглавље које приказује његове најпознатије представнике у Букурешту. Њихова овдашња активност одвијала се на плану ширења неохеленске културе, оснивањем школа и грчких штампарија, растурањем књига и рукописа, потискивањем славизације и католичке пропаганде, као и дипломатском мисијом која је била инспирисана антигурским фронтом. Многи еклесијастичари су радили као учители, предавачи, штампари, а циљ им је био да допринесу неохеленској ренесанси у форми неохеленизма под упливом поствизантијског православља. Пажње највреднији међу њима, у овом поглављу су најпознатији и обрађени. То је, пре свих, јерусалимски патријарх Доситеј Нотарас и његов значајан допринос стварању етничког и духовног живота у румунским земљама. Посебно је наглашена његова сарадња с Русијом ради организовања отпора католичкој и протестантској пропаганди у Влашкој и Молдавији, што се види из Доситејевих рукописа у Москви, на које се аутор позива.

Доситејев нећак и наследник Хрисантос Нотарас је и најбољи представник верског хуманизма у то време. Његове студије у Падови, где је провео четири године, биле су вишеструко значајне. У

том периоду је написао запажена дела као што су *Историјска антологија од стварања света до Христовог распећа* (1697), *Scholia et corollaria ad sexem Euclidis* (1698), *Institutionum imperialium liber I—IV* (1699).

Штампарија у Букурешту и њена издања представља посебно поглавље у оквиру кога аутор доноси и анализира грчке књиге штампане у Румунији, с посебним освртом на издања црквених књига у Молдавији и Влашкој, као и оних антикатоличког и догматског садржаја.

Многи фанариоти или други учени Грци ван овога круга служили су као секретари, саветници и дипломати на влашком двору Кантакузена и Басарабе. Њима су у шестом поглављу ове подробно разрађене студије посвећени биографски осврти и хронолошки описи догађаја и словеса на којима су се ангажовали.

Седмо поглавље *Утицаји иностраних културних центара* односи се првенствено на Грке који су у Влашку долазили из западноевропских културних центара. Познати као *иагрофилозофи* (лекари-филозофи), ови Грци чине значајан круг који је преносио дух Запада на православни Исток. Тај утицај духовне обнове са западних универзитета осећао се у образовању, политици, у штампању и публикавању књига. Њихове књиге и бројни рукописи, који се претежно чувају у Румунској академији наука, сведоче о њиховом доприносу ширењу идеја неохеленизма на југоистоку Европе.

Закључна разматрања у осмом поглављу, значајна су теоријска анализа елемената који су допринели културном покрету у Влашкој у претфанариотско доба. Један од елемената је и жеља Кантакузена и Басарабе да обнове систем образовања у својим кнежевинама. Таквој оријентацији, „феномену неохеленске ренесансе“, највише је допринео Јанис Карофилис. Његов реформаторски дух осетио се у Константинапољу подједнако као и у Влашкој. На том путу га је чекао сусрет и са реакцијом конзервативних Грка, што

значи да су у то време у културном животу Влашке егзистирале две тенденције — идеја промена и конзервативан дух. С временом су у круг религијских хуманиста продирале и хуманистичке идеје које су условиле прве контакте хуманизма са западном културом, припремајући епоху грчке просвећености. Тако се неохеленски утицај постепено осетио подједнако и у националном животу других балканских народа, особито у Влашкој, отварањем перспективе интелектуалног хеленског утицаја у политичком и културном животу фанариотског периода.

У *Додатку* је преглед штампаних књига које су објавили Грци са влашког двора (у времену 1690—1714) не само у прекодунавским

кнежевинама него и у Италији. Следе затим издавачи и приређивачи књига из штампарње у Букурешту.

Аутор је своја размишљања и закључке заснивао на коришћењу веома разноврсне архивске грађе и преписке, црквене историје, колекса, историјских каталога, књижевноисторијских извора и монографских обрада извесног круга питања из области грчке дијаспоре. Огуда по садржају, тематској разуђености и методолошком приступу, ова књига А. Каратанасиса може послужити као узор за обраду сродне грађе и неохеленског утицаја у ширим просторима југоисточне Европе и Балкана.

Миодраг Стојановић

Миодраг Стојановић, ХАЈДУЦИ И КЛЕФТИ У НАРОДНОМ ПЕСНИШТВУ, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 18, Београд 1984, VIII + 284 стр.

Књига дра Миодрага Стојановића заснована је и у свом новогрчком делу — ово унапред треба нагласити — на поузданом познавању модерне научне литературе. Поред чланака из часописа коришћени су кључни радови Ј. Апостолакиса (1950), А. Вакалопулоса (1961), Ј. Ваздравелиса (1970), А. Политиса (1973). Предметом и захватом, Стојановићев рад попуњава видну празнину у области компаративног изучавања балканског народног стваралаштва и живота. И тема (слика хајдука и клефта у усменој поезији) и приступ (који здружује генетичка и типолошка осматрања грађе) одабрани су подједнако промишљено. Питање метода намеће се, наиме, при испитивању сведочанстава сложене природе каква су текстови из усменог народног песничтва.

У новијој стручној литератури одлучно се огласило мишљење по коме клефти из старијег раздобља, онога пре грчког устанка из 1821, нису били покретани националним осећањем и некаквом превратничком свешћу или намером. Такав став не заступа само Алексис Политис (Τὸ δηριότιχὸ τραγούδι:

Κλέφτικα Ατiνα 1973, предговор стр. LI); износе га такође и други аутори у скорашњим и најскоријим радовима (нпр. D. Dakin, *The unification of Greece, 1770—1923*, London 1972, 19; R. Beaton, *Folk poetry of modern Greece*, Cambridge U. P., Cambridge—London—New York, 1980, 102 и даље). Др М. Стојановић, иступа пак, већ у почетку своје књиге против схватања стручњака који настоје да протумаче појаву хајдуковања, једино или претежно, менталитетом народа и геоморфолошким условима на Балкану. Спроведена компаративна испитивања воде Стојановића закључку да је хајдуковање код Срба и Грка појава чији су коренови економски, те да представља стихијни народни покрет у борби против политичке обесправљености. На први површан поглед, такав закључак је близак оном старијем, традиционалном гледању према коме грчки хајдуци ранијег времена чине неку врсту покрета који је припремао потоњу и коначну ослободилачку борбу Грка са Турцима. (Ово гледиште заступљено је и у радовима новијих грч-

ких историчара књижевности: К. Ромеос, 'Η Πολύση ένδ; λαοῦ Атина 1968, 198; М. Д. Мирразгези, Νεοελληνική λογοτεχνία т. I, Атина 1978, 53 и даље.) Али стварно, рад М. Стојановића је битно одређен његовим настојањем на примени сложенијег метода интерпретације. По усмерењу, тај метод је, рекао бих, у складу с темељним уверењем модерне фолклористике и антропологије: да се из народне књижевности могу опрезним пабирчењем издвојити историјска обавештења под условом да се на уму држе бројни типови „деформација“ којима таква обавештења подлежу (због психолошке функције и естетских особености усменог народног предања).

Метод заснован на реченом уверењу открива своју вредност и своје домете у јединачној интерпретацији. Ова је пак, разумљиво, отворена допунама и критици. Понека интерпретација из прегледно писане Стојановићеве књиге свакако ће, у току даљег истраживања, бити дограбена или модификована. Али се слободно може рећи да је аутор најуспешније улазио у питање о односу између историјске реалности и типских елемената у предању усменог песништва, где фолклорна „схема јуначког живота“ махом допушта тек редукован увид у одређене историјске прилике.

Дакако, песме о клефтима као да се — више но други типови новогрчке народне поезије — нуде и отварају компаративном испитивању. Прво, песме о клефтима се везују за историјске ликове и догађаје (или су тако дате). Даље, нарочито у песмама где је реч о лрку, подвигу, смрти одређеног клефте — ове су вероватно старијег постања — исказ је уздржан, чињенички, утемељен на глаголу и на именици (конкретног значења), чак и бежи, што је ретко у народном песништву, од традиционалног украсног епитета (а кроз то и окопталог формуларног оброта). Но упркос историчности и прагматичности у типу њиховог исказа, ови текстови пружају немале отпоре испитивању. Поређењу с

нашим песмама о хајдучима сме-та, на пример, и сама краткоћа песама о клефтима (десет до двадесет редака). Утврђивању збирног идеала отеловљеног у песмама о клефтима-појединцима стоје на путу неке претежне црте у њиховој садржини. Те песме једва да и спомињу религију — чији значај у борби раје против Турака није занемарљив. А нема у тим песмама ни излива некаквог конвенционалног патриотизма. Штавише, премда аманет да се настави борба с Турцима представља мотив драг песми о умирању клефта, међу клефтским песмама има и текстова у којима јунак и није борац против Турака. При том опет нису, рекло би се, у игри преплитања старих арматолских и клефтских тема. Реч је о историјско-социјалним чињеницама за које се могу наћи паралеле и код нас.

Не изненађује да испитивачи знају да се одреде за различан став пред оваквим материјалом. Рекао бих да су поменута размислилажења у судовима модерних испитивача, кад они одмеравају колико су клефти, у старијим временима нарочито, били борци за национално ослобођење Грка, а колико су, од прилике до прилике, били мотивисани случајним изазовима и личним или практичним побудама, изазвана највише двојак анахроничним сватањем етичких норми и јуначког кодекса понашања клефта хајдука. Један приступ, старији и традиционалан, није ослобођен призивка романтичарског идеализовања. Други, новији и сасвим скори, полемички наглашава црте снажног индивидуализма, чак и самопадљивости у непоковању било каквој принуди, препознатљиве у неким клефтско/хајдучким песмама. Да и не говоримо о случајевима кад јунак улази у сарадњу с Турцима (вид. А. Политис, *нав. дело*, 30—31, и R. Beaton, *нав. дело*, 108; у Стојановићевој монографији стоји о истом лрку, опрезније и разложеније речено, ово: „Тако се арматолски капетан из Акарнаније Н. Стурнарис прославио колико храброшћу, толико и дипломатском

особином, спреман да помогне својим сународницима, а да не добе у сукоб с Турцима", стр. 63). Скори, а критички суд о пренаглашеном индивидуализму јунака у клефтској песми није бежао ни од овакве заострене формулације: клефт/хајдук у песми не само да није револуционар него је он, заправо усамљени побуњеник који одбија сваку врсту подложности, припадања и обавезе (*refusing all allegiance and obligations*; R. Beaton, *нав. дело*, 110). Аутор овога суда Родерик Битн, на једној страни није дао податке о фреквенцији с којом се црте тога индивидуализма јављају по песмама, а на другој страни је додао и напомену: да историјска и социјална стварност и није знала за ликове сасвим такве. Мени се, међутим, чини да би овде требало закључивати опрезније. Крајње осетљив, раздражљив индивидуализам јунака-мегданције јесте црта из херојског света усмене епике који, знамо, у стварности одређеног раздобља и средине нема пун корелат. Па опет. Типска је то црта у јунаку условљена припадношћу мањој затвореној заједници где је спрега између заслуге и признања тако тесна и конкретна да једва и може да се мисли о заслуги ако јој не следи признање и награда. (Такав начин мишљења био је, уосталом, на снази у старој Грчкој и после Хомера, док год је организациона јединица био полис). Треба онда држати на уму да бити клефт/хајдук значи радити „са пола радног времена“. То јест да су клефти/хајдуци не само долазили из малих затворених заједница него да су за њих и остајали везани. Све то, пажљивије осматрено, могло би осветлити природу и вредност оног индивидуализма који одликује клефта/хајдука у народној песми.

Нисам се, невољном стрампутинском, одвојио од приказивања Стојановићеве монографије. И нисам се задржао над излагањима Родерика Битна стога што његова књига није доспела до руку М. Стојановића. Напротив неохеленист са Универзитета у Бирмингему пруж

жио нам је свеж и речит пример за опасности и замке при изучавању клефтских и хајдучких песама.

Да се вратимо садржини монографије *Хајдуци и клефти у народном песништву*.

У првом поглављу дат је исцрпан и сажет преглед досадашњих изучавања песама о хајдуцима и клефтима, као и саме појаве хајдуковања; затим долазе подаци о тим и њима сродним називима за српске и грчке хајдуке, те кратка разматрања о њиховом семантичком развоју; следе примедбе о односу ускоштва и хајдуштва и о клефтарматолоима.

Аутор ове монографије је настојао да пружи што потпунији приказ историјата упоредног испитивања клефтских и хајдучких песама. Посао замашан и заслужан. (Ово тим пре што је реч највише о успутним и несистематским освртима, покушајима, поменима.) Посао хронолошки осетљив и на постраним путовима. Тамо где се, речимо, води спор око првенства, по себи ситан а наоко и тапш.

Стојановић износи нов став о томе ко је први усмерио пажњу испитивача на сродности и сличности српске и грчке народне поезије (стр. 16 и даље). Позивајући се на М. Ђурчина, он напомиње: мислило се, а посебно у грчкој науци о фолклору, да је то био немачки песник и филхелен Вилхелм Милер (објавио је превод Форјелове збирке 1825. у Лајпцигу). Но чини се да је Милера, бар за мало, претекао Н. И. Гнедич. Цензорска дозвола за штампање Гнедичевих превода из Форјелове збирке — објављени су у истој години кад и Милеров немачки превод — датована је са 24. октобром 1824. Ово је, дабоме, имплицитно сведочанство, а о томе да је и Гнедичев предговор — с поређењем грчких песама са словенским: руским, српским и чешким — био написан већ 1824. и објављен рано у 1825. години. Додајем овоме код Стојановића наведеном и једно експлицитно сведочанство истога реда: крајем 1824, у алманаху *Северни цветови* (за 1825), Гнедич је објавио три

превода из Форијела, а издавач је дописао напомену да ускоро излази из штампе цео Гнедичев зборник новогрчких песама „украшен занимљивим предговором о духу поезије данашњих Грка и о сличности њеној с простонародном руском“ (види Н. И. Гнедич, *Стихотворение* Лењинград 1956, „Примедбе“ И. Н. Медведове, стр. 817). Дакако, у овом малом спору око првенства има још и питање: није ли В. Милер, а имао је за то прилику, и сам раније и у часописима писао нешто на исту тему.

Са средишњим поглављима књиге, др М. Стојановић улази у компаративно посматрање самих текстова песама. На одабраним описима и мотивима, ту се анализују поступци кроз које народна песма, српска и грчка, гради слику хајдучког и клефтског живота. (Друго, нарочито замашно поглавље говори о хајдучким склонцима, о хајдучком начину живота, четовања и борбе, о обичајном праву код хајдука и о крвној освети.) Поред српске и грчке песме, материјал за упоређење пружају, местимично, македонске и бугарске песме. Кроз упоређење утврђују се чињенице важне за даље испитивање, нпр. разлика у фреквенцији песама са мотивом раздора у хајдучкој чети, на српској и на грчкој страни. Два угла посматрања се доследно допуњују: с једне стране издвајају се подаци о стварном животу хајдука (заклетва, братимљење, јатаци, итд.), а на друго се мотиви посматрају у контексту народне песме, а гдекад и везују за своје античке прототипове (нпр. преширка планина). Аутор се дотиче и општих питања о митопоетској компоненти у народном певању. Однос реалног историјског и традиционалног поетског елемента, као и хронолошка слојевитост народне песме и ликова у њој, егземплификовани су широко у четвртном поглављу, на примеру суперпозиције црта везаних за Новака Дебелића и Старину Новака. У истом поглављу, аутор претреса и мотив о девојци-харамбаша. И овде, као и у другим одељцима, савесно је дат преглед старијих

тумачења (од којих се најраније заснива на миграционој теорији). Са петим поглављем, аутор прелази на поетолошка питања и у историју рецепције. Дотиче се питања настанка народне песме да би осветлио податке о хајдуку/клефти као певачу песме, а затим доноси податке о преводима, о присуству и о утицају хајдучке и келфтске песме у литератури XIX века код Срба и Грка.

Своја поступна, а често и разувена осматрања речених црта у дескрипцији и мотивици песама, др Миодраг Стојановић је свео у аргументовано завршно разматрање о одликама народног и поетског виђења хајдука и клефта. Указује ту, сумарно, на разлике које одвајају хајдучки и ускочки, односно клефтски и арматолски циклус од старијих циклуса српске и грчке народне песме, као и на посебне црте што их испитивани циклус показује код једног и код другог народа. Међу одликама које омогућују оваква разликовања наведени су: спој реализма са цртама херојске романтике и поетске хиперболике, спој јуначког и смешног (више изражен у нашим хајдучким него у грчким клефтским песмама) и сродне одредбе.

У целини гледано, књига дра Миодрага Стојановића покреће, унапређује и разрешује бројна питања важна за разумевање песама о хајдуцима и клефтима. (Илустративни „Додатак“ доноси и мања, али репрезентативан избор клефтских песама у Стојановићевом читком преводу). Књига је припремана савесно. Проблемима што их она расправља, њен аутор се бави већ дуго у радовима објављеним у периодичним публикацијама Балканолошког института САНУ и научним часописима. Такви су му радови: *Chanteurs des poèmes épiques haidouques et klephtes*, *Balcanica IV*, Београд, 1973, 555—575; *The Motive of Hayduk in Serbian and Greek Nineteenth Century Poetry*, *Balcanica VI*, 1975, 281—295; *Грчки народне песме у српском преводу*, *Balcanica X*, 1979, 147—162; *Легендарни и поетско-историјски лика жене ратника*, *Balcanica XII*, 1981,

87—107; затим: *Грчке клефтске (хајдучке) народне песме (Kleptika)*, Кораћи, 11—12, Крагујевац 1975, 50—58; *Српске и грчке народне песме о устаницима*, I грчко-српски симпозијум (Кавала 7—10. нов. 1976), Солун 1979, 161—174; *Залокостасов превод песме „Златија старца Пеувана“*, Народно стваралаштво — Folklor XVII/66—68, Београд 1978, 104—108; *Српскохрватско усмено песништво у новогрчкој књижевности*, Упоредна истраживања, 2, Институт за књижевност и уметност, Београд 1982, 99—126; *La poésie populaire serbe dans la littérature grecque du XIXe siècle*, Greek-Serbian Cooperation 1830—1908, Serb. Acad. of sciences and Arts, Special Editions, No 14, Belgrade 1982, 111—116.

Видети све у песми клефтској и у песми хајдучкој, с краја њиховог живог развоја, када су бележене на прелазу у XIX век, до тамо у саме њихове почетке, текстуално недокументоване и хронолошки неодребене — то нам на просто није дато. Није прозирнија ни српска хајдучка песма. Упоредно изучавање иде, или би хтело да зађе, и у генетска питања. А питање о генетској или полигенетској природи подударана у народној књижевности, данас је, заправо, само заштрено. (Упркос, или управо захваљујући големој граби сакупљеној нпр. у радовима скандинавско-америчке фолклористичне школе.) Др М. Стојановић одабрао је, дабогме, чврст оквир — простор обједињене традиције. Па опет. Негде је, рецимо кад је реч о препирици брегова, генетска спона с мотивом из античке, Коринтине песме прихваћена у науци и, рекао бих, уверљива. Негде пак, као у покушају повезивања лика девојке-хајдука са митским Амазонкама, у истом правцу повела је мисао већ и Маја Бошковић-Stuđić, тешко је успоставити (делом и преко *тобелија*) неспорну генеалошко-мотивску спону. Требало би овде, чини се, потпуније узети у обзир и неке од општих монографија о мотиву жене-ратника. (Подсећам на: Н. Adolf, *Literary Characters and their Subterranean Sour-*

ce — The Amazon Type in Literature, 1959.) Наиме, у компаративним студијама мотива о делији-девојци, управо је у новије време истицано да се он, како се у античко време јавља код европских народа, сасвим слабо ослања на легенде о Амазонкама.

Не могу залазити у појединости. Питања компаративне мотивске анализе отварају монографије ове врсте у многим, па и неочекиваним правцима. Листајући Стојановићеву студију нисам могао а да не помислим: опремање гроба и ковчега за клефту/хајдука, можда то заиста, како се говорило, вуче корен из акритског предања; молба смртно рањеног да му другови одсеку и однесу главу (а не непријатељ), то може бити рефлекс из времена пре употребе ватреног оружја — дакле, делић археологије у клефтској песми; а мотив смрти-венчања, о чему је доста писано, то је заједничко добро у песмама више балканских народа. Но добро је напустити обманљиво пространу област фолклористике. Окренимо се, и ту кратко, једном ужем, уско филолошком предмету: српским преводима клефтских песама, и старијим и Стојановићевим. Има, наиме, и ту места продуженом испитивању и поновљеном напору. Рецимо, где је (стр. 215—216) реч о српском преводу две клефтске песме које је у *Србском летопису* за 1833. објавио Теодор Павловић, уз свој приказ Гнедичевих руских превода из Форијела, остајемо неминовно под утиском: Павловић је преводио са руског, Гнедичевог превода. Наиме, на руском и српском су наведени уводни стихови песме *Андрико*, а као илустрација и Гнедичевог и „од њега насталог Павловићевог превода“. Али наш утисак измениће се у неколико ако поближе осмотримо и почетак другог Павловићевог превода. И ти уводни стихови из песме *Гроб Диме Ајдука* наведени су код Стојановића. (Они, дакако, само као узорак за Павловићево метричко решење: осмерац и десетерац наспрам Гнедичевог четрнаестерца, и наспрам изворног јамског петнаестерца.) Стихови,

овде осавремењени ортографски и интерпункцијски, гласе:

Зашло је већ сунце,
 А свој завет ајдук Дима прави:
 „Устај, ид'те, децо моја,
 Покрај воде леба ужинати;
 Ти Лампраксе, мој нећаче,
 Оди седи овди близу мене —
 Теби моје оружје;
 Ти га носи пак капетан буди.“

Песма у Гнедичевом преводу носи наслов *Гроб клефта* и уведена је напоменом (пренето код М. Стојановића у образложењу Павловићевог преводилачког избора). Први стихови руског превода — додаћу им одмах оригинал — гласе:

Садилосја солнице, а Дим свој завет
 говори:л:
 „Подите вы, дети, на ужин пора за
 водой;
 А ты, мой племянник, садися,
 Лабракис, ко мне.
 Тебе моя сбруя, оденья и будь
 капитан...“

‘Ο ήλιος έβασίλευε κι’ ο Δήμος πα-
 ραγγέλνει:

Σύρτε, Παιδιά μου, στò νερό, ψωμί
 νά φάτ’ άπόψε,

κ’ έσò Λαμπράκη μ’ άνιψιέ, έλα κά-
 τος κοντά μου,

νά σού χαρίσω τ’ άρματα, νά γένης
 καπετάνος.

Павловићев превод, поред свег подударања с Гнедичевим, од овога и одступа. Под руком ми, додуше, није Форијел. Грчки текст узимам из новијег издања (Н. Г. Πολύτου, *Έκδοται*, 4. изд., 1958, бр. 43). Али не бих рекао да ту грешим. Два Павловићева одступања од Гнедича, тачно репродукују овде наведени оригинал: у „леба ужинати“ (ψωμί, хлеб се не спомиње у Гнедича) и у „мој нећаче“ (άνιψιέ, где Гнедич ставља племянник).

Преводи М. Стојановића, гледано у целини — а то и односи превагу — рад су заслужан, метрички надаре. Преносе у српски језички медиј изворни, политички стих новогрчке народне песме. У

томе је преводилац успео више од својих претходника. Долазе његови преводи у тексту монографије, уз илустративне одломке; долазе онда и у поменутом „Додатку“ (стр. 246—266), сведеној антологији са више од четрдесет народних и две обраде клефтских песама (Р. Lambros, A. Valaoritis). Одабране по типским и тематским мерилима, песме потичу из већег броја познатих збирки (С. Fauriel 1824—25, N. Tommaseo 1841—42, G. Eulambios 1843, A. Theros 1909, N. G. Politis 1914, по изд. из 1969). Не можемо а да не поздравимо јављање ових и оваквих превода из новогрчких народних песама. Наводе нас и на размишљање куда и како даље. Или, ако не то, на разговор о томе какве су то брите и обзирн који обавезују при преводу клефтске песме.

Филолошки посао значи, најпре, и још задуго пре његовог одлагања у текст, увек окончан само за штампара али не и за аутора — преметати некакву срчу од подака. Тако је исто и у филолошком преводу. Има ту којекаквих неопходности. Премного за једног посленика. Колико се само, а увек изнова, надограђивало и експериментисало на преводу класика сваке врсте, тамо, у књижевностима историјски повлашћенијих народа. Нама пак народна грчка песма, а и она других балканских суседа, долази тек одскора у преводима и филолошким и модерним. (Опоменимо се и недавне *Антологије поезије балканских народа I*, Просвета, Београд 1981). Рецију, и код успешних превода, какви су Стојановићеве, треба гледати не само шта је савладано него и куда би се, и како, могло и даље искорачити. Јер из оригинала понешто уђе у други језички медиј, у друго поднебље књижевно и просторно, тек промишљеном бригом преводиоца. Понешто је упорно одбојно, и неће, никако. Гдекад преводилац тражи помоћ у транспоновану, супституцији. Гдекад остаје могућност да се прибегне коментаторским појашњењима.

Одмах у првој песми Стојановићевог „Додатка“ (стр. 247, ПЕ 30),

планине лети жуте листом, зими поцрне, а пролеће је, вели преводилац, морно (πικρή άνοιξη). То изискује тумачење, и не само климатолошко. Или: какво је стварно или археолошко оправдање када се каже „земљана чаша“ (стр. 257, ПЕ 27, ст. 9) где оригинал гласи: (χέρνα μας τὰ ποτήρια) καί στό δικό μου τὸ γυαλί ρίξε σπέρі φαρμάκι. Гдекад има, напоменули смо, сасвим упорних разлика у семантичком спектру речи. Новогрчка песма игра се, на пример, двојаким значењем речи νόστιμος „укусан“, а и „драгесан, привлачан итд.“ Превод говори, не без шарма, о Гркињи „што бела беше као снег а укусна ко диња“ (стр. 136). Слично и новогрчко φαρμακομίετος — φαρμακερός има значења која се далеко одмичу од конкретног „отрован“ (у преводу: „Три зрна су полетела, сва затрована горко...“). Има, знамо, новогрчка народна песма, као и српска, свој речник, специфичан а богат бојом, преливом, призвуком. Кад је песма најбоља (а најбоља иде у избор), у њој су речи, обрти као степени чврсто прилегли у кретању навике: пуном уметничком ефекту. Отуда у преводу, а нада све у добром, и најмање исклизнуће нарушава или крњи општи утисак. Гдекад је у питању само реч, или две. Узмимо песму Διψῶν οί κάμποι γιά νερά καί τὰ βουνά γιά χιόνια (Fauriel I, p. 20). У „Додатку“, леп Стојановићев превод (стр. 259) почиње стиховима:

За водом жедне поља сва, за
снегом горе пусте,
А птица жељни орлови к'о Турци
наших глава.

У песми, грчког хајдука поводе
два танета —

Он као дрво распукло и као
чемпрес паде,
Па снажним гласом повика, к'о
јунак што бежаше:

„О добри брате, где ли си, мој
вољени ми брате?

Врати се натраг, узми ме, и моју
главу нош

Да потеря је не узме, тај грозни
Јусуф Арап

Однесе је у Јањину и да псу
Али паши.“

Све и тачно, и течно, и тонски адекватно. А опет као да би превод, у репродуковању једног обрта, могао прићи оригиналу и боље и ближе. Наиме, „снажним гласом повиче“, то није само без посебне дикцијске и епске боје. То, доиста, и није пун корелат изворном ψιλή φωνούλαν έβγαλε. Не истичем деминутивско-хипокористички облик именице. Семантички истрвена образовања те врсте су позната црта новогрчке народне лексике. Али у овом обрту (формули) из клефтске песме такво образовање именице подржано је придевом ψιλάς, и оно га у значењу истиче. Јер ψιλάς указује недвосмислено, и сасвим одређено, на глас и узвик оштар, продоран (има и значење: пискав). Зар се ту не би могло прибећи лексичи и формулама из српске јуначке песме? Где јунак, озлојебен или управо рањен, или цикне или писне.

У преводу народних песама један ерitheton огласи може се, стиха ради, заменити другим. (Ако је замена семантички погодна, или ако је изворни епитет семантички готово испражњен.) Има места где М. Стојановић прибегава овом поступку. Ипак, има у томе ризика, гдекад и непотребног. У наведеним стиховима, кад хајдук рањен „писне“ и дозива брата, стоји: δόλιε μ' άδερφέ, преведено са „добри брате“ (стр. 259, Fauriel I, p. 20). Исти текст, дат истина по другом издању, преведен је већ и раније на исти начин (стр. 97, Passow LXI, v. 13). Но замена са „добар“ — δόλιος је „јадан“ — није ту ни метрички потребна ни семантички оправдана. Уосталом, у контексту друге а подударне песме, где погинули клефт спомине „јадну сеју“ (δόλια άδερφή, стр. 255, ПЕ 42), Стојановић преводи без супституције епитета, верно.

Премећемо срчу од ситних филолошких података. Мора тако. Лексика у народној песми, то је крхка граба. На пример, где је у тексту монографије стиховима илустрован мотив окупљања капетана писмом, стоји за τὸν Τάτυ τὸν περίφατο превод „Цега славнога“ (стр. 76, Passow XXXa, 24). Смено ли,

заиста, придев περίφανος — како стоји у Стојановићевом наводу из Пасова — везивати за περίφανης „вибен, славан“? Значило би то претпоставити прелаза придева међу о-основе, а и повлачење акцента, према почетку. (Гласовно је савсвим далеко: περίφανος „чуден, славан“.) Међутим, Пасов је текст песме издао још 1860. године. Његов начин бележења и-гласа у придеву perifanos (са јотом а не са итом) није препрека да περίφανος идентификујемо као περήφανος „поносит“ (од ὑπερήφανος). Или ја грешим?

Јесте лексика у народној поезији осетљива, крхка грађа. Преводи какви су ови М. Стојановића имају, у нашој средини, улогу важну. Ево стога још неколиких запажања. О језику који се у народној песнији сталожно, завазда, па је у преводу, где се мора експериментисати, таман-мера очас неверена. И осети се то из самог превода, неизбежно, као недомашеност, неслагасје. „Крај запуштеног извора то Пљаскас рањен лежи“ (стр. 260, Faugier I, р. 32). Какав је то епитет за — извор? У истој песми читамо:

На Олимп горе успни се, на оно

дивско место!

 Јунаци там не болују, већ јачају

слабићи.

Први ред: оригинал има $\sigma \epsilon \beta \mu \rho \rho \phi \omega \nu \tau \omega \nu \tau \acute{o} \tau \omega \nu$. Да се у штампани превод није упућвала слагачка грешка: *дивско* уместо *дивно*? Али са равногласним епитетом *дивско* дати су исти стихови већ и раније, на стр. 52 текста монографије. Изибе, преводилац је супституисао епитет. Зашто? И зашто тако смело? Други ред: оригинал том стиху гласи:

$\text{Ἄνδρες! } \chi \epsilon \iota \delta \acute{\epsilon} \nu \alpha \rho \rho \omega \sigma \tau \acute{o} \upsilon \nu, \kappa' \alpha \rho \rho \omega \sigma \tau \acute{o} \iota \alpha \nu \delta \rho \epsilon \iota \acute{o} \nu \omega \nu$.

Из скамије би за ово дошао превод и дослован и груб: „Храбри тамо не болују, а болесни се охрабре“. Тако што не иде, дабогме и никако, у превод веран свеукупном значењу и ваљан уметнички. Бачки одсечан превод ипак нам казује, о изворном стиху, нешто уметнички савсвим битно. Ориги-

нал је изграђен на пару антигетичких речи-појмова поновљених у хијазму. Истакнуто је то и сазвучјем а-гласова поновљених у афоризму: *andr — ar — ar — andr*. Наш преводилац уочио је, разумем се, да је „храбри“, у наведеним стиховима, и одвише опште, неодребено. Ставио је „јунаци“. (Заправо, у затвореном смо свету клефтске песме, па је, непосредно, реч о хајдучима-паликарима.) Хтео је преводилац, рекао бих, да сачува и наведене уметничке особености, укључно са а-сазвучјима. (Није, отуда, ушао у хијазам, а могао је. Некаквом спрегом свога јунаци не болују са, рецимо, *болни се подјуначе*. Или некако спретније.) Повео се преводилац, на невољу превода, за етимолошком вредношћу придева ἄρρωστος „немоћан“, тј. „слаб, болестан“. Али ни то, ни наше *слаб=болестан*, не правда превод „већ јачају слабићи“. Напротив, реч је о клефту рањеном и болесном; такав се, у гори, опаше новом мужевношћу, или, јер ово је значење и код ἀντρείων и код ἀντρείων , „постају (наново) јунаци, паликари“.

Још две-три примедбе уз превод. Не бих, без преке потребе, занемаривао разлику у значењу између непрелазног и прелазног μαλόνω (*Олимп и Кисав*, стр. 247 и, раније, 52, ПЕ 23, стр. 1 и 5, где треба: „Немој да ме грдиш, кудаш и сл.“). У преводу исте песме, Олимп назива Кисав „удворице Турска“. Ту је значење партиципа τουρκοπατιέμαι (= πατιέμαι ἀπο τοὺς Τούρκους, ἐρχομαι ὑπὸ τῆν κυριαρχίαν τῶν Τούρκων) прилично надограђено, дакако не у супротности с контекстом. Има стихова где би превод требало примакнути значењу изворног текста (стр. 53, ПЕ 57, ст. 5, не: „Са врха ... гледни горе“; стр. 256, ПЕ 27, ст. 2, не: „преспавали су зору“). На стр. 254, у преводу означеном са ПЕ 32, треба проверити по којем је издању стварно сачињен превод. (Не само да је, у стиху 6, $\tau \eta \nu \acute{\upsilon} \chi \tau \alpha \kappa \alpha \rho \alpha \acute{o} \lambda \iota$ пренето са „у кули ноћ смо бдели“. За стих 10,

$\tau \acute{o} \chi \acute{\epsilon} \rho \iota \mu \omega \upsilon \pi \rho \omega \kappa \acute{\epsilon} \rho \alpha \lambda \omega \kappa \alpha \iota \tau \acute{o} \sigma \tau \alpha \theta \acute{\iota} \mu \omega \upsilon \sigma \tau \rho \acute{\alpha} \mu \alpha$; долази овај превод:

„Јер шума би ми простирка, а сабља мој покривач“. Не бих, али то је питање тона и дикције, био ни за „нит’ једох газе хлеба“ (εσοτὸ φῶμι, ст. 8.) Вредност речи χρίρια у поребењу на стр. 78 (Passow ХСII, 12) требало би дати верно и сагласно с преводом у песми на стр. 257 (ПЕ 27, стр. 4). Јер аге се, очевидно, у првоспоменутој песми пореде са основима предводницама.

(Преводи се служе, ради савлађивања метричких захтева петнаестерца, различитим облицима и транскрипцијама клефтских и других имена: Христо Милионис, Христоса Миљона, наизменично у истој песми. Начелно, поступак није недозвољен. И у преводима Хомера могу се наћи сличне дублете. Не знам, међутим, чиме би се могла правдати различна транскрипција иницијалског консонанта у Јотис и Гифтакис. Имао је то, истина, још Гнедич.)

Кад смо већ у речи о речима, да поновим: Стојановићевим преводима треба одати признање, због стиха, најпре, због избора лексике, дикције, тона. Местимиче, али само у изолованом стиху, има слобода, готово експеримената, а успелих. Прекорачена је, узимам пример са стране 255 (ПЕ 52, ст. 4), граница између превода и препева, вазда слабо разбирљива уосталом, у реду:

О пролазници друмовски, војници
— корачници,

за изворно грчко Διαβάτες под διαβαίετε, οτράτιώτες под περπάτε. А рекли бисмо — не мари, добро је тако, има ту и нека, у суву одредбу тешко сводива супституција, и значења (слике) и звучног ефекта. Штавише, наведени ред чува и у преводу, најтачније, поделу петнаестерца у полустихове од осам и седам слогова — сасвим важну јер она је, у равни стиха, израз исометријског начела темељног за народну песму. (Вид. С. Кирјакидис, *Ἡ γένεσις τοῦ διαίτου καὶ τῆ ἀρχῆ τῆς ἰσομετρίας*, Солун 1947.) Могамо имати на уму те захтеве народног петнаестерца за симетријом јединица смисла и јединица об-

лика. Тако нећемо наћи замерке незнатним померањима значења, од *пудар* (δραχμάτης) до *виноградар*, и од *винарски трговац* (κραιοπόυλος) до *подрумар*, у успелим преводима какав је и *Жеља клефта* (стр. 248, ПЕ 21):

У мају да сам чобанин, у јесен
виноградар,
А усред зиме студене подрумар бих
да будем,
Но највише бих волео да баремол,
клефтардуот,
Арматол у планинама, у доловима
клефта...

Само, преводилац гдекад неопрезно гради мету критичару. Клефти у песми, то је свет обучен, опасан и ограђен својим фолклором од пуцади, јагагана, па и јарића или јагњића на ражњу. Пренеси превод тај свет, уз ослонац на речи и на слике. Но и у техници казивања или употребљивања има клефтска песма тананости које ваља, до краја, чувати. (Дотичем се области естетске, условно речено, где нам је Стојановићева монографија, забављена другим, историјским и мотивским предметима, остала умногом дужник.) Ако преводиоцу недостаје опрез, појави се исклизнуће. У поменутој славној песми о препирци брегова (стр. 247—248, ПЕ 23, ст. 7—9), на пример:

Старина Олимп ја сам ти по свему
свету чувен,
Што имам врха четр'ес'два,
шездесет и два врела,
На сваком врху барјак је, на
свакој грани клефта...

Завршни ред навода намеће нам, хтео то преводилац или не, призор неоправдано конкретизован; пеничка реч оригинала је ту, заправо, аналитички рационализована, па је дошла готово прозаична, у дочаравању сликовне представе неспретна: Олимп сав под заставама, хајдучи „на“ гранама. Исклизнуће у преводу, а учи нас цени уметнички домашеног изворног израза. Стоји у грчком оригиналу, наиме, по прилици ово, а и то још грубо пренето: сваки ми врх

стег, свака грана најдук — *καθε κορφή και φλάμπουρο, καθε κλαδι και κλεφτης*.

Све овде речено о преводима и проблемима превођења води закључку: од дра М. Стојановића смели бисмо очекивати обимнију и у врстама песама потпунију антологију новогрчке народне поезије у српском преводу. Била би она, извесно, леп добитак. Сасвим као

што је монографија М. Стојановића, по којој смо листали, користан и веома подстицајан прилог компаратистичким и балканолошким истраживањима. Она, како сам већ рекао, покреће, унапређује и разрешава бројна питања важна за разумевање песама о хајдучицима и клефтима.

Мирон Флашар

BALKAN STUDIES, VOLUMES 22/1,2 and 23/1,2 Institute for Balkan Studies. Thessaloniki 1981, 1982.

Четири свеске двају годишта (1981. и 1982) часописа *Balkan Studies*, у издању Солунског балканолошког института, настављају традицију обрађивања широког спектра културно-историјских и осталих сродних тема које се, на овај или онај начин, односе на регион Балканског полуострва. При том су сарадници, поред чланова Института у Солуну, и многи страни научни радници, укључујући и југословенске. У првој свесци из 1981. године истиче се чланак Б. Папуље „Источна Европа — област културне конвергенције“, а затим прилог Д. Деливаниса „Грчка народна економија у седамдесетим годинама“ који обрађује савремену проблематику, као и чланак Биљане Марковић о Рударском закону деспота Стефана Лазаревића из 1412. године.

У другој свесци из 1981, водећи прилог је из пера руског историчара В. Виноградова под насловом „Цори Канинг, Русија и еманципација Грчке“, а затим следе написи и студије којима се додирују разноврсна питања, као што су питања земљишне својине према шеријатском праву (В. Деметриадис), уметност и друштво између два светска рата у Румунији (В. Рапану), трговина између лука Солуна и Кавале средином XIX века (К. Вакалопулос) итд.

Прва свеска из 1982. године посвећена је у целости историјском

периоду 1940—41. и представља зборник радова са научног скупа о овој проблематици. Запажени прилози о италијанској агресији и другим питањима имају за ауторе Д. Лукача, З. Тсирпанлиса, Р. Хајаме, А. Александриса, Д. Деливаниса и друге.

Свеска бр. 2 из 1982. године садржи следеће прилоге: Д. Јонеску „Рукопис Дионисија Еклисиархула у Варламском манастиру“; А. Каратансис, „Александар Амирас (1679—1740) — пример грчког ерудите у Молдавији“; К. Папулидис „Карактеристични документ Габриела Катаказија из спољнополитичких архива Русије“; Е. Кофос, „Грчка реакција на догађаје који су довели до Албанске лиге у Призрену“; К. Вакалопулос, „Историјска сведочанства о политичком стању на Светој Гори (1880—1884)“; Ј. Кофас, „Велика Британија и поновно довођење на власт краља Борба II“; Ј. Крејг, „Немачка дефанзивна политика на Балкану: случај концентрације у Грчкој 1943. године“.

Као што је то уобичајено у овом студиозном часопису наших суседа све четири свеске садрже бројне приказе књига, а такође и подробне извештаје о унутрашњим и међународним активностима Института за балканске студије у Солуну.

Бурица Крстић

ΒΑΛΚΑΝΙΚΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 1—2 Θεσσαλονίκη 1981—1983 Περιοδική έκδοση του
 Ίδρυματος μελετών Χερσονήσου του Αίμου

Да је Балканолошки институт у Солуну једна од најактивнијих институција које се баве проучавањем југоисточне Европе потврђује чињеница да је 1981. покренута и трећа публикација ове установе под насловом ΒΑΛΚΑΝΙΚΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ. На тај начин је члановима Солунског института и научницима окупљеним око њега знатно увећан простор деловања и пружена нова могућност за објављивање мањих тема за које је теже било наћи места у врло угледном *Balkan Studies*.

Од једанаест радова колико садржи први број ове публикације, чак шест представљају публиковање архивске грабе до сада углавном непознате, али и оне која је временом постала недоступна или заборављена. Имајући управу то у виду, Константин К. Хадзопулос је као свој прилог припремио превод једног дела мемоара румунског „полковника“ Јоана Соломона који је имао једну од водећих улога у револуционарним догађајима из 1821. године у подунавским кнежевинама. Давно објављени, још осамдесетих година прошлог века, ови мемоари, тако значајни за проучавање грчко-румунских веза у најосетљивијем тренутку новије грчке историје, постају изнова приступачни широј научној јавности. Години 1821. посвећен је и рад Атанасија Е. Каратанасиса који представља прилог проучавању филхеленизма код Немаца, рађен на основу извештаја аустријске полиције који се чувају у Државном архиву Венеције. Ови извештаји не осветљавају само имена неких до сада непознатих или мање познатих филхелена него говоре и о томе колико је маха узео филхеленизам у Немачкој почетком двадесетих година прошлог века. Атанасије Јорданоглу објављује и преводи петнаест караманлијских натписа који се сада налазе у дворшћу манастира Богородице „Живоносни источник“ у Цариграду. Сви објављени натписи потичу из XIX века и припадају право-

славном становништву Цариграда досељеном из Караманије (Кападокија). Како сам аутор чланка наводи у уводном делу то становништво је законом још из 1277. године било обавезно да у јавне сврхе користи турски језик. Занимљивост ових надгробних натписа лирског обележја јесте у томе да су писани грчким писменима.

Проучавање грчких православних општина у дијаспори, у новије време све више заокупља пажњу грчких историчара и филолога, а објављивање докумената представља први и неопходан корак у тим настојањима. Нашавши у овом часопису захвалан простор, Деспина Лукиду-Мавриду објављује статут Грчке православне општине у Битољу из 1896. године, општине која је припадала митрополији Пелагоније и чији је митрополит Козма саставио овај статут. То је најстарији сачувани статут Грчке православне општине у Битољу. Из околине Битоља је и непознати борац Петар Сугаракис, учесник у македонском рату и писац мемоара, које овде објављује Константин Ап. Вакалопулос.

Две „Светогорске белешке“ посветио је Константин К. Папулидис руској политици према Светој Гори, односно покушају русизације грчког манастира Есфигмена у XX веку, као и уопште словенском (српском и бугарском) присуству на Светој Гори.

Марљив посленик на истраживању грчко-српских културних веза, Јанис А. Пападријанос је за први број *Βαλκανικά Συμμεϊκτα* приредио библиографију југословенских студија о источној кризи (1875—1878) за 1978—1980. годину.

Од већих студија, на првим странама часописа читамо чланак Евангелиса Н. Кирјакудиса о ктитору храма Св. Бесребрника у Касторији. Следећи L. Naderman-Misguich, Кирјакудис доводи у везу представу ктитора Теодора Лимниотиса која се налази на јужном зиду северног брода с представом

монаха Теофила, такође Лимниотиса, са западног зида јужног бродо цркве, те убедљивом аргументацијом показује да је реч о једној истој личности.

Не студије, него праве мале монографије представљају прилози Георгије Јоаниду-Бицјаду о покушајима индустријализације Турске за време Кемала Ататурка (1923—1938), и Теане Н. Цјовариду о развоју структуре албанске економије у раздобљу 1939—1978. године.

Ако је први број часописа ВАЛКАНИКА ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ био намењен грчким научницима и оним страним који могу да читају на грчком, појава кратких резимеа на светским језицима у другом броју који је изишао две године касније сведочи о лепом одјеку што су га балканске мисцеланеје имале на ширу научну публику. У другом броју можемо читати следеће прилоге: Василики Папуља „Стара Тракија као историјско јединство“ Константин Папулидис „Арсеније Грк“; Георгија Јоаниду-Бицјаду „Аспекти пољопривредног питања у Тесалији средином деветнаестог века“; Константин Сволупулос „Пресудни чиниоци иредентистичке политике Грчке: пример револуције на Криту (1866—1869)“; Јоанис А. Пападријанос „Преводи старих грчких текстова на српски од Панајотиса Папакостопулоса (1873—1881)“; Константин Ап. Вакалопулос „Европске прилике и њихов економски одјек на трговачки живот Солуна и Кавале за време источне кризе (1875—1878) и у наредним годинама“; исти, „Облици

пљачкашке делатности у Македонији након устанка 1878. године“; Теано Н. Цјовариду „Дуализам у Југославији“; Константин К. Папулидис „Русија и грчки устанак 1821—22“ (поводом скорашњег објављивања грабе из архива Министарства иностраних послова Русије); Стефан Пападопулос „Институт за проучавање балканског полуострва у Солуну и његов допринос изучавању историје Кипра.“

Задржаћемо овде неколико тренутака пажњу на рад В. Папуље „Стара Тракија као историјско јединство“ који је раније био објављен на немачком у *Balkan Studies* (том XVIII, бр. 2, Солун 1977). Оно што представља особеност и посебну вредност рада јесте то што Папуља методолошки преиспитује резултате постигнуте у тракологији за последњих неколико деценија, постављајући границе свакој од појединих дисциплина које имају за предмет Тракију и које све заједно сачињавају тракологију као део *Altertumswissenschafta*. Чињеница да је тракологија, схваћена као национална наука једног народа, већ извесно време одвојена од науке о антици не стоји у директној пропорцији са тако добијеним резултатима. Њено осамостаљивање као научне дисциплине допринело је да се и сам предмет изучавања посматра као историјска целина. Василики Папуља је показала да за то не постоје методолошки услови.

Мирослав Вукелић

REVUE DES ETUDES SUD-EST EUROPEENNES, tome XX/2,3,
XXI/2, Bucarest 1982—1983.

Разноврсни прилози у свакој од четири свеске, које се редовно публикују у току једне године, односе се на културноисторијске, књижевностисторијске, лингвистичке, економске, дипломатске и друге области научног сагледавања од

носа у животу и друштвеним кретањима народа југоисточне Европе. Не могу се, наравно, у оквиру једног приказа свести све расправе многих значајних питања. Стога ћемо се овде задовољити одабраним и сумарним прегледом нај-

шире захваћених тематских целина, углавном конгресних саопштења.

Том XX—1982, № 2. — *Mélanges offerts au Xe Congrès International de Littérature Comparée*. — *Miscelanea* посвећена X међународном конгресу упоредне књижевности, одржаном у Њујорку у августу 1982, представљена су овде са девет текстова.

У почетку веома мало оригинална и на словенском језику, румунска књижевност на народном језику појавила се тек у XVI веку. Књижевни румунски језик имао је до краја XIX века дуг период уобличавања на синтаксичком и лексичком плану. Циркулација румунске књиге у прошлости, колико је познато по записима на рукописима и штампаним делима, као и по географској дифузији текстова, показује интересовање румунског читаоца за просвећивање које му је пружала штампана књига. При том се не заборавља да су штампарије за све време почетака румунске писане културе биле Монопол цркве и државе, а књижевност тога времена сачињавали су углавном преводи који су одговарали потребама религије и цркве. Релативно касно, на почетку XVIII века, народне књиге су штампане у приватним народним штампаријама. А школска књига, историографска и књижевна дела штампана су тек крајем XVIII и почетком XIX века. Дуго је, дакле, румунска књига сваке врсте кружила у облику рукописа.

У даљем излагању, аутор даје најфреквентније текстове, наводећи затим библиографију књига о којима говори и на основу којих заснива своја истраживања и закључке (у напису: Liviu Onu, *Pré-occupations modernes concernant l'édition des textes de la littérature roumaine des XVIe—XVIIe siècle. Entre acribie philologique et évaluation de l'héritage culturel*, pp. 189—201).

Жорж Баргули из Универзитетског центра у Авињону говорио је на тему *Леонарди и Жемист Плетон* (Georges Barthouli, *Leopardi et Gémiste Pléthon*, pp. 203—213).

Аутор управо чини један краћи осврт на мало проучаван текст Бакома Леонардија, обављен 1827. под насловом *Discorso in proposito di una orazione greca di Giorgio Gemisto Pletone e volgarizzamento della medesima*. Taj „грчки говор“ је у ствари *L' Orazione di Gemisto Pletone in morte della imperatrice Elena Paleologina*, а то је изгледа последњи Леонардијев превод у прози. Овај „volgarizzamento“ на италијански језик учињен је са Плетоновог грчког источника.

Мирчеа Попа је поднео саопштење под насловом *Улога народних књига у одржавању византијске традиције у румунској култури* (Mircea Popa, *The role of popular books in maintaining the Byzantine tradition in Romanian culture*, pp. 215—224). Аутор настоји да покаже улогу књижевности и посебно „популарних књига“ у одржавању ове традиције, што би требало да значи да први споменици румунске литературе носе византијско обележје; многи од тих споменика инспирисани су византијским моделима IX и X века, из византијске хомилитике и паренетичке књижевности, као и популарних књига *Варлаам и Јоасаф*, *Melissa*, *Физиолог* и други.

Расправљајући о месту и улози „Византије после Византије“ у литератури (Ioan Istrate, *«Bisanzio dopo Bisanzio» in letteratura. Per la necessità di un riesame della questione*, pp. 225—236), аутор преноси размишљања на културу у ширем смислу, да би се потом запитао шта „Византија после Византије“ значи у румунској култури, а онда закључује: „Асимилијући византијску културу у њеној словенској форми, овај романски народ почиње да конструише грађевину писане културе... изражавајући у исто време (и свог) националног генија.“

Напис Никола Маврокордат и освит *Просвећености* (pp. 237—246) у интерпретацији Жака Бушара (Jacques Bouchard), са Универзитета у Монреалу, доноси разумевање виђење овог ученог Грка и његових дела у освит века просвећености. Разматрања се заснивају

на његовој преписци са западним писцима и анализи дела *Књига о дужностима* (*Περὶ καθήκοντων Βιβλος*.)

На маргинама неколико студија румунских аутора (M. Angelescu, M. Muthu, C. Papacostea Danielopolu) објављених у последњој деценији, Александра Анастасиу-Попа под насловом *«L'ésprit sud-est européen, l'orient et les relations entre littératures nationales»* (pp. 247—256) анализира румунске културне, историјске и књижевне везе са Истоком.

Андреас К. Пулакидас са Индијана-универзитета пише занимљив компаративан есеј *Казанцакисов „Одисеј“: симболистички еп* (pp. 257—267). Наиме, ово енормно дело на око 800 страница, аутор посматра у контексту европског симболизма и његових утицаја на грчког писца, назначујући преваходно многе аспекте симболистичке текстуре у делу, све у жељи да подржи тврдњу да је *Одисеј* Никоса Казанцакиса *симболистички еп* (*Odyssey is a symbolist epic*).

На крају су и два прилога из фолклорне књижевности: 1. Аделина Пауновици, *Насредин Хоца у понтијском свету* (pp. 269—275); 2. Владимир Цветковски, *Константин Велики и Јелена у македонској литератури* (pp. 277—283). Ова знаменита легенда се овде анализира на записима објављеним у *Сборнику за народни умотворенија* (VI, XIII), Софија 1896, и М. Цепенкова, *Народни прикази*, IV, легенди (Скопје 1972).

Том XX—1982, № 3. — Philologie comparée (Упоредна филологија). — Упоредним истраживањима у области језичких студија посвећена су три прилога. *Однос између текста и мелодичко-ритмичких формула, као елемент континуитета у румунској постмедијевалној црквеној музици*, у ствари је саопштење Хрисанте Петреску на XVI конгресу византолошких студија (Беч 1981). Све анализе су пропраћене са пет нотних прилога и једним табеларним прегледом.

У прилогу Ливиу Франга (*Liviu Franga, Suffixes daco-roumains de substrat en respective comparée indo-européenne*, pp. 297—318), за

филологе су занимљива нека методолошка питања пре него што аутор анализира претежно денатлни суфиксални елемент у дако-румунском језику у индоевропској упоредној перспективи.

На лексикални модел у словенским језицима односе се запажања Елене Скарлатону (*Elena Scarlatoiu, Remarks on a «lexical model» in the slavic languages*, pp. 319—325).

Том XXI—1983, № 2. — *Connaissances et réalités culturelles au 18 siècle. Mélanges offerts au VIe Congrès International des Lumières* (Bruxelles, 1983). Познати румунски историчар просветитељских идеја у култури и књижевности европских народа А. Дуђу (*A. Duțu*), овог пута се задржава на теми *Интелектуални контакти и слика Европе* (pp. 81—87), с посебним освртом на културни дијалог међу народима Европе у XVIII веку. Сеһил Акгин (*Seçil Akgün*) из Анкаре скреће нашу пажњу на *Европски утицај на развој друштвеног и културног живота Отоманске империје у XVIII веку* (pp. 89—94). Овај процес западњачења (*westernization*) проширио се на све државне институције, на војне и цивилне (друштвено-политичке, образовне, културне, економске). Анка Брату (*Anca Bratu*) нас упознаје са специфичном темом *Одјека културних покрета XVIII века у руралном сликарству Марамуреша* (pp. 95—106). Аутор је своја разматрања усмерила на сликарство дрвених цркава у Марамурешу, у перспективи културних збивања и религијских контроверзи које су изобразиле историју века просвећености (излагање је пропраћено са шест илустрација: детаљи из цркава *Birsana* и *Budești-Susani*).

Жак Бухард са Универзитета у Монтреалу и овог пута усредсређује своју радозналост на Н. Маврокордата, под насловом *Мудрост и маштање у делу Николе Маврокордата* (pp. 107—116). *Нови подаци о ширењу „Базилика“ у Влашкој* (pp. 117—125), које нам саопштава Емануела Попеску-Михуц (*E. Popescu-Mihut*), односе се на

једно значајно поглавље историје старог румунског права, с посебним освртом на убрзану латинизацију правне културе и њене модернизације у XVII веку, у непосредној вези са текстом овог значајног византијског кодекса. Хориа Меделеану узима за предмет расправе *Живот једног сликара XVIII века: Стефана Тенецког* (pp. 127—145). О овом банатском сликару и његовим иконама у Србији писали су и наши аутори, историчари уметности (Олга Димитријевић-Микић, Миодраг Јовановић, Динко Давидов и други). Напис „Историја револуција у Мађарској“ (1739) пред француским мишљењем (pp. 147—155), у интерпретацији Жана Сгарда (Jean Sgard) са Универзитета у Греноблу, односи се на овај значајан извор историје југоисточне Европе, објављен 1739. године.

Три прилога су посвећена историји и судбини књиге, односу културе и библиотека: 1. Liliana Popa, *Beiträge zur Hermannstädter rumänischen Buchgeschichte des 18. Jahrhunderts* (pp. 157—167); 2. Giorgio Plumidis, *Cultura e biblioteche in Epiro* (169—175); 3. Iacob Mârza, *Une liste de livres interdits en Transylvanie* (pp. 177—181).

Историјске теме привукле су пажњу троје аутора: 1. Louis Tre-

nard, *Un précepteur bressan dans les Principautés Roumaines: Jean-Louis Carra* (pp. 183—194); 2. Olga Cicanci, *Daniel Philippi: vérité et fiction dans la rédaction de l'histoire* (pp. 195—201); 3. Cornelia Papacostea-Danielopolu, *La critique de l'origine noble et les tendances égalitaires qui annoncent la révolution de 1848* (pp. 203—214).

Културноисторијске, књижевне и лингвистичке узајамности ширег захвата прате и други прилози, на страницама које овде нисмо уврстили у потпунија разматрања. У целини сагледани, сви написи траже континуитет од античког хеленског и римског наслеђа, преко његовог византијског и средњовековног словенског модела до грчке и влашке дијаспоре и равања модерних националних култура и језика савремених народа Балкана.

Улазећи тако у трећу декаду излагања, овај у балканолошким студијама незаобилазни часопис Института за проучавање југоисточне Европе у Букурешту, широко прати научна достигнућа у области друштвеног живота и културноисторијских прожимања у духовном наслеђу народа балканског поднебља.

Миодраг Стојановић

ACTES DU TROISIÈME SYMPOSIUM INTERNATIONAL DE THRACOLOGIE (Palma de Mallorca, 16—19 novembre 1981), Milano 1982, 363 стр.

Све веће интересовање за тракологију као науку, које је узело маха нарочито после другог светског рата, и то у првом реду у Румунији, Бугарској и Југославији, довело је до одражавања трију конгреса посвећених новим истраживањима и резултатима из области ове дисциплине. У том смислу су одржана три: 1972. у Софији, 1976. у Букурешту и 1980. у Бечу, док се следећи очекује током 1984. године у Амстердаму.

Налазећи, међутим, да је потребно што више приближити и међусобно упознати посленике са разних подручја која захватају ову област, Европска фондација Драган из Милана нашла је сходно да у интервалима између поменутих конгреса организује симпозијуме који би расправљали о разноврсним видовима интересовања за теме које се тичу праисторије Балкана и европског југоистока. Тако је дошло до Првог међународног симпозијума у Риму 1977.

године, скупа који је готово искључиво био посвећен лингвистичким питањима трачког језика. Две године касније, опет у Риму, одржан је Други симпозијум са нешто шиrom и разнороднијом тематиком, при чему је посебно место дато померању Трачана у праисторији према западној Европи.

Трећи симпозијум, који је предмет нашег приказа, имао је за полазну тачку такође миграције Трачана, народа који је, по Херодоту, био најбројнији после Индијаца. Али се интересовање није зауставило само на миграцијама, иако су оне у највећем броју реферата заузиле централно место. Импазантан је био и број учесника: њих 32, представници Бугарске, Румуније, Југославије, Грчке, Италије, Шпаније, Португалије и Енглеске, дали су нове разнородне прилоге тракологији, настојећи да реконструишу праисторијску слику о Балкану, Средоземљу и суседним областима на основу преосталих зрнаца разбијеног некадашњег мозаика. Будући да су учесници били разнородне формације, историчари, фолклористи, музичари, историчари уметности, нумизматичари, лингвисти и други, то се може рећи да је питању европске праисторије посвећено много пажње и пружено нових појединости, или понекад и хипотеза које могу послужити као упутства за даљи рад.

У немогућности да се у кратком приказу задржимо на свим

рефератима, то ћемо указати само на један као на карактеристичан. Нема сумње да је читавом скупу дала боју уводна реч проф. Ј. К. Драгана, који се и овом приликом заложиио да укаже на то како европски народи нису дошљаци на својим данашњим просторима него да се ту налазе од најстаријих времена. Истина, било је померања и према Истоку (ка Анадолији, коју треба укључити у европске просторе) и према Западу, при чему су племена из некадашње Мале Азије доспела на Иберско полуострво. А самим тим се устало против традиционалних историјских поставки, што је у већем броју реферата отвореније или дискретније стављено на знање.

Од Југословена су на овом скупу учествовали проф. др Бранко Гавела са рефератом *«Un essai critique sur les migrations des Celtes dans les Pays Balkaniques»* и потписани с рефератом *«Les anciennes langues balkaniques et leurs répercussions modernes»*.

Нема сумње да сви поднесени реферати, мада неједнаке вредности, представљају изванредан својеврстан прилог разним видовима живота на балканским и медитеранским просторима у одређеном периоду. Према томе, свако ко се буде интересовао за Трачане, Илире и њихове суседе наћи ће у овом зборнику извесна обавештења или барем засноване хипотезе.

Момчило Д. Савић

ГОДИШЊАК, књ. XXI, XXII, Центар за балканолошка испитивања Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине, књ. 19—20, Сарајево 1983—1984.

По свом садржају, XXI књига *Годишњака* разликује се донекле од уобичајеног профила овог часописа. *Годишњак*, наиме, доноси материјале са Трећег пољско-југословенског округлог стола посвећеног прелазу из неолита у

бронзано доба који је у организацији Центра за балканолошка испитивања Академије наука и умјетности одржан у септембру 1981. у Сарајеву.

Прелаз из неолита у бронзано доба, заправо представља дуго и

динамично раздобље европске праисторије у коме су се неолитске заједнице дезинтегрисале и трансформисале у енеолитске друштвене групације, а ове опет у бронзанодопске, носећи са собом све остале економске и културно-историјске промене својствене оваквој динамици. То је период у коме се аграрна економика неолита преображавала, у коме је металургија постала важна привредна грана и у коме су формирана нова друштва с другачијим мерилима вредности од неолитских, друштва која ће доцније прерасти у „херојска друштва“ бронзаног и гвозденог доба и са којима ће Европа ући у историјски период. Коначно, то је време важних етничких промена, сеоба, индоевропеизације, дакле време чије последице подједнако далекосежне и значајне и са културно-историјског и са етничког становишта. Савим је јасно, дакле, да се у Сарајеву расправљало о једном од кључних питања савремене археологије и балканологије пошто се добар део реферата односио управо на прелазно раздобље неолита у бронзано доба на Балкану. У том смислу је разумљив и више него оправдан напор сарајевског Центра да донекле измени своју устаљену уређивачку политику *Годишњака* и објави материјале са овог саветовања.

Реферат Боривоја Човића односи се на нека питања настајања култура бронзаног доба, а Борислав Јовановић разматра, већ поменути, значај експлоатације метала и металургије за трансформацију енеолитске економије и друштва на централном Балкану. Синтетски рад Милутина Гарашанина осветљава прелаз неолита у бронзано доба на централном Балкану и на језгровит начин пружа јасну слику овог дугог раздобља у коме је долазило до мешања и прожимања многих култура. Никола Тасић показује значај Чернавода III културе за пропадање неких раноенеолитских култура и за генезу других енеолитских култура и култура раног бронзаног доба. Значај Чернавода III културе,

према Тасићу, постао је јасан тек откако је она исправно опредељена у средњи енеолит. Реферат Алојза Бенца о дезинтеграцији неолитских култура и формирању нових културних група на северозападном Балкану даје такође веома прецизну синтезу овог бурног прелазног периода. Małgorzata Kaszanowska и Janusz K. Kołowski показују на примеру литичке индустрије како су се формирале и дезинтегрисале енеолитске заједнице средњег Подунавља, те је овај рад занимљив као успео покушај да се на основу једне специјалистичке анализе пружи шири увид у динамику енеолитских култура. Anna Dzieduszycka Machnikowa приказује финалну фазу комплекса Ленђел-Полгар, а Barbara Burchard и Marta Godłowska баве се проблемима баденске културе. Занимљиве реферате поднели су и Jan Machnik, Krzysztof Tutnia, Petre Roman и Julia Roussot-Larroque, док је István Ecsedy пружио приказ степских утицаја и културних промена бакарног доба, а Juraj Pavúk размотрио неке проблеме у вези са преласком неолита у енеолит на подручју Карпата. По свом методу издваја се реферат који је дао Евгений Николаевич Черных и који се бави теоријским питањима културних модела.

Годишњак доноси и закључке, али на жалост не и дискусију са овог драгоценог саветовања на коме су учествовали научници из Пољске, Југославије, Мађарске, Чехословачке, Румуније, СССР-а и Француске.

У другом делу овог броја *Годишњака* објављен је рад Душана Никића о предримским и римским саобраћајницама на подручју Ливна, Гламоча и Дувна. Аутор између осталог реконструира праисторијске путеве Делмата, који су као и други илирски путеви чинили основу за касније римске комуникације. Полазећи од подака Диона Касија да су Илтри имали кола, аутор закључује да су сходно томе морали имати и путеве. Полазећи од те примесе и од чињенице да су Делмати, као

и друга племена у унутрашњости Балканског полуострва, међусобно комуницирали и да су трговали с Грцима, Никић топографском анализом реконструираше делматске путеве Ливањског, Гламачког и Дувањског поља. Битан је чинилац у реконструкцији путне мреже био је распоред градина, а занимљиво је што аутор наводи и карактеристике ових путева као што су мали нагиб, прилагођавање терену, одређена ширина, итд.

Од осталих прилога, *Годишња*к доноси текст Раде Ухлика „Бројеви у ромском језику“ који се тематски надовезује на радове овог аутора већ раније објављиване у *Годишња*ку.

Нова, XX књига *Годишња*ка, за разлику од претходне доноси три изурбетно обимна прилога из археологије и један мањи из области лингвистике.

Ту је на првом месту богато илустровано и документован рад Живка Микића „Прилог антропологији становништва Југославије од касног римског доба до касног средњег века“. Овај текст је на изванредан начин наставак Микићеве студије „Стање и проблеме физичке антропологије у Југославији — праисторијски периоди“, коју је такође објавио сарајевски Центар 1981. године. Аутор је на основу 42 антрополошке серије, од којих је анализирао 17 (са око 2.000 скелета), са антрополошког становишта приказа историју и антропогенезу становништва на тлу Југославије у антици и средњем веку. Микић се нашао пред сложеним задатком да на често непотпуном антрополошком материјалу прати све бурне историјске и етничке промене које су се одиграле на Балкану, од романизације староседелачког становништва, преко најезде Хуна и Гота, па све до насељавања Словена и њиховог мешања с локалним становништвом. Анализом антрополошких серија из тих периода успео је да издвоји поједине микроеволутивне и биоантрополошке процесе који су карактеристични за Балканско полуострво, на првом месту про-

цес брахикранизације и динаризације становништва.

Познато је да је процес брахикранизације карактеристичан и за праисторијске популације Балкана, поготово у бронзано и гвоздено доба. У том светлу је занимљиво питање брахикранизације средњовековног славенизованог становништва. Микић је показао да средњовековно становништво на тлу Југославије испољава изразите динарско брахикране карактеристике, за разлику од осталог словенског становништва које је робустно лептодолихоморфно. Остаје отворено питање да ли је томе узрок слаба славенизација становништва, или су, што се и Микићу чини вероватније, „долихо- и мезокрани Словени захваћени јако форсираним факторима брахикранизације (још увек недовољно познатим који су код староседелачког становништва били присутни још од касног праисторијског периода“. Тим пре, како наводи Микић, што је динарски тип доминантан код рецентног становништва Југославије.

Рад Боривоја Човића „Праисторијско рударство и металургија у Босни и Херцеговини“, заправо је допуњен реферат поднет 1973. у Зеници. С обзиром на важност овог рада и на чињеницу да је он често цитиран и коришћен у научним круговима док је још био у рукопису, више је него мудра одлука редакције да *Годишња*к донесе овај прилог. Човић у првом делу наводи историјске претпоставке о металургији у праисторији северозападног Балкана од позног неолита до гвозденог доба, а у другом делу даје исцрпну документацију о рударској и металуршкој делатности на тлу Босне и Херцеговине, и то хронолошки по археолошким периодима. Тако аутор даје документацију за неолитски период, па чак и спектралну анализу бабра који су користили ови рани металурзи. Документација за период енеолита је још богатија и исцрпнија пошто је Човић базира на анализи бакарних секира.

Аутор сматра да је лезасти тип секире био заправо конвенционални облик одливка у којем је бакар као сировина испоручиван на тржиште, и да оне према томе указују на топнице бакра и рудоносне области за које би те топнице биле везане на територији Босне и Херцеговине. Човић даље документује металургију раног, средњег и касног бронзаног доба, а затим и гвозденог доба када се прелази на металургију гвожђа чијим је сировинама богата територија Босне и Херцеговине. Из изложеног материјала се сасвим недвосмислено доказује аутохтона сидерургија на тлу Босне и Херцеговине, а налази гвоздене шљакке сведоче и о великој распрострањености и очигледној важности ове привредне гране у праисторији западног Балкана. Аутор на крају исправно закључује да стање истражености развоја рударства и металургије не одговара њиховом значају пошто су те делатности током енеолита, бронзаног и гвозденог доба биле „једна од главних покретачких снага еко-

номског и друштвеног прогреса на овом тлу“.

Годишњак доноси и обиман текст Иве Бејановског „Римска цеста Siscia-Sirmium (Tab. Peut.) и њена топографија“, који представља четврти део ванредно драгоцене и свестрано документоване серије „Прилози за топографију римских и предримских комуникација и насеља у римској провинцији Далмацији“. Као основни извор, аутор користи Tabula Peutingeriana и служећи се комплексним топографским, археолошким, епиграфским и историјским методом реконструираше пут Siscia-Sirmium који је, како наводи, био „кичма врло разгранатог прометног система Далмације и Паноније, каква се развио још у време раног царства“.

Требао би такође скренути пажњу на рад Едине Алирејсовић „Неколико термина за кухињско посуђе и прибор за јело романског поријекла“. На крају, ту је и уобичајена хроника коју је приредила Едина Алирејсовић.

Александар Палавестра

ЗБОРНИК ЗА ЛИКОВНЕ УМЕТНОСТИ МАТИЦЕ СРПСКЕ, 17—19, Нови Сад 1981—1983.

У XII броју *Balkanica* започели смо приказивање часописа ЗЛУМС са жељом да редовно посвећујемо пажњу овој вредној публикацији која ће 1985. обележити двадесет година непрекидног излажења. Тим пре, морамо то поновити, што је историја уметности у нас видно прикраћена за гласила која би предочавала резултате ове научне гране и, у исти мах, представљала адекватан полемички простор. Овом приликом ћемо покушати да дамо преглед последња три броја Зборника. Имајући пред собом читавих шеснаест објављених томова, морали смо се прошли пут ограничити на избор текстова који се баве балканоло-

шком проблематиком у ужем смислу, тј. средњовековном уметношћу византијског културног круга. Можда бисмо, поштујући хронолошке разлоге, и сада могли њу узети као полазну тачку.

Рад Милтоса Гаридиса *Les punitions collectives et individuelles des damnés dans le Jugement dernier (du XIIe au XIVe siècle)*, Зборник 18, 1982, уводи у оквире једне иконографске студије занимљив покушај социолошке анализе дате појаве. Реч је о променама у иконографском представљању грешника, које током XIII века воде ка конкретизовању и индивидуализацији моралних преступа насупрот дотадашњем апстрактном

и уопштеном схватању греха и казне. Аутор доводи ту појаву у везу са кризом византијског друштва која у сеоским срединама (Грчке, Бугарске, Србије) раба особено реакцију, што се испољава и кроз измењене иконографске формуле.

Иван Борбевић се бави специфичним значењем приказивања светих столпника у српском средњовековном живопису у тексту *Свети столпници у зидном сликарству средњег века* (Зборник 18, 1982), сматрајући да, осим опште-хришћанског, ови светитељи имају посебну важност у схватањима српске средине. Они су у читавом православном свету приказивани на исти начин и на истом месту. Међутим, идеја о „непоколебљивом стубу“ као симболу најзначајније етичке категорије хришћанства најпре је приписивана св. столпницима. Сам Немања, узимајући име Симеон, бира за узор управо ове представнике најчистијег служења Богу, док св. Сава пише службу св. Симеона Немање по угледу на службу св. Симеона Столпника.

Значајан допринос иконографским студијама даје, као и увек, Јанко Радовановић, разматрајући овом приликом тему *Српски архиепископи у композицији Служење свете литургије у манастиру Сопотани* (Зборник 19, 1983). Показујући завидно познавање литургијских текстова и средњовековне биографске књижевности, те савремене научне литературе, Радовановић разматра појаву српских архијереја у нашем средњовековном живопису. Посебну пажњу аутора привлачи чињеница да су у олтару Сопотана, поред највиших црквених отаца, неуобичајено представљени св. Сава, Арсеније I и Сава II. Јединствен пример појаве живих архијереја у олтару, аутор зналачки објашњава литургијским разлозима и исцрпно доказује изводима из одговарајућих црквених текстова.

Бранко Тодић тумачи симболичку суштину необичне декорације пећких Св. Апостола, најчешће посматрану у светлости тзв.

„сионске редакције“. Текст *Најстарије зидно сликарство у Светим Апостолима у Пећи* (Зборник 18, 1982) утврђује, дакле, да се ком позиције — чији је ктитор Арсеније I — групишу око двеју тема: заснивања Христове цркве на земљи и њеног учвршћивања делом апостола и њихових настављача, међу којима су и српски архиепископи, те око теме другог Христовог доласка. Аутор сматра да се непосредно везивање за Сионску цркву, *mater ecclesiam*, мора узимати с резервом. Наиме, Арсеније је несумњиво ишао трагом декорације у Жичи, а св. Сава се, пак, подижући прву српску катедралу, угледао на програме великих православних катедрала, пре свега цариградских Св. Апостола. Тако је он идеју Сионске цркве следно на превасходно апстрактан начин.

Занимљив је прилог Војислава Кораћа који у тексту *Милешевска спољна припрага и њен одјек у архитектури Трнова* (Зборник 19, 1983) врши могућу реконструкцију овог егзоартекса и доводи га у досад неустављену везу са здањем са западне стране трновске цркве, осврћући се критички на тумачења бугарских историчара архитектуре и наших научника. Сличности — пре свега две куле на западној страни повезане галеријом (што је у византијским оквирима тога доба специфичност рашке школе) — наводе аутора на закључак да је у Трнову преузето решење милешевског егзоартекса. Објашњење за то, аутор налази у личности св. Саве чије су мошти из Трнова пренете у Милешеву, а који је, како се претпоставља, одиграо значајну улогу у борби бугарске цркве за самосталност.

Новину доноси и рад Смиљке Габелић *Лесновска испосница Св. Илије* (Зборник 17, 1981), у коме се предочавају резултати испитивања овог досад неистраженог сакралног објекта. На основу иконографске анализе, она утврђује крај XIV и почетак XV века као доњу временску границу настанка живописа, док стилске аналогije

упућују на период између друге половине XV и краја XVI века — с напоменом да је друга половина XVI века доба веће активности самог лесновског манастира. Слаба очуваност фресака засад онемогућава сужавање овако широко одређеног хронолошког распона.

Даљи корак у проучавању средњовековне баштине представља и прилог Данице Филиповић *Саркофаг архиепископа Никодима у цркви Св. Димитрија у Патријаршији* (Зборник 19, 1983). Кроз историјат саркофага уопште, аутор стиже до у нас сачуваних примерака чије је извориште свакако Византија. У самој Србији, као узор је служио студенички саркофаг у коме је сахрањен Стефан Немања. Осим чланова краљевске куће, у такве су саркофаге — високе, са поклошцем закошених страна — сахрањивани и највиши црквени великодостојници. Аутор описује плитку камену декорацију и објашњава порекло појединачних мотива: извор је византијска архитектонска, односно сепулкрална пластика, те разматра питање атрибуције овог саркофага, који је у литератури иначе познат као Јефремов саркофаг.

Живопису Милутинових времена посвећен је рад Ивана Борбевића *Сликарство XIV века у цркви Св. Спас у Кучевишту* (Зборник 17, 1981). О њој је писано још на прелому векова, а потом су јој пажњу поклањали О. Демус, П. Миљковић-Пепек, С. Радојчић, В. Ј. Бурџић (који је извршио прво поуздано датовање). Ослонац у том погледу представљају, између осталог, сачувани ктиторски натписи и портрети, као и документи попут хрисовуље цара Душана. Аутор настоји да идентификује ктиторе, а затим врши стилску и иконографску анализу сликарства у припрати и наосу споменика, који спада међу најстарије властеоске задужбине код нас. Борбевић закључује да је реч о готово потпуно очуваном програму, утврђује иконографске специфичности, њихово порекло и паралеле. Ликовна анализа открива три сликарске руке кроз чије дело про-

вејава дух Милутинових мајстора. На основу целокупног истраживања, аутор сматра да је Св. Спас засад једини споменик који повезује уметничка кретања прве и друге четвртине XIV века.

Нов допринос даје Здравко Кајмаковић текстом *Новооткривене фреске XVI века у цркви манастира Гомионице* (Зборник 19, 1983). Захваљујући томе што је скинут слој живописа из XIX века, у куполи су откривене фреске које аутор на основу стилске анализе датује у прву половину XVI века и додељује им улогу посредника између сликарства XV века и мајстора пећке групе из друге половине XVI века. У прилогу оваквом датирању говоре подаци из турских архива, по којима је манастир сазидан пре 1527. године коначног пада ове области под турску власт. Значај открића ових фресака, сматра Кајмаковић, почива у чињеници што би се њима могао објаснити уметнички процват у сликарству пећких зографа.

Необичне путеве утицаја осветљава Сретен Петковић у тексту *Илустрације живота деспота Стефана Лазаревића у руском рукопису XVI века* (Зборник 18, 1982). Будући канонизован тек у XX веку, Стефан Лазаревић је у нашем живопису представљан веома ретко. Но његова биографија из пера Константина Филозофа добила је своју руску редакцију још у другој половини XV века, послуживши, у руском *Хронографу* (1488—1494), као основа за опис историјских догађаја у Турској после битке код Ангоре. У делу енциклопедијског карактера, насталом по налогу Ивана Грозног (1556—1585), заступљена је и српска историја. Међу илустрацијама које прате текст налази се и 35 минијатура посвећених деспоту Стефану. Рађене су без већих уметничких амбиција, у духу руске концепције украшавања књиге; дословно се држећи текста, оне при том понављају и неке материјалне грешке.

Мада управо византијска уметност средњег века твори једин-

ствен систем на читавом подручју Балкана, и каснији период, у којем истрајава дух византијских образаца, може се посматрати са балканолошког становишта. Тако Динко Давидов у раду *Иконе зографа Темишварске и Арадске епархије* (Зборник 17, 1981) открива не само уметнички живот овога подручја у XVIII веку, већ пратећи процес миграција осветљава етничку, социјалну и културну сложеност једног дела Баната. Аутор прати активност познатих зографа (нпр. Недељко и Шербан Поповић, Георгије Ранита), али и оних анонимних. Често пореклом са југа, они проносе позновизантијски манир балканским просторима све до ових северних делова Карловачке митрополије. Драгоцен прилог тексту представља илустриран каталог 75 икона (које се чувају у неким темишварским институцијама), с њиховим описом, датовањима и атрибуцијама.

Сложеност утицаја осветљава и прилог Дубравке Паскутини-Mossoг *Проблеми пољске барокне уметности и њен утицај на Украјину* (Зборник 19, 1983). Мада се у наслову не помиње српска уметност, несумњиво је да овај рад мора имати значаја и за наше подручје кад се подсетимо његових веза са Украјином (о чему су посебно писали Д. Давидов и Д. Медаковић). Током XVII века, православна Украјина се у великој мери приклања Унији, што олакшава продор барокних утицаја у позновизантијску уметност. Митрополит Петар Могила оснива 1636. године Кијевску академију по

угледу на пољске језуитске академије. Западни утицаји се шире не само у Русију него и по свим православним крајевима под Пољском, Аустријом и Турском. По мишљењу аутора, у том погледу је већи значај имала тзв. сарматска струја пољског барока. С друге стране, у борби против унијата и католичанства, Срби се обраћају центрима православне Русије која управо преко Украјине, између осталог, прима импулсе западне уметности.

Рајко Ј. Веселиновић у тексту *Уметност Срба северне Далмације у XVIII столећу* (Зборник 18, 1982) полази од докумената сачуваних у манастирским архивама (Крка, Драговић, Крупа), Архиву Задра и САНУ. Он утврђује постојање три српска атељеа и разматра судар разноврсних стилских опредељења на овом подручју: у касновизантијску уметност продиру барокни утицаји како из Беча и Венеције тако и из Русије. Дејан Медаковић, пак, у раду *Ризнице фрушкогорских манастира* (Зборник 19, 1983) сматра да суштину смисла једне манастирске ризнице представља одређен светитељски култ. То што поједини предмети или читаве ризнице због пљачки или разарања мењају своје место, никад не прекида везу с првобитним културним местом. Потврда за то је и пример многих фрушкогорских манастира који, чувајући ова блага, недвосмислено сведоче о постојању духовног континуитета српског народа.

Марина Адамовић

Астрида Бугарски, НАРОДНО ГРАДИТЕЛСТВО ЗМИЈАЊА,
Гласних Земалског музеја Босне и Херцеговине, серија „Етнологија“,
XXXIV, Сарајево 1980, стр. 121—162.

Како је истакнуто у уводном делу овог опширног рада о сеоском градитељству у босанском Змијању до сада није писано у стручној литератури. Међутим,

област Змијање је и у том погледу веома занимљиво: то је брдско-планинско подручје с периферног дела динарског планинског масива на којем постоје многе специ-

фичне околности природног и друштвеног обележја, па зато има и локалних особености у сеоском градитељству чак и на малим раздаљинама.

Истраживачки рад на терену, Астрида Бугарски је обавила у више наврата током 1975—76; посетила је сва насеља Змијања која леже углавном између река Врбаса и Сане, те планине Козаре, Димитора и Лисине. Такво Змијање је територијално шире од оног што га је књижевник Петар Кочић својевремено назвао „Змијање данас“. Становници суседних крајева сматрају да су Змијанци заостали у погледу стамбених и животних услова.

Змијање је иначе од давнина насељено становништвом, а већина данашњих породица је пореклом из Херцеговине и крајева око тромеће Босне, Лике и Далмације. Међутим, Змијање је од

пре петнаестог година (око 1970) захваћено снажним процесом исељавања становништва, а највећи број се исељава у Бачку, Банат, Срем, Славонију и Босанску посавину.

У даљем излагању, А. Бугарски је детаљно приказала најпре развој и карактеристике стамбених зграда, а затим развој и карактеристике господарских зграда. У првом исцрпном делу је реч о старијим, о новијим, о савременим и о помоћним стамбеним зградама.

Посебно је занимљив ауторов научни резултат: стамбене зграде Змијања с краја XIX века и из првих деценија XX века биле су претежно приземне брвнаре које чине прелаз између типично босанске планинске брвнаре и равничарске брвнаре. Уз текст овог веома успелог рада приложени су бројни цртежи и фотографије.

Јован Ф. Трифуноски

Mirko Barjaktarović, O CRNOGORSKIM PLEMNIMA, S POSEBNIM OSVRTOM NA FORMIRANJE DVA BRĐANSKA PLEMENA,
Zbornik za narodni život i običaje, knj. 49, Zagreb 1983, стр. 45—65.

Проучавање племена на Балканском полуострву било је за нашу науку увек веома занимљиво, али и особито комплексно питање. Овај рад проф. Барјактаровића даје нова начуна запажања и неколико посебно интересантних закључака за познавање црногорских племена.

У Барјактаровићевом раду је реч о следећем: шта је и каква је била организација племена; откуд и откад код нас такве заједнице; како су стварно настајала два брђанска (црногорска) племена — *Ровци* и *Шекулар*. Пleme Ровци захвата мали простор слива речице Мртвице, десне притоке Мораче, а племе Шекулар је у пределу Горњег Полимља, тачније у горњем сливу Шекуларске реке, десне притоке Лима.

Важан ауторов закључак је углавном овај: кад су Турци за-

господарили балканским земљама, Црна Гора и северна Албанија су се нашле на периферији Турског Царства као подручја у лабавој вези са централном влашћу. Стога се племе као локална организација јавља у замену и надокнаду за ранију „своју“ државу. Тако се становништво у појединим динарским крајевима, колико год је могло, бранило својом локалном племенском организацијом.

Мени је познато да су сличне географске и историјске прилике као у Црној Гори и северној Албанији владале под Турском управом и на простору слива Црног Дрима у западној Македонији. Таква су мијачко подручје у сливу Радике, брсјачко у сливу Сатеске, а можда и голобрдско подручје у сливу реке Виде Звезде.

Јован Ф. Трифуноски

Мирко Барјактаровић, О ПЛАНИНИ ЦМИЉЕВИЦИ, часопис „Токови“, св. 17—18, Иванград 1982, стр. 63—73.

Планина Цмиљевица, висока 1.963 метра, издиже се између Метохије и горњег Полимља, на линији Пећ—Иванград. Мирко Барјактаровић је на овој планини проучавао њен укупан привредни значај, живот на планини, обичајноправне норме, држање стоке и неке последице сточарења. Од ове планине се за шест-седам сати хода стиже до Пећи, за четири-пет сати до Иванграда, и за три-четири сата до Рожаја.

У време кад је околно становањство било упућеније на сточарство као главно занимање, Цмиљевица је имала већи економски значај. Међутим, после другог

светског рата и одласком знатног броја житеља на рад у индустрију, сточарство на Цмиљевици се напуштало као традиционално занимање. То показују и следећи подаци: док су поједина сеоска домаћинства у међуратном раздобљу имала по стотину, па и две стотине оваца, данас поједина села немају више од стотину или две стотине оваца.

Рад је у целини веома занимљив за познавање живота на балканским планинама. Читаоци ће у њему наћи нова сазнања у вези са сточарством и традиционалним животом.

Јован Ф. Трифуноски

Шефик Башлагић, СТЕЊЦИ У ОКОЛИНИ ТРОГИРА, Гласник Етнографског музеја, кн. 45, Београд 1981, стр. 155—191.

Познати стручњак Ш. Башлагић дао је у овом раду резултате проучавања стењака у околини Трогира. На данашњој територији Општине Трогир постоји шест локалитета стењака, а налазе се код села Близне, Митле, Густирне, Винишића, Прапатнице и Горњег Сегета. Међутим, постоје још два локалитета везана уз села Лабин Далматински и Промет која се према садашњој административној подели налазе у саставу Општине Сплит. Аутор је проучио и те локалитете пошто наведена села више гравитирају Трогиру. Тако је проучио осам некоропола са укупно 302 стењака.

Главна пажња је најпре посвећена истраживањима у вези са облицима стењака, а затим су проучавана украси и време постанка трогирских стењака. Утврђена су три основна облика: једни су у виду плоча, други у виду сандука, а трећи су тзв. слемењаци, али су ови последњи незнатно заступ-

љени — само 1,3 посто од укупног броја.

Од 302 стењака колико их данас има на проученом подручју, 94 примерка поседују украсе, односно разне рељефне мотиве. Тако велики проценат (31 посто) примерака са украсима нема ниједно општинско подручје ни у Херцеговини. Према томе, трогирски крај спада међу пределе са највише украшених стењака уопште; бројношћу се истичу украси у виду полумесеца, звезде и крста.

У науци се стећици сматрају за појаву везану за средњовековну Босну и Хум, односно Херцеговину; то је важно и за објашњавање трогирских стењака. Као што је познато, Босна је за време бана Стјепана II Котроманића допирала на југу до јадранске обале, а на западу до реке Цетине. За време краља Твртка I проширила се до близу Задра, укључујући градове Сплит, Трогир и Шибеник, те острва Брач, Хвар и Корчулу.

Аутор је на крају извео следећи закључак о трогирским стећцима: они имају доста дуг живот — почињу у првој половини XIV, трају током читавог XV века, а затим им се живот продужава у XVI, па се чак користе и у XVII

веку. Све у свему, Башлагићев рад о стећцима из околине Трогира представља озбиљну студију, богату ратнородним материјалом и писану добрим стручним језиком.

Јован Ф. Трифуноски

**ИЗВЕШТАЈ О V МЕУНАРОДНОМ КОНГРЕСУ
ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ ОДРЖАНОМ У
БЕОГРАДУ ОД 11. ДО 17. СЕПТЕМБРА 1984.**

Приликом одржавања IV међународног конгреса за проучавање југоисточне Европе, у августу 1979. године у Анкари, Биро Међународне асоцијације за проучавање југоисточне Европе (AIESEE), у коме су као југословенски представници учествовали академици Алојз Бенац и Милутин Гарашанин, донео је одлуку да се V међународни конгрес за проучавање југоисточне Европе одржи у Београду 1984. године. О овоме је претходно било обавештено Савезно извршно веће, које је на то дало своју сагласност на својој седници 26. јула исте године. На састанцима Бироа AIESEE-а у Волосу (1982) и у Москви (1983) донесен је низ одлука које су се тичале организације и садржаја рада самога Конгреса. Одлучено је да основна тема Конгреса буде „БАЛКАН И СРЕДЊА ЕВРОПА“, а поред тога су утврђени следећи наслови секција: 1. Историја, 2. Лингвистика, 3. Литература, 4. Фолклор и етнографија, 5. Уметност и 6. Право.

Најзад је одлучено да први дан Конгреса буде посвећен пленарним седницама, ујутро за све учеснике, а после подне по главним групама наука.

На седници Југословенског националног комитета за балканологију 15. јуна 1981. године образован је Организациони одбор, који је на себе преузео задатак да припреми Конгрес. Тај Одбор су сачињавали: председник акад. Радован Самарџић, генерални секретар др Никола Тасић, научни саветник Балканолошког института САНУ, представници заједница за науку: СР Србије — др Борислав Јовановић, директор Археолошког института у Београду; СР Хрватске — др Цветка Кнапић-Крхен, научни сарадник, тајник Скупштине СИЗ-а VII у Загребу, СР Словеније — др Игнац Воје, редовни проф. Филозофске факултете у Љубљани, СР Босне и Херцеговине — др Живко Микић, научни сарадник Академије наука и умјетности БиХ у Сарајеву, СР Македоније — др Манол Пандевски, доп. члан Македонске академије на науките и уметностите у Скопљу, СР Црне Горе — проф. др Јован Бојовић, научни сарадник Историјског института у Титограду, САН Војводине — мр Мате Пижурица, сарадник Института за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, САН Ко-

сова — академик Идриз Ајети из Приштине.

У име Југословенског националног комитета за балканологију на организовању Конгреса су поред тога учествовали академик Милутин Гарашанин, као председник Националног комитета и потпредседник АIESEE-а и др Драгослав Антонијевић, научни саветник Балканолошког института САНУ, као секретар Националног комитета. Велики удео у организовању Конгреса и у његовом одржавању имао је и Балканолошки институт САНУ. Конгрес је одржан у Сава Центру, а питање смештаја и превоза учесника преузела је туристичка агенција „Копас“.

Пети међународни конгрес за проучавање југоисточне Европе одржан је у Београду од 11. до 17. септембра 1984. г. Конгрес је отворила другарица Милка ПЛАНИЊИЦ, председница Савезног извршног Већа, покровитељ Конгреса. На отварању су говорили у име одсутног председника АIESEE-а, академика П. Зепоса, професор Солунског универзитета Ј. Карајанопулос, затим потпредседник АIESEE-а Н. Тодоров, председник Југословенске комисије за савадњу са Унеском — академик Бранислав Шошкић, који је поздравно скуп и у име Савета академија наука и уметности СФРЈ, а у име Југословенског националног комитета за балканологију — академик Милутин Гарашанин. Пријем за све учеснике Конгреса приредно је првог дана Живорад Ковачевић, председник Комисије за односе са иностранством СИБ-а. На првој пленарној седници одржали су реферате академици А. Бенац, М. Гарашанин, Е. Кондураки, док је реферат одсутног П. Зепоса прочитао Ј. Карајанопулос.

На Конгресу је учествовало укупно око 600 учесника. Од тога броја било је 350 странаца и то највећи број из: Бугарске, СССР-а, Грчке, Зап. Немачке, САД и др. На самом отварању Скупа било је присутно око 700 учесника, а на завршној седници, на којој су говорили академици Р. Кондура-

ки, Н. Тодоров и М. Гарашанин око 600. учесника.

Кад је у питању рад по секцијама, најбројније су биле заступљене секције за историју, а најмање учесника у подношењу реферата било је у секцији за историју права. Образоване су следеће секције у којима су подношени реферати од 12. до 15. септембра. Реферати су били подељени на ове групе:

А. ИСТОРИЈА

I. *Археологија* — са пет подгрупа: 1) Неолит југоисточне Европе и његов однос према неолиту средње Европе; 2) Енеолит и бронзано доба; 3) Гвоздено доба на Балкану и нека питања илирске проблематике; 4) Касна антика: дунавски лимес, позноантичка архитектура, религија, Стоби; 5) Рани средњи век — насеља Словена.

II. *Средњи век* — 1) Земље југоисточне и средње Европе до XV века; 2) Везе југоисточне и средње Европе од XV до XIX века; 3) Југоисточна Европа и вене везе са осталим земљама.

III. *Нови век и савремена историја* — 1) Националне револуције и реформе у земљама југоисточне Европе; 2) Јавно мњење у Европи и борба за национално ослобођење народа југоисточне Европе; 3) Политика Великих сила према земљама југоисточне Европе у време другог светског рата; 4) Отпор фашизма у земљама југоисточне Европе.

IV. *Нови век и савремена историја* — 1) Епоха просвећености у земљама југоисточне Европе; 2) Социјалистички покрет од XIX до XX века у земљама југоисточне Европе; 3) Социјални, економски и културни развој југоисточне Европе после другог светског рата; 4) Културно јединство Балкана и југоисточне Европе.

V. *Средњи век — XX век* — 1) Формирање истријске мисли у југоисточној Европи у XIX и XX веку; 2) Трговина, поморски путеви и луке, друмови и речна пристаништа (средњи век — нови

век); 3) Цене и новац у земљама југоисточне Европе (од антике до новог века); 4) Верске институције од турског освајања до другог светског рата.

Б. ЛИНГВИСТИКА

1) Узајамне лингвистичке везе: а. међу језицима југоисточне и средње Европе; б. међу језицима југоисточне Европе; 2) Језици и културе у југоисточној Европи (еволуција и плурилингвизам); 3) Аналогије и особености у развоју савремених књижевних језика југоисточне Европе; 4) Подручја и лингвистичке везе у југоисточној Европи у старом веку; 5) Питања ономастике у земљама југоисточне Европе у светлу најновијих истраживања.

В. ЛИТЕРАТУРА

1) Контакти књижевности југоисточне Европе са књижевностима осталих европских земаља; 2) Средњи век на Балкану и југоисточној Европи у модерном роману; 3) Друштвена стварност и савремена литература земаља југоисточне Европе; 4) Покрет отпора у књижевности народа југоисточне Европе; 5) Развој књижевних облика у земљама југоисточне Европе.

Г. ФОЛКЛОР И ЕТНОЛОГИЈА

1) Циљеви и истраживања културне и социјалне антропологије: проблеми и специфични елементи; 2) Фолклор народа југоисточне Европе између прошлости и садашњости; 3) Национални мелос и игре у земљама југоисточне Европе.

Д. УМЕТНОСТ

1) Византија после Византије; 2) Исламска уметност у југоисточној Европи; 3) Везе између уметности југоисточне Европе и уметности осталих европских земаља.

Ђ. ПРАВО

Позитивно и обичајно право у земљама југоисточне Европе.

Поред рада по секцијама, организовано је неколико округлих столова, који су радили једнократно и са следећим темама:

1. Кавказ, Црно море и југоисточна Европа;

2. Савремена проза у југоисточној Европи;

3. Проблеми историјске географије: стање истраживања.

Током Конгреса одржавана је сваког дана конференција за штампу, на којој су обавештења новинарима давали угледни научници и секретари секција. Захваљујући томе, целокупна југословенска и светска јавност била је свакодневно и исцрпно обавештавана о свему што се збивало на самом Конгресу. На овом месту са задовољством констатујемо изузетну пажњу коју су средства јавног информисања показала за овај Конгрес.

Организациони одбор је покушао да стекне изванредан увид у квалитет, ниво и резултате Конгреса. Може се рећи да је на Конгресу поднесен велики број научно занимљивих и вредних реферата. Као и на свим великим научним скуповима, на којима се примењују критеријуми оних земаља које делегирају своје учеснике, извесно је да је било и прилога на нивоу мањег научног доприноса, или сумирања опште познатих чињеница. Организациони одбор се посебно трудио да се избегну крупнији инциденти, који би имали политички призив, и у том погледу је постигнут задовољавајући успех.

За време Конгреса организована је изложба књига, на којој су приказали своје најновије публикације из балканологије: Југославија, Бугарска, СССР, Албанија, Грчка, Немачка демократска република и Француска. Све ове књиге, уколико нису присвојене на недозвољен начин од појединих учесника, припале су Библиотеци Балканолошког института САНУ. Амбасадор СР Немачке предао је

Институту драгоцену колекцију књига на посебно организованом свечаности. После Конгреса управник Дома совјетске културе предао је Институту једну додатну збирку совјетских публикација.

Сви учесници су, готово без изузетка, изразили своје признање овоме Одбору на доброј организацији Скупа. У том погледу стигло је низ писмених признања из разних крајева света.

Током Конгреса, у вечерњим сатима, приредили су учесницима пријеме Амбасаде Бугарске, Албаније и Дом совјетске културе. Председник, потпредседник и секретар Српске академије наука и уметности приредили су пријем Бироу АИСЕЕ-а и једном броју учесника Конгреса.

Почетну суму за подмирење организационих трошкова дозначило је организатору Конгреса Савезно извршно веће. У финансирању Конгреса су даље учествовали Републичка заједница науке СР Србије, Савет Савеза републичких и покрајинских СИЗ-ова науке и Републички завод за међународну научну, просветну, културну и техничку сарадњу. Организациони одбор на крају захваљује свима онима који су му указали своју помоћ да добро обави посао.

Треба подвући, да је Балканолошки институт САНУ припремио у част овог Конгреса следеће публикације: 1. „Саветовање балканолога 1982. г.“ (приредио акад. Радован Самарџић); 2. „Градска

култура на Балкану од XV до XIX века“ (приредила Верена Хан); 3. „Фолклорни театар у балканским и подунавским земљама“ (приредио Драгослав Антонијевић); 4. „Рано бронзано доба у Подунављу“ (приредио Никола Тасић).

Балканолошки институт је с једним процентом средстава учествовао у објављивању књиге др Андреје Андрејевима „Монументална исламска архитектура на Балкану“ и свој део тиража такође посветио Конгресу. Историчари Црне Горе приредили су у част одржавања Конгреса Зборник »Le Monténégro dans les relations internationales.«

Водеће археолошке установе СР Србије (Одељење археологије Филозофског факултета у Београду, Археолошки одбор САНУ, Археолошки институт Србије и Народни музеј у Београду) приредили су у част Конгреса изложбу археолошког локалитета Винче у историјама Галерије САНУ. Ову изложбу прати каталог са уводним научним расправама и испрпним изводима на страном језику.

ГЕНЕРАЛНИ СЕКРЕТАР
Организационог одбора
V конгреса АИЕЕЕ-а
Др Никола Тасић

ПРЕДСЕДНИК
Организационог одбора
V конгреса АИЕЕЕ-а
Академик Радован Самарџић

Јованка БОРБЕВИЋ-ЈОВАНОВИЋ

БИБЛИОГРАФИЈА ЕТНОЛОШКИХ ПРИЛОГА
У СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ГЛАСНИКУ (1901—1941)

Српски књижевни гласник, један од најугледнијих часописа у Србији пре првог светског рата и између два рата, покренуо је Богдан Поповић у фебруару 1901. године. Са уређивачким одбором био је на челу *Гласника* до 1905, кад је уредништво часописа поверено Павлу Поповићу (1905—1906), а затим Јовану Скерлићу. Од јула 1914. до септембра 1920, *Гласник* није излазио. Нову серију су 1920. покренули Богдан Поповић и Слободан Јовановић, који су извесно време са уређивачким одбором били уредници. Касније су, сукцесивно, *Гласник* уређивали Светислав Петровић, Миодраг Ибровац, Милан Богдановић и Божидар Ковачевић. Часопис је излазио два пута месечно, у више књига годишње, тако да су до 1914. изишле 32 књиге, или 323 свеске, а од 1920. до 1941. године 62 књиге.

Као сарадници часописа јављали су се данас признати књижевници, теоретичари књижевности, историчари, књижевни, ликовни и музички критичари, етнологзи и други. Бројни и квалитетни етнолошки прилози (студије, прикази и белешке) објављени у *Гласнику* заслужују да буду посебно издвојени и обрађени, макар и као библиографија. Етнолошки прилози омогућују увид у ондашње културне прилике, дају податке о историјском развоју ове релативно младе науке (нарочито њених грана: антропологије и етнопсихологије), о схватању и тумачењу нашег фолклора у свету. Грађа ове библиографије је систематизована према ауторима, по азбучном реду. Предметни регистар је састављен према садашњој подели етнологије. Неки термини наводе се онако како се јављају у текстовима, а у загради су данашњи (нпр. Цигани — Роми).

1. Аноним

Двадесет-петогодишњица Вида Вулетића Вукасовића. — 1901, књ. I, бр. 2, стр. 159 # Д.

Осврт поводом 25 година рада Вида Вулетића Вукасовића на пољу фолклора. Истиче се његово учешће на међународним скуповима фолклориста.

2. Аноним

Ко је Вемо Брђанин. — 1901, књ. II, бр. 5, стр. 398.

Белешка о посебном издању ове студије која је била објављена у „Караџићу“ за 1901. годину.

3. Аноним

Порекло Сибињанин Јанка. — 1901, књ. II, бр. 1, стр. 80.

Белешка да је из „Кола“ као посебно издање прештампана студија Илариона Руварца под овим насловом.

4. Аноним
Стари словенски погреб. — 1901, књ. III, бр. 4, стр. 320.
Белешка да је као посебно издање прештампана студија Симе Трoјановића која је под овим насловом објављена у „Гласнику“.
5. Аноним
Књига за народ. — 1901, књ. IV, бр. 2, стр. 160. # (—р—).
Матица српска у Новом Саду објавила је књигу Т. Остојића *Kosovo. Narodne pesme o boји na Kosovu*.
6. Аноним
Косовска епонеја. — 1902, књ. V, бр. 1, стр. 76. # (—р—).
Из „Нове искре“ прештампана је студија Срете Стојковића. Аутор приказа истиче да је Стојковић сакупио све што је до тада урађено у покушају да се састави народни еп о Косову и дао своје решење.
7. Аноним
Српске народне песме и игре. — 1902, књ. VI, бр. 6, стр. 1115.
Као трећа књига „Етнографског зборника СКА“ објављене су *Српске народне песме и игре с мелодијама из Левча*. Песме је сакупио Тодор Бушетић, а музичке записе сачинио је Стеван Мокрањац.
8. Аноним
Шта је добро? Српским народним пословицама истумачио Д-р Данило Трбојевић. — 1902, књ. VII, бр. 1, стр. 77—78.
Белешка о Трбојевићевим тумачењима рада и мудрости пословицама.
9. Аноним
Мегдан у Срба у XVI и XVII веку. — 1902, књ. VII, бр. 4, стр. 319.
Из „Летописа Матице српске“ прештампана је наведена студија Ј. Томића.
10. Аноним
„Што је добро?“. — 1902, књ. VII, бр. 8, стр. 633—634.
Критички приказ Трбојевићеве књиге у коме се замера што на темељу филозофије даје моралне поуке и што ствара нове изреке да би доказао своје поставке.
11. Аноним
Јефтина издања народних песама. — 1902, књ. VII, бр. 7, стр. 557.
Будимпештанске „Српске новине“ намеравају да у посебним свескама издају народне песме из Вукове, Петрановићеве и других збирака.
12. Аноним
Насрадин-хоџа — 1902, књ. VII, бр. 5, стр. 394—395.
Објављена је књига Мехмеда Тевфика *Насрадин-хоџа, његове шале, досетке и лакрдије* (Нови Сад 1902).
13. Аноним
Српска Фолклора. — 1903, књ. VIII, бр. 4, стр. 317.
Из зборника *Comptes rendus du Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistorique* прештампан је у посебну књигу извештај Вида Вуљетића Вукасовића *Premières traces d'observations préhistoriques chez les Slaves méridionaux aux XVIIe et XVIIIe siècle* (Paris 1902, стр. 8).
14. Аноним
Лазарица. — 1903, књ. VIII, бр. 5, стр. 398.
Покушај Срете Стојковића да од познатих стихова састави еп о косовском боју; навео је 6.950 стихова.
15. Аноним
Босанско-херцеговачки напеви. — 1903, књ. VIII, бр. 5, стр. 399.
Чешки лист „Slovanský přehled“ је у петом броју донео чланак Лудвика Кубе *O nápevech bosensko-hercegovaských*.

16. **Аноним**
Обичаји Цигана у Србији. — 1903, књ. VIII, бр. 6, стр. 475.
Тихомир Борџевић је у „Годишњаци Николе Чупића“, XXII, објавио део студије *Цигани у Краљевини Србији*.
17. **Аноним**
Караџић. — 1903, књ. IX, бр. 1, стр. 80.
Поново је почео да излази „Караџић“ под уредништвом Т. Борџевића; наводи се садржај првог броја.
18. **Аноним**
Краљевић Марко у народним песмама. — 1903, књ. IX, бр. 7, стр. 478—479.
Објављен је први део књиге Т. Остојића која садржи 4.355 стихова. Овом издању су претходиле три збирке песама о Марку Краљевићу: Александра Сандића, браће Јовановић и И. Филиповића, које су углавном рађене према збиркама Б. Петрановића.
19. **Аноним**
Вукова преписка. — 1903, књ. IX, бр. 8, стр. 158.
Из дубровачког „Срба“ прештампана је једна руковет из *Вукове преписке* В. Богишића; садржи 51 писмо Копитара, Грима, Герхарда, а писма је чувала Мина Караџић.
20. **Аноним**
Брак код свију народа. — 1903, књ. X, бр. 1, стр. 77.
Анри д'Аморе разликује четири периода у еволуцији брака: дивљаштво (жена се задобија љубављу, али и страхом); варварство (жена је роба); јерохијски период (муж ужива очински ауторитет); грађанска заснованост (легалан чин). Посебна пажња је обрађена на обреде.
21. **Аноним**
О Доситејевим и народним баснама. — 1903, књ. X, бр. 6, стр. 450—454.
М. III.
Доситејеве басне се пореде са Езоповим и народним пословицама. Уочава се да Езопове басне пружају филозофско тумачење, а Доситејеве моралну поуку. Претпоставља се да је до ових разлика дошло под утицајем народних умотворина.
22. **Аноним**
Г. Павле Софрић објавио је. — 1903, књ. X, бр. 8, стр. 648.
Павле Софрић је објавио *Празновање Бађењег вечера и Божића у Сент-Андреји с нарочитим погледима на његов претхришћански карактер*.
23. **Аноним**
Ка чланку „Волтеров Задиг и наше народне приповетке“. — 1904, књ. XIII, бр. I, стр. 68—70.
Поводом чланка П. Поповића *Волтеров Задиг...*, С. Ђоровић је послао народну приповетку *Анђео и чобан* која се готово у потпуности поклапа са XX главом Волтеровог *Задига*.
24. **Аноним**
Барон Адолф д'Аврил. — 1904, књ. XIII, бр. 5, стр. 399—400.
Међу Д'Аврилловим студијама о Србији и Балкану, посебно се издваја *Косовска битка* (Париз 1868). Навео је десетак народних песама о косовском боју покушавајући да пружи једну епску целину, као што су то пре њега чинили Јоксим Новић Оточанин у *Лазарици* (1847) и Сигфрид Капер у *Der Serben car Lazar*.
25. **Аноним.**
Једна рецензија српских народних песама. — 1905, књ. XIII, бр. 6, стр. 477.
Године 1816. кад је Вук штампао другу свеску српских народних песама, у „Бечким новинама за општу књижевност“, бр. 20

- и 21, изишла је рецензија анонимног аутора. Она је касније унесена у Копитареву збирку *Мањи списи* и у *Гримове Мање списе*. Анализом односа Грима и Копитара према Вуку, М. Мурко је закључио да је аутор Копитар («Eufogion», XI, св. 1 и 2, 1904).
26. Аноним
Статје по Славяновѣдѣнїю. — 1905, књ. XIV, бр. 6, стр. 477 # Д.
Под овим насловом објављен је зборник радова који се тичу словенских народа. Од наших аутора запажају се Ј. Ердељановић (*Проучавање насеља у српским крајевима, Јужнословенске пјесме о смрти Краљевића Марка*) и Ј. Томић (*Мотиви у предању о смрти краља Вукашина*).
27. Аноним
Киџа. — 1905, књ. XIV, бр. 10, стр. 798—799. # П.
Почео је да излази лист за шалу, забаву и народне умотворине.
28. Аноним
Др Грегор Крек. — 1905, књ. XV, бр. 4, стр. 319—320. # П.
Преминуо је следбеник Копитара и Миклошића; најзначајнији рад — *Увод у славенску литературу и историју*.
29. Аноним
Фра Грга Мартић. — 1905, књ. XV, бр. 7, стр. 559—560. # А.
Преминуо је 18. VIII 1905. знаменити босански просветитељ и сакупљач народних умотворина. Сакупљене пјесме објавио је са Чукићем као *Народне пјесме босанско-херцеговачке*.
30. Аноним
Из књижевности. — 1906, књ. XVI, бр. 4, стр. 318—319. # И.
Франо Илешкић је у „Љубљанском звону“ објавио приказ студије П. Поповића *Приповетке о девојци без руку*.
31. Аноним
Das serbische Volklied in der deutschen Literatur. — 1906, књ. XVI, бр. 3, стр. 235. # Б.
Наведена студија је докторска дисертација М. Бурчина, одбрањена на Бечком универзитету, а штампана у Лајпцигу. Расправља се о Хердеровим преводима морлачких пјесама, Гетеовом преводу *Хасанагинице*, о популарности наше народне пјесме у Немачкој, о преводима Вукових пјесама Талије, Герхарда, Веселија, Фолга, Грима. У додатку је објављена расправа о петостопном (српском) трохеју.
32. Аноним
Лука Зима. — 1906, књ. XVI, бр. 7, стр. 560. # А.
Преминуо је Лука Зима, један од истраживача народног блага. Најзначајније му је дело *Фигуре у нашем народном песничтву с њиховом теоријом* (Rad JAZU, 1880).
33. Аноним
Двадесет српских народних приповедака с предговором и белешкама за извор и паралеле текста израдио проф. Андра Гавриловић, Београд 1906, издање задужбине Илије М. Коларца. — 1906, књ. XVII, бр. 5, стр. 379—381. # О.
Оцењена је као књига која стоји изван науке.
34. Аноним
Успомене Л. А. Франкла о М. Стојадиновић. — 1906, књ. XVII, бр. 12, стр. 494—450. # П. С.
Лудвиг Аугуст Франкл, преводилац наших народних пјесама на немачки, посветио је Мини Карацић свој превод из 1852. године *Gusle — serbische Nationallieder*.
35. Аноним
Етнологија. — 1907, књ. XIX, бр. 8, стр. 634—635. # Н.
Тихомир Борџевић је превео *Völkercunde* Хајнриха Шурца. Књига се састоји из следећих поглавља: Основни етнологије (ан-

тропологија, антропогеографија и језик), Упоредна етнологија (друштво, економија, духовна и материјална култура), Народи и земље.

36. **Аноним**
Српске народне игре. — 1907, књ. XIX, бр. 10, 794—795. # Н.
 Из IX књиге „Етнографског зборника“ прештампана је студија Т. Борбевића у којој се расправља о развоју народних игара, њиховим одликама, подели (витешке, забавне, игре духа, игре за добит, орске игре, религијске...). Дата је библиографија о играма у српској литератури.
37. **Аноним**
О србским народним песмама. — 1907, књ. XIX, бр. 10, стр. 795.
 Разматрања Ј. Томића о нашој народној епизи поводом расправе Г. А. Гавриловића одштампана су у посебну књигу *О србским народним песмама* (Београд 1907).
38. **Аноним**
Два рада о српским Циганима. — 1908, књ. XX, бр. 4, стр. 314—315.
 У јубиларној свесци »Journal of the Gipsy Lore Society« Т. Борбевић је објавио чланак о Циганима у Србији (укратко о језику, вери, бројном стању, занимању...). У „Годишњици Николе Чупића“ XXVII, Борбевић је опширније разматрао ову исту проблематику.
39. **Аноним**
Кажа. — 1908, књ. XXI, бр. 3, стр. 239.
 Лајпцишка књижара Вилхелма Хајмса покренула је едицију фолклорних свески. Прва доноси *Кажу* Карла Верхана. Предвиђа се објављивање: *Приповетке* А. Тимеа, *Народне песме* О. Шела, *Обичаји* П. Сатрона и *Дечије песме и игре* К. Верхана.
40. **Аноним**
Једна народна приповетка и „Превара на превару“ Ј. С. Поповића. — 1908, књ. XXI, бр. 10, стр. 791. # Ј.
 У „Кићи“ (1908, бр. 43) објављена је приповетка *Окати слепац* која је истоветна с приповетком *Каматник и харачлија* из збирке В. Врчевића. Већ је П. Поповић указао (у „Карадићу“ за 1908) да је ова Врчевићева приповетка могућан извор за Стеријину *Превару за превару*.
41. **Аноним**
Валтера Скота превод песме о Хасанагиници. — 1908, књ. XXI, бр. 6, стр. 397.
 Белешка о трагању В. Јовановића за необјављеним преводом. У „Каталог изложбе о Валтеру Скоту“ (Единбург 1871) унет је податак о постојању овог рукописа (*The Lamentation of the Faithful Wife of Asan-Aga*). Рукопис се налази у приватном власништву и вероватно је изгубљен.
42. **Аноним**
Зборник у славу Ватрослава Јагића, Берлин 1908. — 1908, књ. XXI, бр. 9, стр. 714—716.
 Између осталих доноси радове: С. Новаковића *Свод Душанова законика у народној песми*, Ј. Радонића *Херцег Стјепан Вукчић и породица му у историји и народној традицији*, Љ. Стојановића *Вук Караџић и бечка полиција*, М. Тершаковића *Копитар и Вук*.
43. **Аноним**
Један разлог за деобу задруге. — 1909, књ. XXII, бр. 3, стр. 239—240. # О.
 У „Антропофитеји“ (књ. V, Лајпциг 1908, 32—38) објављен је чланак дра Тврђића у коме се расправља о узроцима распадања задруга. Поред познатих (зло поступање домаћина, распра међу члановима задруге, спољашње мешање или посебно имање појединца) истиче и један редак али снажан разлог — захтев

- старешне задруге да живи у недозвољеним односима са снахама. Сведочанства о томе налазе се у документима Државног архива.
44. **Аноним**
Систем историјске антропологије балканских народа. — 1909, књ. XXII, бр. 7, стр. 558—559. # X.
Студија Н. Жупанића, прештампана из „Старинара“ за 1909, оцењује се као документована књига која пружа обиље података.
45. **Аноним**
Мисли о физиоетнологији. — 1909, књ. XXII, бр. 9, стр. 715—716. # Н.
Белешка о расправи Н. Жупанића која је прештампана из „Просветиног гласника“. У првом делу се истиче значај проучавања психологије народа и физиоетнологије, а у другом се говори о антропометрији. Према резултатима, Срби и Хрвати припадају смеђем типу — брахикефалном; високог су узраста, тзв. јадранског или динарског типа.
46. **Аноним**
Србија описана Србима. — 1909, књ. XXII, бр. 9, 718—719. # А.
У Лондону је изашла књига *Serbia by the Serbians*. Поред чланка из области историје, устава, економије, просвете и културе доноси и чланке Т. Борбевиха *Народна веровања и традиција* и С. Тројановиха *Обичаји и одело*.
47. **Аноним**
Један покушај етнопсихологије. — 1909, књ. XXIII, бр. 3, стр. 238. # X.
Белешка о изласку из штампе књиге Павла Софрића. Садржи три расправе: „Душа српског народа за време Стевана Немање и Св. Саве“, „Душа српског народа за његова робовања под Турцима“ и „Историја српског Бавола и српске вештице“. Књига се похваљује мада у њој има погрешних хипотеза које су довеле до погрешних закључака.
48. **Аноним**
Истраживања о народним песмама српским. — 1909, књ. XXIII, бр. 8, стр. 623. # X.
Изишла је из штампе књига Ј. Томића *Историја у народним епским песмама о Краљевићу Марку*. Први део чине *Песме о Муси Кесеџији и Бему Брђанину* (паралеле између историјских чињеница и опеваних), а други неколико необјављених песама о Муси и Бему као супарницима Марка Краљевића.
49. **Аноним**
Историја старог бугарског права. — 1910, књ. XXIV, бр. 1, стр. 78. # К.
Осврт на књигу у којој је приказан развој бугарског права до старе турске управе упоређен са српским правом.
50. **Аноним**
Омањи списи Луке Зиме. — 1910, књ. XXV, бр. 2, стр. 159.
Књига Ј. Зиме *Омањи списи* садржи огледе: *Метрика народних песама и Метрика народних песама упоређених са примерима из других словенских народних песама*.
51. **Аноним**
Два енглеска чланка о српским стварима. — 1910, XXIV, бр. 3, стр. 237. # Ј.
The »Classical Review«, XXIII, бр. 7, доноси чланак М. S. Thomson и Ј. В. Wace *Вега јеђејске културе са Србијом*, а The Oxford and Cambridge Review за 1909. доноси W. B. Forster Boviel, *Неколико српских народних приповедака*.

52. Аноним
Цигани и музика у Србији. — 1910, књ. XXIV, бр. 9, стр. 711. # X.
Из јубиларног броја „Босанске виле“, у посебну књигу је прештампана студија Т. Борбевиха *Цигани и музика у Србији*.
53. Аноним
Грађа за српске народне обичаје. — 1910, књ. XXV, бр. 1, стр. 71. # X.
Под овим насловом штампан је рад Т. Борбевиха као XIV књига „Српског етнографског зборника“. Документа која се односе на прогањање вештица, спаљивање вампира и сл. из времена прве владавине кнеза Милоша, а на основу којих је написана ова књига, налазе се у Државном архиву у Београду.
54. Аноним
Једна нова књига о задрузи. — 1910, књ. XXV, бр. 10, стр. 799—800.
У Лајпцигу је штампана докторска дисертација Г. Вл. Алексичевића *Ist die Zadruga-Haus-Kommunion eine juristische Person? Eine Studie über die Entwicklung und die rechtliche Natur der Zadruga*.
55. Аноним
Приповетка о Александру Великом у румунској књижевности. — 1911, књ. XXVII, бр. 5, стр. 556. # Т.
Приказ студије Н. Картожана *Александрија* у румунској литератури. Сматра се да најстарији превод *Александрије* из XVII века није превод већ препис неког рукописа из XVI века који се односи на словенски превод ове приповетке. Студија пружа увид у друге рукописе *Александрије*, штампана издања и утицај на усмену и писану књижевност.
56. Аноним
Стара Србија и Арнаути. — 1911, књ. XXVII, бр. 10, стр. 791. # К.
»La revue de Paris« објавила је чланак Гастона Гравјеа *La Vieille-Serbie et les Albanais*. Чланак је написан научнообјективно ослањајући се на Цвијићеве *Основе за географију и геологију старе Србије и Македоније*. Дата је и етнографска карта Старе Србије.
57. Аноним
Иван Косачић: Ново-пазарски Санџак и његов етнички проблем — Београд 1912. — 1912, књ. XXVIII, бр. 4, стр. 241. # М.
Белешка о издању књиге која третира актуелно питање. Предговор је написао Ј. Цвијић.
58. Аноним
Питање народности. — 1912, XXVIII, бр. 6, стр. 479. # Х.
Белешка о одбраненој тези Немање Вукићевића *La Question des nationalités* у Женеви (штампано 1912). Бави се проучавањем општих принципа народности, психологијом народа, стварањем и развијањем државе као манифестације народности.
59. Аноним
Радови Г. М. Арнаудова. — 1912, књ. XXIX, бр. 4, стр. 316. # Њ.
Белешка о изласку из штампе студије *Раковски као фолклориста*.
60. Аноним
Балканске жене. — 1913, књ. XXX, бр. 3, стр. 240. # Н.
У часопису »Le Magazin Pittoresque« (1. и 15. децембра 1912) изашао је чланак Марије Марковић *Les Femmes des Balkans*. Говорећи о српским женама, она прави разлику између жена у вароши и на селу где жене живе у патријархалним породицама.
61. Аноним
Радови Јернеја Котитара о Србима. — 1913, књ. XXX, бр. 6, стр. 465—467. # М.

- Наведено је двадесет радова Ј. Копитара о Србима. Они су узети из библиографије Петровског (*Русски филолошко-језички вѣстник*, Варшава), који је аутор и расправе *Первыи годи дѣятелности о почещима Копитаровог књижевног рада*. Студија М. Мурка *Kopitar in Vuk* говори о утицају Копитара на Вука.
62. Аноним
Две књиге о Краљевићу Марку. — 1913, књ. XXX, бр. 12, стр. 959. # Н.
Изишле су из штампе две књиге о Марку Краљевићу: збирка песама и збирка приповедака и анегдота.
63. Аноним
Зидане Скадра у руском преводу. — 1913, књ. XXXI, бр. 2, стр. 160. # К.
Преводилац је Т. В. Ржига. Осим песме, књига пружа и митологију, обичаје везане за ову песму.
64. Аноним
Из Србије Кнеза Милоша. — Н. С., 1922, књ. V, бр. 3, стр. 237.
Према рукописној грађи Државне архиве, Т. Борбевић је написао студију о културним приликама у Србији од 1815. до 1839. године.
65. Аноним
Музички гласник. — Н. С., 1922, књ. V, бр. 4, стр. 313—314. # М.
Месечник Београдске подружнице Удружења југословенских музичара доносиће поред осталог и прилоге из музичког фолклора.
66. Аноним
Srpske narodne pripovetke preloži Fran Erjovec (Ljubljana 1922). — Н. С., 1922, књ. VI, бр. 8, стр. 638—639. # Ц.
Збирка се састоји од 30 приповедака, а израђена је по узору на збирку Т. Остојића (Дубровник 1911). Аутор белешке сматра да приповетке губе од своје лепоте при превочењу, па би их требало дати у оригиналу уз тумачење непознатих речи.
67. Аноним
Луј Леже. — Н. С., 1923, књ. IX, бр. 3, стр. 240. # П.
Белешка поводом смрти Луја Лежеа, једног од оснивача словенске науке међу Французима. Словене је задужио бројним есејима о књижевности, историји и митологији.
68. Аноним
Насеља и порекло становништва. — Н. С., 1923, књ. IX, бр. 5, стр. 391—392.
Књига XIV едиције „Насеља и порекло становништва“ доноси радове М. Катића *Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славено Србија* (на основу података Ратног и државног архива у Бечу, Патријаршијског архива у Карловцима и, делимично, према подацима Државног архива у Москви). Представљене су сеобе, њихови узроци, последице, етнички процеси претапања.
69. Аноним
Нове књиге. — Н. С., 1923, књ. IX, бр. 5, стр. 399—400.
Белешка о изласку из штампе књига Т. Борбевића *Наши народни обичаји и Ј. Цвијића Сеобе и етнички процеси у нашем народу*, Сарајево 1922.
70. Аноним
Насеља и порекло становништва. — Н. С., 1923, књ. X, бр. 8, стр. 637. # ДИН.
Књига XV наведене едиције објављује радове Јовићевића *Малесија* и П. Шобојића *Бјелопавлићи и Пјешивци, племена у Црној Гори*.

71. **Аноним**
Цвијић на чешком. — Н. С., 1925, књ. XIV, бр. 1, стр. 76. # Б.
У оквиру 54. свеске серије „Земља и људи“ објављена је књига *Балканска питања* Ј. Цвијића која садржи: „Културни појаси Балканског полуострва“, „Главне географске особине централне области Б. п.“, „Распоред Б. п.“, „Географске основе Македонског питања“, „О етнографији Македоније“. Дат је и преглед Цвијићевог рада.
72. **Аноним**
Женске народне песме. — Н. С., 1925, књ. XIV, бр. 7, стр. 554.
Белешка о изласку из штампе антологије Јаше Продановића; садржи 418 песама.
73. **Аноним**
О Буњевцима. Зборник Књижевног севера. Суботица 1927. — Н. С., 1927, књ. XXI, бр. 2, стр. 155—157. # Б. К.
Две свеске „Књижевног севера“ посвећене су Буњевцима који су досељени крајем XVII века на простор од Сомбора до Суботице и преко границе у Мађарску. Објављени радови осветљавају њихову историју, језик, обичаје (свадбене), те откривају о њима податке који се чувају у архивима.
74. **Аноним**
Српске народне умотворине. — Н. С., 1927, књ. XXI, бр. 8, стр. 633—634. # Б.
Приредио В. Чајкановић, а издала Српска краљевска академија.
75. **Аноним**
Бол у народној поезији и демократски обзири у уметности. — Н. С., 1927, књ. XXI, бр. 8, стр. 634. # Х.
Студија Боривоја Стојковића разматра везу између модерне драме и народне песме и њихову тематску инспирацију.
76. **Аноним**
Српска народна песма у енглеској литератури. — Н. С., 1927, књ. XXII, бр. 2, стр. 151. # Т.
„Slavonic Review“ доноси чланак Драг. Суботића *Serbian Folk Poetry in English Literature* Први превод је дао Скот; превео је Хасанагиницу према Гетеу. Ни други енглески преводиоци нису познавали нашу народну поезију у оригиналу.
77. **Аноним**
Занати и еснафи у Расини. — Н. С., 1928, књ. XXIV, бр. 5, стр. 389. # Б. М.
Ова расправа је објављена као XVIII књига „Српског етнографског зборника“. Говори се о варошким, сеоским, женским и циганским занатима, затим о духовном животу занатлија, о еснафима и њиховој организацији.
78. **Аноним**
Гласник Земаљског музеја. — Н. С. 1928 књ. XXIV, бр. 5, стр. 390. # Ј. К.
Друга свеска за 1927. годину доноси прилоге М. Карановића *Типови кућа у Босни* и М. Филиповића, *Нови подаци о селу и општини Какњу*.
79. **Аноним**
Наша народна поезија. — Н. С., 1928, књ. XXV, бр. 7, стр. 546—548. # Б. М.
Тробој „Књижевног севера“ посвећен је народној поезији. Аутор приказа наводи тезе прилога Г. Геземана, Н. Банашевића, А. Петрановића, Ј. Продановића, Т. Борђевића.
80. **Аноним**
Гласник Земаљског музеја. — Н. С., 1929, књ. XXVII, бр. 5, стр. 394. # К.

- Друга свеска за 1928. годину доноси чланке Г. Вилкеа *О симболу и значењу наука у народном веровању*, М. Филиповића *О старинама у Бокићима код Олова*, и друге.
81. **Аноним**
Из црногорског права. — Н. С., 1929, књ. XXVIII, бр. 3, стр. 236—237.
И. П.
Из области црногорског права објављене су две студије. Прва је: И. Јелић *Васојевићки закон од дванаест тачака*; закон је донет 1829. или током прве половине 1830, а очуван је у усменом предању. Одредбе су често дате у облику пословица. Уз закон су дати коментари и предања, а он је послужило као извор *Општем имовинском законнику за Црну Гору*. Друга је студија Радмиле Петровић *Законик Петра I владике црногорског*. Расправља о утицају овог законика на *Данилов законик* из 1885, као и о првим писаним законима у Црној Гори.
82. **Аноним**
Наши исељеници. — Н. С., 1929, књ. XXVIII, бр. 5, стр. 402—403.
И. П.
Књига Божидара Пурића, конзуларног представника у САД. Износи стање наших исељеника, њихову националну свест, организацију цркве и школе, разне групе и покрете, њихов однос према домовини.
83. **Аноним**
Синьске народне песме и причања. — Н. С., 1930, књ. XXX, бр. 5, стр. 394—395, # Т.
Збирка Стјепана Грчића изишла је 1929. у Сплиту.
84. **Аноним**
„Књижевни север“ о Буњевцима. — Н. С., 1930, књ. XXXI, бр. 4, стр. 311. # Ђ.
Доноси фолклорне прилоге и написе о Буњевцима знаменитим људима. Истичу се чланци Ј. Ердџановића *О пореклу Буњеваца*, К. Прћића *Стари божићни обичаји* и М. Кнежевића *О народним песмама*.
85. **Аноним**
Прилози за филозофију и етнопсихологију. — Н. С., 1931, књ. XXXIV, бр. 12, стр. 159, # Х.
Белешка о покретању новог часописа, уредник Душан Недељковић. Прва свеска доноси студију Ф. Троја *О музичкој осетљивости Јужносрбијанаца, Шумадинаца и Црногораца*.
86. **Аноним**
Гласник Земаљског музеја. — Н. С., 1933, књ. XL, бр. 1, стр. 72. # Љ.
Свеска 44 садржи етнолошке и археолошке радове; истиче се прилог М. Карановића *Крсно име и Завјетина у Змијању*.
87. **Аноним**
Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (књ. XII, св. 2 и 3, уређује Павле Поповић, Београд 1932). — Н. С., 1933, књ. XL, бр. 6, стр. 394. # К. И.
Међу занимљивим чланцима наводе се и текстови Ј. Томића и П. Поповића.
88. **Аноним**
Никола Боновић, Рад и карактер Црногораца, Београд 1925. — Н. С., 1935, књ. XLIV, бр. 1, стр. 82. # А.
Аутор приказа истиче гледиште Н. Боновића да испитивање психичких особина, радног морала и духовних стремљења Црногораца треба решити преко творевина њиховог духа. У испитивању треба узети у обзир крвне примесе, чиниоце у формирању карактера, психичке особине, радни морал, политички израз и слично.

89. **Аноним**
Др Иван Есих: Грци и Јужни Словени. — Н. С., 1935, књ. XLIV, бр. 2, стр. 163. # Јб.
Из „Обзора“ прештампано у посебну студију; омогућава преглед узајамних културних веза између Грка и Јужних Словена. Забележен је жив рад Грка око средњовековне историје Јужних Словена (М. Ласкарис *Византијске принцезе у средњовековној Србији*). На пољу књижевности, прву студију о нашој народној поезији дао је Перварологус, а први превод Н. Томазео. Затим су преводени Лаза Лазаревић *Први пут с оцем на југрење, На бунару* (превео В. Борђевић), *Све ће то народ позлатити* (Менос Филандас), Његош, Радичевић, В. Илић (К. Пасајанис), Дучић (М. Родос), народне песме (Т. Велјанитис, И. Дентрино).
90. **Аноним**
Два издања „Друштва Св. Саве“. — Н. С., 1935, XLIV, бр. 4, стр. 322—323 # Б. К.
Поводом 700-годишњице рођења св. Саве штампане су две књиге: Уроша Цонића *Свети Сава у народним и уметничким песмама* (60 песама) и *Браство* (12 прилога о св. Сави).
91. **Аноним**
Мићун Павићевић: Црногорци у причама и анегдотама. Љубљана 1934. — Н. С., 1935, књ. XLIV, бр. 6, стр. 496.
Белешка о изласку ове књиге из штампе.
92. **Аноним**
Мићун М. Павићевић: Црногорци у причама и анегдотама. Љубљана 1934. — Н. С., 1935, књ. XLIV, бр. 7, стр. 580. # Д.
Збирка је прештампана из „Етнолога“ VII. Приказивач замера Павићевићу због подешавања података.
93. **Аноним**
Петар Ж. Петровић: О народним песмама у рудничком поморављу. — Београд 1935. — Н. С., 1935, књ. XLIV, бр. 7, стр. 581. # К.
Ова студија је објављена као шеста свеска посебних издања Етнографског музеја у Београду. Приказани су певачи, начин певања и свирања, музички инструменти.
94. **Аноним**
Мићун Павићевић: Народна поређења. — Н. С., 1935, XLIV, бр. 7, стр. 580—581. # К.
Прештампано из *Зборника за живот и обичаје народне*. Доноси око 400 примера поређења познатих и ван Црне Горе.
95. **Аноним**
Душан Поповић: Београд пре 200 година. — Н. С., 1935, књ. XLIV, бр. 8, стр. 662—663. # Неп.
О Београду између два турско-аустријска рата (1717—39). Приказани су почеци настанка грађанског друштва, сталежа и занимања, школе, забаве, породице...
96. **Аноним**
Др Дим. Буровић: Митолошки елементи у песми Цар Лазар се приклања царству небеском. — Н. С., 1935, књ. XLV, бр. 4, стр. 326. # К.
Прештампано из свеске „Гласника југословенског професорског друштва“. Лазарова привола царству небеском може се сматрати за синтезу општег осећања вишег друштва у средњем веку. Сама песма одаје књишко порекло и сматра се да није настала пре XVIII века.
97. **Аноним**
Рад. Меденица: Филип Вишњић и оквир „Полећела два врана гаврана“. Стр. 18. — Н. С., 1935, XLV, бр. 4, стр. 327. # Д.
Прештампано из мартовске свеске „Прилози проучавању народне поезије“. Песнички оквир који је употребљен у песми

- „Бој на Мишару“, Вишњић је могао упознати на путу по Херцеговини и Црној Гори.
98. Аноним
Др Фехим Барјактаревих: Насредин-хоџин проблем (Из Прилога за књижевност, језик, историју и фолклор XIV) Београд 1934. — Н. С., 1935, књ. XLV, бр. 4, стр. 328.
 Белешка о изласку из штампе.
99. Аноним
Зборник у славу Филипа Вишњића и народне песме. Издање одбора за прославу Филипа Вишњића. Београд 1935. — Н. С., 1935, књ. XLV, бр. 7, стр. 565—567. # М. П.
 Садржи чланке М. Пушила, Д. Костића, В. Чајкановића, В. Горовића, Ј. Продановића и других.
100. Аноним
Калевала. Фински народни епос. Књига прва. Превео с француског др Иван С. Шајковић, Хелсинки, 1935. — Н. С., 1935, књ. XLVI, бр. 7, стр. 564.
 Белешка о изласку из штампе
101. Аноним
Мићун Павићевић: Црногорци у причама и анегдотама. С предговором проф. др Михаила Вукчевића. Књига тринаеста. Београд 1935. — Црногорци у причању и анегдотама, с предговором проф. др Мата Ханжековића. Књига XVI. Издање Југосл. Париских Новина. Париз 1936. — Н. С., 1936, књ. XLVIII, бр. 6, стр. 484.
 Белешка о изласку из штампе.
102. Аноним
Leopold Karl Goetz. Volkslied und Volkseben der Kroaten und Serben. Ersten Band: Die Liebe (Slavica, 12, herausgeben von K. H. Mayer und M. Murko) Heidelberg 1936. — Н. С., 1936, XLIX, бр. 2, стр. 155—156. # К.
 Објављена су три одломка Гецовог списа; у уводном делу је дат историјски преглед упознавања Европе са нашом народном књижевношћу. Од Гецових ранијих списа наводе се *Религиозни елементи у српским народним песмама* (1921), *Милосни, шаљиви, погрдни називи за љубавнике у српском народном песничству*.
103. Аноним
Мићун Павићевић: Црногорци у причама и анегдотама. С предговором др Мата Ханжековића. Књига шеснаеста. Издање Југосл. париских новина. Парис 1936. — Н. С., 1936, књ. XLIX, бр. 6, стр. 153—154. # Д.
 Приказ књиге. Приказивач има мишљење супротно М. Ханжековићу и истиче да Павићевић није имао друге улоге сем улоге сакупљача и редактора црногорских народних умотворина.
104. Аноним
Даница С. Јанковић: Мелодије народних игара, за виолину и певање (Допунска збирка народних мелодија за књигу Народне игре I, скупиле и описале Љубица и Даница С. Јанковић, Београд, 1934). Београд, 1937. — Н. С., 1937, књ. L, бр. 2, стр. 160.
 Белешка о изласку из штампе.
105. Аноним
Нове књиге. — Н. С., 1937, књ. L, бр. 3, стр. 248.
 Изишла је из штампе књига *Прилози проучавању наше народне керамике*, св. 6, уредник др Бор. Дробњаковић, издавач Етнографски музеј у Београду, 1936.
106. Аноним
Бугарске народне баладе. — Н. С., 1937, књ. LI, бр. 4, стр. 318. # Љ.
 Приказ зборника бугарских народних балада *Сенки из невиделица*, приредили Б. Ангелов и Х. Вакарелски. Садржи 163 песме које су пропраћене белешком од кога и где су забележене.

107. **Аноним**
Нове књиге. — Н. С., 1937, књ. LI, бр. 8, стр. 656.
 Из штампе су изишле *Прошња и свадба на отоку Цица*, обрадио Петар Рабеновић (прештампано из „Развитка“ 7—8, 1937), Бања Лука 1937, и Свет. Стефановић, *Некоји подаци из мађарске литературе за датирање наше народне поезије.*
108. **Аноним**
Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. Уредник Павле Поповић. Књига XVII, свеска прва. Стр. 191. Београд (мај) 1937. — Н. С., 1937, књ. LII, бр. 2, стр. 158—159.
 Доноси прилоге Ф. Барјактаревића о мевлудима и о мевлуду уопште, и Х. Поленаковића о мотиву приповедака о девојци без руку код Аромуна.
109. **Аноним**
Љубица С. Јанковић и Даница С. Јанковић: Народне игре. II књига. Скупили и описале. — Београд 1937. — Н. С., 1937, књ. LII, бр. 3, стр. 240.
 Белешка о изласку из штампе.
110. **Аноним**
Даница С. Јанковић: Жена у нашим народним играма (Из Гласника Етнографског музеја у Београду, XII). Београд 1937. — Н. С., 1938, књ. LIII, бр. 1, стр. 80.
 Белешка о изласку из штампе.
111. **Аноним**
Мићун Павићевић: Црногорци у причама и анегдотама. Књига четрнаеста — Уз студију Умберта Урбаниа (штампано у 200 примерака искључиво за научне сврхе), Загреб 1938. — Н. С., 1938, књ. LIV, бр. 3, стр. 240.
 Белешка о изласку из штампе.
112. **Аноним**
Гласник Етнографског музеја у Скопју. — Н. С., 1939, књ. LVI, бр. 4, стр. 317.
 Свеска XIII доноси прилоге В. Влаховића *Неколико запажања о народним песмама у Битољу*, В. Вуковића *О народној песми и народним певачима на Пељеци*, Д. Јанковић, *Празничне народне игре у Поречу у Јужној Србији.*
113. **Аноним**
Прилози проучавању народне поезије. — Н. С., 1939, књ. LVII, бр. 5, стр. 395—396.
 Број VI/1 углавном је посвећен Косову.
114. **Аноним**
Мићун М. Павићевић: Црногорци у причама и анегдотама. Са предговором Димитрија Љотића, адвоката и бившег министра правде. Књига деветнаеста. Загреб 1939. — Н. С., 1939, књ. LVI, бр. 6, стр. 480.
 Белешка о изласку из штампе.
115. **Аноним**
Мићун Павићевић: Црногорци у причама и анегдотама. Књига двадесет прва. Са предговором др Ернеста Чимића. Загреб 1939. — Н. С., 1939, LVIII, бр. 1, стр. 64.
 Белешка о изласку из штампе.
116. **Аноним**
Љубица и Даница С. Јанковић: Народне игре, књига III. Београд 1939. — Н. С., 1940, књ. LX, бр. 7, стр. 552. # Р.
 Приказивач истиче да књига доноси богату грађу класификовану по кореографским областима: Скопље, Тетово, Гостивар, Куманово, Скопска Црна Гора.
117. **Аноним**
Једна књига о Јужној Србији. — Н. С., 1941, књ. LXII, бр. 7, стр. 555. # М.

- Књига *Mazedonien, Leben und Gestalt einer Landschaft* изишла је у Берлину 1940, а садржи прилоге Дворниковића (*Симбол Косова*), Шмауса (*Преглед обичаја и њихов удео у српскохрватској књижевности*) и других.
118. Антула, Јован
Народна приповетка о „Шарану“. — 1905, књ. XV, бр. 8, стр. 634—635.
А.
Познато је да је садржина Змајевог *Шарана* узета из неке приповетке. Антула претпоставља да би то могла бити приповетка „Залудила човека“ која је објављена у „Кићи“ бр. 23 за 1905. годину.
119. Антула, Јован
Вук Карацић и руске народне песме. — 1908, књ. XX, бр. 10, стр. 794.
Н. А.
Љубомир Стојановић је руске народне песме из заоставштине Вука Карацића уступио М. Сперанском који их је објавио. Пет песама су из збирке Новиковског, а шест је Вук забележио у Орловској губернији. Вук спомиње ове песме у писму Копитару од 13. VIII 1819. године.
120. Арнаутовић, Александар
Matthias Murko: Die Volksepik der bosnischen Mohammedanen. — 1909, књ. XXII, бр. 5, стр. 387—390. # А. А.
Дат је преглед досадашњих радова на прикупљању народних муслиманских песама: Ф. С. Крауса, две збирке К. Хермана, збирка Мехмеда Целалудина Курта. У првој свесци часописа »Zeitschrift des Vereins für Volkskunde in Berlin«, за 1909. објављен је чланак М. Мурка *Народна епска поезија босанских Мухамеданаца*. Према Арнаутовићу, подаци за овај чланак узети су из предговора Луке Марјановића.
121. Арнаутовић, Александар
Суд Гетеа о српској народној поезији. — 1909, књ. XXII, бр. 5, стр. 394.
А. А.
»Chronik des Winer Goethe-Vereins« (свеска за фебруар) објавио је одломак предавања М. Мурка *Народна поезија југословенских (нарочито босанских) Мухамеданаца*. Ослањајући се на рад М. Ђурчина (*Das serbische Volkslied in der deutschen Literatur*) и К. Луцерне (*Die südslavische Ballade von Asan Agas Gattin und ihre Nachbildung durch Goethe*), Мурко је показао да је песма коју је Гете превео на немачки припадала муслиманским песмама и да је он свој суд о српској народној песми стекао на основу муслиманских песама.
122. Арнаутовић, Александар
Две књиге народних умотворина. — 1911, књ. XXVII, бр. 3, стр. 231—232. # Е. Н.
Појавиле су се две књиге у Остојићевој редакцији: *Ускоци* („Књига за народ“ бр. 141 и 142) и *Српске народне приповетке (гатке)*, изд. Матица српска у Дубровнику, друга књига. Грађа је узета из познатих збирака В. Карацића, А. Никколића, К. Благогића.
123. Арнаутовић, Александар
Наша народна поезија на француском. — Н. С., 1924, књ. XII, бр. 8, стр. 632—636.
Преглед превода наших народних песама на француски: Лео д'Орфе *Херојска Србија*, Анђелија Јакшић и Марсел Робер *Роџетес националних ду Пепле Сербе*, Шабозо Срби и њихова народна епонеја, Рабате *La Geste de Marko-Tapanarive* (објављена на Мадагаскару 1922). Као најбоље преведена збирка наводи се књига Филеаса Лебера *Les Chants féminins serbes*.

124. Арнаутовић, Александар
Једна нова збирка француских превода наше народне поезије. — Н. С., 1925, књ. XV, бр. 5, стр. 392—395.
Приказ збирке Функ-Бретана *Chants populaires des Serbes*. Арнаутовић запажа да су преводи улепшани, слободније препевани.
125. Атанасијевић, Ксенија
Мит о сунчевој сестри. — Н. С., 1925, књ. XV, бр. 6, стр. 396—397.
К. А.
Аутор приказа студије М. Бурића истиче трагање за филозофским основама мита о девојци у нашем народним песмама, као и његов однос према митовима других народа.
126. Атанасијевић, Ксенија
Практична филозофија наших народних умотворина. — Н. С., 1937, књ. L, бр. 5, стр. 372—379; бр. 6, стр. 439—446.
Практичну филозофију наших народних умотворина чине два елемента: естетичка гледања и моралне норме. Први елемент је узгредан, док је други брижљиво негован, поникао из потребе за оријентацијом. Народ познаје начела којих се треба држати и у добру и у злу, зна како вреднује поштење, грех, пријатељство, знање...
127. Бакотић, Лујо
Наша народна поезија на талијанском. — Н. С., 1924, књ. XIII, бр. 1, стр. 75—76.
Петар Касандрић је превео неке песме старијих времена (XVI и XVII век) и већи број песама новијих времена. Превод песама *Canti popolari serbi e croati* оцењује се као успешан.
128. Барић, Хенрик
Неко бјеше Страхинићу бане (Скица за методолошку студију). — Н. С., 1936, књ. XLIX, бр. 8, стр. 1594—1603.
Герхард је изазвао дискусију. Анализом овог лика закључује се да је крај песме нелогичан; могуће је да је Бановић Страхинића поклонно жени живот а не опростио.
129. Барјактаревећ, Фехим
Стари арапски писци о Србима и другим Словенима. — Н. С., 1928, књ. XXIII, бр. 2, стр. 140—145.
У списима арапских дипломатских мисионара који су путовали на многе дворове налазе се подаци о Србима и другим Словенима. Ахмет ибн Фалдан је оставио опширан опис погребa Варегa (цитирао С. Тројановић, *Стари словенски погреб*) који је Јакуп уврстио у *Азбучни речник земаља*. Тај извештај садржи и податке о Русији, па је у њој имао неколико издања: Френов *Извештај Ибн Фалдана*, и Розенов *Извештај Ал Бекрија и других аутора о Русима и Словенима*. Ал Бекри је оставио и *Књигу путева и покрајина* (у којој је наведен извештај Ибрахима ибн Јакуба). Поред података о тадашњим владарима, Ибн Јакуб даје податке о животу и обичајима словенског племена Срба. Они спаљују заједно своје покојнике и жахаће животиње. Жене умрлог секу лице и руке ножем, жена која највише воли покојника обеси се, па и њу спале са њим. После удаје, жене не чине прељубу. Мушкарци се не жене невиним девојкама.
Важност ових извештаја арапских путописаца истакао је Георг Јакоб у *Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9. und Jahrhundert*.
130. Барјактаревећ, Фехим
„Хришћанство и ислам под султанима“. — Н. С., 1931, књ. XXXII, бр. 7, стр. 556—561; бр. 8, стр. 641—649.

- Приказ књиге В. Халзака *Christianity and Islam under the Sultans*. Приказивач истиче да Халзака занимају два основна питања: како су поједине хришћанске светиње постале муслиманске и како изгледају турска народна историја и вера, нарочито у односу на хришћанство.
131. Белић, Александар
Вукова преписка (I књ. XXX + 777, Београд 1907). — 1908, књ. XX, бр. 3, стр. 183—191.
Преписка пружа податке о културним приликама онога времена и о Вуку као сакупљачу народних умотворина. Садржи Вукову преписку с Копитаром (најбројнија), Мушицким, Гримом, кнезом Милошем, Шишковим... Сређивање преписке је започео П. П. Борбевић, а наставио Љубомир Стојановић.
132. Белић, Александар
О Караџићеву значају. — Н. С., 1937, књ. LII, бр. 5, стр. 361—373.
Поред других Вукових заслуга истиче се и његова заслуга за проучавање народне књижевности и „других особина и свега што се народа тиче“.
133. Будимир, Милан
Значај Васићеве Винче. — Н. С., 1937, књ. L, бр. 5, стр. 455—461.
На основу бројних археолошких ископина, Васић претпоставља да Винча није неолитско насеље него рудничка колонија анатолских Грка из архајске епохе.
134. Будимировић, Душан
„Женидба Максима Црнојевића“ у немачкој књижевности. — Н. С., 1914, књ. XXVII, бр. 12, стр. 930—931.
Ова песма је послужила Артуру Фиреру да напише драму *Кћи Светог Марка*, тачније прва два чина. Друга два чина имају за позадину немачку легенду о бедном Хајнриху.
135. Варагић, Јово
Српско-хрватске народне приче у енглеском преводу. — 1907, књ. XVIII, бр. 3, стр. 233—234. # Ј. В.
Louise Seymour Houghton је објавила илустровану збирку народних приповедака *The Russian Grandmother's Wonder Tales* у којој су приповетке Јужних Словена по немачкој верзији дра Ф. Крауса. Појаву ове књиге коментарисао је лист *„The Athenaeum“* бр. 4133 од 5. I 1907.
136. Винавер, Станислав
Helden, Hirten und Hajduken, Montenegrinische Volksgeschichten. Gesammelt und überetzt von Gerhard Gesemann. München. — Н. С., 1935, књ. XLVI, бр. 4, стр. 314—315. # С. В.
Насупрот Геземановом мишљењу, Винавер сматра да особеност епског јунака не проистиче потпуно из материјалне основе и његовог начина живота, него из историјске свести и националног мита.
137. Влаховић, Митар С.
Љубица С. Јанковић и Даница С. Јанковић: Народне игре, Књига I. Београд 1934. — Н. С., 1934, књ. XLIII, бр. 7, стр. 540. # М. С. ВЛ.
Белешка о изласку из штампе; књига садржи око сто изабраних народних игара које се играју уз музичку пратњу или песму. Потичу из Охрида, Битоља, Скопске Црне Горе, Грузе, Колашина, Срема...
138. Влаховић, Митар С.
Љубица С. Јанковић и Даница С. Јанковић: Народне игре II, Београд 1937. — Н. С., 1938, књ. LIII, бр. 1, стр. 73—74.
О народним играма, њиховој музичкој пратњи, начину играња на Косову, Метохији и у призренској области.

139. Вукићевић, Никола
Salomon Reinach, Orpheus, Histoire générale des religions. 7-me édition. Paris. Alcide Picard, 1909. — 1910, књ. XXIV, бр. 5, стр. 374—379.
Књига Саломона Ренака, једног од првих светских археолога и митолога, не пружа само упознавање са историјом и доктринама религије него и феномене религије и религиозног осећања: табуима, тотенизмом, анимизмом и фетишизмом. Ринак поставља разлику између религије и митологије.
140. Вулић, Никола
Слава — Крсно име. Студија Др. Милоја Васића, помоћника чувара Нар. Музеја. Прештампано из „Просветног Гласника“. Београд, Државна штампарија, 1901. — 1902, књ. V, бр. 1, стр. 62—70.
Аутор приказа замера Васићу кад тврди да је слава идентична с грчким херојским култом који води порекло од Трачана, затим да је, према једном тврђењу, култ свих мушких покојника, а према другом да је култ хероја породице која слави. Оспоравају се још нека Васићева гледишта: да је слава идентична са задушницама и заједнички извор и време настанка (пре сеобе са Карпата) трачког култа и славе.
141. Вулић, Никола
Veselin Tschajkanovitch, Quaestionum paraemiographicarum capita selecta, Dissertatio inauguralis. Tubingae, 1908. — 1908, књ. XX, бр. 11, стр. 874—875.
Белешка о докторској дисертацији Веселина Чајкановића.
142. Вулић, Никола
Бановић Страхиња. — Н. С., 1937, књ. L, бр. 6, стр. 435—439.
Нејасни завршни стихови нису одгонетнути. Закључци имају вредност хипотеза које су чак некорисне „за науку“.
143. Гавриловић, Михаило
La Mythologie slave par Louis Léger, Membre de l'Institut Paris, Lerux, édition, 1901. — 1902, књ. V, бр. 6, стр. 474—475. # М. Г.
Приказивач истиче да се Л. Леже при писању о словенској митологији држао докумената који се односе на многобожачки словенски пантеон.
144. Гавриловић, Михаило
Један неиздат путопис преко Балканског полуострва из XVII века. У Гласнику Земаљског музеја, 1907, св. 4. — 1908, књ. XX, бр. 10, стр. 791—792. # М. Г.
Саопштење В. Јелавића односи се на путопис барона Де Сансија; рукопис се чува у Народној библиотеци у Паризу. Вјекослав Јелавић је објавио део рукописа који описује пут од Дубровника до Прокупља али је изоставио занимљив део о вашару у Пироту о Великој Госпођи.
145. Геземан, Герхард
Једно књижевноисторијско откриће: Ерлангенски рукопис српских народних песама. — Н. С., 1921, књ. II, бр. 4, стр. 276—286.
О овом рукопису, који је нађен у Ерлангенској универзитетској библиотеци, износи се податак да је настао између 1717. и 1730. на подручју где се додирују штокавски и кајкавски говор. Претпоставља се да је рукопис саставио један Немац; износи се и садржај.
146. Георгијевић, Крешимир
Hasanaginica v polskoé literature. — Н. С., 1932, књ. XXXVI, бр. 8, стр. 632—633.
Ова студија Вацлава Бурјана је објављена 1931. у часопису »Sborník filologičký«. *Хасанагиница* је у пољску књижевност ушла посредно преко Гетеових, Меримеових, Талвинјиних и Мицкијевичевог превода. Роман Зморски је превео са оригинала.

147. Георгијевић, Крешмир
Пољска историја и наше народне песме. — Н. С., 1934, књ. XLI, бр. 5, стр. 338—389. # К. ГРГ.
 У студији *Одјеци пољске историје у југословенској епизи* („Радови Слов. института у Прагу“, св. IX), Константин Висковаст се бави сачувањем историјским подацима о пољским краљевима Владиславу Варненику и Јану III Собејском у српским народним песмама. Открио је деветнаест песама са наведеним подацима.
148. Георгијевић, Крешмир
Најновији преводи наших народних песама на пољски језик. — Н. С., 1938, књ. LV, бр. 7, стр. 519—523.
 Дат је преглед ранијих превођења с посебним освртом на новообјављену књигу *Jugoslawianska poezja lidowa* (Варшава 1938) коју је уредио Јулије Бенешкић. Садржи 128 песама узетих из Вукове *I књиге песама*, збирке Јаше Продановића и Андрићеве *Из наше народне поезије*. Предговор је написао Геземан (о станку, развоју, десетерцу, бугарштинама и циклусима).
149. Георгијевић, Крешмир
Муркова Хасанагиница. — Н. С., 1938, књ. LIII, бр. 5, стр. 368—376.
 У студији *Das Original von Goethes »Klaggeseng von der edler Frau des Asan Aga (Asanaginica) in der Literatur und im Volksunde durch 150 Jahre«* постављају се два питања: шта значи стих „љубовца од стида не могла“ и где је песма настала. Мурко сматра да је традиционално схватање спречило Хасанагиницу да обиђе Хасан-агу и истиче да је Хасан-ага превазишао таква схватања, па у том раскораку настаје трагично. Сматра да је настала у јужној Далмацији, у Имотском, између 1463. и 1717. године (кад је овај град био под турском влашћу). Такође се износи историјска судбина песме од тзв. *Сплитског рукописа* до Мештровићеве верзије из 1932. године.
150. Георгијевић, Крешмир
Смрт Смаил-аге Ченгића и народне песме. — Н. С., 1939, књ. LVI, бр. 8, стр. 622—624.
 Приказана је студија Људевита Јонкеа *Мажуранићев еп и народне пјесме које пјевају о смрти Смаил-агиној* (Rad JAZU, 1938, 269). Набројани су ранији покушаји да се реши питање односа народне песме и Мажуранићевог епа.
151. Гете, Јохан Волфганг
Српске народне песме. — Н. С., 1932, књ. XXXV, бр. 7, стр. 557—560.
 Донети су поједини делови Гетеовог чланка (*Kunst und Altertum*, 1825) насталог после упознавања с првим преводима Талвијеве. У изнетим деловима расправља се о песмама старих времена и средње епохе, те о начину како би их требало истраживати. Осврће се на Гримове, Талвијине и Фатерове преводе.
152. Голенишчев-Кутузов, Илија
Русија у нашим народним песмама. — Н. С., 1936, књ. XLVIII, бр. 1, стр. 46—52.
 Преглед народних песама у којима се пева о Русији; најстарије певање памти Русију као далеку Московнију.
153. Гравје, Гастон
Новоазарски Сандџак. — 1912, књ. XXIX, бр. 12, стр. 918—931; књ. XXX, бр. 1, стр. 43—53; бр. 2, стр. 128—136; бр. 3, стр. 200—211.
 Износи се да је становништво по типу и језику „српске крви“; дели се као у Босни на муслимане (домороци и досељеници) и православне хришћане. Први се називају Турцима, други Србима: „Једни веле да говоре бошњачки, а други српски“. Муслимани станују у варошима, а хришћани у селима. Становништво западно од Лима назива се Херцеговцима, а источно мусли-

- манима; досељени су углавном после сеобе Срба у XVII и XVIII веку. Сталан додир са Србима учинио је да приме неке нове обичаје, али и да задрже неке старе као што су крвна освета и начин подизања села (збијена).
154. Грол, Милан
Белешке о Арбанији. — 1910, књ. XXV, бр. 7, стр. 509—519; бр. 8; стр. 593—601. # Иностранци.
Описују се Скадар и околина с посебним освртом на етнички састав становништва и његово занимање. У откривању особина овог становништва дају се његове психичке особине, верска схватања, обичаји (свадебни и погребни). Наводи се и опширна библиографија о ранијим проучавањима у вези са овим питањем (књ. XXVI, бр. 8, стр. 621—622).
155. Грол, Милан
Јован Н. Томић: О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку, 1913. — 1913, књ. XXX, бр. 9, стр. 712. # Ин.
На основу старих и новооткривених докумената израбена је студија о „поарнаутивању Срба у Старој Србији“. Тај процес је започео у XVII веку, 1630—1655, а такође је трајао и током 1685, 1688, 1689, да би се наставио у XVIII веку за време сеобе Срба под Арсенијем Чарнојевићем.
156. Грол, Милан
П. П. З. Бјеловичић, адвокат, Етнографска граница Југословена, Метковић 1920. — Н. С., 1920, књ. I, бр. 8, стр. 646. # Ин.
Кратак преглед територијалних граница Срба, Хрвата и Словенаца. Обухваћено је готово свако село југоисточне Европе у коме има овог живља.
157. Грујић, Рад. М.
Прогањање вештица код Срба. — 1910, књ. XXV, бр. 3, стр. 187—200.
Док на Западу прогањају вештице (папа Иноћентије VIII издао је Булу 5. XII 1484, затим појава Hexenbulle у Немачкој и Caroline Карла V), српска народна црква у XVIII веку устаје у одбрану вештица, а у Словенији их католичка црква у то време осуђује (*Crtice iz Slav. povijesti*, Osijek 1910). Наводи се и библиографија о прогањању вештица на Западу.
158. Дворниковић, Владимир
Д-р. Д. Ј. Поповић, О Цинцарима. Прилози питања постанка нашег грађанског друштва. Друго знатно допуњено издање. Београд 1937.
Након историјског прегледа досељавања Словена на Балкан разматрају се остаци старог становништва на планинама и етничким границама Словена. На крајњем југу налазили су се Аромуни, Македовласи или Цинцари. За њихову главну црту узима се неодређеност националне припадности: то је полазна тачка за размјевање Цинцара или Грка. Иако представљају остатак романизованог становништва, ипак се јављају као Грци а не као Арбанаси или Словени, при чему су култура и начин живота одлучили о етничкој припадности. Прикључење Грцима имало је и практичну страну — тако су могли уживати привилегије које су Грци имали код Турака. Осећање усамљености, психа избеглице, ненаклоњеност средине терали су их да пословном вредношћу штедњом иду ка веома израженом стицању иметка. По преласку критичне фазе изолованости и угрожености, по стицању богатства мењали су став према друштву и животу: отварали су своје домове, постајали добротвори и мецене. Међутим, задржали су и неке старе навике: претеран култ родбинске повезаности, кумства и групе.
159. Дедијер, Јевто
Социјална психологија Херцеговаца. — 1909, књ. XXII, бр. 10, стр. 745—758.

- Одломак из књиге *Херцеговина* (Српски етнографски зборник, VI књ.). Разматрају се три групе социјално-психичких појава: старинци са балијама, досељеници са истока (источна Херцеговина и Црна Гора) и досељеници са запада (западна Херцеговина и Далмација).
160. Деџијер, Јевто
Стара Србија. Географска и етнографска слика. — 1912, књ. XXIX, бр. 9, стр. 674—698.
Под територијом Старе Србије подразумева се Овче поље, Словиште, Средорек, Козјак, Црна гора (Скопска), Полог с Тетовском котлином, Пореч, Кичевска и Дебарска област, а на северу од Шаре :слив Западне Мораве, Призренска област, Метохија с Подгором, Плав са областима око Скадра, Ругова, Стари Колашин и област Новопазарског Санџака. Расправља се о путевима, етничком саставу и миграцији становништва кроз векове.
161. Добронић, Антун
Dr Vinko Zganec: Hrvatske pučke pripjerveke iz Međumurja. I svezak (Zbornik jugoslavenskih pučkih pripjevaka, I knjiga — Izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; Zagreb 1924). — Н. С. 1925, књ. XV, бр. 3, стр. 229—231.
Књига садржи 638 мелодија с текстовима које су подељене у три групе: старе попевке словенског обележја, међумурске попевке и попевке настале под туђим утицајима (мабарским, хрватским и словеначким).
162. Дробњаковић, Боривоје
Гласник Географског друштва. — Н. С., 1925, књ. XV, бр. 1, стр. 78—79, # Б. Д.
Белешка о изласку из штампе IX свеске. Антропогеографија и етнографија су заступљене у чланцима В. Дворског *Le rôle des montagnes dans la politique moderne*, Ј. Ердељановића *Нидерлово дело о Старим Словенима*, И. Синдика *О насељима и миграцијима у Дубровнику и околини*, Јб. Павловића *Из живота града Шапца* и Б. Деснице *Како је насељен крај од Плавна до Жегара у Северној Далмацији.*
163. Дробњаковић, Боривоје
Насеља и порекло становништва. — Н. С., 1925, књ. XV, бр. 6, стр. 471—472. # Б. М. Д.
Седмнаеста књига садржи прилоге: П. Јовановића *Бања* и В. Радовановића *Тиквеш и Рајач*, а XVIII Ј. Мала *Усочке сеобе и словенске покрајине* (према архивским документима).
164. Дробњаковић, Боривоје
Живот и обичаји народни. — Н. С., 1925, књ. XV, бр. 6, стр. 472. # Б. М. Д.
Четрнаеста књига (*Различита грађа за народни живот и обичаје*) доноси прилоге: С. Мијатовића *Технички радови сељака у Левчу и Темнићу*, С. Грбића *Српска народна јела и пића из среза Бољевачког*, С. Тановића *Из народног пчеларства у Старом Влаху и Златибору*, М. Поповића *Из народног пчеларства у округу Ужичком*, Б. Мићића *Обичаји и веровања у Босни*, Јб. Пећо *Обичаји и веровања у Источној Србији*, Петнаесту књигу која се састоји од архивске грађе за занате и еснафе у Србији од другог устанка уредио је Т. Борбевић.
165. Дробњаковић, Боривоје
Македонски Срби. — Н. С., 1925, књ. XV, бр. 6, стр. 473. # Б. М. Д.
Као одговор на претенциозну Вајгнандову књигу (*Ethnographie von Makedonien*), проф. Ј. Ердељановић је написао студију чији су закључци објављени у СКГ, а у којој се побијају Вајгнандова гледишта.

166. Борбевих, Јован
Теорија расе. — Н. С., 1935, књ. XLIV, бр. 6, стр. 454—467.
Дат је преглед развита мисли и теорија о раси; истиче се да је раса статички моменат. „Раса је антрополошка материја, сирова, хетерогена, нечиста, измењана, материја из које је историјско развиће створило полуготове производе — народе“. Теорија расе се појавила као антигеза теорији о утицају географске средине на човекову историјску еволуцију.
167. Борбевих, Тихомир Р.
Сугестија у народу. — 1902, књ. V, бр. 6, стр. 437—443.
Из наведених примера сусрета са ноћним сватовима, премирања, дејства бајања, уочава се велики удео сугестије у настанку неких народних веровања.
168. Борбевих, Тихомир Р.
О Циганима уопште и о њиховом досељавању на Балканско полуострво и у Србију (извадак из дела Цигани — прилог потпуном проучавању народа Краљевине Србије). — 1904, књ. XI, бр. 11, стр. 430—438.
Цигани воде порекло из Индије и претпоставља се да су у надирању према Балканском полуострву пролазили кроз Персију, Јемен, Грчку (јер су код европских Цигана задржани елементи језика земаља кроз које су пролазили). Миклошић претпоставља да постоји тринаест група европских Цигана: грчки, румунски, угарски, моравски, немачки, пољски, руски, финландски, скандинавски, јужноиталијански, баскијски, енглески и шпански. У Србију су досељени са три различите стране, што се може претпоставити по језику, вери и донекле према географској распрострањености. У Србији разликујемо турске (Гацикано Рома, Корано Рома), влашке (Цигање, Ром'ни, Рудари, Аурари и Лингурџи), Беле Цигане (у подринском округу) и банаћанске. Они се разликују међу собом, па стално настанене зову Арлије, а скитаче Тамари.
169. Борбевих, Тихомир Р.
Физичке и душевне особине Цигана Краљевине Србије (извадак из дела Цигани, прилог потпуном проучавању народа Краљевине Србије). — 6904, књ. XIII, бр. 1, стр. 44—53.
Аутор истиче физичке особине које је он лично запазио: средњи раст, мрк тен, црна и густа коса, црне и сјајне очи, мала уста, тело пропорционално; поседују велику издржљивост. Од душевних особина наводи да су весели, непоуздани, плашљиви, лажљиви, музикални, духовити и свабалице.
170. Борбевих, Тихомир Р.
Фолклорне белешке. — 1905, књ. XIV, бр. 4, стр. 280—286; бр. 7, стр. 533—539; бр. 11, стр. 853—859; бр. 12, стр. 922—930; књ. XV, бр. 1, стр. 27—32.
Партеногенеза. — У нашим предањима постоје трагови веровања у партеногенезу (према *Смрт Гроздане шћери Душанове*, приповетка *О грофовском сину Милугину*). У зборнику *Anthropophytha*, I (Leipzig 1904), Краус наводи две приче са овим мотивом: *Како се родио цар Константин и Свети Андрија*. Ово веровање срећемо и у народним празноверцима везаним за нероткиње, али и за вампире; претпоставља се да је настало у доба матрјархата.
Српске народне приповетке Вука Врчевића и народне пословице. — Наводе се приповетке В. Врчевића које су повод пословицама; пословице у овом случају представљају срж приповетке. *Две грчке пословице*. — Наводе се пословице „умртвио се као жеж“, „много зна лисица, али жеж још више“, у трагању за паралелама код балканских народа и у антици.

Грчки духовници у српским народним приповеткама. — У збиркама приповедака Вука Врчевића (1868) и Вука Караџића (1897) срећу се приповетке у којима духовници говоре лошим српским језиком. Претпоставља се да су то грчки духовници пошто не изговарају оне сугласнике којих нема у грчком језику.

Верованье у премештање непокретних предмета. — Веома чест мотив; обично се премештају цркве.

Снит. — Реч „снит“ у нишком крају означава оно што неке жене породе: клупко налик на јежа које скаче и хоће да се врати натраг. У Алексинцу се употребљава израз „усплавчина“. Како је веровање у равање живих чудних ствари раширено, то аутор предлаже даље испитивање.

Звер сестра, једна циганска варијанта српске народне песме. — Песма Марко Краљевић и бан од Випера има позадину у циганској приповести; сматра се да је овај мотив настао при препеву.

Планови. — Поводом чланка М. Веснића *Празноверице и злочин с нарочитим погледом на празноверице о закопаном благу*, Т. Борђевић говори о плановима који се продају у нашем народу. Обично им се приписује тајна закопаног блага.

Марко Кашин и Мија Таламбас, циганска варијанта српске народне песме. — Мотив песме Мали Радојица среће се и у једној циганској причи из околине Алексинца.

Марко Краљевић, Муса Кесеџија и Бема Арбанасин. — Ова приповетка се наводи као пример заједничких балканских елемената у народним умотворинама.

171. Борђевић, Тихомир Р.
Was sind Juden? Eine ethnographisch-anthropologische Studie von Dr. C. H. Stratz. Mit 11 Abbildungen. Wien—Leipzig 1903. — 1906, књ. XIV, бр. 6, стр. 459—463; бр. 7, стр. 533—539.

Истиче се да су Јевреји потомци старог културног народа који је поникао из јужне гране средоземне беле расе и који је живео у Малој Азији и северној Африци. Јевреји који тамо живе очували су свој првобитни карактер јужне средоземне расе. Од других народа Европе, европске Јевреје не одвајају вера или семитски изглед него остаци првобитног карактера расе (трговачки дух, музички дар, тврдичлук, плашљивост).

172. Борђевић, Тихомир Р.
Кроз наше Румуне. — 1906, књ. 16, бр. 1, стр. 44—58; бр. 2, стр. 126—136; бр. 3, стр. 200—210; бр. 4, стр. 282—290; бр. 5, стр. 376—384; бр. 7, стр. 526—532; бр. 8, стр. 614—619; бр. 9, стр. 692—698; бр. 10, стр. 763—782.

Путописне белешке о Румунима у Србији који живе у тимочком, моравском, пожаревачком и крајинском округу. Румуни осим матерњег језика знају и српски; вере су источноправославне. Деле се на две групе: Царане и Унгурсане. Борђевић даје опис обичаја (крајница, русалија, Божића...), веровања (вампири), гатања (око гроба) и песме које прате поједине обичаје и обреде.

173. Борђевић, Тихомир Р.
Николай Харузинъ. Етнографія, лекцији читанія въ императорскомъ московскомъ универзитетѣ. — 1906, књ. XVI, бр. 6, стр. 478—479.
Изишле су четири књиге из области етнологије: *Општи део* — *Материјална култура* (1901), *Породица и племе* (1903), *Сопственост и првобитна управа* (1903) и *Верованье* (1905).

174. Борђевић, Тихомир Р.
Die Schnürke und Schnurren des Florentiners Gian-Francesco Poggio Bracciolini. Übersetzung, Einleitung und Anmerkungen von Alfred Smeran (Romanische Meistererzähler herausgegeben von Dr. Friedrich S. Kraus, IV Band). Leipzig 1905. — 1906, књ. XVII, бр. 3, стр. 226—231.

Збирка Побових приповедака је до 1500. године штампана 26 пута. Те приповетке су кроз векове ширене по многим земљама у којима се говорило латински. Алфред Семеран је опазио сличност између неких Побових приповедака и наших које је објавио Краус, а Т. Борбевих истиче посебно сличност са приповеткама западног дела наше земље.

175. Борбевих, Тихомир Р.
О етнологији. — 1906, књ. XVII, бр. 7, стр. 520—531.
 Ово предавање је одржано 18. IX 1906. на Универзитету у Београду. Истакнути су задаци и сврха етнологије, као и блиских наука на којима она почива и из којих извире (атропологија, географија, етнографија, фолклор, статистика, психологија, археологија, наука о праву и држави, наука о језику и историја). Као основни задатак етнологије поставља се изналажење закона постанка и развика свих људских израза мисли, било да су испољене у духовним или материјалним творевинама човечанства. Етнографија се одређује као научна дисциплина која има задатак да сакупља грађу о свим народима, о њиховом телесном и духовном животу. Задатак етнологије је да поставља законе живота и кретања народа. Фолклор је имао задатак да испитује састав, обичаје, верски начин живота, одело, кућу, справе и предања.
176. Борбевих, Тихомир Р.
Прилог историји народне куће у Јужних Словена од Др. М. Мурка. — 1906, књ. XVII, бр. 7, стр. 558—559.
 Приказивач сматра да је М. Мурко проширио Меингов рад, налазећи да је горњонемачка кућа са Алпа допрла до Црне Горе и Бугарске преко Хрватске и Угарске. То се може видети не само по типу кућа него и по оном што се односи на кућу.
177. Борбевих, Тихомир Р.
Materialien zur Kenntnis des analogischen türkische. Teil I. Errählugen und Lieder aus dem Vilajet ganjoh gesammelt, in Trasskription mit Ammerkungen und einer Übersetzung der Lieder, herausgeben von Dr. Friedrich Giese. — 1907, књ. XVIII, бр. 6, стр. 474—475. # Т.
 Гизеова књига садржи приповетке и песме које су сакупили затвореници у Коњаху и међу Јуруцима. Оцењује се као значајна зато што омогућава боље познавање живота и обичаја турског племена Јурука. Ово племе живи у Македонији под именом Јурука или Коњаха. Поред тога, познавање турских приповедака и песама ствара чвршће основе за компарацију са нашим народним умотворинама које садрже турске елементе.
178. Борбевих, Тихомир Р.
Zigeunerhumor. 250 Schnurren, Schwänke und Märchen von Dr. Friedrich S. Krauss, Leipzig 1907. — 1907, књ. XVIII, бр. 4, стр. 302. # Т.
 Објављено је 250 прича и причаца које су или српске народне а односе се на Цигане, или су циганске српских Цигана. Грађа је узета из 16 наших зборника, а подељена је на седам делова према томе на шта се односи.
179. Борбевих, Тихомир Р.
Две румунске књиге о Румунима у Босни и Херцеговини. — 1907, књ. XVIII, бр. 5, стр. 375—380; бр. 6, стр. 458—463; бр. 7, стр. 541—545; бр. 8, стр. 680—685.

Реч је о издањима Румунске академије наука: Isidor Jesan, *Romanii din Bosnia și Hercegovina in trecut și in present*, București 1905, и Teodor Filipescu, *Coloniile romane din Bosnia, studiu etnografic și antropogeografic*, București 1906. Оцењене су као научно неозбиљне са погрешним констатацијама. Филипескуова књига је систематичнија и разложнија, али има многе недо-

- статке. Оно што је вредно у њој, то је опис онога што је аутор видео на терену.
180. Борбевећ, Тихомир Р.
Језик Цигана Краљевине Србије. — 1907, књ. XIX, бр. 6, стр. 431—436.
Цигани говоре цигански, влашки, српски или турски. Уочена су три дијалекта циганског језика: Гаџикајно Рома, Корано Рома и чергара.
181. Борбевећ, Тихомир Р.
Две румунске књиге о Румунима у Босни и Херцеговини. — 1907, књ. XIX, бр. 8, стр. 636.
У „Хрватској смотри“ (књ. III, св. III, IV и V), Ј. Т. Филипеску је одговорио на приказ Т. Борбевећа (вид. белешку 179). Његов одговор не садржи чињенице које би оповргле Борбевећево мишљење о његовој књизи.
182. Борбевећ, Тихомир Р.
Бигамија и полигамија код Срба. — 1907, књ. XIX, бр. 9, стр. 662—672.
Из наведених примера произлази да бигамија код Срба није била необична појава. Проузроковали су је жеља за потомком или мушким потомком, болест жене или прохтеви мужа. Претпоставља се да је могућ и утицај Турака, историјских или социјалних прилика.
183. Борбевећ, Тихомир Р.
Један часопис о Циганима. — 1907, књ. XIX, бр. 10, стр. 799.
»Journal of the Gypsy Lore Society«, часопис који је излазио од 1888. до 1892. наставља да излази. Активности овог друштва може се захвалити за појаву циганске граматике *Etnologische Mitteilungen aus Ungarn* (уредник Ф. Краус).
184. Борбевећ, Тихомир Р.
Бугарска чељадна задруга од С. С. Бобчева. — 1908, књ. XX, бр. 4, стр. 299.
Приказивач истиче да књига садржи много грађе о задрузи, преглед литературе и раније објављене грађе. Указано је на географско простирање задруге у Бугарској, на начин формирања нових задруга, те на истоветност српске и бугарске задруге. Бобчев је присталица теорије да задруга није специфична социјална појава својствена само Бугарима и Србима и другим Јужним Словенима и да није скорашњег порекла. Своја гледишта брани поузданим доказима и подацима.
185. Борбевећ, Тихомир Р.
Српска народна јела и пића. Књига I. Уредио Др. Јован Ердељановић. У Београду. Штампано у државној штампарији Краљевине Србије (Српска краљевска академија, Српски етнографски зборник, књига X). — 1908, књ. XX, бр. 9, стр. 716—717. # Т.
Ова књига садржи обимну грађу о јелу, његовом справљању, називима, обредима... Поред поменутог рада Ј. Ердељановића доноси још два прилога: *Српска народна јела са додатком о пићу у Левчу и Темнићу* од С. Мијатовића и *Српска народна јела у Босни и Херцеговини* од Луке Грујића.
186. Борбевећ, Тихомир Р.
Валтазар Божишић. — 1908, књ. XX, бр. 10, стр. 798—800.
Белешка поводом смрти В. Божишића, осврт на његов допринос праву, фолклористици, историји и филологији, уз кратку биографију и библиографију. Истиче се да је Божишић сакупио песме за прву збирку српских народних песама *Народне пјесне из старијих највише приморских записа*, Београд 1878.
187. Борбевећ, Тихомир Р.
Манекина у југо-словенској литератури. — 1908, књ. XXI, бр. 2, стр. 156—157. # Т. Б.

Белешка о чланку П. Поповића *Manekine in der südslavischen Literatur* («Zeitschrift für romanische Philologie», 1908). Поповић сматра да је македоснка верзија приче о девојци без руку *Царица и њени близанци* настала непосредно из *Манекине*, француског романа, а да је усмено преношена преко рапсода или крсташа.

188. Борђевић, Тихомир Р.
Из живота народа румунског. — 1908, књ. XXI, бр. 12, стр. 959—960.
Б. Т.
Белешка о покретању зборника *Из живота румунског народа*. У првој свесци објављено је: *Кола из Картана* Помпилија Парвескуа, *Румунске заонетке* Тудора Панфила и *Народне песме из Марамуреша* Тита Буда.
189. Борђевић, Тихомир Р.
Српске народне пословице и разне изреке. — 1909, књ. XXII, бр. 2, стр. 151—152. # Т. Б.
Приказ књиге која је штампана у Окланду, Калифорнија; приређивачи су М. Ј. Поповић и В. Радојевић. Прва књига садржи примене клетви и заклетви у народној фразеологији.
190. Борђевић, Тихомир Р.
Манекина у југословенској литератури. — 1909, књ. XXII, бр. 6, стр. 478—479. # Т. Б.
Белешка о *Додатку П. Поповића* у коме се износе нови подаци као потврда за раније тврђење да се прича о девојци без руку (види белешку бр. 187) није могла развити из каталонске новеле *La storia de la filla de l'emperador Contasti*. Истиче се да су мотиви наше народне приповетке старији од мотива каталонске новеле.
191. Борђевић, Тихомир Р.
Бели Цигани у Србији. — 1909, књ. XXII, бр. 3, стр. 202—210.
У неким местима западне Србије живе Бели Цигани који воде порекло из Крупња у Босни, исламске су вере, а говоре српски. Обично се баве свирањем, затим поткивањем. Главни празници су им Бајрам и Рамазан. Обичаја око рођења нема много: забележено је да детету под главу стављају простирач и гробен. Свадбени обичаји су много богатији: почињу од среде кад се млади боји коса; у четвртак јој се скида боја — *кније се*; у петак је младожења води у *ћердек*. Обичаји у вези са смрћу имају турско обележје; покојника окупају, сви отвори му се запуже памуком, ставља се у *табут* и носи на мезарлук, а сахрањује се без сандука тако што се у гроб стави асура или сено. Бели Цигани познају нарочиту врсту побратимства. Побратими се онај кога је задесило неко зло, или ако му се у сну јави неко ко му може помоћи. Чин побратимства се састоји из додиривања чарапама или пешкиром. Такође се напомиње да су стално настањени и да су им куће збијене. Од одеће носе турску и српску, а жене носе фереце.
192. Борђевић, Тихомир Р.
Оглед библиографије о Циганима. — 1909, књ. XXII, бр. 5, стр. 367—370.
Т. Р. Б.
George F. Black је објавио библиографију о Ромима на коју се осврће Т. Борђевић и наводи јединице које се не налазе у њој.
193. Борђевић, Тихомир Р.
Български народни пјсни отъ Елена Јанкова. — 1909, књ. XXII, бр. 5, стр. 386—387. # Т. Р. Б.
Зборник садржи 333 песме забележене од 1892. до 1893. од мајке Г. Јанкова. То су песме из Бесарабије, а подељене су на историјске, лирске (тужне и веселе) и обредне (коледарске, лазарич-

- ке, седелачке и жетелачке). Неке од ових песама представљају варијанте наших песама.
194. Борбевић, Тихомир Р.
Иван Иванчић, Румуни у Македонији и Епиру. Историја, култура, статистика. Нови Сад 1909. — 1910, књ. XXV, бр. 1, стр. 70—71. # Б.
 Приказивач се осврће на књигу и истиче да су обичаји, дух и песништво Цинцара веома блиски Румунима у Краљевини Румунији. Сматра се да су Цинцари други део комплетне масе потомака старих римских насеобина у доњем Подунављу и на Балканском полуострву. Одвојени од браће, повлаче се у Македонију, Тесалију, Епир и на Пелопонез. Под утицај Румуна падају 1885, а ослобађају се десетак година касније (Цинцари су 1905. признати за народност).
195. Борбевић, Тихомир Р.
Contribution à l'étude anthropologique des Serbes du royaume de Serbie par Eugène Pittard (Revue de l'école d'anthropologie de Paris, sept. 1910, 307—311). — 1910, књ. XXV, бр. 6, стр. 615—619. # Т. Р. Б.
 Антрополошка испитивања Срба из околине Пирота (раст, индекс главе и индекс носа).
196. Борбевић, Тихомир Р.
Етнолошка и етнографска грађа. СКА, СЕЗ, књ. XIII, Београд 1909. — 1910, књ. XXIV, бр. 6, стр. 471—472.
 Српска краљевска академија започела је систематизацију етнолошке грађе и објављивање у књигама „Насеља српских земаља“ (I, II, III, IV, V, VI), „Српски етнографски зборник“ (IV, V, VI, VIII, XI, XII), „Обичаји народа српског“, књ. I и II (СЕЗ, IV и VII), „Српске народне игре“, књ. I (СЕЗ, IX), „Српска народна јела и пића“, књ. I (СЕЗ, X). Очекује се и објављивање грађе из области права, медицине, заната, одела, музике, и традиционалне књижевности.
197. Борбевић, Тихомир Р.
Др. А. Иширковъ. България, географически оѣлѣжки. София. Придворна Печатница 1910. — 1911, књ. XXVI, бр. 2, стр. 171—172. # Т. Р. Б.
 Професор географије на Универзитету у Софији дао је у овој књизи разговетан преглед положаја, граница, величине, ортографије, хидрографије, климе и етнографије у Бугарској. У уводном делу изнете су опште карактеристике „народа, вера и држава на Балканском полуострву“.
198. Борбевић, Тихомир Р.
Влашки Цигани у Србији. — 1911, књ. XXVII, бр. 7, стр. 509—518; бр. 8, стр. 604—614.
 Влашки Цигани у Србији су досељеници из Румуније и источног дела Угарске; у Румунији су се настанили 1370. године. Цигани у Влашкој и Молдавији су претрпели веће промене него у другим земљама Балканског полуострва. Налазимо их подељене на Линчугаре (баве се израдом кашика и других предмета од дрвета), Урсаре (баве се поткивачким и коларским занатом, а неки и трговином коња и водањем медведа; по занимањима личе на Запаре, дивље скитачко племе у Турској, па се претпоставља да воде порекло од њих, Рударе (баве се копањем руде; некад су је вадили, а потом испирали злато у реци Аурари), Лајеше (скитачи без занимања; ако су приморани да раде, онда се баве ковачким занатом, израдом кључева и прстења). Ниједна од ових група Цигана није имала стално место становања. Десет до петнаест породица чине салаш који је под управом жуда; жуд је зависио од буљубаше — судије. Код Цигана који су били настањени, по друштвеној структури се разликују Лајешу, Ватраши и Робови. До ослобођења Цигана у Румунији дошло је вргласом од 10. XII 1855. у Јашију и од 8. II 1856. у Букурешту.

Тежак положај Цигана у Влашкој и Молдавији пре њиховог ослобођења терао их је да се иселавају. Они који су се доселили у Србију називају се влашки или каравлашки Цигани. Народ их зове различитим именима, углавном према њиховим занимањима. Они који су се населили на местима где има и турских Цигана, тешко се разликују од њих; донекле се разликују по вери и празновању славе.

199. Борбевић, Тихомир Р.
Етнолошка грађа и расправе (СКА, СЕЗ, књ. XVII). — 1911, књ. XXVII, бр. 11, стр. 868—870.
Друга књига ове серије садржи прилог С. Тројановића *Главни српски жртвени обичаји*, Ј. Ердѣљановића *Постанак племена Питера* и Т. Бушетића *Народна медицина Срба сељака у Левчу*.
200. Борбевић, Тихомир Р.
Српска жена. — 1912, књ. XXVIII, бр. 3, стр. 188—195; бр. 4, стр. 285—294.
Ово предавање је одржано у Шапцу 27. XI 1911. Истиче се да постоје три главна типа српске жене: патријархални (жена се узима као радна снага, наслада и ради продужетка лозе), полу-патријархални (бесплатан слуга, чувар куће и добара, а потомство није обавезно; она се није развила из патријархалне жене) и културни (она се отргла, обрзована је).
201. Борбевић, Тихомир Р.
Фра Ловро Михачевић: По Албанији. Дојмови с пута. Загреб 1911. Издао Матица Хрватска. — 1912, књ. XXVIII, бр. 6, стр. 467—472.
Доноси много података који би били значајни да су потпунији. Они се односе на обичаје, живот у дому и породици, свадбе, погребне, ношњу, светковине, бџу, крвну освету и побратимство. Срећу се и опаске о албанској народној књижевности. Према мишљењу Т. Борбевића, Михачевић се „сувише послужио тубим опажањима“, што показује и поређење његовог рукописа с књигом Б. Нушића *С Косова на Сиње море*.
202. Борбевић, Тихомир Р.
Законски споменици српских држава Средњег века. — 1912, књ. XXIX, бр. 3, стр. 234—235.
Законодавство средњег века открива се у Душановом законнику у црквеним и световним законодавним уредбама (уговорним, обичајним широм земаља под српском влашћу или заштитом).
203. Борбевић, Тихомир Р.
Дворски живот у Византији. — 1913, књ. XXX, бр. 2, стр. 157. # Т. Б. Књига *Hofleben in Bizanz* Карла Дитриха заснована је на аутентичним документима о дворском животу и обичајима у Византији који су се ширили по источној Европи и великом делу северне Европе.
204. Борбевић, Тихомир Р.
Haus und Hausrat in katholischen Nordalbanien von Dr. Baron Franz Nopcsa. Mit einer Tafel und 50- Abbildungen im Text. Sarajevo 1912. — 1913, књ. XXX, бр. 4, стр. 317—319.
О кући и покућству у северној Албанији. Књига даје опис предмета, али не и оно што предмете објашњава културноисторијски.
205. Борбевић, Тихомир Р.
А. З. Носовъ. Къ антропологији Србовъ Королевства. С. Петербургъ, 1913. Отд. оттискъ из IV т. Ежегодника Русского Антропологического общества при СПб. Университетѣ, страна 123—150. — 1913, књ. XXXI, бр. 11, стр. 936—939.
На основу антрополошких мерења, Носов закључује да Срби припадају јадранској раси тамне косе, високог раста и кратке

- главе. Борбевих сматра да је Носов, према изнетом, имао недо-вољно материјала да би њиме одредио место српском народу.
206. Борбевих, Тихомр Р.
Фолклорне белешке. — 1914, књ. XXXII, бр. 1, стр. 41—46.
Чиме се Цигани држе као народ. — Претпоставља се да их одржава њихово занимање и посебан начин живота. Долазећи на Балканско полуострво „донели су нова занимања: ковање, рударство, дрводељство, плетарство и можда музику“. Потребна за овим занимањима била је мала, па су се разбијали на групе. Цигани који су се посрбили прихватили су занимања средине.
207. Борбевих, Тихомир Р.
Из народне књижевности. — 1914, књ. XXXII, бр. 7, стр. 553—554. # Т. Б.
У наведеној књизи В. Горовића налазе се радови који знатно доприносе бољем сагледавању наше традиционалне књижевности: *Народна традиција о Немањи, Хорог Кардши у нашим народним приповеткама, Једна занимљива варијанта о паду Сталаћа и О земљи Индији народних песама*.
208. Борбевих Тихомир Р.
Кнежине у Србији за време прве владе Милошеве. — Н. С., 1921, књ. IV, бр. 7, стр. 508—518; бр. 8, стр. 600—611.
Насупрот службеној, турској подели Србије постојала је и деоба на *кнежине* (самоуправне целине с наследном влашћу). Неке кнежине представљају аналогију племенима. Кнежине као друштвена организација разликују се од племенске по томе што немају успомене на заједничког претка, што је мали број породица крвно везан и што немају заједничку славу. Наведене су следеће разлике: племена живе на природом омеђеној целини, братства су збијена; кнежина је на омеђеној земљи, села су приближена; на челу племена је војвода, на челу кнежине кнез; права војводе у Црној Гори су већа, а у Србији сужена; кнежине под Караборђом деле се на мање делове. После пада Караборђе Србије 1813. враћено је стање какво је било пре устанка. Земља је раздељена на нахије кнежине су враћене у пребашње стање, а кнезови као народне старешине заступају народ пред Турском. Кад је Србија ослобођена, задржана је подела на нахије и кнежине. Кнезове је постављао Милош Обреновић (нахијски кнез, главни кнез и обор-кнез). Нахија мења назив у окружје 1834. године. Кнежине су под Турцима биле аутономне целине са скупштином и кнезом а под Милошем зависне административне јединице у којима је кнез био чиновник извршилац воље Обреновића. Под Турцима, кнежине су припајане и одвајане према жељи народа, а под Милошем су припајане и одвајане из административних потреба.
209. Борбевих, Тихомир Р.
Развитак вароши у Србији за владе кнеза Милоша Обреновића (1815—1839). — Н. С., 1922, књ. VI, бр. 7, стр. 505—512; бр. 8, стр. 595—603.
Дат је опис града и путева. Становништво је углавном било турско и српско (трговци, ћурчије, терзије, тугеџије и кујуџије), затим је било Грка и Цинцара (механиџе), Јевреја, Јермена и Цигана. Београд је 1834. бројао 18.000 душа, од чега су 1/3 чинили Турци. Одласком Турака мења се спољашњи и унутрашњи изглед куће и уводе нови обичаји: људи почињу носити браду, жене престају да крију лице на улици, добијају место у цркви међу људима, женска деца почињу похаћати школу. Почело је и приређивање балова.
210. Борбевих, Тихомир Р.
Целибат и брак у нашем народу. — Н. С., 1923, књ. X, бр. 2, стр. 108—112; бр. 3, стр. 222—239.

Врло ретка појава у нашем народу која се јавља тек изузетно. У брак не ступају калуџери, католичко свештенство, калуџерице, болесници, безумници и неспособни за рад; у целибату могу остати и заветовани. Много су чешћи целибати код девојака у чијим породицама нема мушког рода или је изумро. Тада се девојка преоблаци у мушко и заветује да ће до краја живота живети као мушкарац. Код Куча их зову *томбелије*, а у Босни и Херцеговини *мушкобараче*. Борџевић закључује да је беженство неприродно и чудно јер су бракови склапани ради рода, продужења лозе радне снаге и насладе.

211. Борџевић, Тихомир Р.
Његош и народне пословице. — Н. С., 1925, књ. XVI, бр. 7, стр. 513—517.

Његошево дело у основи садржи елементе обичаја, веровања, а од народних умотворина највише пословица. Његош је неке од њих употребно дословно, неке променио, а од неких је само позајмљено основну мисао.

212. Борџевић, Тихомир Р.
Цигански арачлук у Србији. — Н. С., 1928, књ. XXIV, бр. 2, стр. 120—131; бр. 3, стр. 204—216.

Цигани су одувек имали на челу групе грофа, херцога, војводу или буљубашу, а касније циганског кмета или циганског кнеза, који су имали задатак и да сакупиљају харач. Цигани су под Турцима плаћали харач, а под кнезом Милошем су били ослобођени тога давања.

213. Борџевић, Тихомир Р.
Доба за женидбу и удабу у нашем народу. — Н. С., 1928, књ. XXV, бр. 3, стр. 200—209.

Одредбе римског права да се може ступити у брак од навршене четрнаесте године живота за мушкарце, а од дванаесте за девојке прихватило је и црквено право. Први прописи Србије (1837) померају границу на седамнаесту, односно четрнаесту годину. Црквени и грађански прописи воде рачуна о физичкој зрелости, а народни о другим стварима: да се дође до радне снаге и мираза. Стога се у неким крајевима срећу девојке старије од младожење. У Црној Гори је забележено да је веридба вршена док је дете било у колевци или још нерођено.

214. Борџевић, Тихомир Р.
Куповина и отмица девојака у нашем народу. — Н. С., 1929, књ. XXVI, бр. 4, стр. 289—297; бр. 5, стр. 358—381.

Претпоставља се да је куповина старији облик од отмице девојака. До отмице је долазило из различитих разлога: кад није могло доћи до договора, кад за то није било финансијских могућности. Можда су се куповина и отмица јављале, у исто време. У многим повељама наилазимо на Карађорђево забране, касније и на Милошеве, у вези са отмицом. Како је жена купована, тако је могла бити и продана. Отмице девојака могу бити договорене (добегавање, бежање) и праве. Девојка која сама бежи назива се бегуница, добелица, побегуља, самодошла. Отмица је забрањена указом кнеза Милоша од 7. VII 1820. Постоји још један облик отмице: кад је девојка сама одлазила са знањем родитеља; то је привидна отмица.

215. Борџевић, Тихомир Р.
Положај жене у нашем народу. — Н. С., 1929, књ. XXVII, бр. 7, стр. 523—532; бр. 8, стр. 603—612.

Мушка деца се од најстаријих времена дочекују с радошћу јер она настављају породичну лозу и домаћи култ. На жену се није много пазило при рађању (прве бабице се јављају тек у другој

половини XVIII века, у Новој Градишки и Београду 1816, а квалификоване 1841). Ако се удовица из задруге удаје, задруга има право на децу. Жена није имала право да једе за мужевљевом трпезом. Забележено је да је кнегиња Љубица први пут села за сто са кнезом и гостима 1834. године. На балу код енглеског конзула Хоцеса 27. I 1838, први пут су жене и мушкарци седели за истим столом. Жена није смела да иде у цркву или на погреб све до 1830. Удовице су се тешко сналазиле саме; по онима које су успевале да одрже имање и кућу давана су презимена потомцима. Положај варошке жене се знатно разликовао; у варошима није било Српкиња. Девојке су биле изоловане од света. Жена је узимана да би доприносила као радна снага; у бољем положају се налазила образована жена која је изучила школу. Прва женска школа отворена је у Земуну 1859. Закључује се да је жена у селу била производ примитивне културе; варошанка је имала положај по узору на стране жене, а школована жена се образовала по узору на жене у Европи.

216. БорБевих, Тихомир Р.

Неколико свадбених обичаја у нашем народу. — Н. С., 1930, књ. XXIX, бр. стр. 604—611; књ. XXX, бр. 1, стр. 44—48; бр. 2, стр. 112—177; бр. 3, стр. 190—196; бр. 4, стр. 280—289; бр. 5, стр. 365—369; бр. 6, стр. 454—466; бр. 7, стр. 528—537; бр. 8, стр. 605—616; књ. XXXI, бр. 1, стр. 48—62.

Брачна веза. — Многи свадбени обичаји представљају остатке некадашњих радњи којима се на симболичан начин желела представити брачна заједница: састављање руку (знак вере, заједнице, млада потпада под власт младожење), туцање главе (код Срба није забележено), заједничко једење и пијење (осим значења брачне заједнице значи и љубав и пријатељство).

Заштита младенаца. — Сматра се да су младенци посебно изложени уроцима, па се млада у циљу заштите покрива и завија. Покривач који је штити од погледа назива се авлија, округ, вал, велета, бедуин и покривало. Галамом, пуцњавом и одећом, младенци се штите од злих духова. Оно што младожења обуче, не сме да скине до вечери. Младенци се штите одозго (покривање кола, прекривање марамом, великим капама) и одоздо (пази се да млада не дотакне земљу, млада се доводи на коњу или колима, скида је младожења или свекар, преноси се преко кућног прага јер се претпоставља да су испод њега душе предака). Постоје одређене забране при уласку у цркву (улази се на једна, а излази на друга врата), при прелазу преко моста (на почетку моста се остављају јабука и марама). Зли духови су изгоњени тучом младенаца.

Живот у браку. — У оквиру свадбених обреда запажају се они којима се жели обезбедити плодност (подизање накончета), олакшање порођаја (одрешена обућа), срећа у браку (ритуално једење меда, шећера, јабуке), надмоћност у браку (гажење ноге при венчању).

Избор времена за свадбу. — Пазило се да свадба не буде за време божићног поста, за време некрштених дана, од месопусне недеље до прве недеље после Ускрса, од прве недеље после Тројица до Петровдана, од првог до петнаестог августа, на дан 29. августа (Усековање) и на Крстовдан. Сматрало се да су среда и петак несретни дани. Свадбе су обично обављане у јесен и зиму, недељом пре подне после литургије, док месец расте и недеља напредује.

Верски свадбени обичаји. — Поред мађијских елемената у свадбеним обичајима сматрало се да је потребан и благослов. Ритуал давања благослова пратили су хор девојака и здравнице које асоцирају на благостање.

217. Борбевих, Тихомир Р.
Још два прилога о свадбама. — Н. С., 1930, књ. XXXI, бр. 2, стр. 126—129.
Куђење. — Сматра се једним од најтежих грехова; о куђењу младеца говори наша прозна и стихована традиција.
Завенчавање. — Да се не би завенчало и оно што не ваља, венчање треба да буде непотпуно (нпр. поп не прочита све што пише у књизи). Да би деца била богата, млада држи пару испод језика о чему говори изрека „Мајка му се с паром завенчала“.
218. Борбевих, Тихомир Р.
Мираз. — Н. С., 1930, књ. XXXI, бр. 3, стр. 206—211.
Мираз се назива жениство, дота, прђија, особина, опрема или или рухо. Девојке које су добиле мираз наслеђују део очевине кад немају браће.
219. Борбевих, Тихомир Р.
Преисламски остаци међу југословенским Муслиманима. — Н. С., 1931, књ. XXXII, бр. 2, стр. 217—227; бр. 3, стр. 304—311.
Југословенски Муслимани преласком у ислам, према прописима нове вере примили су многе нове обичаје: сунет, полигамију, наслеђивање, очинство и наследно право женске деце, скривање лица, уздржавање од неких јела и пића. Задржали су и нешто из преисламског доба што није у супротности с новом вером: језик (српскохрватски; једино у варошима примају турски), традиционалну књижевност, писмо, имена (понеко име, али презимена на -вић или -ић). Задржали су и старе обичаје: Благовести, Велики петак, Ускрс, Спасовдан, Бурбевдан, Ивандан, Петровдан, Светог Илију, Светог Вартоломеја, Светог Прокопија, међудневицу, Свету Варвару и неке елементе Божића; знају за положајника, а извесно време су славили славу. И у свадбеним обичајима су задржали неке мађијске радње: туча младеца, главне личности свадбеног ритуала су јенђа, јенђија, јенђибула, девер и чауш. Већина посмртних обичаја обављана је у кући, а задушне жртве у јелу даване су суботом. Од духовног сродства разликовало се сродство по млеку и побратимство. Оно је обично вршено на свадбама, Бајраму и суђењу; обред се састојао из провлачења руке испод руке и залагања хлебом и сољу. Познавали су и шишано кумство (дете је шишано по навршеној првој години). Упркос забранама, од старе вере су сачувани нарицање, играње и катакд откривено лице. Ислам је утицао и на остале Јужне Словене, што се види по многим турским изразима и источњачким елементима у традиционалној књижевности. У градовима у којима је био присутан утицај Турака живело се на турски начин (кућа, одећа, жене су криле лице).
220. Борбевих, Тихомир Р.
Телали. — Н. С., 1931, књ. XXXII, бр. 7, стр. 511—514.
Телал је турска реч која означава викача, посредника. За време Караборба постојали су добошари, а Турци су увели телале који су се одржали и под кнезом Милошем. Објављивали су општинске наредбе, продају старих ствари, муслиманске спроводе. Телале су наследиле писане објаве. У Макарској су уместо телала били чауши.
221. Борбевих Тихомир Р.
Милан Б. Милићевић (Живот и рад). — Н. С., 1931, књ. XXXII, бр. 4, стр. 255—259.
У биографији М. Б. Милићевића истакнут је његов рад на пољу сакупљања грабе. Иако граба изнета у књигама *Живот*

Срба сељака и Кнежевина и Краљевина Србија није потпуна, ипак је драгоцене јер пружа обиље података.

222. Борбевих, Тихомир Р.
Из недавних времена Србије. — Н. С., 1931, књ. XXXIV, бр. 3, стр. 195—206.

Предавање под овим насловом одржано је у Англо-америчко-југословенском клубу у Београду 25. III 1931. Аутор разматра податке који се могу наћи у делима енглеских путописаца о прошлости Србије, а који нису поменути на другом месту. Неке изузетне слике износе се у путописима Петра Мондија (1620), дра Брауна (1669), Г. Вилера (1672). Књига Андрије Арчибалда Петона штампана је 1845; тај путописац је боравио три пута у Србији: 1839, 1843. и 1844, те оставио податке о Београду као оријенталној вароши са 35.000 становника. У то време је у Београду још било Турака, али су они живели одвојено од Срба, у делу вароши који се спуштао на Дунав. Дућане су углавном држали Цинцари. Путописац напомиње да на двору кнеза Александра није било правих примања сем о његовој слави и два до три бала током зиме. Оставио је податке о Сими Милутиновићу, те о дочеку Томе Вучића и Аврама Петронијевића по повратку из изгнанства у августу 1844. На челу поворке ишло је стадо оваца окићено пантљикама, а за њима волови који су имали лимуне на роговима. Палене су ватре и приређивани ватромети. Петон је био задивљен лепотом жена на баловима; српске жене су носиле грчки фес. На балу се играло српско народно коло и једна врста котиљона са брзим и лаким покретима. Са путовања по унутрашњости оставио је опис градова и вибенијих људи. Осврнуо се и на народне обичаје: побратимство, отмицу, хајдучију, балњак, полагањеника, додоле и обичај да се при наздрављању пева „На многаја љета“.

223. Борбевих, Тихомир Р.
Два библијска мотива у предању наших Цигана. — Н. С., 1932, књ. XXXVI, бр. 5, стр. 354—365.

Предања о циганском царству (потпуно или у појединостима) подударају се са турским и српским предањима. Претпоставља се да су их примили једни од других. Предања садрже два старозаветна мотива: предања о преласку Јевреја преко Црвеног мора и предање о васељенском потоку.

224. Борбевих, Тихомир Р.
Мујо и Алил у предању уљцињских Цигана. — Н. С., 1932, књ. XXXVII, бр. 4, стр. 292—297.

Уљцињски Цигани су настањени, говоре арбанашки и помало српски; досељени су из Албаније, а муслиманске су вере. Не признају да су Цигани него кажу да нису ни Срби ни Арнаути већ ковачи; баве се ковањем и калаисањем. Највећи празник им је Бурбевдан. Приповетку зову прола. Српска традиција познаје предања о Муји и Алилу. У арбанашкој традицији нема довољно сакупљених елемената. Наводе се приповетке забележене у Уљцињу: „Распра Муја и Алила“, „Цар, Мујо и Алил“, „Омер избавља из тамнице оца Муја и стрица Алила“. Карактеристичан завршетак је „прича у вуну-здравље у нас“.

225. Борбевих, Тихомир Р.
Цигани као носиоци културе. — Н. С., 1932, књ. XXXVII, бр. 5, стр. 357—360.

Цигани нису донели само неке производе ковачког заната (ексере, клинце, бургије и гребене) и дрводељског (корита, вретена, коленике, заструге, котарице, вагане) него су битно утицали на

- сличне народне рукотворине. Њихови производи су потисли, а негде и истисли дотадашње продукте.
226. Борбевић, Тихомир Р.
Најстарија религија. — Н. С., 1932, књ. XXXVII, бр. 8, стр. 578—592; 1933, књ. XXXVIII, б. 1, стр. 19—31; бр. 2, стр. 96—105.
Под овим насловом, Т. Борбевић је држао предавања на Коларчевом народном универзитету 14. и 22. XI и 7. XII 1932. У њима је дао преглед ранијих мишљења о овој теми (Шарл де Брос, Огист Конт, Џон Лабок, Х. Мајнерс, Е. Б. Тејлор, Ф. М. Милер, Е. Стике, Фрезер, Ренак, Диркем), затим најновија гледишта (Шелинг, П. Ф. Лајдерер, Стајде, К. фон Орен), као и разматрања о врховном бићу најстарије религије.
227. Борбевић, Тихомир Р.
Свети Сава и Хасан-паша. — Н. С., 1935, књ. XLIV, бр. 3, стр. 183—186.
Поводом чланака Андре Гавриловића *Св. Сава и Хасан-паша* (ГНЧ, XVIII, 268—275; „Просветни гласник“, XXXIX 489—493) у којима он закључује да овај мотив није оригиналан, него је пренесен из легенде о Борбу Амоса Стридског из IV века. Борбевић допуњава Гавриловићево тврђење истичући да није једино ова легенда основ за предање о св. Сави и Хасан-паши. Она је само облик у коме је очувана слика о турским нападима на српске земље, светиње и манастире.
228. Борбевић, Тихомир Р.
Један пример досељавања Румуна у Србију. — Н. С., 1941, књ. LXII, бр. 1, стр. 47—53.
Код Михаиловца се налази Велико острво насељено Румунима још у време кнеза Милоша, а до 1830. било је под Турцима. Кад је повучена граница Србије, острво је припало Румунији. Становници су желели да остану у Србији, али су њихови покушаји и посредовање кнеза Милоша остали без успеха, па су се крадомце селили у Србију. До коначног исељавања дошло је 1832. и 1833; место где су се населили назива се Михаиловац према имену сина кнеза Милоша.
229. Бурић, Милош
Хелени и динарски Срби (Једно упоређење њихове религиозности). — Н. С., 1932, књ. XXXVI, бр. 7, стр. 518—528.
Сличност у веровањима највише се одражава кад се упореде хеленско веровање потекло из ратова с Персијанцима и југословенско веровање које је поникло из ратова са Турцима (сачувано у песмама). Из њихових схватања и веровања произлази мистерија правде и тежња за остварењем праведних односа. Реализација правде не врши се само људском вољом него и уз помоћ тајанствених сила.
230. Екерман, Јован
Разговори с Гетеом. I. О српским народним песмама. — 1904. књ. XII, бр. 7, стр. 1163—1177.
У Екермановом разговору са Гетеом о српским народним песмама обрађена је посебна пажња на мотиве српских љубавних песама.
231. Елезовић, Глиша
Читаџи. — Н. С., 1928, књ. XXVIII, бр. 8, стр. 610—614.
Чланак поводом расправе А. Урошевића *Откуда и како је дошло име Читаџ* (Г. С. Н. Д., бр. V, стр. 39—320). Елезовић указује на погрешне закључке да је назив Читаџ настао од турске речи „прикључен“, „спојен“, да Читаџа нема изван наших јужних граница и да су то исламизовани Срби. Елезовић полази од турског речника у коме се налази тумачење да је Читаџ име које се даје румелијским Турцима на чатрафил-језику. Читаџа има и у Бугарској.

232. Елезовић, Глиша
Евлија Челебија о Читацима. — Н. С., 1929, књ. XXIX, бр. 5, стр. 365—367.
Евлија Челебија је стекао убеђење да су Читаци мелези постали од Турака, Татара, Влаха и Бугара. Осврћући се на лексику Читака, ипак се може закључити да су они у основи Турци из Мале Азије који су доведени на Балканско полуострво по његовом освајању као посада или као насељеници.
233. Ердељановић, Јован
Новопазарски Санџак (Мала Научна Библиотека, II. свеска) од Е. Ј. Цветића. Јагодина (1909). — 1909, књ. XXIII, бр. 10, стр. 795—797.
Говори се о географским и етнографским приликама у Босанском Санџаку (о тамошњим народностима, вери и језику, српској ношњи и особинама тога народа).
234. Ердељановић, Јован
Број Срба и Хрвата. — 1911, књ. XXVI, бр. 1, стр. 33—45; бр. 2, стр. 132—144.
Статистички подаци о броју Срба и Хрвата које је сакупио руски професор Флорински (1906) и подаци Нидерлеа (1909) не могу задовољити потребе статистике. Ердељановић истиче да би требало направити попис Срба или Хрвата у Србији, односно Хрватској, затим у Турској, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Далмацији, Истри, Угарској, Италији, Русији и Америци до 1905. и тек са тако сакупљеним подацима могао би се одредити тачан број Срба и Хрвата.
235. Ердељановић, Јован
Црногорске јуначке пјесме. Скупио и издао Борђије М. Драговић-Буричковић, пјешадински капетан. Књига прва, Цетиње 1910. — 1911, књ. XXVI, бр. 1, стр. 93—94.
Приказ књиге која садржи 34 народне песме о истинитим догађајима из новије прошлости у Црној Гори, Херцеговини, Брдима и Примојру. Неке од песама су варијанте Вукових песама, али по садржини и дужини представљају потпуније облике тих песама.
236. Ердељановић, Јован
Словенство у прошлости и садашњости, Slovanstvo, Obraz jeho minulosti a pšitomnosti. S mapan Slovanstva. V. Praze. 1912. — 1912, књ. XXIX, бр. 1, стр. 66—69; бр. 2, стр. 144—147; бр. 3, стр. 218—223.
Дат је историјски развој словенских народа, затим осврт на државна уређења, државноправни положај, школске и црквене прилике, преглед словенских књижевника, пластичних уметности, музике и других облика друштвеног и духовног живота.
237. Ердељановић, Јован
Др. Јоже Рус: Главни статистички подаци о Држави Срба, Хрвата и Словенаца. Према стању од 1910, односно од 1914 године. У Љубљани, 1920. — Н. С., 1920, књ. I, бр. 7, стр. 556—558.
Осврт на студију Ј. Руса који пружа поуздана обавештења о статистичким приликама. Према тим мерилима, површина земље је 252.254 km² број становника износи 12,792,918, а густина насељености је 50 становника на km².
238. Ердељановић, Јован
О „Македонским“ Србима. — Н. С., 1925, књ. XIV, бр. 5, стр. 349—354.
Овај чланак представља завршну главу студије О „Македонским“ Србима написане као одговор на књигу проф. Вајганда *Ethnographie von Makedonien*. Термин „македонски Срби“ подразумева македонске Словене. Основне етничке особине — језик, обичаји и раса — заједничке су македонским Словенима Дебра, Повардарја и Струмиче, те централним и осталим Србима, Хрватима и Словенцима. Бугарски део Словена издвојен је у по-

себно југословенско племе, а услед прилично јаког мешања са туђим елементима (трачко-романским Власима, турско-татарским Бугарима, Печењезима и Куманима, донекле с Татарима и Гагаузима), удаљио се од словенског језгра. Македонски Словени се нису могли мешати с Бугарима који су као „завојевачи држали неко време поједине делове или целу област тзв. Македоније“.

239. Ердељановић, Јован
Јован Цвијић и наша наука о народу. — Н. С., 1927, књ. XXI, бр. 3, стр. 199—210.

Са појавом Јована Цвијића, проучавање народа развија се у научносистематско испитивање народа. Цвијић је поставио основне антропогеографском, а умногом и етнопсихолошком и социјално-економском познавању нашег народа, а делом и осталих Јужних Словена и балканских суседа. У географском смислу поделио је Балканско полуострво на Јегејску област и континентални блок, у којем је разликовао три главне природне области: источну или балканску у правом смислу, централну или моравско-вардарску и пиндско-динарску (централну област са ужом поделом на моравски део или Шумдију, централни део или Рашку и вардарски или Македонију). Цвијић је уочио и културне појаве Балканског полуострва, миграциона струјања, типове насеља и кућа, етнопсихолошке типове код Јужних Словена. Такође је допринео решавању македонског питања (*Проматрања о етнографији македонских Словена*). Посебно је истакао и одлично документовао једну од основних идеја за решавање етничког питања код балканских народа за време турске владавине. Тада је код ових народа дошло до враћања првобитне етничке свежине и првобитне етничке индивидуалности. Цвијић се позабавио и народним јединством Срба и Хрвата (*Јединство Јужних Словена*). Дао је и основне психолошке црте Јужних Словена (*О основама јужнословенске цивилизације*).

240. Ердељановић, Јован
Шумадија и Шумадинци. — Н. С., 1927, књ. XXII, бр. 5, стр. 376—381.

Осврт на часопис „Књижевни север“ који је посвећен Шумадији. Аутори прилога су углавном Шумадинци, а прилози се односе на социјално-економску структуру задруге од најстаријих до новијих времена, на становништво и друго. Посебно је указано на два битна чиниоца који су допринели одржавању националне свести: на сточарску привреду као основ народног живота и на живот у великим заједницама, задругама и родо-вима. Аутор приказа замера што није било речи о значају преласка са сточарске економије на земљорадничку средином XIX века.

241. Ердељановић, Јован
Лужички Срби и др Арност Мука. — Н. С., 1929, књ. XXVI, бр. 7, стр. 527—533; бр. 8, стр. 605—610.

Претпоставља се да су Срби и Лужички Срби некад били у тесној заједници и под заједничким именом Срби у прадомовини на Карпатима. Домовина Лужичких Срба је Немачка у горњем сливу реке Шпреје. Деле се на доње и горње Лужичке Србе; по вери су протестанти, а мањи број су католици. Села су им словенског типа, куће словенске архитектуре. Мушка ношња се претопила у грабанску, док је женска задржала нека ранија обележја, на пример оглава. Одећа којом се изражава жалост је беле боје: жене носе беле огртаче, а мушкарци беле траке. И поред утицаја црквеног немачког грабанског певања, песме Лужичких Срба задржале су доста елемената словенског духа. Од инструмената се срећу гајде, свирале, пиштаљке и

хусле (просте виолине). Играју српско коло (серпска реја): то је сложена игра са једним мушкарцем и једном женом играчем на челу (дупли коловођа). Задржали су се обичаји: прело, коког, свадба. Различити чиниоци су утицали на понемчавање. Долазило је и до буђења националне свести, па су штампане разне публикације на њиховом језику. Посебно се истиче А. Мука који је испитивао Лужичке Србе и много допринео њиховом самопознавању. Објавио је „Основи за етничко познавање Лужиковског округа“, „Статистика Лужичких Срба“, „Додаци статистички и етнографији Лужичких Срба“, „Српски земљописни речник“. Био је један од покретача часописа „Матица српска“ у прадомовини Срба и Лужичких Срба.

242. Ердељановић, Јован
Др Душан Недељковић. О психичком типу Јужносрбијанаца. — Н. С., 1929, књ. XXVII, бр. 6, стр. 467—473.
Приказ студије Д. Недељковића који заступа становиште да Јужносрбијанци имају све основне особине за које Цвијић тврди да су основне особине динарског типа, а по секундарним особинама представљају „нарочиту варијанту јужњачког динарског типа“. Заједничке особине су патријархалност, нарочито изражена у задружном животу и у међусобним односима, затим лично достојанство, поштовање старијих и стидљивост. Јужносрбијанци се одликују јужњачком чулношћу (гурманска, љубавна и виолентна чулност), резервисаношћу и великом вредношћу. Поред признања, Ердељановић замера аутору на постављеној тези о паралелизму динарских Срба и Јужносрбијанаца или Шумадијанаца и Јужносрбијанаца.
243. Ердељановић, Јован
Мићун Павићевић: „Црногорци у причама и анегдотама“ (I—VI), број II, Подгорица, III и IV Херцеговини—Котор (V и VI Загреб). — Н. С., 1929, књ. XXVIII, бр. 3, стр. 233—234. # Др. Ј. Е.
Белешка о другој књизи М. Павићевића. Приказивач замера што песме у књизи нису подељене према етничким групама које их певају и што нема речника непознатих речи.
244. Ердељановић, Јован
Мићун М. Павићевић: „Црногорци у причама и анегдотама“ (I—VI), I Београд, II Подгорица, III и IV Херцеговини—Котор, V и VI Загреб. — Н. С., 1929, књ. XXVIII, бр. 7, стр. 557—559.
Приказ књиге која садржи 1.007 прилога неједначене вредности, али корисне за сагледавање грабе.
245. Живановић, Борбе
Вук и пољски музичар Франђишек Мирецки. — Н. С., 1938, књ. LIV, бр. 3, стр. 206—212.
Као додаток другој књизи *Српских народних песама*, Вук је дао ноте за песме које се певају. Музичке записе према Вуковом певању направио је Ф. Мирецки.
246. Живановић, Јеремија
Romanische Meistererzähler herausgegeben von Dr. Friedrich S. Kraus. I Band. Die Hundert alten Erzählungen. Deutsch von Jakob Ulrich. Leipzig 1905. — 1905, књ. XV, бр. 3, стр. 220.
Приказ књиге која је интересантна зато што се у њој износе појединости сличне као у нашим народним приповеткама.
247. Жупанић, Нико
Црница о старој словенској култури. — 1909, књ. XXII, бр. 5, стр. 364—366.

Према фрагментима Прокопијеве књиге *De bello gothico* III и археолошких открића. М. Васића о Словенима при доласку на Балкан могло би се рећи да су они имали демократско друштво, да су веровали у једног бога грома и света коме су жртвовали

- волове и друге животиње. Нису знали за судбину. Пре почетка борбе обећавали су жртву богу. Поштовали су виле и демоне. Становали су у колибама. Пешаци су у рату били наоружани штитом и копљем. Карактеристични производи старих Словена биле су сребрене и бронзане каричице (у облику слова S) и до-некле керамика са таласастом линијом.
248. Жупанић, Нико
О пореклу старих Тројанаца. — 1914, књ. XXXII, бр. 11, стр. 831—833.
 Узимајући за подлогу антропометријске и морфолошке податке, новије резултате историјских и археолошких испитивања пра-историјских становника Троје могло би се рећи да су Тројанци једна врста протоморфног, средоземног племена са лаком негроидном нијансом. Праисторијско становништво Троје и Егеје није било хомогено, него састављено из најмање два расна елемента: једног, негроидног и кепечког, по свој прилици староседелачког; другог, снажнијег и краткоглавог који је вероватно био досељен у неолиту са Истока.
249. Ивезић, Герасим И.
Antropophyteia. Jahrbucher für folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte des geschlechtlichen Moral. Herausgegeben von Dr. Friedrich S. Krauss. I Band. Leipzig, Deutsche Verlagsactiengesellschaft, 1905. — 1905, књ. XV, бр. 10, стр. 779—780.
 Приказ часописа који садржи и прилоге из фолклора. У првом тому је објављена 371 народна прича, од којих знатан део чине наше приповетке.
250. Ивезић, Герасим И.
Antropophyteia. Jahrbucher für folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte des geschlechtlichen Moral. Herausgegeben von Dr. Friedrich S. Krauss. II Band. Leipzig, Deutsche Verlagsactiengesellschaft, 1905. — 1907, књ. XVIII, бр. 11, стр. 870—871.
 Овај број часописа доноси значајну грађу за фолклорна истраживања из области сексуалног морала и народног живота уопште.
251. Ивезић, Герасим И.
Antropophyteia. Jahrbucher für folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte des geschlechtlichen Moral. Herausgegeben von Dr. Friedrich S. Krauss. III Band. Leipzig, Deutsche Verlagsactiengesellschaft, 1906. — 1907, књ. XIX, бр. 5, стр. 389—392.
 Највећи број чланака посвећен је „култу сексуалних односа“. Настављено је објављивање југословенских народних прича у преводу и избору Ф. Крауса.
252. Илић, П[етар] М.
Празноверице о драгом камењу. — 1902, књ. VI, бр. 7, стр. 1166—1172.
 У антици и средњем веку приписивано је драгом камењу да је носилац среће и здравља, бранилац од зла, амајлија од разних заразних болести. Халдејци су сваком месецу посветили по један камен, а Мисирци су камен посвећивали боговима, те по којницима стављали под језик драги камен, симбол бесмртности. Претпоставља се да је употреба камена од Мисираца пренета Јеврејима, Грцима и Римљанима. Трагови веровања у моћ камена налазе се у причама многих народа.
253. Јанковић, Даница С.
Чување наших народних игара. — Н. С., 1935, књ. XLIV, стр. 367—377.
 У чланку се истиче потреба да се народним играма поклоним више пажње, да се оне забележе на извору и тако сачувају за будућа поколења.
254. Јанковић, Даница С.
Осврт на Међународни фестивал за народну игру. — Н. С., 1936, књ. XLVIII, бр. 4, стр. 310—316.

У Лондону је у организацији Енглеског друштва за народну игру и Британске комисије за народну уметност одржан Међународни фестивал за народну игру. Учествовала је већина европских земаља. Иако Југославија није присуствовала, на предавањима која су овом приликом одржавана било је речи и о нашим народним играма, и то у реферату проф. Вуја који је говорећи о румунској игри *Калушара* правио паралеле с нашим коледарима, затим у предавању Вајолет Алфорт о игри *Морис* и *Мориски*. Подаци које је она изнела, умногом осветљавају и нашу *Морешку* игру.

255. Јанковић, Даница С.
Народне игре у Тетову и околини. — Н. С., 1938, књ. LV, бр. 3, стр. 175—181; бр. 4, стр. 190—196.

Варошке игре Тетова могу бити мушке (игра се отворено коло уз пратњу зурли, тапана или певања) и женске (игра се отворено или затворено коло уз даире или певање). Играло се на свадбама, на славама или у први петак по Ускрсу. Муслиманске игре у овом крају играју се у групи или појединачно. Сеоске игре су бројне; издваја се мушка ритуална игра *Изникло конопљиче*, која се игра без музичке пратње, уз певање и бројање. Сеоске мелодије се обично развијају из градских. Уз игру се претежно певају дечје, љубавне, породичне, шаљиве и печалбарске песме.

256. Јанковић, Љубица С.
Психолошки моменти у нашим народним играма. — Н. С., 1936, књ. XLVII, бр. 4, стр. 281—294.

Из комплекса момената који утичу на народну игру издваја се психолошки моменат појединца или групе који ствара расположење за игру. Значајни су жеља да се не заостане иза других, да се у игри подражава, уживање у игри, искуство о олакшању које се јавља по завршетку игре, затим присуство девојке или момка на коју или на кога се жели оставити утисак. Према побудама и осећањима која се изражавају игром разликују се *религијске* и *световне* игре. Религијске су мање очуване; то су додоле, прпоруше, лазарице, краљице, коледа, русаље, затим неке игре о Ускрсу, Бурбевдану, Богојављењу... Световним играма се исказују виталност (нпр. Девојачко коло), засићена осећања (Леснота), шаљивост (мимичким елементима), љубав и друго.

257. Јанковић, Љубица С.
Народне игре у Призрену. — Н. С., 1936, књ. XLIX, бр. 3, стр. 209—216.

Игре које се играју у Призрену одликује „призренски стил“ (лагани достојанствени покрети). Обичај да мушкарци и жене играју одвојено је искорењен. Коло воде мушкарац и жена, а ако игра дужије траје, они се смењују. Играју припијених руку од шакe до лаката, а мушкарци се хватају око паса. Коло прати песма или свирка виолине, дефа или грнета. Анализом кореографских елемената закључује се да међу њима има елемената српских игара (кораци с привлачењем, укрштени, са избацивањем ногу, и други). Облик ора је затворен или отворен. Напомиње се да се у сеоским играма још увек поштује обичај да мушкарци играју одвојено од жена.

258. Јанковић, Љубица С.
Лазаропољци и лазаропољске народне игре. — Н. С., 1939, књ. LVII, бр. 2, стр. 115—123.

Лазаропоље се налази код Галчника, а његови становници се крећу по целом Балканском полуострву. Свадбена веселја обично приређују на Св. Илију или на Велику Госпођу. На свадбу се

- позива уз музику и са чутвуром која је окићена босиоком и дуктима.
259. Јанковић, Љубомир С.
Из народног живота у Округу пиротском. — 1902, књ. VII, бр. 1, стр. бр. 2, стр. 115—123.
Печаловина. — у печалбу се креће обично у марту, кад 60—80 печалбара предводи „драгоманин“ (узима провизију за пронађен посао). Одлазе у Влашку и остају по шест месеци. Испраћају их уз песму, а тако и дочекују по повратку на Св. Аранђела. Распадање задруга је смањило одлазак у печалбу.
260. Јанковић, Петар
Косово, опис земље и народа. Од Бранислава Нушића. — 1902, књ. VII, бр. 4, стр. 298—309.
Приказ књиге која се одређује као етнографска студија. Грађа о Косову је подељена на три дела: дескриптивна географија Косовске котлине (назив, положај, границе, димензије); административно уређење и економске прилике; српски народни обичаји на Косову (слава, преслава, побратимство, моба, сабор, обреди о бадњем вечеру и Божићу).
261. Јевтић, Павле
Напомене о староиндијској књижевности. — Н. С., 1937, књ. L, бр. 1, стр. 56—62.
Након осврта на језик староиндијске књижевности, аутор расправља о најстаријим облицима Веда.
262. Јелачић, Алексије
Траговима Словенства по савременој Немачкој. — Н. С., 1936, књ. XLVII, бр. 4, стр. 294—304.
Аутор је 1935. путовао по Немачкој у којој су сачувани „мртви и живи трагови Словенства“. За острво Риген се зна да су ту некад живели Словени, да су били оснивачи славне поморске државе и да су се тада бавили гусарством и трговином. Југо-источно од Берлина налази се Шпреванд или на лужичко-српском Блата. У овом месту остало је мало трагова Словена: старији знају лужичко-српски, задржане су ношња и словенске лутке. Словенство се још одржава у Будишину: штампају се књиге на овом језику, излазе месечник „Лужица“ и „Српске новине“, негују се музичка традиција и обичаји.
263. Јиричек, Костантин
Албанија у прошлости. — 1914, књ. XXXII, бр. 9, стр. 683—691; бр. 12, стр. 929—937.
Прошлошћу Албаније, нарочито средњовековном, бавили су се Јаков Филип (*Фрагменти са Оријента*), Јохан Георг Хан, Карло Хапф, В. Макушев, и други. Чвршћу подлогу даје збирка повеља и докумената из архива Рима, Венеције и Напуља. На скупљању ових података радили су Ј. Талоци, проф. Шуфлај и К. Јиричек. Сматра се да су преци Арбанаса староревековни Илири чије су групе боравиле на источној обали Јадранског мора, и од Епира на север ка Панонији. У Италији, под Илирима подразумевају племе Венети и племена Апулије. Народ је био подељен на мноштво малих заједница; то су већином била ратничка и пастирска племена. Гусарством су узнемиравали „Јелине и Римљане“. Илирска краљевина Агрона имала је средишта у Скадру и Рисну. Римљани су 168. пре н. е. свргли последњег илирског владара и отад се осећа снажнији утицај Хелена.
264. Јовановић, Војислав М.
„Гусле“ Проспера Меримеа у енглеској књижевности. — 1907, књ. XVIII, бр. 12, стр. 925—929.

Радећи на библиографији енглеских написа о Балкану, аутор је открио два чланка о *Гулама* Проспера Меримеа. Чланак *Illyrion Poetry* («Monthly Review» за новембар 1827) даје предност *Гулама* над књигом *Serbian Popular Poetry* од Ј. Бровинга. Други чланак Т. Keightley («Foreign Quaterly Review» за јуни 1828) објашњава настанак епске поезије, а посебно српске. Скерлић у уводној белешци даје преглед написа о Меримеовим *Гулама* у Енглеској.

265. Јовановић, Војислав М.
Џон Баурлинг, Српска народна поезија. — 1908, књ. XXI, бр. 1, стр. 31—34.

Пре Баурлинговог превода појавили су се преводи В. Скота (*Хасанагиница*, 1799), Лах-Ширма (у «Blackwood's Magazine», 1821, говори о српској народној поезији; 1823, штампао је књигу о Пољској у којој се говори и о нашим песмама и Вуку) и још једна књига наших песама за које се претпоставља да их је превео Џон Локхарт. Баурлинг је најпре објавио приказ Вукових књига у „Вестминстерском прегледу“, а 1827. књигу *Serbian Popular Poetry*. То је била запажена књига и често је приказивана. Гете је о њој писао у часопису „Уметност и старина“. Баурлинг је сарађивао с Вуком, о чему говори Вуково писмо којим се он саглашава да се песме преведу. Јовановић у овом чланку наводи поменуто писмо, као и писмо Талвијеве Баурлингу.

266. Јовановић, Војислав М.
Клод Форијел и српска народна поезија. — 1910, књ. XXIV, бр. 3, стр. 199—209.

Први већи Форијелов рад *Народне песме данашње Грчке* објављен је 1824. и 1925; у књизи се поред превода песама налазе и песме у оригиналу. Форијел у уводном делу расправа о циљу, методу проучавања народне поезије, карактеру, подели, начину стварања, језику и облицима грчке народне поезије. Ова књига је веома утицала на француске романтичаре; читајући је, Мериме је дошао на замисао да пише „илирске песме“.

267. Јовановић, Војислав М.
Грофица Розенберг и њени „Морлаци“. — 1913, књ. XXX, бр. 2, стр. 110—119; бр. 3, стр. 194—200; бр. 4, стр. 227—284; бр. 5, стр. 357—363; бр. 6, стр. 441—452.

Роман грофице Орсини-Розенберг под насловом *Морлаци* уживао је велику популарност крајем XVIII века. На изворе према којима је роман написан наилазимо у Фортисовом *Путовању у Далмацију* или у Ловренчићевим *Примедбама*. Баладе које се јављају у овом роману узете су из Качићевих збирки песама (*Писма од Котромановића*, а делом и *Писма од краља Тјемира*), или их је грофица мистификовала. Миклошић је те баладе прогласио за апокрифе који немају значаја за нашу књижевност и етнографију. Роман је преведен на немачки и драматизован; послужио је као инспирација Мадам де Стал (*Корина*, део о Моралцима); о њему су писали Чезароти, Шарл Нодје и други.

268. Јовановић, Душан
О најстаријем васпитању Јужних Словена. — Н. С., 1932, књ. XXXVI, бр. 6, стр. 429—442.

Постоје два начина да се бар донекле приближи сазнањима о васпитању старих Словена: недовољно сребени, разбацани историјски извори, најчешће византиски, који описују живот индустријских и балканских Словена и народна предања. Према резултатима истраживања К. Јиречека, С. Станојевића и Ф. Рачког, један од најважнијих елемената васпитања је дисциплина

— врлина с непосредним утицајем на вољу. Васпитне мере су биле кажњаване и награђиване; с променом занимања настајали су и нови облици васпитања. У предањима се налазе не мање значајне појединости о манама и врлинама Јужних Словена.

269. Јовановић, Живорад П.
Библиографија радова Др Станоја Станојевића. — Н. С., 1937, књ. LI, бр. 8, стр. 637.
Преглед радова С. Станојевића објављених у књигама, часописима, календарима и дневним листовима. Такође су дати преглед радова о њему и преводи његових радова.
270. Јовановић, Јован М.
Из југословенских часописа. — 1906, књ. XVI, бр. 4, стр. 318—319. # И. Белешка о приказу Ф. Илеша студије П. Поповића *Приповетка о девојци без руку* у „Љубљанском звону“, свеска за фебруар 1906.
271. Јовановић, Јован М.
Куцовласи и Македонско питање (Les Koutzovaleses et la question macédonienne, Charles Printa. Questione diplomatiqueset coloniales, № 266, 15 марта 1908. Paris. — 1908, књ. XX, бр. 8, стр. 639, # J. M. J.
Чланак III. Прента оцењује се као објективан. У њему је изнет преглед Куцовлаха у јањинском, битолском и солунском вилајету. Дат је преглед литературе о овом питању у Турској.
272. Јовановић, Јован М.
Етнографска расправа о Словенима у Македонији. — 1908, књ. XX, бр. 10, стр. 877—878. # J. M. J.
Приказ студије *Etude ethnographique sur les Slaves de Macédonie* (А. Иширкова), Париз 1908. То је одговор на Цвијићев чланак *Remarques sur l'ethnographie de la Macédonie* (Annales de Géographie).
273. Јовановић, Јован М.
Die Kutzowalachische Frage, C. A. Bretter, Hamburg 1907, Verlag Hermann's Erben, Buchhandel Wilhelm Opetz, Leipzig. — 1909, књ. XXII, бр. 11, стр. 878—879. # J. M. J.
Приказ књиге која се оцењује као једна од најпотпунијих о куцовлашком питању. Обрађени су њихово место међу балканским народима; грчко-аромунски односи; историја Румуна и Аромуна и куцовлашки покрет; борба са Грцима. Куцовласи су православне вере, имају свој језик и књижевност на њему.
274. Јовановић, Јован М.
Др Фехим Барјактаревих, Насредин-хоџин проблем. — Н. С., 1935, књ. XLV, бр. 4, стр. 326. # J. M. J.
Приказ студије која је прештампана из „Прилога за књижевност, језик, историју и фолклор“ као посебно издање. Дате су верзије о постанку Насрадин-хоџе, од оних који га везују за VIII век до оних који сумњају у његово историјско постојање. Испитивано је могућно порекло његових шала, истакнути утицаји под којима су се оне мењале; разматрани су и наши преводи Насрадинових шала.
275. Јовановић, Јован М.
Д. Костић, Бекство Светог Саве у Свету Гору. Васкрс песме из 13. века. Издање Друштва за подизање храма Светом Сави. Београд 1935. — Н. С., 1935, књ. XLVI, бр. 1, стр. 78. # И.
Приказ књиге којом је покушано да се састави спев о Светом Сави на основу очуваних трагова у народној поезији и текстова Савиних животописаца.
276. Јовановић, Јован М.
Песме Филипа Вишићића у редакцији и с предговором Божидара Томића. Научно издање. Издање Одбора за прославу Филипа Вишићића. Београд 1935. — Н. С., 1936, књ. XLVII, бр. 2, стр. 163—164. # И.

- Приказ књиге која поред песама садржи и прилоге: *Живот и рад Филипа Вишњића, Историјска књижевна сведочанства о Вишњићу као песнику, Главна обележја поезије Филипа Вишњића, Подела Вишњићевих песама и њихова књижевна вредност.*
277. Јовановић, Јован М.
Мићун М. Павићевић: Етнолошке приче из Црне Горе (Zbornik za život i običaje Južnih Slovena, XXX, 2, Zagreb, 1936). — Н. С., 1936, књ. XLVII, бр. 3, стр. 240. # И.
Белешка о збирци која је прештампана из „Зборника“. Причама се тумаче топоними везани за историјске или легендарне личности.
278. Јовановић, Петар
Јован Цвијић и Јужна Србија. — Н. С., 1927, књ. XX, бр. 4, стр. 270—273.
Приказ студије у којој се утврђују међусобни утицаји појединих етничких група и зоне појединих цивилизација. Проучавају се типови насеља, кућа, начин живота, психичке особине и карактеристике духовне и материјалне културе. Нарочито је значајно то што је истакнуто да словенско становништво Македоније јужно од Кратова, Велеса и Струге нема изразите националне свести, па је у том погледу флатантна маса. Цвијић је ово становништво назвао македонским Словенима.
279. Јовановић, Слободан
Постанак и развитак народа. Написао Валтер Беџот. Превео Др Драз Т. Мијушковић. Издање СК задруге. — 1903, књ. IX, бр. 1, стр. 74.
Основна мисао књиге која се приказује јесте та да је потребно да се устале народни обичаји, али не толико да би постали неприкосновени. Потребно је да народ прође кроз две фазе: утврђивање и критиковање. Тако се долази до напретка. Наведен је пример грчке цивилизације која је прошла кроз ове фазе, на супрот Далеком истоку који није превазишао прву фазу.
280. Јовановић, Слободан
Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. — Н. С., 1922, књ. VII, бр. 1, стр. 75—76. # 3.
Белешка о изласку из штампе друге свеске прве књиге „Прилога“; набројани су чланци.
281. Јоксимовић, Божидар
Кавалџ. Музички лист у Бугарској за 1902. годину. — 1902, књ. V, бр. 5, стр. 378—381.
Осврт на чланак К. Махиња „Наша народна музика самостојателна ли је?“ Чланку се замера неоригиналност, позајмљивање туђих мишљења и доношење следећих закључака о бугарској музици: она по хармонији и ритму надмашује остале; особености бугарске музике су изражене у „косој, али пуној мелодији“, богатој хармонији, неприпремљеним модулацијама, алтерованим акордима и особитим ритамским груписањем несразмерности.
282. Јосифовић, Стеван
О пореклу имена Хрват. — Н. С., 1930, књ. XXXI, бр. 4, стр. 311. # Ст. Ј.
Белешка о студији М. Будимира која је објављена у Шишћевом зборнику. Истиче се да је излагање базирано на богатом лексичком материјалу из кога проистиче да име Хрват означава народ беле коже и светле косе.
283. Коњовић, Петар
Музички фолклор, његова вредност, чистота и интерпретација. — Н. С., 1936, књ. XLIX, бр. 5, стр. 368—378.

Наш музички фолклор је богат: долази из десетак покрајина. Из богате фолклорне баштине још се скупља и одабира да би се видело „где и у чему су они особени типови фолклора у којима је изражена снага и чар непатвореног, оригиналног, вредног и формално и по садржини“. Документа о значењу фолклора за словенску уметничку музику истакао је Стеван Мокрањац. Он је осетио праву чистоту и уметничку идеју народне музике, што се посебно може видети у његовој X руковети.

284. Коњовић, Петар
Мусоргски и руска народна музика. — Н. С., 1939, књ. LVII, бр. 1, стр. 36—39.

У чланку који је написан у част стогодишњице Мусоргског направља се о његовом односу према народним мелодијама и начину уношења елемената народне музике у музичка остварења.

285. Костић, Александар Б.
Сексуално у српској народној поезији. — 1933, књ. XXXVIII, бр. 4, стр. 281—292; бр. 5, стр. 347—367.

„Многе народне песме херојске су само по садржини, али љубавне, односно сексуалне по узрочности и пореклу“. У чланку су предочене и стиховима илустроване нормалне манифестације сексуалног, али и оне које би могле да воде ка родоскрнављењу.

286. Костић, Драгутин
Pesmi o Kraljeviću Marku (Prevedel Radivoj Rehar, Ljubljana 1932). — Н. С., 1932, књ. XXXVI, бр. 3, стр. 231—234.

Осврт на превод Р. Рехара, који се оцењује као добар, али се замера због изостављања турских речи, прилагођавања гусарских фраза, погрешно схваћене фразе, што све показује недовољно познавање народног живота и обичаја.

287. Костић Драгутин
Који је то Милош био у Латинима. — Н. С., 1934, књ. XLI, бр. 8, стр. 581—589.

Према Вуковој песми, у Латинима је био Милош Обилић, а према Милутиновићевој био је то Милош Војинић (Војиновић). Према историјским подацима Дубровачког архива које је сачувао К. Јиречек, то би могао бити Милош Повић, челник цара Уроша. На основу анализе песама, Д. Костић закључује да је Милутиновићева песма старија и да је јунак који је био у Латинима вероватно М. Војинић. Остављено је место претпоставци да би то могао бити и неки други Милош, мање значајна историјска личност, који није постао типска личност епске поезије, тако да усмено предање није сачувало његово презиме. Костић се осврће и на чланак В. Горовића о Милошу Војновићу (*Зборник у част Б. Поповића*) и замера му што се задржао на анализи Вуковог Милоша, а Милутиновићевог није ни узео у обзир.

288. Костић, Драгутин
Најстарије песме о Св. Сави. — Н. С., 1935, књ. XLIV, бр. 3, стр. 187—193.

Судећи по тврђењу Доментијана, Савиног животописца из XIII века, постојале су народне песме које су опевале Савино бекство, гоњење и хватање, те улазак у ред калуђера. Од тих песама су сачувани трагови, а једну такву наводи Ј. Томић („Глас СКА“, бр. 84, стр. 89). По Костићевом мишљењу, и она је новија. Знатно поузданији трагови су очувани у биографији св. Саве коју је написао Теодосије јер његово казивање више представља препричавање усмених предања. У Доментијановом животопису налазе се и трагови стихованог слога који говоре да је било песама различитих облика, народних или књишких, да је у XIII веку било о св. Сави више песама различитог метра (две

- о бекству у калубере у једанаестерцу, две са истом тематиком, али у дванаестерцу).
289. Костић, Драгутин
Мићун Павићевић: Народне пјесме (Црна Гора и Дукабин), Загреб 1935. — 1935, књ. XLIV, бр. 5, стр. 412—413. # Д. К.
Збирка која се приказује прештампана је из „Зборника за народни живот и обичаје“ (књ. XXX). Песме су распоређене по старости, груписане по варијантама и испеване у колском трохејском осмерцу. По карактеру се не могу убрајати у лирске пошто преовлађује епско-лирски тон или епски (историјски). Ове песме показују да би у усмену народну хронику требало сврстати и лирске песме које бележе локалне и личне моменте.
290. Костић, Драгутин
Преноси народних песама с једног јунака на другога. — Н. С., 1935, књ. XLV, бр. 6, стр. 452—457.
Често се песма преноси с једног јунака на другога: у песмама са интернационалним мотивом, нпр. муж на свадби своје жене („Краљевић Марко и Мина од Костура“ и „Ропство Јанковић Стојана“). Преношења се врше и по сличности имена (Краљевић Марко из Прилепа и Дели Марко, витез с краја XVI века, Старина Новак).
291. Костић, Драгутин
Helden, Hirten und Hajduken, Montenegrinische Volksgeschichten. Gesammelt und übersetzt Gerhard Gesemann. 1935 Abbert Langen-Georg Müller/München. — Н. С., 1935, XLVI, бр. 3, стр. 236—237.
Приказ друге књиге која садржи 63 занимљиве анегдоте о Црногорцима у Геземановом преводу. Анегдоте су узете из неколико наших зборника. Срећене су хронолошки и по сличности мотива. Говоре о поносу, јунаштву хајдука, ратника и чобана, пружајући слику о патријархалном свету храброг народа који се бори за слободу.
292. Костић, Драгутин
Прилози проучавању народне поезије. Уређују Радосав Меденица и др А. Шмаус. Год. II, св. 2, нов. 1935. — Н. С., 1936, књ. XLVII, бр. 2, стр. 65—68. # Д. К.
Осврт на радове Г. Геземана *О Бановић Страхињи*, Б. Крстића *Значење завршних стихова Бановић Страхиње*, Т. Борђевића *Белешке из наше народне поезије*.
293. Костић, Драгутин
Богословљс — Орган Православног факултета у Београду. Год. X, св. 2—3, 1935. — Н. С., 1936, књ. XLVII, бр. 2, стр. 148—150. # Д. К.
Свеска је посвећена св. Сави и доноси одабране чланке, међу којима и Чајкановићев *Свети Сава у народним приповеткама*.
294. Костић, Драгутин
Професор Младен Лесковац: Наше народне приповетке (Антологија), Нови Сад 1937. — Н. С., 1938, књ. LIII, бр. 4, стр. 316. # К.
Књига садржи 74 прилога сврстана у групе: приче о животињама, бајке, мушке приповетке, легенде и шaljиве приповетке. Запажа се да садржај ове *Антологије* умногом личи на садржај *Антологије* В. Јовановића.
295. Круљ, Урош
О расама Балканског полуострва. — Н. С., 1925, књ. XIV, бр. 2, стр. 109—118.
Одломак из расправе „Расни национализам“. Претпоставља да су праседеоци Балканског полуострва вероватно припадали медитеранској раси. Историја пружа податке о неким народима који се сматрају најстаријима: о Трачанима (плавокоси, главно боравиште источни део Балканског полуострва), о Илирима (припадају номадима, крећу се од Источног мора до Индије; се-

диште јужне обале Источног мора; светле су коже и косе, доли-кокефални), о Скитима (високи, црномањасати; у старом веку налазили су се у северозападним деловима Б. п.), о Хеленима (прва предања их помињу као становнике Пелопонеза и околних острва до малоазијске обале; имају црвенкасто-плаву косу, плаве очи, дугуљасту главу). Око 370. пре н. е., Келти су дошли у северне делове Босне и Србије, затим продиру Римљани. Римљани и Хелени боре се против Илира. Римска власт је најпре била ограничена на Далмацију, а тек у I веку н. е. Римљани су освојили велики део уједињен као Илирија (подељена на Далмацију, Панонију и Норик). У V веку, по пропасти Римског царства, на Балкан продиру Готи. После пропасти готске државе, Балкан је потпао под византијску власт. У првој половини VI века појављују се Словени, а до краја VII века окончавају се-обу. Словени, који су већ били расно измешан народ, на Балкану се мешају с Готима, Келтима и Трачанима. Остатке старобалканског становништва, Словени су асимилирали и начинили расно-етничку масу са словенским обележјем из које се развио „народ Србо-Хрвата“. На територији те етничке масе било је додира са Албанцима и Румунима, по градовима више са Грцима и Цинцарима, а изузетно са Османлијама и муслиманским Арнауцима и Јеврејима.

296. Куленовић, Хакија Ш.

Национална свест динарских Муслимана. — Н. С., 1940, књ. LXI, бр. 3, стр. 196—202.

„Наше верско јединство с Турцима [динарским Муслимана] и потчињеност оријенталној култури, насупрот расној и националној подвојености и периферном географском положају области коју настањујемо утицало је код нас на развитак оријенталног менталитета на подлози најчистијих динарских менталних карактеристика.“ На формирање посебне етничке групе динарских карактеристика утицала је поред наведеног и вековна феудална власт. У оквиру саме етничке групе разликују се класе: бегови, слободни сељаци и муслимански кметови. „Иако има у историји нашег народа примера високе националне свести и патриотизма муслиманске вере“ о којима говори М. Вукићевић у књизи *Знаменити Срби и Муслимани*, у муслиманским и крајишничким песмама сачувана су супротна сведочанства, она која говоре о братоубилаштву и насиљу. Пресудан је био утицај Турака на исламизоване Словене који су ширећи веру — ислам, уносили националну заблуду о припадности турском народом и привржености турској држави. Буђење националне свести примећује се у XIX и почетком XX века појавом бројних муслиманских књижевника. Они су углавном објављивали своје радове у „Бехару“ који је у приличној мери водио антисрпску кампању. У намери да сузбије ширење националне нетрпељивости, Осман Бикић је основао „Гајрет“. Овај часопис је штампан на оба писма. Такође је покренуто културно-просветно друштво „Гајрет“, којем су аустријске власти забраниле рад јер им није било у интересу буђење националне свести босанско-херцеговачких Муслимана. Тако се сада тежиште пренело на школе, и на средишта културно-просветног буђења, Београд и Загреб. Куленовић сматра да ће буђење националне свести ићи спорије јер је национализам једно убеђење, „али не веровање и осећање из кога би се црпла снага за живот“, и стога што се тај процес не преноси из породице у живот и школу већ обратно.

297. Куленовић, Хакија
Друштвени и културни преображај Муслимана. — Н. С., 1941, књ. LXII, бр 6, стр. 457—465.
У психичком профилу динарског Муслимана и динарског немуслимана постоји другостепена разлика. Док су динарски Словени примили хришћанство и хришћанску културу било са Истока или Запада, код динарских Муслимана водила се борба ова два утицаја. Борба је завршена победом богумила, а преко њих ислама и исламске културе. У друштвеној структури динарских Муслимана разликовали смо кметове (они сносе сав терет аграрног система), бегове (насељавају вароши и касабе), балије (баве се земљорадњом, воћарством и сточарством; села су им збијеног типа; веома је развијена ткачка и ћилимарска сеоска радиност), занатлије (кујунџије, терзије, ћурчије, туфегџије; временом ишчезавају). Интелигенција динарских Муслимана може бити духовна и световна. Раније је школована у турским школама, а касније у Аустро-Угарској.
298. Кулишић, Франо
Неколико дубровачкијех покладних пјесама из XVI вијека, за штампу приредио Петар М. Колендић. Дубровник, Српска штампарија 1906. — 1906, књ. XVI, бр. 10, стр. 794—795.
Кулишић у уводном делу претпоставља да су покладне песме уведене у време већих трзавица међу дубровачком властелом 1483, 1486, а међу народом 1474, 1479. Било је и патриотских песама; оне би за извор могле имати и италијанске песме ове врсте.
299. Лапчевић, Драгиша
Јован Цвијић: Балканско полуострво и Јужнословенске државе. Основе антропогеографије. Књига прва. Са 49 карата и скица у тексту и са 7 карата и 58 фотографија изван текста. Превео с француског Б. Дробњаковић. Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Београд 1922. — Н. С., 1922, књ. VII, бр. 3, стр. 207—214.
Приказ књиге у коме се истиче Цвијећева концепција антропогеографије, потврђена резултатима са терена. Цвијић свхвата антропогеографију као најпресуднији чинилац у етнографији, етнологији и социологији. Не мање су важни историјски и социјални чиниоци. Напомиње се да је утицај географске средине већи на оне људе који непосредно зависе од природе, људе на нижем ступњу културе. Цвијић је уочио и културне појасеве Балканског полуострва.
300. Лапчевић, Драгиша
Пољска привреда у народним пословицама. — Н. С., 1925, књ. XIV, бр. 6, стр. 478.
Белешка о књизи М. Влајинца у којој су пословице распоређене по радњама и врстама.
301. Лоренц, Борисав
О почецима вере и другим етнолошким проблемима (Од др Јована Ердељановића. Издање Српске краљевске академије наука 1938). — Н. С., 1940, књ. LXI, бр. 5, стр. 385—387.
Приказ књиге која има за предмет религију и магију, бога и душу, дух и духове. Књига је написана као одговор на постављене теорије прамонотеизма или првобитног једнобоштва као облика најстарије религије.
302. Малеш, Б.
Цигани на Балкану (Eugène Pittard, Les Tziganes ou Bohémiens, Genève, 1932). — Н. С., 1933, XL, бр. 7, стр. 476—477.
Приказ књиге која се бави антрополошким проучавањем Цигана на Балкану: румунских, турских, бугарских, татарских, српских и мабарских. Малеш сматра да се на основу изнетих

антрополошких мерења не може показати права слика расне припадности Цигана. Потребна су детаљна истраживања да би се донекле утврдило колико су се Цигани променили под утицајем укрштања, физичке средине и промене.

303. **Марјановић, Милан**
Наши исељеници у Сјеверној Америци. — Н. С., 1926, књ. XVII, бр. 7, стр. 535—542.
Дати су статистички подаци о броју исељеника прве и друге (тамо робене) генерације. Наводе се начини на које исељеници чувају националне особености. Битна је улога цркве, школе, певачких друштава, драмских дружина и новина да би се очувало сећање на домовину.
304. **Матић, Светозар**
Душан Богосављевић, Антологија народне лирике. Ужице 1919. — Н. С., 1920, књ. I, бр. 1, стр. 77—78. # С. М.
Приказ књиге садржи 72 одабране песме из Вукових збирака (I—V књига). Приређивачу се замера због дотеривања песама: изостављање појединих стихова и турских речи.
305. **Матић, Светозар**
Одабране српске народне песме (уредио Ј. Зреић). — Н. С., 1922, књ. VI, бр. 2, стр. 160. # С. М.
У збирци се налазе песме које нису народне, али и народне су понегде неуаутентичне: изостављена су нека веровања, а српске речи замењиване турским.
306. **Матић, Светозар**
Творци народног епа. — Н. С., 1931, књ. XXXIII, бр. 6, стр. 437—447; бр. 7, стр. 509—515.
Аутор не одбацује у потпуности тврђење да је песникова личност утопљена у народној маси. О песницима се може понешто сазнати и зато што гуслари и хајдуци нису само преносиоци већ и творци. Књига се састоји из два дела: *Слепи гуслари* и *Хајдуци*. Сматра се да су гуслари заслужни за одржавање и ширење епске песме; постојала су и еснафска удружења гуслара — начин да се одрже; познато је да су гуслари били и уходе. Хајдуци не само што су певали песме него су их и стварали јер је песма за њих била забава, разговор. Шаблонски завршеци песама упућују на ауторство.
307. **Матић, Светозар**
Герхард Геземан: Нова истраживања о народном епу у Вардарској бановини. — Н. С., 1933, књ. XXXIX, бр. 1, стр. 70—71.
Приказ Геземанова чланка који је објављен у „Гласнику Скопског научног друштва“, св. 11 за 1933. Износи се појаве које су уочене при теренском истраживању по Македонији (Скопје, Битољ, Велес, Дебар). Говори се о методу рада који би требало примењивати у испитивању генезе и развоја српскохрватске епике.
308. **Матић, Светозар**
Стара књижевност према народној песми. — Н. С., 1936, књ. XLVIII, 6, стр. 433—437. # С. М.
Основно питање на које се настоји одговорити јесте питање зашто нема помена о народној песми и писаној књижевности од XIII до XV века. Сматра се да о њој није писано зато што је схватана као проста забава. Црквена књижевност је инспирација народној, преузима од ње мотиве. На пример у неисторијском циклусу, у циклусу о Немањинима и косовском циклусу.
309. **Меденица, Радосав**
Др. Дим. Буровић: Народне умотворине (Геца Кон Београд 1931). — Н. С., 1931, књ. XXXIV, бр. 4, стр. 316—317. # Р. М. А.

- Приказ књиге која је намењена деци, али која је оцењена као промашај јер садржи многе дефиниције и писана је неразумљивим језиком.
310. Меденица, Радосав
Вишњићева и наша старинска народна песма. — Н. С., 1935, књ. XLVI, бр. 7, стр. 496—507.
Код Вишњићевих песама разликујемо оне које је он прихватио и оне које је сам испевао. Анализирају се песме које је он испевао; као најбоља оцењује се *Почетак буне на дахије*.
311. Милићевић, Андрија
Prispevku k posnóni basnické činnosti Siegfriede Kappera 'podava Dr Zan Hrejči. V. Praze, 1811. — 1911, књ. XXXII, бр. 2, стр. 153—154.
Приказ књиге С. Капера, значајног преводиоца наших народних песама на немачки и чешки. Упоређујући оригинале песама с преводом, аутор приказа је констатовао да је Капер многе песме препричао или препевао искувише слободно.
312. Милојевић, Б. Ж.
Јован Цвијић — Научни развитак и особине. — Н. С., 1937, књ. L, бр. 2, стр. 117—120.
Истиче се Цвијићев рад на проучавању народног живота, а посебно проучавање психичких особина становништва у разним областима.
313. Милојевић, М. Б.
Неколика проматрања о етнографији македонских Словена. Написао Др. Ј. Цвијић (Прештампано из „Дела“, Београд 1906). — 1906, књ. XVI, бр. 7, стр. 550—553.
Приказ чланка Ј. Цвијића у коме се истиче да Цвијић као и грчки писци Г. Г. Казазиз и Кербеци убраја скопску и тетовску област у Стару Србију. Напомиње се да македонски Словени немају осећање народности. Име Бугари не означава народност него људе простијег начина живота. За лингвистичке анализе да ли је словенско становништво Македоније српско или бугарско нема довољно поузданих података.
314. Милојевић, Милоје
Гусларска утакмица у Београду. — Н. С., 1927, књ. XXII, бр. 7, стр. 548—551.
Гусларско друштво „Српско коло“ основано је 1923. у Алипашином Мосту код Сарајева. Друштво је приредило такмичење гуслара: прво 1924. у Алипашином Мосту (такмичари су били из сарајевске, мостарске и дубровачке области); друго 1925. у Сарајеву (такмичари су дошли из целе земље). Треће такмичење је одржано у Београду са предтакмичењем у Сарајеву. Истиче се да је сваки од гуслара имао свој начин гуслања, који је условљен размаком прстију при стављању на жицу.
315. Милојевић, Милоје
Владимир Р. Борчевић и његов однос према народном музичком благу. — Н. С., 1938, књ. LIV, бр. 8, стр. 548—554.
Међу најзначајнија мелографска остварења В. Борчевића убрајају се *Народна певанка, Српске народне мелодије*, књ. I, и *Мелодије из Јужне Србије*, књ. II. Значајан је његов рад на сакупљању и описивању народних инструмената и игара.
316. Милојевић, Милоје
О типу народних мелодија Јужне Србије по њиховој израженој снази. — Н. С., 1939, књ. LVI, бр. 6, стр. 441—446.
Нашу народну музику карактерише доњи слој, клича словенске особености, доказ расног јединства, и горњи слој који је диференциран. У формирању горњег слоја јужносрбијанских мелодија значајан је елемент оријенталног. Мелодија је симе-

- трично рабена: дељена у делове, фразе, периоде на бази истог облика такта и истих трајања.
317. Милутиновић, Сава
Косовска легенда. — Н. С., 1940, књ. LIX, бр. 4, стр. 257—264. Косовска легенда добија свој пун израз у XVII веку; тада су певане песме о њеним јунацима. Историјски догађај је оно што је узето из историје, а остало је надограђивао народ, откривајући стање духа и схватања вредности света.
318. Мирковић, Никола
Један занимљив прилог југословенској фолклористици. — Н. С., 1932, књ. XXXVII, бр. 5, стр. 375—377.
Белешка о студији Најдена Шејтанова о бугарској сексуалној филозофији израженој у народним умотворинама („Филозофски преглед“, бр. 3, стр. 32). Даје се граница географске распрострањености области најкарактеристичније „сполне маште“. Полази од повике, народне песме и трагова у пристојним песмама, истичући да се без познавања еротских схватања бугарског народа не може схватити ни њихова карактерологија.
319. Мирковић, Никола
Један прилог карактерологији бугарског народа. — Н. С., 1933, књ. XXXIX, бр. 1, стр. 67—71.
Аутор приказа истиче да се у закључном делу студије Н. Шејтанова *Духът на отрицание у Българина* („Филозофски преглед“, IV, 1933) наглашава да би бугарска национална филозофија требало да се израђује на темељу снага које извиру из радости народне сексуалне филозофије. Негативно обележје карактера Бугарина огледа се у узречници „бугарска посла“. У географском смислу разликују се негативизам равничара (апатија) и негативизам планинаца (револт против свега и свачега). У формирању негативног карактера имају различит удео друге народности: влашко-цинцарска (подмуклост), циганска (вероломност), јеврејска (материјализам) и јерменска (хохштаплерство).
320. Мирковић, Никола
Један балканистички зборник. — Н. С., 1935, књ. XLIV, бр. 2, стр. 152—158.
Белешка о покретању часописа »Revue internationale des études balkaniques«. Часопис излази од 1934, издаје га Институт за балканологију, а уређују П. Скок и М. Будимир. Прва свеска доноси чланак В. Чајкановића *Једна давна словенска бајка код Византинца*, Е. Шневајса *Тући утицаји на обичаје Србо-Хрвата*, Т. Капиодана *Игра с кашичицама код Руса, Словена и Арбанаса*, С. Стефановића *Легенда о зидању Скадра* и Д. Костића *Историјска личност Милош Обилић*.
321. Миљковић, Бранислав
„Српске народне приповетке“. — Н. С., 1929, књ. XXVII, бр. 8, стр. 640—641. # Б. М.
Приказ књиге В. Чајкановића која је подељена на седам група: приче о животињама и басне, бајке, мушке приповетке, веровања, приповетке кратке већином шaljиве, скаске, легенде. Приказивач скреће пажњу на предговор у коме се разматрају порекло наших приповедака (утицај грчко-арбанашки у Србији и Црној Гори, немачки код Словенаца и Хрвата, мабарски у Војводини“) и однос између песама и приповедака. Такође се осврће на веровања, кумство и побратимство, српске демоне и виле, крсно име, те на место ових мотива у приповеткама.
322. Миљковић, Бранислав
Две књиге народних песама. — Н. С., 1930, књ. XXX, бр. 3, стр. 226—229.

Приказане су књиге Новице Шаулића *Српске народне тужбалице* (101 пример) и *Српске народне песме* (113 примера). Напомиње се да су песме варијанте песама које је забележио Вук.

323. Миљковић, Бранислав
Зборник јуначких епских песама. — Н. С., 1931, књ. XXXIII, бр. 7, стр. 536—539.

Зборник који се приказује садржи 170 народних песама, лепих али и слабијих варијанти. Уредници и писци предговора су П. Петровић и В. Витезица, а још два предговора написали су Љ. Стојановић и Н. Т. Петровић.

324. Миљковић, Бранислав
Наша народна поезија. — Н. С., 1930, књ. XXXI, бр. 7, стр. 536—537. # Б. М.

Приказ књиге у којој се више разматрају дотадашња истраживања него што се дају новине: писано је о постанку народне песме, сакупљачима, подели песама...

325. Митић, Милан
Др. Нико Жупанић, Систем историјске антропологије балканских народа. Београд 1909 (Из „Старинара“ за 1907—1908. годину). — 1909, књ. XXII, бр. 12, стр. 944—950.

Истиче се да је основни задатак Жупанићеве студије да утврди физички развој и узајамност утицаја народа прошлости и садашњости „Балканског полуострва: Илира, Хелена, Новогрка, Арбанаса, Срба и Бугара. По Жупанићевом мишљењу могао би се поставити физиолошки закон односа народа према времену, у физичком смислу „Столећа могу изменити физис и психу народа“. Физичка промена народа не значи и промену расе. У доба Перикла, у Босни (око Романије) живео је народ дуге лобање, док је бракикефалан елемент био у мањини. Претпоставља се да гласначке долихоидне лобање припадају Илирима, носiocима културе гвозденог доба. Закључује се да су Илири припадали ксантодоликефалији, а по језику су били индоевропљани. У трећој глави расправља се о Арбанасима које карактеришу кратка округла лобања, тамна комплексција и висок узрост. У правцима према насељима Југословена, Арбанаси су нижи и светлије комплексције. У четвртој глави се расправља о физиоантрополошком и језичком упоређењу античких Илира са Арбанасима. Ксантодоликефални Илири су се од халштатског доба до данас променили у округлоглаве и тамнокосе Арбанасе. Узроке овим променама не треба тражити у Хеленима, Трачанима, Келтима или Словенима. Новогрци представљају контраст својим прецима који су се одликовали долихоидним лобањама и светлом комплексцијом. Према Жупанићевом мишљењу, Срби су се населили у два наврата у VI и VII веку. Бугари су детаљно проучени што се тиче антрополошких мерења. Североисточна Бугарска има најмање људи плавог типа, што је последица додира са монголским народима. Становништво западне Бугарске и западне Македоније приближава се Србима. Закључује се да су Илири, Грци и Југословени изгубили плаву корист тамне комплексције и дугуљаст облик лобање.

326. Митровић, Јеремја
Тужбалица у светској књижевности од Војислава М. Бурића. — Н. С., 1940, књ. LXI, бр. 3, стр. 382—384.

Приказ књиге у којој је дат историјски развој тужбалице. Она је одувек имала два непријатеља: власт и схватање да културном човеку не приличи да гласно изражава бол. У стиховима и мотивима открива се снага тужбалице; њена особеност открива се и у мелодији и ритму.

327. Михаиловић, Иван
Народна поезија (Павле Поповић, Најновији радови о нашој народној поезији, Београд 1932). — Н. С., 1932, књ. XXXVIII, бр. 8, стр. 638. # Ив.
Осврт на преглед радова о нашој народној књижевности који је сачинио П. Поповић. По његовом мишљењу, најбољи су радови Ј. Продановића *Наша народна књижевност*, Г. Геземана *Ерлангенски рукопис* и Хасанагиница, Н. Банашевића *Епске песме Јужних Словена* и Јакобсонов рад *Прилози компаративном проучавању словенског десетерца*.
328. Мокрањац, Стеван
Српске народне песме и игре из Левча. Предговор Ст. Мокрањца. — 1902, књ. VII, бр. 3, стр. 216—227.
Одговор Стевана Мокрањца на реферат Г. Јоксимовића у коме побија примедбе које су му учињене.
329. Московљевић, Милош С.
Приказ књиге која говори о Јужним Словенима. Посебна пажња је обрађена међусобном односу Словена и њиховом односу према суседним народима. Дати су важнији етнографски статистички извори за поједине Словене и кратки статистички подаци направљени према најновијој документацији.
330. Московљевић, Милош С.
Проф. Т. Д. Флоринский: Этнографическая карта Западного Славянства и Западной Руси. Киев 1911. — 1912, књ. XXVIII, бр. 3, стр. 232—235. *Heroic ballads of Servien—Translated into engl. verte by George Rapal Noyes and Leonard Bacon. Boston 1913*. — 1914, књ. XXXII, бр. 4, стр. 318—319. # М. С. М.
Преводилац је користио преводе С. Станојевића, а препеве је направио Ј. Бејк. Песме су углавном узете из Вукових збирака и *Прегледа српске књижевности* П. Поповића.
331. Недељковић, Душан
Бугарин као симбол у нашој народној лирској песми. — Н. Н., 1925, књ. XVI, бр. 5, стр. 366—372.
Анализом песама *Јова чобанин* и *Бећар Мара* и *Пера Бугарин* долази се до закључка да Бугарин у српској народној песми представља симбол чулности, личног интереса и егоизма. Народни песник је тиме изразио један део свога схватања бугарског народног карактера и осведочио своје познавање бугарске народне типичности, подвлачећи једну њену црту.
332. Недељковић, Душан
Сунчева сестра и добар јунак. — Н. С., 1928, књ. XXV, бр. 4, стр. 342—348.
Милош Бурић у студији *Мит о сунчевој сестри* закључује да су Јужни Словени открили у сунчевој сестри стварност до које људско сазнање не може доћи. Народ сматра да човеку није дато да спозна савршену лепоту. Недељковић заступа гледиште да је та савршена лепота достижна одабранима, нпр. добром јунаку који је сам надвисио природу.
333. Недељковић, Душан
„Изабелина боја“ у нашој народној поезији. — Н. С., 1931, књ. XXXIII, бр. 1, стр. 41—43.
Изабелину боју (сиво-жуту) добијају кошуље печалбара који су одвојени од својих драгана. Носе само једну кошуљу која временом посиви и пожути; кошуља такве боје је симбол верности. У бројним песмама налазимо потврду за ово гледиште.
334. Недељковић, Милорад
Прилози проучавању виолентног тита. — Н. С., 1922, књ. VI, бр. 3, стр. 197—203; бр. 4, стр. 279—285.

- Подстакнут студијом Јована Цвијића о виолентном типу динарских Срба, М. Недељковић је написао овај чланак. Код виолентних типова наилази се на велику сличност са случајем дебријума интерпретације. Симптоматични су њихов еготизам, хипертрофирана самосвест, необуздана амбициозност и претенциозност, затим претерана осетљивост и ограничена моћ самокритике, неактивност, болесна концентрисаност на једну тему. Виолентни типови и оболели се разликују по *ремизи*. Виолентан тип се среће у области динарских планина. Узимајући сумарна знања из етнопсихологије, овај тип је карактеристичан за планинске и топле пределе. У етиологију виолентности могли би се убројити следећи елементи наследства; спољашњи фактори, тежак живот брвана и жарка клима.
335. Ораховић, Стјепан
Време постанка косовске поезије. — Н. С., књ. XXXVII, бр. 2, стр. 107—119; бр. 3, стр. 196—203.
Према духу који одражавају претпоставља да су песме косовског циклуса настале крајем средњег века. Аутор поставља границе од 1389—1492. јер се у XVI веку мењају историјске и књижевне прилике. Слично гледиште имао је и С. Новаковић.
336. Павловић, Виктор
Нова талијанска збирка српских и хрватских народних песама. — 1913, књ. XXXI, бр. 11—12, стр. 939—945.
Пјетро Касандрић је објавио превод наших песама 1884, а 1913. је штампао другу збирку допуњену са седам нових песама преваних у десетерцу. Пре њега је наше песме на италијански преводио Томазео.
337. Павловић, Лепосава
Песме живота и смрти у народној песми. — Н. С., 1940, књ. LXI, бр. 2, стр. 106—109.
Напомиње се да је словенски утицај видан на румунску народну песму. У румунским песмама се осећа дух заједништва румунских сељака, а преовлађује тон побожности или лиризма. Обреди имају значајну улогу у животу, па и у песми; то су врадбијске песме, тужбалице и божанске химне. Границе смрти нису јасно изражене, мисао их са лакоћом спаја.
338. Павловић, Љубомир
Нов тип насеља. — 1905, књ. XIV, бр. 5, стр. 352—367.
Цвијићевим типовима села (старовлашко, власинско, скопско, мачванско, читлучко) додаје се и љишки или башки тип села који се среће у колубарској области, уз ток реке Љига до реке Башке.
339. Петравић, Анте
Јужнословенске народне пјесме и пјевање о Матију Корвину, краљу Угарске. — Н. С., 1933, књ. XXXIX, бр. 2, стр. 157—158.
Приказ рада Бартоломеја Калвија *I canti popolari slavi e la saga di Mattia Corvina*. Истиче се да Корвина проучавају на основу песама Штрекељевог зборника. Словенци су позајмили лик краља Марка и Матије Корвина, па су у личности измешани у словенској епизи.
340. Петровић, Петар Ж.
Ватра у обичајима и животу српског народа (I, Српски етнографски зборник, књ. LXV). — Н. С., 1930, књ. XXX, бр. 2, стр. 148—153
Приказ студије С. Тројановића. Поздравља се напор, али се замера због неких закључака и претпоставки: непрецизно одређен географски положај неких села; веза између Сунца и ватре.
341. Петровић, Растко
Народна реч и геније хришћанства. — Н. С., 1924, књ. XIII, бр. 7, стр. 526—538; бр. 8, стр. 599—614.

Наш народ је у току различитих епоха историје подлегао различитим генијима хришћанства, црпећи из овога час мотив свежине, час мотив бола, симболичне мотиве Страсне недеље и Голготе и најзад смисао апокалиптичног надахнућа, чуда и преображења. Наше народно песништво није ни искључиво хришћанско ни митолошко, јер уколико је народни певач бивао инспирисан хришћанством, он никад није имитатор црквене или хришћанске поезије. Хришћанство је у Малој Азији, у Антиохији, Египту, где му је била колевка, живело доцније својим мистеријама као некад друге многобројне тамошње религије, али је за Европу значило нову и заједничку цивилизацију.

342. Погодин, Александар
Српски превод финског народног епоса. — Н. С., 1935, књ. XLVI, бр. 7, стр. 547—550.
Критички приказ превода Ј. Чајкановића *Калевале* (Хелсинки 1935). Садржи првих 25 песама у предговору. Погодин се залаже за естетску анализу дела, истичући да би дело требало проучити компаративно, историјски и филолошки.
343. Погодин, Александар
Једна Пушкинова прерада српске народне песме. — Н. С., 1936, књ. XLIX, бр. 3, стр. 222—223.
Истиче се да је Пушкин ценио наше народне песме; неколико песама је превео и објавио у књизи *Песме западних Словена*. Песму *Коњ се срди на свог господара* (Вук, I, 374), Пушкин је прерадио јер му се чинило да се она веома разликује од руске народне песме, али је задржао исту метрику (једанаестерац).
344. Погодин, Александар
Превод „Слова Игорова“. — Н. С., 1939, књ. LVIII, бр. 6, стр. 380
Осврт на превод који се појавио у време кад је француски научник Андре Мазон посумњао у аутентичност овог дела и у време његовог постанка. Шајковић је истомисљеник руских научника који се не слажу са Мазоновом хипотезом.
345. Поповић, Владета
Told in Serbia. Fifteen Peasant Tales Translated in English by G. Grant. — Н. С., 1930, књ. XXX, бр. 3, стр. 238.
Приказ енглеског издања које садржи 15 приповедака узетих из Вукових збирка. Излазак све књиге забележен је у *The Times Literary Supplement* уз похвалу.
346. Поповић, Душан
Психичке црте Цинцара (Грка). — Н. С., 1927, књ. XXII, бр. 4, стр. 249—257.
Цинцари су имали основне способности добрих трговаца, али оно што се за њих обично везује јесте тврдичлук. Материјалистичка схватања унели су у верски живот и цркву. Они нису напуштали своју веру, нису се исламизовали. Побожни и веома патријархални, много су држали до црквеног церемонијала. Код њих је веома развијен култ Св. Димитрија и Св. Константина, а у мањој мери Св. Наума и Св. Параскеве. Од већих светаца поштују Св. Атанаса, Св. Николу, Св. Јована, Св. Георгија и Св. Михајла. Желели су да буду сахрањивани у црквама. Њихови гробови су били обележени скућим крстовима и плочама јер су хтели да оставе траг иза себе. Цинцари су знали многе језике, између осталих грчки, арнаутски, српски. Њихове негативне особине (ограниченост, себичност, цинизам) чинили су да се стиде свог имена и да га се одричу.
347. Поповић, Душан
Одметање у хајдуке. — Н. С., 1929, књ. XXVIII, бр. 6, стр. 446—452.
Расправља се о мотивима одметања у хајдуке: вера и слобода. Мање значајни мотиви су материјална корист, лични и тренутни

разлози. У чланку се такође говори о начину живота хајдука према подацима из народних песама и предања.

348. Поповић, Душан
Наш народни живот. — Н. С., 1929. књ. XXVIII, бр. 8, стр. 639—640.
Под овим насловом изишле су две књиге Тихомира Борђевића (Београд 1930). Прва књига садржи чланке: *Наши народни обичаји*, *Наши сеоски занати*, *Наша народна уметност*, *Наша народна ношња*, *Коса у Јужних Словена*, *Наше старо оружје*, *Љубодержство*, *Коњи и оружје као знаци положаја и старешинства*. Друга књига садржи чланке о браку и обичајима: *Целибат*, *Брак*, *Доба за женидбу и удају*, *Ред при женидби и удају*, *Чудновате људске чини*, *Куповина и отмица девојака*, *Лажни младожења и лажна млада уместо правих*, *Девојачка невиност*, *Сватовско гробље*, *Полигамија*, *Полиандрија*, *Једна казна за жене*.
349. Поповић, Душан
Тих. Р. Борђевић, Наш народни живот, X, Београд 1934. — Н. С., 1934, књ. XLI, бр. 5, стр. 391. # Д. Ј. П.
Приказ X књиге *Наш народни живот* која доноси прилоге за познавање живота Турака и Албанаца, затим прилоге о разним обичајима нашег народа, нпр. *Товијине ноћи*, *Кривичне празновернице*, те *Личности и прилике из Војводине*, *Национална мисао и њено ширење*.
350. Поповић, Душан
G. Gesemann: Kultur der Südslawen (Bulgarien, Serben, Kroatien, Slowenen) u: Handbuch der Kulturgeschichte. Lieferung 33. Akad. Verlagsgesellschaft Athenion Postdam 1936. — Н. С., 1937, књ. LI, бр. 5, стр. 393.
У овој књизи су приказане географске и геополитичке основе културе Јужних Словена, поједини културни појасеви (старобалкански). Приказане су и миграције, турски елементи културе на Јадрану, средњоевропски, немачки културни појас.
351. Поповић, Павле
Црногорским књижевницима. — 1901, књ. IV, бр. 5, стр. 397—399; бр. 6, стр. 478—479. # П. П.
Позивају се црногорски књижевници да прикупљају песме и предања о јунацима Његошевих дела у *Шћепану малом* и *Слободијади*. Дају се детаљна упутства за начин прикупљања.
352. Поповић, Павле
Ј. Памучина, Шаливе српске народне приповјетке. — 1903, књ. IX, бр. 4, стр. 308—315; бр. 5, стр. 373—380.
Преглед објављених збирака „народног блага“: пословица, загонетака, песама и приповедака. После Вука, на сакупљању и издавању радили су Атанасије Николић (две свеске), Јован Војиновић (збирка од 15 приповедака), клирици босанских франџеваца у Бакову (*Босанске народне приповјетке*), Борбе Стефановић (збирка од 25 приповедака), Димитрије Алексић (шест кратких приповедака), Коста Ристић и Васа Лончарски (десет приповедака), Андра Гавриловића (*Из душе народне*). На шаливним приповеткама радили су Вук Врчевић (625 штампаних приповедака), Милан Станић-Драгачевац (*Српске народне песме и народне приповетке*, 1869, а 1862. *Драгачевка* — 37 кратких приповедака), Манојло Кордунаш (38 приповедака), Лука Грбић-Бјелокосић (приче из Босне и Херцеговине) и Ј. Памучина (28 приповедака). Приказивач замера Памучини што не наводи одакле су приповетке узете. Анализом приповедака изнесе се заједнички мотиви са приповеткама из других збирака.
353. Поповић, Павле
Из наших народних приповедака. — 1903, књ. IX, бр. 5, стр. 353—362.

Неки мотиви из наших приповедака су слични или идентични са онима у делима светских књижевника. Интересантно их је наћи и упоредити; нпр. мотиви из *Млетачког трговца*, погодба Шајлока и Антонија, преоблачење Порције и њено суђење, судбина уцена Шајлока, налазе се у приповеци из Босне *Драм језика* (штампана у „Колу“ 1847, уредник Станко Враз или фра-Ј. Ф. Јукић). Слични мотиви срећу се и у приповеци *Србин и чивутин*. Мотив шуме из *Магбета* садржи Вукова приповетка *Једна гобела...* Среће се и у две народне песме Владимира Кра-сића. Ови заједнички мотиви вероватно воде порекло од старог заједничког блага општеевропске средњовековне књижевности. Мотив из *Магбета* и мотив шуме, Шекспир је могао узети од старог енглеског хроничара Холиншеда. Основни мотив из *Млетачког трговца* дошао је до Шекспира из књига *Gesta Romanorum* (1342) и *Il Pecorone* (*Gesta* води од Далалапосовог романа у стиховима). Тај исти мотив је могао доћи у нашу приповетку преко *Gesta Romanorum* коју је Матија Живковић познавао и из ње црпао приче за проповед. Преко њега или неког другог католичког проповедника, та прича је ушла у народ.

354. Поповић, Павле
Из наших народних приповедака. II. Волтеров „Задиг“ и наше припо-ветке. — 1904, књ. XII, бр. 6, стр. 1061—1068.

Мотив из Волтеровог *Задига* о анђелу пустињаку срећемо и у нашим легендама и приповеткама. Пут тих предања до наше књижевности не може се поуздано утврдити.

355. Поповић, Павле
Неколики списи о српским народним песмама. — 1907, књ. XVIII, бр. 2, стр. 146—148. # П.

Потреби да се систематски изложи како су наше народне песме примљене и пропраћене у свету одговориле су студије М. Гурчина *Das serbische Volkslied in der deutschen Literatur*, Leipzig 1905, и Петостони (*српски*) *трохеј* (СКГ, књ. XV, 1905), С. Лу-серна *Die Südslavische Balade von Asan-agas Gattin und ihre Nachbildung durch Goethe*, Berlin 1905, М. Мурка *Die serbocroat-ische Volkpoesie in der deutschen Literatur*, Archiv für slav. Phil., XXVIII, 1906.

356. Поповић, Павле
Радови Б. Поливке. — 1907, књ. XVIII, бр. 2, стр. 158. # П.

Признати истраживач паралела словенских народних припове-дака осврнуо се на књиге Ф. Лоренца *Sloveninziische Texte*, 1906 (*Zeitschrift des Vereins für Volkskunde in Berlin*, 4, 1906), и А. Мајера *Russische Volksmärschen*, 1906 (*Archiv für slav. Phil.*, II, III, 1906), Поливка је такође објавио приказ збирке пословица Русина које је сакупио Иван Франко (*Archiv...*).

357. Поповић, Павле
Светислав Стефановић, Приповетка о девојци без руку (реферат у „Делу“, 1906, за XII). — 1907, књ. XVIII бр. 9, стр. 685—691.

Одговор П. Поповића на критику његове студије *Приповетка о девојци без руку*. На Стефановићеву примедбу да је прихватио Сишијеову поделу на два типа приповедака о девојци без руку, Поповић је одговорио да остаје при свом документованом твр-ђењу да најкомплетнију приповетку са овим мотивом представ-ља француски роман из XIII века *Манекина*, који је и извор за нашу приповетку. На замерку да није тражио извор у визан-тијској књижевности, Поповић подсећа да је тема француског романа византјска, али да је у средњем веку имала двадесетак обрада, па према томе припада средњовековној књижевности.

358. Поповић, Павле
Преглед народне књижевности. — 1907, књ. XIX, бр. 2, стр. 108—113; бр. 3, стр. 190.
 Под народном књижевношћу подразумевају се: поезија (лирске песме, обично у десетерцу са обиљем мотива; епске песме дугог или кратког стиха; опевају сличне мотиве, а разлика је у дужини стиха) и проза (женске приповетке — гатка и бајка — и мушке). Садрже нове и интернационалне мотиве.
359. Поповић, Павле
Из наших народних приповедака. III. Шекспиров „Цимбелин“ и народне приповетке. — 1913, књ. XXX, бр. 9, стр. 668—676.
 У једном делу Шекспировог *Цимбелина* среће и мотив опкладе о верности жене, вероватно узет из *Декамерона*. Овај мотив је обрађен у француском роману, шпанским драмама, италијанским и мабарским еповима, руским билинама, грчким песмама, у нашим приповеткама (*Правда не гине*) и песмама (*Ибрахим и Марко*, *Марко Краљевић* и *Бура Големовић*, *Љуба Јанковић Стојана*). Овај мотив је детаљно проучаван у светској књижевности.
360. Поповић, Павле
Из наших народних приповедака. IV. Биргер и наше приповетке. — 1913, књ. XXX, бр. 11, стр. 835—843.
 Предмет Биргерове баладе *Леонора* налазимо у немачкој традицији. Међутим, мотив о Леонори познају скандинавска, шведска, данска, енглеска, мабарска, хеленска, римска, исламска и југословенска предања. Циклус о Леонори се изучава почевши од 1773. године. Код нас су се тиме бавили И. Сазановић, Н. Анђус, М. Медић, Ј. Шишманов, Б. Поливка, А. Гавриловић и В. Ђоровић. Павле Поповић разматра студије поменутих аутора дајући исцрпне податке, а затим анализира 14 варијанти прича о Леонори и додаје још 4 које је сам открио.
361. Поповић, Павле
Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. — Н. С., 1921, књ. IV, бр. 1, стр. 66—70.
 Белешка о оснивању часописа на иницијативу В. Чајкановића, В. Ђоровића, М. Ивковића, П. Стевановића, Т. Борђевића. Дат је садржај I књиге.
362. Поповић, Петар
Народно неимарство од А. Дерока. — Н. С., 1939, књ. LVIII, бр. 8, стр. 509—510.
 Осврт на књигу која је намењена студентима, али је корисна и за научнике који се баве народном архитектуром. Књига садржи опис древних конструкција, димњака, намештаја, гвоздених предмета, керамике, већином из брдских крајева око Лима.
363. Потокар, Тоне
Jakob Kelemina: Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva. — Н. С., 1931, књ. XXXII, бр. 2, стр. 175. # Т. П.
 Белешка о изласку из штампе књиге која доноси избор словеначких бајки и приповедака. Келемина у уводу пореди словеначко и српскохрватско прозно стваралаштво, нарочито оно објављено у Вуковим књигама.
364. Потокар, Тоне
Kocbek-Sašelj: Slovenske pregovori, prilike in reki. — Н. С., 1935, књ. XLIV, бр. 1, стр. 83—84. # Т. П.
 Белешка о изласку из штампе књиге која садржи око 5.000 пословица. Сакупили су их углавном Франц Козбек и Иван Шаšel, предговор је написао В. Чајкановић.

365. Потокар, Тоне
Slovenska Krajina (Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja, uredil Vilko Novak. Beltinci 1935). — Н. С., 1935, књ. XLV, бр. 7, стр. 549—551.
Белешка о зборнику који поред културноисторијских чланака доноси прилог географском познавању области (Светозар Илишић), *Гласовје Цанкаровског дијалекта* (Август Павел) и прилоге о етнoлошкој и језичкој подели Словенске Крајине.
366. Продановић, Јаша М.
„Кићине песме“. — Н. С., 1924, књ. XII, бр. 2, стр. 75. # Ј. М. П.
Белешка о изласку из штампе збирке народних песама које су објављиване у „Кићи“; најбројније су обредне и обичајне. Уз песме су дати подаци о крају одакле потичу, као и тумачење непознатих речи и израза.
367. Продановић, Јаша М.
О женским народним песмама. — Н. С., 1925, књ. XIV, бр. 2, стр. 119—122.
Чланак представља део расправе која се штампа уз *Антологију женских народних песама*. Аутор излаже о религиозном (хришћански бог и свеци имају особине паганских божанстава; присутни су сујеверје, трагови и мотиви из паганског доба; дубоке побожности нема — бога моле да би се човеку нашао у невољи), естетичком (посебно изражено у опису мушке и женске лепоте, одећи и понекад природе), социјалном (мали број песама) и моралном осећању (изражава се „примитивно и некултурно осећање одмазде и освете“). Напомиње се да је етнички моменат у женским песмама важнији од етичког.
- 368., Продановић, Јаша М.,
Антологија женске народне лирике. — Н. С., 1925, књ. XV, бр. 1, стр. 66—70.
Одговор на Стајићеву критику Продановићеве *Антологије* („Летопис Матице српске“, март 1925). Продановић сматра да су замерке неумесне.
369. Продановић, Јаша М.
Збирке народних песама. — Н. С., 1925, књ. XIV, бр. 5, стр. 367—375.
Током 1923. и 1924. године изишао је из штампе већи број збирка: *Истарске народне песме* (љубавне, дечје, сватовске и нарицаљке), *Приповедне словенске народне песме* (јуначке, легенде, приповедне и песме о биљу и животињама), *Бугарски народни песни от Македонија* (обредне, свадбене, љубавне, баладе, породичне, краће песме, хајдучке и слободарске), *Српске народне песме, I, Немањини* (издао Одбор за народну просвету Министарства просвете), *Српске народне песме* (приредио Драгутин Костић; садржај одговара првој књизи Вукових песама, али су неке изостављене, а унето је 14 нових) и Брентанове *Chants populaires des Serbes* (мушке и женске песме, у стиху и прози).
370. Продановић, Јаша М.
А. Н. Афанасијев: Руске народне приче за децу, превео Драг. Михајловић, Загреб. — Н. С., 1925, књ. XV, бр. 6, стр. 478—479. # Ј. П.
Белешка о изласку из штампе збирке која садржи 18 прича. Напомиње се да све приче нису чисто руског порекла, него и општесловенског и индоевропског.
371. Продановић, Јаша М.
Двадесет народних приповедака. — Н. С., 1925, књ. XV, бр. 6, стр. 472. # Ј. П.
Белешка о изласку из штампе збирке коју је сачинио Андра Гавриловић. Уз сваку приповетку наведена је напомена о мотиву и варијантама у стиху и прози.

372. Продановић, Јаша М.
Из старих ризница. 1. Петнаест српских народних песама. Уредио Веселин Чајкановић, Београд 1925. — Н. С., 1925, књ. XV, бр. 7, стр. 560.
Збирку која се приказује саставио је В. Чајкановић. Уз песме се налазе биографски подаци о гусларима, коментари песама и непотпун речник непознатих речи. Продановић примећује да у збирку нису ушле најбоље песме, пошто је састављачев критеријум био морална страна песама.
373. Продановић, Јаша М.
Contes slovaques traduits par Ivan et Henri d'Armentières. Genève 1926. — Н. С., 1926, књ. XVIII, бр. 4, стр. 312—314.
Приказ збирке словачких народних приповедака. Запажа се да су многи мотиви заједнички нашим и словачким народним приповеткама.
374. Продановић, Јаша М.
Кићине песме, збирка српских народних песама. Књига друга. Издање уредништва „Киће“, Београд 1926. — Н. С., 1926, књ. XVIII, бр. 8, стр. 624—625. # Ј. М. П.
Белешка о изласку из штампе збирке која садржи песме разних родова. Запажа се да подела није доследна, јер су за критеријум истовремено узети садржај песама, основни тон, дужина и намена.
375. Продановић, Јаша М.
Бајке и гатке за младеж. — Н. С., 1930, књ. XXX, бр. 3, стр. 206—210.
Белешка о издањима библиотеке „Нова зора“: *Омиљене бајке, Одабране бајке, Илустроване бајке, Одабране приче и Илустроване приче.* Замера се због недоследности наслова.
376. Продановић, Јаша М.
Морална и хумана осећања у српској народној поезији. — Н. С., 1931, књ. XXXII, бр. 3, стр. 202—217.
Малобројне су народне песме у којима се исказују морална и хумана осећања — јавиле су се углавном онда кад је требало бранити домовину. Неке песме имају за идеал правду, а тежњу ка њој као основни морални кодекс. У неким песмама је истакнуто хумано и религијско осећање (прашта се живот непријатељу). Бројније су песме у којима се кажњавају греси и зли поступци. Увиђа се недоследност у кажњавању, вероватно зато што она и постоји као животна истина.
377. Продановић, Јаша М.
Самоубиство у народној поезији. — Н. С., 1931, књ. XXXII, бр. 6, стр. 464—474.
Јунаци епских песама односе се према смрти с презиром. У случајевима кад се живот мрзи и презире, јунаци завршавају самоубиством. Овај мотив је чешћи у лирским песмама. Јунаци се убијају због несрећне љубави: кад једно од драгих умре, кад се растављају двоје младих, када девојку дају недрагом или младића невољеној девојци, када једно од заљубљених оставља друго. Наилази се и на самоубиство мајке из родољубивих и верских разлога. Самоубиство се сматра грехом.
378. Продановић, Јаша М.
Психолошка опажања и логичка расуђивања у народној поезији. — Н. С., 1931, књ. XXXII, бр. 7, стр. 535—544; бр. 8, стр. 618—627.
У овој студији су анализирани елементи психолошког у народним песмама: снага туге и задовољства, последице љутине и гнева... наводе се поруке, изреке, праведна суђења, пословично изражена у народној песми. Закључује се да се прави израз народне мудрости налази у пословицама.

379. Радовановић, Михаило
Југославија — Географско-статистичка и етнографска студија о броју Срба и Хрвата. — Н. С., 1939, књ. LVIII, бр. 6, стр. 350—355; бр. 7, стр. 419—426; бр. 8, стр. 480—487.
Статистички подаци о величини територије, броју становника, прираштају и вероисповести за 1921, 1931. и 1939. годину.
380. Радовановић, Михаило
Муслимани Босне и Херцеговине. — Н. С., 1940, књ. LXI, бр. 1, стр. 31—37.
У чланку се истиче да су у Босни и Херцеговини извршена два асимилациона процеса: исламизовање великог броја динарског српског становништва и етничка асимилација досељених ослобођених Турака који су усвојили српскохрватски језик, а очували ислам.
381. Радовановић, Михаило
Еволуција етничких односа у Босни и Херцеговини. — Н. С., 1940, књ. LXI, бр. 4, стр. 276—679.
У току новије еволуције етничких односа у Босни и Херцеговини од 1910. до 1940, проценат православних Срба порастао је са 20,4% на 21,7%, а проценат муслимана је опао са 32,7% на 31,2% због великог исељавања мухаџира у доба анексионе кризе.
382. Радовановић, Михаило
Становништво Дунавске бановине. — Н. С., 1941, књ. LXII, бр. 5, стр. 384—389.
Дунавска бановина обухвата јужни део Баната, Бачке и Барање, источни део Срема и највећи део Шумадије са доњим Поморављем. Становништво је хетерогено. Наводе се статистички подаци о броју становника, верској припадности и националности за 1931. и 1939. годину.
383. Радуловић, Јован
Библиографија дела Јоаникија Памучине. — Н. С., 1938, књ. LIII, бр. 1, стр. 76—77.
Попис од тридесет библиографских јединица углавном из области народне књижевности и етнографије.
384. Радуловић, Јован
Први следбеник Вука Караџића у Херцеговини, Јоаникије Памучина. — Н. С., 1938, књ. LIII, бр. 1, стр. 34—36.
Преглед рада Ј. Памучине, сакупљача народног блага. Поред сакупљачког рада бавио се и објављивањем прилога о обичајима и народним песмама и приповеткама.
385. Ристић, Светозар
Пагонски живот у српском народном песништву. — Н. С., 1932, књ. XXXVI, бр. 7, стр. 510—518.
Чланак о снази нагона написан је према песмама из Вукових збирака. Излагање је поткрепљено навођењем стихова.
386. Ристић, Светозар
Наша народна књижевност у тумачењу Јаше Продановића. — Н. С., 1934, књ. XLI, бр. 7, стр. 498—503.
Критички приказ књиге Ј. Продановића *Наша народна књижевност*. Приказивач се не слаже с Продановићевим закључком да народни певач није способан да продре у суштину ствари и да се његове способности ограничавају на спољашње опажање. Знатно повољније се оцењује поглавље о васпитној вредности народне књижевности.
387. Сахањов, Всеволод
Руске народне скаске у новом издању: Фолклор. Директор И. М. Соколов. Скаске и предања северног краја, забележила, увод написала и коментаром снабдела И. В. Карнаухова. Изд. „Академија“ Москва

- *Лењинград 1934.* — Н. С., 1935, књ. XLIV, бр. 1, стр. 85. # В. Сахањов (Праг).
Приказивач збирке уочава да класификација грабе није увек исправна. Већина грабе је и раније објављивана; новину представљају скаске које је забележила од деце. Скаске су прикупљене на селу после револуције. Карнаухова истиче да јој је основни циљ да скаску проучи са социолошког гледишта.
388. Симић, Стеван
Из Кратовске области. — 1906, књ. XVII, бр. 3, стр. 206—212.
Кратовска област обухвата предео у сливу Повишнице, Табановачке реке и великим делом Злетовштице. Уочавају се три културе које карактеришу становништво виших села (горња или планинска) и нижих (доња или пољска). Осим тога постоји и Шоплук који обухвата северне границе Лисеца, и криво-речку жупу Словиште. Узрочнике различитих култура треба тражити у конфигурацији земљишта, социјално-друштвеним приликама, појединим миграцијама и другом. Планински који живе високо у планинама, изоловани самим географским положајем, много су затворенији, верни старим обичајима, одећи и навикама. Пољци и Шопови су отворенији, прилагодљивији. Становништво говори српским језиком јужноморавског дијалекта, али се разликује по акцентовању речи и промени глагола. Национална свест им је на ступњу као за време Турака, а сматрају се хришћанима. Име Србин и Бугарин везано је за појам партије. Такође не сматрају се Шоповима. Ово име овде није познато као племенско, него као погрдан назив који означава неотесане, просте људе.
389. Скерлић, Јован
Проспер Мериме и његова мистификација српских народних песама. — 1901, књ. IV, бр. 5, стр. 354—366.
Велико интересовање за наше народне песме у Француској јавља се почев од 1827, после појаве Меримеових *Гусала*. Извори који су послужили Меримеу при састављању „илирских песама“ били су *Фортисово Путовање у Далмацију* и брошура *Путовање у Босну у годинама 1807. и 1808.* француског конзула А. Шомет де Фосеа. У тим песмама се осећају трагови шкотских балада, грчких песама, одједи дела В. Бекера о магији. Баладу „Милош Обилић“ добио је од Сокрочевиха, бившег сенатора Дубровачке Републике. То није била аутентична балада, него превод Качићеве песме „Старац Милован“.
390. Скерлић, Јован
Једна белешка Госпође де Стал о нашој народној поезији из 1805. — 1902, књ. V, бр. 1, стр. 78—80.
У IX глави четврте књиге *Корина*, Мадам де Стал помиње Далмацију и народне песме. „Морлачке песме“ упоређује са Осијановом поезијом, а народне певаче са шкотским бардима.
391. Скерлић, Јован
Француски романтичари и српска народна поезија. Шарл Нодје. — 1904, књ. XII, бр. 2, стр. 747—756; бр. 3, стр. 837—851.
После великог интересовања за наше народне песме изазваног преводом Фортисовог *Путовања у Далмацију* и *Корином* Мадам де Стал јављају се *Животисне шетње Шарла Бота* и *Историјско путовање у Црну Гору* Виале де Самера. Шарл Нодје је заслужан што су у француску књижевност ушли прави појмови о нашој народној песми. Он је објавио два чланка у „Илирском телеграфу“ *О Словенској књижевности*, о начину и тематички певања „илирских“ песама. У другом чланку анализира *Жалосну пјесаницу племените Асан-агинице*. Нодје се представља као преводилац песама које је написао Максим Оден, но песмарица

Смара је мистификација. Ово Нодјеово дело је инспирисало Меримеа да саставља илирске песме. Наше народне песме су заједно са грчким народним песмама, шкотским баладама и шпанским романсама утицале на француске романтичаре у периоду од 1820. до 1830. године.

392. Скерлић, Јован
Још једном о „Гуслама“ Проспера Меримеа. — 1904, књ. XII, бр. 5, стр. 981—987.

Гусле су изазвале дивљење културне јавности. Нико није сумњао у оригиналност песама, и тек је Гете открио мистификатора — Меримеа (вид. белешку 389).

393. Скерлић, Јован
Две студије о Меримеовој мистификацији српских народних песама. Т. Матић: Prosper Merime's Mystification kroatischer Volkslieder. Archiv für slavische Philologie, 1906—1907, XVIII—XIX Band; Louis Leger, de l'Institut: Une supercherie littéraire de Mérimée, La Nouvelle Revue, 15, juin 1908. — 1908, књ. XXI, бр. 5, стр. 375—380.

Приказујући Матићеву студију, Скерлић напомиње да је Матић радио као филолог дескриптивним методом и да је присвајао туђа мишљења (углавном Скерлићева). Новину представља Матићево приказивање Нодјеових чланака објављених у »Théâtre-garhe šilgien«. Приказујући Лежеов рад, Скерлић напомиње да Леже сматра да је Нодје скренуо Меримеу пажњу на наше песме. У мистификаторе, Леже убраја Шафарика који *Гусле* приписује Соркочевиху, и Мицкјевича који је из *Гусала* превео »La Morlaque à Venise« и представио га као превод са српског.

394. Скерлић, Јован
Н. Г. Чернишевски о српским народним песмама. — 1910, књ. XXV, бр. 5, стр. 383—386. # Ј. С.

У Москви је 1854. изишла књига *Пјсни народовъ* (превод Н. Берга), о којој је Чернишевски написао оцену у „Отечественныя Записки“, 12, 1854, и у „Современник“, 11, 1854. Чернишевски високо уважава српске народне песме и истиче да оне по лепоти не заостају за грчким. Да би показао лепоту песама, које за разлику од европских нису изгубиле свежину, преводи их прозно. То су углавном песме из косовског циклуса („Кнежева вечера“, „Царица Милица“, „Косовка девојка“). Чернишевски замера Бергу на избору песама и начину преводбења (одступање од смисла и духа оригинала).

395. Скерлић, Јован
Voyslav M. Yovanovitch, docteur de l' Université de Grenoble: »La Gulsla« de P. Mérimée, Etude d' histoire romantique, Preface de M. Augustin Filon. — 1911, књ. XXVI, бр. 11, стр. 874—878; бр. 12, стр. 947—951.

Приказ докторске тезе В. Јовановића која доноси многе непознате појединости о Меримеу и његовим *Гуслама*. Приказивач се не слаже са Јовановићевим мишљењем да је Меримеов рад више озбиљан прилог него мистификација, али се слаже са његовим твђењем да *Гусле* имају књижевну вредност и да обележавају тренутак француског романтизма. Јовановић излаже и историјат јављања наше народне књижевности у Француској.

396. Скерлић, Јован
Женидба Максима Црнојевића у српској књижевности. — 1911, књ. XXVII, бр. 12, стр. 931—932.

Први пут је Константин Николајевић приметно 1845. у „Подунавци“ да ова народна песма подсећа на епизоду из Дантеовог *Пакла*, на део који говори о Франћески да Римини. Ова песма је инспирисала Ј. С. Поповића да напише *Мелодраму у три дејства*,

- а Лазу Костића и А. М. Вукмановића — *Жалосно позорје према песми Женидба Максима Црнојевића.*
397. Скерлић, Јован
Вук Стефановић Караџић. — 1913, књ. XXXI, бр. 3, стр. 195—205; бр. 4, стр. 291—301; бр. 5, стр. 352—364.
Одломак из књиге *Историја новије српске књижевности* која садржи поглавља: *Живот, Скупљање народних умотворина и описивање народног живота, Реформа књижевног језика и правописа и Општи поглед на Вуков рад.*
398. Смиљанић, Манојло В.
Смртни обичаји у Турака. Белешке Тих. Р. Борђевића. Оштампано из Годишњице Николе Чутића. Књ. XXI, Београд 1902. — 1902, књ. V бр. 7, стр. 548—550.
Приказ студије Т. Борђевића. Истиче се да су погребни обичаји и многа веровања везана за њих, веома слични код Срба и Турака. Тешко је претпоставити да воде „порекло из старинске заједнице, или да су дошле од Срба прешли на Турке или од Турака на Србе“.
399. Смиљанић, Манојло В.
Покајање, покајнице и корота од Ј. Ф. Ивановића. Сепаратни отисак из Гласника Земаљског музеја у Босни и Херцеговини. Сарајево 1901. — 1902, књ. VI, бр. 7, стр. 710—711.
Студија која се приказује садржи опис жаљења за покојницима у планинским селима Црне Горе око 1880. године.
400. Смиљанић, Манојло В.
Свадбени и погребни обичаји на селу у Горњој Херцеговини. Приопћио Тома Братић. Сепаратни отисак из Гласника Земаљског музеја у Босни и Херцеговини. Сарајево 1903. — 1903, књ. IX, бр. 8, стр. 629—631.
Приказ чланка који доноси свадбене обичаје код Срба у Невесињу, Гацком и Билећи. Свадбени обичаји почињу прошњом у којој су очувани симболи као знаци некадашње куповине девојке. Дат је и краћи опис погребних обичаја.
401. Станојевић, Станоје
Јован Н. Томић: Последње две године живота и рада харамбаше Баја Николића Пивљанина (1684—1685. година). По архивским подацима написао — Београд. Штампано у штампарији Краљевине Србије. 1901 (Прештампано из Просветног гласника за јануар и фебруар 1901. год.) — 1901, књ. II, бр. 1, стр. 71—73.
Осврт на студију Ј. Томића која је написана на основу архивских докумената из Дубровачког архива. У опису рада и борбе хајдучке чете Баја Пивљанина, коју је унајмила Млетачка Република за борбу против Турака, огледа се тип „хајдучког живота и борбе у српском приморју“.
402. Станојевић, Станоје
Јаша М. Продановић, Наша народна књижевност. Београд 1932. — Н. С., 1933, књ. XXXVIII, бр. 4, стр. 314.
Приказ књиге у којој се говори о психичким опажањима и логичким расуђивањима у народној поезији, о моралним и хуманим осећањима, затим о сукобу осећања, клетвама и самоубиству.
403. Стефановић, Светислав
Вуково писмо Гетеу. — Н. С., 1932, књ. XXXVI, бр. 7, стр. 552—553. # С. С.
Белешка о Вуковом писму Гетеу од 8. XI 1923. из Лајпцига. Објављено је међу факсимилима писама одштампаних у част прославе Гетеве годишњице. Писмо је дато на немачком са преводом на српскохрватски.

404. Стефановић, Тодор Вилoвски
Стари Београд. — 1911, књ. XXVI, бр. 1, стр. 46—53; бр. 2, стр. 145—152; бр. 3, стр. 217—222; бр. 4, стр. 301—309; бр. 5, стр. 373—382; бр. 7, стр. 540—546; бр. 8, стр. 623—629.

Изајашу се постанак и развитак српске вароши, затим културне и друштвене прилике у њој од 1820. до 1850. Тада се осећао велики утицај цариградске културе и фанариотских обичаја, са једне стране корисних а са друге штетних у погледу јавног морала. Црквени и друштвени обичаји одговарали су друштвеној средини која је била грчка и цинцарска. Малобројни српски живаљ је под утицајем Грка славио имендан. Тек када је „српски живаљ у чаршији узео маха“, грчки обичаји се губе и имендан се замењује славом. Слава, стари српски обичај, губи свој првобитни обичај свечарства да се слави у кругу породице. Уводи се обичај да се за славу „примају посете целог света“. Из Београда се такво празновање славе ширило на паланке. Домови су били опремљени углавном оријенталним покућством. Турска сила се још осећала, куће су зидане „ло турски“, ретки су били стаклени прозори и огледала. Кнез Михаило је 1841. године „дао први бал“. Свирале су српске банде, војне и граничарске из Панчева и Митровице. Остало је забележено да се на вечери у августу 1837. код енглеског конзула Хоџеса играло коло, затим дајч, ралопад и котилџон. У то време је у Београду постојало луткарско источњачко позориште (смештено у старој турској кафани) у коме се давао „Караџоз“. Напомиње се да је живот у српској вароши у Београду био примитиван и патријархалан, да се није много разликовао од турског начина живота, иако су Срби тежили да се што боље упознају са западњачком културом и да се ослободе источњачких обичаја.

405. Суботић, Драгутин П.
Скотов превод Хасанагинице. — Н. С., 1925, књ. XIV, бр. 1, стр. 76—77.
Скот је *Хасанагиницу* превео према Гетеовом преводу; његов рукопис је пронашао Давид Ло. Напомиње се да ће „Словенски преглед“ објавити Лоов чланак, *Прва спона између енглеске и српскохрватске књижевности*.
406. Суботић, Драгутин П.
Хасанагиница у енглеском преводу. — Н. С., 1927, књ. XXI, бр. 6, стр. 443—447.
Преглед преводa *Хасанагиница* на енглески (од 1794. до 1916, дванаест писаца је преводило *Хасанагиницу*). Посебна пажња се посвећује Скотовом преводу.

407. Суботић, Драгутин П.
Карактер, постанак и старина југословенских народних песама. Поводом дела професора Кембричког универзитета Хектора Манро Чадвика. — Н. С., 1937, књ. LI, бр. 4, стр. 262—272; бр. 5, стр. 371—378; бр. 6, стр. 431—444.

Професор Чадрик се у другом делу књиге *The Crown of Literature* бавио постанком и пореклом наших народних песама. Он разликује следеће облике народне књижевности: тип А — приповедачке песме; тип В — песме састављене углавном из говора; тип С — песме поучног значаја; тип Д — елигије и панегирици; тип Е — лична поезија која се односи на песников осећања и искуства. Налази да су у нашој народној књижевности највише присутне песме типа А и да је наше херојско доба трајало до престанка турске власти. У нашем златном добу разликује три периода: потпуне или делимичне зависности, време турске власти, време црногорске независности. Говорећи о песмама херојског доба, он расправља о личностима, узроцима војевања, историјском и неисторијском пореклу јунака, о при-

поведању натчовечанских особина, о натприродним бићима и о свету богова. Посебно интересовање је показао за бугарштите, у којима разликује две групе: прве певају о догађајима из XIV и XV века, а друге о збивањима из XVI и XVII века. Претпоставља да су настале међу православним становништвом у континенталном делу земљу. Слаже се са теоријом Павла Поповића да су бугарштите настале у постојбини Марка Краљевића, а одбацује твђења да су настале у Приморју под француским или италијанским утицајем.

408. Томић, Јован Н.
Карневал у Цариграду 1524. године (Црте из интимне историје). — 1901, књ. II, бр. 5, стр. 353—362; бр. 6, стр. 439—446.

Чланак је написан према писму Карла Зена, млетачког вице-баила на Порти од 17. II 1524. године (оригинал писма се чува у Библиотеци св. Марка у Млецима; 1882. штампано је у књижици *Feste date da Toscani e Veneziani nel Carnevale 1524. narrate de Carlo Leno vice-bailo, à Jacopo Corner, in lettera del 17. febbraio*). После пада Цариграда под турску власт, међу задржаним трговачким колонијама доминирала је млетачка. Погодна прилика за забаву био је карневал. Млечани и Флорентинци су се договорили да заједно прославе покладе. Домаћини светковине на бели четвртак били су Флорентинци (прослава белог четвртка датира из 1162. као успомена на млетачку победу над Урлихом), а у недељу Млечани. Посебну занимљивост представљају маске, као и обичајем утврђене посебне игре за тај дан. Забави су присуствовали Млечани, Флорентинци, отмени Турци, Дубровчани, Грци и Пероти. Пред гостима су играле Циганке, најпре одвојено, затим се „дохватише за руке и продужише игру по маварски, а најзад настаде поцупкивање по српски“. После игре званица изведена је игра *Момарија* (девојка у пратњи два старца и пастира јадикује због своје подребености старцима надајући се слободном животу; на крају пантомиме, девојка нага умире). Издвојена је игра са дрвеним коњима. Млечани су узвратили забаву у недељу, уз игру младих Туркиња и представу *Психе*.

409. Томић, Јован Н.
Андрa Гавриловић, Поновно народно певање. Прилог испитивању народних песама (Из Гласа СКА LXXII). — 1907, књ. XIX, бр. 4, стр. 293—304; бр. 5, стр. 366—379; бр. 6, стр. 454—465; бр. 7, стр. 545—553; бр. 8, стр. 602—616.

Расправа А. Гавриловића штампана у „Гласу“ надовезује се на ранију *Прво историјско доба народне поезије* (»Rad JAZU« 153). Заједнички им је предмет расправљања: испитивање песама са историјском садржином и одређивање историјског доба народне поезије. Прво доба до краја XV века познајемо донекле према песмама чији су рудименти сачувани; друго доба карактерише развој епске песме. Гавриловић тврди да се епско-лирска песма крајем XV и почетком XVI века мења у епску. Томић одбацује твђење о постојању само епско-лирских песама у XV веку и настанку епских у XVI веку. Своје гледиште документује и анализом Хекторовићевих песама једновремено забележених, међу којима се налазе и епске и епско-лирске са историјском садржином. Стога XVI век не може бити време постанка епских песама, него њихов други период у коме им се одређује вид. Епска песма која има за позадину историјски догађај или је он повод њеног настанка, обавезно садржи и неки други мотив. Када се та песма пренесе на неки други терен, онда се губе локална обележја, уводе се друга, мењају се личности, али песма чува основни мотив. Сматра се да је овај процес карактеристичан за хајдучке и ускочке песме. Могуће

је да историјски моменат буде и накнадно унесен. Тако су песме о Марку Краљевићу потпуно преобразиле историјски лик и — створен је тип. У нашој народној поезији наилазимо на сличне примере трансформације, нпр. код лика Старине Новака.

410. Томић, Јован Н.
Ево, откуд Вуку зидање Скадра. Одговор на питање Г. Н. Андрића у Гласу Матице хрватске бр. 12. — 1908, књ. XXI, бр. 3, стр. 222—230; бр. 4, стр. 303—311; бр. 5, стр. 381—387; бр. 6, стр. 462—472; бр. 7, стр. 536—545.

Томић оспорава Андрићево тврђење да је Вук узео песму из зборника Анте Франине, те кајавски текст пренео у штокавски екавског типа. Чињеница је да је Вук штампао и податке о песми, где је забележена, ко ју је певао. Језичка анализа и метод одређивања локалитета који се помињу, терен на коме је песма настала, наводе на закључак да је то крај у коме је снажна традиција у вези са Мрњавчевићима (горња Албанија, Црна Гора или југозападни део Херцеговине). Вук каже да је песму записао од старца Рашка из Колашина. Што се тиче истоветности песама „Зидање Скадра“ и „Писме од зидања краља Вукашина“ може се претпоставити да ју је Вук преписао од Аличића или Аличић од Вука. Према изјави унучка, преписивача Аличићеве збирке, Вук није видео тај зборник.

411. Тројановић, Сима
Стари словенски погреб. — 1901, књ. III, бр. 1, стр. 50; бр. 2, стр. 125.

Стари Европљани су по доласку у садашње земље сахрањивали своје покојнике у пећинама, каменим гробницама и хумкама. Није познато кад су Словени уобичајили спаљивање, али се зна да је тај обичај одржаван у првој половини XIV века, о чему сведочи и забрана изречена у *Душановом законуку* (чл. 20). И дана су сачувани трагови који упућују на постојање обичаја да се покојник спаљује: паљење кучине, сумпора и барута у ковчегу. Очувани су и трагови приношења стоке на жртву (седање коња или истеривање стоке за покојником). Магијским радњама настоји се да се покојнику обезбеди спокојан загробан живот, а породици његова наклоност за очување напретка и здравља у кући. Жалост се изражава спољашњим, симболичним знацима: црном бојом и нарицањем. Наводе се паралеле са обичајима других словенских и несловенских народа, као и претпоставке генезе посмртних обичаја. Излагање је илустровано примерима који су забележени углавном у Србији.

412. Тројановић, Сима

Цигани. Етнографска скица. — 1902, књ. V, бр. 1, стр. 26—38.

Претпоставља се да су Цигани у X веку из Индије преко Персије, јерменске висоравни, Мале Азије, Грчке, Албаније и Македоније дошли у Србију. Према *Академијином Речнику*, име им се први пут помиње у XVII веку, док је њихово присуство у околним земљама везано за XIV век. Антрополошка структура их одваја од других народа. Речник им је оскудан; поред свог језика (индоевропско стабло) говоре и језик краја где се налазе. Себе називају Ромима. Баве се занатима: ковачким, коритарским, конопљарским и мечкарењем. Надарени су за песму и игру, воле црвену и жуту боју. Од празника празнују Нову годину и тог дана месе василицу. Новац из василице се даје најмлађем детету домаћинове куће пошто је и ново лето најмлађи дан у години. Бурљевдан им је највећи празник; тада кољу бело јагње окренуто сунцу, а његову крв чувају као лек од већине болести. Покојника прате свирком, не подижу хумку, жене не носе црнину. Хришћани не допуштају да се хриш-

- хански Цигани сахрањују на њиховом гробљу, а Турци то не допуштају на свом гробљу исламским Циганима. Наводе се подаци о настањености и прираштају у Србији.
413. Тројановић, Сима
Пабирци из народне медицине у Херцеговини. Сепаратни отисак „Гласника Земаљског музеја у Босни и Херцеговини“, XV, 1903. Припошио Тома А. Братић. — 1903, књ. IX, бр. 8, стр. 155—158.
Приказ књиге која се састоји из осам глава, а у свакој се описује по неколико болести и начини на који их народ лечи. Поред народних назива за лековито биље наводе се и латински.
414. Тројановић, Сима
Момчаник. — 1903, књ. X, бр. 1, стр. 58—63.
Спољна обележја уласка у зрело доба су: код девојака начин чешљања косе или истицање лутке у прозору (Мачва), а код мушкараца момчаник. Наиме, тако се назива дренаж штап у облику ракле и обавијен вуном. Момак га носи на сабор и тако означава да се замочио и да је спреман за женидбу.
415. Тројановић, Сима
Божих. — 1905, књ. XIV, бр. 1, 35—46; бр. 2, стр. 130—142.
Истиче се да се Божић празнује од IV века. Римљани су 25. децембра славили дан непобедивог Сунца. Циклус божићних празника почиње од Св. Игњата (20. децембра), а завршава се Богојављењем (6. јануара). Обичаји везани за Св. Игњата слични су обичајима на бадње вече: уочи Св. Игњата доноси се онолико гранчица храста колико је мушких глава у кући. На сам дан празника, домаћин уноси само једну грану у кућу, поздравља је и њоме цара по ватри. Нагорелу грану забоду у греду где она остаје до Нове године. Кућа се посипа пшеницом. Божић је сачувао многе нехришћанске елементе: бадњак, печеницу, простирање сламе, кићење куће. Бадњак се целива и дарује пре него што се исече, а изражава му се поштовање тиме што се пре сечења навлаче рукавице. Њему се обраћа као живом и са њим се обилази око куће, у правцу кретања Сунца. Сматра се да је иверак од бадњака лековит. Наводе се паралеле са обичајима у Индији при доношењу живе жртве; касније је човека замењивало дрво. У божићне обреде убрајају се и мешање чеснице, колача за стоку, укућане и њиву — према намени, различитих облика и украса.
416. Тројановић, Сима
Јањево и његове прстенције, — 1906, књ. XVII, бр. 2, стр. 104—111.
Средњовековна и латинска колонија Јањево у коме живе Срби католици и пет пута мање Турака. Од пиринча израђују прстене, кандила, гривне, минбуше, копче и ћердане. Пиле и замбом да избију седеф од кога режу иконице. Од 300 прстенција, 50 их стално ради, а остали путују ради еснафа по целом Балкану.
417. Тројановић, Сима
Задруга и иноконштина. — 1907, књ. XIX, бр. 10, стр. 742—747.
Стара патријархална задруга је обично живела под истим кровом. За задругу се узима и појам гостопримства. Припадност задрузи одражава се и у говору. Друштвеним развојем, задруга се прилагођава новим условима, али и постепено одумире.
418. Тројановић, Сима
Crania Bosniaca — Opisali Dr. A. Weisbach i Dr. Glück (Sa 9 tabli). Preštampano iz „Glasnika Zemaljskog muzeja“, Sarajevo 1906. — 1907., књ. XIX, бр. 10, стр. 776—778.
Према пронађеним предметима, најстарије гробље у Босни је Гласиначко — допире до бронзаног и гвозденог доба — затим гробље код Језерина. У најстаријим гласиначким гробовима

преовлађују лобање типа долихоида, док брахицефалних има веома мало. У млађим налазиштима преовлађују брахицефалне лобање. Вајзбах сматра да су први досељеници имали брахицефалну лобању. Међутим, Нидерле је уверен да је долихоидна лобања карактеристична за Словене. Ову теорију подржавају Анучин и Пелер.

419. Тројановић, Сима
Извештај Етнографског Музеја у Софији од Д. Маринова. — Књ. XX, бр. 4, стр. 286.
Часопис који се приказује доноси описе обичаја уз велики пост „с разним играма и песмама које изводи прерушена младеж“. Описан је боенец; песме које се певају уз овај обичај су аутентичне и старинског облика. Такође су изложени обичаји уз Ивандан; посебна пажња је посвећена кукерима. Главна личност маскираних поворки је баба или мајка. Кукери се одржавају за време часног поста, али и 1. априла, из чега се закључује да су истог порекла. Дати су занимљиви подаци о коледарима и о једном облику рабоша — патерица.
420. Тројановић, Сима
Избор српских главара. — Прилог етнолошко-правној симболици. — 1909, књ. XXIII, бр. 1, стр. 45—51; бр. 2, стр. 114—121.
При избору главара, стари главар отац обрне сина три пута око себе слева-надесно. Главар се кити. Овај обред асоцира на старину, на обред ослобађања римских робова, а помиње се и у списима Пахимера и Акрополита при опису византијских царева. Код грчких свештеника по јужној Македонији и Епиру, на овај начин се постављају главари цркве.
421. Тројановић, Сима
Српска жена у Прагу 1910. године, — 1910, књ. XXIV, бр. 11, стр. 863—868; бр. 12, стр. 937—943.
На идеју Зорке Ховоркове, Београдско Женско друштво уз помоћ Етнографског музеја у Београду, организовало је изложбу о знању и умећу српских жена. Поред Србије је била заступљена женска радност Војводине, Босне и Херцеговине, Хрватске, Далмације, Црне Горе и Македоније. Изложени су предмети различите старине, од оних из доба Јефимије до савремених. У чланку се говори и о орнаментици, везу и начину белења платна.
422. Тројановић, Сима
Српско-бретонско предање. — 1911, књ. XXVII, бр. 12, стр. 924—929.
Косовско предање да су црвени божури никли из крви косовских јунака, да су шкољке њихове кости, црвено камење окамењено место за храну, а бели шљунак окамењени хлебови, има паралелу у бретонском предању које каже да је црвена детелина поникла из крви бретонских јунака (она занста расте на местима где су у старом и средњем веку вођени велики ратови). Ова предања су се развијала независно једна од других.
423. Тројановић, Сима
Нешто о преанимизму и манизму код Срба. — 1912, књ. XXIX, бр. 2, стр. 112—116.
Теорију о преанимизму поставио је Теодор Прајз. По њој, човек не мора да пада у екстазу да би се приближио великој сили, јер сам човек има уробену мистичну моћ „којом је у стању да урекне“. У народним предањима, и данас постоје трагови овог најстаријег религиозног ступња. Манизам је сличан преанимизму, или бар једном његовом делу. Установљен је култ да би се умилостивиле душе покојника, особито при погребу и задушницама. Изразе манизма видимо у одсеченим противничким главама које се преливају златом да би послужиле као пе-

- хар, а такође у лизању крви убијеног непријатеља — овим се спречава да крв убијеног стигне убицу. Богумили су изражавали манизам тако што су правили огромне надгробне споменике.
424. Тројановић, Сима
Коледар покрајинског музеја за народни обрт и уметност у Сплиту, 1913. — 1913, књ. XXX, бр. 9, стр. 713—717.
Часопис који се приказује доноси чланке Јелице Беловић-Бернавиловић *Наши народни орнаменти*, Б. Калика *Прилог једном називљу женских ручних радњи*, Л. Маџи *Поглед на народну ношњу с гледишта хигијене и практичности*.
425. Тројановић, Сима
Етничко сродство Бокела и Црногораца од др-а Јована Ердељановића у ХСVI књизи „Гласа“ СКА. — Н. С., 1920, књ. 1, бр. 6, стр. 473.
Студија која се приказује оцењена је као брижљиво урађена на основу података у аналитичком и генетском правцу: према етнографији, антропологији, историјским проматрањима, статичким подацима и филозофији. Као поредбени материјал узимају се граничне нахије: катунска, љешанска, ријечка и црмичка.
426. Тројановић, Сима
Насеља српских земаља. Књига Десета. Уредио Ј. Цвијић. (СКА: СЕЗ, књ. XXI) Београд, 1921. — Н. С., 1921, књ. III, бр. 3, стр. 293—296.
Књига која се приказује садржи резултате проучавања јужне Македоније Б. Ж. Милојевић („обзире се на верске и етничке особине које су од великог антропогеографског значаја; тамошњи Власи напуштају пастирски живот и замењују га земљорадњом; Словени су најчешће чифрије, живе са стоком под истим кровом; опште појаве у јужној Македонији су задруга и слава“). У овој књизи је објављена и студија о *Гружи* Михајла Драгића (највећи део становништва се доселио из Новопазарског Санацка; села су разбијеног типа; главно занимање становништва је земљорадња). У оквиру ове књиге СЕЗ објављена је студија Андрије Јовичевића *Плавско-гусињска област, Полиње, Велика и Шекулар* (међу овим становништвом још увек постоји крв и умир крви; Арнаути опасују чакшире испод кукова као и Власи; обрађена је пажња на ношњу и обичаје сахране и гостопримства).
427. Тројановић, Сима
Медицина у Србији за прве владе кнеза Милоша. — Н. С., 1921, књ. III, бр. 6, стр. 447—448.
Приказује се рад Тихомира Борђевића у коме се говори о спровођењу медицинских прилика, о веровању народа и уопште о културним приликама тога доба. Студија је израђена на основу аката из Државне архиве.
428. Туфепчић, Јанко
Насеља у Србији и српским земљама. — 1906, књ. XVIII, бр. 3, стр. 311. # Ј. Т.
Белешка о чланку Франческа Музонија, професора Падовског универзитета, *Le sedi umani in Serbia e nei paesi serbi* (Rivista Geografica Italiana, XIII/X, Firenze 1906) у коме се похвално оцењује Српски етнографски зборник.
429. Ђоровић, Владимир
Прилог библиографији српских народних приповедака. — 1905, књ. XV, бр. 4, стр. 304—307.
Први преглед библиографији народних приповедака сачинио је Ватрослав Јагић, који је обухватио календаре, часописе и књиге у којима су објављиване приповетке. Према овом прегледу састављена је и друга библиографија Шурминова *Povijest književnosti*. Павле Поповић је допунио Јагићев рад и сачинио нову библиографију. Ђоровић додаје нове јединице.

430. Ђоровић, Владимир
Јеремија Обрад Караџић: Српске народне приповијетке, (92. свеска „Мале библиотеке“). У Мостару 1905. — 1905, књ. XIV, бр. 5, стр. 384—390.
Књига која се приказује прештампана је из календара „Таковац“ за 1860, а чине је две дуже и десет краћих приповедака. Језик приповедака неодољиво подсећа на груб превод са немачког.
431. Ђоровић, Владимир
Бигамија и полигамија код Срба. — 1907, књ. XIX, бр. 8, стр. 575—583.
Аутор је нашао податке у Бечком ратном архиву о животу српског народа у Славонији, Бачкој, Банату и Србији. Прве вести потичу из 1720. године. Аутор наглашава да на нека питања није могао дати одговор: како се црква односила према овој појави, да ли је венчавала, да ли је децу из таквих бракова признавала за закониту и да ли је кажњавала ту појаву.
432. Ђоровић, Владимир
Краљевић Марко у српским народним приповеткама. — 1908, књ. XXXI, бр. 9, стр. 678—688; бр. 10, стр. 768—775; бр. 11, стр. 844—850; бр. 12, стр. 921—928; 1909, књ. 221, бр. 1, стр. 43—50; бр. 2, стр. 119—124.
Истиче се разлика између песме у којој има „историјске боје“ и приповетке у којој су општи мотиви, „без историјске примесе“. Ово тврђење илуструје се примером Марка Краљевића: овај јунак је у народној песми карактеристичан тип, снажна индивидуа, док у приповеткама губи та обележја. Ђоровић се бави пореклом песама о Марку Краљевићу, а посебно циклусом прича о Алији Березелезу и Марку Краљевићу.
433. Ђоровић, Владимир
Борбе Кастриотић Скендербег, Велика народна певанија. Издање Томе Јовановића, Београд. — 1910, књ. XXV, стр. 393—395.
Ова књига се оцењује као несолидна; садржи преписе из Качићеве *Пјесмарице*, икавштина је промењена у екавштину.
434. Ђоровић, Владимир
Camilla Lucerna: Montenegros hedentendstes Heldenvolkslied, die Hochzeit des Maxim Crnojević, Zagreb 1911. — 1911, књ. XXVII, бр. 3, стр. 225—229.
Приказује се други превод песме о М. Црнојевићу на немачки; први превод је дала Талвијева (*Volkslider der Serben*). Луцерна у предговору указује на симболичну моћ златом узете кошуље, затим обраћа пажњу на психолошки ток радње и варијанте песама.
435. Ђоровић, Владимир
Српске народне песме. — Библиографски преглед збирки. — 1911, књ. XXVII, бр. 8, стр. 593—603; бр. 9, стр. 672—681; бр. 10, стр. 750—758.
Хронолошки преглед збирака народних песама са освртом на њихов садржај. Објављена је 51 збирка у 68 књига у раздобљу 1814—1908. година.
436. Ђоровић, Владимир
Г. М. Мурко о епским пјесмама босанских Муслимана. — 1913, књ. XXXI, бр. 7, стр. 547—557.
У студијама *Bericht über eine Bereisung von Nordwestbosnien und der angrenzenden Gebiete von Kroatien und Dalmatien behufs Erforschung der Volksepik der bosnischen Mohammedaner i Bericht über phonographische Aufnahmen epischer meist mohammedonischer Volkslider im nordwestlichen Bosnien in Sommer 1912*, Мурко се бави епским песмама босанских Муслимана. Он не одобрава поделу муслиманских песама на крајишке и херцеговачке јер уколико нису пренете из Крајине, херцеговачке се ни по чему не разликују од српских осим по нормама мусли-

- манског морала и лексици. Босанске мухамеданске песме, нарочито у Крајини, имају свој јунака. Крајишнички тип је карактеристичан тип муслиманске поезије.
437. Ђоровић, Владимир
Гласник Земаљског Музеја. — Н. С., 1923. књ. X, бр. 1, стр. 79. # Б.
Белешка о поновном излажењу „Гласника“ под уредиштвом Владислава Скарића (књ. XXXIII и XXXIV).
438. Ђоровић, Владимир
Studien sur südslavische Volksepik von Dr Gehard Gesemann (Veröffentlichungen der Slavischen Arbeitsgemeinschaft an der Deutschen Universität in Prag, I, 3), Reichenberg 1926—1927. — Н. С., 1927, књ. XX, бр. 7, стр. 561—562.
Приказ Геземановог рада; он је на теренском раду запазио мотиве и технику народних певача. Излажу се анализа песама *Војвода Пријезда* и *Пад Сталаћа* и њихове варијанте.
439. Ђоровић, Владимир
Иван Д. Шишманов. — Н. С., 1928, књ. XXIV, бр. 6, стр. 479—480.
Белешка поводом смрти бугарског научника и сакупљача народних умотворина И. Шишманова.
440. Ђоровић, Владимир
Dr Gehard Gezemann »Die serbo-croatische Literatur«. — Н. С., 1931, књ. XXXII, бр. 1, стр. 61—63.
У књизи која се приказује, Геземан подвлачи традицију гусларских десетераца и патријархалну динарску средину. Расправља о утицају епике на етику; углавном посвећује пажњу епизи, а лирској поезији одаје признање.
441. Ђоровић, Владимир
Национални значај Јована Цвијића. — Н. С., 1937, књ. LI, бр. 3, стр. 182—189.
Говори о Ј. Цвијићу као научном и националном раднику који је увек настојао да научна истина поткрепи национално јединство.
442. Ђоровић, Светозар.
Ка чланку „Волтеров Задиг и наше народне приповетке“. — 1904, књ. XIII, бр. 1, стр. 68—70. # С. Б.
Приповетка коју је забележио Ђоровић Анђео и чобанин идентична је са XX главом Волтеровог *Задига* (недостаје мотив о паљевини).
443. Ђурчин, Милан
Петостопни (српски) трохеј. — 1905, књ. XV, бр. 6, стр. 442—451; бр. 7, стр. 527—531; бр. 8, стр. 604—613.
Овај рад је додаток Ђурчиновој дисертацији о српским народним песмама у немачкој књижевности. Садржи *О историји десетерца* (теза да петнаестерац и шеснаестерац нису старији од десетерца), *Десетерац као стих* (трохеји се мешају са јамбима и дактилима; основни тон је трохејски, али није правилан петостопни трохеј). Гете је својим преводом *Хасанагинице* увео петостопни трохеј у немачко песништво. Употребљавали су га немачки песници Гете и Хердер, али су се постепено удаљавали и чинили га слободнијим стихом.
444. Фекете, Ирена
Гете као подстрекач преводeња српских народних песама. — Н. С., 1932, књ. XXXV, бр. 7, стр. 555—557.
Одломак докторске дисертације *Wilhelm Gerhard und seine Übersetzung serbischer Volkslieder*. Жеља да се приближи Гетеву натерала је Герхарда и Талвијеву да преводe српске народне песме. Гете је објављивао њихове преводe а у старости је замолио Грима Герхарда и Талвијеву да наставе преводeње и објављивање српских народних песама.

445. Филиповић, Миленко С.
Др. Илија М. Јелић: Трагови гостинске обљубе код наших народа. Историјско-правна студија. Београд, 1931. — Н. С., 1933, књ. XXXVIII, бр. 4, стр. 319—320.
 Према мишљењу приказивача, Јелић остаје на претпоставкама, пошто његови докази нису убедљиви ни потпуни. Остаје нерешено питање да ли је уопште постојало уступање жене госту.
446. Филиповић, Миленко С.
Нико Жупанић, етнологски значај косовских Черкеза, Етнолог (Љубљана) VI (1933). — Н. С., 1933, књ. XXXIX, бр. 5, стр. 395—396. # М. С. Ф.
 У студији која се приказује разматра се долазак Черкеза на Балканско полуострво, затим се изнесе резултати Жупанићевих истраживања у селима Горња и Доња Становца, Великој Реци и Милешеву 1924, 1929. и 1930. Закључује се да су Черкези мешовити типови као и они на Кавказу. Са антрополошког гледишта имају следеће одлике: високи су, суббрахикефални и мезопросопије.
447. Филиповић, Миленко С.
Фран Барбарлић: Перој српско село у Истри. Биљешке и успомене. Прештампано из Народних новина. Загреб, 1933. — Н. С., 1933, књ. XL, бр. 4, стр. 318.
 Приказује се чланак у коме се говори о једној групи Срба која се из Црне Горе насељава у Перој 1657. године. У општим цртама је представљен развитак тог села.
448. Филиповић, Миленко С.
Две монографије Др-а М. Дробњаковића. — Н. С., 1935, књ. XLIV, бр. 2, стр. 166.
 Приказују се две књиге: *Саобраћај на Дрини и Риболов на Дрини*. Обе монографије пружају историјски развој предмета, илустроване су већим бројем добрих фотографија, доносе регистре и изводе на француском.
449. Филиповић, Миленко С.
N. Zupanić: Ime Grk pri Belokrajcih v Dravski banovini. Etnolog VII (Ljubljana 1934). — Н. С., књ. XLV, бр. 7, стр. 551—554.
 Приказ студије у којој се најпре излаже какве облике има етничко име Грк, затим порекло значења Грк — великан. Не постоје социјални или политички узроци који би дали повод за то значење. Претпоставља се да су стари Хрвати насељени у Далмацији наишли на велике камене грабевине за које се говори да су их оставили Грци. Јер „предања о оријашкоме као некадашњем становништву Балканског полуострва веома су распрострањена, а од етничких имена највише се сусрећу Грк и Илир“. У Белу крајину је то име свакако донето из крајева где је било опште. По Цвијићу, предања о старим народима обично су везана за гробља. Грчких гробља са стећцима највише има у Босни и Херцеговини, у црногорским брдима, новопазарској Србији, западној Србији и Далмацији. Предања памте Грке као динове. Грк је веома често синоним за православног човека, па разлог за распрострањеност имена Грк лежи највероватније у томе што се под Грком подразумева припадник православне вере, а српскохрватске народности.
450. Филиповић, Миленко С.
Гласник Етнографског музеја у Београду, књига IX, Београд 1934. — Н. С., 1935, књ. XLIV, бр. 7, стр. 582.
 Часопис који се приказује доноси занимљиве чланке са терена Македоније, али и из других крајева, затим библиографију Ника Жупанића и библиографију етнологских радова за 1933. годину.

451. Филиповић, Миленко С.
Гласник Етнографског музеја у Београду — књига 11. Београд 1936. — Н. С., 1937, књ. I, бр. 6, стр. 493—494.
Овај број „Гласника“ доноси осамнаест чланака, расправе, грађу и библиографију радова Б. Дробњаковића.
452. Филиповић, Миленко С.
Србљаци. — Н. С., 1937, књ. LI, бр. 8, стр. 612—625.
Питање ко су Србљаци покренуо је Т. Борђевић (*Ко су Србљаци*, „Гласник скопског научног друштва“, I, стр. 120—121). Одговор на то питање пружају чланак М. Лутовца *Србљаци у Горњем Полимљу* („Гласник Етнографског музеја“ у Београду, X, стр. 108—114) и овај рад који доноси следеће закључке: име Србљак је настало извођењем од Србин, односно Србљин и Србија, тек по формирању српског племена; име Србљак је постало етничко име за становништво на територији првобитне главне етничке групе, односно првобитне Србије и то значење се одржало до данас.
453. Филиповић, Миленко С.
Гласник Етнографског музеја у Београду (Књига XIV, Београд 1939).
Уредник Б. Дробњаковић. — Н. С., 1940, књ. LX, бр. 1, стр. 76—77.
Број „Гласника“ о коме је реч доноси и чланак Т. Борђевића *Џуха у предању шпанских Јевреја у Београду*, као и библиографију радова Митра Влаховића.
454. Цветић, Емило Ј.
Јагодина од XVI до XVIII века. — 1909, књ. XXII, бр. 12, стр. 919—926.
Након историјског прегледа, Цветић се осврће на становништво уопште. Сматра да је оно било подељено у две групе: на камералне поданике (Срби и досељеници нису били обавезни на ратну службу) и хајдуке (чинили су их војници само Срби; бавили су се гоњењем пљачкаша, чувањем граница и обезбеђењем путника). У Јагодини је било и досељеника католичких свештеника. Студија је написана на основу података из *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717—1739.* у »Mitteilungen des k. u. k. kriegsarchives« (Abteilung für Kriegsgeschichte, neue Folge. 3 Band).
455. Цвијић, Јован
Српско географско друштво. — 1910, књ. XXIV, бр. 8, стр. 579—583.
Белешка о оснивању Српског географског друштва. Постављени су задаци, између осталих и израда карте „географског распрострањења, било географских облика, антропогеографских и етнографских предмета и пописа остатака старих култура“.
456. Цвијић, Јован
Психичке особине. — 1911, књ. XXVI, бр. 7, стр. 517—524.
Према резултатима анкете и подробне анализе могу се разликовати психичке особине села или краја (мишљења сељака из суседних села која се најчешће исказују у анегдотама, кратким причама и пословицама), психичке особине старинаца и досељеника, те психичке особине важнијих и интересантнијих породица. Издвајају се главни психички типови: разборити, досетљиви или бистри, мртвице или мртваци, песнички, плаховити, брбљиви и енергични, поносни, подваладијски, добри људи, дисциплиновани и недисциплиновани.
457. Цвијић, Јован
Насела и порекло становништва. — Н. С., 1922, књ. VI, бр. 7, стр. 555. # D.
Белешка о изласку из штампе XI књиге која садржи прилоге А. Јовићевића *Црногорско приморје и Крајина* и Н. Звонимира Бјеловчића *Полуострво Гат (Пељешац)*. Изшла је и XX књига

- у којој је објављена студија Ј. Цвијића *Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице*.
458. Цвијић, Јован
Научни рад Академије у 1921. — Н. С., 1922, књ. V, бр. 8, стр. 554—558.
Међу побројаним Академијиним пословима истиче се као особито важан антропогеографски и етнографски колективни рад. Овим радом омогућило би се сакупљање грађе за студије серија „Насеља и порекло становништва“ и „Народни живот и обичаји“.
459. Цвијић, Јован
Насеља и порекло становништва. — Н. С., 1923, књ. IX, бр. 1, стр. 80.
D.
Књига XIII садржи чланке Б. Милојевића *Купрешко, Гламочко и Равно поље у Босни*, П. Рађеновића *Православна општина Крњеуша у Босни*, Б. Дробњаковића *Јасеница у Србији*.
460. Цвијић, Јован
Гласник Географског Друштва. — Н. С., 1923, књ. IX, бр. 5, стр. 392—393.
Свеске VII и VIII доносе чланке о пореклу становништва, о миграцијама и о Нидерлеовом делу о старим Словенима.
461. Чајкановић, Веселин
Религија у српским народним пословицама. — 1909, књ. XXIII, бр. 9, стр. 716. # В. Ч.
Белешка о чланку Љ. Митровића који је објављен у „Духовној старини“ за 1909. годину. Пословице су сређене по азбучном реду.
462. Чајкановић, Веселин
Хрватске народне пословице, уредио свећ. Вицко Скорта Старограђанин. У Шибенику 1909. — 1910, књ. XXIV, бр. 3, стр. 218—224.
Приказ збирке која садржи пословице из већ објављених збирка, из рукописне збирке Михе Гранића и оне које је аутор сам забележио. У предговору се разматрају извори пословица, које аутор види у свакодневном животу, здравом разуму, Светом писму у житијима. Приказивач не одобрава ни овакву поделу ни распоред материјала (по садржини), напомињући да ауторове интерпретације откривају недовољно познавање ове проблематике.
463. Чајкановић, Веселин
Српска краљевска академија. Српски етнографски зборник. Књига Деведнаеста. Српски народни обичаји из среза Омољског, сабрао и описао Сава Мил. Милосављевић. Грађа за српске народне обичаје из времена прве владе кнеза Милоша (други прилог) сакупио Др Тих. Борђевић. Београд 1913. — 1914, књ. XXXII, бр. 3, стр. 233—234. — В. Ч.
Први прилог садржи богату грађу, добро класификовану, одбране податке за историју српске религије, а посебно за српску хеортологију.
464. Чајкановић, Веселин
G. Gerhard: Der Myths von der Sintflut, Bon 1913. — 1914, књ. XXXIII, бр. 3, стр. 240.
Приказ књиге у којој је посебна пажња обрађена на митове о потпору код народа Африке, централне Азије, Далеког истока и Аустралије. Заједничко овим предањима јесте то да свет спасава један привилегован човек. Ова књига је везана за нашу науку јер пружа материјал који би се могао користити при решавању многих питања у вези с нашим предањима о постанку света.
465. Чајкановић, Веселин
Убијање вампира. — Н. С., 1923, књ. IX, бр. 4, стр. 268—284.
Према народном веровању, снага покојника је велика. Према њему се осећа страх, па се разним средствима настоји да се

обезбеди евентуални повратак душе, која борави у телу док се оно не распадне. Различите су визије душе и другог света: верује се да се душа брже ослобађа уколико се покојник спали, а и живи су спокојни. То је „разлог што је у давној прошлости продрла идеја да мртве треба спаљивати, то је разлог што се и данас спаљују вампири“. Као заштита од вампира, у неким крајевима се прибегава пробадању глоговим кољем и спаљивању. „Овде су се састала два обичаја, један старији и један млађи.“ (Многи примери илуструју сажимање хришћанског и прехришћанског). Претпоставља се да је глогов колац старији пошто је „спаљивање тако радикално средство“ да не би било потребе за неким допунским средством. Овај обичај је познат и код суседних народа. Тројановић претпоставља да су за обичај спаљивања знали и наши преци (СКГ, 1901, књ. III, белешка бр. 411), а М. Васић одбацује такву претпоставку („Бранково коло“ за 1901. годину). Српска религија једино поуздано зна за спаљивање вампира. Чињеница да „од обичаја спаљивања нема данас никаквог трага“ и постојање других средстава која спречавају покојников повратак (глогов колац, масхалисмос, тј. одсецање главе, мриварење леша и накнадни погреб после три године кад се кости изваде и очисте вином) доводе у сумњу претпоставку да је српска религија познавала обичај спаљивања мртваца. Народ прима ново у погребним обичајима, али задржава и старо, па макар у супституцијама или симболима. Код Срба је од старог задржано :„начињање“ покојника уместо пробадања, закопавање „мере“ или ноктију под прагом уместо покојника. У прилог тези да је спаљивање постојало говори једна аналогја коју износи Јиричек „да су на Црноморској обали спаљивали све мртваце да се не повампира“.

466. Чајкановић, Веселин
Српске народне приповетке, одабрао и уредио Тихомир Остојић. Друго издање. Београд — Сарајево 1923 (Мала Библиотека, 288—295). Н. С., 1923, књ. X, бр. 7, 542—543. # В. Ч.

У збирци која се приказује објављено је 17 приповедака, од којих је већи број прештампан из Вукове збирке. Приказивач замера на оскудности коментара и начину штампања („разбијена традиционална скриптура“).

467. Чајкановић, Веселин
Бадњи дан и Божић. — Н. С., 1924, књ. XI, бр. 1, стр. 40—49; бр. 2, стр. 124—132.

За бадње вече се седећи на поду једе храна која има „мртвачки карактер, (пасуљ, орах, мед и риба); учествују сви укућани. Божић има одлике задушница, о чему говори и ношење хране на гробове и позивање предака. За време зимске солституције крећу се душе мртвих, што је нарочито обележено у словенској и германској народној религији. Претпоставља се да пиће испијено за време Божића представља ритуално пиће. Допушта се претпоставка да је могућ утицај вавилонске религије и приче о спасиоцу Мардуку, „да оно што се једном десило у макрокосмосу понавља се сваке године у микрокосмосу“. Пре би се рекло да је пијење општечовечански мотив. Вино се у религији уопште сматра за супституцију крви. Оно има значајну улогу у култу мртвих и култу хтонских божанстава — демона. У циљу позивања душа предака, кућа се посипа сламом и имитира се квочање. Божић прати и мирбожање (мирење између себе, љубљење), затим дељење јела странцима и просјацима за душу покојника.

468. Чајкановић, Веселин
Вјесник за археологију и историју далматинску. — Н. С., 1925, књ. XV, бр. 1, стр. 79. # В. Чајк.

Белешка о часопису који излази на европским језицима. Чланци су углавном археолошки, затим из историје цркве и религије. Овај број доноси занимљив чланак о народним веровањима и причама који су везани за Дидонину превару са волоском кожом.

469. Чајкановић, Веселин
Задушнице и сиротиња. — Н. С., 1925, књ. XV, бр. 5, стр. 372—375.
Милосрђе о задушницама и „мртвачким“ празницима извесно је религијског карактера: то је религијски пропис. Дели се јело просјанца јер се верује да у њима могу бити душе предака.
470. Чајкановић, Веселин
Гласник Скопског научног друштва, књ. 1, св. 1. Скопје 1925. — Н. С., 1925, књ. XVI, бр. 3, стр. 230—231.
Приказ часописа који у том броју доноси седамнаест чланака. Заступљени су етнографија и фолклор: П. Булат, *Прилог проучавању народне поезије у Јужној Србији*, Н. Недељковић, *Основне етничко-етнолошке карактеристике скопског народног живота*, П. Сланкаменлу *Легенде о јужнословенским анахоретима*, проф. Вајгнанд О „македонским Србима“.
471. Чајкановић, Веселин
Српске народне приповетке. Антологија. Приредио Др. Војислав М. Јовановић. Издавање Г. Кона. — Н. С., 1925, књ. XVI, бр. 4, стр. 306—310.
Збирка која се приказује садржи 252 приповетке, предговор и изворе за поједине приповетке. Приказивач замера на недовољно прецизној подели и избору приповедака.
472. Чајкановић, Веселин
Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама, издао Др Герхард Гезман, проф. Универзитета у Прагу (С. К. Академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа I, 12). — Н. С., 1926, књ. XVIII, бр. 2, стр. 147—148.
Рукопис садржи 217 епских и лирских песама, предговор Г. Гезмана, попис варијаната и паралела песама. Оцењује се као најстарији поуздано датиран зборник.
473. Чајкановић, Веселин
Доњи свет код старих. — Н. С., 1926, књ. XVIII, бр. 7, стр. 517—525; бр. 8, стр. 590—596; књ. XIX, бр. 1, стр. 46—53.
Култ мртвих је један од најстаријих, а по мишљењу многих научника из њега се развила свеколика религија. Доњи свет се према народном веровању налази испод земље, на неком острву, иза мора или на небу. Одувек се настојало да се покојницима обезбеди све оно што им је било потребно на овом свету; стога се за душу даје храна. Стари Мисирци су уместо волова сахрањивали волове од глине или би само уписивали број волова. Ако би неко погинуо па му се тело не би могло наћи подизан је празан гроб — кенотаф. Према открићима француских археолога могло би се претпоставити да је у келтско-етрурско-римској религији постојало неко чудовиште у облику вука или пса које је прождирало мртве. Вук је био божанство и код Келта и код Римљана — њихов тотем који даје живот и после смрти, узимајући покојника у себе. Мртве је гутао и Кербер, на којег наликују наш вук и вукодлак. Сматрало се да душе покојника могу бити добри и зли демони. Прибегавало се различитим мерама да би се избегао њихов повратак („начинање“, одсецање главе). Хтонска божанства су често и божанства плодности. Душама покојника годи вино уместо крви и првине. Веровало да се смрт може и избећи, што је наводило људе да трагају за дрветом живота или водом живота.

474. Чајкановић, Веселин
Свети Сава у народном предању, спремио В. Поровић. Издање задужбине Радојице Ј. Бурића, Београд, 1927 (Из старих ризница). — Н. С., 1927, књ. XX, бр. 4, стр. 299—301.
Књига која се приказује садржи 244 прилога: народне песме, приповетке и локална предања. У легендама је св. Сава заменио неколико ранијих божанстава.
475. Чајкановић, Веселин
Српски народни обичаји у Беолијској кази, прикупио и описао Стеван Тановић, учитељ, Београд 1927 (СЕЗ 40). — Н. С., 1927, књ. XXII, бр. 2, стр. 146.
Приказ књиге која доноси занимљиве податке за историју српске религије: дупли погреб, причешћивање крушке (култ дрвета), скидање Месеца на Земљу (мотив Медеје, врачаре из Тесалије) и друго.
476. Чајкановић, Веселин
О ускршњим обичајима. — Н. С., 1930, књ. XXIV, бр. 7, стр. 521—526.
Овај празник се први пут помиње у II веку, а развио се из Пасхе. Хришћански припадници оријенталних цркава унели су у овај обичај многе елементе Адонисовог култа. Народ нема много обичаја који би се везивали за Ускрс, много више их је везано за Бурђевдан. Централно место у ускршњим обичајима заузима бојење јаја, „туцање поклањање и ритуално једење“. По хришћанском предању, бојена јаја су спасла Марију при бекству. По народном веровању, јаје је извор живота, оно се жртвује душама покојника. Заступљено је и у магији за плодност: разбија се о рог овна, закопава се у прву бразду. Претпоставка да се јаја на Ускрс жртвују душама предака налази потврду у обичају да се јаја боје пре сунчевог изласка и да се дају за суботње задушнице.
477. Чајкановић, Веселин
Једна божићна легенда. — Н. С., 1931, књ. XXXII, бр. 1, стр. 47—51.
Легенда је поникла у псеудо-Матејином јеванђељу. Реч је о волу који је сламом покривао Христа скривеног у јаслама, а коњ га откривао. Богородица је проклела коња да се никад не може најести осим на Бурђевдан, али да га и тада боли стомак. Ову легенду је прихватио српски народ: во се сматра светом животињом, на Божић му се приноси колач на жртву, негде се средом и петком пости за вола. Во је некад био реинкарнација предака и за њега се везују многе легенде, нпр. Земља лежи на њему. Коњ се сматра за демонску животињу, он не стаје на вампиров гроб, а ђаволи обично имају коњске ноге.
478. Чајкановић, Веселин
Три божићна обичаја. — Н. С., 1932, књ. XXXV, бр. 1, стр. 33—40.
У латинском рукопису из XV века који се чува у Петроградској библиотеци налази се опис три пољска божићна обичаја. Пољаци уочи Божића не дају ником ватру на зајам; позивају у кућу људе за које верују да су срећне руке да им добу на Божић ујутро. Неки позивају вука на гозбу да би им овце биле заштићене од вукова. Слични обичаји забележени су и у нашим крајевима.
479. Чајкановић, Веселин
Т. Борђевић. Наш народни живот (1—6) Београд 1930—32. — Н. С., 1932, књ. XXXV, бр. 8, стр. 628.
Белешка о изласку из штампе; II и III књига односе се на свадбене обичаје, а V и VI на обичаје Турака, Арбанаса и Цигана.

480. Чајкановић, Веселин
Једна божићна легенда. — Н. С., 1934, књ. XLI, бр. 7, стр. 536—538.
По Чајкановићевом мишљењу износи се аутентична хришћанска легенда коју је саопштио М. Милићевић (*Живот Срба сељака*). Легенда гласи: „Само се на Бурђевдан коњи наједу и тада их боли стомак“.
481. Чајкановић, Веселин
Трн и глог у српској народној религији. — Н. С., 1936, књ. XLIX, бр. 2, стр. 125—130.
Поштовање биљака и дрвећа било је код старих Срба веома развијено, па су о томе и до данас очувани трагови. За трн се верује да је јако апотропејско средство у борби против демона. Глог је снажно средство против вампира, исцелитељ је кад је узрочник болести нечиста сила, те средство у магијским радњама за добијање порода. Верује се да земља стоји на глововим гранама и да је за глог везан црн пас који га глобе. Кад пас јаче повуче глог, онда се Земља затресе и долази до земљотреса. Земља ипак не пропадне јер је св. Петар прекрсти штапом и глог се усправи и зацели.
482. Чајкановић, Веселин
Култ дрвета и биљака код старих Срба. — Н. С., 1940, књ. LX, бр. 2, стр. 112—122.
Култови везани за дрво и биљке убрајају се међу најстарије. Верује се да постоји зло и добро дрвеће, односно срећно и несрећно: леска (штити од грома), липа (од ње су прављени идоли, око ње се венчава), храст (дрво бога грома), глог (штити од злих сила) и јавор (значајна улога у култу мртвих). Сматра се да је дрво скровиште вила; под дрветом се читају молитве и приносе жртве. Култ биљака спада под заштиту женских божанстава и демона. За добру вегетацију, жене су приношене на жртву. Трагови тог обичаја донекле су очувани и огледају се у бацању девојке у реку на Бурђевдан. Сведочанства о моћи дрвећа налазимо и у заклетвама (бор и глог). При сечи дрвећа обавезни су неки култни прописи. На дрвету расту плодови живота — јабуке.
483. Чајкановић, Веселин
Божић и његово порекло. — Н. С., 1941, књ. LXII, бр. 1, стр. 57—64.
Истиче се да је Божић празник култа предака, он се јавља као личност у божићним обичајима, веровањима и песничству. Значајне су аналогije са германским божанством Воданом. Он као и Божић јаше на коњу, позива се на вечеру. „Старински празник који је предходио Божићу и који је продужио да живи даље у народним обичајима и веровањима, био је празник у славу предака, и у славу бога мртвих, који је у исто време био највећи национални бог.“ О Божићу се посебна пажња поклања животињама: волу (колач му се ломи о рог, покрива се губером), вуку (постоје трагови приношења људске жртве; сматра се сеновитом животињом; често се поистовећује с вампиром). Даљим трагањем откривају се старији слојеви божићних веровања.
484. Чубриловић, Васа
Станоје Станојевић (12. VIII 1874 — 30. VII 1937). — Н. С., 1937, књ. LI, бр. 7, стр. 595—599.
Осврт на Станојевићев допринос развоју националне науке. Посебно су важне студија *Постанак српског народа* и *Народна енциклопедија*.
485. Паковић, Вукоман
Две савремене народне тужбалице. — Н. С., 1931, књ. XXXIV, бр. 8, стр. 621—622.

Наводе се две тужбалице: „Брате Гојко — очи моје“ и „Ја бих, јадна, јадовала“. На њиховом примеру, Џаковић показује разлику између два вида тужбалица. Прва потиче од младе невесте, она је више романтична елегија, туга за братом који је био њен понос, док друга потиче од мајке, са снажно израженим болом и незнањем. Снага и искреност осећања која подтичу на тужење граде разлике међу тужбалицама. Наведене тужбалице забележене су 1928. у Шаренцу.

486. Цонић, Урош
Копитар и Вук. — 1908, књ. XXI, бр. 1, стр. 77—78. # У. Ц.
 Белешка о Мурковом чланку *Копитар и Вук* („Дубљански звон“, свеска за мај и јун 1908). Оцењује се значај Вукове преписке за културну историју Срба. Из наведених писама види се важност сарадње између Копитара и Вука.
487. Цонић, Урош
Хасанагиница на словеначком. — 1913, књ. XXXI, бр. 7, стр. 695—699. # У. Ц.
Хасанагиница је преводена на словеначки неколико пута. Јакоб Зупан ју је превео из Вукове *Простонародне словенско-сербске песнарице* (1832). Исти превод је објављен и у трећем издању *Буквице* (1849) и у првој свесци Народне библиотеке (1883). Фран Цегнар је 1883. објавио превод *Хасанагинице* у »*Glasniku slovenskega slovstva*«. Његов превод се оцењује као бољи јер је ближи оригиналу, а и писан је течнијим језиком.
488. Шневајс, Едмунд
 „*Студије из југословенске народне епике*“ (*Gerhard Gesemann: Studien zur südslavischen Volksepik, Erste Folge*). — Н. С., 1926, књ. XIX, бр. 8, стр. 639—640.
 Приказ Гесеманове књиге посвећене Т. Борбевићу. Садржи шест расправа о епској поезији.

ПРЕГЛЕД РАЗРЕШЕНИХ ПСЕВДОНИМА*

Антула, Јован # А., Н. А.
Арнаутовић, Александар # А. А., Е. Н.
Атанасијевић, Ксенија # К. А.
Варагић, Јово # Ј. В.
Влаховић, Митар С. # М. С. Вл.
Гавриловић, Михаило # М. Г.
Георгијевић, Крешимир # ГРГ, К.
Грол, Милан # Иностани, Ин.
Дробњаковић, Боривоје # Б. Д., Б. М. Д.
Борђевић, Тихомир # Т., Т. Б., Т. Р. Б.
Јовановић, Јован, М. # И., Ј. М. Ј.
Јовановић, Слободан # З.
Јосифовић, Стеван # Ст. Ј.
Костић, Драгутин # Д. К.
Матић, Светозар # С. М.
Меденица, Радосав # Р. М-А.
Миљковић, Бранислав # Б. М.
Михаиловић, Иван # Ив.
Московљевић, Милош # М. С. М.
Поповић, Душан # Д. Ј. П.
Поповић, Павле # П. П., П.
Потокар, Тоне # Т. П.
Продановић, Јаша # Ј. М. П., Ј. П.
Сахањов, Всеволод # Вс. Сахањов (Праг)
Скерлић, Јован # Ј. С.
Стефановић, Светислав # С. С.
Туфегчић, Јанко # Ј. Т.
Боровић, Владимир # Ђ.
Боровић, Светозар # С. Ђ.
Филиповић, Миленко # М. С. Ф.
Џвијић, Јован # Д.
Чајкановић, Веселин # В. Ч., В. Чајк.
Џонић, Урош # У. Џ.

* Псеудоними су разрешени према Јб. Никић *Збирка наших псеудонима*, Библиотекар VIII 1—2, Београд 1956, 19—31; *Исто*, Библиотекар, VIII 3—4, Београд 1956, 199—210; *Исто*, Библиотекар, IX 1—2, Београд 1957, 51—69.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР*

- Аврил, Адолф д', 24.
Адонис, 476.
Ал Бекри, 129.
Александар Велики, 55.
Алексијев, Т. Вл., 54.
Алексић, Димитрије, 352.
Али паша, 314.
Алигијери Данте, 396.
Алил, 224.
Аличкић, 410.
Алфорт, Вајолет, 254.
Ангелов, Б., 106.
Андрија, свети, 170.
Андрин, Никола, 148, 410.
Анбус, Н., 360.
Антоније, 353.
Антула, Јован, 118, 119.
Анучин, 418.
Арнаутов, Михаил, 59.
Арнаутовић, Александар, 120, 121,
122, 123, 124.
Арчибалд, Петон, Андрија, 222.
Атанас, свети, 346.
Атанасијев, А. Н., 370.
Атанасијевич, Ксенија, 125, 126.
- Бакотић, Лујо, 127.
Банашевић, Никола, 79, 327.
Бановић, Страхња, 128, 142, 292.
Барбалић, фран, 447.
Барић, Хенрик, 128.
Барјактареввић, Фехим, 98, 108, 129,
130, 274.
Баулинг, Цон, 265.
Васон, Леонард, 330.
Бедонхот, Валтер, 279.
Бејк, Л., 330.
Бекер, В., 389.
- Белић, Александар, 131, 132.
Беловић-Бернабиловић, Јелица, 424.
Бенешевић, Јулије, 148.
Берг, Н., 394.
Бећар Мара, 331.
Биргер, 360.
Бјеловичкић, П. З., 156.
Благин, К., 122.
Black, George F., 192.
Бобчев, С. С., 184.
Boviel, W. V. Forster, 51.
Богинић, Валтазар, 19, 186.
Богосављевић, Душан, 304.
Бот, Шарл, 391.
Братић, Тома, 400, 413.
Браун, др., 222.
Брбанин Бемо, 2, 48.
Брентан, Функ, 369.
Бретер, Ц. А., 273.
Бровинг, Ј., 264.
Брос, Шарл де, 226.
Будимир, Милан, 133, 282, 320.
Будимировић, Душан, 134.
Булат, П., 470.
Бурјан, Вацлов, 146.
Бушетић, Тодор, 7, 199.
- Вајгнанд, 165, 238, 470.
Вајсбах, А., 418.
Вакарелски, Христо, 106.
Варагић, Јово, 135.
Варвара, света, 219.
Варег, 129.
Варменик, Владислав, 147.
Вартоломеј, свети, 219.
Васић, Милоје, 133, 140, 247, 465.
Вељанитис, Т., 89.
Верхан, Карл, 39.

- Веселиј, 31.
 Веснић, М., 170.
 Вилер, Г., 222.
 Вилке, Г., 80.
 Винавер, Станислав, 136.
 Висковаст, Константин, 147.
 Витезица, В., 323.
 Вишњић, Филип, 97, 99, 276, 310.
 Влајинац, Милан, 300.
 Влаховић, В., 122.
 Влаховић, Митар С., 137, 138, 453.
 Војинић, Милош, 287.
 Војиновић, Јован, 352.
 Војиновић, Милош, 287.
 Волтер, Франсоа, 23, 354, 442.
 Враз, Станко, 353.
 Врчевић, Вук, 40, 170, 352.
 Вукашин, краљ, 26, 410.
 Вукићевић, М., 296.
 Вукићевић, Немања, 58.
 Вукићевић, Никола, 139.
 Вуковић, В., 112.
 Вукомановић, А. М., 396.
 Вуччевић, Михаило, 101.
 Вукчић, Стјепан, 42.
 Вулетих-Вукасовић, Вид, 1, 13.
 Вулић, Никола, 140, 141, 142.
 Вучић, Тома, 222.
 Гавриловић, Андра, 33, 37, 227, 352, 360, 371, 409.
 Гавриловић, Михаило, 143, 144.
 Геземан, Герхард, 19, 31, 79, 136, 145, 148, 291, 292, 307, 327, 350, 438, 440, 472, 488.
 Георг Хан, Јохан, 263.
 Георгије, свети, 346.
 Георгијевић, Крешимир, 146, 147, 148, 149, 150.
 Герхард, Вилхелм, 444
 Герхард, Г., 464.
 Гете, Волфганг, 31, 76, 121, 146, 149, 151, 230, 265, 355, 392, 403, 405, 443, 444.
 Giese, Friedrich, 177.
 Глик, др, 418.
 Goetz, Leopold Karl, 102.
 Големовић, Буга, 359.
 Голенишчев-Кутузов, Илија, 152.
 Гравје, Гастон, 56, 153.
 Гранит, Миха, 462.
 Грант, Г., 345.
 Грбић, С., 164.
 Грвић, Лука, 185.
 Грим, Јакоб, 19, 25, 31, 131, 444.
 Грлић-Бјелокосић, Лука, 352.
 Гроздана, 170.
 Грол, Милан, 154, 155, 156.
 Грујић, Радомир, 157.
 Грчић, Стјепан, 83.
 Дворниковић, Владимир, 117, 158.
 Дворски, В., 162.
 Дедијер, Јевто, 159, 160.
 Дели Марко, 290.
 Дентрино, И., 89.
 Дероко, Александар, 362.
 Десница, Б., 162.
 Димитрије, свети, 346.
 Диркем, 226.
 Дитрих, Карл, 203.
 Добронић, Антун, 161.
 Доментијан, 288.
 Драгић, Михајло, 426.
 Драговић-Буричковић, Борџије, 235.
 Дробњаковић, Боривоје, 105, 162, 163, 164, 165, 299, 451, 453, 459.
 Дробњаковић, М., 448.
 Дучић, Јован, 89.
 Душан, цар, 42, 170, 202, 411.
 Бема Арбанасин, 170.
 Берзелез, Алија, 432.
 Бикић, Осман, 296.
 Боковић, Никола, 88.
 Борђевић, Владимир, 89, 315.
 Борђевић, Јован, 166.
 Борђевић, П., 131.
 Борђевић, Тихомир, 16, 17, 36, 38, 46, 52, 53, 64, 69, 79, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 292, 348, 349, 361, 398, 427, 452, 453, 463, 479, 488.
 Бурјић, Војислав М., 326.
 Бурјић, Милош, 125, 229, 332.
 Бурјић, Радојица Ј., 474.
 Буровић, др Дим., 96, 309.
 Езоп, 21.
 Екерман, Јован, 230.
 Елезовић, Глиша, 231, 232.
 Ербер, Херман, 273.
 Ердџановић, Јован, 26, 84, 162, 165, 185, 199, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 301, 425.
 Ерјовец Фран, 66.
 Есих, Иван, 89.
 Жганец, Винко, 161.
 Живановић, Борбе, 245.
 Живановић, Јерсемија, 246.

Живковић, Матија, 353.
Жупанић, Никол, 44, 45, 247, 248, 325,
446, 449, 450.

Звонимир, Н., 457.
Зен, Карл, 408.
Зима, Лука, 32, 50.
Зморски, Роман, 146.
Зрелић, Ј., 305.
Зупан, Јакоб, 487.

Ибрахим, 359.
Иванић, Иван, 194.
Ивановић, Ј. Ф., 399.
Ивезић, Герасим И., 249, 250, 251.
Ивковић, М., 361.
Игњат, свети, 415.
Игор, кнез, 344.
Илешић, Франо, 30, 270.
Илија, свети, 219, 258.
Илић, Војислав, 89.
Илић, Петар М., 252.
Илишић, Светозар, 365.
Иноћентије VIII, папа, 157.
Иширков, А., 197, 272.

Јагић, Ватрослав, 42, 429.
Јакоб, Георг, 129.
Јакобсон, Роман, 327.
Јакуб, Ибрахим ибн, 129.
Јакшић, Анбелија, 123.
Јан III Собјески, 147.
Јанков, Г., 193.
Јанков, Елена, 193.
Јанковић, Даница С., 104, 109, 110,
112, 116, 137, 138, 253, 254, 255.
Јанковић, Љубица С., 104, 109, 116,
137, 138, 256, 257, 258.
Јанковић, Љубомир С., 259.
Јанковић, Петар, 260.
Јанковић, Стојан, 290, 359.
Јевтић, Павле, 261.
Јелачић, Алексије, 262.
Јелић, В., 144.
Јелић, И., 81.
Јелић, Илија М., 445.
Јесан, Исидор, 179.
Јефимија 421.
Јиречек, Константин, 263, 268, 287.
Јова чобанин, 331.
Јован, свети, 346.
Јовановић, браћа, 18.
Јовановић, В., 41, 294.
Јовановић, Војислав М., 264, 265,
266, 267, 395, 471.
Јовановић, Душан, 268.
Јовановић, Живорад П., 269.
Јовановић, Змај Јован, 118.
Јовановић, Јован М., 270, 271, 272,
273, 274, 275, 276, 277.

Јовановић, Петар, 163, 278.
Јовановић, Слободан, 279, 280.
Јовановић, Тома, 433.
Јовићевић, 70.
Јовићевић, Андрија, 426, 457.
Јоксимовић, Божидар, 281.
Јоксимовић, Г., 328.
Јонке, Људевит, 150.
Јосифовић, Стеван, 282.
Јукић, фратар, 353.

Казазис, 313.
Калвиј, Бартоломеј, 339.
Калик, Б., 424.
Карег, Sigfrid, 24, 311.
Капиодан, Т., 320.
Карабоз, 404.
Караборбе, в. Петровић, Карабор-
бе.
Карановић, М., 78, 86.
Караџић, Вук Стефановић, 11, 17,
19, 25, 31, 42, 61, 119, 122, 131, 132,
148, 170, 235, 245, 265, 287, 304,
322, 330, 343, 345, 352, 353, 363,
369, 384, 385, 397, 403, 410, 466,
486, 487.

Караџић, Јеремија Обрад, 430.
Караџић, Мина, 19, 34.
Карло В., 157.
Карнаухов, И. В., 387.
Картожан, Н., 55.
Касандрић, Петар, 127, 336.
Катић, М., 68.
Качић, Андрија, 267, 389.
Кашин, Марко, 170.
Keightley, Т., 264.
Келемина, Јакоб, 363.
Кербечи, 313.
Кнежевић, М., 84.
Коларац, Илија Милосављевић, 33.
Колендић, Петар, 298.
Кон, Геца, 309, 471.
Константин, свети, 346.
Константин, цар, 170.
Конт, Огист, 226.
Коњовић, Петар, 283, 284.
Копитар, Јернеј, 19, 25, 28, 42, 61,
119, 131, 486.
Корвин, Матија, 339.
Кордунаш, Манојло, 352.
Корнер Бакопо, 408.
Косанчић, Иван, 57.
Костић, Александар Б., 285.
Костић, Д., 99, 320.
Костић, Драгутин, 286, 287, 288, 289,
290, 291, 292, 293, 294, 369.
Костић, Душан, 275.
Костић, Лаза, 396.
Котромановић, 267.

- Коцбек, Франц, 364.
 Краљевић, Марко, 18, 26, 48, 62, 286,
 290, 339, 359, 407, 409, 432.
 Красић, Владимир, 353
 Краус, Фридрих С., 120, 135, 174, 178,
 183, 246, 249, 250, 251.
 Крек, Грегор, 28.
 Крстић, Б., 292.
 Круљ, Урош, 295.
 Куба, Лудвик, 15.
 Куленовић, Хакија, 296, 297.
 Кулишић, Франо, 298.

 Лабок, Цон, 226.
 Лазаревић, Лаза, 89.
 Лајдерер, П. Ф., 226.
 Лапчевић, Драгиша, 299, 300.
 Ласкарис, Михаил, 89.
 Лебег, Филеас, 123.
 Леже, Луј, 67, 143, 393.
 Лено, Карло, 408.
 Леонора, 360.
 Лесковац, Младен, 294.
 Ло, Давид, 405.
 Лончарски, Васа, 352.
 Лоренц, Борисав, 301.
 Лоренц, Ф., 356.
 Лутовац, М., 452.
 Луцерна, Камила, 121, 355, 434.

 Љотић, Димитрије, 114.

 Мажуранић, Иван, 150.
 Мазон, Андре, 344.
 Мајер, А., 356.
 Мајер, К. Х., 102.
 Мајнерс, Х., 226.
 Макүшев, В., 263.
 Мал, Ј., 163.
 Малеш, Б., 302.
 Мали Радојица, 170.
 Манро Чедвик, Хектор, 407.
 Маринов, Д., 419.
 Марјановић, Лука, 120.
 Марјановић, Милан, 303.
 Марко, свети, 134, 402.
 Маркович, Марија, 60.
 Мартић, Грга, 29.
 Матић, Светозар, 304, 305, 306, 307,
 308.
 Матић, Т., 393.
 Михић, К., 281.
 Маџи, Ј., 424.
 Меденица, Радосав, 97, 292, 309, 310.
 Медић, М., 360.
 Меинг, 176.
 Мериме, Проспер, 146, 264, 266, 389,
 391, 392, 393, 395.
 Мештровић, 149.

 Мијатовић, С., 164, 185.
 Мијушковић, Драг. Т., 279.
 Миклошич, Франц, 28, 168, 267.
 Милер, Георг, 291.
 Милер, Ф. М., 226.
 Милићевић, Андрија, 311.
 Милићевић, Милан, 480.
 Милићевић, Милован Б., 221.
 Милица, царица, 394.
 Милојевић, Б. Ж., 312, 426, 459.
 Милојевић, М. Б., 313.
 Милојевић, Милоје, 314, 315, 316.
 Милосављевић, Сава Мил., 463.
 Милутић, 170.
 Милутиновић, Сава, 287, 317.
 Миљковић, Бранислав, 321, 322, 323,
 324.
 Милутиновић, Сима, 222.
 Мина од Костура, 290.
 Мирецки, Францисек, 245.
 Мирковић, Никола, 318, 319, 320.
 Мјтић, Милан, 325.
 Митровић, Јеремја, 326.
 Митровић, Јь., 461.
 Мићић, Б., 164.
 Михаиловић, Иван, 327.
 Михајло, свети, 346.
 Михајловић, Драг., 370.
 Михачевић, фра Ловро, 201.
 Мицкијевич, Адам, 146, 393.
 Мокрањац, Стеван, 7, 328.
 Монди, Петар, 222.
 Московљевић, Милош С., 329, 330.
 Музони, Франческо, 428.
 Мујо, 224.
 Мука, Арност, 241.
 Мурко, Матија, 25, 61, 102, 120, 121,
 149, 176, 355, 436, 486.
 Муса Кесеџија, 48, 170.
 Мусоргски, Модест, 284.
 Мушицки, Лукијан, 131.

 Насрадин хопа, 12, 98, 274.
 Наум, свети, 346.
 Недељковић, Душан, 85, 242, 331,
 332, 333, 470.
 Недељковић, Милорад, 334.
 Немања, в. Стефан Немања.
 Нидерле, Лубор, 162, 234, 418, 460.
 Николајевић, Константин, 396.
 Никлић, А., 122.
 Николић, Атанасије, 352.
 Николић Пивљанин, Бајо, 401.
 Новак, Вилко, 365.
 Новаковић, Стојан, 42, 335.
 Новиковски, 119.
 Новић Оточанин, Јоксим, 24.
 Нодје Шарл, 267, 391, 393.
 Нопча, барон Франц, 204.

- Носов, А. З., 205.
 Нушић, Бранислав, 201, 260.
- Његош, Петар II Петровић, 89, 211, 351.
- Обилић, Милош, 287, 320, 389.
 Обрадовић, Доситеј, 21.
 Обреновић, Александар, 222
 Обреновић, Љубица, 215.
 Обреновић, Милош, 53, 64, 131, 208, 209, 212, 214, 220, 228, 427.
 Обреновић, Михаило, 404.
 Оден, Максим, 391.
 Опец, Вилхелм, 273.
 Ораховић, Стјепан, 335.
 Орен, К. фон, 226.
 Орфе, Лео, 123.
 Орфеј, 139.
 Остојић, Тихомир, 5, 18, 66, 122, 466.
- Павел, Август, 365.
 Павићевић, Мићун, 91, 92, 94, 101, 102, 111, 114, 115, 243, 244, 277, 289.
 Павловић, Виктор, 336.
 Павловић, Лепосава, 337.
 Павловић, Љубомир, 162, 338.
 Памучина, Јоаникије, 352, 383, 384.
 Панфил, Тудор, 188.
 Параскева, света, 346.
 Парвеску, Помпила, 188.
 Пасајанис, К., 89.
 Пелер, 418.
 Пера Бугарин, 331.
 Перванологус, 89.
 Перикле, 325.
 Петрановић, А., 79.
 Петрановић, Божидар, 11, 18.
 Петровић, Анте, 339.
 Петровић, Данило, 81.
 Петровић, Караборбе, 208.
 Петровић, Н. Т., 323.
 Петровић, П., 323.
 Петровић, Петар I, 81.
 Петровић, Петар Ж., 93, 340.
 Петровић, Радмила, 81.
 Петровић, Растко, 341.
 Петровски, 61.
 Петронијевић, Аврам, 222.
 Пећо, Љ., 164.
 Pittard, Eugène, 195, 302.
 Picard, Alcide, 139.
 Повић, Милош, 287.
 Poggio Bracciolini, Gian-Francesco, 174.
 Погодин, Александар, 342, 343, 344.
 Поленаковић, Харалампје, 108.
- Поливка, Буро, 356, 360.
 Поповић, Богдан, 287.
 Поповић, Владета, 345.
 Поповић, Д. Ј., 158.
 Поповић, Душан, 95, 346, 347, 348, 349, 350.
 Поповић, Јован Стерија, 40, 396.
 Поповић, М., 164.
 Поповић, М. Ј., 189.
 Поповић, Павле, 23, 30, 40, 87, 108, 187, 190, 270, 327, 330, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 407, 429.
 Поповић, Петар, 362.
 Поршија, 353.
 Потокар, Тоне, 363, 364, 365.
 Прајз, Теодор, 423.
 Приједа, војвода, 438.
 Принта, Чарлс, 271.
 Продановић, Јаша, 72, 79, 99, 148, 327, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 386, 402.
 Прокопије, свети, 219.
 Прокопијев, 247.
 Прћић, К., 48.
 Пупил, М., 99.
 Пурић, Божидар, 82.
 Пушкин, А. С., 343.
- Рабате, 123.
 Радичевић, Бранко, 89.
 Радовановић, В., 163.
 Радовановић, Михаило, 379, 380, 381, 382.
 Радоевић, В., 189.
 Радонић, Јован, 42.
 Радловић, Јован, 383, 384.
 Рађеновић, Петар, 107, 459.
 Раковски, 59.
 Рачки, Фрањо, 268.
 Reinach, Saloman, 139.
 Ренак, 226.
 Рехар, Радивој, 286.
 Ржиг, Т. В., 63.
 да Римини, Франческа, 396.
 Ристић, Коста, 352.
 Ристић, Светозар, 385, 386.
 Робер, Марсел, 123.
 Розенберг-Орсини, 267.
 Родос, М., 89.
 Ropel Noyes, George, 330.
 Руварац, Иларион, 3.
 Рус, Јоже, 237.
- Сава, свети, 47, 90, 227, 275, 288, 293, 474.
 Сазановић, И., 360.
 де Самер, Виал, 391.
 Сандић, Александар, 18.

- де Санси, 144.
 Саторн, П., 39.
 Сахањов, Всеволод, 387.
 Seymour Houghton, Louise, 135.
 Семеран, Алфред, 174.
 Сибињанин, Јанко, 3.
 Симић, Стеван, 388.
 Синдик, Илија, 162.
 Скарић, Владислав, 437.
 Скендербег, Борбе Кастриот, 433.
 Скерлић, Јован, 264, 389, 390, 391,
 392, 393, 394, 395, 396, 397.
 Скок, Петар, 320.
 Скорпа Старограђанин, Вицко, 462.
 Скот, Валтер, 41, 76, 265, 405, 406.
 Сланкаменилу, П., 470.
 Смиљанић, Манојло, 398, 399, 400.
 Соколов, И. М., 387.
 Софрић, Павле, 22, 47.
 Сперански, 119.
 Стајде, 226.
 Стајић, 368.
 Стал де, 267, 390, 391.
 Станић-Драгачевац, Милан, 352.
 Станојевић, Станоје, 268, 269, 330,
 401, 402, 484.
 Старац Милован, 389.
 Старина Новак, 290.
 Стевановић, П., 361.
 Стефан Немања 47, 207.
 Стефановић, Борбе, 352.
 Стефановић, Светислав, 107, 320,
 357, 403.
 Стефановић, Тодор Вилковски, 404.
 Стике, Е., 226.
 Стојадиновић, М., 34.
 Стојановић, Љубомир, 42, 119, 131,
 323.
 Стојковић, Боривоје, 75.
 Стојковић, Срета, 6, 14.
 Stratz, С. Н., 171.
 Страхињић бан, в. Бановић Стра-
 хиња.
 Суботић, Драгутин, 76, 405, 406, 407.

 Таламбас, Мјаја, 170.
 Талвиј, 31, 146, 151, 265, 434, 444.
 Талоци, Ј., 263.
 Тановић, Стеван, 164, 475.
 Тевфик, Мехмед, 12.
 Тејлор, Е. Б., 226.
 Теодосије Хиландарац, 288.
 Тершаковић, М., 42.
 Тиме, А., 39.
 Тит, Буд, 188.
 Тјешимир, 267.
 Томазо, Никола, 89, 336.
 Томић, Божидар, 276.

 Томић, Јован, 9, 26, 37, 48, 87, 155,
 288, 401, 408, 409, 410.
 Трбојевић, Данило, 8, 10.
 Трбић, др, 43.
 Трoановић, Сима, 4, 46, 129, 199,
 340, 411, 412, 413, 414, 415, 416,
 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423,
 424, 425, 426, 427, 465.
 Троје, Ф., 85.
 Тугегић, Јанко, 428.
 Thomson, М. S., 51.

 Боровић, Владимир, 99, 207, 287,
 360, 361, 429, 430, 431, 432, 433,
 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440,
 441, 474.
 Боровић, Светозар, 23, 441.
 Бурчин, Милан, 31, 121, 355, 443.

 Урбани, Умберто, 111.
 Урлих, Јакоб, 246.
 Урош, цар, 287.
 Урошевић А., 231.

 Фалдан, Ахмет ибн, 129.
 Фатер, 151.
 Фекете, Ирена, 444.
 Филанданс, Менос, 89.
 Филип, Јаков, 263.
 Филипеску, Теодор, 179, 181.
 Филиповић, И., 18.
 Филиповић, Миленко, 78, 80, 445,
 446, 447, 448, 449, 450, 453.
 Филон, Аугустин, 395.
 Фирер, Артур, 134.
 Флорински, 234.
 Фолг, 31.
 Фориел, Клод, 266.
 Фортис, Алберто, 267, 389, 391.
 Фосе, Шомат де, 389.
 Франин, Анте, 410.
 Франкл, Лудвиг Аугуст, 34.
 Франко, Иван, 356.
 Фрезер, 226.
 Френ, 129.
 Функ, Бретон, 124.

 Хајмс, Вилхелм, 39.
 Хајнрих, 134.
 Халзак, В., 130.
 Ханжековић, Мата, 101, 102.
 Хапф, Карло, 263.
 Харузин, Николај, 173.
 Хасан паша, 227.
 Хердер, 31, 443.
 Хекторовић, Петар, 409.
 Херман, Коста, 120.
 Ховархов, Зорка, 421.
 Холишиед, 353.

Хребљановић, Лазар, 24, 96.

Хрејчи, Жан, 311.

Христос, 263, 477.

Цветић, Е. Ј., 233, 454.

Цвијић, Јован, 56, 57, 69, 71, 239,

242, 272, 278, 299, 312, 313, 334,

338, 426, 441, 449, 455, 456, 457,

458, 459, 460.

Ценгар Ф., 487.

Црнојевић, Максим, 134, 396, 434.

Чајкановић, Веселин, 74, 99, 141,

293, 320, 321, 361, 364, 372, 461,

462, 463, 464, 465, 466, 467, 468,

469, 470, 471, 472, 473, 474, 475,

476, 477, 478, 479, 480, 481, 482,

483.

Чарнојевић, Арсеније, 155.

Чезароти, 267.

Челебија, Евлија, 232.

Ченгић, Смаил ага, 150.

Чернишевски, Н. Г., 394.

Чимић, Ернест, 115.

Чубриловић, Васа, 484.

Чукић, 29.

Чушић, Никола, 16, 38, 398.

Цаковић, Вукашин, 485.

Џелалудин, Мехмед, 120.

Џонић, Урош, 90, 486, 487.

Шабозо, 123.

Шајкановић, Ј., 342.

Шајкановић, Иван, 100.

Шајлок, 353.

Шајтанов, Најдан, 318, 319.

Шаулић, Новица, 322.

Шафарик, Павел, 393.

Шашељ, Иван, 364.

Хекспир, Виљем, 353, 359.

Шел, О., 39.

Шелинг, 226.

Шишић, 282.

Шишков, 131.

Шишманов, Иван, 360, 439.

Шмаус, Алојз, 177, 292.

Шневајс, Едмунд, 320, 488.

Штрекељ, 399.

Шћепан мали, 351.

Шурц, Хајнрих, 35.

Шуфлај, 263.

Wase, J. B., 51.

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

I ОПШТИ РАДОВИ

1. *Теорија методологија и историја етнологије* 13, 19, 25, 28, 31, 32, 34, 35, 36, 41, 48, 50, 51, 55, 56, 58, 60, 61, 64, 71, 76, 95, 98, 102, 117, 128, 130, 139, 141, 143, 144, 152, 173, 175, 226, 268, 276, 279, 282, 295, 298, 301, 306, 307, 324, 327, 350, 352, 353, 354, 358, 376, 377, 378, 385, 386, 387, 402, 405, 407, 409, 410, 423, 432, 438, 440, 443, 444, 457, 488.
2. *Установе*
Архив Патријаршије у Карловцима, 68.
Државни архив у Београду, 53, 64.
Државни архив у Москви, 68.
Етнографски музеј у Београду, 33, 105, 421.
Етнографски музеј у Софији, 93, 419.
Коларчев народни музеј, 226.
Матица српска, 5.
Ратни и државни архив у Бечу, 68, 431.
Српска књижевна задруга, 279.
Српска краљевска академија, 7, 36, 53, 68, 69, 70, 74, 77, 159, 163, 196, 199, 301, 340, 426, 457, 458, 463, 472, 475.
3. *Друштва*
Београдско женско друштво, 421.
Гајрет, 296.
Друштво Св. Саве, 90.
Српско географско друштво, 455.
4. *Фестивали*
Међународни фестивал за народну игру, 254.
Такмичење гуслара, 314.
5. *Библиографија*
— о Арбанасима, 154, 263.
— радова Митра Влаковића, 453.
— радова Боривоја Дробњаковића, 451.
— радова Јернеја Копитара о Србима, 61.
— етнолошких радова за 1933, 450.
— радова Ника Жупанића, 450.
— о Куцовласима, 271.
— о Леонори (циклус), 360.
— народних песама, 369, 435.
— народних приповедака, 352, 429.
— о прогањању вештица на Западу.
— радова Јоаникија Памучине, 383.
— радова Бока Полијевке, 356.
— радова Станоја Станојевића, 269.
— Хасанагинице (превода на енглески), 406.
— о Циганима (Ромима), 192.
— о играма, 36.

6. *Часописи*
 Annales de Géographie, 272.
 Anthrophyteia, 43, 170, 249, 250, 251.
 Athenaeum (The), 135.
 Archiv für Slav. Philologie, 356, 393.
 Бечке новине за општу књижевност, 25.
 Blackwood; s Magazine, 265.
 Богословље, 293.
 Босанска вила, 52.
 Бранково коло, 465.
 Браство, 90.
 Вестминстерски преглед, 265.
 Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 468.
 Гајрет, 296.
 Глас Српске краљевске академије, 288.
 Гласник Географског друштва, 162, 460.
 Гласник Етнографског музеја у Београду, 110, 450, 451, 453.
 Гласник Етнографског музеја у Скопљу, 112.
 Гласник Земаљског музеја, 78, 80, 86, 144, 399, 400, 413, 437.
 Гласник Југословенског професорског друштва, 96.
 Glas Matice hrvatske, 12, 410.
 Гласник Скопског научног друштва, 231, 307, 452, 470.
 Glasnik slovenskega slovenstva, 487.
 Годишњица Николе Чупића, 16, 38, 398.
 Дело, 357.
 Духовна старина, 461.
 Etnolog, 92, 446, 449.
 Euforion, 25.
 Зборник за народни живот и обичаје, 94, 277, 289.
 Zeitschrift des Vereins für Volkskunde in Berlin, 120.
 Journal of the Gipsy Lore Society, 38, 183.
 Југословенске париске новине, 101.
 Каваль, 281.
 Караџић, 2, 17, 40.
 Кића, 27, 40, 118, 366, 374.
 Књижевни север, 73, 79, 84, 240.
 Коло, 3, 353.
 Летопис Матице српске, 9.
 Лужица, 262.
 Ljubljansk zvon, 30, 270, 486.
 Le Magazin Pittoresque, 60.
 Monthly Review, 264.
 Музички гласник, 65.
 Народне новине, 447.
 Нова искра, 6.
 Nouvelle Revue, 393.
 Обзор, 89.
 Отечественныя Записки, 394.
 Oxford and Cambridge Review, 51.
 Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 87, 97, 98, 108, 274, 280, 361.
 Прилози за филозофију и етнопсихологију, 85.
 Прилози проучавању народне поезије, 113, 292.
 Просветни гласник, 45, 140, 227, 401.
 Rad JAZU, 32, 150, 409.
 Радови Института Словенског у Прагу, 147.
 Развитак (Бања Лука), 107.
 La Revue de Paris, 56.
 Revue internationale des études Balkaniques, 320.
 Русски филолошки вѣстник, 61.
 Slavonic Review, 76.
 Slovenski pregled, 15, 405.
 Современик, 394.
 Срб, 19.
 Српски књижевни гласник, 4, 165.
 Старинар, 44, 325.
 Српске новине, 262.
 Српске новине из Будимпеште, 11.
 Times Literary Supplement, 346.
 Уметност и старина, 265.
 Филозофски преглед, 318, 319.
 Foreign Quaterly Review, 264.
 Hrvatska smotra, 181.
 Classical Review, 51.
 Chronik des Wiener Goethe-Vereins, 121.
- II ФИЗИЧКА АНТРОПОЛОГИЈА
- Арбанаси, 325.
 Бугари, 418.
 Готи, 245.
 Келти, 245.
 Илири, 295, 325.
 Скити, 295.
 Словени, 295, 325, 418.
 Срби, 44, 45, 195, 205.
 Римљани, 295.
 Хрвати, 44, 45.
 Цигани (Роми), 169, 302, 412.

III АНТРОПОГЕОГРАФИЈА

1. *Становништво*
 - a) статистички преглед становништва 38, 194, 234, 237, 297, 329, 382, 412, 379.
 - b) порекло 56, 84, 113, 153, 155, 158, 163, 168, 171, 194, 209, 232, 236, 239, 241, 248, 263, 271, 273, 295, 296, 302, 313, 380, 412, 425, 426, 449, 452, 454, 457, 470.
 - c) миграције, колонизације, 82, 155, 156, 159, 160, 162, 179, 181, 228, 259, 303, 380, 412, 446, 460.
2. *Насеља*
26, 68, 70, 153, 162, 163, 196, 215, 260, 278, 338, 426, 428, 457.

IV МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА

1. *Народна архитектура*
 - a) кућа 78, 153, 176, 204, 362, 404.
 - b) покућство, 204, 209, 404.
2. *Привреда*
 - a) земљорадња, сточарство, риболов, воћарство, пчеларство, 164, 240, 297, 300, 448.
 - b) саобраћај и транспорт, 448.
 - c) сеоски и градски занати, 77, 95, 154, 198, 206, 220, 224, 225, 297, 412, 416
 - d) домаћа радиност, 262, 421, 424, 425.
3. *Исхрана*
 - a) јела, 164, 185, 216.
 - b) пића, 185, 164, 216.
4. *Ношња*
46, 191, 201, 219, 222, 233, 241, 262, 348.
5. *Оружје*
247, 348.

V ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

1. Сродство, породица, задруга, племенска организација, 20, 43, 60, 78, 95, 129, 158, 173, 182, 184, 187, 191, 198, 200, 201, 208, 210, 212, 215, 219, 222, 240, 242, 259, 260, 297, 321, 348, 417, 431, 445, 470.
2. Правни обичаји
49, 81, 153, 201, 202, 209, 210, 213, 214, 218, 219, 259, 260.

VI ДУХОВНА КУЛТУРА

1. *Обичаји*
 - a) Животни циклус
 - око рођења, 191, 201.
 - иницијација, 414.
 - свадбени, 20, 73, 107, 154, 191, 201, 213, 216, 241, 259, 348, 400, 479.
 - посмртни, 4, 129, 154, 191, 201, 241, 398, 411, 412, 465, 469, 473, 475.
 - b) Календарски обичаји
 - Божић, 22, 84, 172, 199, 219, 222, 260, 261, 415, 467, 477, 478, 480, 483.
 - Ускрс, 219, 476.
 - Бурбевдан, 219, 224, 412, 482.
 - остали празници, 16, 39, 69, 117, 144, 172, 216, 219, 222, 259, 279, 320, 340, 408, 419, 463.
 - c) слава, заветина, крсно име, 80, 140, 222, 260, 321, 404.
2. *Веровања*
 - a) о митским бићима, 47, 53, 157, 321, 465, 473.
 - b) о животињама, 80, 477, 478, 483.
 - c) о биљкама, 475, 481, 482.
 - d) остала веровања, 46, 168, 170, 171, 172, 173, 216, 219, 229, 252, 340, 348, 475, 476.
3. *Усмено народно стваралаштво*
 - a) проза
 - бајке, 135, 320, 363, 375.
 - предања и легенде, 63, 83, 134, 223, 224, 277, 317, 347, 422, 464, 468, 470, 474.
 - приповетке, 23, 30, 33, 39, 40, 51, 62, 66, 91, 92, 98, 118, 122, 170, 174, 177, 178, 187, 190, 223, 227, 247, 249, 251, 274, 277, 293, 294, 321, 345, 348, 352, 353, 354, 357, 358, 359, 373, 375, 407, 430, 442, 466, 471.
 - анегдоте, 12, 62, 91, 92, 101, 111, 243, 244.
 - пословице, 10, 188, 189, 211, 300, 364, 461.
 - b) поезија, 39, 79, 83, 84, 90, 93, 112, 126, 127, 261, 311, 372, 376, 405, 470.
 - лирска, 7, 11, 72, 75, 102, 193, 230, 285, 298, 304, 305, 322, 326, 327, 331, 332, 333.

- 337, 366, 367, 368, 369, 485.
 — епска 2, 3, 6, 11, 14, 18, 24,
 26, 34, 37, 42, 48, 62, 75, 96,
 97, 100, 102, 120, 122, 123,
 124, 128, 136, 142, 145, 146,
 147, 150, 151, 170, 207, 235,
 264, 265, 275, 276, 286, 287,
 289, 290, 291, 296, 305, 306,
 308, 320, 323, 327, 335, 336,
 339, 342, 343, 344, 347, 351,
 394, 405, 436, 440, 443, 487,
 488.
 — баладе 31, 41, 76, 106, 149,
 434.
4. *Музика и музички инструменти*
 7, 15, 52, 65, 85, 93, 104, 161, 236,
 241, 245, 253, 254, 255, 256, 257,
 258, 281, 283, 284, 314, 315, 316.
5. Народне игре, 7, 104, 109, 110,
 112, 137, 138, 188, 222, 241, 320,
 328, 404, 408.
6. Народно ликовно стваралаштво,
 348, 421, 422.

VII НАРОДНО ЛЕКАРСТВО

199, 413, 427.

VIII НАРОДНА ЗНАЊА

— *мере* (рабош), 419.

IX ЕТНОПСИХОЛОГИЈА

45, 47, 58, 88, 154, 159, 167, 169,
 171, 233, 239, 242, 250, 256, 268,
 278, 296, 297, 318, 319, 331, 334,
 402, 456.

* Ова библиографија је урађена као део стручног испита који сам као библиотекар полагала маја 1982. године. Комисији је званично предата пре појаве „Библиографије Српског књижевног гласника 1901—1914“ др Љубице Борђевић. Овде се штампа у онаквом виду какав је имала пред испитном комисијом.

